T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)

KADİR YILDIRIM

2502060100

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. TEVFİK GÜRAN

İSTANBUL 2011

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz **ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ** Anabilim Dalı'nda ders dönemindeki Eğitim-Öğretim Programını başarı ile tamamlayan **2502060100** numaralı **KADİR YILDIRIM'ın** hazırladığı **"OSMANLI ÇALIŞMA HAYATINDA İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ VE İŞÇİ HAREKETLERİNİN GELİŞİMİ (1870-1922)"** konulu ~~YÜKSEK LİSANS~~ / **DOKTORA TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI**, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35.Maddesi **24.10.2011 PAZARTESİ** günü saat: **11.00'de** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin ..Kabulü..'ne **OYBİRLİĞİ /~~OYÇOKLUĞUYLA~~** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA
PROF.DR.TEVFİK GÜRAN	Kabulü	
PROF.DR.SEDAT MURAT	Kabulü	
PROF.DR.AHMET KAL'A	Kabulü	
PROF.DR.COŞKUN ÇAKIR	Kabulü	
YRD.DOÇ.DR.ŞEVKET KAMİL AKAR	Kabulü	

Adres: Besim Ömerpaşa Caddesi Kaptan-ı Derya Sokağı 34452 Beyazıt/İstanbul
Tel: 0212 440 00 00 / 14219-14220-14221-14222-14226-14227-14243
Fax: 0212 440 03 40 e-mail: sbe@istanbul.edu.tr

ÖZ

Osmanlı'da işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin 1870-1922 döneminde tarihî gelişimini konu edinen bu çalışmada, işçilerin yaşam ve çalışma şartlarına karşı mücadeleleri ele alınmıştır. Çalışma hayatının işgücünün tüm kaynakları dahil edilecek şekilde genel bir değerlendirmesi yapıldıktan sonra, işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin gelişimi incelenmiştir. Dönem içinde farklı nitelikler kazanan bu unsurlara karşı devletin yaklaşımı ve bu yaklaşımın somutlaştığı yasal düzenlemeler de detaylı şekilde analiz edilmiştir.

Araştırma sonucunda işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin, ülkenin genel siyasî ve ekonomik yapısından da etkilenerek bazı dönemlerde arttığı, bazı dönemlerde ise oldukça durgunlaştığı görülmüştür. Ancak özellikle 1908'de meşrutiyetin tekrar ilan edilmesiyle birlikte siyasî ve sosyal hayatta yaşanan kırılma, işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin de büyük bir ivme kazanmasına neden olmuştur. Arşiv kayıtları ve dönemin süreli yayınları gibi birincil kaynakların temel alındığı çalışma sonucunda, Osmanlı'da işçilerin özellikle grevler açısından bilinenden daha aktif olduğu tespit edilmiştir.

ABSTRACT

In this study whose subject is historical development of labor organizations and labor movements in the period between 1870 and 1922 of the Ottomans, the struggle of workers against working and living conditions will be discussed. After making a brief evaluation of working life including all resources of labor force, development of labor organizations and labor movements has been studied. Government's approach toward these elements which gain different properties during the period and the arrangements will also be analyzed in detail.

In conclusion of this research; it has been observed that labor organization and labor movements were affected by the general political and economic structure of the country and they increased or decreased in certain periods. But especially after the establishment of the Second Constitution in 1908, the break in political and social life led labor organization and labor movements to gather a great speed. In conclusion of this study in which primary sources such as archive records and the periodic publications of the period were used, It has been observed that workers in Ottoman Empire were more active than known especially in terms of strikes.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Osmanlı çalışma hayatında işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin 1870'lerden başlayarak 1922'ye kadar geçecek dönemde tarihî gelişiminin analizi amaçlanmıştır. Toplu iş ilişkilerinin Osmanlı'daki gelişimini incelemeyi hedefleyen çalışma, işçi örgütlenmesi, işçi hareketleri ve alana yönelik yasal düzenlemelerin tamamını bir arada ve birbiriyle bağlantılı olacak şekilde değerlendirmektedir. Bu değerlendirme yapılırken temel kaynaklar olarak döneme ait arşiv kayıtları, matbu eserler ve süreli yayınlar kullanılmıştır. Dönemin kayıtlarının esas alınması, Osmanlı emek tarihine yönelik boşluğun doldurulabilmesi için katkıda bulunulmasına imkan sağlamıştır. İşçi örgütlenmesinin tarihî geçmişine yönelik yeni bulgular ve dönem itibariyle yapılan grev sayısının bilinenden fazla olduğu gibi tespitler, araştırmanın bu katkıya yönelik sonuçlarından bazıları olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma yapılırken konunun seçilmesinden gelişimi ve tamamlanmasına kadar hemen her süreçte birçok kişinin yardımı olmuştur. Sürecin tamamında yardım ve destekleriyle beni yönlendiren değerli hocam ve tez danışmanım Prof. Dr. Tevfik Güran'a katkıları ve varlığı için teşekkürlerim yetersiz kalacaktır. Değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Kala ve Prof. Dr. Coşkun Çakır'a da yardımları için minnettarlığımı ifade etmek isterim. Arşiv kayıtları ve döneme ait süreli yayınları çalışırken beni yönlendiren, tashih aşamasının her anında yanımda olan, her türlü bilgiyi paylaşarak çalışmamı derinleştirme imkanı sağlayan hocalarım Yard. Doç. Dr. Şevket Kamil Akar, Yard. Doç. Dr. Ercüment Balcı ve Dr. Hüseyin Al ile, değerli meslektaşlarım Yakup Akkuş, Serdar Serdaroğlu, İlker Aykut, Melikşah Kaçar, Mehmet Yıldırım ve Ahmet N. Çiçekler'e teşekkürü de borç bilirim. Çalışmanın tamamlanabilmesi için geçen uzun sürede ihmal ettiğim, başta anne ve babam olmak üzere, tüm dostlarım ve yakınlarımın da affına sığınarak sabır ve tahammülleri için şükranlarımı sunmaktayım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
TABLO LİSTESİ ..... **xi**
EKLER LİSTESİ ..... **xii**
KISALTMALAR ..... **xiii**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
OSMANLI ÇALIŞMA HAYATININ GENEL YAPISI

1.1. Sanayileşme Çabaları; Fabrikalar ve Ücretli İşçiliğin Yaygınlaşması 14
1.1.1. Kalifiye İşgücü Sorunu 17
1.2. İşgücü Kaynakları 23
1.2.1. Yabancı Çalışanlar 31
1.2.1.1. Yabancı Uzmanlar 31
1.2.1.2. Yabancı Uzmanlarla İlgili Sorun ve Eleştiriler 37
1.2.1.3. Yabancı İşçiler 40
1.2.2. İşgücü Kaynağı Olarak Askerler 50
1.2.2.1. Sanayi Hayatında Asker Emeği 50
1.2.2.2. Şimendifer (Demiryolu) Taburları 54
1.2.2.3. Amele Taburları 58
1.2.2.3.1. Yol İnşaatında Amele Taburları 58
1.2.2.3.2. Tarımda Amele Taburları 59
1.2.2.3.3.Amele Taburlarıyla İlgili Sorunlar 60
1.2.2.4. Asker İstihdamının Avantaj-Dezavantajları 62
1.2.3. İşgücü Kaynağı Olarak Mahkûmlar 63
1.2.3.1. Hapishane İçinde Mahkûmların Üretim Faaliyetleri 63
1.2.3.2. Hapishane Dışında Mahkûmların İstihdamı 67
1.2.4. Osmanlı Çalışma Hayatında Köleler ve Kölelik 71
1.2.4.1. Osmanlı'da Köle Sağlanan Kaynaklar 72
1.2.4.2. Ev İçi Hizmetlerde Köle Emeği 74
1.2.4.3. Sanayi Üretiminde Köle Emeği 75
1.2.4.4. Osmanlı Kölelik Sistemi İle İlgili Görüşler 76
1.2.4.5. Kölelik Sisteminin Sona Ermesi 78
1.2.5. İşgücü Kaynağı Olarak Savaş Esirleri 81
1.2.6. Zorunlu Çalıştırma Yoluyla İşgücü Temini 84
1.2.6.1. Madenlerde Zorunlu Çalıştırma 85
1.2.6.2. Amele-i Mükellefe Uygulaması 91
1.2.6.2.1. Amele-i Mükellefe Uygulaması ve Meşruiyeti 91
1.2.6.2.2. Halkın Mükellefiyetini Yerine Getirme Şekilleri 93
1.2.6.2.3. Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar ve Yasal Düzenlemeler 97
1.3. İşgücünün Dinî ve Etnik Yapısı, Çalışma Hayatına Etkileri ve Osmanlı İşgücünün Uluslaşma Süreci 106
1.3.1. Etnik Köken ve Dinî İnanç Açısından Osmanlı İşgücü 106

1.3.2. Osmanlı Çalışma Hayatında Etnik ve Dinî Farklılık Kaynaklı Sorunlar114
1.3.3. Osmanlı İşgücünün Uluslaşma Süreci 117
1.4. İşgücünün Cinsiyet Temelli Yapısı ve Osmanlı Çalışma Hayatında Kadınlar 125
1.4.1. 19. yy. Öncesi Çalışma Hayatında Kadınlar 126
1.4.2. Kadınların Çalışma Hayatına Katılmalarının Önündeki Engeller 127
1.4.3. 19. yy. ve sonrası Osmanlı Çalışma Hayatında Kadınlar 132
1.4.3.1. Fabrika ve Sanayi Hayatında Kadın İşçiler 132
1.4.3.2. Hizmet Sektöründe Kadınlar 139
1.4.4. 1908 Sonrası Müslüman Kadınların Çalışma Hayatına Katılımı ve Kadın Cemiyetleri 143
1.4.4.1. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi 147

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI'DA İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

2.1. İşçi Örgütlenmesi ve Tarihsel Gelişimi 152
2.1.1. 1908 Öncesi İşçi Örgütlenmesi 153
2.1.1.1. Amelperver Cemiyeti ve İşçilere Yönelik Hayırseverlik Cemiyetleri 154
2.1.1.2. Ticarî, Sosyal vb. Amaçlı Örgütlenme ve Devletin Cemiyetleşmeye Bakışı 157
2.1.1.3. Siyasî Nitelikli İşçi Örgütlenmesi; Amele-i Osmani Cemiyeti 162
2.1.1.4. Sendikal Nitelikte İşçi Örgütleri 166
2.1.2. 1908 ve Sonrasında İşçi Örgütlenmesi 172
2.1.2.1. 1908-1913 Döneminde İşçi Örgütlenmesi 173
2.1.2.1.1. Demiryolu Ulaşımında İşçi Örgütlenmesi 174
2.1.2.1.2. Gıda Sektöründe İşçi Örgütlenmesi 181
2.1.2.1.3. Denizcilik, Rıhtım, Dok ve Antrepo İşçileri Örgütlenmesi 189
2.1.2.1.4. Tekstil Sektöründe İşçi Örgütlenmesi 191
2.1.2.1.5. Basın Yayın ve Matbaacılık İşçileri Örgütleri 192
2.1.2.1.7. 1908-1913 Dönemi İşçi Örgütlenmesinin Genel Değerlendirmesi 199
2.1.2.2. 1919-1922 Dönemi İşçi Örgütlenmesi 204
2.1.2.2.1. İşçi Örgütleri 205
2.1.2.2.2. 1919-1922 Döneminin Genel Değerlendirmesi 212
2.2. Sosyalist Hareket ve İşçi Örgütlenmesi 214
2.2.1. Sosyalizmin Osmanlı Düşünce Hayatına Girişi ve Basın 215
2.2.1.1. 1870 Sonrası Basın Üzerinden Sosyalizm Tartışmaları 215
2.2.1.2. II. Meşrutiyet Sonrası Basında Sosyalizm Tartışmaları 219
2.2.2. 1908 Meşrutiyet'in İlanı ve Sosyalist Örgütlenme 224
2.2.2.1. Sosyalist Ermeni Cemiyetleri 224
2.2.2.2. Rumeli Bölgesinde Sosyalist Örgütlenme 229
2.2.2.2.1. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 229
2.2.2.2.2. Rumeli Bölgesi'nde Diğer Sosyalist Örgütler 236
2.2.2.3. 1908 Sonrası İstanbul'da Sosyalist Hareket 239
2.2.2.3.1. Toplumsal Araştırmalar Grubu ve İşçi Kulüpleri 239

2.2.2.3.2. Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Hüseyin Hilmi 240
2.2.3. 1919 Sonrası Osmanlıda Sosyalist Hareket ve Türk Sosyalizmi 245
2.2.3.1. Dr. Hasan Rıza ve Sosyal Demokrat Fırkası 247
2.2.3.2. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve Kurtuluş Mecmuası 248
2.2.3.3. İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası 250
2.2.3.4. Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası 254
2.2.3.5. İşçi Sosyalist Fırkası 255
2.2.3.6. Müstakil Sosyalist Fırkası 255
2.2.3.7. Yurtdışındaki Sosyalist Teşkilatlanması; Mustafa Suphi ve Türk Komünist Teşkilatları 256
2.2.4. Devletin Sosyalizm ve Sosyalist Hareketlere Yaklaşımı 258

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI'DA İŞÇİ HAREKETLERİ

3.1. Grev Dışındaki İşçi Hareketleri 268
3.1.1. Yeni Teknolojilere Karşı Direnç ve Makine Kırıcılığı 268
3.1.2. Boykotlar 278
3.1.2.1. 1908-1909 Avusturya Boykotu 279
3.1.2.2. 1909-1911 Yunanistan Boykotu 283
3.1.2.3. 1911 İtalya Boykotu 287
3.1.3. Ücret ve Çalışma Süresi Nedenli Grev Dışı İşçi Eylemleri 288
3.1.4. Diğer Nedenlerle Grev Dışı İşçi Eylemleri 290
3.2. Osmanlı'da Grevler ve Tarihî Gelişimi 291
3.2.1. 1908 Öncesi Osmanlı'da Grevler 293
3.2.1.1. 1870 Öncesi Grevler 293
3.2.1.2. 1870-1908 Yılları Arasında Osmanlı'da Grevler 296
3.2.1.2.1. 1870-1880 Dönemi 296
3.2.1.2.2. 1881-1890 Dönemi 300
3.2.1.2.3. 1891-1900 Dönemi 301
3.2.1.2.5. 1901-1908 Temmuz Dönemi 308
3.2.1.2.5.1. 1901-1905 Dönemi 308
3.2.1.2.5.2. 1906 Yılı 313
3.2.1.2.5.3. 1907-1908 Temmuz Dönemi 316
3.2.1.2.6. 1870-1908 Dönemi Grevlerine Yönelik Genel Değerlendirme 319
3.2.1.2.6.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi 319
3.2.1.2.6.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları 323
3.2.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve 1908 Grevleri 328
3.2.2.1. Madencilik Sektöründe Grevler 332
3.2.2.2. Gıda Sektöründe Grevler 340
3.2.2.2.1. Tütün İşçilerinin Grevleri 340
3.2.2.2.2. Gıda Sektöründe Diğer Grevler 348
3.2.2.3. Demiryolları ve Tramvay İşçileri Grevleri 354
3.2.2.4. Denizcilik (Gemicilik) Sektöründe Grevler 374
3.2.2.5. Rıhtım, Dok ve Antrepo İşçileri Grevleri (Liman İşçileri ve Hamallar) 376
3.2.2.6. Tekstil Sektöründe Grevler 381

3.2.2.7. Enerji Sektöründe Grevler 386
3.2.2.8. İnşaat Sektörü İşçilerinin Grevleri 387
3.2.2.9. Basın Yayın ve Matbaa İşçileri Grevleri 387
3.2.2.10. Hizmet Sektöründe Grevler 388
3.2.2.11. Diğer Sektörlerde Grevler 391
3.2.2.12. 1908 Grevlerinin Genel Değerlendirmesi 392
3.2.2.12.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi 392
3.2.2.12.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları 395
3.2.3. 1909-1918 Döneminde Grevler 401
3.2.3.1. 1909 Yılında Grevler 401
3.2.3.2. 1910 Yılında Grevler 406
3.2.3.3. 1911 Yılında Grevler 413
3.2.3.4. 1912-1918 Döneminde Grevler 418
3.2.3.5. 1909-1918 Grevlerinin Değerlendirilmesi 423
3.2.3.5.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi 423
3.2.3.5.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları 425
3.2.4.1919-1922 Dönemi Grevleri 428
3.2.4.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi 439
3.2.4.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları 442

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
OSMANLI'DA ÇALIŞMA HAYATINA YÖNELİK YASAL DÜZENLEMELER

4.1. Bireysel ve Toplu İş Hukuku 446
4.2. Bireysel İş İlişkilerine Yönelik Yasal Düzenlemeler 447
4.2.2. 1876 Mecelle 448
4.2.3. Bireysel İş İlişkilerine Yönelik Bölgesel ve Sektörel Düzenlemeler 450
4.2.3.1. Maden Nizamnameleri 450
4.2.3.1.1. 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi 452
4.2.3.1.2. 1867 Tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi 453
4.2.3.1.3. 1868 Maadin Nizamnamesi 458
4.2.3.1.4. 1887 Tarihli Maadin Nizamnamesi 460
4.2.3.1.5. Maden Nizamnameleri ve Çalışma Şartlarına Etkileri 461
4.2.3.2. 1893 Amele Nizamnamesi 463
4.2.3.3. Sağlık Sorunları ve Hastalıklar Karşısında Alınan Bölgesel Tedbirler 466
4.2.3.4. Ücretlerin Korunması 469
4.2.3.5. Sosyal Güvenlik Unsuru Olarak Emeklilik Sistemi 472
4.3. Toplu İş İlişkilerine Yönelik Yasal Düzenlemeler 474
4.3.1. 1845 Tarihli Polis Nizamnamesi 475
4.3.2. 1867 Tarihli Demiryollarının Korunmasına Yönelik Nizamname 477
4.3.3. 1908-1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu 478
4.3.3.1. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Çıkarılma Nedenleri 479
4.3.3.2. Kanunun Çıkarılması Sürecinde Taraflar ve Tartışmalar 483
4.3.3.3. Kanun Metni 486
4.3.3.4. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Genel Değerlendirmesi 491

4.3.3.4.1. Eski ve Yeni Metin Farkları 491
4.3.3.4.2. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Kapsamı 494
4.3.3.4.3. Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki Eksiklik-Boşluklar ve Eleştiriler 498
4.3.3.4.4. Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Sendika Yasağı 503
4.3.3.4.4.1. Sendika Mahiyetini Haiz İşçi Cemiyetleri ve Ta'til-i Eşgal Kanunu 509
4.3.3.4.4.1.1. Ta'til-i Eşgal Kanunu Kapsamındaki Kamuya Yönelik Hizmet Sunan İşletme İşçilerinin Cemiyetleri 510
4.3.3.4.4.1.2. Ta'til-i Eşgal Kanunu Kapsamı Dışında Kalan, Kamuya Yönelik Olmayan Alanlardaki İşçilerin Cemiyetleri 516
4.3.3.4.5. Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Grevler 521
4.3.3.4.6. Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Uzlaşma Süreci 525
4.3.3.4.7.Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Değişiklik Teklifleri 529
4.3.3.4.7.1. Madencilik Sektörünün Ta'til-i Eşgal Kanunu Kapsamına Alınması Teklifi 530
4.3.3.4.7.2. Mecburi Tahkim Girişimi 532
4.3.4. 1909 Cemiyetler Kanunu 533
4.3.4.1. Cemiyetler Kanununun Çıkarılmasının Nedenleri 534
4.3.4.2. Kanun Metni 536
4.3.5. 1909 Tarihli İçtimâat Kanunu 541
4.3.6. 1916 Tarihli Şehremaneti Kanunu 544
4.4. Çalışma Hayatına İlişkin Uluslararası Konferanslar ve Osmanlı 546
4.5. Çalışma Hayatına Yönelik Yasalaşmayan ve Yürürlüğe Girmeyen Kanun Teklifleri 548
4.5.1. Washington Elçiliği'nin Çalışma Şartlarına Yönelik Teklifi (1900) 549
4.5.2. Tarım Sektöründe İşçi-İşveren İlişkilerini Yeniden Düzenleme Girişimi (1909) 550
4.5.3. Sanayi Hayatında Erkek ve Kız Çocuklar ile Kadın İşçileri Korumaya Yönelik Kanun Layihası (1910) 551
4.5.4. Madenlerde İşçi Sağlığı ve Güvenliğine Yönelik Kanun Layihası (1914) 556
4.5.5. Yasalaşmayan Diğer Kanun Teklifleri 562

SONUÇ 566
KAYNAKÇA 571
EKLER 603
ÖZGEÇMİŞ 628

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1872-1908 Haziran) . 322
Tablo 2: Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1872-1908 Haziran) 323
Tablo 3: 1908 Ağustos Grevi Sonrası Fırın İşçilerinin Ücretleri (Kuruş) 349
Tablo 4: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık) 393
Tablo 5: Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık) 394
Tablo 6: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1909-1918) 424
Tablo 7: Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1909-1918) 425
Tablo 8: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1919-1922) 441
Tablo 9: Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1919-1922) 442

EKLER LİSTESİ

EK A: 1870-1908 (HAZİRAN) DÖNEMİ GREVLERİ..... 603
EK B: 1908 YILI GREVLERİ..... 607
EK C: 1909-1918 DÖNEMİ GREVLERİ..... 618
EK D: 1919-1922 DÖNEMİ GREVLERİ..... 624
EK E: 1872-1922 DÖNEMİ GREVLER VE GREVCİ İŞÇİ SAYISI..... 627

KISALTMALAR

A.e.	Aynı eser
A.g.e.	Adı geçen eser
ABD	Ana Bilim Dalı
B	Receb
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bsk.	Baskı
C.	Cilt
C	Cemaziülahir
CA	Cemaziyelevvel
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
İTC	İttihad ve Terakki Cemiyeti
KÇCİ	Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi
KE	Kanunuevvel
KS	Kanunusani
L	Şevval
M	Muharrem
N	Ramazan
R	Rebiülahir
RA	Rebiülevvel
S	Safer
s.	Sayfa
S.	Sayı
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ş	Şaban
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
TE	Teşrinievvel
TS	Teşrinisani
vb.	ve benzeri

vd.	ve diğerleri
Vol.	Volume
Y	Yıl
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

GİRİŞ

Osmanlı'da çalışma ilişkileri, emek tarihi araştırmacıları için uzun süre ihmal edilen bir alan olarak kaldıktan sonra 1950'lerle birlikte ilgi çekmeye başlamıştır. 1960'larda sadece süreli yayınlar üzerinden de olsa döneme ait birincil kaynaklardan yararlanılarak araştırma yapılmasının önemi kavranmış, ancak en temel kaynaklardan biri olan arşiv kayıtları ise 1990'ların sonlarına kadar göz ardı edilmiştir. Osmanlı arşiv kaynaklarının göz ardı edilmesinin başlıca sebeplerinden biri, emek tarihi araştırmacılarının arşiv belgelerini çalışma hayatının gerçek yapısından ziyade devletin resmî görüşlerini yansıtan kayıtlar olarak görmeleriydi. Diğer bir sebep ise, arşiv kayıtlarının tutulduğu Osmanlı Türkçesine vâkıf araştırmacı sayısının azlığıydı. Arşiv kayıtları başta olmak üzere birincil kaynakların bu şekilde ihmal edilmesi, emek tarihi alanındaki büyük bir boşluğun kapatılamamasına ve hatalı bilgiler ile tartışmaların da devam etmesine neden olmuştur. Uzun süre Osmanlı'daki ilk işçi sendikası olarak kabul edilen Ameleperver Cemiyeti isimli örgütün kuruluş tarihi ile isminin yanlış bilindiği ve de bir işçi sendikası olarak kabul edilemeyeceğinin 1995 gibi geç bir tarihte netleştirilebilmesi[1] bile başlı başına alandaki boşluğu göstermektedir. 1990'ların sonu ve 2000'lerin başlarıyla birlikte, Osmanlı emek tarihiyle ilgilenen araştırmacı ve çalışma miktarı da hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. Her yeni yayınlanan çalışmayla birlikte literatüre yeni bilgilerin eklenmekte olması, alanın boşluğunu ve ihmal edilmişliğini de göstermekteydi.

Bu çalışma, Osmanlı işçi hareketleri ve örgütlenmesine yönelik literatürdeki boşlukları bir nebze giderebilmek amacıyla girişilmiş bir çabanın sonucudur. Bu çaba, ücretler, çalışma şartları vb. bireysel iş ilişkilerinden ziyade işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerini konu alan toplu iş ilişkilerine yönelmiştir. İşçi hareketleri ve işçi örgütlenmesini açıklayabilmek için, ücret sorunu ve çalışma şartlarının ağırlığı gibi unsurlara yer vermenin gerekliliği de göz önüne alınarak, gerektiği yerlerde bu alanlara dair bilgiler verilmiştir. Çalışmada ele alınacak konularla ilgili bilgi

[1] Erkan Serçe, "Mitostan Gerçeğe: Amelperver Cemiyeti", **Toplumsal Tarih**, S. 14, Şubat 1995, ss. 6-11.

vermeden önce, Osmanlı emek tarihi araştırmacı ve çalışmalarına tarihî gelişimiyle birlikte bireysel ve toplu iş ilişkileri kapsamında değinmekte fayda vardır.

Bireysel iş ilişkileri açısından çeşitli sektörler ve bölgelere yönelik çalışmalarıyla en fazla ön plana çıkan isim Donald Quataert'tir. Quataert'in, 1822-1920 arasında Zonguldak bölgesinde maden işçilerini[2], 1800-1914 arasında ise Selanik, Makedonya, Bursa, Uşak, Edirne, Tokat, Sivas, Halep gibi şehirlerden oluşan geniş bir coğrafyadaki tekstil imalatı işçilerini konu edinen çalışmaları[3] bu alanlar için birer başucu kitabı niteliğindedir. Selanik işçileri[4], Batı Anadolu'da makine kırıcılığı hareketlerine katılan işçiler[5], değişen ekonomik ve sosyal hayatın işgücü üzerindeki etkilerini en iyi yansıtan ve siyasî müdahalelere açık yapısıyla öne çıkan işçi gruplarından biri olan hamallarla[6] ilgili çalışmaları da, Quataert'in emek tarihi çalışan araştırmacılar için başvurulması gereken eserlerinden bazılarıdır. 1800-1914 dönemi için yabancı konsolosluk raporlarını kullanarak ülkenin çeşitli bölgelerinde ücretler, çalışma şartları ve işçi hareketlerinden örnekler sunan Charles Issawi'nin çalışması da alan için önemli bilgiler sunan kayda değer bir kaynaktır.[7]

Bireysel iş ilişkileri ve çalışma şartlarına yönelik son dönemde spesifik çalışmaların da yapılmaya başlanmasıyla alana yönelik eser sayısı artmaya başlamıştır. Cengiz Kırlı'nın 19. yy. erken dönemleri için geleneksel zanaat sisteminde İstanbul'da işgücünün etnik ve dinî dağılımıyla ilgili çalışması[8], Erdem

---

[2] Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet-Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920**, Çev. Nilay Ö. Gündoğan ve Azat Z. Gündoğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.

[3] Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 2. Bsk., Çev. Tansel Güney, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

[4] Donald Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 97-122.; Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar", **Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss. 186-204.

[5] Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", **Journal of Social History**, Vol. 19, Spring 1986, ss. 473-489.

[6] Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbıâli, 1826-1896", Çev. Ali Kartal, **Tarih ve Toplum**, S. 33, Eylül 1986, ss. 170-175.

[7] Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1980.

[8] Cengiz Kırlı, "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", **International Labor and Working-Class History**, Vol. 60, Fall 2001, ss. 125-140.

Kabadayı'nın İplikhane, Feshane ve Basmahane özelinde devlet fabrikaları işçilerinin çalışma şartlarından, cinsiyet, etnik ve dinî temelli farklılaşmaları ve aile hayatlarına kadar geniş bilgi içeren çalışması[9], Gülhan Balsoy'un Cibali Tütün Fabrikası işçilerine yönelik kadın işçileri ön plana çıkardığı ve fotoğraflarla desteklediği çalışması[10], Gila Hadar'ın Selanik Yahudi tütün işçileri üzerinden yine kadın işçileri ön plana çıkararak çalışma koşulları ve işçi mücadelelerine yer verdiği çalışması[11] bunlardan birkaçıdır. İngiliz Konsolosluk raporları üzerinden yaptığı çalışmalarında 1870'lerde İstanbul, Trabzon ve Bursa'da çalışma hayatı için değerli bilgiler sunan Ergun Türkcan'ın çalışmaları[12] dışında, doğrudan emek tarihini konu edinmeyip, sanayileşme çabaları çerçevesinde kurulan fabrikaları inceleyen ve bu doğrultuda buralarda çalışan işçilerle ilgili çalışma şartlarından ücretlere, cinsiyet yapısından etnik ve dinî farklılıklara kadar önemli bilgiler sunan çeşitli çalışmalar da[13] bu manada değerlendirilebilecek önemli kaynaklardır. Bireysel iş ilişkilerine yönelik daha birçok değerli kaynak yayınlanmıştır.[14] Ancak gerek çalışmanın sınırları, gerekse temel konumuzun işçi hareketleri ve örgütlenmesi temelli toplu iş

---

[9] M. Erdem Kabadayı, "Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Workers' Ethno-Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire", **Unpublished PhD Thesis**, Ludwig-Maximilians-Universitat, München, 2008.

[10] Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", **International Review of Social History**, Vol. 54, 2009, ss. 45-68.

[11] Gila Hadar, "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, Der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 137-161.

[12] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **Tarih ve Toplum**, C. 4, S. 24, Aralık 1985, ss. 386-392.; Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre: 110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı", **Tarih ve Toplum**, C. 2, S. 11, Kasım 1984, ss. 323-329.; Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", **Tarih ve Toplum**, C. 6, S. 31, Temmuz 1986, ss. 34-46.

[13] Örneğin bkz. Mustafa Çakıcı, "Osmanlı'nın Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2010.; Abdülkadir Buluş, "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2000.)

[14] Örneğin 1908 Avusturya boykotu üzerinden hamallar ve liman işçilerini inceleyen Çetinkaya ile (Yavuz Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu-Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.), Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi örneği üzerinden kadın çalışanlar ve kadın işçiliğiyle ilgili değerli bilgiler sunan Karakışla'nın (Yavuz Selim Karakışla, **Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)**, İstanbul, Ottoman Bank Archive and Research Centre, 2005.) çalışmaları da yine bu alanda dikkat çeken eserlerden bazılarıdır.
Tarih ve Toplum, Toplum ve Bilim, Toplumsal Tarih gibi süreli yayınlarla, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi gibi eserler de emek tarihi araştırmacılarının başucu kaynağı olarak değerlendirebileceği önemli bilgiler içeren diğer yayınlar olarak belirtilebilir.

ilişkileri olması nedeniyle bu çalışmalara burada yer veremeyeceğiz. Bu anlamda konuyla ilgilenen araştırmacıların Quataert'in 1970 öncesi ve sonrasında Osmanlı emek tarihi yazımında yaşanan derinleşmeyi ele aldığı çalışması[15] ile Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett'ın çalışması[16] gibi literatür değerlendirmesine yönelik eserleri de inceleyerek alanla ilgili bilgi edinebileceklerini belirtelim.

İşçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerini konu edinen toplu iş ilişkilerine yönelik çalışmaların tarihi ise daha eski olup, Osmanlı emek tarihi yazımı da bu çalışmalarla birlikte başlamıştır. Emek tarihi çalışmalarında *öncüler* olarak nitelendirebileceğimiz bu grupta Hüseyin Avni Şanda'nın 1908 grevlerini incelediği 1935 tarihli çalışmasından[17] sonra, 1951'de Lütfü Erişçi[18] ve 1955'te Kemal Sülker de[19] alana yönelik çalışmalar yapmıştır. 1960'ların sonları ise emek tarihi çalışmalarının hem nicelik hem de nitelik açısından gelişmeye başladığı dönemler olmuştur. 1969'da Kurthan Fişek'in ikincil kaynakları değerlendirerek hazırladığı çalışmadan sonra[20], aynı yıl Oya Sencer'in dönemin süreli yayınları üzerinden yerli ve yabancı gazeteleri değerlendirdiği ve Osmanlı'da işçilerin hem örgütlenme hem de mücadele açısından daha aktif olduğunu gösteren çalışması emek tarihi araştırmaları için bir dönüm noktası olmuştur.[21] İşçi örgütlenmesi ve hareketleriyle ilgili yapılacak birçok çalışmada temel kaynaklardan biri olarak değerlendirilen bu çalışma, Osmanlı emek tarihi araştırmalarında döneme ait birincil kaynakları kullanmanın önemini de ortaya koymuştur.

---

[15] Quataert bu çalışmasında, emek tarihi çalışmalarında özellikle lonca sisteminde çalışma hayatının işleyişi ve işgücünün durumunun ihmal edildiğini belirtmektedir. Donald Quataert, "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", **International Labor and Working-Class History**, Vol. 60, Fall 2001, ss. 93-109.

[16] Touraj Atabaki ve Gavin D. Brockett, "Ottoman and Republican Turkish Labour History: An Introduction", **International Review of Social History**, Vol. 54, 2009, ss. 1-17.

[17] Hüseyin Avni Şanda, **1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935.

[18] Çalışmanın daha geç tarihli bir baskısı için bkz. Lütfü Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1997.

[19] Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No: 1, 1955.

[20] Kurthan Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınları, 1969.

[21] Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Yayınevi, 1969.

1970'lerde toplu iş ilişkilerine yönelik ikincil kaynaklara dayanan ve alana sınırlı katkıda bulunann çalışmalardan sonra[22], 1980'li yıllar Osmanlı emek tarihine olan ilginin ve yapılan çalışma sayısının hızla arttığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Mesut Gülmez işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin tarihî gelişimi[23] ile yasal düzenlemelere[24] yönelik yayınlarıyla alana katkı yapmıştır. Gülmez'in Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde 1936'ya kadar grev yapılabilmesi için özgürlük dönemi açtığı görüşünü Zafer Toprak, sadece kanun metni üzerinden yorum yapmak ve dönemin şartlarına değinmeyerek hataya düşmekle eleştirip tam tersi görüş bildirmiş ve bir tartışma başlatmıştır.[25] Aynı dönemde emek tarihi çalışmalarına bir diğer katkı işçi örgütlenmesini incelediği çalışmasında özellikle yasal düzenlemeler üzerinde duran Turan Yazgan[26] tarafından yapılırken, günümüzde birçok çalışmada dikkate alınan ve Tanzimat sonrasından başlayarak 1922'ye kadar işçi hareketleri ile grevlerini inceleyen Şehmus Güzel de öne çıkan bir diğer isim olmuştur. 1872 ve 1876 yıllarına ait iki gazeteden yararlanması dışında Güzel de çalışmasını ikincil kaynaklara dayandırmıştır.[27] Osmanlı emek tarihinin en önemli yasal düzenlemelerinden biri olan Ta'til-i Eşgal Kanunu'nu Meclis-i Mebusan'daki görüşme zabıtları ve dönemin süreli yayınlarında

---

[22] Yerli ve yabancı tarihî gazeteleri değerlendirerek 1908 grevlerini inceleyen Hakkı Onur'un ve Zonguldak bölgesinde maden işçilerinin mücadelelerini inceleyen çalışmasıyla Sina Çıladır'ın bu dönem için birer istisna olduğunu da belirtmemiz gerekir. (Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", **Yurt ve Dünya**, S. 2, 1976, ss. 277-295.; Sina Çıladır, **Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi (1848-1940)**, Ankara, Yeraltı Maden İş Yayınları, 1977.)

[23] Mesut Gülmez, "1936 Öncesinde İşçi Hakları", **Türkiye'de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986'ya)**, Ankara, Türkiye Yol İş Sendikası, 1986, ss. 17-76.; Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 792-802.; Mesut Gülmez, **Türkiye'de Çalışma İlişkileri, 1936 Öncesi**, Ankara, TODAİE Yayınları, 1989.

[24] Mesut Gülmez, "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", **Toplum ve Bilim**, S. 12, Kış 1980, ss. 50-64.; Mesut Gülmez, "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12nci Maddesi", **Amme İdaresi Dergisi**, C. 17, S. 1,Mart 1984, ss. 115-132.

[25] Zafer Toprak, "1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu Üzerine", **Toplum ve Bilim**, S. 13, Bahar 1981.

[26] Turan Yazgan, "Türkiye'de Sendikal Hareketler-Kısa Bir Tarihçe", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 20, Ekim 1982, ss. 17-43.

[27] Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 803-838.

kanunla ilgili tartışmalardan örnekler de vererek yayınlayan Gündüz Ökçün de, alanla ilgili araştırmacılar için önemli bir kaynak sunmuştur.[28]

1990'larda Ahmet Makal, bireysel ve toplu iş ilişkilerine değindiği ve uygulamadan ziyade teorik değerlendirmelere ağırlık veren bir çalışma hazırlamış,[29] Şam'daki tekstil işçileri örneği üzerinden işçi hareketlerini inceleyen Sherry Vatter ise literatüre önemli bir açılım getirmiştir. İşçi tarihi incelemelerinin fabrika ve sanayi işçileriyle sınırlı kalıp, geleneksel zanaat sisteminde çalışan kalfa vb. işçilerin mücadelelerine yer vermemesini eleştiren Vatter, 1879'da Şam'da 3.000 işçinin katıldığı bir grev üzerinden bu genel kanıya karşı çıkmıştır.[30] Yavuz Selim Karakışla da 19 ve 20. yy.daki işçi hareketlerini konu alan çalışması dışında[31], 1908 grevlerini nedenleri, gelişimi ve sonuçlarıyla birlikte incelediği bir çalışmasıyla[32] alana yönelik çalışmaların derinleşmesine ve nitelik kazanmasına katkıda bulunmuştur.

2000'lerde ise işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesine yönelik çalışmalarda, ihmal edilen arşiv belgeleri daha yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı genelinde işçi hareketlerini inceleyen doktora teziyle Cevdet Kırpık 1870 sonrası dönem için bu tarz çalışmaların ilkini ortaya koymuştur. Özellikle işçi hareketleri açısından Şehmus Güzel'in yukarıda değindiğimiz "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler" çalışmasında yer verilen kayıtları temel alan ve bunlara arşiv kaynaklarından ulaştığı yeni grevleri ekleyen Kırpık'ın çalışması, arşiv kayıtlarının bireysel ve toplu iş ilişkileri açısından oldukça zengin veriler sunduğunu ortaya koymaktadır.[33] Selanik'teki tütün işçileri örneği üzerinden çalışma

---

[28] Gündüz Ökçün, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

[29] Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920 – Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997.

[30] Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 55-95.

[31] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 27-54.

[32] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998, ss. 187-209.

[33] Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD, Isparta, 2004.

şartları, işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerini inceleyen Tutku Vardağlı'nın çalışması da arşiv kaynaklarıyla derinleştirilmiş değerli bir eserdir.[34]

İşçi tarihiyle ilgili değinilmesi gereken önemli bir konu da Osmanlı'da sosyalist ve sol hareketlere yönelik literatürdür. Sol ve sosyalist hareket incelemeleri açısından öne çıkan isimse değerli çalışmalarıyla Mete Tunçay'dır. Tunçay, ilk olarak 1967'de yayınladığı eserini, gizli bilgileri de açığa çıkararak sürekli genişletmiş ve özellikle Türk sosyalist hareketini temel alan bir başucu eseri hazırlamıştır.[35] Tunçay'ın Zürcher'le birlikte derlediği ve 1876-1923 döneminde Osmanlı'da sosyalist hareketi milliyetçik temelli gelişimiyle ele alan, Ermeni, Bulgar, Rum ve Yahudi unsurların sosyalist hareket içindeki yerinin her bir unsur için ayrı yazarlarca incelendiği çalışma da, Osmanlı'da sosyalist hareket için oldukça değerli bir eserdir.[36] Yukarıda değindiğimiz Sencer, Gülmez ve Güzel gibi araştırmacılar da çalışmalarında emek tarihinin gelişimi içinde sosyalist hareketlere sık sık yer vermişlerdir. Bunlar dışında Ahmet Cerrahoğlu'nun 1870'lerden itibaren süreli yayınlarda yer alan sosyalizmle ilgili yazılara da yer verdiği çalışması[37], Dimitır Şişmanov'un işçi hareketleri ve örgütlenmesinde sosyalist harekete yer verdiği çalışması[38] ile yerli ve yabancı arşivler, döneme ait süreli yayınlar ve anılar üzerinden Selanik'te Sosyalist İşçi Federasyonu üzerinden Yahudi temelli sosyalist hareketler ve örgütlenmeye değinen Şükrü Ilıcak'ın çalışması da[39] dikkat çeken diğer eserlerden bazılarıdır.

Osmanlı çalışma hayatında 1870-1922 döneminde işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin tarihsel gelişimini ele alan bu çalışmada, esas olarak arşiv kaynakları temel alınmıştır. Yukarıda toplu iş ilişkilerine yönelik literatürde de değindiğimiz

---

[34] Tutku Vardağlı, "1908'e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri", **Düne Bakarak Bugünü Anlamak – 2008'den 1908'e Bakmak**, Yayına Haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009, ss. 33-44.
[35] Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
[36] Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
[37] Ahmet Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, İstanbul, May Yayınları, 1975.
[38] Dimitır Şişmanov, **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi-Kısa Tarih (1908-1965)**, Haz. A. R. Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları, 1978.
[39] Şükrü Ilıcak, "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 2, No. 3, September 2002, ss. 115-146.

gibi, bu alanda yazılmış eserler için en önemli eksiklik, birincil kaynaklara, özellikle de arşiv kaynaklarına yeterince yer verilmemesidir. Bu durum, en temel bilgilerde dahi (işçilerin ilk örgütlenmesinden çeşitli dönemlerde yaptıkları grev sayısına, alana yönelik yasaların nasıl uygulandığından grev ve sendikaların yasak olup olmamasına kadar) bir netlik bulunmamasına yol açmıştır. Çalışmada işçi hareketleri ile işçi örgütlenmesi için ortaya koyacağımız yeni bilgiler de, arşiv kaynaklarının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Osmanlı emek tarihiyle ilgili bir çalışmanın sadece arşiv kaynakları kullanılarak yapılamayacağı da açıktır. Döneme ait zengin bilgiler içeren gazete ve dergiler gibi süreli yayınlar, kitap ve makale gibi matbu eserler de emek tarihi çalışmaları için bir hayli önem arz etmektedir. Ele alınan dönem itibariyle bu kaynaklara yönelik yapılan taramalarda konuyla ilgili arşiv kaynaklarını tamamlayıcı birçok bilgiye ulaşmamız, söz konusu eserlerin araştırmacılar için önemini açıkça göstermektedir. Alana yönelik zengin bir literatür bulunması, özellikle politize olmamış eserlerin de değerlendirmeye alınmasıyla çalışmanın güçlendirilebilmesinde oldukça yararlı olmuştur.

Çalışmanın zaman sınırlarını belirlerken, 1870'lerle birlikte işçi hareketlerinin önceki dönemlere göre yoğun bir şekilde artması nedeniyle bu dönemi başlangıç olarak kabul ettik. Ancak gerek işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri, gerekse alana yönelik yasal düzenleme açısından konunun tarihî gelişimindeki bütünlüğü bozmama adına sıkça önceki dönemlere de atıf yaptık. İmparatorluğun resmî olarak sona erdiği 1923 yılı öncesini, yani 1922 yılını ise bitiş dönemi olarak belirledik. Mekân açısından ise işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin ortaya çıktığı her bölgeye değinerek bir sınırlandırma yapmamayı tercih ettik.

Çalışmada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta *işçi* kavramı ve kimlerin işçi olarak kabul edildiğidir. Bu alanda iki temel görüş vardır. Bunlardan ilki, Sencer'in de ifade ettiği gibi, üretim araçlarına sahip olmadığı için emeğini sermaye sahibine satan ve Osmanlı'da sadece sanayi, madencilik, ulaşım ve haberleşme gibi alanlarda var olan çalışanların işçi olarak kabul edilmesidir.[40] Bir diğer görüş ise,

[40] Sencer, **a.g.e.**, s. 12.

Vatter'in genel kanı olarak ifade ettiği yukarıdaki işçi tanımına tepki göstererek, geleneksel zanaat sisteminde çalışan ücretlileri de bu kapsamda değerlendirmesiyle somutlaşan görüştür. Şam'da tekstil sektöründe faaliyette bulunan ücretli zanaatkârları, yani kalfa ve çırakları da işçi olarak değerlendiren Vatter, 1879'da bölgedeki ücretlilerin yaptığı uzun süren ücret anlaşmazlığı temelli grevi de bu görüşünü ortaya koyarken dayanak olarak kullanmıştır.[41] Geleneksel zanaat sisteminde örgütlenen ayakkabıcılar, terziler, yazmacılar ve fırın işçileri gibi grupların incelediğimiz dönem itibariyle işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesinde aktif gruplardan olduklarına dair somut örnekler tespit etmemiz, bizim de bu ikinci görüşü kabul etmemize neden olmuştur. Aksi yönde bir tercihle, yani işçi kavramının sadece sanayi hayatındaki ücretliler için kullanılması ve bu ikinci sınıftaki çalışanların mücadelelerine yer verilmemesi halinde, kanımızca Osmanlı emek tarihini inceleme hedefine sahip bir çalışmanın önemli bir boyutu da eksik kalacaktır.

Dört bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde Osmanlı çalışma hayatının genel bir değerlendirmesi yapılacaktır. İlk olarak inceleme kapsamına alınacak ücretli işçilerin genel durumuna değinilecek, bu doğrultuda fabrikalarda, imalathanelerde, madencilik, ulaşım, haberleşme, limanlar ve diğer alanlarda mevcut işçilerin nicelik ve nitelik açıdan durumları ele alınacaktır. İşgücü içinde ücretli çalışan işçiler dışında, alternatif emek kaynağı olarak diğer çalışanlara, yani yabancı işçiler, asker emeği, mahkûmlar, köleler ve savaş esirleri gibi işgücü kaynaklarına, son olarak da zorunlu çalıştırma uygulamalarının fabrikalar ve madencilik sektöründeki gelişimi ile amele-i mükellefe uygulaması kapsamında halkın yollarda ücretsiz olarak çalıştırılmasına yer verilecektir. Osmanlı nüfusunun etnik ve dinî açıdan oldukça kozmopolit yapısının işgücüne yansıması ve farklı millet ve dinlerden işçilerin ilişkilerine değinildikten sonra, işgücünün cinsiyet temelli ayrımı ve kadın işçiliğinin tarihî gelişimi ele alınacaktır.

İşçi örgütlenmesinin ele alındığı ikinci bölümde ise ilk olarak 1908 öncesinde işçi örgütlenmesinin tarihî gelişimine değinilecektir. Literatürde bu dönem için

[41] Vatter, **a.g.e.**, s. 55-56 ve s. 63.

mevcut boşluğun doldurulabilmesi amacıyla ilk işçi sendikasına yönelik genel kabul sorgulanacak ve 1870'lerin sonlarından itibaren daha önce değinilmemiş işçi örgütleriyle ilgili bilgiler verilecektir. 1908 sonrası içinse hızla artan işçi örgütlenmesi sektörel ayrımlarla değerlendirilecek, 1908-1913 ve 1919-1922 döneminde işçi örgütlenmesinin gelişimi ile işçi mücadeleleri içindeki önemine vurgu yapılacaktır. Osmanlı'da sosyalist örgütlenme ve işçi hareketleri ile cemiyetlerine etkisi de bu bölümde dönemler itibariyle ayrı ayrı incelenecektir. Avrupa'da sosyalist hareketin erken dönemlerden itibaren devlet tarafından takip edildiğini gösteren kayıtlara yer verilerek, sosyalizme karşı devletin olumsuz bakış açısının sebepleri ve gelişimi irdelenecektir.

İşçi hareketlerinin ele alındığı üçüncü bölümde ise ilk olarak boykotlar, makine kırıcılığı, yeni düzene karşı direnç gibi grev dışı işçi eylemlerine yer verilecektir. Daha sonra 1870 sonrasından başlayarak 1922'ye kadar Osmanlı'da gerçekleşmiş grevler incelenecektir. 1870-1908 arası ve 1909-1922 arasındaki grevler dönem dönem ele alınacak, çok sayıda grevin yapıldığı 1908 yazı ise farklı olarak sektörel bir tasnifle değerlendirilecektir. Her dönem için grevlere yönelik sayısal ve niteliksel değerlendirmeler yapılacak, eylemlerde işçi tarafı ile birlikte işveren ve devletin duruşu da ortaya konulacaktır. Bu genel değerlendirmelerle birlikte Osmanlı'da grev sayısının bilinenden oldukça fazla olduğu ve iş uyuşmazlıklarının yaşandığı her dönemde siyasî baskı altında bile işçilerin grev silahını kullanmaktan geri durmadığı somut örnekleriyle ortaya konacaktır.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise Osmanlı'da çalışma hayatına yönelik mevzuatın tarihî gelişimine yer verilecektir. İlk olarak bireysel iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemelere değinilerek, çalışma hayatında işçilerin nelerden rahatsız olduğu, çalışma şartlarını iyileştirme veya düzeltmeye yönelik devletin ne gibi tedbirler aldığı ve bunların uygulamadaki sonuçları incelenecektir. Toplu iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemelerin de ayrıntılı bir biçimde ele alınacağı bu dönemde, 1845 Polis Nizamnamesi'nden başlayarak incelenen dönem sonuna kadar çıkarılan kanunlara çıkarılma sebepleri, getirdikleri yenilikler ve uygulamadaki sonuçları üzerinden bakılacaktır. Bu bölümün en önemli inceleme alanını ise 1908'de

geçici olarak, 1909'da ise asıl kanun şekliyle çıkarılan Ta'til-i Eşgal Kanunu oluşturmaktadır. Kanunun çıkarılma sebepleri, işçi, devlet ve kamuoyunun yasaya bakışı ve yasa metni incelendikten sonra, grevler ve sendikal örgütlenme karşısında yasanın neler içerdiği ele alınacaktır. Literatürde yasanın grevleri yasaklayıp yasaklamadığına dair mevcut tartışma, grevlerde kanunun nasıl yorumlandığı ve uygulandığına yönelik somut örnekler verilerek netleştirilmeye çalışılacaktır. Yasa ile ilgili literatürdeki bir diğer boşluk, yani 1908 sonrası Osmanlı'da sendika kurmanın yasak olup olmadığı, hem sendika, hem de cemiyet, kulüp ve dernekler gibi işçilerin alternatif örgütlenme biçimleriyle yine somut örnekler üzerinden değerlendirilerek bu alana yönelik çeşitli açılardan tartışmalar yapılacaktır. Cemiyetler Kanunu, İçtimâat Kanunu gibi işçi hareketleri ve örgütlenmesiyle ilgili diğer yasal düzenlemeler de yine sebepleri, getirdiği yenilikler ve uygulamadaki durumlarıyla ele alınacaktır. Bu bölümde son olarak ise, kanun teklifi olarak sunulmasına rağmen yasalaşmayan bazı girişimlere değinilecektir. Çeşitli alanlarda işçiler lehine iyileştirmeler yapılmasını hedefleyen bu girişimlerin bazıları üzerinden, çalışma şartlarını düzenleyen mevzuatta nelerin eksik olduğu ve çalışma ve üretim hayatında devletin öncelikleri ortaya konacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ÇALIŞMA HAYATININ GENEL YAPISI

Osmanlı toplumunun genel yerleşim durumuna bakıldığında 3'lü bir yapı ile karşılaşılmaktadır. Buna göre toplumsal yapı; şehirlerde oturan yöneticiler, tüccarlar ve esnaflar; kırsal alan ve köylerde yaşayan ve tarımla uğraşan köylüler ve henüz tam olarak yerleşik hayata geçmemiş ve yine tarımsal faaliyetlerle ilgilenen göçebelerden oluşmuştu.[1] Toplumsal yapının bu niteliği, doğal olarak çalışma hayatı ve işgücünün yapısal durumunu da biçimlendirmişti. Buna göre, sanayi ve hizmetler sektöründe çalışan ücretli ve maaşlılar genellikle büyük şehirlerde, tarımla uğraşan ve çiftçilik yapanlar ise kırsal alanlar ve köylerde toplanmışlardı.

Çalışma hayatı aktörlerinin ve işgücünün bu mekansal dağılımında, nüfusun genellikle yoğunlaştığı ve en fazla istihdam oranına sahip olan sektör, toplumun genel kırsal karakterine uygun olarak tarım sektörü olmuştu. 1874'te Şark Gazetesinde belirtildiği gibi, Osmanlı'da esas servet kaynağı dönem itibariyle ziraat olup, tarımın ülkenin ekonomik yapısındaki bu başat karakteri daha uzun seneler devam edecek ve sanayi uzun yıllar sonra belki ziraat kadar önemli olabilecekti. Gazete bu görüşüne dayanak olarak gelişmiş ülkelerde sanayinin gelişim sürecini göstermişti. Sanayinin gelişiminin geceden sabaha kadar gerçekleşecek bir olay olmadığı, ülkedeki yollar, gümrükler, fabrikalar vb. birçok unsura bağımlı olduğu belirtilmişti.[2] Sanayi üretiminin yoğunlaştığı kentlerde dahi tarım hiçbir zaman önemini yitirmemiş ve başat sektör olmaya devam etmişti. Erken dönemler için

---

[1] Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Feridun Emecen, Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli vd., Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt 1, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994, s. 471.

[2] "Terakki-i Ziraat", **Şark**, No: 97, 11 Mart 1290, 23 Mart 1874, s. 1.
Gazetede ziraat ve sanayi ile ilgili yapılan bir başka yayında, sanayinin mevcut durumuyla ülke ekonomisi açısından ziraat kadar önemli olabilmesi için 50 yıllık bir süreye ihtiyaç olduğu ifade edilmişti. Halkın tarım ve sanayi üretimine bakışına yönelik bir yorumda, Osmanlı vatandaşlarından Rumeli veya Anadolu'da yaşayan birine güzel bir tarla mı, yoksa güzel bir fabrika sahibi mi olmak istediğinin sorulması halinde, şüphesiz güzel bir tarla cevabı alınacağı belirtilerek, devletin tarımsal karakterdeki ekonomik yapısının, halkın da genel ekonomik tercihleri ile örtüştüğü ileri sürülmüştü. ("Terakki-i Ziraat", **Şark**, No: 100, 14 Mart 1290, 26 Mart 1874, s. 1.)

olduğu gibi 1900'ler sonrasında da geçerli olan bu durum, 17 Ekim 1908 tarihli hayvancılıkla ilgili ıslah çalışmalarına yönelik olarak Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan bir raporda *"Memâlik-i Osmaniye'de san'at ve ticaret henüz terakki eylememiş olmak hasebiyle ahalinin medar-ı mâişeti ziraatten ibaret kalmış…"* sözleriyle ifade edilmişti.[3] Tarıma yönelik ıslahat çalışmaları çerçevesinde kurulan *Osmanlı Ziraat Cemiyeti* (1908) ile ilgili bir devlet kaydında da, Osmanlı vatandaşlarının 3'te 2'sinin geçim kaynağını tarımın oluşturduğu belirtilmişti.[4]

Tarımın ekonomik ve sosyal yapıda bu hakim karakteri, aynı zamanda sanayinin de gelişmemiş olması anlamına gelmekteydi. Gelişmeyen sanayi ise, Osmanlı'da işgücünün olmasa da, ücret karşılığı işçiliğin gerek niceliksel, gerekse niteliksel açıdan yeterli büyüklüğe ulaşamamasına neden olmuştu. Tarımda bağımlı çalışmanın, yani ücretli işçiliğin düşük oranlarda oluşu da bu durumun önemli etkenlerinden biriydi.[5] Ancak 19. yy.dan itibaren devlet ve özel sektör fabrikalarının açılması, madencilikte yaşanan gelişmeler vb. sanayileşme hareketleri sonrası, hem nicel hem de nitel anlamda ücretli işçilik gelişmeye başlamış, geleneksel zanaat sisteminde çalışanlar da hesaba katıldığında önemli bir çalışan sınıfı oluşmaya başlamıştı.

---

[3] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2802/131. 21 N 1326. 17 Ekim 1908. Dh Mkt. Prk. Dosya No: 2802.

[4] BOA, **DH. EO.** 541/128. 4 ZA 1326. 28 Kasım 1908. DH. EO. Dosya No: 541.
Ülkenin genel iktisadî yapısının tarımsal ağırlıklı niteliği, kırsal bölgelerde olduğu gibi, sanayi açısından öne çıkmış olan vilayetlerden İzmir'de de açıkça görülmektedir. 1905'te İzmir'de tarımla karşılaştırıldığında sanayinin servet kaynağı olarak nitelendirilemeyeceği, ticaretin ise genel servet üzerinde önemli bir etkisi olmadığı görülmekteydi. 1.5 milyondan fazla olan Vilayet nüfusunun büyük kısmı doğrudan çiftçilikle geçinirken, kalan küçük bir kısımsa sanat ve ticaretle geçimini sağlamaktaydı. Ayrıca sanayi ve ticaretle uğraşanların, çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılama amaçlı mal ve hizmet sundukları, karşılığında da onlardan elde ettikleri mahsuller ve zahirelerle idarelerini temin ettikleri, bu nedenle vilayetin sırf bir çiftçi memleketi olarak kabul edilebileceği ifade edilmekteydi. Çiftçiliğin vilayetin sosyal ve ekonomik yapısındaki önemi, tarımda yıllara göre ortaya çıkan bolluk veya kıtlıklara göre sanayi ve ticaretin de direkt şekillenmesinden de anlaşılabilmektedir. (Cevat Sami ve Hüseyin Hüsnü, **İzmir 1905 (İzmir 1321 Nevsal-i İktisat)**, Sadeleştirerek Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000, s. 79-80.)

[5] Güran, tarımda ekili toprakların, ülke topraklarının çok sınırlı bir miktarını oluşturduğunu belirterek sayısal örneklerle düşük nüfus yoğunluğunu ortaya koymakta ve toprak faktörünün bolluğuna karşın emeğin kıt bir faktör olduğunu ifade etmektedir. (Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, S. 1, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat ve İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1987, s. 229.). Emeğin bu göreli kıtlığı ve toprakların bolluğunun küçük üreticilerin büyük toprak sahipleri karşısında direnme gücünü artırdığını ileri süren Pamuk ise, bu nedenle Çukurova dışında tarımda ücretli işçi çalıştıran büyük işletmelerin yaygınlaşmadığını ve ücretli işçiliğin düşük oranlarda kaldığını ifade etmektedir. (Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 215.)

1.1. Sanayileşme Çabaları; Fabrikalar ve Ücretli İşçiliğin Yaygınlaşması

Osmanlı'da işçi sınıfının oluşmaya başlaması ve işgücünün varlığı hususlarını birbirinden ayırmak gerekir. Nitekim önemli miktarda bir işgücü, Osmanlı'da sürekli mevcut olmuştu. Büyük çaplı yatırımlar söz konusu olduğu zaman rastladığımız bu çok sayıdaki işçiler de, söz konusu işgücü kaynağından sağlanmaktaydı. Erken dönemlerde cami, yol, köprü yapımı gibi büyük inşaat yatırımlarında ve tuğla, çini imalatı gibi daimi imalathanelerde işçiler kitleler halinde çalışmaktaydı.[6] Daha 16. yüzyılda, 1550-1557 yılları arasında gerçekleştirilen Süleymaniye Camii ve İmareti inşaatında ücretli işçiler 2.7 milyon işgünü çalışmıştı. Bu 2.7 milyon işgününün 1.46 milyon günü ücretli işçiler, 1.06 milyon iş günü acemi oğlanlar (askerler), 140.415 günü de köle ve esirler tarafından gerçekleştirilmişti.[7] 1631 yılında Musul Kalesi'nin yapımında ücretli olarak çalışan sayısı 3.035 olmuş, bunun yanında devlete ait madenlerde de ücret karşılığında çok sayıda işçi çalıştırılmıştı.[8] Bu tarz devlet yatırımları dışında özel sektörde de çok sayıda işçi çalıştıran üretim birimleri mevcuttu. 1795'te İzmir'de Fransız Terifon adlı bir tüccarın sahibi olduğu pamuk işletmesinde 500-600 işçinin çalışması da bunun bir örneğiydi.[9]

Ancak bu işçilerin, mülksüzleşmiş bağımlı çalışanlar haline gelmediğini görmekteyiz. Yukarıda bahsettiğimiz cami veya kale gibi yatırımların dönemsel ve bir defaya mahsus yatırımlar olması, çok sayıda çalışanın da sürekli işçilik yapmasına değil, ancak iş bitene kadar bu görevi yerine getirmesine neden olmaktaydı. İzmir'deki pamuk işletmesi örneği ise, genel durumu yansıtmaktan ziyade, sanayileşme öncesi bir döneme uygun olarak sınırlı örneklerden biri şeklinde kalmaktaydı. Ücretli işçiliğin yaygınlaşması açısından fabrikaların önemi de tam burada ortaya çıkmaktadır. Fabrikaların üretim hayatına girmesi ve sayıca artması,

---

[6] Turan Yazgan, "Türkiye'de Sendikal Hareketler-Kısa Bir Tarihçe", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 20, Ekim 1982, s. 21.
[7] Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)**, C. 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 93.
[8] Yıldırım Koç, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s. 29.
[9] Abdullah Martal, **Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1992, s. 123.

ülkede ücretli işçi çalıştıran merkezi sanayi birimlerinin de artması anlamına gelecektir. İstanbul, Selanik, İzmir, Bursa ve Beyrut gibi bölgeler de, Osmanlı'da bu gelişimin yaşandığı ve ücretli çalışanların kümelenmeye başladığı bölgeler olarak ön plana çıkmıştı. Bu bölgelerde artan fabrikalarla birlikte, geleneksel zanaat sisteminde var olan işçilere fabrika işçilerinin de katıldığı ve ücretli çalışan sayısının nicel açıdan bir gelişim gösterdiği görülmüştür. Zanaat sisteminde işçi ve işveren, yani usta ile kalfa ve çırak arasındaki daha ailevi olarak nitelendirebileceğimiz ilişkilerin fabrika sisteminde yerini daha kurumsal ilişkilere bırakması ise, işgücünün nicel gelişim yanında, nitel açıdan da bir gelişim yaşamasına ve çalışma hayatında işçi işveren taraflarının daha belirgin hale gelmesine neden olmuştur.

Osmanlı'da sanayileşme çabaları çerçevesinde fabrikalar açılmasının öncülüğünü devlet yapmıştı. Önceki yüzyıllarda tersane, baruthane, tophane vb. askerî ihtiyaçları karşılamak üzere kurulan bu fabrikalar, 1804 Beykoz kağıthanesi, 1810 Beykoz deri ve kundura fabrikası, 1827 iplik fabrikası, 1833 feshane, 1830'larda İslimiye çuha fabrikası, aynı yıllarda İzmit'te Basmahane, 1843'te İzmir kağıt fabrikası ve 1840'larda Bakırköy ve Zeytinburnu sanayi komplekslerinin kurulmasıyla çeşitlenmişti. Böylece imparatorlukta fabrika tarzı üretim güç kazanmaya başlamıştı.[10] Özellikle ilk dönemler için devletin bu fabrikaları açmasındaki en büyük amacı, askerî ihtiyaçların yurtiçi üretimle karşılanması ve tasarruf sağlanıp yurtdışına gidecek paranın ülke içinde kalmasının teminiydi. Diğer bir amaç fabrikalaşma ile ülkenin sanayileşmesinin sağlanabilmesiydi. Bunun için de Avrupa'dan usta işçiler getirilmesi ve yerli işçilere modern teknolojinin öğretilebilmesi hedeflenmişti.[11]

Devlet fabrikaları 1850'lerde erkek, kadın ve genç kız olmak üzere 5.000 civarında işçi istihdam etmişti. Bu işgücünün nitelikli kısmı, yurtiçinde tedarik edilemediği için yabancı işçilerdi. Yerli işçilerin de tamamının ücret karşılığı ve kendi rızalarıyla istihdam edildiklerini söyleyemeyiz. Çünkü 1830'larda bir iplik

[10] Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988, s. 47-52.
[11] Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1992, s. 236-238.

fabrikasında olduğu gibi Anadolu'dan getirilen öksüz çocuklar makul bir ücret karşılığı istihdam edilirken; 1850'lerde yine bir iplikhanede işledikleri suçlardan dolayı ceza olarak fırıncılar, bakkallar, sandalcılar, duvarcılar istihdam edilmekteydi.[12] Yine de işgücünün en önemli kısmını yerli sivil işgücü oluşturmaktaydı. Devlet tarafından bunlara verilen önem de, işçilerin askerlikten muaf tutulması ve çeşitli ödüllerle teşvik edilmeleri şeklinde kendini göstermekteydi.[13]

Devlet öncülüğünde açılmaya başlanan fabrikalara daha sonra özel fabrikalar da katılmış ve böylece çok sayıda işçi çalıştıran üretim birimleri artmaya başlamıştı. Tanzimata kadar özel fabrikalara teşvik amaçlı, cebri hizmet sözleşmesine dayalı olarak zorunlu işçi çalıştırma imtiyazı da verilmiş[14], ancak sonrasında sanayi fabrikaları açısından gönüllü çalışma esas haline gelmişti.

19. yy.ın ortaları ve sonrası için, devlet veya özel sektöre ait bu özel fabrikalarda, bunların yanında madenlerde, hizmetler sektöründe, inşaat sektöründe, putting-out sistemiyle (sipariş usulüyle) evlerde üretim yapılmasıyla ve sınırlı da olsa tarım sektöründe ücret karşılığı çalışan işçiler artmaya başlamıştı.[15] İlk dönemler için Osmanlı işgücünde yaşanan niteliksel sorun, yani kalifiye bir işgücünden yoksunluk sürekli eleştiri konusu olacaktı. Bu nedenle ilk olarak, yukarıda da belirttiğimiz gibi bazı fabrikaların kapanmasında dahi etkili olabilecek bu nitelik sorununa değinmekte fayda vardır. Bu sorunu aşmak için devletin yabancı işçi tedbirine başvurması, sayılarının da artması ile birlikte bu işçileri Osmanlı işgücünün önemli bir kaynağı haline getirecekti. Osmanlı işgücünün niteliksel anlamda yetersizliği dışında niceliksel anlamda yetersiz kaldığı durumlarda da devlet asker, mahkum, savaş esiri gibi alternatif emek kaynaklarına yönelecekti. Bu da Osmanlı işgücünün yapısını

---

[12] Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış – Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 2, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, 2. Bsk., İstanbul, Eren Yayıncılık, 2006, s. 1012.
[13] Güran, **a.g.e.**, s. 238.
[14] Özel fabrikalar için cebrî çalışmayla ilgili bir değerlendirme için bkz. Ahmet Kala, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 83, Nisan 1993, ss. 107-132.
[15] Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997, s. 132.

derinleştirecekti. Dolayısıyla Osmanlı'da işçi örgütlenmesi ve hareketlerini incelemeden önce, işgücünün kaynaklarını, etnik ve dinsel ayrışmasını, cinsiyet temelli yapısını incelemek, bu unsurun özelliklerini tanımak açısından da önem arz etmektedir.

1.1.1. Kalifiye İşgücü Sorunu

Almanya ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde gerek bizzat çalışarak, gerekse gezerek 50'den fazla fabrikada ekonomi ve üretim hayatıyla ilgili gözlemlerde bulunan Barut Fabrikaları Kimyageri Gelibolulu Azmi, *Fabrikacı ve İmalathane Memuru* adlı eserinin girişini, Osmanlı fabrika ve üretim hayatının en önemli eksiklerinden birini gözler önüne sererek şu şekilde yapmıştı. "*Milletlerin beka-i hayatları ancak kendi işlerini kendileri görebilmeleriyle kaim olduğu herkesçe müsbet bir keyfiyettir. Vatana fenn-i marifet girmedikçe, vatan evladından erbab-ı sanayi ve ticaret yetişmedikçe, Osmanlı fabrikalarının adedleri lüzumu kadar tezayid eylemedikçe, ilâ nihaye ecnebi mütehassıslara arz-ı ihtiyaç eyledikçe ileri gitmekliğimiz kâbil olmadığına bir iman-ı tam ile itikad edenlerdenim.".* Azmi, fabrika açmanın parayla yapılacak en kolay iş olduğunu, ancak bu fabrikaları yönetecek memur, elektrikçi, makineci, teknisyen ve mühendislerin eksikliğinin bunları işe yaramaz hale getirdiğini belirtmişti. Yazar, Osmanlı fabrika ve üretim hayatının en önemli eksikliklerinden biri olarak yerli işgücünün niteliksizliğini göstermekte ve bu nedenle çözüm olarak değerlendirilen yabancı uzman getirilmesi yönteminin sonsuza kadar sürdürülemeyeceğini ileri sürmekteydi.[16] Azmi'nin bu sözleri, sadece 1910'lara ait bir sorunu yansıtmamaktaydı. Bundan yaklaşık 50 yıl önce de aynı sorun sıkça konuşulmaktaydı.

Devlet tarafından sanayileşme çabaları çerçevesinde açılan birçok fabrika, 1860'lara gelindiğinde kapanma noktasına gelmişti. Bu durumun sebebiyse, sermaye ve hammadde yetersizliği ile hammadde nakil maliyetinin yüksekliği yanında, fabrikalarda istihdam edilecek yeterli kalifiye işçi bulunamaması ve

[16] Gelibolulu Azmi, **Fabrikacı ve İmalathane Memuru**, Dersaadet, İmalat-ı Harbiye Matbaası, 1914, s. 3-4.

yetiştirilememesiydi.[17] 1800'lerle birlikte başlayan sanayileşme hareketleri çerçevesinde açılan fabrikalar için özellikle yerli tebadan işçi temin etmek oldukça güç olmuştu. İngiltere ve Fransa'da iki veya üç kuşak önce yaşayanlarda olduğu gibi, Osmanlı'da da el emeğiyle iş yapan zanaatkârlar fabrika hayatının bireysel üretimi kabul etmeyen ve yüksek iş bölümüne dayanan yapısına yabancıydı.[18] 1869'da İngiliz Viskonsülü Maling, Bursa'daki zanaatkâr ve diğer çalışanların durumuna da değindiği raporunda, teknik eğitim ve yetenek gerektiren sanayi dallarında çalışan işçilerin birçoğunun kalifiye olmayan, düz işçiler olduğunu ileri sürmüştü.[19] Maling'in bu yorumu, ilgili dönemde Bursa'da açılan ipek fabrikalarının kalifiye işgücü eksikliğinden yakınması ve çözüm olarak da dışarıdan vasıflı işçi getirme yöntemine başvurmalarının sebebini de açıklamaktaydı.[20]

Daha geç bir dönemde, Sultan II. Abdülhamid'in danışmanlarından Otto von Kapp, Hicaz demiryolu hattıyla ilgili Padişah'a sunduğu raporunda, yerli mühendislerce döşenen ilk hatların kullanılamaz durumda olduğunu ve bunda da bu mühendislerin yetersizliklerinden kaynaklanan hataların belirleyici olduğunu ileri sürmüştü.[21] Bu nedenle Hicaz demiryolu yapımı için, 1900 yılı Aralık ayında Alman Mühendis Meissner'in getirilmesiyle başlayıp, alt kadronun yabancı mühendislerle doldurulmasıyla devam eden bir süreç yaşanmıştı.[22] 1908'de Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti'nin makine mühendisliği ile ilgili Nafia Nezareti'ne sunduğu raporunda da, maden kaynakları bakımından zengin olmasına rağmen ülkenin sanayide geri kalması, vasıflı eleman eksikliği ve yetersiz işgücüne bağlanmaktaydı.[23] Bu örnekler, işgücünün vasıf ve niteliği açısından yaşanan

---

[17] Ahmet Kala, "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara", **150. Yılında Tanzimat**, İstanbul, Aydınlar Ocağı Yayınları, 1990, s. 59-60.
[18] Edward Clark, "Osmanlı Sanayi İnkılabı", Çev. Fahrettin Tızlak, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 92, Ekim 1994, s. 108.
[19] Söz konusu dönemde Bursa'da ipek atölye ve fabrikalarında çalışan sayısı, çoğunluğu kız ve kadın işçiler olmak üzere 7.800 gibi önemli bir rakama ulaşmıştı. (Ayhan Aktar, **Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi**, İstanbul, Afa Yayınları, 1990, s. 161-163.)
[20] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **Tarih ve Toplum**, S. 24, Aralık 1985, s. 388-389.
[21] Ufuk Gülsoy, **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1994, s. 111.
[22] Murat Özyüksel, **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 129-130.
[23] Cüneyd Okay, **Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle**, Ankara, TMMOB Mimarlar Odası, 2008, s. 50.

sorunun, sanayileşme çabalarının ilk dönemlerinde olduğu kadar, 1900'ler sonrasında da yaşandığını göstermekteydi.[24]

İşçilerle ilgili yaşanan bu nitelik sorunu sadece sanayi hayatı için değil, diğer sektörlerde de geçerliydi. Journal de Constantinople'da yayınlanan 1850 tarihli raporunda M. Ionesco, Osmanlı'da tarım ve ziraatın zayıflamasına neden olan 4 etkenin başında çiftçilerdeki bilgi eksikliğine yer vermişti. Toprağın verimliliğine rağmen tarımda ve ziraî faaliyetlerde halen babadan oğula geçen göreneklerin hakim olması, ilkel aletler kullanılması, çiftçilerin ziraî bilgi açısından yetersiz olması ve toprağı dinlendirme ve ekmeyle ilgili yanlış teknikler uygulamaları, ziraat memurlarının yetersizliği ve eğitimsizliği gibi nedenlerle tarımda gelişme sağlanamadığını ileri sürmüştü.[25] 1872 tarihli bir İngiliz Konsolosluk raporunda da, "Bir İngiliz çiftçisi toprağı çizen karasabanın ardında (önünde de bir zayıf sığır veya katır) ne kadar şaşırırsa, bir Türk köylüsü de Norfolk'daki buharlı traktör ya da biçer-

---

[24] Osmanlı işgücünün niteliksel yetersizliği tartışması, 1908 yılında Anadolu demiryolları şirketi çalışanları tarafından yapılan grevde de gündeme gelmiş ve ilginç bir tartışmaya konu olmuştu. Yabancı işçilerin kendilerinden yüksek ücret almasını eleştiren yerli işçilere karşı, verimsiz çalıştıkları cevabı verilmişti. İşçilere, Avrupalı çalışanlara göre daha yetersiz oldukları için, aynı işi yapmalarına rağmen daha az ücret almalarının sorgulanamayacağı söylenmişti. Osmanlı işçilerinin yabancı işçilere göre daha verimsiz oldukları ve bu nedenle daha düşük ücret almalarının normal olduğu iddiası, o dönem İstanbul'daki Fransız Ticaret Odası'nın yayın organında yapılan yayınlarla da desteklenmişti. Hatta bunun için somut kanıtlar da sunulmaktaydı. Osmanlı kömür madenlerinde Osmanlı işçilerinin çıkardığı kömür, Fransız bir işçinin çıkardığı kömür miktarının yarısı kadardır denmekteydi. Bu nedenle Osmanlı işçisine yarım ücret verilmesi normaldi. Keza Fransız sermayesi tarafından Marmara kıyılarında işletilen bir çiftlikte, 6'şar kişiden oluşan Osmanlı, Hırvat ve Fransız işçilerine toprak kazdırılıp taşıtılmıştı. Gün sonu Fransız işçisinin yaptığı iş 5 ise, Hırvat işçi 3 ve Osmanlı işçisi ise 2 iş yapmıştı. Fransız işçinin bu enerjiyi günde 2 litre şarap içerek sağlayabildiği belirtilerek, Osmanlı işçisine 10 kuruş günlük ücret verilmesi halinde Fransız işçisine 25 kuruş ücret verilmesinin doğal olduğu ifade edilmişti.
Bir diğer örnek inşaat sektöründendi. Bir mühendis yaptıracağı ev için İtalyan ve Osmanlı Rumu duvarcı ustaları istihdam etmişti. İtalyan işçiler götürü usulü çalışarak günlük 35-40 kuruş ücret almaya hak kazanmış, Rum işçilerse günlük sabit ücretle çalışarak 15 kuruş almıştı. Rum işçilerin bu ücret farkına itirazı sonrası onlar da götürü ücrete tabi tutulmuşlar, ancak yaptıkları iş sonrası aldıkları günlük ücret 10 kuruşa düşmüştü.
Fransız Ticaret Odası, Osmanlı işçisinin daha az enerjik olması dışında sakar olduğunu da iddia etmişti. Bu nedenle de gerek miktar açısından, gerekse nitelik yönünden daha az vasıflı iş yaptıkları için Avrupa standartlarında ücret alamamalarının normal olduğu ileri sürülmüştü. (Zafer Toprak, "İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvetkârânesi", **Tarih ve Toplum**, S. 57, Eylül 1988, s. 47-48.)

[25] H. Abdolonyme Ubicini, **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, Çev. Cemal Aydın, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998, s. 261-263. Irak dolaylarında 1870 yılında tarımsal alanların verimliliğine rağmen ziraatçıların tecrübesizliği ve eğitimsizliği, aynı zamanda üretimde çok ilkel teknolojiler kullanılması nedeniyle tarımda verim elde edilememesi ile ilgili bir haber için bkz. **Takvim-i Vekâ-yi,** No: 1203, 23 Z 1286, 26 Mart 1870.

döveri çalıştırmaya kalksa aynı şekilde şaşırır kalır." denilerek, Osmanlı çiftçisinin tarımsal üretimdeki durumu yansıtılmaktaydı.[26] Selanik Valiliği, Ziraat Cemiyeti Başkan Yardımcılığı gibi görevler de yapmış olan Hüseyin Kazım da, *Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü* adlı eserinde, tarımla uğraşanların ve çiftçilerin bilgisizliklerinden ve cehaletlerinden dolayı tarlaların ve ekim alanlarının önemli ölçüde bozulmuş olduğunu belirtmekteydi.[27] Adana Valisi 1882 yılında çiftlikleri için 6 lokomotif ve 3 harman makinesi getirdiğinde, işçilerin yetersizliği nedeniyle bunların kullanılamaması; Batı Anadolu gibi ülkenin diğer bölgelerinde de, tarımsal üretim için getirilen makineler bozulduğunda tamir edecek kimse bulunamaması ve küçük bir arızada dahi makinelerin bir kenara bırakılmak zorunda kalınması, kalifiye işgücü eksikliğinin neden olduğu olumsuzlukların somut örnekleriydi.[28]

Madencilik de kalifiye işçi açısından sıkıntı yaşanan üretim alanlarından bir diğeriydi. 1849'da Zonguldak havzasında Galatalı sarraflar öncülüğünde yer kiralayan bir İngiliz kömür şirketi, bölgede madenlerde çalıştırabileceği yerli işçi bulma konusunda sıkıntı yaşamıştı. İşçi sayısının azlığı yanında, tecrübesizlik ve maden işlerini bilen yeterli sayıda işçi bulamayan şirket, Hırvat ve Karadağlı işçiler getirmek zorunda kalmıştı.[29] Yerli işçilerin, her ne kadar madenlerde çalışsalar bile köy ve kırsalla olan bağlarını da koparmadıkları ve biraz para biriktirdikten sonra köylerine döndükleri görülmekteydi. Çalışmanın bu nedenle süreklilik arz etmemesi, çalışarak iş hakkında yeterli tecrübe edinilmesini de engellemekteydi.[30]

Osmanlı işgücünün bu açığını kapatmak ve ülke ekonomisi için nitelikli işgücü yetiştirmek adına başvurulan çözümler ise, meslekî eğitime ağırlık verilmesi ve yurtdışına öğrenci ve işçi gönderilmesi olmuştu. Meslekî eğitime ağırlık verilerek

---

[26] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre: 110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı", **Tarih ve Toplum**, C. 2, S. 11, Kasım 1984, s. 326.
[27] Hüseyin Kazım, **Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü**, İstanbul, Matbaa-i Hayriye, 1329-1331 (1913-1915), s. 6-7.
[28] Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005, s. 157.
[29] Ali Sarıkoyuncu, "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 4, 1993, s. 317-318.
[30] Hüseyin Avni Şanda, **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi – 1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y., s. 97.

işgücünün vasıf seviyesinin artırılması ve kaliteli işgücünün sanayileşme için zorunlu gerekliliklerden biri olması, daha fabrikaların ilk açılmaya başladığı dönemlerde basında dile getirilmişti. 4 Ocak 1841 tarihli Ceride-i Havadis'in Avrupa mallarının kaliteli ve ucuz oluşuna dair bir yazısında, Avrupa gelişmişliğinin en önemli nedenlerinden biri olarak, okullarda üretim tekniği ve meslekî eğitimin en iyi şekilde verilmesi gösterilmişti. Yazıda, Osmanlı'nın da Avrupa tarzı bir ekonomik gelişmişliğe ulaşabilmesi için, aynı tarz eğitim kurumları ve okullar açarak, eğitim ve üretim hayatı bağlantısını kurması gerektiği ileri sürülmüştü.[31]

Çalışma hayatına yönelik meslekî eğitim kapsamında ilk olarak 1842'de, bir sanayi parkı haline getirilen Yedikule ve Küçükçekmece arasındaki bölge civarına bir teknik okul kurulmuştu.[32] 1848'de ise, ABD'den getirilen ziraat uzmanı Davis'in raporu doğrultusunda tarımsal üretime yönelik meslekî eğitim vermek üzere Ziraat Mektebi kurulmuş ve 14 öğrenci ile eğitime başlanmıştı.[33] Yine 1848'de veteriner okulu, şimendifer okulu, mühendis okulu, posta ve telgraf okulu[34], kadastro okulu, kondüktör okulu açılmış ve meslekî eğitimin tüm alanlara yayılması hedeflenmişti.[35] 1870 yılında kurulan ve orman memuru yetiştirmeyi amaçlayan Orman Mektebi de[36]

---

[31] **Ceride-i Havadis**, No: 17, 11 Za 1256, 4 Ocak 1841, s. 1.

[32] Edward Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s. 40-41.

[33] Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 24, 2010, s. 225-230.

Okul açılırken ana amaç olarak, yetiştirilecek tarım uzmanlarının taşraya gönderilmesi ve tarımsal üretime bir ivme kazandırılması hedeflenmişti. Ancak okulun ilk mezunlarını vermeye başlamasıyla birlikte, öğrenciler İstanbul'da kalmak istemiş, taşraya gidecek öğrenci de bulunamamıştı. Okul, kurulduktan kısa bir süre sonra 1851'de bu vb. nedenlerle kapatılmıştı. (Tevfik Güran, "Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876), **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1992, s. 221.)

[34] 1861'de telgraf idarehanesine memur yetiştirmek üzere bir telgraf okulu açılması, 1848'deki bu denemenin ya başlamadan ya da başladıktan sonra başarısız olduğunu göstermektedir. (**Ceride-i Havadis**, No: 1029, 21 Ş 1277, 4 Mart 1861, s. 1.)

[35] Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme- İkinci Kitap**, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1932, s. 8-9.

[36] "Orman Mektebi Nizamnamesidir", **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 2, s. 296.

1874 yılında daha sonra eğitim için Avrupa ülkelerine de gönderilecekleri ve mezun olduklarında direkt 2. sınıf mühendis olarak atanacakları gibi cezp edici kriterlerle okula öğrenci alınacağına yönelik gazetelere ilanlar verilmişti. Başvuru süresi dolduğunda sadece birkaç kişi başvurmuş olduğu için sayı çok yetersiz kalmış ve bu nedenle sürenin uzatılması söz konusu olmuştu. (**Şark**, No: 119, 5 Nisan 1290, 17 Nisan 1874, s. 2.) Başvuru sayısının bu kadar az olması, okulun halk tarafından pek

belirli mesleklere yönelik olarak işgücü arzı sağlamayı hedefleyen diğer eğitim faaliyetleri olarak hayata geçirilmişti. 1861'de erkekler için Mithat Paşa'nın kişisel faaliyetleriyle ilk sanayi mektebi, Niş'te ıslahhane şeklinde kurulmuştu.[37] 1865'te ise, terzilik eğitimi verecek şekilde kızlar için de ilk kız sanayi mektebi Rusçuk'ta kurulmuştu.[38] Meslekî eğitim bu şekilde hem alan olarak çeşitlenecek, hem de ülkenin geneline yayılacak şekilde birçok okul açılması mümkün olacaktı. Ancak geç dönemlerde basında okulların gerek fiziksel durumları ve metruk kalmaları, gerekse verilen eğitimin kalitesi açısından yapılan eleştirilere sıkça rastlanması, bu meslekî eğitim hamlesinin çok da başarılı olamadığını göstermekteydi.[39]

Nitelikli işgücü yetiştirilebilmesi için izlenen bir diğer yöntemse yurtdışına öğrenci ve işçiler gönderilmesiydi. 1847 yılında Avrupa'da fabrikalarda çalışarak dokuma sanayinin teknik esaslarını öğrenmesi için 4 öğrenci yurtdışına gönderilirken,[40] 1848-1856 döneminde ise sadece Paris'e 50 civarında öğrenci eğitim amaçlı gönderilmişti.[41] İmparatorluğun son dönemine kadar devam edecek olan bu yurtdışına uygulamalı ve teorik meslekî eğitim almak üzere öğrenci ve işçi gönderilmesi kapsamında, ilk dönemlerde İngiltere ve Fransa'ya, geç dönemlerde ise siyasî, ticarî ve askerî ilişkilerin artmasıyla birlikte Almanya'ya çok sayıda öğrenci gönderilecekti.[42] Belçika, İsviçre ve daha birçok ülke, üretim hayatı için kaliteli

---

rağbet görmediğini göstermekteydi. Nitekim aynı sorunu daha sonra Sanayi Mektebi gibi okullar da yaşayacaktı.

[37] Cemal Öztaş (Proje Koordinatörü), **Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları**, Ankara, TBMM Millî Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 2004, s. 18.

[38] Fanny Davis, **The Ottoman Lady- A Social History From 1718 to 1918**, London, Greenwood Press, 1986, s. 52.

[39] Okulların yaşadığı malî sıkıntılarla ilgili olarak bkz. A. Ferid, "Sanayi Mektebleri ve Edevât-ı Ziraîye Depoları", **Sa'y ve Amel**, No: 1, 9 Kanunuevvel 1326, 22 Aralık 1910, s. 9-10.; Meslekî eğitim veren okullar açılmasının istikrarlı bir devlet politikası şeklinde değil de, bazı devlet adamlarının şahsî gayretleriyle gerçekleştiği, daha sonra devlet yönetiminin değişmesiyle bu okulların da yokluğa terk edildiğine ilişkin bir yorum için bkz. Hüseyin Cahid, "Sanayi Mektebleri", **Tanin**, No: 453, 23 Teşrinisani 1325, 6 Aralık 1909, s. 1.; Çok sayıda okul açılmasına rağmen bunların eğitmen kadrosunun hem sayıca hem de kalite açıdan yetersiz olduğunu ileri süren bir yorum için bkz. Edhem Nejad, "Çok mu Yahud İyi mi?", **Sa'y ve Amel**, No: 3, 6 Kanunusani 1326, 19 Ocak 1911, s. 5-6.

[40] Güran, **a.g.e.**, s. 238.

[41] Yusuf Sürmen, Uğur Kaya ve Hilmi Erdoğan Yayla, "Higher Education Institutions and the Accounting Education in the Second Half of XIXth Century in the Ottoman Empire", **11th World Congress of Accounting Historians**, Nantes, July 19th-21st 2006, s. 8.

[42] Rifat Önsoy, **Türkiye'deki Almanya 1914-1918; Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch**, Ankara, Atlas Yayınları, 2004, s. 64-65.

işgücü yetiştirilebilmesi amacıyla öğrenci, işçi ve ustaların eğitim almak üzere gönderileceği ülkeler olmuştu.[43]

1.2. İşgücü Kaynakları

Osmanlı çalışma hayatında işgücü kaynakları; gönüllü olarak işgücü piyasasına emeğini arz eden kadın, erkek ve çocuklardan oluşan çalışabilir durumdaki halk yanında, amele-i mükellefe gibi uygulamalarla zorunlu olarak çalıştırılan halk, yüksek ücretlerle sözleşmeler yapılarak getirilen yabancı uzmanlar, demiryolu, madencilik ve diğer alanlarda çalışmak üzere gelen yabancı işçiler, Osmanlı askerleri, savaşlarda esir alınan düşman ülkelerin askerleri, köleler ve mahkumlar gibi çok çeşitli unsurlardan oluşmuştu.

İşgücünün en önemli kaynağı doğal olarak sivil halktı. Çalışabilir durumdaki halk, gönüllü olarak emeğini alacağı ücret ya da maaş karşılığında kamu kurumları ya da özel sektörün hizmetine sunmaktaydı. Ancak Osmanlı nüfusunun kozmopolit yapısı, bir işgücü kaynağı olarak bu halkı da tek bir unsur olarak ele almayı olanaksız kılmaktadır. Sivil halk üzerine yapılacak bir değerlendirme, bu kozmopolit yapı nedeniyle etnik ve dinsel ayrımı da önemli bir kriter olarak ele almalıdır. Gerek işçi örgütlenmelerinde, gerekse işçi hareketlerinde bu etnik ve dinsel ayrımın belirleyici bir unsur olması, çalışma hayatında öneminin de artmasına neden olmaktadır. Yine işgücünün genel yapısı ve kaynakları üzerinde durulurken, değerlendirilmesi gereken bir ayrım da işgücünün cinsiyet temelli sınıflandırılmasıdır. Kadınların son dönemler de dahil olmak üzere ikinci planda kaldığı Osmanlı çalışma hayatında, bunun nedenleri ve gelişimini açıklayacak şekilde böyle bir sınıflandırmayı kadın işçiler üzerinden yapmak haklı bir ayrımcılık olacaktır.

Osmanlı'da sanayi, demiryolları, madencilik, tarım vb. birçok alanda, aşağıda görüleceği üzere yabancı işçi, asker, köle, savaş esiri ya da mahkum emeğinden de yararlanılması, sadece kalifiye işgücü eksikliğiyle de açıklanamaz. Çünkü işgücünde

---

[43] BOA, **İ. MMS.**, 154/1330N-02, 8 N 1330, 21 Ağustos 1912.; BOA, **T. TNF. VRK.** 63/22. 1 RA 1328. 13 Mart 1910. T. Dosya No: 63.

niteliksel açıdan yaşanan bu sorun dışında, bir de niceliksel anlamda bir sorun yaşanmakta ve yeterli işçi sayısına ulaşılamaması sık sık problem olarak dillendirilebilmekteydi. Bu durum, yeterli nüfus olmamasından ziyade, işçileşmeye, ya da ücret karşılığı bir işverene bağımlı olarak çalışmaya halkın soğuk bakması yanında, özellikle erken dönemlerde devletin tarımsal üretime verdiği önemden de kaynaklanabilmişti. Halk ve devlet odaklı bu gelişmenin, Osmanlı'da işçi sınıfının oluşumu, ya da yeterli büyüklüğe ulaşması açısından da geciktirici bir rol oynadığı kanaatindeyiz.

Emek arzının emek talebini karşılayamaması gibi bir sonuç doğrudan işçi yetersizliği, Bursa'yı ziyaret eden Fransız seyyah Régis Delbeuf tarafından, "*Burada eksik olan, işçiye iş değil; tam tersine, işe işçi yetişmiyor"* şeklinde dile getirilmişti. Delbeuf, patronların işçi bulmak için köylere giderek kadın ve kızları topladığını belirtmekteydi. Özellikle Rum köylerinden toplanan bu önemli sayıda kadın *çalışan*, yoğun çalışma dönemlerinde şehre gelip, mevsim sonunda ise köylerine dönüş yapmaktaydı. Aynı durum, 1860'larda Cebel-i Lübnan'da da görülmüştü. Fabrika sahipleri, işçi bulabilmek için dağ köylerine giderek aileleri kızların ve kadınların fabrikalara gönderilmesi için ikna etmeye çalışmıştı.[44] Köy ve kırsalla bağlantısı kopmayan, Avrupa'da sanayi devrimi sonrası yaşanan süreçteki gibi mülksüzleşmeyen ve dolayısıyla tek geçim kaynağı çalışması karşılığı işverenden aldığı ücret olmayan bu kadınlar, *işçi*leşmiyor, *çalışan* olarak işgücündeki yerini alıyorlardı. Avrupa'da kırsaldan ve köylerden sanayide çalışmak için şehirlere gelen işçiler, çalışmak yanında yaşamlarının geri kalan kısmını da burada devam ettirmek için temelli olarak göç etmiş ve şehirlere yerleşmişlerdi. Bu doğrultuda iş bulan veya bulamayanıyla birlikte Avrupa'nın sanayi açısından gelişmiş şehirlerinde bir işçi sınıfı teşkil etmişti. Ancak Osmanlı'da durum tam olarak bu şekilde gerçekleşmemiş, sanayinin en gelişmiş olduğu şehirlerde dahi ücretli işçiler kırsal alanla olan bağlarını tam olarak koparmamışlardı.[45]

---

[44] Aktar, **a.g.e.**, s. 164. ve s. 168-169.

[45] Bu noktada işçileşme ve işçi sınıfı kavramları arasındaki ince ayrıntıya değinmek gerekir. Buna göre işçileşme ve işçi sınıfı kavramları, tarihî oluşum süreçlerini de kapsayacak şekilde farklı olguları

Tekstil sanayiinde yaşanan bu durum benzer şekilde madencilikte de yaşanınca, mahalli devlet yetkilileri tarafından başlatılan bir uygulamayla (Dilaverpaşa Nizamnamesi), 1867'den itibaren civar bölgelerdeki işçilere 12 gün madenlerde çalışma, daha sonra 12 gün köylerinde tarımla uğraşma şeklinde bir çalışma zorunluluğu getirilmişti. Çünkü işçiler madenlerde çalışmaya sıcak bakmıyor, işçi yetersizliği de maden üretiminin istenen seviyeye gelmesine engel oluyordu.[46] Ramazan ayları geldiğinde, maden sahiplerinin işçi yokluğundan şikâyet ettiği de görülmekteydi. Çünkü işçiler bu ayda madenlerde çalışmak yerine, köylerinde ve evlerinde olmayı tercih ediyordu.[47] Ramazan ayında yaşanan bu durum, yeterli işçi bulunamadığı için üretimi tamamen durdurmak zorunda kalan madenlere rastlanılmasına dahi neden olabilmekteydi.[48] 1912'de ise Ereğli Maden Şirketi, yaz aylarında ziraatte çalışmak üzere işçilerin köylerine gidip *gereksiz işlerle* (!) uğraşması nedeniyle işçi bulunamadığını ve üretim miktarının önemli derecede azaldığını bildirmekteydi.[49] Aynı şikâyetin madenciler tarafından 1919 gibi geç bir

---

ifade etmektedir. Buna göre işçileşme, en klasik anlamıyla üretim araçlarından uzaklaşarak, emek piyasasına ücretli olarak katılma biçiminde tanımlanabilir. Sanayileşme ve kapitalistleşmeyle birlikte, kırsal kesimde köylüler, kentlerde ise zanaatkârlar ve küçük meta üreticileri, üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini kaybetmiş ve işçileşmişlerdi. İşçi sınıfı ise, kavram olarak yine kapitalizm ve sanayileşmenin gelişmesiyle ortaya çıkan bir toplumsal kategoriyi ifade etmekte, işgücü piyasasında emeğini ücret geliri elde etme amacıyla satmak dışında herhangi bir ekonomik seçeneği kalmayan ve bu nedenle bağımlı çalışan bireylerin bütününü kapsamaktadır. "Mülkiyetsizleştiği ve herhangi farklı bir gelir kaleminden mahrum kaldığı için, işgücü piyasasında emeğini ücret geliri karşılığında serbestçe satan, ancak satmak dışında da bir çaresi olmayan işçilerin oluşturduğu toplumsal sınıf" şeklinde yapılacak bir işçi sınıfı tanımı, olabilecek en "ideal işçi sınıfı" tanımıdır.(Erol Demir, "Türkiye'de İşçileşme Süreçleri", **Toplum ve Bilim Dergisi**, S. 66, Bahar 1995, s. 70.

Pratikte ise, işgücü piyasasında ücret karşılığında bağımlı olarak çalışan kişilerin tamamı için böyle ideal bir işçi sınıfı değerlendirmesi, özellikle Osmanlı olmak üzere, birçok ülke için geçerli olmamıştır. Buna göre Osmanlı örneğinden hareket edersek, Osmanlı'da fabrika veya diğer sanayi alanlarında çalışanların bir çoğu, hiçbir zaman tam olarak mülksüzleşmemiş, bu doğrultuda tarım ve kırsal alanla olan bağlarını tam olarak koparmamışlardı. Dolayısıyla Osmanlı işgücü veya işçi hareketlerini değerlendirirken, işçi sınıfının oluşumu açısından ideal bir örnek olarak nitelendirilebilecek İngiltere örneği üzerinden birebir karşılaştırma yapmak ve avantaj ve dezavantajları buna göre belirlemek kanımızca hatalı olacaktır.

[46] Turgut Etingü, **Kömür Havzasında İlk Grev**, İstanbul, Koza Yayınları, 1976, s. 34.

[47] BOA, **BEO.** 2231/167313. 13 N 1321. 3 Aralık 1903.

[48] BOA, **BEO.** 2213/165967. 17 Ş 1321. 8 Kasım 1903.

[49] BOA, **DH. İD.** 112-1/15. 6 Ş 1330. 21 Temmuz 1912.

tarihte de dile getirildiği görülecekti. Bu da Osmanlı maden işçilerinin kırsalla güçlü bağlantılarının devam ettiğini göstermekteydi.[50]

Halkın işçi olarak çalışmaya soğuk bakışı yanında, bazı örneklerde devlet de tarımsal üretime verilen önem nedeniyle tarımdan şehre temelli göçü engelleme yönünde karar alabilmekteydi. 1574'te, madenlerde çalışmaya gittikleri için tarlalarını terk edenler artmaya başlayınca, "*o kişiler doğduklarından beri doğancı oğlu doğancılar ve küreci (madenci) oğlu küreciler olmayıp…*" denilerek, çiftliklerinde de çalışmaya devam etmelerinin yerel yönetimlerce temin edilmesi Padişah tarafından emredilmişti.[51] İlgili dönemler itibariyle devletin tarımsal üretimi azaltacak şekilde çiftçilerin toprağı terk edip şehirlere veya başka yerlere göç etmelerine izin vermediği ve bunu cezai yaptırımlarla desteklediği görülmekteydi.[52] Yaklaşık 300 yıl sonra 1870'teyse, Tuna Vilayeti'nde tarlalarını terk edip işçi olarak şehre gidenlerin sayısı artmaya başlayınca, meslekî bilgileri olmayan bu kişiler

---

[50] BOA, **DH. İ. UM. EK.** 50/65. 19 B 1337. 20 Nisan 1919.
Madencilikte işgücü ve istihdamın durumuyla ilgili tartışmalar, Osmanlı sonrasında Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu doğrultuda tartışmaların geçen uzunca süreye rağmen pek fazla nitelik değiştirmediği görülmektedir. Örneğin Avrupa'daki benzerlerinden faklı olarak işçilerin köy ve kırsalla olan bağlantılarının çözülmemesi, İş Bankası ve Eti Bank'ın Zonguldak havzasında işlettikleri madenlerle ilgili hazırlattıkları Granigg raporunda da (1938) ifade edilmekteydi. " *İçtimai tarih açıkça gösteriyor ki, işçinin toprakla olan alakasının kesilmesi, muhtelif sınâi memleketlerde o kadar sefalet ve karışıklıklar meydana getirmiş olan proleterlerin doğmasına sebep olmuştur… bilhassa umumi harpten sonra anlaşılmaya başlamıştır ki Sanayi ile Ziraat iki düşmanı, birbirinin zıttı iki kutup değil fakat, bilakis, sanayi amelesine işleyecek toprak vermekle Ziraat ile Sanayii telif etmek mutlak surette mümkündür."* Avrupa'daki benzeri sefalet içinde yaşayan bir işçi sınıfının ortaya çıkmamasının amaçlandığı bu görüş, madenlerin etrafında işçi evleri inşa edilmesinin de bu nedenle zararlı olacağını ifade etmiştir. "*Zonguldak-Kozlu'da evler inşa edilse bile işçi bütün hayatında orada oturmak istemeyecektir. Çünkü Türk işçisi henüz bozulmamıştır, kökleri henüz toprakta, köydedir ve ergeç köyüne dönecektir. Bundan maada Türk işçisi karısının da çalışmasını ister. Halbuki Zonguldak-Kozlu'da arazi darlığından kadınlar çalışmayacaktır."* Aynı şekilde 1936 yılında Adana ve Kayseri'de açılan dokuma fabrikalarında işçi sıkıntısı çekilmiştir. Bunun üzerine Tan Gazetesi bölgedeki işveren ve işçilerle röportaj yaparak sorunları belirlemeye çalışmıştır. İşverenler "*Amele yazın mutlaka bağa gitmek ister. Gitmezse ayıp olur. Sonra etrafındakiler ne der?"*, işçiler ise "*Yazın şehirde kalınamaz."* diye cevap vermişler ve Türk işçi sınıfının, Osmanlı'dan başlayarak net anlamda bir işçi sınıfı olamamasında köy-şehir-fabrika bağının çözülmemesinin önemli bir etmen olduğu ortaya koyulmuştur. Daha önce işçi sınıfının oluşumu sırasında Avrupa'da yaşanan sosyal sıkıntılardan da haberdar olan bazı idareci ve aydınlar da, işçilerin köy ve tarımla olan bağlantılarının tamamen kopmamasını tercih etmişlerdir. Buna göre Türk işçisinin sırf ücret geliri ile geçinmek zorunda kalan çalışanlar haline gelmemeleri istenmiştir. (Ayşe Buğra, **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 111-115.)

[51] Ahmed Refik, **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)**, 2. Bs., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989, s. 18-19.

[52] Mehmet Genç, **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2007, s. 60-61.

şehirlerde boş gezmek yanında, devletin ziraatten sağladığı gelirin de azalmasına neden olacakları için engellenmeye çalışılmıştı.[53] Devlet tarafından tarıma verilen bu desteği, sanayi hayatını zararlı gördüğü için engelleme çabası şeklinde de algılamamak gerekir. Bu destek, sanayi hayatı ya da madenlere karşı uzak durulmasından değil, aksine dönem itibariyle ülke ekonomisinin en önemli sektörü olan, sosyal yapıda da belirleyici bir etken olan tarıma daha fazla önem verilmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu bakış açısı devlet belgelerinde olduğu gibi, dönemin basın organlarında da görülebilmekteydi. Ceride-i Havadis'te, İngiltere'de ticaret-sanayide çalışan 1.5 milyon işçiyle, tarımla geçinen 5 milyon kişinin durumunu karşılaştıran 1844 tarihli bir İngiliz raporu yayınlanmıştı. Raporun çalışma hayatı ve işgücüyle ilgili kısımlarından bazıları şu şekildedir:[54]

- Tüm fabrika ve ticarette çalışanlar vücut olarak zayıf olmakla birlikte, 10.000 adamdan 1.100'ü 50 yaşına kadar yaşamaktadır. Ziraat çalışanlarınınsa vücutları sağlıklı ve sağlam olup, 10.000 adamdan 1.700'ü gayet sağlam ve sağlıklı olarak 50 yaşına kadar yaşamaktadır.

- Fabrikalar ve ticaret hayatında çalışan her 10.000 adamdan 66'sı hapishane ve hastanelerde bulunmaktadır. Bu nedenle işe güce yaramamaktadırlar. Ziraat erbabından ise 10.000 kişiden ancak 51'i hapishane veya hastanelerdedir.

- Fabrikalar ve ticaret hayatında çalışan evli işçilerden, adam başına 3 çocuk düşmektedir. Ziraat erbabı arasında ise adam başına 5.5 çocuk düşmektedir.

- Fabrika ve ticaret hayatında tüccarlar ve kişiler sürekli daha fazla kâr etme ve daha ucuza elde etme peşinde olup, bu nedenle sürekli "şu bölgede mallar daha ucuzmuş, nasıl etsek, nasıl getirsek" tarzında bir düşünce içinde (*kazanç hırsı düşüncesinin eleştirisi*) bulunmakta ve hep sıkıntı içinde yaşamaktadırlar. Ziraat erbabı ise ekinini ektikten sonra kendini yağmur yağması, havaların uygun gitmesi

[53] BOA, **ŞD.** 2077/54. 5 ZA 1286. 6 Şubat 1870.
[54] **Ceride-i Havadis**, No: 200, 14 L 1260, 27 Ekim 1844, s. 1-3.

gibi sebeplere bırakmakta ve bir tevekkül duygusu içinde daha rahat bir hayat yaşamaktadır. Dolayısıyla fabrika hayatında çalışanlar için yaşam çok daha streslidir.

- Tarımda çalışanlar ve çiftçilerin en fakirinin evinde dahi, geçimlerini idare ettirmeye yetecek kadar besin maddesi bulunmaktadır. Bu nedenle ziraat erbabından herhangi bir illete yakalanmamış çok sayıda insan yanında, illetin adını bile duymamış çok sayıda insan vardır. Ancak fabrika işçilerinden fakir olanların evlerinde ekmek dahi bulunmadığı olmaktadır.

- Ticaretsiz bir alem-dünya olur, ancak ziraatsız adam olamaz.

Böylece hem halkın işçi olarak çalışmaya soğuk bakması, hem de devletin yeri geldiğinde tarımsal üretim lehinde verdiği kararlar sonrası, Osmanlı'da işçilerin önemli kısmının bir ayağı şehirde madenlerde, sanayi ve fabrikalarda, diğer ayağıysa köy ve kırsalda kalmıştı. Steinhaus'un "... *Bir yandan endüstri, küçük el sanatlarından öteye geçemiyor; öte yandan, köylüler fabrika ve maden işçiliğini sürekli bir uğraş değil, ek bir iş olarak yapıyorlardı."* yorumu da halkın işçileşmeye bakışını yansıtmaktaydı.[55]

Osmanlı'da yaşanan bu niteliksel ve niceliksel temelli işçi sorununu, sanayileşememenin tek nedeni gibi yorumlamak da yanlış olacaktır. Tam tersine niteliksel ve niceliksel açıdan gelişmemiş bir işgücü sanayileşmemeyi ne kadar engellemişse, sanayileşememe de güçlü bir işçi sınıfı oluşmasını o kadar engellemişti.

Avrupa'da işçi sınıfının oluşmaya başladığı dönem sanayi devrimiyle birlikte Avrupa ekonomilerinin de bir gelişme sürecine girdiği dönemlerdi. Bu doğrultuda iktisadî felsefeden (liberal görüş) siyasî politikalara kadar her şey ekonomik gelişmenin önünü açacak şekilde gelişmişti. Sürekli gelişmekte olan teknolojik yenilikler de bir kere başlamış olan bu üretim ve kazanma çarkının daha da hızlanmasına neden olmuştu. Kâr oranlarının yüksek olması, sürekli daha fazla

[55] Kurt Steinhaus, **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Çev. M. Akkaş, İstanbul, Sander Yayınları, 1973, s. 78.

tasarruflar ve beraberinde yeni yatırımlar yapılabilmesine imkan tanımıştı. Böylece sanayileşmeye başlayan şehirler, bu süreçte bir kesinti yaşamaktan ziyade daha büyük atılımlarla yoluna devam etmişti. Bu durumun çalışma hayatı ve işçilere bakan yönü ise, işgücü piyasasında emek arz edenlerin ilk olarak sayıca sürekli artması olmuştu. Her açılan yeni fabrika ve yapılan yeni yatırımla birlikte işgücü açısından nicel bir gelişme söz konusu olmuştu. Aynı şekilde gerek ulusal bazda fabrika sahipleri arasında, gerekse uluslar arası alanda ülkeler arasında artan rekabetle birlikte çalışma şartlarının daha da ağırlaştırılması ve ücret düşüklüğü gibi nedenler, sayıca artan bu işçi kitlelerini ortak sıkıntılara sokmuştu. Sıkıntıları ve problemleri ortak olan bu insanların, çözüm bulma yolunda birleşmeleri de daha kolaylaşmıştı. Bu doğrultuda Avrupa'da ekonomik gelişme ile başlayan ve işçi sınıfının örgütlenmesinin sağlamlaşması, sendikaların sayıca artması ve güçlenmesiyle devam eden bir süreç yaşanmıştı.

Osmanlı'da ise 19. yy. başlarında başlayan sanayileşme hareketleriyle birlikte çok sayıda işçi çalıştıran üretim birimlerinin sayıca artmasına rağmen, Avrupa'da ki gibi bir gelişme yaşanmamış ve bir istikrar sağlanamamıştı. Bu durum, çalışma hayatı ve işgücü piyasasının içsel dinamikleri kadar, ekonomik ve siyasî yapının genelindeki sorunlardan kaynaklanmaktaydı. Sanayileşme sürecinin tamamlanamaması, sürekli devam eden ve hem parasal hem de insan gücü anlamında büyük kayıplarla sonuçlanan savaşlar ve malî yapıdaki sıkıntının artmakta oluşu gibi gelişmeler ülkenin ekonomik ve siyasî açıdan istikrarlı bir dönem yaşayamamasına neden olmuştu. Bu durum bir kere başlayan sanayileşme hareketlerinin Avrupa'da olduğu gibi devamlı üstüne bir şeyler eklenmesine ve kendi kendini besleyen bir süreç haline getirilebilmesine engel olmuştu. Ekonomik açıdan gelişme ve sanayileşmeye engel olan bu olumsuzlukların işçi sınıfı ve çalışma hayatı üzerindeki etkileri de doğal olarak olumsuz olmuş ve sanayileşme için olduğu gibi, işçi sınıfının oluşabilmesi için de gerekli olan ekonomik ve siyasî ortam oluşturulamamıştı.

1911-1913 yılları arasında süren *amele borsaları* kurulmasıyla ilgili kanun teklifinde de yeterli düzeyde bir işçi sınıfının oluşmadığı teyit edilmişti. 1911'de Ticaret ve Nafia Nezareti, Osmanlı'da işçi arz ve talebinin düzensizliğinin

giderilmesi ve bu iki unsurun sağlıklı bir alanda karşı karşıya gelmelerine imkan tanınması için, işçi borsalarının (amele borsaları) kurulmasına yönelik bir kanun hazırlığı yapmıştı.[56] Kanun hazırlığının ana amacı, işçi, emek ve çalışmaya dair her türlü unsurun bir düzen içine konması ve kurumsallaştırılmasıydı. Buna göre Osmanlı'nın sanayi ve ticaret açısından ön plana çıkan gelişmiş merkezlerinde ilk sermayeleri devlet tarafından karşılanacak şekilde birer işçi borsası kurulması planlanmaktaydı.[57]

Ancak Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi böyle bir borsa kurulmasına ihtiyaç olmadığını belirterek talebi geri çevirmişti. Bu ret kararıyla ilgili dayanak noktaları, Osmanlı işçi sınıfının o günkü durumuna bakışı şu şekilde yansıtmaktaydı:[58]

Malumu âli olduğu üzere, kanunlar ihtiyaca binaen çıkarılır ve muhitin ihtiyaçlarına da uygun olmalıdır. Osmanlı'da iktisadî işlemler gereği gibi gelişmemiş ve yaygınlaşmamış olduğu için, bunları[59] düzenleyecek ve idare edecek yasalar hazırlanmasına ve yayınlanmasına ne ihtiyaç vardır, ne de bunun için gerekli unsurlar mevcuttur. İşçi borsaları kurulması için gösterilen gerekçeler arasında; işçiler ile fabrika sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar, işçi sendikaları ve grevler gibi hususlar gösterilmektedir. Geçici birkaç hadise hariç tutulduğunda Osmanlı'da bunlar hayalden ibaret olmakla birlikte, hazırlanan düzenlemenin yürürlüğe girmesi halinde kurulacak işçi borsaları bunları değil engellemek, bilakis artıracak, zemin hazırlayacaktır. Ayrıca memleketin gelenekleri (örfleri) ve şu anki zihniyeti açısından, bu gibi kurumlar fayda sağlamaktan ziyade, unutulmamalıdır ki siyasî olaylar ve tahriklere de neden olacaktır…[60]

Sanayileşmenin sağlanamaması ve yerli işçilerin yetenek ve sayıca yetersiz kalması, aşağıda da görüleceği üzere yabancı işçilerden başlayarak bazı dönemlerde

---

[56] "Amele Borsaları", **Tanin**, No: 1062, 3 Ağustos 1327, 16 Ağustos 1911, s. 3.
[57] BOA, **ŞD. HU.** 1234/28. Lef. 2, 18 Haziran 1328. 1 Temmuz 1912.
[58] BOA, **ŞD. HU.** 1234/28. Lef. 1, 25 Nisan 1329. 8 Mayıs 1913.
[59] Belgenin orjinalinde iktisadî hayatla birlikte işçi ve sermayedar sınıflarının da gelişmemiş olduğu belirtilmiş, ancak düzeltme yapılırken üstü çizilmiştir. Dolayısıyla *iktisadî işlemler* içinde işçi ve işveren tarafları da sayılmaktaydı.
[60] BOA, **BEO.** 4174/313012. 12 C 1331. 19 Mayıs 1913.

mahkum ve asker emeğinden de yararlanılacak şekilde alternatif işgücü kaynaklarına başvurulmasına neden olmuştu.

1.2.1. Yabancı Çalışanlar

Osmanlı çalışma hayatında yabancılar, 19. yy.ın başıyla birlikte sanayileşmede ve üretim sürecinde nitelikli işgücü ihtiyacını karşılamak üzere değerlendirilen önemli bir kaynak olmuştu. Osmanlı yerli işgücünün emek talebini nicel anlamda karşılayamadığı durumlarda da, yine yabancı işçi istihdamına başvurulması yaygın bir uygulamaydı.

Çalışmanın işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri bölümlerinde görüleceği üzere, bu yabancı işçiler arasında sosyalist ve anarşistler de vardı. Ayrıca bazı grevler yabancı işçilerin öncülüğünde yapılmıştı. 1908'de Zonguldak'ta maden işçilerinin greviyle ilgili raporunda Kaymakam, geneli Kürtler ve Lazlardan oluşan yerli işçiler için *grev yapmaya aklı ermeyecek saflar* olarak bahsetmiş, grevin madenlerde çalışan yabancıların teşvik ve tahrikleriyle gerçekleştiğini ileri sürmüştü.[61] Yine 1908 yılında Şark Şimendiferleri işçilerinin grevi bittikten sonra devlet olası işçi hareketlerine karşı bazı işçileri fişlemişti. Bu işçilerden tehlikeli olarak tanımlanan bir işçi Avusturyalı; az tehlikeli olarak nitelendirilen işçilerden biri Avusturyalı, biri Belçikalı ve biri İngiliz'di.[62] Tüm bunlar, yabancı işçilerin Osmanlı'da sadece ücret karşılığı çalışan işçiler olmadıklarını göstermişti.

1.2.1.1. Yabancı Uzmanlar

Avrupa karşısındaki gerilemenin durdurulması için sanayileşmenin kaçınılmaz olduğunu gören Osmanlı yönetimi, giriştiği projelerde yeterli teknik bilgiye sahip olmayan bir tebaaya sahipti. Bu nedenle özellikle 19. yy.ın ortalarına kadar gelişen teknolojilerle birlikte, bu teknolojileri kullanacak işgücünün de ithal edilmesi gerekmişti. Gerekli teknolojilerin hayata geçirilmesi ve yerli tebaanın bu konuda eğitilebilmesi amacıyla yüksek ücretler karşılığında dışarıdan emek ithal

[61] BOA, **DH. MKT.** 2615/65. 29 Ş 1326. 26 Eylül 1908.
[62] BOA, **DH. MKT.** 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.

edilmişti.[63] Örneğin Hicaz Demiryolu hattı üzerinde kullanılmak üzere Almanya ve Belçika'dan yüksek maliyetlerle makineler getirilmiş, ancak Müslüman makinistlerin ehliyetsizliği nedeniyle bu makinelerin birçoğu daha 3-4 ay dolmadan tamir atölyelerine alınmak zorunda kalınmıştı. Maan, Der'a ve Hayfa'da ehliyetsizlik ve ihmal nedeni ile bozulduğu için tamir olmayı bekleyen bir hayli makine yer almıştı.[64]

Otto von Kapp, Padişah II. Abdülhamid'e hazırladığı raporunda yerli mühendislerin deneyimsizlikleri nedeniyle, döşenen ilk rayların kullanılamaz durumda olduğunu belirtmişti. Bunun üzerine ülkeye getirilen Alman mühendis Meissner, Osmanlı mühendislerinin deneyimsizlikleri nedeniyle işlerin bu kadroyla yürütülmesinin imkansız olduğunu ve yabancı mühendis getirilmesi gerekliliğini bildirmişti. [65] Hicaz hattındaki yabancı mühendislerin sayısı, 1906 yılında 1 Belçikalı, 1 Yunanlı, 2 Avusturyalı, 5 Fransız, 5 İtalyan ve 12 Alman olmak üzere 26'ya yükselmişti.[66] Bu da uzman işgücü ihtiyacının yerli tebaadan karşılanamamasının doğal bir sonucuydu.

Avrupa'dan yabancı uzman ya da çalışan getirilmesi sadece 19. yy.a mahsus değildi. Farklı amaçlarla da olsa daha erken dönemlerde de bu politika uygulanmıştı. Önceki dönemde hayata geçirilen uygulamalar, bir sanayileşme veya Avrupalılaşma hareketi değil, ancak var olan iyi yapının daha da iyileştirilmesine yönelikti. Çünkü, zaten bu dönemlerde Osmanlı'nın Avrupa'ya karşı hem psikolojik hem de askerî bir üstünlüğü söz konusuydu. Örneğin Fatih Sultan Mehmed zamanında, 15 yy. ikinci

---

[63] Öztaş, **a.g.e.**, s. 13.
[64] Metin Hülagu, **Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu**, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2008, s. 69.
[65] Gülsoy, **a.g.e.**, s. 111-112.
[66] Özyüksel, **a.g.e.**, s. 129-131. Hattın yapımına yönelik ilk aşamalarda Müslüman mühendislerin hem sayıca hem de nitelik açısından yetersiz olması yabancı mühendis getirilmesini zorunlu kılmıştı. Hattın yapımına başlandığı dönemde henüz 16 yıllık bir geçmişi olan Hendesehane'nin Osmanlı için yeterli sayıda mühendis yetiştirmiş olmasını beklemek haksızlık olacaktır. Ancak Hicaz hattında devletin yerli mühendislerin de yetiştirilmesi ve istihdam edilmesine yönelik bilinçli ve başarılı bir politika izlediği belirtilebilir. Nitekim sayıları yıldan yıla artan Osmanlı mühendislerinin, bu yabancı ve deneyimli mühendislerin bilgilerinden yararlanması ve uygulamalı eğitim alarak kalifiye hale gelmeleri hedeflenmişti. 1903 yılında Mekke hattında 7 Osmanlı mühendisi görev almış, bu sayı Padişah'ın isteği üzerine 1904'te 17'ye çıkarılmıştı. Yerli mühendislerin yetiştirilmesi, kalifiye işgücü açığının karşılanması yanında, hattın kutsal topraklara doğru olan bölümünde gayrimüslim işçi çalıştırılmasının ve Müslüman olmayanların buraya girişlerinin yasak olması nedeni ile bir zorunluluk haline gelmiş olduğunu da belirtmek gerekir. 1906 yılında ise Hicaz demiryolu bölgesine yaptığı gezisinde Auler Paşa, yerli mühendis sayısının 25'e yükseldiğini belirtmişti. (**A.e.**, s. 133-134.)

yarısında Venedik'ten bronz döküm ve kılıç kını ustaları İstanbul'a davet edilmişti. Ayrıca 16. yy.da ateşli silahlara yönelik tekniklerde, 1590'larda ise saatçilikte uzman olan Avrupalıların Osmanlı'ya getirilmeleri, III. Selim öncesi dönemde bu uygulamaya yönelik örneklerdendi.[67] Osmanlı'da 1500'lerin başları gibi erken tarihlerde getirilen yabancı uzmanlar *Taife-i Efrenciyan* olarak nitelendirilmişlerdi. 1527 yılı bütçesinde 15 kişilik Hıristiyan ağır silah uzmanı ve çırak grubundan söz edilmektedir. 1629 yılı bütçesinde ise efrenciyan sayısının 44 ve senelik maaşlarının 770.832 akçe olduğu kaydedilmekteydi.[68]

III. Selim'in Osmanlı kurumlarında bir takım ıslahat çalışmalarında yararlanılmak amacıyla Paris'ten mektupla teknisyen ve subay istediği 1793 sonbaharı ise, ıslahat çalışmaları çerçevesinde Avrupa'dan yabancı uzmanlar getirilmesi hususunda Osmanlı tarihinde dönüm noktalarından biridir.[69] 18. yy.ın son çeyreğinde başlayan teknoloji ve uzman ithali, ilk başlarda daha çok askerî alanlara yönelik, ordunun ihtiyaçlarını karşılama amaçlı yapılmıştı.[70] Son dönemde yaşanan askerî hezimetlerin doğurduğu zorunluluklar nedeniyle, reformlara özellikle ordudan başlanmış ve her şeyden önce silahlı kuvvetlerin yenilenmesine ağırlık verilmişti.[71]

Zamanla askerî temelli uygulamalar, ekonomik gelişmeye paralel olarak madencilik, demiryolu gibi alanlara da yayılmıştı. Sanayileşmenin farklı alanlara

---

[67] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s. 123-130.

[68] Rhoads Murphey, "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s. 18.

[69] Çağlar Keyder, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 199.
Avrupa'dan yabancı uzman yanında, üretim hayatını modernize etme hedefi çerçevesinde makineler, alet ve ekipmanlar da getirilmişti. 1853'te Viyana Elçisi Arif Efendi, bir günde yaklaşık 30 tane usta terzinin yapabileceği üretim miktarı kadar ürün veren ve sadece 1 kişinin çevirmesiyle idare edilen bir makineyi İstanbul'a göndermişti. (**Ceride-i Havadis**, No: 650, 14 M 1270, 17 Ekim 1853, s. 2.; **Ceride-i Havadis**, No: 651, 21 M 1270, 24 Ekim 1853, s. 2.)

[70] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Ottoman Educational Institutions During the Reform Period", Ed. By. Salim Al-Hassani, April 2004, FSTC Limited, (Çevrimiçi) http://www.muslimheritage.com/uploads/reformottomans.pdf, (02.10.2010), s. 2.

[71] Feridun Emecen, Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli vd., **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi 1. Cilt**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, 1994, s. 73.

yayılması, bu alanlarda nitelikli işgücü temini için getirilen yabancı uzman sayısını da beraberinde artırmıştı. Bu gelişme ilk ve en köklü biçimde madencilikte yaşanmıştı. Ekonomiden orduya kadar devlet ve toplum hayatının pek çok alanında hayati öneme sahip maden üretimi ve madencilikte yaşanan gerilemenin, yapılacak ıslah çalışmaları ve reformlar çerçevesinde modernize edilmesi ve verimliliğinin artırılabilmesi yabancı çalışanlar öncülüğünde gerçekleştirilmesi hedeflenen değişime bağlanmıştı.[72]

Madencilik alanında bilgi eksikliği ve yeni teknikleri maden ocaklarında uygulayabilecek nitelikli işgücünden yoksunluk, bu çabanın yabancı uzmanlarla desteklenmesi gerekliliğini mecburi hale getirmişti. Müstakil olarak maden mühendisi yetiştiren bir eğitim kurumunun da ancak 19. yy.ın son çeyreğine girilirken kurulabilecek olması, yabancı uzmanlara olan ihtiyacı daha da artırmıştı.[73]

Madencilik alanında yabancı uzmanlardan yararlanılması doğrultusunda, Tanzimat'ın ilanı arifesinde *Maden-i Hümayun Başmühendisi* göreviyle Avusturyalı Gustave de Pauliny getirilmiş, Keban-Ergani madenlerindeki başarısı sonrası İstanbul'da da görevlendirilmişti.[74] Üretimin ilkel metotlardan kurtarılarak, Avrupa usulü modern bir tarzda yapılabilmesi amacıyla, Pauliny gibi maden mühendisleri

---

[72] Sanayileşme veya ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi amacıyla yurtdışından işçi, uzman veya makine ithaline, aynı amacı hedefleyen diğer ülkelerde de rastlanılmaktadır. Bir dizi teknolojik icatlar eşliğinde sanayileşmesini başlatan ve dünyada sanayi devrimini ilk gerçekleştiren İngiltere bu duruma istisna kabul edilebilir. Ancak bunun yanında örneğin makineleşmesini İngiltere'ye göre daha geç tarihlerde başlatan ve tarımsal yapısı daha hakim olan Fransa ise, makineleri İngiltere'den ithal etmekle kalmamış, bunları kullanabilecek vasıflı işçi ve uzmanları da aynı ülkeden ithal etmişti. (Henri Sée, **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, Çev. Turgut Erim, İstanbul, Yöneliş Yayınevi, 2001, s. 138.) Sanayileşme çabalarında değerlendirilmek üzere Avrupa ülkelerinin nitelikli yabancı çalışanlar istihdam etmesine yönelik çeşitli örnekler için bkz.; Rahmi Deniz, Özbay ve Yaşar Bülbül, "Osmanlı Devleti'nde Bir Teknoloji Transferi Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı", **Tülin Aren Armağanı**, Haz. İshak Keskin vd., İstanbul, Pamuk Yayıncılık, 2009, s. 191-196.

[73] Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S. 11, Y. 6/2007, s. 81-82.

[74] **A.e.**, s. 82-83. 1860'lı yıllarla birlikte ülkeye getirilen yabancı maden uzmanlarından bazıları; 1861 yılında gelen Alman Ernest Weiss, Weiss'ten birkaç yıl sonra gelen Fransız Deroz, 1863'te gelen Fransız mühendisler Şoso ve Beral, 1865'te gelen Alman Konrad, İngiliz Arthur Lenvek, 1867'de gelen Polonyalı Roşten, 1877'de gelen Alman Wilhelm Fischbah, 1883'te gelen İtalyan Eduare Coulant, 1912'de gelen Avusturyalı Strauss Aurel Schamu'dur. (**A.e.**, s. 84-91.)
Daha erken dönemde, 1840'larda Avusturya'dan getirilen maden mühendisleri (BOA, **A. AMD**. 2/54. 6 Z 1263. 15 Kasım 1847.) ve 1850'lerin başında İngiltere'den Ereğli kömür madenleri için yabancı uzmanlar getirilmişti. (BOA, **A. MKT. MHM.** 37/24. 3 Z 1267. 29 Eylül 1851.)

yanında, yine Avusturya'dan kalfa ve işçiler de getirilmişti. Böylece üretim hayatında yabancı çalışanların, üst seviyelerden orta ve alt seviyelere doğru yayıldığı görülmekteydi.[75] 1860'lar sonrasında Avrupalı maden mühendisleri sayısında ciddi bir artış yaşanmıştı. Bu artış, önemli derecede 1861 tarihli Maden Nizamnamesi ile alınan kararlardan kaynaklanmıştı. İlgili düzenlemede, eyaletlerde birer başmühendis ve bunların altında da maden mühendislerinin bulundurulması zorunlu hale getirilmiş, bu da maden mühendisi ihtiyacını önemli bir biçimde artırmıştı.[76]

Diğer üretim alanlarında da zamanla madencilikte olduğu gibi yabancı uzmanlar istihdam edilmesine başlanmıştı. Sanayileşme çabaları çerçevesinde demir üretimi için 1840'larda yabancı jeologların getirilmesi; pamuklu bez üretimi için 1840'ların ortasında bir Amerikan ziraat uzmanı getirilerek İstanbul'un batısında bir örnek çiftlikte pamuk yetiştirmeye başlanması[77], 1850'de İngiltere'den denizcilik için 2 İngiliz kaptan getirtilmesi,[78] hep bu amaca yönelik örneklerdi. Aynı dönemde Hereke'deki ipek atölyesinde olduğu gibi bazı üretim birimleri içinse, işçiler ve atölye görevlilerinin tamamı Avrupa'dan getirilmişti. Sanayiye yönelik bu işçi ve uzmanlar yanında, bu kişilerin sağlık problemlerini çözmek ve olası bir sıtma salgınını önlemek için Avrupa'dan hekimler de getirtilmişti.[79] Özellikle salgın hastalıklara karşı bir çözüm bulunabilmesi amacıyla İstanbul'da temizlik amaçlı tahfizhaneler kurulması[80], ülkede bazı bataklıkların kurutularak tarımsal üretime açılabilmesi[81], ormancılığa yönelik yeni usullere geçilmesi[82], pamuk üretiminin ıslahı ve geliştirilmesi[83], İstanbul şehrinin yeniden imar ve dizaynı[84], gümrükler ve

[75] BOA, **DRB. D.** 1031, 1257, 1841.
[76] Keskin, **a.g.e.**, s. 82-83.
[77] Clark, "Osmanlı Sanayi İnkılabı", **a.g.e.**, s. 101-103.
[78] BOA, **A. AMD.** 22/18. 23 Z 1266. 30 Ekim 1850.
[79] Clark, "Osmanlı Sanayi İnkılabı",**a.g.e.**, s. 101-103.
[80] BOA, **A. MKT. MHM.** 595/16. 26 B 1312. 23 Ocak 1895.
[81] BOA, **T. TNF. MKT.** 61/87. 25 Ş 1326. 22 Eylül 1908. T. Dosya No: 61.
[82] BOA, **A. AMD.** 78/28. 1273. 1856-1857.
[83] BOA, **DH. EUM. SSM.** 14/44. 21 M 1336. 6 Kasım 1917.
[84] BOA, **DH. MKT.** 2690/35. 29 ZA 1326. 23 Aralık 1908.

vergilerin yeniden düzenlenmesi[85], posta ve telgraf işlemlerinin modernize edilmesi[86] gibi işlerin tümü için Avrupa'dan yabancı uzman getirilmişti

Devlete ait hümayun çiftliklerinde üretim yönteminin ıslahı için 1890 yılında yabancı uzman getirilmesine karar verildiğinde, uygulamanın nedeni ve beklenti de açıkça ortaya konmuştu. 2 yıldır bu çiftliklerde üretimin memurlar tarafından yapıldığı, ancak bunların işi bilmemesi nedeniyle verim alınamadığı belirtilerek, üretim yönteminin iyileştirilmesi için Almanya, Belçika, İsviçre veya diğer bir Avrupa ülkesinden çocukları ve ailesiyle birlikte ziraat uzmanları getirilmek istenmişti. Beklenti sadece devlet çiftliklerinde üretimin ıslahı değildi, bunun yanında, yabancı uzmanların civar bölgede tarımla uğraşan Osmanlı çiftçileri için de bir ziraat okulu niteliği taşıyacağı, böylece hem tarımın, hem de tarımcıların faydalanacağı ümit edilmişti.[87]

Tüm bu farklı alanlar, Osmanlı'da yabancı uzmanlardan, yeniden yapılanma ve eski gücü kazanabilme açısından büyük beklenti olduğunu göstermekteydi. Ancak bu politikanın gerek seçilen elemanlar, gerekse ihtiyacın ve nasıl karşılanacağının tam olarak tespit edilememesi gibi nedenlerle özellikle son dönemlere doğru çok bilinçli yürütüldüğünü söyleyemeyiz. Yabancı uzman getirilmesi, bir politikadan ziyade 19. yy. sonlarına doğru neredeyse bir kampanya haline gelmişti. Bu durum, yurtdışından büyük umutlarla getirilmiş ve 6 aydır istihdam edilmekte olmasına rağmen, Hereke Fabrikası ıslahından sorumlu Fransız Mösyö Martel'le, halen sözleşme yapılmamış olması gibi bir boşluğa ve beraberinde elçiliğin de devreye girdiği bir şikâyet sürecine dahi neden olabilmekteydi.[88]

---

[85]BOA, **İ. DH.** 825/66463. 25 RA 1298. 25 Şubat 1888.
[86] BOA, **İ. MMS.** 188/1332L-08. 28 L 1332. 19 Eylül 1914.
[87] BOA, **Y. MTV.** 44/76. 23 Z 1307. 10 Ağustos 1890.
[88] BOA, **Y. MTV.** 15/30. 28 L 1301. 21 Ağustos 1884.
Yabancı işçi getirilmesinin en önemli nedenlerinden biri, Osmanlı işgücünün meslekî bilgisinin artması ve nitelik kazanmalarında faydalanılmasıdır. Ancak Barutçubaşı Ovanes'in sunduğu bir layihada, bu isteğin en azından 1850'lere kadar karşılanamadığı görülmekteydi. Ovanes, fabrikaların en önemli sorununu, Avrupalı işçilerin yerli işçilere bir şey öğretmemesi ve bu nedenle personel eğitiminde yaşanan sıkıntılar olarak göstermişti. Bu nedenle ilk dönem fabrikalaşmada büyük ümitlerle getirilen bu Avrupalı çalışanların sözleşmesi bittiği gibi gönderilmeleri söz konusu olmuştu.

Özel sermayenin de ekonomik hayatta, büyük çapta üretim yapan ve çok sayıda işçi çalıştıran fabrika ve atölyeler açmaya başlamasıyla, işgücü, özellikle de vasıflı işgücü açığı devlet dışında özel sermaye sahipleri için de bir problem teşkil etmişti. Bu sorunun çözümü için de yurt dışından uzman getirilmesine başvurulmuştu. Tarımsal üretimde gelişme sağlanması için Avrupalıların diğer ülkelere göre tarım ilmini daha fazla bilmeleri ve daha etkin üretimde bulunmaları nedeniyle, 1853 yılında Mısır'daki özel çiftlikleri için Halim Paşa Avusturya'dan uzmanlar getirmişti.[89] 1880 ve 1890'larda Selanik'te faal olan 2 iplik fabrikasının yönetimine, yıllık 350 sterlin gibi yüksek bir ücret ve beraberinde yüksek bir beklentiyle 2 İngiliz atanmıştı. Aynı şehirde Allatini Tuğla Fabrikası'nın üretim müdürlerinin tamamı da İtalya'dan getirilmişti.[90]

Gerek kamuda, gerekse özel sektörde yaşanan bu gelişmelerin tamamının ortak noktası, Osmanlı işçisinin gerekli niteliğe sahip olmamasının sanayileşme çabalarına bir engel oluşturmasıydı. Bu engel yabancı uzman ve çalışanlarla aşılmaya çalışılmışsa da, uygulamanın aşağıda da göreceğimiz gibi sorunsuz işlememiş, birçok eleştiriye de konu olmuştu.

1.2.1.2. Yabancı Uzmanlarla İlgili Sorun ve Eleştiriler

Getirilen yabancıların çoğu ilk önceleri İngiliz'di, ancak daha sonra Belçikalı, Fransız, İtalyan ve Avusturyalılar çoğunluğu oluşturmaya başlamıştı. Yabancı uzmanlar açısından tek bir ülkeye bağımlı kalmama politikası doğrultusunda farklı ülkelerden uzmanların getirilmesine dikkat edilmişti.[91] Osmanlı işgücü piyasasında emek arzı kaynağını oluşturan yerel işgücüne oranla, yabancı ülkeden getirilen çalışanlara oldukça yüksek miktarlarda maaşlar verilmişti. Hereke Fabrikası için Fransa'dan getirilen uzmanla 1893 yılında 1 yıllığına yapılan sözleşme, devletin

---

(Abdülkadir Buluş, "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2000, s. 337-338.)

[89] **Ceride-i Havadis**, No: 642, 1 Z 1269, 5 Eylül 1853, s. 1.

[90] Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar", **Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 199-200.

[91] Clark bu yabancı uzmanların Batı Avrupa'da aynı işi yaparak alabilecekleri ücretin en az 2 mislini aldıklarını ifade etmektedir. (Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", **a.g.e.**, s. 44 ve s. 49-50.)

altına girdiği malî yük açısından da iyi bir örnektir. Yapılan sözleşmenin şartları şu şekildeydi:[92]

- Fransa'dan İstanbul'a ulaşımı için 1.500 Frank (65 Osmanlı Lirası), sözleşmesi bittiğinde Fransa'ya geri dönüşü için 1.500 Frank (65 Osmanlı Lirası) harcırah olmak üzere toplam 3000 frank/130 Osmanlı Lirası tek seferlik verilecektir.
- Maaş olarak her ay için 500 frank (21,5 Osmanlı Lirası) verilecektir.
- Senede bir defa olmak üzere yemek masrafı olarak 2000 Frank (87 Osmanlı Lirası) verilecektir.
- 1893 yılı itibariyle, Hereke Fabrikasının yıllık safi kazancının % 1'i verilecektir. Fabrikanın ıslah çalışmalarının başarılı olması ve kazancının artması halinde bu % 1'lik oran da artırılacaktır.
- Kendisine ikamet yeri olarak fabrikada bir yer hazırlanacaktır. (Dolayısıyla konut masrafları devlet tarafından karşılanmıştı.)

Aynı yıl yine Fransa'dan getirilen bir polis memuru için gidiş ve dönüşlerine yönelik harcırah olarak 1000'er frank, senelik maaş olarak da 10.000 frank (430 Osmanlı Lirası) gibi yüksek bir ücret belirlenmişti.[93] 1908 yılında Elcezire Kıtasında bataklıkların kurutulması, arazinin ıslahı ve cetveller hazırlanması için 5 yıllık bir sözleşme ile istihdam edilen İngiliz mühendis Sir William Wilcocks'a, aylık 230 Osmanlı lirası maaş bağlanmıştı. Mühendisin ülke içi yolculuk için masrafları da devlet tarafından üstlenilirken, ayrıca arazide dolaşacağı her gün için de 1 Osmanlı lirası verilecekti.[94] Aynı yıl denizcilikte yapılacak modernizasyon çalışmaları için getirilen İngiliz bir amirale yıllık 3.000, yine İngiliz gemi mühendisi, elektrik memuru ve bir kaptana ise İngiltere'de aldıkları ücretin 2 katı ücret verilmesi sözleşmelerle düzenlenmişti.[95]

Bu kadar yüksek maaşlar verilmesi, özellikle istihdam edildikleri alanda belli bir süre sonra sorunların devam etmesi ve herhangi bir gelişme olmaması gibi

---

[92] BOA, **Y. PRK. ZB.** 11/100. 29 Z 1310. 14 Temmuz 1893.
[93] **A.e.**
[94] BOA, **T. TNF. MKT.** 61/87. **a.g.e.**
[95] **İttihad ve Terakki**, No: 55, 13 TS 1324, 26 Kasım 1908, s. 3.

nedenlerle eleştirileri de beraberinde getirmişti. 1896'da Ticaret ve Nafia Nazırı, Osmanlı'da yeterli mühendis olmadığı için her birine 7.000-8.000 kuruş maaş bağlanarak Avrupa'dan getirilen mühendislerin bu maaşı hak edecek işlerinin erbabı kişiler olmadığını ve geçinebilmek için vatanlarını terk eden kişiler olduğunu belirterek eleştiride bulunmuştu. Nazır, uzman diye getirilen kişilerin bu niteliğini irdeleyerek, hedef ve uygulama arasındaki çelişmeye tepki göstermişti.[96] İstanbul'da tahfizhane ve tebhirhaneler kurularak temizlik işlerinin belli bir seviyeye getirilmesi amacıyla Paris'ten getirilerek uzun yıllar istihdam edilen Mösyö Mondragon'un 1910 yılında sözleşmesi uzatılması istendiğinde, Şehremini'nin konu hakkındaki görüşü gayet netti: *500 kuruş maaş alan bir temizlik işçisinden daha fazla iş yapmayan ancak buna rağmen 110 lira ücretle istihdam edilen Mösyö Mondragon…*[97]

Teselya Demiryollarında 200 lira maaşla istihdam edilen bir Alman mühendisin sözleşmesinin feshedilmesi söz konusu olduğunda, zaten varlığı ile yokluğu arasında pek bir fark olmadığı belirtilmişti.[98] İngiliz ve Türk İttihad Kulübü Direktörü ve aynı zamanda Maarif Nezareti Dava Vekili olan Said Bey ise, 1909 Ağustos ayından sonra vilayetlerin genelinde kullanılmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden getirilen 200 kadar kondüktöre verilen maaşlara tepki göstermişti. 4. Sınıf kondüktör olan bu kişilerin Paris'te 200 frank maaş alırken, burada kendilerine ve ailelerine en yüksek orandan verilen harcırahlar dışında 1.500 frank aylık maaş verilmesi Said Bey'in devletin bu alana yönelik masraflarının etkinliğini sorgulamasına yol açmıştı.[99]

Yabancı uzman getirilmesinin oldukça masraflı olması dışında, bu kişilerle yaşanan bazı sorunlar da devletin yabancı çalışanlara bakışını olumsuz etkileyebilmişti. Ergani Madenlerinde çalışmak üzere getirilen Avusturyalı ve Hırvat

---

[96] BOA, **A. MKT. MHM.** 676/13. 7 L 1313. 22 Mart 1896.
[97] BOA, **DH. MUİ.** 105/7. 9 C 1328. 18 Haziran 1910.
[98] BOA, **Y. PRK. ASK.** 128/44. 27 M 1315. 28 Haziran 1897.
[99] **Nafiada Proje Âlimi ve Bir Buçuk Senelik Semerât-ı Mesâîsi**, İstanbul, Matbaa-i Ârşâk Garoyan, 1327-1911, s. 3-8. BOA, **T. TNF. MKT.**151/92. 18 R 1329. 18 Nisan 1911. T Dosya No: 151 İçinde.)
Avrupa'dan yol yapımı için getirilen yabancı mühendislerin aldığı yüksek maaşlara ve liyakatlerine dair Harbiye Mektebi öğrencilerinden birinin 1874 tarihli eleştirel bir yazısı için bkz. **Şark**, No: 39, 27 KE 1289, 8 Ocak 1874, s. 1-2.

madenciler, özellikle ücretlerini geç almaları konusunda sürekli şikâyet etmeleri ve çalışmalarından da istenildiği gibi verim alınamaması nedeniyle, hayli yüklü miktarda tazminatlar verilerek işlerinden çıkarılmış ve geri gönderilmişlerdi.[100]

Bu uzmanlarla yaşanan en ufak bir sorunda ya da maaşlarının geç yatması gibi durumlarda, elçiliklerinin devreye girmesi ise olayı bir anda büyütebilmekteydi. Osmanlı'da ücret alma noktasında büyük sıkıntılar yaşandığını, bu nedenle ülkeye gidecek Avrupalı uzmanların 1-2 sene geçimlerini sağlayacak kadar tasarrufları olması gerektiği yönünde İsveç basınının hemen hemen tamamında yayınlanan bir mülakat veren eski Darülfünun öğretmenlerinden Mösyö Fön Dörning gibileriyse, olayı ülke sınırları dışına çıkararak uluslar arası alanda Osmanlı'yı zor durumda bırakabilmekteydi.[101] Bunun yanında yapılan sözleşmeler nedeniyle memnun kalınmasa da sözleşmesini feshetmek için bunlara ödenecek yüksek tazminatlar da ayrı birer sorundu.[102] Bu olumsuz yönlerine rağmen, yabancı uzmanların bir kısmından da istenen verim elde edilmiş ve fabrika kurulması ya da üretime başlanması sürecinde bilgilerinden yararlanılmıştı. Memnun kalınan yabancıların sözleşmeleri uzatılıp, ödül ve teşviklerle başarıları da teyit edilmekteydi.[103]

1.2.1.3. Yabancı İşçiler

Osmanlı işgücü içindeki yabancılar sadece üst düzey uzmanlar değildi. Demiryolu ve madencilik gibi alanlarda ülkenin hemen her bölgesinde çalışan önemli sayıda yabancı işçilere de rastlanmaktaydı. Teknolojilerin ülkede yeni olması, aynı şekilde daha alt düzeyde teknik eleman eksikliğini de ortaya çıkarmıştı. Bu işgücü açığının karşılanabilmesiyse, yine yabancı işçilere başvurulmasıyla mümkün olabilmişti.

Zonguldak gibi bölgelere yabancı işçilerin işlemleri ile ilgilenmesi için pasaport memuru atanmasına neden olacak kadar sayıca artan bu işçiler, çok çeşitli

---

[100] BOA, **A. AMD.** 19/67. 25 N 1266. 4 Ağustos 1850.
[101] BOA, **Y. A. HUS.** 446/106. 24 M 1321. 22 Nisan 1903.
[102] BOA, **DH. MTV.** 6-1/77. 17 L 1329. 11 Ekim 1911.
[103] Özbay ve Bülbül, **a.g.e.**, s. 215-216.

ülkelerden temin edilmişti.[104] Bazıları gelir elde etme amacıyla kendisi gelirken, bazıları ise devlet tarafından talep edilmiş ve elçilikler aracılığıyla temin edilmişti. Arşiv kayıtlarında, Ankara'da demiryolu yapımında[105], Eskişehir'de demiryolu yapımında[106] ve Ereğli madenlerinde istihdam edilen İranlı işçilere[107]; Aydın Alaşehir demiryollarında[108] ve Bilecik Demiryollarında istihdam edilen Karadağlı işçilere[109]; demiryolu[110], madencilik[111], yol ve köprü yapımı[112], inşaatçılık[113], kamu ve özel sektöre ait fabrikalar gibi farklı alanlarda istihdam edilen İtalyan işçilere[114] ait bir hayli bilgi mevcuttur. Aynı şekilde Hırvat[115], Romen[116], Avusturyalı[117],

---

[104] BOA, **DH. MKT.** 2472/38. 24 Z 1318. 14 Nisan 1901.
1893'te Eskişehir'e bir İtalyan Konsolosluğu'nun açılması (BOA, **BEO.** 302/22603. 12 R 1311. 23 Ekim 1893.), 1895'te yine Eskişehir'de Hıristiyan işçiler için bir mezarlık kurulması (BOA, **İ. DH.** 1327/1313R-34. 19 R 1313. 9 Ekim 1895.; BOA, **DH. MKT.** 415/24. 27 S 1313. 19 Ağustos 1895.), 1912'de İstanbul'da çalışan Almanların çocuklarının eğitimi için bir okul açılması (BOA, **HR. HMŞ. İŞO.** 84/48. 4 Şubat 1327. 17 Şubat 1912.) hep ülkede artan yabancı işçi sayısına yönelik gerekliliklerden kaynaklanmıştı.
[105] BOA, **BEO**. 27/2001. 4 Z 1309. 30 Haziran 1892.
[106] Eskişehir'de demiryolu inşaatında çalışan İranlı işçilerle ilgili olarak bkz. BOA, **BEO.** 484/36238. 26 RA 1312. 27 Eylül 1894.
[107] BOA, **DH. İD.** 189/26. 6 Z 1332. 26 Ekim 1914.
[108] BOA, **BEO.** 835/62595. 28 RA 1314. 6 Eylül 1896.
[109] BOA, **DH. MKT.** 1844/36. 17 ZA 1308. 24 Haziran 1891.
[110] Örneğin Aydın Vilayeti'nde 1898 yılında çalışan İtalyan işçilerin sayısı; 38 maden işçisi, 40 demiryolu işçisi ve 55 de taşçılık, kaldırımcılık ve duvarcılık işçisi olmak üzere toplam 133 olarak tespit edilmiştir. (BOA, **Y. EE. KP.** 8/747. 2 C 1316. 18 Ekim 1898.)
Hicaz Demiryollarının inşaatında çalıştırılmak üzere istihdam edilen İtalyan işçiler için bkz. BOA, **BEO.** 2812/210840. 29 S 1324. 24 Nisan 1906.
Haydarpaşa Şimendifer Şirketi'nde istihdam edilen İtalyan işçilerle ilgili olarak bkz. BOA, **BEO.** 3135/235100. 22 B 1325. 31 Ağustos 1907.
Selanik Vilayeti'nde demiryolları inşaatında istihdam edilen İtalyan işçiler için bkz. BOA, **BEO.** 401/30071. 9 ZA 1311. 14 Mayıs 1894.
[111] Madenlerde çalışmak amacıyla Osmanlı'ya gelen İtalyan işçiler ve pasaport sorunları ile ilgili bir devlet kaydı için bkz. BOA, **BEO.** 1689/126662. 28 RA 1319. 15 Temmuz 1901.; BOA, **BEO.** 1696/127178. 13 R 1319. 13 Temmuz 1901.
[112] Ankara-Bilecik hattı arasında köprü tamir işlerinde çalışan İtalyan işçiler için bkz. BOA, **Y. RPK. ZB.** 19/19. 27 M 1315. 28 Haziran 1897.
[113] BOA, **Y. EE. KP.** 8/747., **a.g.e.**
[114] Düyun-u Umumiye İdaresi, Sıhhiye Nezareti, diğer devlet kurumları ve çeşitli özel sektör fabrika ve şirketlerinde çalışan İtalyan işçiler için bkz. BOA, **BEO.** 3949/296159. 23 L 1329. 17 Ekim 1911.; BOA, **DH. SYS.** 75-03/1-1. 14 L 1329. 8 Ekim 1911.; BOA, **DH. SYS.** 75-03/1-2. 7 ZA 1329. 30 Ekim 1911.; BOA, **DH. SYS.** 75-03/1-3. 4 Z 1329. 26 Kasım 1911.; BOA, **DH. SYS.** 75-03/1-4. 23 M 1330. 13 Ocak 1912.; BOA, **DH. SYS.** 75-03/1-5. 25 L 1330. 7 Ekim 1912.
[115] Zonguldak madenlerinde çalışmakta olan Hırvat işçilerle ilgili olarak bkz. BOA, **DH. İD.** 107/48. 5 C 1330. 22 Mayıs 1912.
[116] BOA, **DH. MKT.** 1191/45. 10 B 1325. 19 Ağustos 1907.
[117] Bilecik'te demiryolu inşaatında istihdam edilen Avusturyalı işçiler ile ilgili olarak bkz. BOA, **Y. PRK. UM.** 21/48. 15 Ş 1308. 26 Mart 1891.
Lloyd Şirketi vapurlarında istihdam edilen Avusturyalı işçiler için bkz. BOA, **ZB.** 73/17. 23 H 1323. 6 Temmuz 1907.

Alman[118], İngiliz[119], Macar[120], Fransız[121] ve İspanyol[122] işçiler de Osmanlı sınırları içinde çeşitli alanlarda istihdam edilmekteydi.

Yabancı işçi sayısının artması, özellikle sanayi sektöründe işgücünün yapısını da kozmopolit bir hale getirmişti. Selanik Vilayeti'ndeki Kesendire Madenleri'nde 60'ı Yunan, 6'sı İtalyan 66 uzman işçi ve civar köylerde yaşayan 690 Rum, 230 Müslüman Arnavut birlikte çalışmaktaydı.[123] Devlet ortaklığı da olan Reji'de 1895 yılında memur ve katiplerin profiline bakıldığında, bu kozmopolit yapı belirgin şekilde görülmektedir. 1895 yılında reji toplam 1.340 memur ve katip istihdam etmekteydi. Bunların 1.085'i Osmanlı, 255'i ise yabancıydı. Osmanlı vatandaşı 1.085 işçinin 625'i Müslüman, 460'ı ise gayrimüslim vatandaşlardı. Yabancıların ise 57'si Fransız, 53'ü İtalyan, 47'si Avusturyalı, 45'i Yunan, 25'i İngiliz, 12'si Alman ve kalan 12'si de diğer çeşitli ülkelerdendi.[124] Zonguldak'ta madencilikle uğraşan bir Osmanlı Şirketi'nde istihdam edilen işgücünün etnik yapısına bakıldığında da zengin bir çeşitlilik görülmektedir. Buna göre ilgili şirkette; 47 Türk, 19 Arnavut, 5 Çerkez, 512 Kürt, 149 Laz, 67 Ermeni, 160 Rum, 1 İngiliz, 4 Alman, 17 Avusturyalı, 1

Paşabahçe Şişe Fabrikası'nda istihdam edilen Avusturyalı işçiler için bkz. BOA, **ZB.** 364/110. 23 Mayıs 1325. 5 Haziran 1909.

[118] BOA, **BEO**. 27/2001. 4 Z 1309. 30 Haziran 1892. 6 Temmuz 1907.; BOA, **DH. EUM. MEM.** 103/31. 1 RA 1337. 5 Aralık 1918.

[119] 1874 yılında Tersane-i Amire ve Tophane-i Amire'de çalışan İngiliz makineciler için bkz. **Şark**, No: 83, 21 Şubat 1289, 5 Mart 1874, s. 2.

1888 yılı itibariyle Tersane-i Amire'de çalışmakta olan ve ücret ödemelerindeki gecikme nedeniyle iş bırakan İngiliz işçiler için bkz. BOA, **Y. PRK. TKM.** 12/13. 17 N 1305. 28 Mayıs 1888.

1890 yılı itibariyle İstanbul'da öğretmenlik yapan İngiliz kadınlar için bkz. BOA, **DH. MKT.** 1744/46. 3 Z 1307. 21 Temmuz 1890.

[120]Posta ve telgraf işlerinde istihdam edilen Macar işçiler için bkz. BOA, **MV**. 196/130. 13 R 1333. 28 Şubat 1915.; BOA, **MV.** 196/55. 27 R 1333. 14 Mart 1915.

[121] Zonguldak'ta Ereğli Osmanlı Şirketi'nde çalışan Fransız maden işçileri için bkz. BOA, **BEO.** 1139/85411. 21 M 1316. 11 Haziran 1898.; BOA, **ZB.** 331/97. 25 Mayıs 1325. 7 Haziran 1909.

Zonguldak Rıhtımının inşası için 1896 yılında Marsilya'dan getirilen 21 Fransız işçi için bkz. BOA, **BEO.** 880/65972. 8 B 1314. 13 Aralık 1896.

[122] Zonguldak madenlerinde çalışmak üzere gelen İspanyol işçiler için bkz. BOA, **BEO.** 3384/253728. 30 B 1326. 28 Ağustos 1908.

[123] BOA, **DH. İD.** 107/5. 29 N 1328. 4 Ekim 1910.

[124] **İkdam**, No: 409, 2 Eylül 1311, 14 Eylül 1895, s. 1.

İspanyol, 102 İtalyan, 11 Bulgar, 1 Romen, 2 Rus, 35 Fransız, 97 Karadağlı, 66 Yunan'ın da dahil olduğu toplam 2.448 işçi istihdam edilmekteydi.[125]

Yabancı işçi sayısının artması, beraberinde sosyal ve ekonomik bazı sorunlara da yol açmıştı. Ekonomik açıdan, yabancı işçilerin özellikle madencilik gibi yoğun oldukları bölgelerde yerli işçilerin iş bulabilmesini zorlaştırdıkları görülmekteydi. 1912'de Bolu Mutasarrıflığı, çok sayıda İranlı işçi nedeniyle Osmanlı tebaasının iş bulamadığını ileri sürmüş ve İranlı işçi gelmesinin engellenmesini talep etmişti.[126] Aslında o dönem için Zonguldak bölgesindeki madenlerde yabancı işçi çalıştırılması, Maden Nizamnamesi ile yasaklanmıştı.[127] Ancak bölgede çalışan yabancı işçiler dışında, halen dışarıdan işçi gelmeye devam etmesi ve bunun önüne geçebilmek için tedbirler alınmaya çalışılması, yabancı işçi istihdamının maden ocağı sahipleri tarafından yasak olmasına rağmen tercih edildiğini göstermekteydi.[128]

Özellikle az gelişmiş ülkelerden gelen işçilerin daha düşük ücretlerle çalışmayı kabul etmesi, işverenlerin de bu işçileri tercih etmesine neden olunca, yerel yönetimler ve yerli işçiler bu duruma tepki göstermişti. Fransız bir müteahhidin 1893'te Yemen Vilayeti'nde tuz ihracatı için dışarıdan 250 Afrikalı işçi getirmeye yönelik izin talebi de, müteahhidin yerli işçilerin yüksek ücret taleplerini kırmak için uyguladığı yöntemlerden biri olarak görülerek reddedilmişti.[129]

---

[125] Orijinal belgede yukarıda milliyetine göre işçiler aynı sıra ve miktarda verilmiş, ancak toplam 2.438 işçi çalıştığı belirtilmiştir. Halbuki bu sayıların tamamı 2.448 işçiye tekabül etmektedir. (BOA, **BEO.** 824/61795. 2 RA 1314. 11 Ağustos 1896.)

[126] BOA, **DH. İD.** 107/48. 5 C 1330. 22 Mayıs 1912.

[127] 1887 tarihli Maden Nizamnamesinin 64. maddesi ile ustabaşı ve mühendis dışında madenlerde yabancı işçi çalıştırılması yasaklanmış ve parasal yaptırıma bağlanmıştı. ("Maadin Nizamnamesi", 18 Z 1304, 7 Eylül 1887, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 5, s. 899-901.)

[128] 1900 yılında yabancı işçi çalışması yasağı nedeniyle 200 İtalyan işçi geri gönderilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2414/78. 19 C 1318. 14 Ekim 1900.) Yurtdışındaki elçilik ve şehbenderlikler de uyarılarak, yasak olması nedeniyle Zonguldak'a gelmek isteyen işçilere izin verilmemesi belirtilmişti. (BOA, **ZB.** 316/114. 20 Haziran 1326. 3 Temmuz 1900.)

[129] Müteahhidin kendisine bu durum ifade edilmemiş, Yemen taraflarının çok sıcak olması nedeniyle Osmanlı vatandaşlarının dahi buraya alışamadıkları, dışarıdan gelecek kişilerin adapte olmasının çok zor olacağı şeklinde cevap verilerek izin talebi reddedilmişti.(BOA, **BEO.** 312/23357. 4 Ca 1311. 13 Kasım 1893.; BOA, **BEO.** 267/20008. 17 S 1311. 30 Ağustos 1893.; BOA. **BEO.** 272/20351. 25 S 1311. 7 Eylül 1893.)

Yabancı işçi tercihi sadece ücret gibi ekonomik nedenlerden kaynaklanmamaktaydı. Hemşerilik ve aynı ülkeden olma gibi nitelikler de işçi tercihini etkileyebilmekteydi. 1908'de vapurlarda çalışan Osmanlı tebaası işçiler de bu durumdan şikâyet ederek bir grev hazırlığı içine girmişti. İşçiler, vapurlardaki işçibaşıların Avusturya ve Kefalonyalı olması nedeniyle işçi gerektiğinde sürekli kendi ülkelerinden işçileri istihdam ettiğini belirterek duruma tepki göstermişti.[130]

İşgücünün kendi içinde bu kadar farklı milletlere ve dinlere dayanan bir yapıda olması, bu unsurlar arasında sürtüşmeleri de doğal olarak beraberinde getirmekteydi. Dolayısıyla çok farklı milletlerden işçiler arasında, işçi olmaktan veya diğer bir sebepten kaynaklanan bir dayanışma ve dostluğun varlığını ileri sürmek yanlış olacaktır. Bu işçiler genellikle ait oldukları milletlere göre kamplaşırken, sosyal hayatta çok fazla bir araya gelmezlerdi. Ancak bu ayrılık, yine de farklı milletlerden işçiler arasında bazı sorunlar yaşanmasını engelleyememekteydi. Müslüman ve gayrimüslim işçiler arasında veya gayrimüslim işçilerden farklı milletlerden olanlar arasında sık sık huzursuzluklar çıkabilmekteydi.[131] Zonguldak'ta liman inşaatında çalışan yabancı işçilerden 32 Karadağlı işçinin çıkardığı huzursuzluk ve yabancı işçilerin birbirlerini silahla tehdit etmeleri, yerli işçiler ya da halk dışında, farklı milletlerden yabancı işçilerin de birbiriyle sürtüşme yaşayabildiğini göstermekteydi.[132] Uşak Şimendiferlerinde çalıştırılmakta olan Karadağlı işçilerin karıştıkları bir kavga sonrası 3 Karadağlı işçinin yaralanması ve 1 işçinin ölmesi de, bu sürtüşmelerin küçük çaplı uygunsuzluklar olarak kalmayabildiğini göstermekteydi.[133] 1896'da Uşak demiryolları yapımında istihdam edilen Kürt ve Avusturyalı işçilerin anlaşmazlığı 2 Avusturyalı işçinin ölümü ile

[130] BOA, **DH. MKT.** 1280/42. 16 B 1326. 14 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 54/26. 31 T 1324. 13 Ağustos 1908.
[131] BOA, **BEO.** 824/61795. 2 RA 1314. 11 Ağustos 1896.
[132] BOA, **BEO.** 657/49205. 26 M 1313. 19 Temmuz 1895.; BOA, **BEO.** 657/49206. 26 M 1313. 19 Temmuz 1895.
[133] BOA, **BEO.** 810/60693. 4 S 1314. 15 Temmuz 1896.; BOA, **BEO**. 804/60271. 22 M 1314. 3 Temmuz 1896.

sonuçlanınca Avusturya devleti de olaya taraf olurken[134]; 1897'de Zonguldak'ta da Kürt ve Hırvat işçiler arasında ölümlerle sonuçlanan kavgalar yaşanmıştı.[135]

Farklı milletlerden işçiler arasında yaşanan sıkıntılarda, bireysel çatışmalarla başlayan problemler, kolaylıkla farklı milliyet veya dinden gruplar arasında toplu kavgalara dönüşebilmişti.[136] Bu durum işçilerin bağlı olduğu ülkelerin elçiliklerinin de olayın tarafı olmalarına ve sorunun derinleşmesine neden olmuştu.[137] Zonguldak'ta Fransız işçiler ile yerli ve yabancı diğer işçiler arasında yaşanan her problemde Fransız Elçiliğinin sürekli devreye girmesi ve şikâyetlerde bulunması, devlet yönetiminin de zorda kalmasına ve bu duruma tepki göstermesine neden olmuştu.[138] Balya Karaaydın madenlerinde çalışan Osmanlı vatandaşı Rum işçiler 1914 yılında işlerinden çıkarılınca, Rus Elçiliğinin bu durumu engellemeye çalışması

---

[134] BOA, **BEO.** 848/63576. 28 R 1314. 6 Ekim 1896.; BOA, **BEO**. 795/59578. 4 M 1314. 15 Haziran 1896. ; BOA, **BEO.** 792/59334. 28 Z 1313. 10 Haziran 1896.

[135] BOA, **Y. MTV.** 165/178. 25 RA 1315. 24 Ağustos 1897.

[136] Anadolu Demiryolları Şirketi bünyesinde Bilecik mevkiindeki demiryollarında çalışan Karadağlı ve İtalyan işçiler arasında çıkan kavga sonucunda ağır yaralan 3 İtalyan işçi ile ilgili olarak bkz. BOA, **DH. MKT.** 1844/36. 17 ZA 1308. 24 Haziran 1891.

[137] BOA, **DH. MKT.** 764/62. 23 C 1321. 16 Eylül 1903.; BOA, **BEO.** 786/58899. 16 Z 1313. 29 Mayıs 1896.

Aydın Vilayeti'nde Alaşehir hattında demiryolu yapımında çalışan İtalyan işçiler de birçok kere kavgalara ve çeşitli olaylara karışmıştı. (BOA, **BEO.** 843/63212. 18 R 1314. 26 Eylül 1896.) 1896 yılında 6 İtalyan işçinin Osmanlı askerleri tarafından yaralandığı ve birinin de saatinin çalındığı iddiasıyla demiryolu şirketi tarafından devlete başvurulmuştu. Olayla ilgili olarak İtalyan Elçiliği de tepkisini belirtmiş ve gerekli tahkikatın yapılmasını istemişti. İtalyan Elçiliğinin, askerlerin gece çadırlarında uyumakta olan işçilere saldırarak bu eylemi gerçekleştirdiği iddiası karşısında Osmanlı tarafı, İtalyan işçilerin sarhoş bir şekilde gezerken silah attıkları ve olay yerine gelen askerlerin herhangi bir taarruzda bulunmadığı, işçileri gözaltına alarak kontrol amaçlı hastaneye götürdüklerini ileri sürmüştü. (BOA, **BEO.** 805/60316. 23 M 1314. 3 Temmuz 1896.; BOA, **BEO**. 808/60528. 27 M 1314. 8 Temmuz 1896.; BOA, **BEO**. 810/60725. 4 S 1314. 15 Temmuz 1896.; BOA, **BEO**. 816/61183. 16 S 1314. 27 Temmuz 1896.) Söz konusu bölgede bulunan İtalyan işçilerle ilgili güvenlik güçlerinin müdahalesini gerektiren birçok uygunsuzluk yaşanmıştı. Arşiv kayıtlarında "*...İtalyan amele bu kere de...*"diyerek başlayan ve işçilerin karıştığı olayları anlatan belgelerin mevcudiyeti de bu durumu göstermektedir. (BOA, **BEO**. 805/60375. 23 M 1314. 3 Temmuz 1896.) Aynı bölgede Alaşehir-Karahisar hattının inşaatında çalışan Kürt, Ermeni, Arnavut ve diğer milletlerden işçiler arasında da kavgalar yaşanmıştı. (BOA, **ZB.** 87/8. 28 S 1312. 31 Ağustos 1894.) Selanik'te Fransız bir reji memurunun sürekli vukuat çıkardığı ve bu nedenle her seferinde Fransız elçiliğiyle muhatap olunmak zorunda kalındığı belirtilmekteydi. Sorunun tamamen halledilmesi için son çare olarak Fransız memur işten çıkarılmıştı. (BOA, **BEO.** 359/26893. 8 Ş 1311. 14 Şubat 1894.)

[138] BOA, **DH. MKT.** 715/19. 1 RA 1321. 28 Mayıs 1903.

ve başarılı olması da[139], Osmanlı işgücünün kozmopolit yapısının dış ülkelerin siyasî müdahalelerine de açık olduğunu göstermekteydi.[140]

Yabancı işçilerle yaşanan bu sıkıntılar sadece farklı milletlerden işçiler arasındaki anlaşmazlıklar olarak sınırlı kalmamıştı. Bu işçilerin çalıştıkları bölgelerde çeteler ve eşkiyaların saldırılarına uğraması da sık görülen problemlerdendi.[141] 1894'te Selanik'te[142], 1896'da ise Uşak'ta demiryollarında çalışan İtalyan işçilerin çeteler tarafından kaçırılması, öldürülmesi gibi olaylar nedeniyle[143], İtalyan Elçiliği vatandaşı olan işçilerin silah taşımasının serbest bırakılmasını dahi talep etmişti.[144] Hicaz Demiryolunda çalışan İtalyan işçilerde olduğu gibi, bunlar her ne kadar Türk işçilere oranla demiryolu yapımında kat kat üstün kalitede işçilik sunsalar da, mesai bitiminden sonra aşırı içki tüketmeleri, sürekli kavgaya hazır bulunmaları ve bulundukları ülkenin diline vakıf olmamaları gibi nedenlerle bir hayli soruna neden olmuştu.[145] İstanbul'daki Kefalonyalı işçiler örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda ise bizzat yabancı işçilerin kendilerinin birer çete gibi davrandıkları görülebilmişti.[146]

---

[139] BOA, **DH. KMS.** 21/19. 8 C 1332. 4 Mayıs 1914.

[140] Osmanlı dışında farklı ülkeler için de yabancı işçilerle yaşanan benzer sorunlar var olmuştur. 1893 yılında Fransa'da çalışan İtalyan işçilere Fransız işçilerin saldırısı, daha sonra bu saldırıya halkın da katılmasıyla birçok İtalyan işçi ölmüş ve yaralanmıştı. Bu saldırı üzerine İtalya'da hemen her yerde Fransa aleyhine gösteriler yapılmıştı. (BOA, **Y. PRK. HR.** 18/16. 27 S 1311. 9 Eylül 1893.)
Aynı şekilde Osmanlı vatandaşları da ülke dışına işçi olarak gidip yabancı işçi haline geldiklerinde benzer sorunlarla karşılaşabilmekteydi. Nitekim 1905'te yol inşaatında çalışmak amacıyla İran'a giden Osmanlı işçileri İranlılar tarafından saldırıya uğrayınca Osmanlı elçiliği devreye girmek ve koruma talep etmek zorunda kalmıştı. (BOA, **Y. A. HUS.** 495/3. 1 N 1323. 30 Ekim 1905.)

[141] BOA, **BEO.** 824/61795. 2 Ra 1314. 11 Ağustos 1896.

[142] BOA, **BEO.** 401/30071. 9 ZA 1311. 14 Mayıs 1894.

[143] BOA, **BEO.** 820/61480. 22 S 1314. 2 Ağustos 1896.

[144] BOA, **BEO.** 402/30130. 8 ZA 1311. 13 Mayıs 1894.

[145] Metin Hülagü, **Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, s. 92.

[146] Milliyet temelli bu gruplaşmaların en fazla öne çıkan ve zararlı olanı, 1890'larda İstanbul'da kömür işçisi olarak çalışan Kefalonyalı işçilerdi. 1892 yılı itibariyle sayıları 1.000'i aşan bu işçiler, İstanbul'da adeta bir Kefalonya mafyası oluşturmuşlardı. Birçok kez cinayet işledikleri gibi, hırsızlık, yaralama, tehdit, gasp ve kavga gibi olaylarda da çok defa gözaltına alınmışlardı. Ancak suçlular arasında dahi yaydıkları korku nedeniyle, bu işçiler aleyhinde şahitlik yapacak kişi bulunmasında zorluk çekilmiş ve birçok defa suçlu olmalarına rağmen mecburen serbest bırakılmışlardı. (BOA, **BEO.** 90/6721. 25 RA 1310. 17 Ekim 1892.; BOA, **BEO**. 84/6258. 14 RA 1310. 6 Ekim 1892.) Kefalonyalı işçilerden suçu sabit görülenlerse hemen ülkeden çıkarılmışlardı. (BOA, **HR. HMŞ. İŞO.** 5/49. 28 E 1308. 10 Ekim 1892.)

1910'lar sonrasında, gerek savaşlar, gerekse ülke içindeki istikrarsız yapı nedeniyle ülkede çalışan yabancı işçi sayısında önemli bir azalma olmuştu. Yabancı işçi sayısındaki bu azalma sadece ekonomik sebeplerden kaynaklanmamış, özellikle savaş gibi olağanüstü dönemler ve son dönemde yaşanan çözülmeyle birlikte siyasî endişelerden dolayı bizzat devlet tarafından politik bir karar sonucu çalışma hayatına müdahale edilmesiyle gerçekleşmişti.[147] Halbuki 1886 tarihinde devlet hizmetine bir yabancının alınmasında yaşanan tereddütte Şura-yı Devlet, eskiden beri devlet memurluğuna yabancıların alındığını ve özellikle işinin ehli yabancıların istihdam edilmesinin yararlı dahi olabileceğini belirtmekteydi.[148] Ancak son dönemlerdeki istikrarsızlık bu sürecin tersine dönmesine neden olmuştu. 1912'de Balkan Savaşları başlayınca, kamuya ait üretim ve hizmet birimleri, Osmanlı Bankası, Reji vb. devlet ortaklıklarında çalışan Karadağlı, Sırp, Yunan ve Bulgar işçiler işten çıkarılmıştı.[149] 1911'de Trablusgarp probleminin başlamasıyla birlikte de, kamu ya da özel birimlerde düşman bir ülkenin vatandaşlarının istihdam edilmesinin doğru olmayacağı gerekçesiyle, Şam Hama ve temdidi demiryollarında[150], Bağdat Demiryollarında, Sıhhiye Nezaretine ait karantina kurumlarında, tahfizhanelerde, telgrafhanelerde, vapur acentelerinde, inşaat işlerinde çalışan İtalyanların işlerinden çıkarılmaları kararlaştırılmış, özel sektör kuruluşlarına da bu yönde tebliğ yapılmıştı.[151]

I. Dünya Savaşı başlayınca da, çeşitli devlet daireleri ve reji gibi devlet ortaklıklarına gönderilen haberlerle düşman devletlerden olan tüm çalışanların işten

---

[147] Burada sadece yabancı işçi olgusuna değineceğimiz ve olaylara çalışma hayatıyla işgücünü ilgilendirdiği kadar yer vereceğimiz için, devletin bu politikalarının doğru ya da yanlış olması gibi hususlara girmeyeceğiz. Sebepleri veya sonuçları siyasî tarihçiler açısından bakıldığında çok farklı görünebilecek böyle bir durum, bu çalışmada sadece savaşlar ya da diğer olağanüstü nedenlerle çalışma hayatının işleyişine devletin dışarıdan siyasî bir kararla müdahalesi şeklinde ele alınacaktır.

[148] BOA, **DH. MKT.** 1351/75. 18 N 1303. 20 Haziran 1886.

[149] BOA, **MV.** 170/63. 22 ZA 1330. 2 Kasım 1912.

[150] BOA, **BEO.** 3947/295978. 18 L 1329. 12 Ekim 1911.

[151] BOA, **BEO.** 3949/296159. 23 L 1329. 17 Ekim 1911.
İtalya ile sorun yaşanmaya başlanan ilk dönemde, yani 1911 yılında özellikle memur ve üst düzey İtalyan çalışanlar ülke dışına çıkarılırken, taşrada demiryolu yapımı gibi işlerde çalışan daha niteliksiz işçilerinse kalabileceği belirtilmişti. (BOA, **HR. HMŞ. İŞO.** 27/7. 13 TE 1327. 26 Ekim 1911.). Ancak iki ülke arasındaki sorunların artmasıyla birlikte, karar ülkedeki tüm İtalyan işçileri kapsayacak şekilde genişletilmişti. (BOA, **MV.** 166/26. 8 B 1330. 23 Haziran 1912.)

çıkarılması belirtilirken;[152] banka görevlileri gibi çalışanların, tabi oldukları ülkelerin siyasî memurları oldukları gerekçesiyle takip altında tutulmaları yerel yönetimlere şifreli olarak bildirilmişti.[153] Benzer sorunlar ve beraberinde siyasî kararlarla çalışma hayatına müdahale edilmesine yönelik örnekler daha erken dönemlerde de görülmüştü. Ancak hepsinin ortak noktası, siyasî ya da askerî açıdan yaşanan sorunların çalışma hayatına olumsuz yansımasıydı. 1850'lerde Sırbistan'daki demir madeni fabrikalarında yabancı işçilerin çıkarılarak yerlerine Bosna'dan Müslüman işçiler getirilmesi[154]; 1877'de Bulgaristan'la yaşanan bağımsızlık problemleri nedeniyle, devlet hizmetinde ne kadar Bulgar varsa hepsinin çıkarılması için emir yayınlanması çalışma hayatı harici siyasî temelli kararlardı.[155]

Yabancı işçilerin Osmanlı'da istihdam edilmesini engellemeye yönelik bir diğer karar 1887 yılında imtiyazlı şirketlere yönelik olarak alınmıştı. Bilindiği gibi Osmanlı'da çok sayıda işçi çalıştıran büyük çaplı yatırımların hemen tamamı imtiyaz usulüyle yapılmaktaydı. 1880'lere gelindiğinde, imtiyaz alan yabancıların şirkette istihdam ettiği işçi ve memurların genelinin yabancılardan olması, aynı zamanda Müslüman veya gayrimüslim tüm çalışanlara şapka gibi batı kültürüne ait giysiler giyilmesinin zorunlu tutulması devletin tepkisini çekmişti. Bu nedenle 1887'de yayınlanan bir emirle, bu tarihten sonra imtiyaz sözleşmelerinde üst düzey ve teknik memurlar dışındaki tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması ve fes giymelerine yönelik mecburi hüküm konması kararlaştırılmıştı. Bu karar, söz konusu imtiyazlı işletmelere Türk kültürünün kabul ettirilmesi gibi bir amaç dışında, Osmanlı vatandaşlarının bu işletmelerde çalışmalarının engellenmesi ve istihdam alanlarının

---

[152] BOA, **DH. EUM. KLU.** 17/10. 13 M 1333. 1 Aralık 1914.; BOA, **MV.** 199/86. 22 Z 1333. 31 Ekim 1915.
İşten çıkarılması kararlaştırılan düşman devletler vatandaşı bazı işçiler, çeşitli yollara başvurarak Osmanlı'da kalmış ve çalışmaya devam etmişti. Örneğin Osmanlı Bankası çalışanı 1881 İzmir doğumlu İtalyan vatandaşı Adrien-Pierre-Marie Billiotti, İtalyan vatandaşlarının Osmanlı topraklarından ihracı kararı üzerine, çalışmaya devam edebilmek için Fransız vatandaşlığına geçmiş ve kendini saklayabilmişti. (Edhem Eldem, **135 Yıllık Bir Hazine; Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler**, İstanbul, Osmanlı Bankası Yayını, 1997, s. 270.)
[153] BOA, **DH ŞFR.** 563-84. 28 Ağustos 1333. 28 Ağustos 1917.
[154] BOA, **A.} AMD.** 63/94. 1271. 1854-1855.
[155] BOA, **İ. MTZ. (04).** 6/179. 1 Ş 1294. 11 Ağustos 1877.

da doğal olarak kısıtlanmasını da önleyebilmek adına yürürlüğe sokulmuştu.[156] Daha geç dönemlerle birlikte, yapılan imtiyaz sözleşmelerinde teknik memurlar da dahil olmak üzere yabancı işçi çalıştırılmasının iyice kısıtlandığını görmekteyiz. Eskişehir'in elektrikle aydınlatılması imtiyazını alan şirketle yapılan sözleşmede, teknik memurların eğer Osmanlı vatandaşı işçilerden temin edilemezse yabancı olabileceği, şirket faaliyete başladıktan sonra 5. yılsonunda şirket müdürü ve baş mühendis dışında, 10. yıl sonunda ise şirket müdürü dışında hiçbir yabancı işçi istihdam edilmeyeceği hükme bağlanmıştı.[157] Böylece imparatorluğun yıkılacağı

---

[156] BOA, **İ. DH.** 1047/82247. 28 Z 1304. 17 Eylül 1887.; BOA, **MV.** 24/36. 4 Z 1304. 24 Ağustos 1887.
İmtiyaz sözleşmesini bu tarihten önce imzalamış şirketlere zaman zaman duyuruda bulunularak yabancı işçilerini zamana yayarak çıkarmaları ve yerlerine Osmanlı işçisi istihdam etmeleri tebliğ edilmekteydi. Benzer bir çağrı 1898 yılında da Ereğli Şirket-i Osmaniyesi'ne Fransız işçilerini çıkarması için yapılmıştı. (BOA, **BEO.** 1139/85411. 21 M 1316. 11 Haziran 1898.; BOA, **DH. MKT.** 2215/34. 16 S 1317. 26 Haziran 1899.)
1914 yılında I. Dünya Savaşı. başladığında, Zonguldak'taki maden işçisi 150 kadar Fransız'ın işten çıkarılmaları için emir verilmişti. Bu durum, zamanla yabancı işçi sayısının tekrar arttığını göstermekteydi. 150 kadar Fransız maden işçisinin gönderilmesi nedeniyle bölgedeki bir maden ocağı kapatılmak zorunda kalınmış, bu nedenle de 900 civarında Osmanlı vatandaşı Kürt ve Laz işçi de işsiz kalmıştı. Böylece çalışma hayatına yönelik siyasî bir karar, çok sayıda işçinin işsiz kalmasını da beraberinde getirmişti. (BOA, **DH. EUM. EMN.** 90-19. 13 N 1332. 5 Ağustos 1914.)
Şirketlerin yabancı işçilerin çıkarılmasına yönelik önceki dönemde tebliğ edilen bu karara uzun süre direndikleri ve hemen uyum sağlayamadıklarını da belirtmemiz gerekir. Bu direnişin nedeni olarak şirketlerin en önemli gerekçesi, yabancı işçileri çıkarmaları halinde yerlerine aynı vasıflara sahip Müslüman işçi bulamamaları ve Müslüman işçilerin niteliksizliğiydi. Bir diğer şikâyet gerekçesiyse, Müslüman işçilerin 3-4 sene çalışıp tam işi öğrendikten sonra askere alınmaları ve uzun süre geri dönmemeleriydi. Bu konu ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer nokta ise, Osmanlı'daki yabancı işçi sayısının farklı bir nedenden dolayı sürekli artmasıydı. Bu neden de kaybedilen topraklar ve bağımsızlığını kazanan ülkelerdi. Daha önceden Bulgarlar, Yunanlılar vb. milletler Osmanlı vatandaşı işçilerken, buraların bağımsızlığını ilan etmesiyle birden yabancı işçi haline gelmişlerdi. Söz konusu ülkelerle yaşanan anlaşmazlık ve savaşların devam etmesiyse, bunları normal birer yabancı işçi olmaktan çıkarıp devlet gözünde daha tehlikeli hale getirmekteydi. Şark Şimendiferleri İşletmesinin çalıştırdığı Bulgar işçilerin işinden çıkarılması devlet tarafından istenince, şirket ve devlet arasında da uzun sürecek bir anlaşmazlık yaşanmaya başlanmıştı. (BOA, **BEO.** 2047/153491. 20 M 1321. 18 Nisan 1903.; BOA, **BEO.** 2058/154322. 5 S 1321. 3 Mayıs 1903.; BOA, **TFR. I. SL**. 9/858. 11 M 1321. 7 Nisan 1903.; BOA, **BEO**. 2066/154892. 14 S 1321. 12 Mayıs 1903). Bu kararın etkilerinden korunmak için şirketlerin bazı alternatif yollara başvurduğu da görülmekteydi. Nitekim 1907 yılında Şark Şimendiferleri İşletmesinin bazı Bulgar işçilerini devlete Rum olarak gösterip istihdam etmeye devam ettiği görülmüştü. (BOA, **BEO.** 2634/197546. 30 CA 1323. 2 Ağustos 1905.)
Paşabahçe Şişe Fabrikası'nda istihdam edilen yabancı işçilerin işten çıkarılması için şirkete yapılan tebliğ için bkz. BOA, **DH. MKT.** 2402/105. 20 C 1318. 15 Ekim 1900.)
Reji idaresine vilayetlerdeki şubelerinde yabancı çalıştırmaması için yapılan tebliğle ilgili olarak bkz. BOA, **DH. MKT.** 2026-105. 11 CA 1310. 1 Aralık 1892.)
[157] "Eskişehir Kasabasının Elektrikle Tenviri Hakkında İmtiyaz Mukavele ve Şartnamesi ve Olbabda İrade-i Seniyye", 6 Ş 1337, 7 Mayıs 1919, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 11, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1928, s. 235-236.
Benzer bir sözleşme, imparatorluğun son imtiyaz sözleşmelerinden biri olan Üsküdar Alemdağ elektrikli tramvay imtiyazı verilirken de yapılmış ve 10. sene sonuna kadar genel müdürle baş

1920'lerde ülkede çalışan yabancı işçi sayısı da önemli oranda azalmış ve Osmanlı işgücünün kozmopolit yapısındaki zenginlik kaynaklarından biri iyice zayıflamıştı.

1.2.2. İşgücü Kaynağı Olarak Askerler

Tanzimat sonrası ilk sanayileşme çabalarında fabrikaların askerî niteliği, yani ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş olmaları, ilk Osmanlı işçilerinin de askerler olmasına yol açmıştı.[158] 19. yy.da sivil işgücünün sayıca yetersiz kalması, ya da istenen verimin elde edilememesi nedeniyle, özellikle askerî malzeme üreten devlet fabrikalarında askerler daha ucuz ve düzenli bir emek kaynağı olarak istihdam edilmekteydi. Başta demiryolu olmak üzere büyük çaplı yatırımların artmasıyla birlikte, bu asker emeği sivil işgücünün sayısal yetersizliğini tamamlama adına değerlendirilmiş, ancak 1908 sonrasıyla birlikte asker emeği daha farklı boyutlar kazanmıştı. Grev vb. işçi hareketleri halinde üretimin durmasını engellemek için askerlerden yararlanılması, bu alternatif emek kaynağına bir grev kırıcı niteliği de kazandırmış ve sivil işçiler karşısında asker istihdamının önemini artırmıştı.

1.2.2.1. Sanayi Hayatında Asker Emeği

Osmanlı'da 1900'lü yıllarla birlikte askerlerin sivil işgücüne alternatif olarak istihdam edilmesinden önce de, asker emeği bir işgücü kaynağı olarak çeşitli alanlarda değerlendirilmekteydi. Bu erken dönemin farkı ise, asker emeğinden, yine ordu için gerekli top, silah vb. malzeme üretiminde yararlanılmasıydı. 1863 yılıyla birlikteyse ilk olarak 2 adet sanayi alayı kurulmuş ve asker emeğinin çalışma hayatında kullanılmasına kurumsal bir kimlik kazandırılmıştı.[159] Sivil işçilerin disiplinden uzak olmaları ve üretim için yapılan masrafın üretim sonucu elde edilen çıktıdan daha yüksek olması gibi nedenlerle fabrikalardan yeterli verim

---

mühendis dışındaki teknik memur ya da diğer tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması uygun görülmüştü. ("Üsküdar-Alemdağı Elektrikli Tramvay İmtiyazı Mukavele ve Şartnamelerinin Teâtisi İçün Mezuniyeti Mutazammın İrade-i Seniyye", 1 B 1340, 28 Şubat 1922, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 12, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1927, s. 594.)

[158] Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi", **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir, 1986, s. 24.

[159] BOA, **A. MKT. MHM.** 271/28. 10 S 1280. 27 Temmuz 1863.

alınamamaktaydı.[160] Bu nedenle de askerî malzeme üreten bir fabrika olan Tophane-i Amire'de sanayi alayları kurulmuştu.[161]

Bu alaylardaki askerler, çeşitli mesleklere göre bölükler halinde organize edilmekteydi. Marangozluk[162], demircilik, çakmakcılık, kunduracılık, saraçlık[163], nalbantlık, kalafatçılık[164] gibi alanlarda askerlere eğitim verilmekte ve askerler bu mesleklere göre bölüklere ayrılmaktaydı. Bu alaylarda askerlik yaptıktan sonra belli bir mesleği öğrenerek terhis olanlar, devlet ve ordunun ihtiyacı halinde gelecekte tekrar aynı mesleği ordu ihtiyaçlarına yönelik olarak yapması için göreve çağrılabilmekteydi.[165] Sanayi alaylarının üretim kabiliyeti ve bu alaylar için işçi yetiştirmek üzere açılan İdadi Bölüklerinden memnun kalınması sonrası, 5 yıl sonra 1868'de sanayi alaylarının sayısının artırılmasına karar verilmişti.[166] 1873 yılına gelindiğinde, Sanayi alaylarında 1.800 asker vardı. Aynı yıl 1.070'erden 2 tabur olmak üzere 2.000'in üzerine çıkarılan askerler, terzilik bölükleri, askerî matbaalarda çalışanlar, sandık, çadır ve elbise imalatında çalışanlar, klorhane bölükleri, debbağhane ve dökümhanelerde çalışanlar şeklinde tasnif edilmişti.[167] Sanayi alayları dışında yine askerlerin belirli meslekler dahilinde çalıştırıldığı imalat alayları da, askerî imalatın çağın standartlarına ulaştırılmasını hedefleyen birimler olarak 1860'larda faaliyete geçirilmişti. Tüfekhane, Baruthane ve Zeytinburnu fabrikaları da yine askerî malzeme üretilmesi amacıyla çeşitli alaylarda askerlerin istihdam edildiği üretim birimleriydi.[168]

Tersane-i Amire'de olduğu gibi sivil işçilerin işten çıkarılması ve yerlerine asker istihdam edildiği de görülmekteydi. Buna göre fabrikanın personel maliyetinin arttığı dönemlerde, daha ucuz bir emek kaynağı olarak askerler istihdam edilmekte

---

[160] BOA, **İ. DH.** 510/34739. 29 M 1280. 16 Temmuz 1863.
[161] BOA, **A. MKT. MHM.** 273/45. 20 S 1280. 6 Ağustos 1863.
[162] BOA, **A. MKT. MHM.** 427/97. 11 Ş 1285. 27 Kasım 1868.
[163] BOA, **İ. DH.** 512/34818. 24 S 1280. 10 Ağustos 1863.
[164] BOA, **A. MKT. MHM.** 452/63. 23 S 1290. 22 Nisan 1873.
[165] BOA, **A. MKT. MHM.** 402/5. 19 ZA 1284. 13 Mart 1868.
[166] BOA, **İ. DH.** 573/39922. 5 Z 1284. 29 Mart 1868.
[167] BOA, **İ. DH.** 667/46461. 29 RA 1290. 27 Mayıs 1873.
[168] Uğur Ünal, "Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi ABD, Ankara, 2006, s. 110-111.

ve sivil işçiler işten çıkarılmaktaydı. 1876 yılında da Tersane-i Amire'den birkaç yüz işçinin çıkarılması ve yerlerine askerlerin istihdam edilmesi söz konusu olmuştu. La Turquie Gazetesi, sivil işçilerin çıkarılmasına devam edileceğini ve fabrikada işgücünün tamamen askerlerle karşılanacağını bildirmiş ve devletin sivil işgücü ile asker işgücü ikamesine değinmişti.[169]

1880'lerle birlikte sanayide istihdam edilmek üzere kurulan askerî alaylara yenileri eklenmeye başlanmıştı. Tophane-i Amire gibi ordunun malzeme ihtiyacını karşılayan fabrikalarda istihdam edilmek üzere, Muhafaza ve İdadiye taburları kurulması bunun bir örneğiydi. Muhafaza taburları fabrikaları korumakla görevli olduğu için, askerlik, yani güvenlik kuvveti olma görevlerini bu fabrikalarda yerine getirmiş, dolayısıyla doğal görevlerine burada da devam etmişlerdi. İdadiye taburları ise, fabrikalarda sınaî hizmetlerde istihdam edilecek askerlerden oluşturulmuştu. İdadiye taburlarının neferleri, İstanbul veya taşradaki ailelerin 12-15 yaş arasındaki çocuklarından, rızaları doğrultusunda seçilerek sanayi üretimine yönelik belli bir eğitimden geçirilmekteydi. Bu eğitimi tamamlayanlar daha sonra devlet fabrikalarında istihdam edilmekteydi. İdadiye taburlarına alınan çocuklar 3 sene ihtiyat sınıfında teorik eğitim ve 5 sene de idadiye sınıfında teorik ve pratik eğitime tabi tutulmakta, daha sonra sanayi sınıflarına dahil edilmekteydiler. Meslekî bir eğitimin de uygulandığı bu sistemde, sanayi sınıflarında en az 5 sene kalma zorunluluğu getirilmişti.[170]

Bu taburlardaki çocuklar, sanayi sektöründe demircilik, makinecilik, eğeci ve çarkçılık, dökmecilik, marangoz ve modelcilik, kundakçı ve tüfekçilik, kılıççılık, kazancılık, ocakçılık, nakkaşlık, telgrafçılık, oymacılık, ateşçilik gibi oldukça farklı alanlarda eğitilmekte ve böylece devlet fabrikalarının üretim alanlarının birçoğuna işgücü yetiştirilmesi hedeflenmekteydi. İlk 3 yıllık eğitimlerini aldıktan sonra idadiye sınıflarına geçenlerin kabiliyetlerinin değerlendirilmesi ve bir süre devlet fabrikalarının ilgili alanlarında gezdirilmeleri sonrası hangi mesleğe hevesli oldukları

---

[169] **Sabah**, No: 108, 7 C 1293, 17 Haziran 1876, s. 1.
[170] "Tophane-i Amire-i İdadiye Taburlarının Tensiki Ahvaline Dair Kaleme Alınıp Tophane-i Amire Kararı İle Bilistizan Mer'iyet Ahkamına İrade-i Seniyye-i Cenab-ı Padişahî Müteallık ve Şerefsudur Buyurulan Nizamname", 17 M 1303, 26 Ekim 1885, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 5, s. 327-337.

tespit edilmekte ve buna göre çalışma hayatında uzmanlaşacakları mesleklere yönlendirilmekteydiler. Bu özelliğiyle sistem, kapsamındaki kişileri daha verimli olacakları mesleklere yönlendirerek modern bir meslekî eğitim niteliği kazanmaktaydı. İdadiye sınıflarına başladığı anda ücrete bağlanan bu çocuk-askerler, sanayi sınıfının 1. senesinde 70 kuruş, daha sonra her sene 20 kuruş artacak şekilde 5. senede 150 kuruş ücret almaya hak kazanmaktaydı. Bu ücret dışında bir de askerlik maaşı almaya devam etmeleri, söz konusu taburlardaki askerler için önemli bir gelir kaynağı temin edilmesi anlamına gelmekteydi. Bu kişilere eğitimlerini tamamladıktan sonra ilgili mesleğin uzmanı olduğuna dair belge verilmekteydi. Ayrıca devlet fabrikalarının işçi ihtiyacı anında, bu taburlardaki kişilerin işe alınmada öncelik hakkına sahip olması söz konusuydu.[171]

Daha sonra 1886 yılında yapılan bir düzenlemeyle, denizcilik dairesine ait fabrikalar ve diğer üretim birimlerinde de askerlerin sanayi üretiminde istihdam edilmesinin önü açılmıştı. Tophane-i Amire için kurulacak İdadiye Taburlarında olduğu gibi, denizcilik dairesine ait fabrikalarda istihdam edilecek askerlerin yetiştirileceği bu İmalat Sıbyani Taburuna da 12-15 yaş aralığında İstanbul ve Taşradan çocuklar seçilerek meslekî eğitime tabi tutulmakta ve daha sonra askerlik maaşı ile birlikte belli bir ücret karşılığında istihdam edilmekteydiler. Ücretsiz olarak yapılan 5 yıllık ilk eğitimden sonra, 6. senelerinde 60 kuruş ücret almaya hak kazanan çalışan askerler, mecburi hizmetlerinin son yılı olan 13. senedeyse askerlik maaşı dışında 280 kuruş ücret almaya hak kazanmaktaydı.[172]

Bu taburlarda istihdam edilecek askerler inşaat alanında, demircilik, sarnıççılık, dürbün ve barometrecilik, kalafatçılık, levhacılık, pusula ve fenercilik, perçincilik, kurşunculuk, zırhçılık, tesviyecilik, dökmecilik, kılavuzculuk, telgrafçılık, tornacılık, çakmakçılık, tavcılık, köşebentçilik, modelcilik, haddecilik, top arabacılığı gibi mesleklere yönlendirilmekteydi. Tersane-i Amire gibi fabrikalarda istihdam edilecek askerlere ise tesviyecilik, tulumbacılık,

---

[171] **A.e.**

[172] "Daire-i Bahriye İmalat Sıbyani Taburunun Suret-i İdaresine Dair Nizamname", 6 RA 1304, 3 Aralık 1886, **DÜSTUR,** 1. Tertip, C. 5, s. 744-757.

galvanizmacılık, tornacılık, kalcılık, zırh ve levha haddeciliği, bakır ve kurşun haddeciliği, tavcılık, perçincilik, boruculuk, demircilik, kılavuzculuk, maden dökmeciliği, bakırcılık, pirinç dökmeciliği gibi mesleklere yönelik eğitim verilmekteydi. Sayılan bu meslekler, askerî üretim ve devlet fabrikaları dışında, özel sektörde de talep gören mesleklerdendi. Bu nedenle verilecek eğitimin askerler için de oldukça yararlı olacağı, bu eğitimli kişilerin askerlik görevi bittikten sonra özel sektörde de istihdam edilebielecekleri belirtilmekteydi.[173]

Devlet bütçesindeki sıkıntı nedeniyle kamuya ait fabrikalarda çalışan işçilerin ücretlerinin ödenememesi ve yaşanan gecikmeden dolayı işçiler arasında huzursuzluklar çıkmaya başlaması sonrasında da, asker istihdamı bir çözüm yolu olarak değerlendirilmişti. Buna göre örneğin 1904 yılında Maçka Silahhanesinde uzun süredir ücret alamayan işçilerin bir takım uygunsuz davranışlarda bulunması, işçilere ödenmesi gereken ücretin de maliyet açısından oldukça önemli bir seviyeye ulaşması nedeniyle, söz konusu fabrikada işçiler yerine askerlerin istihdam edilmesi ile ilgili rapor hazırlanmıştı.[174] 1910'larla birlikte yaşanan enflasyon süreci sonrası emek maliyetinin artması ve işçilerin aralarında kurdukları sendikalarla ücret artışı talepleriyle grevler yapmaları, asker istihdamının tamamen sivil işgücüne alternatif hale getirilmesi düşüncesini hayata geçirmişti. Bu tarihte alınan bir kararla, askerî ve kamu binalarının yapımında değerlendirilmek ve günlük 2 kuruş gibi cüzi bir ücret karşılığında askerler arasında inşaat işlerinde çalışacak takımlar oluşturulmaya başlanmıştı. Bu inşaat işçisi askerlerin sadece kamusal inşaatlarda değil, aynı zamanda özel birey ve kuruluşlara ait iş alanlarında da talep halinde çalıştırılmaları kararlaştırılmıştı. Bu da sivil işgücü karşısında asker istihdamını sadece alternatif bir emek kaynağı olmakla bırakmamış, bir rakip haline getirmişti.[175]

1.2.2.2. Şimendifer (Demiryolu) Taburları

Osmanlı'da son dönemde yapılan yatırımların artması ile birlikte önemli miktarda bir işgücü açığı oluşmuştu. Bu açığı kapatmak için değerlendirilen

[173] **A.e.**
[174] BOA, **BEO.** 2327/174456. 21 S 1322. 7 Mayıs 1904.
[175] "Orduda Amele", **Tanin**, No: 782, 23 TE 1326, 5 Kasım 1910, s. 3.

kaynaklardan biri de askerler olmuştu. Buna göre dönemin şartları gereği silahaltına alınan çalışabilir erkek nüfusun önemli bir kısmı arasında el becerileri gayet gelişmiş olanlar da vardı. Dolayısıyla hem bu kaynağın atıl kalmasını, boş durarak tembelleşmesini önlemek, hem de işgücü açığını kapatmak ve emek talebini karşılayabilmek için silahaltına alınmış askerlerin ücret karşılığında üretim hayatında kullanılmaları oldukça yaygın görülen bir uygulama haline gelmişti.

Şimendifer taburlarının ilk oluşumuna Hicaz Demiryollarının inşaatı esnasında rastlanmaktadır. Hicaz demiryollarının yapımı esnasında işgücü açığı önemli bir problemdi. Halkın bir kısmının zorunlu çalışmaya tabi tutulmasına rağmen yatırımın büyüklüğü nedeniyle emek talebinin tamamen karşılanabilmesi mümkün olmamıştı.[176] Devletin içinde bulunduğu malî sıkıntının önemli bir sonucu olan bu durumu aşmak üzere; daha önce Rusların Sibirya hattının inşasında kullandıkları yönteme başvurulmuştu. Böylece hattın inşaat işlerinde askerlerin işçi olarak kullanılmasına başlanmıştı. İlk defa 1901'de, subaylar idaresindeki asker kampları hat güzergâhı açmak üzere kayıt altına alınmış ve ilk birkaç ay oldukça verimli bir çalışma da söz konusu olmuştu. Hem kolay temin edilebilen bir emek kaynağı olması, hem de daha az maliyetle istihdam edilebilmesi nedeniyle askerlerin istihdamına kurumsal bir nitelik kazandırılmış ve ordu içinde Demiryolu Taburları kurulması kararlaştırılmıştı. Osmanlı ordusunda 1900 yılında kurulması kararlaştırılan bu yeni tabur yapısı ilk defa 5. Ordu'ya bağlı olarak Şam'da teşkil edilmiş ve tabur daha çok zanaatkâr askerlerden oluşmuştu. Demiryolu taburuna sonradan katılan erler, hatta çalışmakta olan askerlerin yanına gönderilmişti. Böylece bu yeni yapı, acemi askerlere bir meslekî ve teknik eğitim kurumu gibi sanat ve beceri kazandırılması faaliyeti de görmüştü. Demiryolunda çalışan askerler biri Nizam taburu ve diğerleriyse 2 demiryolu taburu olmak üzere sayıları 5.000 kişiye ulaşan üç tabur oluşturmuşlardı.[177]

---

[176] Özyüksel, **a.g.e.**, s. 165.
[177] Hülagü, **a.g.e.**, s. 94-98.
Hicaz demiryolu hattında yerli halkın emek talebini karşılamada yetersiz kalması dışında, bölgenin İslam dini açısından gayrimüslimlerin girmesinin yasak olduğu kutsal topraklar olması, söz konusu hattın yapımında yabancı işçilerin istihdam edilmesini de sınırlandırmaktaydı. Bu nedenle tükenmez

1904'e kadar Hicaz Demiryolu inşaatında çalışan kara askeri sayısı 5.650 iken, Maan bölgesinden itibaren bu sayı 7.000'e çıkarılmıştı. Bahriye ve topçu bölüğü askeri 300 kişinin de eklenmesiyle 7.300 kişilik bir işgücü kaynağı oluşturulmuştu. 1908'de ise bahriye askeri sayısının 485'i bulmasıyla asker işçilerin toplamı 7.585 olmuştu. Demiryolu inşaatında çalışan askerlerin % 60'ı amele, yani niteliksiz işçi olarak görev yaparken, kalanları erzak ve su nakliyatında, mutfak işleri ve diğer hizmetlerde istihdam edilmişlerdi. Bu askerler kendilerinden beklenenin üstünde bir performans sergilemişti. Örneğin sanayi bölüğündeki 450 asker, daha önce sivil usta ve işçilerin ayda 400 metreküp duvar örerken, bu miktarı 1.000 metreküpe çıkarmışlardı. İnşaatın ilk zamanlarında günde 1.5 km ray döşenmekteyken, askerlerin üstün gayreti sonrası bu rakam bir süre sonra 3 km.ye çıkmıştı. İnşaatın başında bulunan Avrupalılar, Arabistan'da yılda 150 km.den fazla demiryolu döşemenin imkansız olduğu yönünde görüş belirtmişlerdi. Ancak örneğin El-Ula ile Tebük arasında bir senede 288 km.lik iş yapılmıştı.[178] İnşaatta çalışmaları askerler için de faydalı olmuştu. Hem bir meslek kazanmışlar ve ücret geliri elde etmişler, hem de zaten zorunlu bir hizmet olan askerliklerini bu hattın inşasında çalışarak yapmaları nedeniyle ödül olarak askerlik sürelerinin 3'te 1'i indirilmişti.[179]

Osmanlı'da askerlerden işgücü kaynağı olarak yararlanılması ve kamu işlerinde kullanılmaları şüphesiz Hicaz demiryollarında çalıştırılmalarıyla başlamamıştı. Ancak Hicaz demiryollarında işçi olarak askerlerin kullanımı, özellikle demiryolları yapımı açısından, askerlerin bir emek kaynağı olarak kullanılmasının ne kadar faydalı olabileceğini göstermişti. Bu nedenle Hicaz örneğinden sonra, yeni demiryolları yapımında askerlerin çalıştırılması için farklı bölgelerde de demiryolu taburları kurulmasıyla bu duruma kurumsal bir nitelik kazandırılmış ve ülke genelinde demiryolu taburları sayısı artırılmaya başlanmıştı.

---

bir işgücü kaynağı olarak askerlerin istihdamı devlet açısından da tercih edilmesi zorunlu bir alternatif haline gelmişti. (BOA, **DH. MUİ.** 101/47. 10 C 1328. 19 Haziran 1910.; Mehmet Özdemir, **Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar (1918-1920)**, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 2620, 2001, s. 22-23.)

[178] Gülsoy, **a.g.e.**, s. 116-118.

[179] Özyüksel, **a.g.e.**, s. 165.

Demiryolu taburları bazı durumlarda işgücü piyasasında sivil işgücünün yerine de ikame edilmişti. 1907 yılında Sofya-Radomir demiryolu hatlarında işçilerin grev nedeniyle iş bırakması üzerine, hayati öneme sahip demiryolu hatlarının işletilmesi askerlere bırakılmıştı. Bu durum bir zorunluluk veya ani bir karardan da kaynaklanmamıştı. Çünkü grev başlamadan önce, demiryolu taburundaki askerler olası bir grev halinde trenleri işletebilmeleri için sürekli eğitimden geçirilmekteydi.[180] Mayıs 1911'de Selanik Şark Şimendiferleri Makine Deposu'nda işçiler ücretlerinin artırılmasını talep etmiş, aksi takdirde grev başlatacaklarını şirkete ve Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmişlerdi. İşçiler isteklerinin kabul edilmesi için 15 gün süre vermişti. Bu sürede de, olası bir iş bırakma eylemine karşı, demiryolu taburlarından 20 ateşçi ve 30 manevracı ve makasçı asker istihdam edilmek üzere hazır tutulmuştu.[181] Böylece asker istihdamının, askerî malzeme üretimiyle başlayan, daha sonra büyük çaplı yatırımların bitirilmesi için sivil işçilerle birlikte çalışılmasıyla devam eden çalışma hayatındaki serüveni, işçi hareketlerinin olası etkilerinin hafifletilmesi amacını da içerecek şekilde çeşitlendirilmişti. Bu da askerlerin grev gibi işçi hareketlerinde devlet tarafından grevci işçilere bir alternatif, yani grev kırıcı olarak kullanılmaları anlamına gelmekteydi.

1909 yılı başında İstanbul'da da şimendifer taburları kurulmasına karar verilmişti.[182] Kurulan taburun çekirdek kısmı Hicaz demiryolları işletmesinden getirilen subay ve erlerden oluşmaktaydı. Tabur Anadolu-Bağdat demir yollarında çeşitli istasyonlarda görevlendirilmişti. Yine 1909'da Rumeli demiryolları için İstanbul'da yeni bir tabur daha kurulmuştu. Söz konusu bu iki tabur "*Dersaadet Şimendifer Alayı*" adıyla bir teşkilat içinde toplanmıştı.[183] İstanbul'da kurulan bu taburlara, gazetelere verilen ilanlarla da asker alınmaktaydı.[184]

---

[180] BOA, **A. MTZ. (04).** 157/23. 6 R 1325. 19 Mayıs 1907.
[181] BOA, **DH. İD.** 112-1/10. 26 CA 1329. 25 Mayıs 1911.; BOA, **BEO.** 3898/292319. 29 CA 1329. 28 Mayıs 1911.
[182] **Servet-i Fünun**, No: 198, 27 KE 1324, 9 Ocak 1909, s. 4.
[183] Özdemir, **a.g.e.**, s. 24-28.
[184] "Şimendifer Taburları Merkezi Kumandanlığından", **Tanin**, No: 1183, 6 KE 1327, 19 Aralık 1911, s. 5.

1914 yılında I. Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte demiryolu taburlarına yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Tabur sayısı 5'e çıkarılırken, son olarak 1917 yılında yapılan bir değişiklikle taburlar, yeni kurulan "*Şimendifer Kıtaatı Müfettişliği*"ne bağlanmıştı. Savaş boyunca ülkenin çeşitli bölgelerinde hizmetler gören bu taburlar, başarılı bir şekilde çalışarak kendilerine verilen görevleri en iyi şekilde yerine getirmişlerdi. Ancak Osmanlı'nın savaştan yenilgiyle ayrılması sonrasında, Mondros Antlaşması gereğince bu taburlar zamana yayılarak dağıtılmıştı.[185]

1.2.2.3. Amele Taburları

İktisadi ve askerî açıdan stratejik öneme sahip yollar yapılması amacıyla[186], genellikle gayrimüslimlerden, özellikle de Ermeni vatandaşlardan oluşturulan amele taburları[187], yol işlerinde ve daha sonraları hasat zamanı tarımda istihdam edilmek üzere kullanılan silahsız askerî birliklerdi.[188] Bu birlikler yol tamir ve yapımı ile tarımsal üretim dışında, cephane, giysi ve ayakkabı gibi askerî ihtiyaçlar için askerî fabrikalarda da istihdam edilmişlerdi.[189]

1.2.2.3.1. Yol İnşaatında Amele Taburları

Yol yapımı ve inşaatında mükellef amele uygulaması kapsamında Osmanlı halkının genelinden yoğun bir şekilde yararlanılmıştı. Ancak 1914 yılıyla birlikte nüfusun önemli miktarının silahaltına alınması, özellikle askerî ihtiyaçlar nedeniyle sevkiyat işlemlerinin artması sonucu ülke içindeki yolların önemi de artmıştı. Yeni yollar yapılması kadar, var olan yolların da tamir edilmesi gerekliydi. Bu da yol inşaatında yararlanılmak üzere, gayrimüslimlerin *amele taburları* adı altında askerî göreve alınmaları ve bu taburların silahsız olarak, kazma küreklerle yol inşasında

---

[185] Özdemir, **a.g.e.**, s. 92.
[186] BOA, **DH. SYS.** 123-08/14-01. 28 L 1332. 19 Eylül 1914.
[187] BOA, **DH. EUM. 2. ŞB.** 9/106. 29 N 1333. 10 Ağustos 1915.
[188] BOA, **DH. İ. UM.** 59-2/1-44. 19 RA 1334. 25 Ocak 1916.
[189] Söz konusu taburların, İttihat ve Terakki yönetimi tarafından ülkede bir etnik temizlik yapılması amacıyla oluşturulduğuna yönelik bir tartışma da vardır. (Erik Jan Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", (Çevrimiçi) http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayZurcher.html, 12.04.2011.)

çalıştırılmaları yöntemi ile çözülmeye çalışılmıştı.[190] Yol yapımı çalışmaları çerçevesinde askerler taş kırmadan hafriyat almaya, yol için taş ve kaya hazırlamadan istinat duvarları yapmaya kadar inşa faaliyetinin hemen her aşamasında çalışmışlardı. Bu çalışmaları karşılığında askerlere belli bir miktar ücret de verilmişti.[191] Eylül 1914 ile Mayıs 1915 arasındaki dönemde Kale-i Sultaniye'nin Anadolu bölgesinde farklı yollarda amele taburları içinde çalıştırılan askerlerin 132.387 kişilik bir işgücü kaynağı oluşturmaları, bu uygulamayla yol yapımında önemli miktarda bir emek kaynağı temin edilebildiğini göstermekteydi.[192]

1.2.2.3.2. Tarımda Amele Taburları

I. Dünya Savaşı ile birlikte genel seferberlik ilanı sonrası çalışabilir erkek nüfusun önemli bir kısmının silahaltına alınmasıyla birlikte, diğer sektörler ve üretim alanlarında olduğu gibi tarım sektörü ve ziraî üretimde de önemli bir işgücü açığı yaşanmaya başlamıştı. Tarım mevsimi olarak nitelendirilen yaz aylarının gelmesiyle ürün toplanmasında, orakçılıkta, ekin biçmede çalışacak işçi bulma sıkıntısı, cephe gerisinde bekleyen askerlerin tarımsal üretimde istihdam edilmelerinin bir çözüm yöntemi olarak değerlendirilmesini zorunlu kılmıştı. Bu sorunu aşmak için de, vilayetlerin genelinde amele taburları oluşturulmuş ve tarımda çalıştırılmışlardı.[193]

---

[190] BOA, **DH. SYS.** 123-08/14-02. 16 CA 1333. 1 Nisan 1915.

[191] 1916 yılı 15 Nisan ile 15 Mayıs arasında geçen bir aylık dönemde Trabzon Canik Sancağı'nda Samsun-Bafra yolunda 300 askerlik bir amele taburu, Samsun-Çarşamba yolunda ise 350 askerlik bir amele taburu istihdam edilmiş ve bunlara toplam 13.300 kuruş da ücret verilmişti. (BOA, **DH. İUM. EK.** 100/28. 15 R 1334. 20 Şubat 1916.)
1914 yılında Kayseri'de yol inşaatında istihdam edilen 2 adet amele taburu için bkz. BOA, **DH. İ. UM.** 16-1/1-02. 19 L 1332. 10 Eylül 1914.

[192] BOA, **DH. UMVM.** 131/65. 7 Ş 1333. 20 Haziran 1915.
Osmanlı'da askerlerin yol yapımında çalıştırılmaları, amele taburları dışında da farklı nedenlerle söz konusu olmuştu. Bu nedenlerden biri de askerlere yol yapım çalışması cezası verilmesiydi. 1909 yılında *irtica hareketi* olarak değerlendirilen olaylara karıştığı tespit edilen bazı askerler, taburlarında görev yapmaya devam etmelerinin uygun olmayacağı düşüncesiyle ceza olarak Manastır, Kosova ve Selanik Vilayetlerine gönderilmiş ve buralarda yol inşaatında çalıştırılmışlardı. ("Hareket-i İrtica'ıyeye İştirak Edibde Taburlarında Bırakılması Caiz Görülmeyerek Yol İnşaatında İstihdam Olunmak Üzere Rumeliye Sevk Olunan Asakire Tahsis Olunan Mebaliğe Dair Kanun", 10 CA 1327, 30 Mayıs 1909, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 1, s. 191.)

[193] BOA, **DH. İ. UM.** 59-3/1-47. 3 B 1334. 6 Mayıs 1916.

Aynı şekilde bu taburlar, yine ziraat için bir hayli zararlı olan çekirge sorununa karşılık, çekirgelerin imhası işlerinde de değerlendirilmişlerdi.[194]

Askerlerden oluşturulan amele taburlarının tarımda istihdam edilmesiyle hem atıl bir emek kaynağı daha rasyonel değerlendirilebilmiş, hem de işgücü açığı nedeniyle tarımsal üretimin sekteye uğramamasına çalışılmıştı.[195] 1915'te Sivas Vilayeti'nde hasat zamanı geçmekte olmasına rağmen tarımsal işlerin yerine getirilebilmesi için mevcut işçiler dışında en az 15.000 işçi daha gerektiğinin Valilikten bildirilmesi, yaşanan işgücü sıkıntısını açık biçimde göstermekteydi.[196] Aynı yıl Adana Vilayeti de 18 ile 45 yaş arasındaki erkek nüfusun genelinin silahaltına alındığını, her sene civar bölgelerden gelen 70-80 bin kadar mevsimlik işçinin de aynı sebepten gelemediğini belirterek, yol yapımında çalışmakta olan 6 amele taburunun vilayetin ziraat işlerinde kullanılabilmesi için izin istemekteydi.[197]

Tarımsal üretimde kullanılacak işgücü bulma noktasında yaşanan zorluğun derecesinin artması ve imparatorluk geneline yayılmasıyla birlikte, 1915'te o yıla mahsus bir kararla, amele taburlarında bulunup da çiftçiliğe vakıf olan kişilerin ekin işlerinde kullanılması kararlaştırılmıştı.[198] Baş Kumandanlıkla görüşmeler yapılarak tarımda amele taburlarının kullanılabilmesi için Mayıs 1917'de vilayetlerin geneli adına izin alınmıştı. Böylece tarımsal üretim, amele taburlarındaki askerlerin yoğun bir şekilde istihdam edildiği bir alan haline gelmişti.[199]

1.2.2.3.3.Amele Taburlarıyla İlgili Sorunlar

Amele taburları genellikle ülkedeki gayrimüslim vatandaşlardan, bunlar içinde de özellikle Ermeni vatandaşlardan oluşturulmuştu. Yol yapımı ve tarımsal üretim gibi alanlarda kullanılan bu taburların işleyişi devletin istediği şekilde

---

[194] BOA, **DH. İ. UM.** 59-3/1-74. 6 L 1334. 6 Ağustos 1916.
[195] Antalya Teke'de tarımsal üretimde kullanılan amele taburları için bkz. BOA, **DH. İUM. EK.** 98/60. 20 S 1334. 28 Aralık 1915.; BOA, **DH. ŞFR.** 76/243-3. 1 Ş 1335. 23 Mayıs 1917.
[196] BOA, **DH. İ. UM.** 59-1/120. 11 B 1333. 25 Mayıs 1915.; BOA, **DH. İ. UM.** 59-1/136. 1 N 1333. 13 Temmuz 1915.
[197] BOA, **DH. İ. UM.** 59-1/1-62. 9 Z 1333. 18 Ekim 1915.
[198] BOA, **DH. İ. UM.** 59-1/1-63. 11 TE 1331. 24 Ekim 1915.
[199] BOA, **DH. ŞFR.** 76/156. 24 B 1335. 16 Mayıs 1917.

sorunsuz yürümemişti. Asker olarak kalabalık şekilde taburlar altında bir araya gelen Ermeniler, bir takım uygunsuzluklara da yol açmış ve bu durum aynı ordu altındaki farklı taburların birbiriyle çatışmaya girmesi haline bile dönüşmüştü. 1915 Eylül ayında Urfa amele taburundaki Ermeniler, kazma ve kürekleri ile bölüklerdeki Müslüman askerlere saldırarak bir yüzbaşı ve bazı askerleri öldürerek kaçmış,[200] yine Urfa'da aynı yılın Ekim ayında yol inşaatında çalışan amele taburundaki 300 kadar Ermeni, Müslüman ve Süryani halkın üzerine kazma, kürek ve tabancalarla saldırmıştı. Olay üzerine bölgeye gelen askerlerle çıkan çatışma sonrasında, amele taburu altındaki bu 300 Ermeni'nin 100 kadarı öldürülmüştü. Ermeniler dışında yerel halk ve diğer askerlerden de çok sayıda ölü verilmesi, işgücü olarak değerlendirilmek amacıyla başlatılan bir uygulamanın, farklı etnik ve dinî kimliklerin siyasî ve askerî anlaşmazlıktan doğan bir çatışma ortamına dönüşmesine ve tamamen anlamı dışına çıkmasına neden olmuştu.[201] 1914'te Trabzon'da olduğu gibi, amele taburlarındaki askerlerin isteksizlikleri nedeniyle çalışmalarından verim alınamaması ve yol yapılamaması da uygulamanın hedeflendiği gibi işlememesinin bir diğer nedeniydi.[202] Bu taburlardaki askerlerin sürekli firar teşebbüslerine girişmesi ve de uygulamanın olumsuz yanlarından bir diğeriydi. [203]

Amele taburları, tarım ve yol işlerinin yapılabileceği yaz ve bahar aylarının sona ermesiyle birlikte kışın bu işlerde kullanılamadıkları için yerel yönetimler üzerinde bir malî yük haline de gelmekteydiler. 1916 yılında Bolu Mutasarrıfı da bu soruna değinerek, Ocak ayında amele taburundaki askerlerden şiddetli kış nedeniyle yol veya tarımsal işlerde zerre kadar istifade edilemediği, ancak bu taburların aylarca boş yere iaşe ve idareleri için masraf yapıldığını belirtmişti. Mutasarrıf bu sorunun çözümü için, amele taburlarından Zonguldak gibi bölgelerde sanayi işlerinde değerlendirilebilecek kişilerin ayırt edilmesinden sonra, kalanların kendi tarlalarında

[200] BOA, **DH. ŞFR.** 55A/11. 21 L 1333. 1 Eylül 1915.
[201] BOA, **DH. EUM. 2. ŞB.** 11/3. 2 ZA 1333. 11 Eylül 1915.
[202] BOA, **DH. İ. UM. EK.** 72/36. 26 L 1332. 17 Eylül 1914.; BOA, **DH. ŞFR.** 441/91. 9 Eylül 1330. 22 Eylül 1914.
[203] BOA, **DH. EUM. KLU.** 6/39. 23 S 1333. 10 Ocak 1915.

çalışmak üzere gönderilerek Mart ayında tekrar celp edilmelerini çözüm olarak sunmuştu.[204]

1.2.2.4. Asker İstihdamının Avantaj-Dezavantajları

Çalışma hayatında asker istihdamının, devlet, işverenler, işçiler ve askerlerin bizzat kendileri açısından çeşitli etkileri vardı. İlk olarak devlet açısından, özellikle kamusal üretim birimlerinde ve bayındırlık işlerinde kullanılmak üzere sivil işgücüne oranla daha ucuz bir iş kaynağı temin edilmekteydi. Bu işgücü kaynağının çalışma sonucu bir meslek sahibi olması da, ülkede çeşitli meslekler için nitelikli işgücü sağlanması anlamına gelmekteydi. İşverenler içinse, yukarıda örnekleri de verildiği gibi, 1900'lü yıllarla birlikte sorun çıkarması muhtemel işçilerine karşın alternatif bir işgücü kaynağı olmaktaydı. Bu durumun işçiler için anlamı, işverenlerin grevleri karşısında daha rahat olacağı ve taleplerini kabul etmede isteksiz davranacağı için olumsuz bir nitelik taşımaktaydı. Ancak askerlerin bu şekilde grev kırıcı, ya da çalışma şartlarından memnun olmayan işçilerin tepki göstermesi halinde onların yerine değerlendirilmesine yönelik uygulamaların oldukça sınırlı kaldığını da belirtmemiz gerekir. Uygulamanın askerler açısından avantajları ise, yukarıda sayıldığı gibi belirli bir mesleğin inceliklerini öğrenmeleri, askerlik görevleri süresince para biriktirerek tasarrufta bulunabilmeleri, çalışmayla geçen sürelerinin askerlik süresinden düşülmesi ve en önemlisi de terhis olduktan sonra sivil hayatlarında yapabilecekleri bir işle ilgili tecrübe kazanmalarıydı. Ancak özellikle uygulamanın askerler için olan bu faydalarının amele taburları için geçerli olmadığını da belirtmemiz gerekir.

Taraflar için bu avantaj ya da dezavantajları dışında, asker emeğinden her zaman Hicaz Demiryollarında olduğu gibi büyük fayda sağlandığını ifade etmek de zordur. Tersane-i Amire'de çalıştırılan askerler örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda askerlerin işi ancak 3-4 senede öğrenebildiği, daha sonra da 1 sene çalışarak süresi dolduğu için terhis edildiği görülmekteydi. 1882 yılında bu sorunun Tersanede üretimi iyice aksatacak şekilde belirginleşmesi sonrası, askerler yerine

[204] BOA, **DH. İ. UM.** 59-2/1-44. 31 KE 1331. 13 Ocak 1916.

sivil halk ve muhacirlerden işçi alınması tartışılmaya başlanmıştı.[205] Bu askerlerin bazı dönemlerde sivil işçilerin işten çıkarılarak yerlerine istihdam edildikleri dikkate alındığında, zamanla sürecin tam tersine dönebildiği de görülmekteydi.

Asker istihdamı bazı yerel devlet adamları tarafından suiistimal de edilebilmekteydi. Örneğin 1917 yılında Tokat'ta, askerlik zamanı gelen 1.808 kişinin, hasat ve ziraat işlerinde istihdam edilmeleri için hükümet emrinde bölgede çalıştırılmalarına karar verilmişti. Ancak Tokat Sancağı Mutasarrıfı, bu askerleri bölgedeki nüfuz sahibi kişilerin özel işlerinde değerlendirerek uygulamanın amacı dışına çıkmıştı.[206]

1.2.3. İşgücü Kaynağı Olarak Mahkûmlar

Osmanlı'da tarım, inşaat, sanayi gibi çeşitli alanlarda çalıştırılan işgücü unsurlarından biri de mahkûmlar olmuştu. İşledikleri çeşitli suçlar nedeniyle cezaevlerinde tutulan hükümlüler, ilk olarak cezaevlerinin içinde çalıştırılmış, daha sonra işgücü arzında yaşanan sıkıntı nedeniyle hapishane dışında mal ve hizmet üretiminde de istihdam edilmeye başlanmıştı.

1.2.3.1. Hapishane İçinde Mahkûmların Üretim Faaliyetleri

Hapishanelerin içinde mahkûmların çalışması, 1880 tarihli hapishanelerin idaresiyle ilgili yasal düzenlemeyle, mahkûmların dışarı çıktıktan sonra değerlendirebilecekleri bir meslek ve sanat öğrenmelerine mahsus olmuş, ancak belirli istisnalar dışında mahkûmların hapishane içindeki bu üretim sürecine katılımları rızalarına bırakılmayarak mecburi tutulmuştu. Mahkûmların çalışmasının zorunlu tutulması, ücretsiz bir şekilde, yani angarya olarak gerçekleştirilmemiş, belirli bir gelir elde etmelerine de imkân sağlamıştı. Mahkûmların hapishanelerde çalıştırılabilmesi için, her hapishanede marangoz işleri gibi mesleklere yönelik uygun alanlar inşa edilmişti (md. 17). Hiçbir mahkûmun işsiz kalmaması gerektiği belirtilmiş (md. 69), hatta çalışmaktan kaçınanlara 24 saat ile 1 hafta arasında

[205] BOA, **Y. A. RES.** 15/34. 24 CA 1299. 13 Nisan 1882.
[206] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 20/32. 17 ZA 1335. 4 Eylül 1917.

teneffüs izninin iptali cezası öngörülmüştü (md. 70). Çalışmaları karşılığında elde edecekleri ücretlerin yarısı yiyecek, giyecek ve diğer masraflar için devlete kalırken, diğer yarısı ise mahkûmların olmuştu. Mahkûmların payı direkt kendilerine verilmemiş, ihtiyaç duydukları anda kullanacakları şekilde koruma amaçlı olarak hapishane müdürlüklerinde tutulmuştu (md. 72).[207]

Mahkûmların bu şekilde hapishane içinde belirli bir eğitim sürecinden geçtikten sonra imalathanelerde istihdam edilmelerinden hedeflenen çeşitli faydalar vardı. İlk olarak bir sanat ve işle meşgul olacak mahkûmların böylece ahlakî gelişimlerinin de sağlanabilmesi[208]ve bir meslek sahibi olmaları amaçlanmıştı.[209] Böylece hem mahkûmların hem de hapishanenin bir gelir kalemine kavuşması temin edilebilecekken[210], mahkûm istihdamıyla birlikte dışarıdan sivil işçi istihdamına gerek kalmaması sonucu personel maliyeti de azaltılabilecekti. 1921'de İstanbul hapishanesinde temizlik işçileri, ücret düşüklüğü ve düzensiz ödeme gerekçesiyle

---

[207] " Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname Layihası", 11 C 1297, 21 Mayıs 1880, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. Mütemmim, Dersaadet-İstanbul, Hilal Matbaası, 1335/1916-1917, s. 8 ve 16.
Mahkûmlar için yapılan bu uygulama, son dönemde malî yapısı iyice bozulan, ayrıca sakinlerinin boş durmasından ve çalışmamasından dolayı bazı ahlaksızlıklarla karşılaşılan Darulaceze'de de kurum müdürü tarafından teklif edilmekteydi. 1921 Aralık'ta hazırladığı ve uygulamaya konması için dahiliye Nezaretinden izin istediği *mesai talimatnamesinde* kurum müdürü oldukça ağır şartlar ve cezalarla katı kurallar içeren bir program hazırlamış ve adeta mahkumlar için hazırlanan düzenlemeyi aratmıştı. Darülaceze için hazırlanan mesai talimatnamesinde; kurumda barınan 12-60 yaş arasında kadın ve erkek herkesin çalışmak ve emek harcamakla yükümlü olduğu belirtilmekteydi. Hastalık ve malullüğü doktor raporuyla ispatlanan dışındakilerden çalışmayı reddedenlerin cezalandırılacağı belirtilerek çalışma zorunlu bir hale getirilmekteydi. Kurum sakinlerinden genç kız ve genç erkekler kurum imalathanelerine alınarak, günlük 6 saat çalışacak, 4 saat de mecburi meslekî eğitim alacaktı. Diğer sakinler ise kurumun çeşitli birimlerinin temizlik işleriyle, inşaat, bahçe ve ziraî üretim işlerinde istihdam edilecekti. İmalathane veya diğer yerlerde istihdam edilenler için belirlenen günlük ücret en düşük 100 para ve en yüksek 5 kuruş şeklindeydi. Talimatnamede belirlenen cezalar kurumdaki çalışmayı iyice zorunlu hale getirmekteydi. Nitekim amirlerine itaatte kusur edenlere günlük yemeklerinin kesilmesi, kurum sakinlerini çalışma konusunda idareye karşı isyana teşvik edenlere 3 günlük tuvalet temizleme cezasından sonra kurumdan kovulmaları, yönetim kararlarına uymayanlara tecrit edilme, 1 hafta ağır işlerde çalıştırılma vb. ağır cezalar belirlenmişti. (BOA, **DH. UMVM.** 117/95. 17 KE 1337, 18 Aralık 1921.) Darülaceze müdürü, saatleri de içerecek şekilde çalışma şartlarının tümünün yer aldığı, iş bırakma eylemlerinin tuvalet temizlemeden sonra kurumdan kovmayla cezalandırıldığı, tembellik ve işini iyi yapmama halinde cezaların da öngörüldüğü küçük çaplı bir iş kanunu hazırlamıştı. Ancak Darülacezede barınanlar her ne kadar çeşitli alanlarda istihdam edilmişlerse de, hazırlanan bu mesai talimatnamesi gibi bir düzenleme devlet tarafından kabul edilmemiş ve yürürlüğe girmemişti.
[208] BOA, **DH. MB. HPS.** 86/9. 12 Ş 1330. 27 Temmuz 1912.
[209] BOA, **DH. MB. HPS.** 5/10. 22 ZA 1331. 23 Ekim 1913.
[210] BOA, **DH. MB. HPS.** 50/15. 27 Ş 1332. 21 Temmuz 1914.

işten ayrılınca, yeni işçi istihdamı yerine, belirli bir ücret karşılığı mahkûmların bu işte istihdam edilmesi de hem işlerin aksamasını önlemek, hem de daha ucuz bir işgücü kaynağının temin edilmesi amacına yönelikti.[211]

1910 yılında marangozluk, terzilik, doğramacılık ve ayakkabıcılık gibi mesleklerde eğitilerek üretim yapmaları sağlanan İstanbul Hapishanesi mahkûmlarının bu faaliyetleri, hem kendileri, hem de üretim miktarı ve elde edilen gelir açısından iyi sonuçlar vermişti. Dahiliye Nezareti de ülkenin diğer bölgelerine yazı göndererek bu uygulamayı örnek almalarını ve mahkumlar için benzer üretim birimleri oluşturmalarını bildirmişti.[212] İstanbul hapishanesinde, mahkûmlar üretim sürecine geçmeden önce ilk olarak dışarıdan getirilen öğretmenlerle bir meslekî eğitime tabi tutulmaktaydı.[213] Hapishanede birçok alanda üretim yapılmaya başlanması ve mahkûmların da bu durumu gayet hoşnut karşılaması sonrası, hapishanede yine mahkûmların çalışacağı bir de matbaa açılması talep edilmişti. Ancak mahkûmların okuma yazma bilme oranının düşük olması, dışarıda ülkenin matbaa çalışanı açığının çok olmaması ve bu nedenle mahkûmların tahliye olduktan sonra iş bulmakta sıkıntı çekebileceği gerekçeleriyle hapishanenin bu talebi reddedilmişti. Bunun yerine tahliye olduktan sonra mahkûmlara rahatça bir gelir kaynağı elde etme imkanı sunacak terzilik, doğramacılık, marangozluk, ayakkabıcılık, demircilik, taşçılık, Avrupa tarzı sepetçilik gibi mesleklerin seçilmesi ve bunlara yönelik üretim yaptırılması gerektiği hapishane yönetimine bildirilmişti.[214]

Mahkûmların hapishanedeki imalat bölümlerinden hangisinde istihdam edileceği ve eğitim alacağı, genellikle kendi öz mesleği, tercihi veya imalat yapılacak bölümün imkanlarına göre belirlenmekteydi. Ancak üretim yapılan yerin hapishane gibi olağandan farklı bir yer olması, meslek veya çalışma alanı seçiminde farklı kriterlerin de devreye girebilmesine neden olabilmekteydi. Nitekim İstanbul hapishanesinde tamirhanede istihdam edilmesi düşünülen Salim adlı bir mahkûm,

[211] BOA, **DH. MB. HPS.** 99/18. 1 CA 1339. 11 Ocak 1911.
[212] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 143/44. 26 N 1329. 20 Eylül 1911.
[213] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 50/12. 19 Haziran 1329. 2 Temmuz 1913.
[214] BOA, **DH. MB. HPS. M.** Lef. 11. 50/7. 18 Mart 1329. 31 Mart 1913.

tamirhanede çalışan diğer mahkûmlardan birçok düşmanı olması nedeniyle farklı bir alana kaydırılmıştı.[215]

Hapishane memurları ve mahkûmlarının kendi çabalarıyla benzer bir üretim tesisi kurduğu Edirne hapishanesi de Dahiliye Nezaretince İstanbul ve Aydın Vilayetleri ile birlikte diğer vilayetlere örnek olarak gösterilmekteydi. Edirne hapishanesinde, fanila ve eteklik gibi tekstil malı üretimine yönelik makineler, ilk olarak mahkûmların bağışlarıyla alınmıştı. Daha sonra bu makinelerle yapılan üretim sonucu 108 liralık bir tasarruf sağlanmış ve bunla da Almanya'dan 2 çorap, 2 de fanila makinesi, İngiltere'dense son sistem 2 devirli makine getirilmişti. Mahkûmların tekstil üretimine aşinalık kazanması için bir koğuş eğitim yeri haline getirilmiş, dışarıdan 300 kuruş maaşla bir de öğretmen kiralanmıştı. Hapishane yönetimi, mahkûmlara her gün 3 saat coğrafya, tarih, okuma yazma gibi teorik, 5 saat de üretime yönelik imalat eğitimi verdiklerini belirtmekteydi.[216] Mahkûmların bu eğitim ve çalışma sürecine katılmaları zorunlu tutulmuş, her mahkûma da makinelerde yaptıkları üretime göre parça başı ücret verilerek performansa dayalı bir ücretlendirme sistemi benimsenmişti. Hapishane yönetimi 1 senedir uygulanmakta olan bu sistemin büyük faydalarını gördüklerini belirtmekteydi.[217]

Kastamonu Vilayeti hapishanesinde olduğu gibi, mahkûmlardan marangozluk, dokumacılık ve ayakkabıcılık gibi bazı meslek sahipleri hapishane yönetimine başvurarak kendi istekleriyle bir imalathane açılmasını da talep edebilmekteydi. Talebin mahkûmlardan geldiği söz konusu hapishanede imalathaneye çevrilen bir koğuşun düzenlemesi için gerekli sermayeyi de mahkûmlar

---

[215] BOA, **DH. MB. HPS.** 167/30. 28 Z 1340. 22 Ağustos 1922.
[216] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 3/27. 23 RA 1330. 12 Mart 1912.
[217] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 144/103. 23 RA 1330. 12 Mart 1912.; BOA, **DH. MB. HPS. M.** 144/110. RA 1330. Mart 1912.
1914 yılına ait Edirne Valisi imzalı bir yazıda, Edirne'nin Bulgarlar tarafından işgali sonrası, oldukça gelişmiş bir yapıda olan ve üretimin önemli seviyeye ulaştığı hapishane imalathanesi ile içindeki araç gereç ve makinelerin de imha edildiği belirtilmişti. Bu nedenle hapishanede sadece boncuk gibi küçük şeyler üretilebilmesi imkanı kalmıştı. Bu durum, savaş gibi olağanüstü durumların sadece sivil çalışma hayatı değil, hapishanelerdeki mahkûm emeği ve üretim yapısını da çökertecek şekilde olumsuz sonuçlar doğurabildiğinin en güzel örneklerindendir. Savaş öncesi bir sanayi birimi ve üretim okulu haline gelerek örnek gösterilen Edirne Hapishanesi, savaş sonrası sadece boncuk üretilebilecek imkana sahip olabilmişti. (BOA, **DH. MB. HPS.** 50/15. Lef. 21, 9 Nisan 1330, 22 Nisan 1914.)

temin etmişti. Çeşitli küçük eşyalar dışında yazı masası, koltuk, kitap dolabı gibi ürünler de üretilerek dışarıda satılmakta ve gelir elde edilmekteydi.[218]

Hapishane içinde mahkûmların istihdam edilmesine yönelik imalathanelerin ülkenin geneline yayılmasına teşebbüs edilmişse de, bazı bölgelerde maddi imkansızlıklardan bu durum gerçekleştirilememişti. Hapishanelerdeki imalathanelerin durumu ve mahkûm istihdamıyla ilgili bölgelerden toplanan bilgilerde; İzmit Mutasarrıfı bölgesindeki hapishanenin bina olarak çok kötü olduğunu ve oturmaya bile yer bulunamayan bir binada sanayihane açmalarının imkansız olduğunu belirtmişti. Çatalca Mutasarrıfı mahkûm sayısının azlığı ve hapishanelerin düzensizliği nedeniyle; Erzurum, Sivas ve Van Valileri ile Canik Mutasarrıfı hapishane binalarının küçüklüğü ve şartların yetersizliğinden; Trabzon Valisi kapasitesinin 5 katı kadar mahkûm doldurulan hapishanelerinden bahsederek imalathane ve sanayi koğuşları açamadıklarını ifade etmekteydi.[219] Ancak Kütahya, Muğla, Beyrut, Teke Merkez, Hüdavendigar, Bolu, Haleb, İzmir, Aydın, Denizli, Konya, Kastamonu, Sinop, Edirne, İstanbul vb. daha birçok bölgedeki hapishanelerde imalat ve sanayi üretimi yapılmakta ve çok sayıda mahkûm istihdam edilmekteydi. Bu üretim sonucu çorap, para kesesi, şalvar, şişe, kuşak, markuç, tespih, kordon, tütün kesesi, terlik, büyük ve küçük çantalar, kaşık, ayna, hasır, eldiven, ayakkabı, kemer, çadır bezi, havlu, peştamal, kırbaç, oyuncak, masa, dolap, koltuk vb. birçok ürün üretilmekteydi.[220]

1.2.3.2. Hapishane Dışında Mahkûmların İstihdamı

Osmanlı'da işgücü arzında yaşanan daralma nedeniyle işçi temininin sıkıntıya girdiği dönemlerde, mahkûmların hapishane dışında da çalıştırılmasına sıkça başvurulmuştu. Önceki dönemlerde de mahkûmların dışarıda çalıştırılmasına yönelik örnekler mevcut olmuşsa da, bu örnekler bireysel ve istisnaiydi. 1913 yılında alınan bir kararla ise, sakıncalı görünmeyen mahkûmların, merkezi devlet veya belediyelere

---

[218] BOA, **DH. MB. HPS.** 50/15. Lef. 19, 10 Nisan 1330. 23 Nisan 1914.
[219] BOA, **DH. MB. HPS.** 50/15. Lef. 13-14-15-20-25-26, 10 Nisan 1330. 23 Nisan 1914.
[220] BOA, **DH. MB. HPS.** 50/15. Lef: 9-10-11-12-19-21-24-28-29-31-32-33-35-36-37-42-43. 27 Ş 1332. 21 Temmuz 1914.

ait inşaat işlerinde çalıştırılabileceğine dair tüm vilayetlere yazı gönderilmişti. Böylece hapishane dışındaki üretim faaliyetleri de genelleştirilmiş ve devlet tarafından onaylanmıştı.[221]

Mahkûmların ya hapishaneler içindeki imalathanelerde, ya da hapishane dışında yol ve kamu binası inşaatı gibi bayındırlık işleriyle belediye işlerinde çalışmaları devlet tarafından da tercih edilen bir uygulama haline gelmişti. Hatta 1913 yılında Denizli hapishanesinde olduğu gibi, bu birimlerden birinde çalışmak istemeyen mahkûmların ikna edilebilmesi için günlük ekmek istihkaklarının azaltılması, bakkaldan alışveriş yapmalarının yasaklanması gibi tedbirlere başvurulması dahi söz konusu olmuştu.[222]

Diğer işçilere göre hayli ucuz bir işgücü kaynağı olan mahkûmlar, normal işçilere göre daha az ücretlerle çalıştırılmıştı. Örneğin 1915 yılında bir hapishane inşaatında, sivil işçilerden rençberler 10-13, ırgat başları 15, bekçi 8, anbar memuru 12, duvarcı 18-27, lağımcı 18-20 inşaat katibi18 ve inşaat memuru 40 kuruş günlük ücret almaktayken, çalıştırılan 33 mahkumun tamamı ise *amele* olarak kaydedilmiş ve günlük 3.5'er kuruş maaşla istihdam edilmişlerdi.[223] Ücret karşılığı çalıştırılan bu mahkûmlar, 1918 yılında İstanbul'da olduğu gibi ücretlerinin ödenmesindeki gecikme nedeniyle çalışmaktan kaçınarak grev dahi yapabilmişti.[224]

Mahkûmlar sadece tutuklu oldukları bölgelerde çalıştırılmamış, farklı vilayetlere de çalışmak üzere gönderilebilmişti. Örneğin 1919'da, İstanbul'da yapılan bir hapishane inşaatında çalışmak üzere, Kütahya, Eskişehir ve Karahisar

---

[221] BOA, **DH. MB. HPS.** 71/59. 8 RA 1335. 2 Ocak 1917.
1911 yılında, Şam'daki bir bataklığın kurutulması için bölgedeki hapishanelerde kalan mahkûmların emeğinden yararlanmak için izin isteyen Suriye Vilayetine, hapishanelerle ilgili kanunların bu durumu yasakladığı gerekçesiyle red cevabı verilmişti. (BOA, **DH. MB. HPS.** 34/23. 19 Ş 1329. 15 Ağustos 1911). 1913 yılıyla birlikte yukarıda belirtildiği gibi bu yasak kaldırılmıştı.
[222] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 50/14. 12 L 1331. 14 Eylül 1913.
[223] BOA, **DH. MB. HPS. M.**, 22/7. 14 ZA 1333. 23 Eylül 1915. ; BOA, **DH. MB. HPS. M.** 22/29. 26 Z 1333. 4 Kasım 1915.
Başka bir hapishane inşaatında çalıştırılan 79 adet mahkûm ve sivil işçilerin ücretleri için bkz. BOA, **DH. MB. HPS. M.** 23/2. 11 M 1334. 19 Ekim 1915.
[224] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 34/60. 26 L 1336. 4 Ağustos 1918.

hapishanelerinden mahkûmlar İstanbul'a gönderilmişti.[225] 1917 yılında da Kütahya ve Karahisar hapishanelerinden İstanbul'a inşaat işlerinde çalıştırılmak üzere rençberlik ve duvarcılık mesleklerine aşina 43 mahkûm getirilmişti.[226]

I. Dünya Savaşı döneminde işgücü arzında yaşanan sıkıntı, mahkûmların emek gücünden yararlanılması için istihdam edilmeleri uygulamalarını da artırmıştı. Ancak uygulamanın yaygınlaşmasıyla birlikte, firar gibi bazı istenmeyen olaylar da gerçekleşmeye başlamıştı.[227] 1917 yılında cinayet suçundan mahkûm olmuş bir Amerika ve bir Avusturya vatandaşıyla bir Türk inşaat çalışması için götürüldükleri esnada[228], 1920 yılında ise kömür deposunda çalıştırılmaları esnasında 2 mahkûm gardiyanların dalgınlığından yararlanıp firar etmişti.[229] Mahkûmların firar olaylarında yaşanan bu artış, denetimin daha da sıkılaştırılmasına neden olurken, bazı hapishanelerin mahkûmları sadece gündüz değil, gece de çalıştırmaya yönelik talepleri firarların artacağı endişesiyle reddedilmişti.[230] Ayrıca mahkûmlar arasında 5'li gruplar yapılarak her bir gruptaki mahkûmlar müteselsil sorumlulukla birbirlerine kefil yapılmıştı. Gruptaki mahkûmlardan birinin kaçması halinde, diğer 4 mahkûmun ceza süreleri de artırılacaktı. Böylece mahkûmların firar olaylarını azaltacak alternatif ve etkin bir yöntem de hayata geçirilmişti.[231]

Firar edenlerin birçoğunun ağır ceza ve cinayet nedeniyle mahkûm edilmiş kişilerden olması ise, mahkûmların dışarıda çalıştırılmasının sakıncalı hale gelmesine neden olmuştu. Aynı zamanda kaçan mahkûmlar nedeniyle bunları kontrolle görevli memurlara da cezalar verilmiş, bu da memurlar arasında hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Bu nedenle de alınan bir kararla, inşaat işlerinde çalıştırılacak mahkûmların ağır

[225] BOA, **DH. MB. HPS.** 109/8. 11 R 1337. 14 Ocak 1919.
[226] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 33/73. 3 Z 1335. 20 Eylül 1917.
[227] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 32/48. 30 RA 1336. 13 Ocak 1918.
[228] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 102/8. 22 Ş 1335. 13 Haziran 1917.
[229] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 30/60. 25 R 1338. 17 Ocak 1920.
[230] BOA, **DH. MB. HPS.** 71/59. 8 RA 1335. 2 Ocak 1917.
[231] BOA, **DH. MB. HPS.** 76/69. 22 B 1335. 14 Mayıs 1917.

cezalılardan değil de, hafif cezalı mahkûmlardan seçilmesi ve sabah akşam yoklamalarının alınmasına başlanmıştı.[232]

Hapishane sınırları dışında yol yapımı ve inşaat işlerinde istihdam edilen mahkûmlar için, 1917 yılında yeni bir çalışma alanı daha doğmuştu. Bu da tarımsal üretimdi. Özellikle savaşlar nedeniyle tarımda çalışacak işgücü açısından önemli bir sıkıntı yaşanınca, 1917'de mahkûmların kaçının ziraat işlerinde çalışabilecek durumda olduğuna dair tüm bölgelerdeki hapishanelerle ilgili cetveller doldurulması istenmişti.[233] Bu uygulama, Almanya'da büyük fayda sağlanan benzerinden hareketle geliştirilmişti.[234] Tarımsal üretimde istihdam edilebilecek olan mahkûmlar, arazi ve tarla sahibi kişilere *esir* olarak verilmiş ve ziraatte istihdam edilmişti.[235]

Mahkûmların istihdam edilmesinin bazı uygunsuz şekiller alabildiği de görülmüştü. Buna göre 8-10 sene gibi uzun sürelerle ve ağır suçlarla mahkûm olmuş kişilerin Rodos'ta belediye temizlik işlerinde, Müslüman ve Hıristiyanlara ait evlerde uşaklık ve bahçıvanlık işlerinde çalıştırıldıkları, bu yüzden bazı firar olaylarının da yaşandığı görülmüştü. Hatta 15 sene kürek cezası ile Rodos Hapishanesi'ne gönderilen bir mahkûmun, bu süre içinde nikâh dahi yaptığının ortaya çıkması, bölgede mahkûm istihdamının yasaklanmasına neden olmuştu.[236] 1918 yılında İstanbul'daki bir hapishanede görüldüğü gibi, bazı mahkûmların hapishanelerin dışına çıkarak kahvelerde oturduğunun tespit edilmesi, hatta bir mahkûmun hapishaneden çıkıp başka bir hapishanede cinayetten mahkûm bir arkadaşını ziyaret etmeye gittiğinin ortaya çıkması, mahkûmların kontrolüyle ilgili tedbirlerin artırılması gerektiğini göstermişti.[237]

Hapishanede tutulmakta olan mahkûmlar dışında, sivil hayatta işlediği bir suçun cezası olarak kamuya ait çeşitli iş alanlarında zorla çalışmakla cezalandırılan bireyler de olmuştur. 1850'de kardeşini öldürme suçu ile mahkûm olan bir şahsın,

---

[232] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 30/56. 23 ZA 1335. 10 Eylül 1917.
[233] BOA, **DH. MB. HPS. M.**, 28/75. 30 B 1335. 22 Mayıs 1917.
[234] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 26/67. 24 RA 1335. 18 Ocak 1917.
[235] BOA, **DH. MB. HPS. M.**, 28/99. 28 Ş 1335. 19 Haziran 1917.
[236] BOA, **BEO.** 2828/212063. 21 RA 1324. 15 Mayıs 1906.
[237] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 33/85. 9 Ş 1336. 20 Mayıs 1918.

ceza olarak Tersane-i Amire'de çalışmak üzere 6 yıl kürek cezasına çarptırılması[238] ya da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane son sınıf öğrencisi iken, işlediği bir suç nedeniyle 1896 yılında 3 sene kürek cezasına çarptırılan ve bu cezasını da Ereğli Madenlerinde çalışarak çekmesi karar verilen Ömer Refet bin Arif örneğinde olduğu gibi, bu tarz mahkumlar da zorunlu olarak çalışma kapsamına alınmıştı.[239]

1.2.4. Osmanlı Çalışma Hayatında Köleler ve Kölelik

Bir emek kaynağı olarak kölenin iki temel ayırt edici özelliği vardır. Bunlardan birincisi kölenin bir "mal" olmasıdır. Bu özelliği kölenin başka bir insan tarafından mülk edinilebilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu anlamıyla köleye bir insandan ziyade, bir meta gözüyle bakılmaktadır. Kölenin ikinci özelliği ise, herhangi bir üretim aracına sahip olmaması ve sahibiyle arasındaki bağımlılık ilişkisinin iktisadî olmayıp, zora dayalı olmasıdır. Bundan dolayı köle tarafından yapılan üretim sonucu elde edilen çıktı da sahibinin olmaktadır. Bu iki özellik temel olmakla birlikte, tarih boyunca kölelik rejimi gerek dönem, gerekse uygulandığı bölge ve ülkeler açısından oldukça farklılaşabilmişti. Buna göre kapitalizm öncesi ekonomilerde, klasik kölelik biçimi çerçevesinde köleler Roma İmparatorluğu örneğinde olduğu gibi en önemli üretici güç olarak değerlendirilebilirken; Osmanlı gibi toplumlarda ise kölenin üretici güç olarak kullanılmasından ziyade ev içi hizmetlerde daha yaygın değerlendirilmesi söz konusu olmuştu.[240] Aşağıda görüleceği üzere Osmanlı'da köle emeğinden sanayi ve tarımsal üretimde de yararlanılmıştı. Ancak köleliğin Osmanlı'daki temel karakteristiği, cariyelik, muhafızlık, hizmetçilik gibi biçimleriyle ev içi hizmetlerde değerlendirilmiş olmasıdır. Bu fark, Osmanlı toplumunda köleliği Roma veya merkantilist çağdaki Avrupa uygulamalarından da ayıran en önemli unsurlardan biriydi.

---

[238] BOA, **A. MKT. MVL.** 33/122. 23 Z 1322. 30 Ekim 1850.
[239] BOA, **ZB.** 419/69. 20 Temmuz 1314. 1 Ağustos 1898.
[240] Hasan Kanbolat ve Erol Taymaz, "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", **Tarih ve Toplum**, S. 79, Temmuz 1990, s. 36. ss. 35-44.

1.2.4.1. Osmanlı'da Köle Sağlanan Kaynaklar

Osmanlı'da işgücü piyasasına emek arzı sağlayan kaynaklardan biri de köleler olmuştu. En fazla savaşlar sonucunda esir alınanlar olmak üzere, ticaret yoluyla gelen köleler de çalışma hayatında kullanılmıştı.[241] Ticaret yoluyla getirilen kölelerin bir kısmı Habeşistan ve Berberi devletlerine yakın ülkelerdeki zenci memleketlerinden getirilirken; geneli bayan olan ve ev içi hizmetlerde kullanılanları ise Gürcistan ve Çerkezistan'dan temin edilmişti. [242]

1850'lere doğru, gerek savaşlarda alınan esirlerin sayısındaki azalma, gerekse adetlerdeki değişmeler ve devletin köle alım-satımına yönelik yasal engelleri nedeniyle dış ticaretle getirilen kölelerin sayısında hızlı bir azalma yaşanmıştı. 1846'da çıkarılan bir fermanla esir pazarları kapatılmış ve köle ticareti yavaş yavaş kalkmaya başlamıştı. İmparatorlukta köle sayısı açısından diğer bölgelere göre bir hayli ön plana çıkan İstanbul'da, yerel yönetimin resmî raporlarına göre köle sayısı 1850'li yıllarda 52.000 civarında olmuştu. Bunların 5.000'i siyahi iken, 47.000 gibi çok yüksek bir miktarı ise kadınlardan oluşmuştu.[243]

Savaşlar yoluyla Osmanlı'ya köle getirilmesinin devlet tarafından yasaklanmasına rağmen, özelikle gönüllüler olmak üzere askerlerin bir kısmının 1870'ler sonrasında da savaş sonrası kız ve erkek çocuklara köle olarak el koyup satmaya teşebbüs ettiği görülmüştü. Bu teşebbüsler 1876 yılında Sırbistan ile yapılan savaş esnasında da görülmüştü. Savaşa gönüllü olarak katılan bazı askerlerin Vidin üzerinden Sırbistan'a girip çocuklara köle ve cariye olarak el koydukları ve sattıkları haber alınmıştı. Ancak köle alıp satmanın kanunlara göre yasak olduğu belirtilerek, bu işe karışanların idam edileceği şeklinde bölgeye sert bir emir yollanmıştı. Sadece köle edinmek için savaşa katılanların hemen memleketlerine dönmesi emredilmesi,

---

[241] Nihat Engin, **Osmanlı Devletinde Kölelik**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998, s. 51.
[242] ,Davis, **a.g.e.**, s. 100-101.
[243] Ubicini, **a.g.e.**, s. 359-360.

devlet tarafından yasaklanmış olmasına rağmen toplumda savaşların halen köle kaynağı olarak algılanabildiğini göstermekteydi.[244]

Osmanlı'da dış ticaret yolu ile köleler getirilmesinin çeşitli yolları vardı. bunlardan biri *kaçırılma yoluyla kölelikti.* Barış zamanlarında Kafkasya, Eflak, Boğdan, Budin, Polonya, Ukrayna ve Afrika taraflarından birçok kişi bu yolla köle yapılabilmişti. Bir diğer köle kaynağı ise ailelerin çocuklarını daha iyi bir hayat sürebilmeleri ümidiyle bizzat kendilerinin satmasıydı. 1850'lerde İstanbul'a gelen İngiliz Pardoe da gözlemleri sonucu bu uygulamanın halen devam ettiğini belirtmişti. Bir diğer köle kaynağı yolu ise hediye yoluyla kölelikti. Her ne kadar sayı olarak az olsa da, bu yolla kölelik de bir realiteydi. Padişah veya devletin ileri gelenlerine çeşitli ülke, hanlıklar ve bölgelerden hediye olarak köleler gönderilmekteydi. 1547'de Portekiz'e karşı Osmanlı yardımı isteyen Hindistan Padişahının hediyesi olarak gönderilen zenci ve hadım edilmiş köleler; Fas Hakimi'nin 1783 yılında elçisi ile birlikte gönderdiği hediye amaçlı 6 zenci köle bu durumun örneklerindendir. [245]

Osmanlı'da 19. yy.ın ortalarına doğru başlayıp 20. yy. başında tüm çeşitleriyle yasaklanan kölelik, bu dönemlere kadar yasal olarak tanımlanmış ve kabul edilmiş bir kurumdu. Ancak bazı şartlara da bağlanmış ve tamamen şahısların keyfî uygulamalarına terk edilmemişti. Bu doğrultuda örneğin yasal olarak özgür doğmuş bir Müslüman köleleştirilemezdi. Köle ceza hukuku hükümlerine göre özgür kişilere göre daha az hakka sahipse de, sorumluluk ve cezaları da aynı şekilde daha azdı. Buna göre örneğin zina yapan bir köle recmedilmez, şarap içmesi halinde ise özgür bir kişiye göre yarı cezaya çarptırılırdı. Tüm bu özellikleriyle Osmanlı'lar için köle kaynağı bölgeler, Müslüman olmayan ülkelerle sınırlandırılmıştı.[246]

---

[244] "13 Temmuz 92 Tarihiyle Edirne, Tuna, Bosna ve Manastır Vilayetleriyle Serasker Paşa Hazretlerine Yazılan Telgrafname-i Sâmî Sûretidir", **Sabah**, No: 133, 7 B 1293, 16 Temmuz 1876, s. 2.; "15 Temmuz 92 Tarihiyle Vidin Kumandanı Osman Paşa'dan Makam-ı Celil-i Seraskeriyeye Mevrûd Telgrafname Sûretidir", **Sabah**, No: 137, 12 B 1293, 21 Temmuz 1876, s. 1.
[245] Engin, **a.g.e.**, s. 89-101.
[246] Kanbolat ve Taymaz, **a.g.e.**, s. 37.

1.2.4.2. Ev İçi Hizmetlerde Köle Emeği

Kölelerin çok önemli bir kısmının kadınlardan oluştuğu ve bunların köleden ziyade ev işlerine yardım eden bireyler olarak değerlendirildikleri düşünülürse, Osmanlı'da kölelik rejiminin çalışma hayatında çok fazla bir önem arz etmediği ortaya çıkmaktadır.

Bu doğrultuda çalışma hayatı açısından Osmanlı'da kölelik sistemi hiçbir zaman özellikle Merkantilist dönem Avrupa'sında olduğu kadar önem kazanmamıştır. İslamiyet'in kölelere iyi davranılmasını emreden, azat edilme yollarını oldukça genişleten ve azat edilmiş olanları hür bireylerle eşit sayan hükümleri Osmanlı'da kölelik sistemini daha yumuşak ve insancıl bir hale sokmuştu. Bu doğrultuda köleler Batı'da olduğu kadar çok ağır işlerde çalıştırılmamış ve klasik anlamıyla bir köle olmaktan çok hizmetli statüsünde olmuşlardı.[247]

İngiltere Elçisi Stratford de Recliff de Osmanlı'da ve ABD'de kölelerin durumunu karşılaştırırken, Osmanlı'da bir köle, Amerika'da bir zencinin tersine bir yük hayvanı veya tarım kölesinden ziyade bir ev hizmetçisidir demişti. Özellikle başkent İstanbul göz önüne alınırsa, kölelerin ev dışı işlerde ya da bir üretim sektöründe istihdamına az rastlanmaktaydı. Vilayetlerde ise bu tarz işlerde köle istihdamı daha yaygın olup, özellikle Arap vilayetlerinde tarım ve inşaat işlerinde köle istihdamının diğer bölgelere göre daha fazla öne çıkması söz konusuydu.[248] Ancak ülke geneli açısından, Kuzey Amerika'daki gibi ağır şartlar altında köleler tarım ve endüstride çalıştırılmamış,[249] daha çok ev hizmetlerine yardımcı olmak üzere değerlendirilmişlerdi.

---

[247] Gülnihal Bozkurt, " Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 1, 1990, s. 45-46.

[248] Y. Hakan Erdem, **Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, s. 85-86.

[249] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kölelik", **Tarih ve Toplum**, C. 1, S. 1, Ocak 1984, s. 57.

1.2.4.3. Sanayi Üretiminde Köle Emeği

Ev içi hizmetlerde istihdam edilmeleri her ne kadar daha yaygın olmuşsa da, Osmanlı'da sanayi üretimi ve çeşitli fabrikalarda kölelerin istihdam edildiği de bir gerçekti. 1830'larda da Balkanlardaki İslimiye Çuha Fabrikası'nda işgücü içinde mahkumlarla birlikte kölelere de yer verilmişti.[250] Özellikle miras kayıtlarında kadın ve erkek kölelere rastlanması, önemli bir tekstil ve dokuma şehri olan Bursa'da da üretim ve ticarette köle emeğinin kullanıldığını göstermektedir. Sanayi üretiminin ilkel olarak değerlendirilebilecek bu çeşidi, üretimin evde aile üyeleriyle birlikte ve basit makinelerle yapıldığı dönemleri kapsamaktadır. Bu kölelere belirli bir miktarda kumaşı efendisinin tezgahında dokuması karşılığında özgürlük yolunun açık olması, üretim karşılığı bağımsızlık gibi bir alışverişi de beraberinde getirmekteydi.[251] Mükâtebe denilen bu sistemde, köle sahibi kölesiyle bir işi belli bir zaman içinde yapması karşılığında anlaşır, bu sürenin sona ermesiyle kölesini azat ederdi. Bu sürenin hesaplanmasında belirleyici etmenler, köleye ödenen para, günlük yevmiye tutarı, köleye verilen önem ve sahibi ile köle arasındaki sosyal ilişkilerdi.[252]

Kadın esir ve cariyeler de sadece ev içi hizmetlerde değil, sanayi hayatında da istihdam edilebilmekteydi. Örneğin 1852'de Hereke-Akmeşe Fabrikasında 19 kadın ve erkek köle toplam 100 kuruş ücretle istihdam edilmişti.[253] Köle çalışmasının sadece yaşam ve barınma koşullarının sağlanması değil de, bir ücret karşılığında da yapılması, sanayi hayatında köle emeğinden yararlanmayı klasik kölelik biçiminden ayırt etmekteydi.

Osmanlı tarihinde 19. yy. için yaygın olmasa bile, köle emeğinin değerlendirildiği alanlardan biri de tarım sektörü olmuştu. Bu dönemde özellikle Arap vilayetlerinde, yasak olmasına rağmen eski alışkanlıkların silinememiş olmasından kaynaklanan bir köle istihdamı mevcuttu. Kölelerin Osmanlı'da tarımsal

---

[250] Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayii'ne Bir Örnek İslimiye Çuha Fabrikası", **Tarih ve Toplum**, C. 28, S. 167, Kasım 1997, s.21.
[251] Aktar, **a.g.e.**, s. 146-147.
[252] Rami Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 17, 2009/1, s. 155.
[253] Güran, **a.g.e.**, s. 249.

üretimde istihdamının geçmişi ise 14. yy.a kadar gitmektedir. Bu erken dönemlerde, devletin toprak politikalarından biri olarak tarımda köleler kullanılarak yeni köyler oluşturulmaktaydı.[254] 14 ve 15. yy.larda ortakçı kullar adı altında uygulanan bu sistemde de köle ya da esirlerin yaşam ve çalışma şartları klasik köle anlayışına göre daha olumluydu. Bu farklılığın bir sonucu olarak da 16. yy.la birlikte bu uygulamaya ancak sınırlı bölgelerde rastlanılabilmiş, ortakçı kul olarak adlandırılan bu kişiler de diğer halkın arasına karışarak özgürlüklerini kazanmıştı.[255]

1.2.4.4. Osmanlı Kölelik Sistemi İle İlgili Görüşler

İsveç'in İstanbul Elçisi Ermeni asıllı d'Ohsson, 18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler adlı eserinde, esir, köle, hatta kürek mahkumlarının dünyanın hiçbir yerinde daha iyi bakılıp, daha iyi muamele göremeyeceğini ileri sürmüştü.[256] II. Mahmut tarafından Osmanlı ordusunda ıslahatlar yapmak üzere getirilen Alman Von Moltke da, Osmanlı'da kölelerin Avrupa'da ki özgür hizmetlilere göre daha iyi durumda olduklarını, efendisinin kölelerini koruduğunu, hastalanmaları halinde bakımlarıyla ilgilendiğini, azatlı kölesinin geçimine yardım ettiğini ifade etmişti.[257]

Fransız tarihçi Ubicini, Osmanlı'da kölelik sisteminin Avrupa'ya göre daha insancıl olduğu ve yasalarla korunduğunu ifade ederken, Osmanlı'nın kölelik konusunda Roma hukukunun barbar hükümlerine veya Avrupa ülkeleri kolonilerinin zencilerle ilgili eski kanunlarına oranla tamamen farklı bir yasal sisteme sahip olduğunu belirtmişti. Bu kanunlar, köle edinmenin mahiyet ve kaynağı, satın alınmaları, kölelerin yapacakları işler, hayat şartları ve bunların azat edilişlerini düzenlemekte ve kölelere Avrupa'dan tamamen farklı olarak geniş haklar

---

[254] Bu tarz köylerin oluşumu ve tarımsal üretim yapanların Avrupa ülkelerindeki serflerle bir karşılaştırması için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Servaj Var mıydı? (1)", **Türkiye'de Toprak Meselesi – Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 717-724.

[255] Barkan'ın köle ve esirlerin ortakçı kullar olarak tarımda değerlendirilmesi, reaya ve diğer halktan farkları, hukukî durumları ve sosyal hayatları ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi – Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 575-716.

[256] Murat Sarıcık, **Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlı'da Kölelik, Cariyelik ve Harem**, Isparta, Tuğra Matbaası, 1999, s. 323-325.

[257] Bozkurt, **a.g.e.**, s. 46.

vermekteydi. Örneğin köleler efendisini mahkemede kadıya şikâyet etme hakkına sahipken, mahkemelerde şahitlikleri de geçerli kabul edilmişti. Mildy Montaque ise mektuplarında ev içi hizmetlerde değerlendirilen köleleri Fransa ve İngiltere'deki normal aylıklı hizmetçilerin koşullarıyla karşılaştırmış ve daha iyi durumda olduklarını belirtmişti.[258]

Osmanlı'da kölelik sistemi ve kölelerle ilgili olumsuz yorumlara sahip yabancılar da vardı. Bunlardan, 1550'ler gibi erken bir tarihte Alman Hans Dernschwam,[259] "*Türkiye'nin her tarafında insan eğer çevre hakkında iyi bilgi sahibi değilse ve yalnız başına bir yere gidiyorsa, yolda haydutlarca yakalanıp başka yerlere götürülerek satılma tehlikesi vardır. Bu tarzda insan alıp satan pek çok Yahudi, Türk ve kötü Hıristiyanlar vardır. Son zamanlarda bu tip adamlardan bazıları bir araya gelip bir şirket kurmuşlar."* diyerek Osmanlı'da özgür insanların kaçırılarak köle yapılabildiğini ileri sürmüştü.[260] Ancak bu tarz köle satışına karşı devlet yönteminin oldukça sert disiplin cezaları uyguladığını da ifade etmek gerekir. Örneğin 1520'lerde Kanuni Sultan Süleyman, Prizren Beyi'nin bazı reaya ailelerinin çocuklarını esir olarak satması nedeniyle kethüdası ile birlikte idam cezasına çarptırılmasına karar vermişti. 1527-1528'de ise Sancakbeyi Bali Bey, reayanın çocuklarını köle olarak satması nedeniyle voyvodalarından ve kethüdalarından 80 adamıyla birlikte idam cezasına çarptırılmıştı. Ancak yine de bu uygunsuz durumun Osmanlı'nın son dönemlerine kadar devam ettiğini de belirtelim.[261]

---

[258] Ubicini, **a.g.e.**, s. 359-364.
[259] 16. Yy.da Osmanlı'ya gelen Dernschwam ve diğer bazı Almanların seyahatnamelerindeki izlenimleri için bkz.: İlber Ortaylı, "Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, Sayı: 4, ss. 135-159.; Ayalp Talun İnce, "Hans Dernschwam'ın İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü'ndeki Türk İmajı Üzerine Bir İnceleme", **Türkbilig**, 2008/15, ss. 110-125.
[260] Engin, **a.g.e.**, s. 90.
[261] **A.e.**, s. 90-91.

1.2.4.5. Kölelik Sisteminin Sona Ermesi

1847'de çıkarılan bir fermanla esir pazarlarının en azından yasal olarak kapatılmasına rağmen[262], pratik hayatta esir ve köle ticareti azalarak da olsa I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmişti.[263] Kanunî düzenlemeler ve cezaların köleliğin tamamen kaldırılmasına engel olamaması, belirli aralıklarla köleliği yasaklayan yasalar çıkarılmasına yol açmıştı. 1857'de yeni bir fermanla zenci memleketlerinden gemilerle köle getirilmesi sırasında bunlardan birçoğunun insanlığa sığmayacak şekilde yolda öldüğü belirtilerek, köle ticaretinin merkezi olan Trablusgarp'tan köle getirilmesi yasaklanmış, Afrika içlerine dağılmış köle tüccarlarına haber verilerek 8 hafta sürelerinin olduğu ve bu süreden sonra köle ticaretinin tamamen yasaklanacağı ifade edilmişti. Fermanda, yasağı ilk kez çiğneyenlerin ellerindeki kölelerin alınması, suçun tekrarı halinde 1 yıl, devamı halinde daha fazla cezalar öngörülmüştü.[264]

Esir pazarları ve loncalarının kapatılmış olmasına rağmen halen yeni pazarlar kurulması nedeniyle 1871'de Valilere önlem almaları talimatı yollanmıştı.[265] Kasım 1889'da ise *Üsera-yı Zenciye Ticaretinin Men'ine Dair Kanun* çıkarılarak Osmanlı ülkesinde köle ticareti yapılması, kölelerin Osmanlı'ya sokulması, ülkeden kara ya da deniz yoluyla nakledilmesi veya yabancı ülkelere satılmasının yasak olduğu belirtilmişti. Aynı kanunla köle ticaretine karışanlar için ağır yaptırımlar belirlenmişti.[266] Kölelik sisteminin sona erdirilmesi konusunda diğer devletlerle ikili anlaşmalar da yapılmaktaydı. 1880'de Afrika'dan köle ticaretinin sonlandırılacağına dair İngiltere ile bir anlaşma yapılmıştı. Anlaşmada Osmanlı topraklarına Afrika'dan siyahi köleler getirilmeyeceği, Osmanlı topraklarının köle nakliyatı için geçiş güzergahı olarak kullandırılmayacağı ve diğer ülkelere köle ihracatı yapılmayacağı;

---

[262] Cevdet Türkay, "Esircilerle İlgili Bir Belge", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 11, Ağustos 1968, s. 60.
[263] Burçak Evren ve Dilek Girgin Can, **Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1997, s. 242.
[264] "Esaret-i Zenciye Tacirlerinin Mücazatına Dair Ferman", **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 4, , s. 368-370.
[265] Gökçen Alpkaya, "Tanzimat'ın "Daha Az Eşit" Unsurları: Kadınlar ve Köleler", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 1, 1990, s. 7-8.
[266] "Üserây-ı Zenciye Ticaretinin Men'ine Dair Kanun", 22 RA 1307, 16 Kasım 1889, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 486-487.

bu işlere karıştıkları tespit edilenlerinse cezalandırılacağı belirtilmişti.[267] 1889 yılında Brüksel Konferansı'nda da Afrika'dan yapılan köle ticaretinin yasaklanacağına dair bir sözleşme imzalanmış ve Osmanlı da bu sözleşmeye taraf olmuştu.[268]

Bu yasaklamalara rağmen din adamlarının dahi zenci köle alım satımı yapmaya devam ettiği görülebilmekteydi. Bu da köle alışverişinin halk gözündeki yerleşmişliği ve tamamen kaldırılmasının oldukça zor olduğu anlamına gelmekteydi. Bingazi Fransız Konsolosluğu himayesindeki Katolik kilisesi rahibi, 1894 yılında Bingazi'den zenci çocuklar satın alıp köle olarak Napoli'ye satmış ve köle ticareti yasağına uymamıştı. Devlet, Fransız Konsolosluğu'nun da desteğiyle rahibi cezalandırmış, başrahip de suçundan dolayı görevinden azletmişti.[269]

1906'da Amerika'da siyahi kölelerle ilgili köleliği yasaklayıcı bir düzenleme yapıldığında, durum Hariciye Nezareti aracılığıyla Osmanlı'nın da gündemine gelmişti. Ancak son yıllarda bu tür köleliğin Osmanlı'da yok denecek kadar azaldığı, bu nedenle de herhangi bir yasal düzenlemeye ihtiyaç olmadığı cevabı verilmişti.[270] Siyahi kölelerle ilgili yaşanan bu yasal ve fiili süreç yanında, beyaz kadın kölelere yönelik engelleyici bir yasa ise hala bulunmamaktaydı. Bu açık da, 1909 yılında ilk olarak köleliği tamamen reddeden bir düzenleme yapması, daha sonra ise köle kaynaklarına geçiş yolları olan bölgelerin savaşlarda İmparatorluğun elinden

---

[267] Bozkurt, **a.g.e.**, s. 46-52.

[268] "Men'i Esaret Hakkında Kaleme Alınan Sened-i umuminin Hükümet-i Seniyye Murahhası tarafından İmzası Hakkında Mazbata", 16 ZA 1307, 4 Temmuz 1890, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 672-674.
Söz konusu konferansın katılımcıları ve sözleşme maddelerinin tamamı için bkz. "Brüksel Konferansının Sened-i Umumisi", 16 ZA 1307, 4 Temmuz 1890, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 676-702.
Köleliğin kaldırılmasından sonra özgürlüğünü kazanan ve Osmanlı vatandaşı haline gelen zencilerin işsizlik gibi bir tehlikeyle yüzyüze kaldıkları görülmüştü. Bu tehlikeyi önlemek ve meslek sahibi olabilmeleri için, bu tarz köleliğin yoğun olduğu Afrika bölgelerindeki Trablusgarb, Cidde, Hudeyde ve Bingazi ile başkent İstanbul'da misafirhaneler açılması kararlaştırılmıştı. Çalışmaya müsait olan kişilerden erkeklerin asker olarak sanayi taburlarına veya eğitilebilmeleri için sanayi mekteblerine; kızların ise hizmetçi olarak Müslüman ahalinin evlerine verilmesi Vilayetlerin geneline bildirilmiş ve böylece işsiz kalmamaları hedeflenmişti. (BOA, **DH. MKT.** 1797/138. 25 CA 1308. 6 Ocak 1891.)

[269] BOA, **DH. MKT.** 162/33. 21 B 1311. 28 Ocak 1894.

[270] BOA, **ZB.** 338/40. 17 Kanunusani 1321, 30 Ocak 1906.

çıkmasıyla birlikte kapanmıştı.[271] 1909'da yapılan düzenlemeyle zenci esir alış satışı gibi, Çerkez ve diğer cariye ile kölelerin alınıp satılması da yasaklanmıştı.[272]

Siyahi köle ticareti ve kullanımının yasaklanmasına dair Brüksel'de yapılan kongre sonrası Belçika Dışişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Zenci Köleliği Engelleme Kalemi'nin çeşitli ülkelerden bu tarz köleliğin durumu ile ilgili topladığı bilgiler de Osmanlı'da 1909 yılı itibariyle siyahilerin köle olarak çalıştırılmasının sona ermekte olduğunu göstermekteydi. Siyahi köle kullanımı ülkenin Arap vilayetlerinde diğer bölgelere göre daha fazla olduğu için, Brüksel'e verilecek cevap için Arap Vilayetlerine başvurulmuştu. Bingazi bölgesinden gelen cevapta zenci çocukların köle olarak zorla çalıştırıldığına dair ihbar geldiği gibi haberlere de yer verilmişti. Dolayısıyla teoride yok hükmünde olan zenci köleliğin pratikte hala uygulandığı görülmekteydi. Ancak cevapta, bu ihbarların dikkate alınarak hemen müdahale edildiği, aynı zamanda 1909 yılında kadın erkek, küçük büyük mahkemeye başvuran 272 köleye azat belgesi verilerek hürriyetlerine kavuşturuldukları da belirtilmişti. Cidde'de ise mahkemeye başvuran 60 köleye azatlık belgesi verilmişti. Bölgeden gelen cevaplarda zenci köle ticaretiyle uğraşan kimseye rastlanmadığının da belirtilmesi, zenci köle emeğinin, sadece önceki tarihlerde elde edilmiş ve kanunsuz olarak çalıştırılan kölelerden ibaret hale geldiğini göstermekteydi. 1912 yılında, yani yaklaşık 3 yıl sonra Medine'de azat edilen köle sayısının 13 olarak bildirilmesi ise, halkın eski alışkanlıklarının yok edilmesinin ve köle emeğinin tamamen yasaklanmasının belli bir süreç gerektirdiğini göstermekteydi.[273]

Çerkez köleliğinin kaldırıldığı 1909 yılında da, özellikle ilk dönemlerde halk bu karara alışmakta zorluk çekmişti. Önceki dönemde köle olarak kullanılan ve daha sonra serbest kalan Çerkezlerden devlete eski sahipleri ile ilgili birçok şikâyet dilekçesi yazılmaktaydı. Bazı Çerkezler kendilerini serbest bırakan sahiplerinin ellerindeki tüm tarım aletlerini almasını şikâyet etmekteydi. Kölelikten kurtulduktan sonra askerlik yapmayı tercih eden ve orduya giren bazı Çerkezlerin ardından askerî

---

[271] Davis, **a.g.e.**, s. 113-114.
[272] "Çerkes vesâir Köle ve Cariyelerin de Üsera-yı Zenciye Gibi Men-i Bey' ve Şerâsı Hakkında İrade-i Seniyye", 15 L 1327, 30 Ekim 1909, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 1, s. 831.
[273] BOA, **DH. İD.** 71/1. 24 S 1330. 13 Şubat 1912.

birimlere gelerek kölelerinin kaçtığını ve geri verilmesini talep edenlere dahi rastlanmaktaydı. Çerkezlere kölelik yapmayı reddettiği için şiddet uygulanması ve zorla alıkonulmaya çalışılması da devlete iletilen şikâyetlerdendi. Ancak bu konuda devletin köleliği kaldırma yönündeki kararlılığı güçlü olmuş, siyahi veya Çerkez hiç kimsenin köle olarak tutulamaması için şikâyetlerin tümü değerlendirilmeye çalışılmıştı.[274]

1.2.5. İşgücü Kaynağı Olarak Savaş Esirleri

Osmanlı'da özellikle yükselme devrinde savaşların zafer ve fetih ile sonuçlanması sonrasında çok sayıda savaş esiri elde edilebilmekteydi. Bu durum, savaş esirlerinin özellikle tarımda istihdam edilmelerine imkan tanımıştı. Savaş esirlerinin 16. yy.a kadar olan erken dönemlerde çoğu zaman hassa çiftliklerinde, büyük vakıflara ait topraklarda veya İstanbul ve Bursa gibi imparatorluğun gelişmiş bölgelerinde toprak verilerek tarımda çalışmaları amacıyla aileleriyle birlikte iskan edilmişti. Bu kişiler ne tam olarak köle gibi değerlendirilmişler, ne de tam hür olabilmişlerdi. Özgür köylülerle birlikte çalışmışlar, kendilerine tarımsal üretim için gerekli sermaye araçları temin edilmişti. Çalıştıkları topraklardan elde ettikleri ürünün belli bir kısmını sahiplerine verdikten sonra, kalan kısmı kendileri tasarruf edebilme hakkına sahip olmuştu.[275] Tarımda istihdam edilmeleri dışında, savaş esirlerinden 1547'de Tersane-i Amire'de olduğu gibi vasıflı işçi olarak yararlanıldığını gösteren örnekler de vardır.[276]

19. yy. ikinci yarısı ve 20. yy. başında ise, artan savaşlarla birlikte savaş esirlerinin istihdam alanlarının oldukça çeşitlendiği görülmekteydi. Esir alınan düşman devlet askerleri tarım dışında demiryolu yapımı, inşaat işleri, madencilik gibi alanlarda da çalıştırılarak emek güçlerinden yararlanılmıştı. 1855'te olduğu gibi,

---

[274] BOA, **DH. MUİ.** 7-5/24. 1 N 1328. 6 Eylül 1910.
[275] Özbay, **a.g.e.**, s. 156-158.
[276] Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, s. 61.

İstanbul'da bulunan Rus savaş esirlerinden bir kısmı ücret karşılığında devlet çiftliklerinde çalıştırılmış, Müslüman olan 70'i ise asker olarak orduya alınmıştı.[277]

I. Dünya Savaşı yıllarında Fransa vatandaşı Sudanlı Müslüman esir askerler, Karadeniz Havzasına yollanmış ve kömür madenlerinde çalıştırılmıştı.[278] Almanya'nın esir aldığı 800 İtalyan savaş esiri de, Balya Madenlerinde çalıştırılmış ve işgücü kaynağı olarak değerlendirilmişti.[279] 1916'da Bağdat demiryollarının Mersin Amanos arasındaki tünellerinde İtalyan, İngiliz, Karadağlı, Yunan ve Rus savaş esirleri istihdam edilmişti. Bunlardan İngiliz ve Rus esirlere çalışmaları karşılığında belli bir miktar ücret verilmiş, İtalyan ve Karadağlı esirlere ise herhangi bir ödeme yapılmamıştı.[280] Savaş esirlerinin toplu halde bir yerde tutulmasının isyana neden olabileceği gerekçesiyle, sınaî ve ziraî üretimde istihdam edilmek üzere esirler civar bölgelere de dağıtılmıştı.[281]

İngiliz esirler demiryolları yapımında istihdam edilmiş, çalışmaları karşılığında haftalık yarım lira ile 1 lira arasında değişecek şekilde ücret de almışlardı. Esirlerin iaşe, barınma, sabun, tütün ve elbise gibi ihtiyaçları da karşılanmaktaydı.[282] Bağdat demiryollarında çalıştırılan İngiliz esirlere ise, mesai saatleri, yani performanslarına göre 10, 12, 30 ve 40 kuruş günlük ücret verilmekteydi. Bağdat demiryollarındaki bu esirlerin ücretlerinden, diğer bölgelerdekinden farklı olarak 3'te 1 oranında iaşe masrafı kesilmekteydi.[283]

Savaşın uzun sürmesi ve esirlerin ülkede kaldığı sürenin artmasıyla birlikte, esir işgücü yurtiçinde farklı bölgelere aktarılabilmekteydi. Tarsus ve Amanos arasında tünel yapımında ilk önceleri İngiliz ve Rus esirler çalıştırılırken, tünellerin hızlı bitirilmesi emredilince çare olarak işgücünün miktarı artırılmıştı. Bu artış da, İzmir'de çalıştırılan 16 İtalyan ve 1 Karadağlı savaş esirinin Adana'ya sevk

[277] BOA, **A.} AMD.** 62/83. 1271. 1855.
[278] BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.** 48/34. 26 M 1336. 11 Kasım 1917.
[279] BOA, **DH. ŞFR.** 600/112. 2 KS 1334. 2 Ocak 1918.; BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 46/9. 5 S 1337. 10 Kasım 1918.
[280] BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.** 28/14. 9 ZA 1334. 7 Eylül 1916.
[281] BOA, **DH. ŞFR.** 60/203. 26 RA 1334. 1 Şubat 1916.
[282] BOA, **HR. SYS.** 2227/45. 8 Kasım 1917.
[283] BOA, **HR. SYS.** 2229/2. 2 Nisan 1918.

edilmeleri ile sağlanmıştı. Esirlerden 1'i dülger başı, 7'si dülger ve 9'u tünel işçisi olarak istihdam edilmişti. Bu da savaş esirlerinin kendi içinde niteliklerine göre farklı görevlerde çalıştırılabilecek şekilde meslek sahibi olduklarını göstermekteydi.[284]

Osmanlı erkek nüfusunun ve dolayısıyla işgücünün büyük bir kısmının silahaltına alınmış olması, her alanda olduğu gibi tarımsal üretimde de işgücü açığı sıkıntısı yaşanmasına neden olmuştu. Konya Vilayeti için 1916 yılında olduğu gibi, her türlü çözüme başvurulmasına rağmen bir türlü çözülemeyen bu işçi sorununun halledilmesinde, savaş esirlerinin çalıştırılmasına başvurulmuştu. İstanbul'a getirilen Romen savaş esirleri Konya bölgesine yollanarak tarlalarda çalıştırılmıştı.[285] Yine Romen esirler, madenlerin Kütahya'dan Tavşanlı bölgesine hızlı bir şekilde nakledilebilmesi için mevcut yolun otomobil yoluna çevrilecek şekilde ıslah edilmesinde işgücü olarak çalıştırılmıştı.[286]

Savaş esirlerinin çeşitli alanlarda istihdam edilmesi sadece Osmanlı'ya mahsus olmamış, dönemin hemen tüm devletlerinde görülmüştü.[287] Bu istihdam şeklinin bazı ülkelerde esir askerlerin hayatlarını tehlikeye sokacak şekilde değerlendirilmiş olması, aldığı veya verdiği esirler nedeniyle konunun tarafları olan ülkelerin Uluslararası Lahey Kongresi'nde konuyla ilgili düzenleme yapmalarına neden olmuştu. Lahey'de, 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi'nin hükümleri güncellenerek savaş esirlerinin durumları da uluslar arası bir yasal korumaya alınmıştı. Bu düzenlemede savaş esirlerinin hükümetlerce rütbe ve yeteneklerine göre işçi olarak istihdam edilebileceği belirtilerek, ancak bu kişilerin yapacakları işlerin ifrat derecesinde ağır ve savaş harekatlarıyla ile ilgili olamayacağı karara bağlanmıştı. Esirlerin yapacakları işler karşılığında, aynı işleri yapan yerli askerlerin aldıkları ücret tarifesine göre ücret alacakları, bu ücretlerin de esirlerin durumlarını

---

[284] BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.**, **a.g.e.**
[285] BOA, **DH. İ. UM. EK.** 23/67. 10 M 1335. 6 Kasım 1916.
[286] BOA, **DH. ŞFR.** 535/46. 4 TE 1332. 17 Ekim 1916.
[287] Savaş esirlerine karşı bir ülkenin izlediği politika, uluslar arası kurallar belirlenmediği için diğer ülkelerin davranışlarını da şekillendirmekteydi. Örneği Rusya'nın Alman savaş esirlerini oldukça ağır şartlarla demiryolları inşaatında çalıştırmasına tepki gösteren Almanya da esir aldığı Rus askerlere aynı şekilde muamele yapmaya başlamıştı. Çalışma şartlarının düzeltilebilmesi, ancak iki ülkenin de karşılıklı adım atmasıyla mümkün olabilmişti. ("Üsera-yı Harbiye ve Tevassıt-ı İnsaniyetkarane", **Servet-i Fünun**, No: 875, 12 KS 1332, 25 Ocak 1917, s. 1.)

rahatlatmalarına imkan tanıyacak derecede olması gerektiği belirtilmişti. Ücretlerden esirlerin iaşesi için harcanan masraflar çıkarıldıktan sonra, geriye kalan miktar esirlerin kendilerine verilecekti. Bu sözleşmenin bir tarafı olarak Osmanlı'da söz konusu kurallara uyma kararı almıştı.[288]

Osmanlı çalışma hayatında, savaş esirlerinin istihdamı, gönüllü bir çalışmaya dayanmadığı için en az faydaları kadar çeşitli sorunlara da neden olmuştu. Bu esir askerlerle yaşanan bir sorun, sık yaşanan firar girişimleriydi. Temmuz 1917'de Ankara-Sivas Demiryolu hattı yapımında çalıştırılan Ruslar[289], Edirne Vilayetinde tarım işlerinde istihdam edilmekte olan Stefan Oğlu Maksim isimli Rus[290], Çorlu'da tarım işlerinde çalıştırılan 4 Rus esir[291], Kütahya'da yol yapım inşaatında çalıştırılan 6 Romen[292], Toros'ta yol yapımında çalıştırılan Ruslar vb. birçok savaş esiri bulundukları yerlerden firar etmişlerdi.[293]

Osmanlı çeşitli alanlarda savaş esirlerini istihdam ettiği gibi, esir düşen Osmanlı askerleri de aynı şekilde düşman devletler tarafından çalıştırılmaktaydı. İngiltere ile bu konuyla ilgili yapılan bir yazışmada, İngiltere topraklarında istihdam edilen Osmanlı askeri esir olmadığı, ancak Batı Hint Adaları'nda bazı esirlerin çalıştırıldığı bildirilmişti. İngiliz makamları bu esirlere ücretsiz olarak yiyecek, giysi ve ilaç hizmeti sunduklarını, çalışmaları karşılığında da ücret verildiğini bildirmişti.[294]

1.2.6. Zorunlu Çalıştırma Yoluyla İşgücü Temini

Osmanlı'da işgücü kaynağı olarak kendi iradesiyle çalışan yerli işçiler, dışarıdan gelen yabancı işçiler, askerler, esirler ve köleler dışında bir de zorunlu çalışma ile sivil halkın da emeğinden yararlanılması söz konusuydu. Bu zorunlu

---

[288] "22 Ağustos 1864 Tarihli Cenevre Mukavelenamesi Kavaidinin Muharebat-ı Bahriyeye Tatbikine Dair Mukavelename", 29 Temmuz 1899, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 7, s. 329.
[289] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 17/81.28 N 1335. 18 Temmuz 1917.
[290] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 18/31. 12 L 1335. 1 Ağustos 1917.
[291] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 27/8. 18 S 1336. 3 Aralık 1917.
[292] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 21/30. 30 ZA 1335. 17 Eylül 1917.; BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 20/20. 15 ZA 1335. 2 Eylül 1917.
[293] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 22/25. 10 Z 1335. 27 Eylül 1917.
[294] BOA, **HR. SYS.** 2229/67. 30 Mart 1918.

çalıştırma, özellikle kömür üretimine verilen önem ve bağımlılık nedeniyle madenlerde dönem dönem gerçekleştirilmişti. 1860'lardan itibaren ülkenin genelinde uygulanan ve vatandaş olmanın bir gereği olarak belli yaşlardaki erkek nüfusun geneline yol yapımında çalışmayı şart koşan amele-i mükellefe uygulaması da, zorunlu çalıştırmanın bir diğer örneği olarak imparatorluk yıkılana kadar uygulanmıştı.

Osmanlı'da erken tarihlerde de zorunlu çalıştırmaya başvurulmaktaydı. Örneğin fabrikalaşmanın ilk dönemlerinde, Tanzimat öncesinde, özel fabrikalar için ihtiyaç duyulan miktar ve vasıfta işçi temin edilememesi önemli bir işgücü sıkıntısı doğurmaktaydı. Bu problemi aşmak için de devlet, fabrikalara önemli bir imtiyaz vererek, zorunlu hizmet sözleşmesine dayalı işçi istihdamı uygulanmasına imkan tanımıştı. Fabrikanın istemesi ve devletin de kabul etmesi halinde işçilerin çalışması kendi iradelerine bırakılmayıp, belli miktarda işgücü zorla fabrikaya bağlanmaktaydı. Bu uygulamada, yalnızca fabrika içinde çalışacak işçiler değil, fabrika için gerekli hammaddenin temin edileceği madenlere yakın köy ve bölgelerdeki halk için de fabrikaya bağımlı olarak zorunlu çalışma söz konusuydu. Çalışma zorunlu olduğu için, işçilerin fabrikada çalışmaması, işi terk etmesi, başka bir fabrikaya geçmesi veya sözleşmesini feshetme hakkı da yoktu. Çünkü istihdamı düzenleyen bu sözleşmenin tarafları arasında işçi yoktu, taraflar devlet ve özel fabrika, uygulayıcı ise işçiydi. Tanzimat'la birlikte zorunlu çalışma kaldırılınca bu uygulamaya da son verilmişti.[295]

1.2.6.1. Madenlerde Zorunlu Çalıştırma

Tanzimatla birlikte angarya tarzı zorunlu çalıştırma Osmanlı'da yasaklanmıştı. Ancak bu yasağa hemen uyum sağlandığını ifade etmek yanlış olacaktır. 1840'larda Arabgir kazası ahalisinden 22 Ermeni Keban Madeni'nde zorla çalıştırılmaya devam etmesi, angarya yasak olmasına rağmen uygulanmaya devam ettiğini gösteren bir örnekti. Durumun şikâyet edilmesi sonrası, muamelenin

[295] Kala, "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **a.g.e.,** s. 123-124.

kanunsuz olduğu merkezi devlet tarafından da teyit edilerek, uygulamanın tamamen terkedilmesi emredilmişti.[296]

1849'da Samakov'dan gelen bir şikâyette ise, bölgedeki fabrika sahiplerinin 30-40 yıldır 5-6.000 kadar halkı çok düşük ücretlerle madenlerden fabrikalarına kömür taşımada zorla çalıştırdıkları bildirilmişti. Yerel yöneticilerin ve fabrika sahiplerinin bölgenin ileri gelenlerinden olması, halkın da bunlardan korkması nedeniyle zorunlu çalıştırma burada da devam etmişti.[297] Benzer bir şikâyet aynı dönemde Harput sancağından da gelmişti. Bazı kişiler, mahalli devlet yetkililerinin kendilerini ücretsiz olarak çalıştırdığı ve kişisel işleri için de dahil olmak üzere angaryaya tabi tuttuğu gerekçesiyle tepki göstermişti.[298] Böylece angaryanın yasaklanması ilk olarak kağıt üzerinde, gecikmeli de olsa daha sonra pratikte devreye sokulabilmişti. Angarya usulü her ne kadar yasaklansa da, zorunlu çalıştırma uygulaması madencilik sektöründe çeşitli şekillerde uygulanmaya devam edecek ve bu durum Cumhuriyet dönemine kadar da sürecekti.

Osmanlı çalışma hayatına yönelik hukukî düzenlemeler bölümünde ayrıntılı bir şekilde incelendiği gibi, 1861, 1863 ve 1868 tarihli nizamnamelerle, madenlerde kişilerin rızası dışında zorunlu olarak çalıştırılmaları yasaklanmıştı. Ancak Ereğli Sancağı'na bağlı 14 bölgede olduğu gibi, 1867 Dilaver Paşa Nizamnamesi gereğince halkın çalışacakları madenler önceden belirlenmekte ve zorunlu çalışma kaldırıldıktan sonra dahi işçiler zorla madenlere gönderilmekteydi. Bu uygulamada çevredeki 14 bölgenin 13-50 yaş arasındaki erkek nüfusunun tamamı kayıt altına

---

[296] BOA, **A. MKT.** 4/23. 25 B 1263. 9 Temmuz 1847.; BOA, **A. MKT.** 116/10. 16 R 1264. 22 Mart 1848.
[297] BOA, **A. MKT.** 802/40. 9 B 1265. 31 Mayıs 1849.
[298] BOA, **A. DVN.** 105/45. 1263. 1846/1847.
19. yy.da görülen bir diğer uygulama ise, devlet fabrikalarında ücret karşılığı da olsa Hıristiyan veya Müslüman reayadan seçilen kişilerin çalışma zorunluluğuydu. Buna göre Tersane-i Amire gibi devlet kuruluşlarında, gerek emek arzı yetersizliği, gerekse daha ucuz bir işgücü kaynağı olması hasebiyle, belli süreliğine görev yapmak üzere yerel yönetimler işçi göndermekle yükümlü tutuluyordu. Bu işçiler gemicilik, marangozluk gibi işlerde istihdam edilerek emeklerinden yararlanılmakta, bu çalıştırma ise, vatandaş olmanın bir gereği olarak uygulanmaktaydı. (BOA, **A. MKT.** 115/83. 14 R 1264. 20 Mart 1848.)

alınarak, 2 grup halinde her ayın 12 günü madenlerde çalıştırılmaktaydı.[299] Bazı köylerin çalıştırılacak erkek nüfusu sadece bir madene gönderilmek üzere kayıt altına alınırken, Kozlu'daki Kırancık Köyü örneğinde olduğu gibi bir köyden 11 madene işçi tedarik edildiğine de rastlanmaktaydı. Tam tersi olarak aynı madende 10 veya daha fazla sayıda köyden çalışan işçiler de vardı.[300] Böylece uygulama kapsamında her madende hangi köyden veya bölgeden kimlerin işçi olarak çalışacağı devlet yetkilileri tarafından belirlenmekte ve gönüllü işçilik esası devlet tarafından terkedilmekteydi.

Bölgede, madenlerde istihdam edilmek üzere zorunlu çalışmaya tabi tutulacakların sayısı 1870'li yıllarda 6.000 olarak kaydedilmişti.[301] Uygulama 1900'lere gelindiğinde de devam etmiş ve Ereğli gibi maden bölgeleri civarında yaşayan halktan devlet zoruyla işçi tedarik edilmişti. Ancak halkın bu zorunlu çalışmaya karşı isteksizliği, gelen işçi sayısının düşük kalmasına neden olmaktaydı. Bunun önüne geçmek için maden bölgelerindeki memur ve askerler ilgili köy ve kazalara gönderilerek rızasıyla gelmeyen işçilerin zorla getirilmesine başvurulmaktaydı. 1903-1904 döneminde, senenin 1. ve 3. posta işçi sevkiyatı kapsamında Ereğli madenlerinde Ereğli, Zonguldak, Hamidiye ve Bartın kazalarından gelmesi gereken işçi sayısı 25.000 iken, bu sayının askerî zorlamaya rağmen sadece 5-6.000 civarında kalması ise, halkın zorunlu çalışmaya sıcak bakmadığını göstermekteydi. Bunun önüne geçmek için devlet, asker sayısını daha fazla artırarak önlem almaya çalışmaktaydı.[302]

Madenlerde uygulanan zorunlu çalıştırma birçok şikâyet ve yolsuzluğu da beraberinde getirmişti. Yukarıda belirtildiği gibi ilk ve en önemli sorun, halkın uygulamaya sıcak bakmaması ve işten kaçmaya çalışmasıydı. Zorla çalıştırılan bu işçilerin ne kadar verimli çalışacakları ise ayrı bir tartışma konusudur. Halkın

---

[299] İlgili nizamnameler ve madenler civarındaki bölgelerde zorunlu çalışma koşullarına tezin Osmanlı Çalışma Hayatında Hukukî Düzenlemeler kısmında ayrıntılı değinilmektedir.
[300] 1897 yılında Ereğli kömür madenlerinde mecburi olarak çalıştırılan işçilerle ilgili bir örnek için bkz. BOA, **BEO.** 897/67221. 15 Ş 1314. 19 Ocak 1897.
[301] Donald Quataert, "Zonguldak Kömür Havzasında Köyler ve Madenler (1850-1920)", Çev. Tansel Demirel, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 2, Güz 2005, s. 58 ve 69.
[302] BOA, **DH. MKT.** 817/62. 17 ZA 1321. 4 Şubat 1904.

zorunlu çalışmaya tabi tutulması, işe tam sahip çıkmamalarına ve mesailerine, işe geliş gidiş zamanlarına önem vermemelerine neden olmuştu.

Zorunlu çalıştırma nedeniyle çalışabilir durumdaki nüfusun işçileşmeye ve çalışmaya yönelik isteksizlikleri, 1867'de başlayan uygulamaya rağmen 1910'lu yıllarda hala işçi açığı çeken Ereğli madenleri örneğinde açıkça görülebilmektedir. 1914 yılında İran'dan getirdiği maden işçilerini istihdam etmesine yerel yönetim tarafından yabancı işçi çalıştırma yasağı nedeniyle izin verilmeyen Ereğli Maden Şirketi yönetimi, konuyla ilgili sıkıntısını ifade ederken, istihdam ettikleri bölge halkının işçilik yapmaya isteksiz olduğunu, işe girenlerin 15 gün çalıştıktan sonra ayrıldığını belirtmekteydi. Bu nedenle 15 gün 2.000 ton olan kömür üretimi de birden 300-400 tona düşmekteydi. Şirket bu üretim düzensizliğini aşabilmek için de yabancı işçi istihdamında ısrar etmişti. Civar bölgelerden tedarik edilen işçilerin, bu durumu bir meslek gibi değil de bir görev gibi algılamaları, bir yolunu bulduklarında da bu zorunlu görevden kaçınmaya çalışmaları, zorunlu çalıştırmanın madencilik gibi imparatorluk sanayisinde önemli yeri olan bir sektörde işçilerinin verimini olumsuz etkilemesine neden olmaktaydı.[303]

Bunun yanında hangi madende hangi köyden işçi çalıştırılacağını belirlemekle yetkili devlet memurları da bazı yolsuzluklara karışabilmekteydi. Bazı maden sahipleri bu memurlarla anlaşarak, ahalinin kendi madenlerine sevk edilmesini sağlıyordu. Diğer maden şirketleriyle uzak bölgelerde çalışmak zorunda kalan işçiler de bu duruma tepki göstererek durumu devlete şikâyet ediyordu. Bu ve

---

[303] BOA, **ŞD. MLNF.** 1250/61. 20 B 1332. 14 Haziran 1914.
Madencilikte yaşanan 19. yy.ın ikinci yarısı ve 20. yy. başlarındaki bu durum, daha erken bir tarihte 1790-1830 döneminde barut üretiminde de açıkça görülmekteydi. Baruthanelerde çalışacak işçiler, civar bölgelerden mükellefiyet usulüne göre seçilerek istihdam edilmişti. Ancak halk bu mükellefiyeti yerine getirmek konusunda isteksiz davranıyor, fabrikasyon usulü imalatı cazip bir iş olarak görmedikleri için mesaisini aksatıyor, mesleği öğrenme ve uzmanlaşma anlamında da çaba göstermiyordu. Bu durum, 1833 yılında yapılan bir yasal düzenlemeyle, çalışanların daha nitelikli hale gelmesi, işgücü devrinin azaltılması ve işçi veriminin artırabilmesi amacıyla yöntem değişikliğine gidilmesine ve işçi ücretlerinin artırılmasına neden olmuştu. Buna göre devlet barut işçilerinin ücretlerini yükselterek, halkn işçiliğe daha olumlu bakmasına, yapılan zam sonrası bazı kişilerin kendi rızalarıyla göreve talip olmasına çalışmaktaydı. (Birol Çetin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997, s. 100-102.) Bu süreç, barut üretimi alanında, devlet eliyle zorunlu işçileşmeden ziyade, yüksek ücretler karşılığında gönüllü bir işçileşme sürecinin başlatılmasının planlanması anlamına gelmekteydi.

benzeri şikâyetler sonrası, 1906 yılıyla birlikte her köy halkının çalışacağı maden ocağının belli olması uygulamasından da vazgeçilmiş ve zorunlu çalıştırma da kaldırılmıştı. Böylece işçilerin en yüksek ücret alacağı ya da çalışma şartlarını kendisi açısından en uygun göreceği maden işletmelerinde çalışmaya serbest bir şekilde karar verebilmesine imkan tanınmıştı.[304] Ancak uygulamada zaman zaman bu duruma uyulmaması ve yerel yetkililerin kanunsuz bir şekilde halkı belli madenlerde çalışmaya zorladığına yönelik örnekler de devam etmişti.[305]

Maden üretimi, özellikle de kömür madenleri Osmanlı'da sadece iktisadî bir değer değil, sosyal hayattan askerî üretime ve taşımacılıktan sanayi müesseselerine kadar çok farklı alanlar için stratejik bir değerdi. Zorunlu çalışmanın tamamen kaldırıldığı 1906 yılından sonra dahi Ereğli ve civarı için dönem dönem devletin de izniyle bu uygulamaya devam edilmesi, kömüre karşı bağımlılık ve verilen önemin bir sonucuydu. Nitekim 1909 yılında, Harbiye Nazırı tarafından Ereğli, Bartın, Devrek ve Zonguldak civarından askere alınacak nüfusun muaf tutularak madenlerde çalıştırılmalarının talep edilmesi de, kömürün bu stratejik öneminden kaynaklanmıştı. Nazır, ilgili düzenlemenin kanunlaşması için izin isterken, daha önceleri 2-3.000 ton olan kömür üretiminin son dönemlerde 5-600 tona düştüğünü belirtmekteydi. Kömür üretimindeki düşüşün çeşitli alanlarda neden olduğu olumsuz etkilerini ise şu şekilde sıralamaktaydı:[306]

1. Tren, vapur ve tramvay gibi kömürle çalışan araçların ve kömürle üretim yapan sanayi müesseselerinde üretiminin sekteye uğraması,

2. Nakliye araçları ve diğer malların fiyatlarının yükselmesi nedeniyle zaten pahalılıktan muzdarip olan halkın geçim sıkıntısının iyice artması,

3. Askerî fabrikalarla kiremit fabrikalarının üretim düzeninin bozulması,

4. Askerî nakliyat için gerekli masrafın çok fazla artması.

---

[304] BOA, **BEO.** 2956/221674. 19 L 1324. 6 Aralık 1906.
[305] BOA, **BEO.** 2813/210958. 29 S 1324. 24 Nisan 1906.
[306] BOA, **İ. DUİT.** 96/42. 27 B 1327. 14 Ağustos 1909.

Nazır, kanun teklifinin gerekçesinde tüm bu olumsuzlukların nedeninin kömür üretimindeki düşme olduğunu, kömür üretiminin düşmesinin en önemli nedeninin ise yeterli sayıda işçi bulunamaması, yani işgücü açığı olduğunu belirtmişti. Bu işgücü açığının önüne geçmek için de, bir nevî zorunlu çalıştırma uygulamasına tekrar dönülmesini ve Ereğli civarındaki bölge halklarından askere alınacak olanların madenlerde çalıştırılması için yasal düzenleme yapılmasını talep etmişti. Talebinin olumlu görülmesiyle birlikte düzenleme de hayata geçmiş ve madenler civarındaki Ereğli, Bartın, Devrek, Zonguldak bölgeleri halklarının askerliklerini maden işçisi olarak yerine getirmeleri söz konusu olmuştu.[307]

1906 yılında kağıt üzerinde ülke genelinde kaldırılmış olsa da, Ereğli madenleri için bu zorunlu çalıştırma uygulaması bir nevî süreklilik halini kazanmıştı. 1918 itibariyle bu madenlerde nöbetleşe çalışan köylüler, 1 ay madenlerde çalışıp, 1 ay da köylerinde dinleniyorlardı. Bu nöbet günlerine riayet etmeme ve gecikme gibi durumların artmasıyla birlikte, ahalinin gerekirse zorla madenlere getirilmesi yerel yönetime bildirilmişti.[308]

Madenlerde zorunlu çalıştırmanın ücretsiz olmadığını da belirtmek gerekir. Zorunluluk, çalışılacak meslek ve üretim birimiyle çalışma zamanı konusundaydı. Ancak madenlerde çalışma ücretsiz şekilde, yani bir angarya biçiminde değil, ücret karşılığında oluyordu. Dolayısıyla buradaki zorunlu çalıştırmayı, angarya usulü ile de karıştırmamak gerekir. Nitekim daha erken bir tarihte, 1900 yılında, Bağdat Valiliği önceden tarım için çok elverişli iken zamanla terk edilmiş arazilerin tekrar üretime açılabilmesi için halkı ücretsiz çalıştırma izni isteyince, Dahiliye Nezareti ücret vermeden, angarya şeklinde çalıştırma yaptırılmasının Islahat Layihası ile yasaklandığını belirterek angarya yasağını teyit etmişti.[309]

Osmanlı'da madencilik dışında, olağanüstü şartlar nedeniyle 1914'ten itibaren tarımsal üretimde de zorunlu çalıştırma uygulanmıştı. Aslında önceki dönemlerde de tarımda zorunlu çalışmaya yönelik örnekler vardı, ancak bunlar belli

[307] **A.e.**
[308] BOA, **DH. İ. UM.** 19-1/1-21. 11 Mart 1334. 11 Mart 1918.
[309] BOA, **DH. TMIK. M.** 81/83.11 ZA 1317. 13 Mart 1900.

bölgelerle sınırlı kalmıştı. 1914'te ise, I. Dünya Savaşı nedeniyle çalışabilir nüfusun önemli kısmının askere alınması, ülkenin genelinde tarımsal üretimde işgücü açığına neden olmuştu. Bu nedenle 17 Ekim 1914'te yürürlüğe sokulan bir düzenlemeyle, ülke genelinde her köyde tarlaları sürüp tohum ekmek üzere *müşterek amele-i mükellefe* grupları oluşturulması kararlaştırılmıştı. Tarımda zorunlu çalışma, imparatorluk yıkılana kadar devam eden bir uygulama olmuştu.[310]

Her köydeki 16 ila 20 yaş arası ve 45 yaş üstündeki erkekler çalışmakla sorumlu tutulmuştu. 20-45 yaş arası erkek nüfus, ilan edilen seferberlik nedeniyle zaten silahaltında olacağı için bu yaş aralığından çalışacak olanlar, askerliği herhangi bir nedenle ertelenen ve köylerde kalanlarla sınırlı tutulmuştu. Devlet tarafından ordu ihtiyaçları için el konulanlar dışında kalan ve köyde bırakılan tüm hayvanların da uygulamada kullanılması zorunluydu. Bir köyde toplanan işçi miktarının gerekli işgücü açığını kapamada yetersiz kalması halinde, diğer köylerde toplanan işçilerden destek alınır, bu destekten yararlanan köy halkı da bunun bedelini öderdi.[311]

1.2.6.2. Amele-i Mükellefe Uygulaması

1.2.6.2.1. Amele-i Mükellefe Uygulaması ve Meşruiyeti

Osmanlı'da bir zorunlu çalıştırma biçimi olarak Amele-i Mükellefe uygulaması kapsamında sivil halk, vatandaş olma ve kamusal hizmetlerden, özellikle de yapılacak yollardan yararlanmanın bir gereği olarak yol inşaatında çalıştırılmıştı. 1862'de başlatılan *yollarda zorunlu çalışma* uygulaması her yıl belirli günler ücretsiz olarak yol yapımında çalışılmasını bir mecburiyet haline getirmişti. 23 Şubat 1862 tarihli "Memâlik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamname" ile, 18-60 yaş arasındaki sağlıklı erkeklerin ücretsiz olarak yol yapımında çalışmaları şart koşulmuştu.[312]

---

[310] Gündüz Ökçün, **Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922**, Ankara, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No: 522, 1983, s. v.
[311] **A.e.**, s. 3-4.
[312] "Memâlik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamnamedir", **DÜSTUR**, 23 Ş 1278. 23 Şubat 1862. ss. 522-532. Buradaki Düstur, 1. ve 2. Tertip düsturlardan farklı

Devlet için halkın yollarda zorunlu çalıştırılmasının en önemli meşruiyet kaynağı *yararlanma ilkesi*ydi. Nitekim devlet, yapılacak olan yollardan en fazla fayda sağlayacak kişilerin, o yolun yapıldığı bölgede yaşayan halk olacağını dikkate almış, bu nedenle de yol inşaatına katılımlarını şart koşmuştu. 1888 yılında, halkın çalışacağı yollar 12 saat mesafedeki yollar olarak kanunla sınırlandırılmışken (daha uzak mesafede çalıştırma ancak padişah izniyle mümkündü), Kudüs'teki bir yol inşaatında Gazze halkı 13-14 saat uzaklıktaki mesafede çalışmaları istenince tepki göstermiş ve çalışmak istememişti. Ancak yapılacak yolun bölgeyi limana bağlayarak ticareti geliştireceği, bundan da en çok bölge halkının yararlanacağı gerekçesiyle, halk 12 saatten daha uzak bir mesafede yol inşaatında çalışmakla mükellef tutulmuş ve şikâyetleri reddedilmişti.[313] Bu da yararlanma ilkesinin, yol çalışmalarında halkın emeğine başvurulmasının devlet tarafından önemli bir nedeni olarak görüldüğüne işaret etmekteydi.

Mükellef amele uygulaması kapsamında halkın devlet tarafından yollarda çalıştırılması sadece Osmanlı'ya mahsus bir uygulama da değildi. Vatandaş olma ve kamusal hizmetlerden yararlanmanın bir bedeli olarak hayata sokulan bu uygulama diğer ülkelerde de uygulanmıştı. Fransa, ya bizzat çalışarak ya da bedel ödeyerek halkın yol yapımında çalıştırılmasına başvuran ülkelerden biriydi. Fransa uygulamasında 18 ve 60 yaş arasındaki erkek nüfus, belediyelere ait yol inşaatlarında senede 3 gün çalışmakta, bedenen çalışmak istemeyenler mahalli belediye meclisleri tarafından tayin edilen bir miktarla bedel vererek yükümlülüklerini yerine getirmekteydi. 18-60 yaş arasındaki erkek nüfusun, eğer varsa hizmetçileri, yük

---

olup, bu tertipler içinde de yer almamaktadır. Bu Düstur, Meclis-i Ahkam-ı Adliye'nin Şubat-Mart 1851'de yayınladığı mecmuada yer alan ve 1863 yılı itibariyle yürürlükte olan nizamnamelerle Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın bu tarihe kadar yayınladığı nizamnameleri içermektedir.
Osmanlı'da yollarda halkın zorunlu olarak çalışması ilk defa 1862 yılındaki bu nizamnameyle başlamıştı. Ancak nizamnamenin herhangi bir yerinde *amele-i mükellefe* ibaresi geçmemekteydi. 1869 tarihli Turuk ve Meabir Hakkındaki Nizamname'de ise *amele-i mükellefe* ibaresine direk bölüm başlığı olarak yer verilmişti. (1869 Nizamnamesi ve bir değerlendirmesi için bkz. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, C. 15, S. 26, 2007, ss. 153-167.) Ancak bu isim farklılıkları haricinde, uygulamanın gerek 1862, gerekse 1869'da içeriği aynı olmuş, erkek nüfusun senede 4 gün bedenen ya da bedel ödeyerek çalışmaları şart koşulmuştu.

[313] BOA, **DH. MKT.** 1556/7. 1 TE 1304. 13 Ekim 1888.

hayvanları ve arabaları da aynen Osmanlı'da uygulandığı gibi zorunlu çalışma kapsamına alınmıştı.[314]

Belçika ve İngiltere de yol çalışmasını mecburi kılan ülkelerdendi. Belçika'da geniş toprak sahibi kişiler, daha az toprağa sahip olanlara göre yapılan yollardan daha fazla yararlanacakları da göz önünde bulundurularak 2 misli fazla çalışmakla yükümlüydü. Yol çalışmasında, sahip olunan toprak, yani servete göre derecelendirilen ve artan bu yol çalışması mükellefiyeti usulü, İngiltere'de de aynı şekilde değerlendirilmişti.[315] Gelir dağılımını da dikkate alan bu özelliğiyle, Belçika ve İngiltere'deki uygulamaların Osmanlı ve Fransa uygulamalarına nazaran daha adil olduğunu ifade edebiliriz. İleride göreceğimiz gibi bu yöntem Osmanlı'da da bazı şikâyetlere neden olacaktı.

1.2.6.2.2. Halkın Mükellefiyetini Yerine Getirme Şekilleri

Halkın amele-i mükellefe uygulaması kapsamında yol çalışması sorumluluğunu yerine getirmesi 2 şekilde olmaktaydı. Bunlardan birisi direkt yollarda çalışılması, diğeri ise belirlenen günlük miktar üzerinden kaç gün çalışılması gerekiyorsa onun bedelinin verilmesiydi. Bu bedel *tarik bedeli*, yani yol bedeli olarak adlandırılmıştı. 1862'de başlayan ve İmparatorluk dağılana kadar sürecek olan uygulamada, bazı dönemlerde sadece bedenen çalışmaya, bazı dönemlerde sadece bedel vermeye, bazı dönemlerde de 2 yöntemden birinin seçilmesine müsaade edilebilmekteydi.

Bazı durumlarda ise yasalarda izin verilmiş olmasına rağmen bedel ödeme kabul edilmeyerek, dönem veya mekanın şartlarına göre halkın bilfiil emeğini arz etmeleri zorunlu kılınmıştı.[316] Örneğin Hicaz demiryolunun yapımı esnasında halka

---

[314] Mehmed Râkım ve Mustafa Nail, **Hayat-ı Düvel**, C. 1, İstanbul, A. Mavyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1306-1888/1889, s. 403.
[315] **A.e.**, s. 404.
[316] BOA, **DH. MKT.** 2582/76. 22 L 1319. 1 Şubat 1902.

bedel ödeme hakkı tanınmamış, Suriye ve Beyrut Vilayetleri'ndeki halkın bilfiil çalışmaları istenmişti.[317]

Üzerine düşen çalışma görevini yol bedeli ödeme seçeneğiyle yerine getiren kişilere, muhtarlar tarafından bir "*eda-yi mükellefiyet ilmühaber"* kağıdı verilmekteydi. Muhtarların hem kişisel, hem de resmî mühürleriyle mühürlediği bu belgeler, kişilerin mükellefiyetlerini yerine getirdiklerini ispatlayan bir senet hüviyetindeydi. Bedenen çalışarak mükellefiyetini yerine getiren kişilerse, yol müteahhidi, mühendis veya kondüktörlerden aldıkları *ifa-yı hizmet tezkirelerini* muhtarlara vererek karşılığında *eda-yi mükellefiyet ilmühaber*i almaktaydı.[318] Yol çalışması kapsamında bedenen çalışmayı tercih edenler genelde halkın fakir sınıfları olmuş, bedenen çalışmak yerine bedel ödemeyi tercih edenlerse daha varlıklı kesimler olmuştu.[319] Bu nedenle de bedenen çalışmayı tercih edenlere verilen ilmühaber kağıtları damga vergisinden muaf tutulmuş, bedel ödeyenlere verilen ilmühaber kağıtlarına ise 10 paralık pul yapıştırılması kararlaştırılmıştı.[320]

Daha geç dönemlerde devletin yol yapımını ihalelerle müteahhitlere devretmesiyle birlikte, imzalanan sözleşmelere özel hükümler konulmuştu. Devletin uygun görmesi halinde mükellef amele kapsamındaki işçilerin 4 günlük çalışmalarını müteahhidin yapacağı yolun inşasında ifa edebileceği, günlük 4 kuruş hesabıyla da her bir mükellef amele için 16 kuruşun müteahhidin alacağından düşürüleceği kararlaştırılmıştı.[321]

Yol bedeli olarak bir vilayetteki herkesten aynı miktarda para alınması, *eşitlik* ve *adalet* temelli bazı tepkileri de beraberinde getirebilmişti. 1914 yılında Meclis-i Umumi azasından Mahmud Nedim Bey, amele-i mükellefe uygulaması kapsamında yollarda çalışan kişilerin daha çok halkın fakir kesiminden olduğunu ileri sürmüştü. Yapılan bu yollardan asıl faydalananlarınsa ticaretle uğraşan tüccarlar ve servet

---

[317] BOA, **BEO.** 1778/133293. 5 L 1319. 15 Ocak 1902.
[318] BOA, **T. TNF. VRK.** 61/48. 16 R 1326. 18 Mayıs 1908. T. Dosya No: 61.
[319] BOA, **BEO.** 165/12366. 17 Ş 1310. 6 Mart 1893.
[320] BOA, **MV.** 74/4. 8 Ş 1310. 25 Şubat 1893.
[321] BOA, **T. TNF. VRK.** 66/75. 18 N 1329. 12 Eylül 1911. T. Dosya No: 66.

sahibi kişiler olduğunu belirterek, ödenecek bedelin herkes için aynı olmasının adil olmadığını ve farklı miktarlarda belirlenerek derecelendirilmesini talep etmişti. Bu doğrultuda fakirlerden 2'şer günlük, diğer kişilerdense gelir durumları ve zenginliklerine göre 4'er ve 8'er günlük olacak şekilde dereceli bir ücretlendirmeyle bedel alınmasının daha uygun olacağını ifade etmişti. Dahiliye Nezareti de bu doğrultuda bir yasa çalışması olduğunu belirtmişti.[322]

Amele-i mükellefe çalışmasını bedenen veya bedelen yerine getirecek olanlardan bu yükümlülüğünü zamanında ifa etmeyenlere çeşitli dönemlere göre değişecek şekilde ceza oranları belirlenmiş ve uygulanmıştı. 1908 itibariyle senelik 4 gün çalışmasını yerine getirmeyenler 2 gün fazladan, yani 6 günlük çalışma ile cezalandırılırken; günlük 3 kuruştan senelik 12 kuruş bedelini zamanında ödemeyenler ise, yine 4 yerine 6 gün karşılığı olarak cezası ile birlikte 18 kuruş ödemek zorunda kalmıştı.[323] Devlet bu cezalarda katı bir yöntem izlememiş, olağanüstü dönemler ya da mücbir sebepler halinde cezaları çoğu kez affetmişti.[324] Cezaların affedilmesi yanında, bazı dönemlerde ise belirli yıllar için halkın mükellefiyeti kısmen ya da tamamen kaldırılabilmekteydi. Örneğin 1893'te Erzurum'da yaşanan büyük kuraklık sonrası halkın 4'te 3'ünün mükellefiyeti affedilmişti. Kalan 4'te 1'lik kısımsa bölgede maddi açıdan iyi durumda olup yol bedeli ödemede kuraklık nedeniyle sıkıntı yaşamayacak kesimlerdi.[325]

---

[322] BOA, **DH. İD.** 64/49. 10 R 1332. 8 Mart 1914.
1914 sonrası amele-i mükellefe uygulamasıyla ilgili çıkarılan yasal düzenlemelerde, vilayetlerin kendi içinde yol bedellerinin derecelendirilmesini öngören yeni bir düzenlemeye yer verilmemişti. Bu da uygulamanın eski haliyle devam ettiğini göstermektedir.

[323] BOA, **T. TNF. VRK.** 61/48. 16 R 1326. 18 Mayıs 1908. T. Dosya No: 61.

[324] Örneğin 1897'de uygulamayla ilgili halka dağıtılacak makbuzlar muhtarlara zamanında teslim edilemediği için Kastamonu Vilayeti'nde cezadan muaf olma tarihi 2 ay uzatılmıştı (BOA, **İ. TNF.** 6/1315 B-06. 29 B 1315. 24 Aralık 1897.). 1898'de Kalkandelen Kazası halkı gönüllü olarak Yunan savaşına katılınca tarım mahsulleri toplanamamış ve halk sıkıntıya düşmüştü. Sıkıntı halkın fedakârlığından kaynaklandığı için de 4 yıllık geçmiş yol bedeli cezaları bizzat Padişahın kararıyla affedilmişti. (BOA, **BEO.** 1067/80019. 18 Ş 1315. 12 Ocak 1898.; BOA, **İ. TNF.** 6/1315 Ş-01. 12 Ş 1315. 6 Ocak 1898.). 1896'da Kudüs'te halkın fakirliği ve en azından anaparanın toplanabilmesi hedefi (BOA, **İ. TNF.** 5/1313 L-02. 22 L 1313. 6 Nisan 1896.), 1899 yılında Konya'da yaşanan kuraklık (BOA, **BEO.** 1386/103939. 10 C 1317. 16 Ekim 1899.), 1904'te Beyrut'ta görülen kolera salgını (BOA, **İ. TNF.** 13/1321 ZA-03. 21 ZA 1321. 8 Şubat 1904.) gibi olağanüstü durumlar ise, mükellef amele uygulamasında cezaların affedildiği örneklerden diğer bazılarıydı.

[325] BOA, **BEO.** 369/27652. 27 Ş 1311. 5 Mart 1894.

Mükellef amelelik kapsamında halkın ana çalışma alanı yollardı. Bu doğrultuda halk, şehir veya kasabaların dışındaki yolların yapımında istihdam edilmekteydi. Şehir ve kasaba merkezlerindeki yolların yapımında ise mükellefiyet söz konusu olmayıp, bu yolların yapımı belediyelerin sorumluluğundaydı.[326] Uygulamanın kapsamına dair ilk genişletme 1875 yılında olmuştu. Bu tarihte yapılan bir ek düzenlemeyle, halkın yollar dışında köprü inşaatlarında da çalıştırılmalarına karar verilmişti.[327]

Merkezi devlet, istisnalar dışında uygulamayı sadece yol ve köprülerle sınırlı tutmuş, yerel yönetimlerden aksi yönde gelen talepleri reddetmişti. 1895 yılında bağlara ve tarlalara zarar veren çayların önüne setler yapılması kararlaştırılan Gümülcine'de, bu işin yüksek maliyeti nedeniyle işçi olarak amele-i mükellefe uygulaması kapsamında halktan yararlanılması yerel yönetimce talep edilmişti. Ancak Şura-yı Devlet uygulamanın sadece yol yapımını kapsadığını belirterek, halkın yol dışında farklı bir iş için çalıştırılmasına olumsuz yaklaşmıştı.[328] 1887 yılında İnebolu'da ise, hükümet konağının yapımında halk mükellef amele uygulaması kapsamında 4'er gün çalıştırılmış, ancak şikâyetler sonrası yerel yönetimin bu girişimi Dahiliye Nezareti'nce durdurulmuştu.[329]

Ancak yukarıdaki kararların aksine olarak, gelir yetersizliği ve işin aciliyeti gibi olağanüstü şartlarda, yol inşaatı dışında farklı çalışma alanlarında da mükellef ameleler çalıştırılabilmişti. 1895 yılında İstanbul Bulgurlu, Kısıklı, Acıbadem ve Tophanelioğlu bölgelerinde[330], 1911 yılında ise Selanik'te olduğu gibi, çekirge istilası nedeniyle tarımsal üretim ve ekinlerin büyük zarar gördüğü zamanlarda,

---

[326] Ancak bu kurala da zaman zaman istisnalar getirilebilmekteydi. 1889 yılında Edirne Vilayeti'nde tren istasyonu ile kışla arasındaki yolun yapımında olduğu gibi, durumun aciliyeti gerekçesiyle halk şehir ve kasaba merkezlerinde de mükellef amele kapsamında çalıştırılabilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 1607/62. 18 B 1306. 20 Mart 1889.)

[327] BOA, **İ. MMS.** 51/2253. 11 RA 1292. 17 Nisan 1875.

[328] BOA, **BEO.** 684/51298. 2 R 1313. 22 Eylül 1895.
Konya Vilayetinin 1909 yılında mükellef ameleleri Ereğli kasabasına su götürülmesi işlemlerinde değerlendirmeyi talep etmesi ve merkezi devletçe reddedilmesi ile ilgili olarak bkz. BOA, **DH. MKT.** 2863/33. 12 C 1327. 1 Temmuz 1909.; Bitlis Vilayetinin 1909 yılında su yolları yapımı ve bataklıkların ıslahında mükellef amele kullanma talebinin aynı nedenle reddi için bkz. BOA, **DH. MKT.** 2897/37. 24 B 1327. 11 Ağustos 1909.

[329] BOA, **DH. MKT.** 1434/18. 2 ZA 1304. 23 Temmuz 1887.

[330] BOA, **ŞD.** 520/21. 11 M 1313. 4 Temmuz 1895.

ücretli işçiler dışında amele-i mükellefe kapsamındaki halk da çekirge itlafında çalıştırılmıştı. Bedenen bilfiil çalışanlar dışında, bedel ödemiş olanların ödedikleri para da bu iş için tutulan işçilerin ücretlerinin ödenmesinde kullanılmıştı.[331] Tarımsal üretim açısından çekirge sorunu ve zararın boyutlarının büyümesiyle, 1912 tarihli bir düzenlemeyle mükellef amelelerin gerekmesi halinde çekirge itlafında çalışmaları da yasal bir zorunluluk haline getirilmiş ve uygulamanın kapsamı genişletilmişti.[332]

I. Dünya Savaşı yıllarında işgücünün önemli kısmının silahaltına alınması sonrasında ise, uygulamanın kapsamı tarımsal üretimde de çalışılacak şekilde genişletilmişti. 1915 yılında, her köyün mükellef amele kapsamındaki ahalisinden ortak bir işçi takımı oluşturulmuş ve yerel yönetimce belirlenecek tarlalarda senede 4 gün çalıştırılmasına karar verilmişti.[333]

1.2.6.2.3. Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar ve Yasal Düzenlemeler

1862 Nizamnamesine göre bir bölgede mülk sahibi olan bir kişi, onun vekili veya o mülkte çalışmakta olan herhangi bir kişiyle bunların aile ve hizmetçilerinden 18-60 yaş arası erkekler, o bölgedeki kamu yollarının yapımında çalışmak zorundaydı. Bu kişilerin yük, araba ve hayvanları da yollarda aynı süre içinde çalıştırılacaklardı. Devlet memurları, imamlar, mekteb hocaları, papaz ve hahamlar ve yol çalışmasına yönelik kayıt defterleri tutmakla görevlendirilecek kişiler yol çalışmasından muaf tutulmuştu. (md. 17).[334] Şehirler ve büyük kazalar ahalisinden yol çalışması için vakti olmayanlar, bedenen çalışmak yerine bunun yerine para ödeyerek de sorumluluklarını yerine getirebilecekti. Ayrıca sancak ve kazalarda ahalinin tamamı ittifak ederek ya da bireysel olarak her şahıs kendi yerine ücretle işçi

---

[331] BOA, **BEO.** 3898/292287. 26 CA 1329. 25 Mayıs 1911.
1898 yılında Görice Kazasında sel nedeniyle yıkılan bir setin yeniden yapılması esnasında da yerel yönetime mükellef ameleleri kullanma yetkisi verilmişti. (BOA, **BEO.** 1116/83678. 6 Z 1315. 28 Nisan 1898.)
[332] "Çekirgenin İtlafı Hakkında Kanun-u Muvakkat", 4 Z 1330, 14 Kasım 1912, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 5, Dersaadet, Matbaa-i Amire, 1332/1913-1914, s. 26-27.
[333] BOA, **DH. İ. UM. EK.** 95/59. 14 ZA 1333. 23 Eylül 1915.
[334] "Memâlik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamnamedir", **a.g..e.**
1894 yılında yapılan bir düzenlemeyle tekke ve zaviyelerin şeyhleri ve öğrencileri de mükellef amele uygulamasından muaf tutulmuşlardı. ("Tekaya ve Zevaya Postnişinlerinin Turuk ve Meabir Ameliyatı Mükellefiyetinden İstisnası Hakkında İrade-i Seniyye", 18 L 1311, 24 Nisan 1894, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 1474.)

tutup çalıştırma hakkına da sahip tutulmuştu. Zorunlu çalıştırmaya tabi tutulacak hayvan ve arabalar için de belirli bir ücret ödenmesi karşılığında muafiyet sağlanması mümkündü. (md. 19.)[335]

Amele-i mükellefe kapsamında çalışılacak yollar 4 sınıf olarak belirlenmişti. Buna göre 1. ve 2. Sınıf yollarda her şahıs ve hayvan için 5 senelik süreye karşılık olarak üst üste 20 gün çalışma yapılacak olup, bu çalışma bedenen olabileceği gibi, nakit bedeli verilerek de yerine getirilebilmekteydi (md. 20). Çalışma Cuma ve Pazar günleri tatil olmak üzere her sene Mayıs ayı başından Kasım ayı başına kadarki sürede, devlet tarafından ücret karşılığı istihdam edilen normal işçilerle birlikte yerine getirilecekti (md. 21). Her sancak tarafından verilecek işçi miktarı yol mühendisi tarafından belirlenerek kaymakamlıklara bildirilmekteydi (md. 23). Ahaliden 20 günlük süresi içinde ihmal ve tembellikten dolayı çalışmayanlar, çalışmadıkları günlerin 2 katı çalışmakla cezalandırılmaktaydı (md. 24). 3. ve 4. Sınıf yollar içinse, her sene için belli bir miktar yol belirlenerek buraların düzeltilmesi ve daha iyi hale getirilmesi için, bölge halkı 3. Sınıf yollarda en az 2; 4. Sınıf yollarda ise en az 4 arşın olarak belirlenecek bir mesafede çalışmak zorundaydı (md. 26). [336]

1867 yılında yürürlüğe giren bir nizamnameyle halkın çalışacağı en uzak yolun mesafesi 15 saat olarak artırılmış[337], ancak tepkiler sonrası 1869'da tekrar 12 saate indirilmişti.[338] 1856 Islahat Fermanından itibaren yol yapımına önem verileceği belirtilerek 1862 yılındaki gibi düzenlemeler yapılmışsa da, bu düzenlemelerin hayata geçirilmesi ve uygulanması için 1869 yılını beklemek gerekecekti.[339] 1869'da yürürlüğe konulan Tarik ve Meabir Nizamnamesi ile mecburi yol çalışma yaşının alt

---

[335] "Memâlik-i Mahruse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizamnamedir", **a.g..e.**
[336] **A.e.**
[337] Mesafe belirlenirken, yol inşaatı yapılacak bölgeler çeşitli dairelere bölünmüş ve bir yol yapılacağı zaman ilk daireden başlayarak işçi sayısının yeterli olmaması halinde sırasıyla sonraki dairelerden işçi toplanması kararlaştırılmıştı. Ayrıca çalışma yerine gidiş ve gelişte geçecek süreler de halkın çalışmakla yükümlü olduğu süreden mahsup edilmekteydi. (BOA, **A. MKT. MHM.** 389/94. 28 R 1284. 29 Ağustos 1867.)
BOA, **A. MKT. MHM.** 389/94. 28 R 1284. 29 Ağustos 1867.
[338] BOA, **DH. MKT.** 1556/7. 1 TE 1304. 13 Ekim 1888.
[339] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi – Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)**, C. 4., Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 13. Dizi, t.y., s. 461-462.

sınırı 16'ya indirilirken üst sınırı ise 60 olarak bırakılmış, çalışma süresi ise senelik 4 gün olarak, 12 saat uzaklıktaki mesafelerde yollarda çalışılacak şekilde belirtilmişti. 12 saatten uzak mesafelerde halkın çalışmakla mükellef tutulması ise, ancak Padişahın izniyle mümkündü. [340] 1869 sonrası da kanundaki hükümler tamamen uygulanmaya başlanmadan, 1875 yılında yol inşaatında çalışma mecburiyeti kaldırılmış, 1879'da ise tekrar uygulanmaya başlanmıştır.[341]

Mükellef amele uygulaması, devlete kamu işleri açısından hem maddi tasarruf, hem de işgücü kaynağı sağlayan önemli bir uygulamaydı. Ancak bu uygulama, yol bedellerinin toplanmasındaki aksaklıklar[342], bedenen çalışmalarda optimal üretimin sağlanamaması[343] ve önemli bir emek kaynağının[344] yeterince değerlendirilememesi[345] nedeniyle bayındırlık işlerinin yetersiz kalması sonucu sık

---

[340] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 9/16. 15 Z 1331. 15 Kasım 1913.; Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Ankara, TC Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 1999/352, 1999, s. 475.

[341] Karal, **a.g.e.**, s. 462.

[342] Örneğin Bitlis Vilayetinde 1890 bütçesinde bedel-i nakdî olarak 689.160 kuruş toplanması öngörülmüştü. Ancak tüm tahsilat çabalarına rağmen 135.410 kuruş tahsilat yapılabilmiş, bunun da halkın fakirliğinden kaynaklandığı ifade edilmişti.(BOA, **BEO.** 24/1768. 28 ZA 1309. 24 Haziran 1892.)
Aynı şikâyet 1892'de Erzurum Vilayeti tarafından da dile getirilmişti. Halkın fakirliği nedeniyle yol bedelleri tahsil edilememiş, bu nedenle de yol yapımı için anlaşılan müteahhitlere gerekli ödeme yapılamamıştı. (BOA, **BEO.** 16/1192. 13 ZA 1309. 9 Haziran 1892.)
Ülkenin doğu kesimindeki bu soruna karşın, Batı kesiminde ise tam tersi bir gelişme yaşanmaktaydı. 1893 yılında Kosova Vilayeti'nin Komanova ve Kratova gibi bölgelerinde, daha önce mükellef amele sorumluluğunu bedenen yerine getireceğini bildiren halkın büyük çoğunluğu, yol yapımı zamanında işçi toplanmasına başlandığında yol bedeli ödemek istediklerini belirterek bedenen çalışmak istememişler, bu istekleri de devlet tarafından kabul edilmişti. (BOA, **BEO.** 87/6452. 21 RA 1310. 13 Ekim 1892.; BOA, **BEO.** 141/10546. 29 C 1310. 18 Ocak 1893.)

[343] Optimal üretimin sağlamamasının en önemli nedeni, uygulamanın doğasından, yani zorunlu bir çalışma olmasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim yol çalışması kapsamında zorunlu olarak çalışan bir işçiden, aynı işi ücret karşılığı yapan normal bir işçinin 2/3'si oranında verim elde edilebildiği ileri sürülmekteydi. (Rakım ve Nail, **a.g.e.**, s. 404-405.)

[344] Sadece Selanik Vilayetinde 1906 yılı için amele-i mükellefe uygulaması kapsamında çalıştırılacak 246.325 kişi olduğu ve bunların bir kısmının bedenen, bir kısmının ise bedel ödeyerek görevlerini ifa edeceği belirtilmekteydi. (BOA, **TFR. I. SL.** 94/9350. 28 ZA 1323. 24 Ocak 1906.)
Bir yıl içinde kamu yol işlerinde bir kişinin 4 gün çalışmak zorunda olduğu hesaba katılırsa, Selanik vilayetinde 1906 yılı içinde 246.325 kişinin 985.300 işgününe denk gelecek şekilde bir çalışma yapacağı ortaya çıkmaktadır. Özellikle bu emek karşılığında herhangi bir ücret de ödenmeyeceği hesaba katılırsa, amele-i mükellefe uygulamasının devlet için önemli bir işgücü kaynağı olduğu ortaya çıkmaktadır.

[345] 1904 yılında Edirne civarındaki askerî istihkâmların ıslahı çerçevesinde bölgedeki 25.532 mükellef ameleden ancak 15.020'si çalışma yerine sevk edilebilmiş, dolayısıyla yaklaşık 10.000 kişinin sevkinde aksaklıklar yaşanmıştı. (BOA, **BEO.** 2471/185263. 19 L 1322. 27 Aralık 1904.)

aralıklarla yeni yasal düzenlemelere konu olmuştu.[346] Yol çalışmalarından sorumlu memurların rüşvet alarak çalışmayan kişileri çalışmış gibi göstermeleri, köy muhtarlarının uygunsuz bir şekilde zenginleri çalışmış gibi göstermesi ve onlar yerine bazı fakir halkın aynı yıl ikinci kez çalışmak zorunda kalmasıyla, uygulama fakir halka yönelik bir görünüme bürünmüştü. Ayrıca yasalarda 12 saatten uzak mesafede halkın çalıştırılamayacağı belirtilmesine rağmen, bazı durumlarda halkın 30 saat mesafedeki bölgelere dahi götürülmeleri söz konusu olmuştu.[347]

Benzer suiistimaller ve yolsuzluklar sonrası amele-i mükellefe uygulaması bir nevî angarya haline gelmiş ve bunun üzerine 1889 yılında yürürlükteki hükümlerin yeniden düzenlenmesine karar verilerek mükellef amele uygulamasıyla ilgili çalışma başlatılmıştı.[348] Hazırlanan raporda o güne kadar uygulamada görünen sıkıntılar şu şekilde belirtilmişti:[349]

- Yol çalışmalarının tarım mevsimine denk gelmesi, halkın önemli kısmının da tarımla uğraşması nedeniyle ziraat işlerinin sekteye uğraması,

- Çalışılması gereken yollar yasayla 12 saatlik mesafedeki yollarla sınırlandırılmış olmasına rağmen halkın 12 saatten daha uzak mesafelere çalışmak üzere sevk edilmesi,

- Yıllık çalışma mükellefiyeti 4 gün olmasına rağmen buna uyulmaması ve 4 günden fazla çalıştırılması,

- Hayvanların da çalışma ile mükellef tutulması ve bu uygulamanın bölgeler arasında farklı şekilde uygulanması nedeniyle tepki çekmesi, ayrıca 2 hayvanı olan bir kişinin 4 gün kendi çalıştıktan sonra 8 günde hayvanlarının başında durması gerekebilmekte ve bunun da çalışma yükümlülüğünü 12 güne çıkarabilmesi,

---

[346] BOA, **ŞD. TNZ.** 504/17. 13 Ş 1299. 30 Haziran 1882.
[347] BOA, **A. MKT. MHM.** 486/71. 3 Ş 1298. 1 Temmuz 1881.
[348] BOA, **MV.** 49/76. 28 R 1307. 22 Aralık 1889.
[349] BOA, **İ. MMS.** 110/4706. 28 C 1307. 19 Şubat 1890.

- Bazı bölgelerde ahalinin yapmaları gereken yolu müteahhitlere yaptırdıkları ve bunun da dolandırıcılık olaylarıyla yolların düzgün yapılmamasına neden olduğu,

- Mükellef amele sadece yaz mevsiminde işlemekte, ancak bu usulle ilgili istihdam edilen memurlar tüm sene boyunca maaş almakta ve bazen 1 km yol yapımı için yol masrafının yarısı kadar memur maaşı ödenmesi gerekmektedir. Bu da halkın yol yapımında bedava çalışmasıyla elde edilen işgücü ve maddi kazancı iyice azaltmaktadır.

- Dağınık uygulama nedeniyle mükellef amele sayısına göre yapılan yolların çok yetersiz kalması. Nitekim Selanik'te senelik 110 km yol yapılmasını gerektirecek kadar mükellef varken, 3 senede 30 km; Trabzon'da 100 km yerine 14 km; Haleb Vilayeti'nde ise 110 km yerine yalnız 9 km yol yapılabilmişti. (Ticaret ve Nafia Nezareti'nce konuyla ilgili hazırlanan raporda ise, bazı kişilerin 4 günlük mükellefiyet süresi boyunca kazma küreklere ellerini dahi sürmeden görevini yerine getirdiğini belirten belgeleri alarak geri döndükleri belirtilmekteydi.[350])

Bu çalışmalar sonrası 1890 yılında yapılan bir düzenlemeyle uygulamadaki sıkıntıların giderilebilmesi ve daha verimli hale getirilebilmesi için kişilerin mülklerindeki hayvanların çalıştırılması uygulaması kaldırılmış, yol çalışması yaşının alt sınırı 20'ye çekilmiş ve mükelleflerin senede 4'er gün ya bizzat bedenen, ya bedel ödeyerek, ya da yerlerine adam tutarak çalışmaları öngörülmüştü. Halkın 12 saatten uzak bir mesafeye yol çalışması için götürülmesi de yasaklanmış ve yapılacak yol miktarı, çalışacak kişiler, uygulamanın takip ve kontrolü gibi konularla ilgilenmek üzere yerel komisyonlar kurulması kararlaştırılmıştı.[351] Yol bedeli toplamakla sorumlu muhtarlara da, yaptıkları tahsilatın % 2'si oranında ücret verilmesi kararlaştırılmıştı. Aslında bu ücret, muhtarların çalışması karşılığında verilen bir ücret değildi. Meclis-i Vükela tarafından hazırlanan mazbatada, muhtarların nakit bedeli toplama bahanesiyle halka adeta zulm ettikleri, bir iş için birkaç defa ücret alarak çeşitli hile ve yolsuzluklar yaptıkları belirtilerek, bunların

[350] BOA, **A. MKT. MHM.** 676/13. 7 L 1313. 22 Mart 1896.
[351] BOA, **DH. MKT.** 1727/41. 10 L 1307. 30 Mayıs 1890.

önüne geçilmesi ve muhtarların kontrol altına alınabilmesi için tahsil ettikleri nakit bedelinin % 2'si ile ücretlendirilmelerine başlanmıştı.[352] Dolayısıyla bu para, muhtarların yolsuzluk yapmasını engellemek için ödenmekteydi.

Yeni düzenlemeyle, bedenen çalışmak istemeyip de bedel ödemek isteyenler içinse vilayetlere göre farklı miktarlar belirlenmiş ve ülkenin geneli için tek bir miktar belirlenmesinden vazgeçilmişti. Buna göre Kastamonu, Mamüretülaziz (Elazığ), Yanya, Haleb, Kosova, Erzurum, İşkodra, Adana, Konya, Ankara, Bitlis, Sivas, Van, Trabzon, Diyarbakır ve Musul vilayetleri için günlüğü 3 kuruş olmak üzere toplam 12 kuruş; Edirne, Suriye, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Aydın, Beyrut, Hüdavendigar, Manastır ve Selanik Vilayetleri ile Çatalca, İzmit, Kudüs ve Biga Mutasarrıflıkları içinse günlüğü 4 kuruştan yıllık 16 kuruş bedel ödeyerek sorumluluklarını yerine getirme seçenekleri sunulmuştu.[353] 1898 tarihli bir padişah tezkiresi doğrultusunda, devlet fabrikaları veya yol yapımında çalıştırılan kişilerden birinin çalışma esnasında vefat etmesi halinde geride bıraktığı eş ve çocuklarına 30'ar kuruş; sakat kalan işçilere ise 50 ila 100 kuruş arasında *muhtacin maaşı* bağlanması kararlaştırılmıştı.[354]

Yapılan tüm yasal düzenleme ve alınan tedbirlere rağmen uygulamada işler pek iyi gitmiyordu. Kendilerini bedenen çalışmaya davet eden mahalli yönetime halkın bir kısmı bedel ödeyeceklerini ve çalışmayacaklarını; bedel ödenmesi istenen yerlerde de bedenen çalışacaklarını ve bedel ödemeyeceklerini belirtmiş ve bu gibi

---

[352] BOA, **İ. MMS.** 115/4931. 19 S 1308. 4 Ekim 1890.

[353] "Turuk-u Muvaredenin Amele-i Mükellefe ile İnşası Usûlünün Lağvı ile Vilayatta Tarh Edilecek Bedel-i Nakd-i Hakkında İrade-i Seniyye", 28 C 1307, 19 Şubat 1890, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 521-522.; BOA, **DH. MKT.** 1710/80. Lef. 4. 2 Ş 1307. 24 Mart 1890.
Belirlenen bu miktarlardan daha fazla nakit bedeli toplayanlar, 1892'de Kartal Kazası'nda olduğu gibi soruşturmaya tabi tutulmuş ve kanunlarda düzenlenen miktardan fazla para alınmasının önüne geçilmeye çalışılmıştı. (BOA, **DH. MKT.** 2024/133. 4 CA 1310. 24 Kasım 1892.)
Uygulamayla ilgili her şeyin kanunda belirtilemeyecek olması, zaman zaman bazı boşlukların fark edilmesine de neden olmuştu. Bunlardan biri de 1893 yılında Sivas ve Mamuretülaziz Valiliklerinin başvurusuyla ortaya çıkmıştı. Kanunda tüm erkeklerin yollarda çalışması öngörülmüş, ancak hapishanedeki mahkumlarla ilgili muaf olup olmadıkları belirtilmemişti. Şura-yı Devlet kendisine gelen konu sonrası, tutuklu kişilerin mahkum olarak kaldıkları sürece ne bedenen ne de nakdî olarak sorumlu tutulmamaları gerektiği şeklinde cevap vermişti. (BOA, **BEO.** 172/12834. 26 Ş 1310. 15 Mart 1893.)

[354] BOA, **BEO.** 1262/94604. 18 N 1316. 30 Ocak 1899.

yollarla mükellefiyetlerini yerine getirmekten kaçınmışlardı.[355] Bazen de Selanik Vilayeti örneğinde görülebileceği üzere, yol çalışması için ahalinin kanunlarla belirtilen 12 saatlik mesafeden çok daha uzak yerlere götürülmesi söz konusu olmuş ve yetkililerce yasal düzenlemelere riayet edilmemişti. Bunun dışında yetkililer tarafından halk yıllık 4 günden daha uzun süreler çalıştırılmış, bu da tepkilere neden olmuştu. Görüldüğü gibi uygulamayla ilgili sorunlar geçmiştekilerle aynıydı ve alınan önlemlere rağmen çözülemiyordu. Yetkililerin bu uygunsuz davranışları dışında, 1903 yılı itibariyle son 13 yıldan ödenmesi gereken nakit bedelinin tahsil edilemeyen kısmının 200.000 lira civarına ulaştığı belirtilmekteydi ki, bu da mükellef amele uygulamasında sorunların yetkililer dışında halk kaynaklı olabileceğini de göstermekteydi.[356] Yollarda yapılacak çalışmaları organize etme ve kişilerin çalışacakları işi belirlemeyle görevli nafia mühendislerinin, bazı köylerden rüşvet alarak yol yapımının en hafif işlerini onlara vermesi ise, rüşvet ve yolsuzluğun da mükellef amele uygulamasının bir parçası haline geldiğini göstermekteydi.[357]

---

[355] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 9/16. 15 Z 1331. 15 Kasım 1913.
Bazı bölgelerde de halk uygulamanın bizzat kendisine isyan bayrağı açabilmekteydi. 1893 yılında İşkodra Vilayeti'nde halk yollarda çalışmayı reddetmişti. Draç'ta Şayak Kazası mükellef ameleleri, 5 köyün mükellef ameleleriyle birleşerek çalışmayı bırakmış ve bir nevî grev ilan etmişlerdi. (BOA, **Y. A. HUS.** 280/73. 11 RA 1311. 22 Eylül 1893.) Halkın üstüne düşen bu zorunlu çalışmayı yerine getirmeme teşebbüsünün diğer bölgelerde de yayılma ihtimaline karşı devlet, bu isyana neden olanlardan bir kaçını diğer kişilere de ibret olması amacıyla cezalandırılmıştı. (BOA, **İ. HUS.** 16/1311RA94. 15 RA 1311. 26 Eylül 1893.)

[356] BOA, **TFR. I. SL.** 7/650. 29 Z 1320. 29 Mart 1903.

[357] BOA, **DH. MKT.** 2799/84. 12 RA 1327. 3 Nisan 1909.; BOA, **DH. MKT.** 2842/82. 25 CA 1327. 14 Haziran 1909.
Takip sistemindeki sıkıntılarla ilgili olarak, daha önceden İzmit Mutasarrıflığı da yapmış olan Selim Sırrı Efendi, Rumeli Vilayetleri ile ilgili bir raporunda, yol çalışmalarında gerek yapılan iş, gerekse işçilerle ilgili kayıtların eksik ve zayıf tutulmasından dolayı çok önemli bir işgücü kaynağından ve iş potansiyelinden yararlanılamadığını ileri sürmüştü. Bu nedenle de gerekli istatistiklerin tutulması ile görevli bir müfettişlik kurumu oluşturulmasını çözüm olarak sunmaktaydı. Umum Vilayât-ı Şahane Tarik ve Meabir Seyyar Müfettişliği de yapmış olan Sırrı Efendi'nin Ocak 1903 tarihli dilekçesinde, Rumeli Vilayetlerinde erkek nüfusun 2.100.000'den fazla olduğu ve bundan 20 yaş altındakilerle 60 yaş üstündekilerin çıkarılmasıyla kalacak 2 milyon kişinin, senelik 4 günde 1'er metre yol yapsalar dahi 2.000 km uzunluğunda yol inşa edebileceği iddia edilmekteydi. Yol yapımına daha müsait yerlerde bir kişinin 2 metreye kadar rahatlıkla çıkabileceğini belirten Sırrı Efendi'ye göre, mevcut rakamlar bazı eksiklikler nedeniyle çok düşük kalmaktaydı. Bu eksikliklerin temel kaynağı, daha önce yasaklanan yol bedeli verilmesinin tekrar serbest bırakılması ve yol yapımıyla sorumlu müteahhitlerin çürük malzeme kullanma gibi hileleriydi. Ayrıca mükellef ameleleri belirlemek üzere yapılan sayımlarda isim ve şöhret belirtilmeyerek, çoğu yerde "köyünüzde 100 amele-i mükellef vardır" şeklinde kayıt tutulduğunu ve daha sonra bu kişilerin tüm sorumluluğunun muhtarlara yüklendiğini, muhtarların ise mükellef olmayan kişilerden dahi para toplayarak ve sağlıklı kayıt tutmayarak önemli yolsuzluklar yapabildiğini ileri sürmüştü. (BOA, **TFR. I. ŞKT.** 1/42. 2 L 1320. 2 Ocak 1903.)

Bu gibi nedenlerle yol çalışmalarında seneler geçmesine rağmen bir ilerleme sağlanamamış, milyonlarca günlük amele-i mükellefe ücreti de tahsil edilememişti. 20 senelik tecrübe, uygulanan yöntemlerle yol çalışması veya para tahsilatında herhangi olumlu bir gelişmeye imkan sağlamayacağını ortaya koyunca, 1910 yılından itibaren bedenen çalışma tamamen kaldırılarak, amele-i mükellefe uygulamasının sadece bedel ödeyerek gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştı.[358] Ancak, *İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-u Muvakkati*'nin 1. Fasıl 80. Maddesi 2. Fıkrası'yla bu usule de bir istisna getirilerek, kıtlık veya diğer sebeplerden bir bölgede halkın durumunun çok bozulması halinde, yol çalışması mükellefiyetlerinin meclis-i umumî veya vilayet encümenlerinin kararıyla bedenen yerine getirilebileceği belirtilmişti. İlk seneler iyi giden sistem, 3. yılla birlikte bu muafiyetin suiistimallere konu edilmesinden kaynaklanan bir takım sıkıntıları ortaya çıkarmıştı. Bazı vilayet ve livalarda, bu muafiyet uygulamanın geneline yayılarak sanki bedenen çalışma serbestmiş gibi hareket edilmeye başlanmıştı.[359]

1914 yılında yol bedelleri miktarı değiştirilmiş ve en düşüğü 12 kuruş ve en yükseği 40 kuruş olacak şekilde vilayetler için farklılaştırılmıştı. Buna göre her vilayet için yol bedelinin genel meclisler tarafından yıllık olarak belirlenmesi uygun görülmüştü.[360] Maluller ve silahaltındaki tüm askerlerin muaf tutulduğu[361] yol bedelinden, 18-60 yaş arasındaki erkek nüfusun tamamı yükümlü tutulmuştu. Mükelleflerin yol bedellerini Ağustos ayında tek seferde ödemesi, memurlar içinse Ağustos maaşlarından kesinti yapılarak bedellerin tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı.[362]

---

[358] Mehmed Cavid, "Esbab-ı Mucebe Layihasından Mâba'di", **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, C. 6, S. 1, 1326-1910, s. 1139.; Maliye Nezareti, **Senelik İhsaiyat-ı Maliye, Varidat ve Masarifat-ı Umumiyeyi Muhtevidir**, 1326-1910, İstanbul, Matbaa-i Amire, s. 36.

[359] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 9/16. 15 Z 1331. 15 Kasım 1913.

[360] Örneğin Basra Vilayeti 1915 için yıllık 16 kuruş yol bedeli belirlemişti. Hemen sınır komşusu olan Bağdat Vilayetinde ise bu bedel 12 kuruştu. (BOA, **DH. UMVM.** 55/45. 16 Z 1333. 25 Ekim 1915.)

[361] Bu düzenleme ile birlikte, yine silahlı görev yapsa da polisler ve öğrenciler de tarik bedeli ödemekle mükellef tutulmuştu. Ayrıca daha önceki dönemde örneğin Hicaz Vilayeti ahalisi bu bedeli ödemekten muafken, bu düzenlemele birlikte onlar da mükellefiyet kapsamına alınmıştı. Böylece kanunun istisnaiyet kapsamı daraltılmıştı. (BOA, **DH. İD.** 170/8. Lef. 16/1 ve 22/1. 20 M 1333. 8 Aralık 1914.; BOA, **DH. İD.** 179/4. 29 CA 1332. 25 Nisan 1914.; BOA, **DH. MB. HPS. M.** 9/105. 29 S 1332. 27 Ocak 1914.; BOA, **DH. MB. HPS. M.** 9/105. 29 S 1332. 27 Ocak 1914.; BOA, **DH. MB. HPS. M.** 18/71. 2 S 1333. 20 Aralık 1914.)

[362] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 18/23. 12 M 1333. 30 Kasım 1914.; BOA, **DH. UMVM.** 128/74. 21 Z 1332. 10 Kasım 1914.; BOA, **DH. UMVM.** 128/37. 1 ZA 1332. 21 Eylül 1914.

Yol bedelini ödemeyen yükümlülerden haczedilebilecek emlakı olmayan kişiler, bulunduğu bölgedeki yollar veya diğer inşaatlarda devlet tarafından bedenen çalıştırılacaktı. Buna göre diğer işçilerin aldığı günlük ücretlere tabi olacak bu kişilerin, aldıkları ücretlerin yarısı yükümlülükleri tamamlanıncaya kadar devlet tarafından kesilecek, talep etmeleri halindeyse mükellefler günlük ücretlerinin yarıdan fazlasını vererek mükellefiyetlerini daha kısa sürede tamamlayabileceklerdi. 1914 tarihli bu yeni düzenlemeyle yol bedeliyle ilgili yapılmış daha önceki yasal düzenlemelerin tamamı da yürürlükten kaldırılmıştı.[363]

Uygulamada bedenen çalışmanın kaldırılması ve sadece bedel tahsil edilmesine başvurulması, bu bedelin ödenmemesi ya da ödenememesi gibi sorunları da doğurmuştu. 1914 yılı sonunda İstanbul Valiliği, Tahsil-i Emvâl Kanunu gereğince yol bedelini ödeyemeyen ve haczedilebilecek malı da olmayan kişilerin hapsedilmeleri gerekip gerekmediğini sormuş, verilen cevapta bunların hapsinin uygun olmayacağı, bunun yerine en yakın bölgedeki yol veya inşaatlarda çalıştırılmaları, o yıl eğer inşaat veya yol yapımı yoksa borçlarının gelecek yıl bedenen çalışmaları ile tahsil edilmesi belirtilmişti. Dolayısıyla mükellef amele uygulaması kapsamında bedenen çalışma, artık sadece borcunu ödeyemeyen, borç tahsili için haczedilebilecek hiçbir malı da olmayan, yani toplumun en fakir sınıflarına mahsus bir af yöntemi olarak değerlendirilir hale gelmişti.[364] Ayrıca ayağı kesik veya 2 gözü de kör olan, dolayısıyla kendi çalışmasıyla geçimini sağlayacak gelir elde etme gücünden yoksun kişiler bu mükellefiyetten istisna tutulmuşlardı.[365]

Halkın kamuya ait bayındırlık işlerinde çalışmasını öngören bu uygulama, Osmanlı'nın son döneminde de yürürlükte kalmaya devam etmişti. Savaşlarla birlikte hayat pahalılığı ve fiyatlar genel seviyesindeki yükselmelere rağmen uzun süre

---

[363] "Tarik Mükellefiyet-i Nakdiyesi Hakkında Kanun-u Muvakkat", 14 R 1332, 12 Mart 1914, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 6, s. 304-305.

[364] BOA, **DH. İD.** 64/70. 13 M 1333. 1 Aralık 1914.
Bursa Vilayeti de aynı şekilde tarik bedeli ödemeyen ve haczedilebilecek malı olmayanların hapis cezası ile sorumlu olup olmadığını sormuş ve varsa inşaatlarda çalıştırılmaları, halihazırda inşaat yoksa gelecek senelerde çalıştırılmaları cevabı verilmişti. (BOA, **DH. İD.** 64/69. 29 Z 1332. 18 Kasım 1914.)

[365] BOA, **DH. UMVM.** 128/70. 15 Z 1332. 4 Kasım 1914.

boyunca pek artırılmayan yol bedeli, 1920 yılı Ocak ayında yapılan bir değişiklikle 40 kuruştan 100 kuruşa çıkarılmıştı.[366] Aynı yılın Haziran ayında yapılan bir değişiklikle de, asgari 12 kuruş ve azami 120 kuruş olmak üzere vilayetler arasında bu iki sınır içinde değişecek miktarlarda yol bedeli toplanmasına başlanmıştı. Miktarın bölgeler için net olarak belirlenmesi ise Vilayet Genel Meclislerine bırakılmıştı.[367] 1922 yılında yapılan bir yasal düzenlemeyle de, mükellefiyet için yaş sınırları 18-60 yaş şeklinde korunurken, yol bedeli ise 2 liraya çıkarılmıştı.[368]

1.3. İşgücünün Dinî ve Etnik Yapısı, Çalışma Hayatına Etkileri ve Osmanlı İşgücünün Uluslaşma Süreci

Çalışmanın yabancı çalışanlarla ilgili bölümünde, Osmanlı'da sivil halkla birlikte gönüllü olarak emek piyasasına katılan çok farklı milletlerden işçiler olduğunu belirtmiştik. Bu özelliği, işgücüne milletler arası bir görünüm kazandırmaktaydı. Yabancı çalışanlar dışında emek piyasasında yer alan Osmanlı vatandaşı işçileri de tek bir unsur olarak ele almak, alt kimliklerin çokluğundan oluşan bir zenginliği de fark etmemek olacaktır. Bu işgücünün genel ve ortak noktası, tamamının Osmanlı vatandaşı olmasıydı. Ancak daha özele inildiğinde bu Osmanlı vatandaşlarının din, ırk, sosyal yaşam, dil vb. birçok unsurda farklılaştığı görülecektir. İmparatorluğun erken dönemlerinde bu farklılıklar, siyasî ve sosyal sorunların ön plana çıkmamış olması nedeniyle göze batmamakta, aksine zenginlik açısından bir avantaj dahi olabilmekteydi. Ancak son dönemlerde, özellikle de bu çalışmanın konu aldığı dönemlerde, bu zenginliğin, sosyal ve siyasî sorunlarla birlikte bir problem haline gelebileceği görülmüştü.

1.3.1. Etnik Köken ve Dinî İnanç Açısından Osmanlı İşgücü

Osmanlı, oldukça farklı etnik kimlik ve dinî inançlara sahip unsurların bir arada yaşadığı bir nüfusa sahipti. Devlet tarafından en genel anlamda Müslüman ve

---

[366] "Tarik Bedeli Nakdisi", **Alemdar**, No: 2694-394, 14 KS 1336, 14 Ocak 1920, s. 3.
[367] "Tarik Mükellefiyeti Nakdiyesi Hakkında", **Alemdar**, No: 2830-530, 3 Haziran 1336, 3 Haziran 1920, s. 3.
[368] "Tarik Mükellefiyet-i Nakdiyesinin 1338 Senesine Mahsus Olmak Üzere Tezyidi ve Teferruatı Hakkında Kararname", 20 Mayıs 1338, 20 Mayıs 1922, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 12, s. 655-657.

gayrimüslim şeklinde temel bir ikili tasnif yapılmaktaysa da; bu sınıflandırmanın birçok alt dalı mevcuttu. Müslüman olarak nitelendirilen kesimde Türkler, Kürtler, Laz, Kafkasya kökenli, Çerkez, Arap, Boşnak, Arnavut ve daha birçok milletten bireyler vardı. Gayrimüslim nüfusta ise Rum, Yunan, Bulgar, Sırp, Hırvat, Ermeni, Suriyeli Ortodoks ve Katolik, Keldani, Süryani, Nasturi, Romen, Yahudi ve yine birçok farklı ırk ve dinden gruplar vardı.[369] Ayrıca Çingeneler gibi alt gruplarla imparatorluk içinde ikamet eden yabancı ülke vatandaşları da ülkenin insan kaynağını zenginleştiren unsurlardandı.

Nüfusun bu farklı millet ve dinlerden oluşan yapısı, çalışma hayatında da doğal olarak kendisini göstermekteydi. İşgücü de nüfusun bu yapısına paralel olarak insan çeşidi açısından oldukça zengindi. Aynı kazada, aynı mekan altında kamu ya da özel sektör üretim birimlerinde farklı etnik kimlik ve dine sahip çalışanların istihdam edilmesi yaygın görülen bir durumdu.

İstanbullu bir aydın Ahmet İhsan'ın hatıraları bu farklılığı yansıtan örneklerden biridir: *"... Vaniköy'deki yalımızda ben dünyayı ilk görüp anlamağa başladığım vakit, aile doktorumuzun adı Andonoki, eczacımızın ismi Petraki idi; Babamın Sarrafı Artin'di. Bakkalımız Bodosaki, terzimiz Karnik, kuyumcumuz Garpis, berberimiz Yani idi. Yalımızın önünden kayıkla geçen Tefeci Mişon, Gevrekçi Yanko, Yemişçi Vasil bize her gün mal satardı. Yalıda sandalcımız Dimitri idi, ayvazın adı İstipan idi; eve gelen bohçacı kadın Mannik Dudu idi…"*[370]

1895'te Reji'nin memur olarak çalışan 1.085 Osmanlı vatandaşından yine farklı ırka sahip 625 Müslüman ve 560 gayrimüslimin bulunması[371]; 1896'da Zonguldak'ta bir maden şirketinde 47 Türk, 19 Arnavut, 5 Çerkez, 512 Kürt, 149 Laz, 67 Ermeni, 160 Rum ve 2 Bulgar[372]; 1897'de Yıldız Sarayının inşaatında 44

---

[369] Justin McCarthy, **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)**, Çev. İhsan Gürsoy, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995, s. 3.
[370] Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası- II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1990, s. 19.
[371] **İkdam**, No: 409, 2 Eylül 1311, 14 Eylül 1895, s. 1.
[372] BOA, **BEO.** 824/61795. 2 RA 1314. 11 Ağustos 1896.

Müslüman ve 32 gayrimüslim[373] Osmanlı vatandaşının bir arada çalışması hep bu nüfus farklılığının işgücünün yapısına yansımasının sonuçlarıydı. İşgücünün bu farklı alt kimlikleri sadece özel sektörde değil, kamu sektöründe de kendini göstermekteydi. Özellikle hem sanayinin, hem de nüfusun daha yoğun olduğu ülkenin batı kesimlerinde hissedilen bu farklılık, devlet dairelerinde çalışanların kimliklerinden de okunabilir. 1905 yılında Selanik, Kosova ve Manastır vilayetlerini kapsayan Rumeli Vilayetlerinde Hıristiyan tebaadan memurların din, ırk, yaş gibi niteliklerini belirlemek amacıyla yapılan bir devlet çalışmasında, çıkan sonuçlar etnik ve dinî durumla ilgili farklılığı ortaya koymaktaydı:[374]

- Manastır Vilayeti Manastır Kazası Maarif (eğitim) İdaresi'ndeki memurlar, Müslümanlar dışında 2 Ortodoks Ermeni, 3 Rum ve 1 Sırp tebaaydı.

- Aynı kazanın mal memurları arasında 1 Bulgar ve 6 Rum, orman idaresi memurları arasında ise 1 Musevi bulunmaktaydı.

- Manastır Kazası Adliye Daireleri'nde Müslümanlarla birlikte 13 Rum, 1 Musevi ve 1 Romen (Ulah) çalışmaktaydı. Düyun-ı Umumiye Nezareti'nde ise Müslümanlarla birlikte biri Katolik olmak üzere 6 Ermeni, 3 Rum, 1 Bulgar ve 2 Musevi vardı.

- Bu durum sadece küçük memuriyetlerle sınırlı kalmamıştı. Hıristiyan bir Rum, vilayet vali yardımcılığı, yine bir başkası Siroz Kazası mutasarrıf muavinliği görevlerini yürütüyordu. Kaymakam yardımcıları arasında da 10 Hıristiyan ve 2 Ermeni muavinin varlığı kayıt altına alınmıştı.

- Kosova vilayeti adliye dairesinde ise Diyarbakırlı bir Süryani, yine Diyarbakırlı bir Keldani, Kayserili bir Rum ile Sivaslı bir Ermeni ve Göriceli bir Rum, diğer Müslüman memurlarla birlikte vilayet istinaf mahkemesinin azalıklarını paylaşmıştı.

---

[373] BOA, **HH. D.** 29942. 1315. 1897.
[374] BOA, **TFR.I.UM.** 30/2907. 21 Zilhicce 1321. 9 Mart 1904.

- Polis memurları açısından da durum çok farklı olmayıp, 3. Sınıf komiser olarak 3 Musevi, 1 Rum, 1 Ulah ve 1 Bulgar; polis memuru olarak da Rum, Ermeni, Musevi, Ortodoks tebaadan kişiler, Bulgar ve Ulahlar, Müslüman memurlarla birlikte çalışmaktaydı.

Sadece Rumeli Vilayetlerine mahsus olmayan bu durum, kurumların genelinde kendini hissettirmekteydi. İstanbul'da Bahriye Dairesi ve şubelerinde 1896'da çalışan memurlar arasında Musevi, İngiliz, Alman, Rum, Ermeni, İtalyan, Fransız ve Karadağlılardan oluşan 135 memur vardı. Memurlar, hastanelerden erkân-ı harbe, tercüme dairesinden sanayi taburuna, vapurlardan tersanelere ve limanlardan imalathanelere kadar çok farklı birimlerde istihdam edilmekteydi. Aralarında devlet hizmetine giriş tarihleri bakımından 25 seneyi aşkın bir süredir hizmet edenler olduğu gibi 1 senedir çalışmakta olanlar da vardı.[375]

Gayrimüslimler devlet memuru olarak bulundukları daire ve konumlarda en üst noktalara kadar yükselme şansına da sahipti. 1839-1922 arasında 34 bakanın görev yaptığı Hariciye Nezareti'nde 4 (Karatodori Paşa, Sava Paşa, Noradonkyan efendi, Yusuf Franko Paşa), 1857-1922 yılları arasında Maliye Nezareti'nde 1 (Müslim Kazasyan Paşa); 1848-1922 arasında Nafia Nezareti'nde 39 bakan arasında 8; 1878-1911 arasında Orman ve Maden Nezareti'nde görev yapan 6 bakan arasında 5; 1876-1919 arasında ise 19 bakanın görev yaptığı Posta ve Telgraf Nezareti'nde 4 bakan gayrimüslim tebaadandı.[376] 1908 sonunda Osmanlı Meclis yapısının, 142 Türk, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Yahudi, 4 Bulgar, 3 Sırp ve 1 Ulah'tan oluştuğu göz önüne alınırsa, Osmanlı çalışma hayatı ve toplumsal yapısında

[375] BOA, **Y. MTV.** 143/54. 18 M 1314. 29 Haziran 1896.; Kaori Komatsu, "1896 Osmanlı Bahriyyesi'nde Yabancılar ve Gayrimüslimler", **Tarih ve Toplum**, C. 24, S. 139, Temmuz 1995, s. 20-21.

[376] Namık Sinan Turan, " "Tefrik'ten İttihad'a" Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimler'in Toplumsal ve Siyasi Statülerinde Değişim Süreci", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 58, S. 1, Yıl: 2008, s. 34-35.

olduğu gibi, etnik ve dinî çeşitliliğin etkileri devlet yönetiminde de açıkça görülebilmektedir.[377]

Bu kozmopolit yapı, 1908 sonrası işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinde de kendi göstermişti. Her ne kadar gayrimüslimlerin daha fazla ön planda olduğu dikkat çekse de, cemiyetleşmede Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte hareket ettiği birçok örnek mevcuttu. Yürürlükteki kanunlara uygun olarak işçilerinin hukukî ve sosyal haklarını korumayı hedefleyerek kurulan Ameleyi Siyanet Cemiyeti'nin 11 kişilik kurucu heyetinin 7'si Müslüman, 4'ü gayrimüslim; işçiler arasında yardımlaşmayı amaçlayan Dersaadet Telefon Şirketi Memurin ve Teavün Cemiyeti'nin 7 kişilik kurucu heyetinin 2'si Müslüman, 5'i gayrimüslim[378]; basın çalışanlarının haklarını korumayı hedefleyen Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti'nin 11 kurucu üyesinin 8'i Müslüman ve 3'ü gayrimüslim vatandaşlardı.[379] Çalışmanın grevler bölümünde göreceğimiz üzere, birçok işçi eyleminde Müslüman ve gayrimüslim farklı etnik kimlikten işçilerin işverene karşı çalışma şartlarını iyileştirmek amacıyla yan yana mücadele edeceği çok sayıda örnek de mevcuttu.

Çalışanların etnik ve dinsel çeşitliliği, tatil günlerinde de kendini göstermekteydi. Her yıl Nisan ayında kutlanan ve Hıristiyanlar için kutsal gün olan paskalya tatili nedeniyle, çalışanlarının çoğu Hıristiyan olan müesseselerde üretim ve hizmetin tamamen durması pahasına çalışanlara izin verilmekteydi. 1870'de Basiret gazetesi, matbaa çalışanlarının genelini oluşturan Hıristiyan işçilerine paskalya tatili nedeniyle 3 gün izin verileceğini belirtip, gazetenin 3 gün yayınlanamayacağını okuyucularına duyurmuştu.[380] 1893 yılında yürürlüğe giren her türlü askerî kurum ve

[377] Kemal Karpat, "The Memoirs of N. Batzari: The Young Turks and Nationalism", **International Journal of the Middle East Studies**, Vol. 6, July 1975, s. 279-280.
[378] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB**. 53/78. 29 CA 1339. 8 Şubat 1921.
[379] "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", **Servet-i Fünun**, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 2.; "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", **Tanin**, No: 46, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.
[380] **Basiret**, No: 62, 11 Nisan 1286, 23 Nisan 1870, s. 1.

fabrikalarda çalışma şartlarını düzenleyen Amele Nizamnamesi'nde de tatil günleri olarak Cuma günleri belirlenmişti.[381]

Özel sektör açısından ise, kurumların genelinde hafta tatili uygulaması mevcut olmamakla birlikte, Balkanlar gibi gayrimüslim tebaanın yoğun yaşadığı yerlerde haftada bir gün tatil verilen kurumlarda bu günün hep Pazar olduğu görülmekteydi. 1878'de madenler ve kükürt fabrikalarında çalışan işçilerin kayıt altına alındığı defterlerde tüm işçilerin ortak bir günde işe gelmedikleri görünmektedir. Pazar gününe denk gelen bugünde maden ve fabrikanın kapalı olduğu anlaşılmaktaydı.[382] Şark Şimendiferleri Şirketi Selanik işçileri de, Paskalya ve Noel gibi kutsal günler dışında, Pazar günlerinin hafta tatili olarak ilan edilmesini 1908 yılında yaptıkları bir grevle şirkete kabul ettirmişti.[383] Yahudi nüfusun ağırlıkta olduğu Selanik'te, Herzog Fabrikası, kutsal gün olan Sebt gününde, yani Cumartesi gününde de çalışılacağını ve 7 günlük üretime geçileceğini ilan ettiğinde işçilerin greve dönüşen bir tepkisiyle karşılaşmış ve geri adım atmak zorunda kalmıştı.[384] Yine Selanik'te öteden beri Yahudi hamallar Cumartesi günleri çalışmıyorlardı. 1905 yılında, Cumartesi günü çalışmadıkları gerekçesiyle kendilerine ceza kesilmesine teşebbüs edildiğinde ise, Yahudi tüccarlar devreye girip karşı çıkmıştı.[385]

İşgücünü oluşturan bu farklı din ve milletten unsurların çalıştıkları meslekler ve vasıf açısından işgücü içindeki dağılımına baktığımızda ise, Müslüman kimliğin daha az vasıf gerektiren ve niteliksiz, gayrimüslim kimliklerinse daha nitelikli ve vasıf gerektiren işlerde yoğunlaştığı görülmekteydi. Ticaret ve esnaflık gibi daha

---

[381] "Amele Nizamname-i Dahilisi", 9 Ş 1310, 26 Şubat 1893, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 1368-1376.; BOA, **ŞD. HU.** 27/4. 14 L 1333. 25 Ağustos 1915.
[382] BOA, **T.D.** 1080. 1295. 1879.
[383] Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1980, s. 52.
[384] Gila Hadar, "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, Der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 143.
Yahudi işçilerin Cumartesi günleri çalışmaya sıcak bakmaması, bölgedeki Yahudi işyeri sahiplerinin dahi işçi olarak Hıristiyanları çalıştırmasına neden olabilmekteydi. (Donald Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 115-116.)
[385] BOA, **TFR. I. KV.** 114/13338. 13 ZA 1323. 9 Ocak 1906.

fazla gelir getirici işlerde de gayrimüslim nüfus daha fazla ön planda görülmekteydi. Elbette bu duruma istisna birçok örnek de mevcuttu, ancak çalışma ve üretim hayatında genel yapının bu şekilde olduğunu ifade etmek de yanlış olmayacaktır.

1897'de Yıldız Sarayının inşaatında 44 Müslüman ve 32 gayrimüslim toplam 76 inşaat işçisi istihdam edildiğini yukarıda söylemiştik. İnşaat işçileri arasında en düşük ücretli ve en az vasıf gerektiren iş rençberlikti. 8 ya da 9 kuruş günlük ücret alan bu 28 rençberin 27'si Müslüman ve sadece 1'i gayrimüslimdi. En düşüğü günlük 19 kuruş olmak üzere en yüksek ücretin verildiği taşçılık, duvarcılık ve sıvacılık gibi mesleklerde çalışan 13 işçininse 2'si Müslüman ve 11'i gayrimüslimdi.[386] Bu rakamlar da, Yıldız Sarayı inşaatındaki işçilerin yüksek ücretli nitelikli işlerinin gayrimüslimler; düşük ücretli vasıfsız işlerininse Müslümanlar tarafından yapıldığını göstermekteydi.

Tarımsal üretimde de benzer örnekler oldukça fazlaydı. Köylerde hububat türünden ürünler yetiştiren Türkler, Rumeli bölgesinde ise bağcılık, ipek böcekçiliği ve tütün ticareti gibi işlerden uzak durmuş ve daha kârlı olan bu işler gayrimüslimlerce yapılmıştı. Türkler tarafından ziraat ürünleri üretilmiş, ancak bu ürünleri ticaret aracılığıyla pazara sunanlar ise genellikle Rum tüccarlar olmuştu. Gayrimüslim ve azınlıkların çalışma ve ticaret hayatındaki etkinliği dönemin önde gelen kişilerinin hatıralarından da okunabilmektedir:[387]

"Kasaba ve şehirlerde Avrupa mallarını satanlar, yani manifaturacı, beyaz camcı, hırdavatçı, kırtasiyeci ve diğer bütün esnaflık- başta Ermeniler olmak üzere- Yahudilerin ve Rumların işiydi. Büyük ithalatçılığı da ermeni, Yahudi ve Rumlar yapıyorlardı. Sanatkârlar da büyük ölçüde onlardandı. Demircilik Ermenilerin,

---

[386] BOA, **HH.D.** 29942., **a.g.e.**

[387] Birinci, **a.g.e.**, s. 17-18.
Bu esnaf yapılanmasında belli mesleklerin yoğunlukla bazı etnik kimlikler tarafından gerçekleştirilebildiği de görülmekteydi. Örneğin 1863'te İstanbul'da 1.500 Bulgar terzinin çalışması Bulgarların terzilik işlerinde yetenekli olması ve kaliteli ürünler yapmalarına bağlanmıştı, . Esnafın bu kimliği, çalıştırdığı işçilerin de aynı milletten olmasına neden olabilmişti. 1870'lerde İstanbul'daki atölyesinde 800 Bulgar işçi istihdam eden Bulgar bir terzi esnafı bu duruma yönelik bir örnekti. (Michael Palairet, **Balkan Ekonomileri 1800-1914, Kalkınmasız Evrim**, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul, Sabancı Üni. Yayını, 2000, s. 85.)

mandıracılık Yahudilerin, eczacılık Rumların ve Ermenilerin, hekimlik ve bilhassa dişçilik ve büyük şehirlerde berberlik, değirmencilik, kunduracılık, balıkçılık, sarraflık ve bankacılık dahi bu azınlıkların elindeydi…"

İşçi ve esnaflar açısından görülen bu durum, sermaye sahipliği ve ticaret yapanlar açısından da söz konusu olmuştu. II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908'li yıllarda Bursa'da faaliyette olan 41 fabrikadan sadece 10 tanesi Müslüman-Türk sermayedarlara aitken, geri kalan kısmının gayrimüslimlere ait olması bu duruma bir örnekti.[388] Tarihî arka planı ve gelişimi ile birlikte düşünüldüğünde, Osmanlı'da Müslümanların sektörel anlamda özellikle tarımda yoğunlaştıkları, çalışma hayatında ise tüccarlık veya girişimcilik gibi işlerden ziyade memur olmaya daha sıcak baktıkları görülmekteydi. Ülkenin yaşadığı gerileme sürecinden çıkmasının ekonomik kalkınmayla birebir ilişkili olduğu süreçte de, basın Müslüman Türk unsurun bu niteliğini eleştiri konusu yapmaktaydı.

Mart 1870'de Müslüman Türk unsurun memurluk sevdası ve ticaret-sanayiye uzaklığıyla ilgili kapsamlı bir eleştiri yazısı yayınlayan Basiret Gazetesi, bunları 5-10 kişi toplanıp paralarını birleştirerek bir atölye, fabrika, dükkan açmaya ve ticaret yapmaya çağırmıştı. Böyle bir tercihin kahvelerde ve sokaklarda gezinen işsiz güçsüz gençlerin de istihdamını sağlayacağını ve hem bu yolla, hem de yaratılacak zenginlikle, gerek kendileri, gerekse ülkeleri açısından en verimli davranış olacağına dair Müslümanları teşvik etmeye çalışmaktaydı. Gazete o güne kadar bu yönde

---

[388] Ayhan Aktar, **Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi**, İstanbul, Afa Yayınları, 1990, s. 175.
İngiliz Konsolosu Palgrave 1868 yılında yazdığı raporunda Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların durumuna yönelik tespitlerde bulunmuş ve takip edilen askerî, siyasî, sosyal ve ekonomik politikaların dolaylı sonuçlarının gayrimüslimlerin ekonomik açıdan ön plana çıkmalarına imkan tanıdığını ileri sürmüştü. Palgrave raporunda "*Türkiye'deki Hıristiyanların Müslümanlara kıyasla refah içinde olmalarını, onların daha enerjik, çalışkan ve erdemli olmalarına yormak yanlıştır. Gerçek şu ki, çalışkanlık, doğruluk, namusluluk ve dürüst iş çıkarma bakımından Müslümanlar şaşmaz biçimde, Rum ve Ermeni hemşerilerinden kesinlikle bir gömlek üstündürler. Ama ne var ki, Müslümanlar muazzam bir yükün altında sistematik olarak ezilmişlerdir ve ezilmektedirler. Hıristiyanlar ise Osmanlı Devletindeki ayrıcalıklı durumlarını sürdürerek son yüzyıldan beri sürekli olarak zenginleşmişlerdir…"* (Yelda Demirağ, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM),** S.13, 2002, s. 20.

birçok çağrıda bulunulmasına rağmen bundan sonuç alınamadığını belirmekteydi.[389] Nitekim o tarihten 50 sene sonra da Türk ve Müslüman unsurların işgücü ve sermaye sahipliği açısından pek ilerleme göstermemiş olması, teşvik çalışmalarının o günden sonra da pek sonuç getirmediğini ortaya koymaktaydı.

1874'te Şark Gazetesi de, Osmanlı'da Müslüman ailelerin, çocuklarının sanayi erbabı değil de, memur olmalarına daha sıcak baktıklarını ileri sürüp eleştirmekteydi. Gazeteye göre, sanayi hayatında yer alacak nitelikli, eğitimli bir çalışan bir memurdan çok daha üstündü. Bunu da Sultanahmet Sanayi Mektebi'nden başarı ile mezun olduktan sonra Anadolu Demiryollarında işe başlayan ve şirket yönetiminin de kendilerinden oldukça memnun kaldığı 2 Müslüman öğrenciyi örnek göstererek desteklemekteydi.[390]

1.3.2. Osmanlı Çalışma Hayatında Etnik ve Dinî Farklılık Kaynaklı Sorunlar

Yabancı işçiler bölümünde, kültürel, etnik ve dinî farklılıkların çalışmak üzere Osmanlı'ya gelen bu işçilerle yerli işçiler ya da halk arasında sorunlara neden olabildiğine değinmiştik. Aynı durum, aynı ülkenin vatandaşları olan, ancak farklı köken ve dinlere sahip çalışanlar açısından da yaşanabilmekteydi. Yukarıda çalışma hayatının genel tablosu çizilirken, ortak noktası Osmanlı tebaalığı olan çok farklı kişilerin aynı mekan altında bir arada çalıştığını belirtmiştik. Bu durum tarih boyunca Osmanlı çalışma hayatının gerçeklerinden biri olmuştu. Ancak özellikle 19. yy.ın ikinci yarısından sonra ve 20. yy.ın başlarında bu farklılığın işgücü arasında büyük problemlere yol açabileceği de bir başka gerçekti.

---

[389] "Türklük", **Basiret**, No: 40, 19 Z 1286, 22 Mart 1870, s. 2-4.

[390] **Şark**, No: 132, 7 Mayıs 1290, 19 Mayıs 1874, s. 2.
Osmanlı'da Müslüman Türk unsurun memurluğa daha sıcak bakması ve sanayi ya da ticaretle pek ilgilenmemesini eleştirerek, ticaret ve zenginliği teşvik eden yazılar sadece gazete veya dergilerde yer almamış, romanlara da yansımıştı. Eserlerinde gerçek hayattan betimlemelere oldukça sık yer veren Ahmed Mithad'ın Müşahedat isimli romanında da İstanbul'da yaşayanları ticarete özendirmeye yönelik birçok mesaj vardı. Müşahedat'ın bu yönde bir değerlendirmesi için bkz.; Hande Birkalan, "Mekan, Dil, Etnisite, Sosyal Cins, Sınıf ve Hayat Hikayeleri ve Müşahedat'a Etnografik Bakış", **Tarih ve Toplum**, C. 34, S. 203, Kasım 2000, s. 45.

İşgücü arasındaki bu problemin en genel kaynağı, çalışma hayatı temelli değil de, siyasî kaynaklı dışsal sorunlardı. Örneğin 1890'larda ayrılıkçı hareketlerin ön plana çıkmasıyla imparatorlukta Ermeni meselesi bir problem haline gelmeye başladığında, genel siyasî ve sosyal durumdan etkilenen hamal ve rençber gibi Müslüman işçilerin Ermeni işçilere saldırdıkları görülmekteydi.[391] 1894'te Reji'nin Ermeni güvenlik güçlerinin (kolcu) kendi aralarında Müslüman kolcular aleyhine gruplaşarak işlerinden çıkartmaları, Müslüman kolcuların da buna karşılık intikam almak amacıyla silahlandıklarının haber alınması, farklı etnik kökenli işçilerin birbirleriyle yaşadığı anlaşmazlıkları göstermekteydi.[392] 1899'da Varna'da Bulgar işçiler, Müslüman işçilere saldırırken[393]; 1903 yılında Üsküp Zelnik bölgesinde demiryolu inşaatında çalışan Osmanlı vatandaşı 4 Bulgar işçi, askerler tarafından öldürülmüştü. Askerler, önceki gün bir asker arkadaşlarının Bulgar çetesi tarafından öldürülmesi sonrası, tepkilerini demiryolu yapımında çalışan olayla ilgisiz Bulgar işçilere yönlendirmiş ve böyle bir sonuç yaşanmıştı.[394] Taraflar arasında yaşanan her 2 olayın nedeni de, ayrılıkçı bağımsızlık faaliyetleri kaynaklı siyasî nedenlerdi. Bu durum siyasî istikrarsızlıkların işgücü üzerinden çalışma hayatından istikrarsızlığa dönüşebildiğini göstermekteydi.[395]

İşgücü içindeki bu çatışmalar, sadece dinî inanca dayalı farklılıklardan kaynaklanmamıştı. Aynı dinden olmasına rağmen Müslüman veya Hıristiyan unsurlardan farklı millet ya da mezhepler arasında da benzer sorunlar görülebilmişti.

---

[391] BOA, **A. MKT. MHM.** 632/30. 18 RA 1315. 17 Ağustos 1897.
[392] BOA, **İ. HUS.** 28/1312S-134. 1 S 1312. 4 Ağustos 1894.
[393] BOA, **A. MTZ. (04).** 61/36. 6 ZA 1316. 18 Mart 1899.
[394] BOA, **Y. A. HUS.** 454/115. 27 CA 1321. 21 Ağustos 1903.
[395] 1890'ların ortalarında Ermeni nüfusla yaşanan sıkıntılar, Avrupa devletlerinin de olaya müdahil olmasına neden olmuştu. Ermenilerin çalışma hayatından dışlandığı, devlet memuru yapılmadıkları gibi suçlamalar sonrası, 1893'te padişah emriyle bu iddialara karşı kamu kurumları ve Reji, Düyun-u Umumiye gibi birimlerde çalışan Ermenilere yönelik kayıt toplanmaya başlanmıştı. Bakanlıklardan ve yerel makamlardan gönderilen cevaplar, Osmanlı işgücünün etnik çeşitliliği açısından zengin bir bilgi kaynağı sunmaktadır. Kayıtlardan, hizmet süresi 50 seneye yaklaşan birçok Ermeni memur olduğu, memur sayısının da önemli miktarlarda olduğu görülmekteydi. (Padişah iradesi için bkz. BOA, **Y. PRK. DH.** 6/55. 18 M 1311. 1 Ağustos 1893. Gelen cevaplarla ilgili bkz. BOA, **Y. PRK. BŞK.** 32/23. 15 M 1311. 29 Temmuz 1893.; BOA, **Y. PRK. DH.** 6/42. 8 M 1311. 22 Temmuz 1893.; BOA, **Y. PRK. DH.** 6/46. 12 M 1311. 26 Temmuz 1893.; BOA, **Y. PRK. DH.** 6/55. 18 M 1311. 1 Ağustos 1893.; BOA, **Y. PRK. DH.** 8/18. 15 R 1312. 16 Ekim 1894.; BOA, **Y. PRK. ŞD.** 1/61. 30 RA 1311. 11 Ekim 1893.; BOA, **Y. PRK. BŞK.** 48/31. 9 CA 1314. 16 Ekim 1896.; BOA, **Y. PRK. DH.** 6/54. 17 M 1311. 31 Temmuz 1893.; BOA, **Y. PRK. MF.** 3/7. 30 RA 1311. 11 Ekim 1893.

1900'lerde Balkanlarda Rum ve Bulgar unsurlar arasında var olan anlaşmazlıklar çalışma hayatına da yansımış ve işçiler ölümle sonuçlanacak anlaşmazlıklar yaşayabilmişti. 1906'da Aynaroz'da Rum ve Bulgar işçiler arasında çıkan çatışmalarda 5 Bulgar işçinin ölmesi de bu anlaşmazlığın sonucuydu.[396] Aynı bölgede 1907'de Rumların saldırdığı 125 Bulgar işçiden 25'i ölürken, 100 işçi güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası kurtarılabilmişti.[397] Çatışmaların tarafı sadece işçiler olmamış ve farklı etnik grupların kurduğu örgüt ya da komitelerin de üretim hayatına müdahaleleri söz konusu olabilmişti. Rum Makedonya Komitesi'nin 1905 yılında Selanik'te İtalyan Ogvalatini'nin fabrikasında çalışan Bulgar işçilerin 10 gün içinde işten çıkarılmaları, aksi takdirde öldürülecekleri tehdidi de bu durumun bir örneğiydi.[398] 1907'de Selanik'teki bir tuğla fabrikasında çalışan 3'ü çocuk 8 Bulgar işçinin[399], 1908'de tarlalarda çalışan 7 Bulgar işçinin öldürülmesi, farklı etnik yapılar arasındaki anlaşmazlığın çalışma hayatında kendini hissettirmesinden başka bir şey değildi.[400]

Hıristiyan tebaa arasındaki bu anlaşmazlığın bir benzeri, Müslüman unsurlar arasında da farklı nedenlerle yaşanabilmekteydi. 1912 yılında Irak'ta kazı çalışmasında istihdam edilen işçiler işinden çıkarılıp farklı bir aşiretten yeni işçiler istihdam edilince, olay bir anda farklı aşiretlerden işçiler arasında kavgalara dönüşmüştü.[401] Yine Müslüman işçiler arasında farklı mezheplere bağlı olmakta anlaşmazlık nedeni olabilmekteydi. 1909'da Şam'daki Sünnilerin, Şii memurlara yönelik şikâyetleri de, Şiilerin sürekli kendi üzerlerinde hâkimiyet kurmaya çalıştıkları ve kendilerine zulmettikleri nedenine dayandırılmıştı. Sünnilerin bu şikâyetine Hıristiyanlar da destek vermiş ve Şii memurlardan şikâyetçi olmuşlardı.[402]

Dinî ya da etnik farklılıklar dışında, tamamen farklı kültürel anlayışlar nedeniyle işgücünün alt unsurları arasında sıkıntılar yaşanabilmekteydi. 1909'da

---

[396] BOA, **BEO.** 2930/219682. 27 N 1324. 14 Kasım 1906.
[397] BOA, **DH. MKT.** 1214/43. 27 L 1325. 3 Aralık 1907.
[398] BOA, **BEO.** 2630/197182. 23 CA 1323. 26 Temmuz 1905.
[399] BOA, **TFR. I. A.** 36/3520. 20 N 1325. 27 Ekim 1907.
[400] BOA, **TFR. I. AS.** 62/6101. 14 S 1326. 18 Mart 1908.
[401] BOA, **DH. H.** 19/45. 4 M 1331. 14 Aralık 1912.
[402] BOA, **DH. MKT.** 2872/10. 22 C 1327. 11 Temmuz 1909.

Karesi'de maden işçilerinin ücret meseleleriyle ilgili olarak Dahiliye Nezaretine işçileri temsilen gelen Anastase adlı bir işçi, madenlerdeki Kürt ve Laz işçileri *"istifade-i şahsiyelerinden başka bir şey aramayan böyle vahşiler arasında iş yapmak mümkün olamayacağından…"* şeklinde nitelendirerek, işgücü içindeki gruplaşmaları ve bu gruplaşmalar kaynaklı sorunları dile getirmişti.[403]

Son olarak işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri açısından da etnik ve dinî farklılıkların olumsuz etki yapabildiğine değinelim. Yukarıda, işgücünün farklı unsurlardan oluşmasının, işçi örgütlenmesi ve hareketlenmelerinin de farklı din ve etnik yapıya sahip işçileri bir araya getirebildiğini belirtmiş ve örnekler göstermiştik. Ancak bu durumun tam tersi de geçerli olabilmiş ve farklı din ve etnik kimliklerden dolayı çalışanların işçi eylemleri ve örgütlenmesinde ayrı hareket edebildikleri görülmüştü. 1906'da Cibali Reji Fabrikasında yapılan grevde olduğu gibi, sadece Rum işçilerin katıldığı greve, fabrika çalışanı Müslümanlar katılmamıştı.[404] İşçi örgütlenmesi açısından da, İzmir Demiryolları İslam Memurları Teavün Cemiyeti örneğinde olduğu gibi kurulan bir işçi cemiyetinin hedef kitlesi sadece Müslüman işçilerdi.[405] İşgücünün alt unsurlarının farklılığının işçi hareketleri ve örgütlenmesine yansımalarını ilgili bölümlerde daha detaylı inceleyeceğiz.

Sonuç olarak, Osmanlı çalışma hayatında işgücü çok farklı etnik köken ve dinî inançlara sahip unsurların bir karışımı olmuş, bu kozmopolit yapısıyla da bir insan zenginliği sergilemişti. İstikrar ve zenginliğin olduğu erken dönemlerde bu farklılıklar küçük istisnalar dışında çok fazla soruna yol açmamıştı. Ancak siyasî ve askerî istikrarsızlıklar, ekonomik geri kalmışlıkla birleşince, bu zenginliğin bir sorun yatağı haline dönüşebileceği son dönemlerde çok sayıda olayla görülmüştü.

1.3.3. Osmanlı İşgücünün Uluslaşma Süreci

Farklı kimlikler arasında yaşanan bu sorunların doğal bir sonucu, son dönemlerle birlikte Osmanlı işgücünde yabancı işçilerle, Ermeni ve Bulgar

[403] BOA, **DH. MKT.** 2874/43. 24 C 1327. 13 Temmuz 1909.
[404] BOA, **DH. MKT.** 912/53. 23 N 1322. 1 Aralık 1904.
[405] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-052. 12 N 1337. 11 Haziran 1919.

gayrimüslim tebaadan işçilerin işgücünden uzaklaştırılmaları olmuştu. Bu durum, Osmanlı işgücünün uluslaşması ve Müslüman yoğun hale gelmesine neden olacak bir süreci hazırlarken, 1914-18 arasında millî iktisat uygulamalarıyla iyice yayılacak, nüfus mübadeleleriyle de desteklenerek Cumhuriyet döneminde de devam edecekti.

Yabancı işçilerle ilgili yaşanan sorunları ve savaşa girilen ya da anlaşmazlık yaşanan bir ülkenin vatandaşı olan işçilerin ülke dışına çıkarıldığını daha önce ifade etmiştik. Yabancı işçilerin en fazla olduğu imtiyazlı işletmelerde de 1887 yılından itibaren benzer bir uygulamaya gidilmişti. Özellikle yabancı işçiler yerine Osmanlı vatandaşlarının istihdam edilmesini temin edebilmek için, imtiyaz sözleşmelerine özel hükümler konarak teknik ve üst düzey memurlar dışındaki tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması, şapka yerine, Osmanlı kültürünü yansıtan fes giymeleri gibi zorunluluklar getirilmişti.[406] Osmanlı'da faaliyette bulunmalarına rağmen resmî yazışmalarında Türkçe yerine Fransızca kullanmaları[407], üst düzey yetkililerinin birçoğunun Türkçeyi en alt seviyede dahi bilmemesi gibi nedenler kamuoyundan da tepki çekmekteydi. 1906 yılında, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Fransız genel direktörünün görev süresinin dolması sonrası yerine atanacak kişi ile ilgili kurum İdare Meclisi'nde yapılan tartışmalarda da bu tepkiler görülmüştü. Meclis üyeleri arasındaki tartışmalarda, genel direktörün yabacı olmasını eleştirenler düşüncelerini şu savlarla desteklemişlerdi: [408]

---

[406] BOA, **İ. DH.** 1047/82247. 28 Z 1304. 17 Eylül 1887.
İmtiyazlı şirketlerin, sözleşmelerindeki hükümlere rağmen bu uygulamaya aykırı davrandıkları görülebilmişti. Şam Beyrut ve Havran Ticaret Şirketi de, sözleşmesine aykırı olmasına ve yerel yönetimden uyarılar da almasına rağmen yabancı işçi istihdamında ısrar etmişti. (BOA, **Y. PRK. DH.** 7/14. 2 CA 1311. 11 Kasım 1893.)
İmtiyazlı şirketlerde yabancı unsurların uzaklaştırılmaları ve işgücünün Müslüman ağırlıklı hale getirilmesiyle ilgili ayrıca bkz. Murat Koraltürk, "Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketlerde İşgücünü Türkleştirme Uygulamaları (1923-1930)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 7, Bahar-Yaz 2008, s. 61.

[407] 1913 yılında gerçekleşen bir olay, halkın Fransızca özelinde yabancı dillere karşı bakışını göstermesi açısından ilginçtir. Beyoğlu Belediyesi, 1913 yılında temizlik işçilerinin yakalarına numaralarını belirten madeni işaretler asmıştı. Bunların üzerinde Türkçe dışında Fransızca olarak da Beyoğlu Belediyesi ve işçi numarası yazmaktaydı. Ancak kısa süre sonra uygulama kaldırılmak zorunda kalmıştı. Çünkü işçiler üzerlerinde Fransızca yazı olduğu için camiye gidemediklerini ve namaz kılamadıklarını belirterek şikâyet etmekteydiler. ("Ehemmiyetsiz Bir Vaka", **Tanin**, No: 1729, 2 TE 1329, 15 Ekim 1913, s. 1.)

[408] BOA, **Y. MTV.** 287/154. 25 R 1324. 18 Haziran 1906.

- 4.000 kadar memuru olan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin, kendisinin devlet ortaklığı, çalışanlarının da devlet memuru olarak kabul edilmesine rağmen genel direktörünün Fransız, ikinci yetkilisinin Yunan ve üçüncü yetkili müşavirinse yerli ancak Katolik bir Ermeni olmasının, çalışanlarının genelinin Müslüman olduğu bir kurumda üstlerin astlarının hissiyatlarından haberdar olmamasına ve bunları dikkate almamalarına neden olduğu ileri sürülmüştü.

- Senede 50-60.000 civarında Türkçe evraka muhatap olan bir yetkilinin, bir kelime dahi Türkçe bilmeden bunların altına imza atması, ayrıca imparatorluğun her yerine yayılmış kendisine bağlı kurumlarla iletişim ve yazışmalarını da Türkçe yapmasının ne kadar etkin olacağı sorgulanmıştı. Kalabalık bir tercüman kadrosu oluşturulmasının da hem zaman, hem de maliyet açısından getirdiği yüklere değinilmiş ve idarenin direktörüyle diğer yetkililerinin yabancı olmasına tepki gösterilmişti.

Osmanlı işgücünün uluslaşma sürecinde asıl önemli gelişmeyse, yabancı işçilerden ziyade Ermeni, Bulgar ve Rum vatandaşlara, yani Osmanlı'nın kendi tebaasına karşı uygulanan politikalar olmuştu. 19. yy.ın ikinci yarısıyla birlikte azınlıklarla ilgili yaşanan problemler, savaşlar vb. olumsuzluklar sonrası, ilk olarak devlet kurumlarında ve çeşitli özel sektör işletmelerinde bu unsurların işten çıkarılmasıyla başlayan uygulamalar, 1910'lar sonrasında direkt bu unsurların yoğun yaşadığı topraklarla birlikte üstündeki kamu ve özel sektör üretim birimlerinin de kaybedilen savaşlarla elden çıkmasıyla son bulacaktı. Sürecin en net noktası ise, çalışma hayatına dışarıdan yapılan bu müdahalelerin hiçbirinin işgücü veya çalışma hayatının kendi içsel dinamiklerinden kaynaklanmaması, tamamen dış kaynaklı istikrarsızlıklardan dolayı olmalarıydı. Yani 1894'te Vilayetlerdeki posta ve telgraf şubelerinde çalışan bazı Ermenilerin işten çıkarılarak yerlerine Müslüman işçiler istihdam edilmesi istendiğinde[409]; 1896'da Anadolu Demiryolları Şirketi[410] ve Adana Mersin Demiryolu Şirketi'ne istihdam ettiği Ermeni işçileri çıkararak yerine

[409] BOA, **A. MKT. MHM.** 703/25. 30 CA 1312. 29 Kasım 1894.
[410] BOA, **DH. TMIK. M.** 18/24. 4 CA 1314. 11 Ekim 1896.; BOA, **T. TNF. MKT.** 128/126. 12 Eylül 1312. 24 Eylül 1896.

Müslüman işçiler alması için baskı yapıldığında[411]; 1896'da Darphane-i Amire'de çalıştırılan Ermenilerin[412]; 1915'te ise Bağdat Demiryolu Şirketi işçileri ile[413], Vilayet ve Bakanlıklardaki Ermeni memurların işlerinden çıkarılmasına karar verildiğinde[414], bu uygulama çalışanların verimsizliği ya da işgücü maliyetinin azaltılması gibi sebeplerden kaynaklanmamıştı. İlgili dönemler siyasî açıdan Ermeni azınlıkla yaşanan sorunların doruk noktasına çıktığı dönemler olduğu için, dışarıdan gelen siyasî kararlar sonucu işgücünün yapısı değiştirilmekteydi.

Ermeni çalışanların işgücünden uzaklaştırılmasına neden olacak bu sürecin kırılma noktası 1896'daki Osmanlı Bankası baskını[415] olmuştu. Ancak bu durumun çalışma hayatına yansıyan yönlerini tam olarak görebilmek için 1826 yılına da değinmek gerekir. Osmanlı 1826 yılında yeniçeriliği kaldırırken, bunların yoğun ilişki içinde olduğu İstanbul hamallarına karşı da bir düzenleme yapmıştı. Her yeniçeri isyanında kazan kaldırma eylemlerine katılan işsizlerle birlikte hamallar yeniçerilerle sıkı bir ilişki içindeydi. Bu nedenle yeniçerilik kaldırıldığında, İstanbul'daki Türk ve Kürt hamalların da çoğunluğu tasfiye edilmiş ve başkentten uzaklaştırılmıştı. İstanbul'un nakliye ve taşımacılık alanında ortaya çıkan boşluk ise, devlet tarafından daha güvenilir bulunan bir başka millet topluluğuyla, yani Ermenilerle doldurulmuştu. Patrik'e emir verilerek hamal kadrosunu doldurmak için gerekli insan gücünü temin etmesi istenmişti.[416]

Bu önemli mesleği 70 yıl boyunca yerine getiren Ermeni hamallar, 1896'da ise 70 yıl önce Kürt ve Türk hamallarının uğradığı tasfiye uygulamasıyla karşı karşıya kalmıştı. Osmanlı Bankası baskınına tepki gösteren halkın da katıldığı çatışmalarda 100'lerce Ermeni hamal ölürken, diğer Ermeni hamallar toplanarak

---

[411] BOA, **DH. TMIK. M.** 17/76. 29 RA 1314. 7 Eylül 1896.; BOA, **DH. TMIK. M.** 19/52. 11 CA 1314. 18 Ekim 1896.
[412] BOA, **A. MKT. MHM.** 630/14. 23 RA 1314. 1 Eylül 1896.
[413] BOA, **DH. EUM. 2. ŞB.** 73/64. 30 M 1334. 8 Aralık 1915.
[414] BOA, **DH. ŞFR.** 482/70. 22 Temmuz 1331. 4 Ağustos 1915.; BOA, **DH. ŞFR.** 52/249. 21 CA 1333. 6 Nisan 1915.
[415] 1896 yılında New York Herald Gazetesi'nin görevlendirmesiyle İstanbul'a gelen ve Osmanlı Bankası baskınıyle yaşananlara canlı tanıklık eden İngiliz Sidney Whitman'ın olaylarla ilgili hatıraları için bkz.; Sydney Whitman, **Turkish Memories**, London, Wiliam Heinemann, 1914, s. 10-35.
[416] Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbıâli, 1826-1896", Çev. Ali Kartal, **Tarih ve Toplum**, S. 33, Eylül 1986, s. 171-173.

İstanbul'dan sürülmüştü. Boşa çıkan hamal kadrosunun doldurulması ise, artık devlet için Ermeniler aksine daha güvenilir görülen Müslüman Kürt unsurla olmuştu. 1896'da yaşanan bu olaylar, Osmanlı'nın işgücü ve çalışma konusunda izlediği politikalar açısından da bir dönüm noktası olmuş ve gayrimüslim ve yabancı işgücüne karşı nötr bakış açısı olumsuz bir nitelik kazanmıştı. 1826 yılında Osmanlı işgücü ve çalışma hayatına müdahale etmek istediği zaman, insan gücünün mozaik yapısı nedeniyle geniş bir manevra alanına sahipti. Bunu da Kürt ve Türk unsura karşı Ermeni grubunu kullanarak göstermişti. Ancak 1896 yılındaki bu kanlı olaylar ve sonrasında hızlanarak devam edecek olan Ermeni işgücünün tasfiyesi, devletin güvenilir olarak sadece Türk ve Kürtler gibi Müslümanlara başvurabilmesine neden olacaktı. Bu tarihten sonra Osmanlı yönetimi işgücü kaynaklarının seçimi konusunda belirleyici faktör olarak din etkenini kullanmaya başlamakla, işgücü açısından da çok uluslu ve çok dinli bir mozaik oluşturan geçmişinden, homojen ve ulusal Türk devletine doğru bir adım daha yaklaşmış olmaktaydı.[417]

Eylül 1896'da ilk olarak İstanbul'dan başlanarak, resmî dairelere yazı gönderilmiş ve ne kadar Ermeni hamal, işçi veya hademe istihdam ediyorlarsa kaydedilmesi talep edilerek, ileride olası uygunsuzluklarına karşı bunların zamanla işlerinden çıkartılmaları belirtilmişti. Maarif Nezareti, hazırladığı cetvelde İstanbul'da Nezaret daireleri ve okullarda 7 Ermeni'nin hamal, mübasır ve işçi olarak istihdam edildiğini, bunların o güne kadar herhangi bir olumsuz hareketinin veya Ermeni komitelerle irtibatlarının görülmediğini ifade etmişti. Ancak hemen ardından, *…bununla birlikte daha sonra komitelerin bunların aklını çelmesi veya zorlamalarıyla kötü bir işe alet olmaları ihtimal dahilinde olduğundan, bunlara güvenilemeyeceği, bu nedenle de çeşitli sebeplerle işlerinden çıkarılmalarının münasip olduğu* belirtilerek[418], siyasî bir istikrarsızlığın çalışma hayatında ne gibi radikal kararlar alınmasına yol açabileceği gösterilmişti. Nitekim bu karar işgücünün etnik farklılığının bir zenginlikten ziyade bir tehlike olarak kabul edilmeye başlandığını göstermekteydi.

---

[417] **A.e.**, s. 173-174.
[418] BOA, **MF. MKT.** 337/3. 22 R 1314. 30 Eylül 1896.

Ermenilere yönelik bu uygulama 1915 yılı ile birlikte doruk noktasına ulaşacak ve istisnalar dışında Ermeni tebaanın işgücünden uzaklaştırılması söz konusu olacaktı. Ermenilerin bu şekilde tehciri, çalışma hayatıyla birlikte ekonominin genelinde de bir takım olumsuz sonuçlara yol açmıştı. Örneğin Sivas Vilayeti'nde Ermenilerden doğan boşluk nedeniyle, tarımsal mahsulatın kaldırılabilmesi için en az 15.000 işçi gerektiğine dair merkezi devlete ısrarlı başvurular yapılmıştı.[419] Askerlerin çalışma hayatında işgücü olarak değerlendirilmesinde amele taburlarından bahsetmiştik. Sivas Vilayeti'ne verilen cevapta da işgücü açığının bu amele taburlarıyla kapatılması bildirilmişti. Ancak Vilayet, Ermeniler tamamen nakledildiği için vilayette amele taburu oluşturulabilecek gayrimüslim de kalmadığını ve hasat zamanının sonlanmakta olduğunu belirtmişti.[420] Bir sonraki yıl tarım mevsimi geldiğinde aynı vilayetten işgücü açığı ve tarımsal üretimde yaşanan sıkıntı nedeniyle aynı şikâyetlerin gelmesi, sorunun kısa dönemli olmadığı ve sonraki yılları da etkileyecek boyutta olduğunu göstermekteydi.[421]

Ermenilerle ilgili işgücü içinde yaşanan bu süreç, Bulgarlar için de geçerli olmuştu. Bağımsızlık çabalarını silahlı eylemlere dönüştürmeleri, bağımsızlık sonrası da askerî açıdan Bulgaristan'la Osmanlı arasında yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle, Bulgar işçilerin, başta stratejik birimler olmak üzere işlerinden çıkarılmaları söz konusu olmuştu. 1903'te Küçükçekmece'de demiryolu işçisi olarak çalışan 14 Bulgar işçinin ülkeye silah ve zararlı belge sokma ihtimallerine karşı işlerinden çıkarılması da, devletin bu unsura karşı güvensizliğinin bir sonucu olmuştu. Ancak daha önce hat boyunca çalışan Bulgarların, her istasyonda birbirlerine iletecek ve

---

[419] BOA, **DH. ŞFR.** 479/94. 28 Haziran 1331. 11 Temmuz 1915.; BOA, **DH. İ. UM.** 59-1/120. 11 B 1333. 25 Mayıs 1915.; BOA, **DH. İ. UM.** 59-1/136. 1 N 1333. 13 Temmuz 1915. 29 Ocak 1916.
[420] BOA, **DH. ŞFR.** 479/110. 29 Haziran 1331. 12 Temmuz 1915.
[421] BOA, **DH. ŞFR.** 516/35. 3 Nisan 1332. 16 Nisan 1916.
Ermeni tehcirinin ekonomik hayatta bir *iktisadî boşluk* yaratacağı aslında devlet tarafından da kabul edilmişti. Devlet bu boşluğu ilk etapta Müslüman unsurlarla doldurmak istemişti. Ancak gerek nicel gerekse nitel açıdan Müslüman unsurların yetersiz kalması alternatif tedbirlere yönelinmesine neden olmuştu. Bunlardan biri de, savaşlarda esir alınan Müslümanların, kendilerine sermaye ve toprak verilerek Ermenilerden boşalan yerlere iskan edilmeleri, Osmanlı vatandaşı Müslüman kız ve dul kadınlarla da evlendirilerek yerleşimlerinin tam olarak sağlanmaya çalışılmasıydı. (BOA, **DH. ŞFR.** 57/261. 24 Z 1333. 2 Kasım 1915.)

taşıyıcıyı değiştirecek şekilde ülke içine birçok zararlı madde sokmuş olmaları, devletin güvensizliğinin de haksız olmadığını göstermekteydi.[422]

Aynı yıl Şark Şimendiferleri Şirketinden Selanik ve Üsküp hatlarında çalışan işçilerin genelinin Bulgar olduğu, bunların da bazı olumsuzluklara sebep olma ihtimalleri nedeniyle değiştirilmesi istenmişti.[423] Ancak şirket, bu işçileri çıkarması halinde bölgeden bunların yerine istihdam edebileceği yeterli sayıda işçi bulamayacağını[424], Müslüman işçilerinse düşük vasıflı olduklarını, 1-2 gün çalıştıktan sonra genellikle işi bırakıp gittikleri ve şirketi zor durumda bıraktıklarını[425] ileri sürerek devletin talebine karşı direnmekteydi.[426] Şark Şimendiferleri İşletmesi, zaman zaman devletle karşı karşıya da gelmesine rağmen, etnik ve dinî temelli bu işçi değişiminin yavaş ve şirketin işlerine, trenlerin işlemesine zarar vermeyecek şekilde yapılmasını birçok kez talep etmişti. Nitekim devletin yoğun baskısı sonrası bazen toplu sayıda, bazı hatlarda ise zamana yayılarak yapılan işçi değişimi sonuç vermişti. Manastır hattında işçiler içinde Bulgar oranı % 30'a indirilmiş, Müslüman ve Rum oranıysa % 70'e çıkarılmıştı. Ayrıca her alınan yeni işçinin de Müslüman olmasına dikkat edilerek bu oranın daha da artırılmaya çalışılacağı belirtilmişti.[427]

---

[422] BOA**, DH. MKT.** 709/71. 20 S 1321. 18 Mayıs 1903.; BOA, **BEO.** 2072/155368. 22 S 1321. 20 Mayıs 1903.
Balkanlarda demiryolu hatlarında çalışan işgücünün etnik ve dinî yapısına göre şekillendirilmesine, Osmanlı başlamadan önce Bulgaristan Emareti başlamıştı. 1897'de Doğu Rumeli kısmındaki hatlarda çalışan Müslüman ve Rum işçilerin, Bulgar Emaretinin baskısı nedeniyle işten çıkarıldığı ve yerlerine Bulgarların işe alındığı bir şirket yetkilisi tarafından bildirilmişti. Ayrıca tüm çalışanlara Bulgarca konuşma, yazışmaları Bulgar diliyle yapma zorunluluğu getirilmişti.(BOA, **A. MTZ. (04).** 49/33. 12 CA 1315. 9 Ekim 1897.; BOA, **A. MTZ. (04).** 56/5. 3 M 1316. 24 Mayıs 1898.)
[423] BOA, **TFR. I. SL.** 9/858. 11 M 1321. 9 Nisan 1903.
Demiryolu hatlarındaki Bulgar işçilerinin Bulgar Komitelerinin iletişim ve ulaşımını sağladıkları ve birlikte çalıştıkları yönündeki şikâyetler için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 732/5. 24 R 1321. 20 Temmuz 1903.
[424] BOA, **BEO.** 2047/153491. 20 M 1321. 18 Nisan 1903.; BOA, **BEO.** 2058/154322. 5 S 1321. 3 Mayıs 1903.
[425] Müslüman işçilerin düşük vasıflı oldukları, makasçılık, manevracılık gibi vasıf gerektiren işleri yapabilen az sayıda Müslüman ve Rum olduğu, bunların da çalışmaya sıcak bakmadıkları belirtilerek, Selanik-İstanbul iltisak hattındaki Bulgar işçilerin çıkarılmasına yönelik devlet talebi de şirketin direnişine neden olmaktaydı. (BOA, **BEO.** 2105/157840. 6 R 1321. 2 Temmuz 1903.)
[426] BOA, **TFR. I. SL.** 9/858., **a.g.e.**
[427] BOA, **TFR. I. SL.** 17/1682-2. 6 C 1321. 30 Ağustos 1903.

İmparatorluğun Rum tebaası ise, özellikle Bulgar ve Ermeni vatandaşlara göre daha güvenilir görülmekteydi. Bu nedenle bu tebaadan suça bulaştığı sabit olanlar dışında, diğer sivil işgücünün işinden çıkarılması ve yerlerine Müslüman işçiler ikame edilmesine yönelik uzun süreli ve kararlı bir politika uygulanmamıştı. Rum tebaanın nüfus içinde sayıca azalması, genellikle nüfus mübadeleleri sonrası gerçekleşmişti. Bu mübadeleler nüfusun geneline yönelik olup, doğal olarak işgücünün de yer değiştirmesine neden olmaktaydı. Ayrıca genel nüfus değişimi dışında, direkt işgücü değişimini hedef alan örnekler de vardı. 1914'te olduğu gibi, Balıkesir'deki Balya Madenleri'nde çalışan Rum işçilerle, Selanik'teki Kesendire madenlerinde çalışan Müslüman işçiler mübadele edilmişti.[428] İşçiler ve ailelerinin sosyal hayatlarını olumsuz etkilememesi imkansız olan bu durum, aynı zamanda üretimin durmasına dahi neden olacak şekilde madenciliği etkilemişti.[429]

İşgücünün farklı unsurları arasındaki bu değişimi gerçekleştirmeye kararlı olan devlet, ilk önce Kosova Vilayeti'nde[430], daha sonra ise Rumeli bölgesinin genelinde demiryolunda çalışan Müslüman işçilerin askere alınmaması ve askerlik görevlerini demiryolunda işçi olarak çalışıp yerine getirmeleri uygulamasını başlatarak bu kararlılığını ortaya koymaktaydı.[431]

1915 tehciri ve I. Dünya Savaşı'nın da gerek yabancılara, gerekse içerideki Hıristiyan azınlıklara karşı tepkiyi iyice artırması sonrası, işgücünde Müslüman unsurun ağırlığını artırmayı sadece devlet değil, Müslüman toplumdan sivil kuruluşlar da bir görev olarak kabul etmişti. Bu görev de, Müslümanların çalışma hayatına daha yoğun katılımını amaçlayan cemiyet ve dernekler kurulmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktaydı. Kadınlar için bu alanda en fazla ön plana çıkan cemiyet, ileride daha ayrıntılı değinileceği gibi, 1916'da kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'ydi.[432] Müslüman erkekler içinse, Türk Çalıştırma Derneği (1919) gibi cemiyetler çalışma hayatında Müslüman işgücünün oranını artırmaya

[428] BOA, **DH. ŞFR.** 40/131. 7 C 1332. 3 Mayıs 1914.
[429] BOA, **DH. ŞFR.** 40/139. 8 C 1332. 4 Mayıs 1914.
[430] BOA, **BEO.** 2152/161377. 14 CA 1321. 8 Ağustos 1903.
[431] BOA, **BEO.** 2153/161435. 4 C 1321. 28 Ağustos 1903.
[432] BOA, **DH. KMS.** 42/10. 17 M 1335. 13 Kasım 1916.

çalışan kuruluşlardı.[433] Devletin politikaları ve bu yönde hareket eden özel kuruluşlarla birlikte, Osmanlı çalışma hayatında etnik ve dinî farklılık Müslüman unsur lehine olacak şekilde azaltılmaya başlanmıştı. 1910'lar sonrası yoğun savaş dönemi ve beraberinde kaybedilen topraklar ile bağımsızlığını ilan ederek ülkeden ayrılan azınlıklar sonrası bu ivme güç kazanarak devam edecekti.

1.4. İşgücünün Cinsiyet Temelli Yapısı ve Osmanlı Çalışma Hayatında Kadınlar

Erkek egemen niteliği ağır basan bir toplum olarak Osmanlı'da, kadınlarla ilgili gerek sosyal, gerekse ekonomik amaçlı kayıtların pek az tutulması söz konusu olmuştur. Kadınlar diğer alanlarda olduğu gibi nüfus sayımlarında dahi 1881/82 gibi oldukça geç bir tarihte sayım kapsamına alınmaya başlanmıştı.[434] Sosyal ve siyasal haklarını sadece İmparatorlukta değil, Avrupa devletlerinde dahi erkeklere göre oldukça geç dönemlerde elde edebilen kadınların bu durumu, çalışma hayatında ki yerlerinin net olarak belirlenmesinde de bir sorun oluşturmaktaydı.[435] Ancak erken dönemler için daha çok karşılaşılan bu sorun, 19. yüzyılın sonlarına doğru hafiflemekte ve kadınların çalışma hayatına katılmaları, yaşadıkları sorunlar ve maddi durumları ile ilgili daha fazla verilere ulaşılmaktadır. Bunun yanında erken dönemlerle ilgili de tereke kayıtları ve yabancı gezginlerin notlarından kadınların ekonomik ve sosyal durumları ile ilgili bilgi edinilebilmektedir.[436]

---

[433] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-081. 14 Z 1337. 10 Eylül 1919.
[434] Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 46.
[435] Suraiya Faroqhi, " 18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 12.
[436] Ancak bu kayıtların da Osmanlı'da kadının çalışma hayatına katılımı açısından genel yapıyı yansıtacak şekilde bilgiler sunduğunu söyleyemeyiz. Kadınlara yönelik bu eksiklik, tarihsel süreçte Avrupa ülkelerinde de yaşanmış ve kadınlar en azından çalışma hayatında ikinci planda kalmıştı. Ancak özellikle İngiltere ve ABD gibi ülkelerde çok daha erken tarihlerde de kadın çalışanların kayıtlarının tutulduğu ve geç dönemlerle karşılaştırma yapılabildiği görülmektedir. Hükümetlerce yayınlanan bu bilgiler Osmanlı gazetelerinde de takip edilmekteydi. Bu durumun bir örneği 1895 yılında İkdam Gazetesi'nde görülebilir. Gazete, ABD hükümetinin ülkede kadınların çeşitli mesleklerde istihdam sayılarını 1870 ve 1890 itibariyle karşılaştırdığı istatistikleri yayınlamıştı. Verilere göre, 1870 ile 1890 arasında sayılan meslekler açısından kadın çalışan sayısının 16.212'den 198.073'e çıktığı görülmekteydi. Bu da yaklaşık % 1200'lük bir artış anlamına gelmekteydi.("Amerika'da Kadınlar", **İkdam**, No: 350, 5 Temmuz 1311, 17 Temmuz 1895, s. 4.).

1.4.1. 19. yy. Öncesi Çalışma Hayatında Kadınlar

Kadınların çalışma hayatında etkin olarak rol alması ve daha fazla görünmeye başlaması her ne kadar 19. yy.ın sonları ve 20. yy.ın başlarıyla birlikte artmaya başlamışsa da, önceki dönemlerde de çok farklı mesleklerde emeğini arz ederek çalışma hayatının bir parçası olan kadınlara rastlanmaktadır. Örneğin 19. yy.ın ilk yarısında bakkal, berber, aşçı, basmacı, çilingir, hüseynici, kayıkçı, macuncu, bahçıvan, bozacı, bükücü, çizmeci, çalgıcı, değirmenci, terzi, duvarcı, dülbendci, dülger, ekserci, et hamalı, fincancı, kemhacı, keresteci, koltukçu, kuş kafesçi, kuyumcu, püskülcü, sandalcı, sebzeci, sütçü, şerbetçi, tuğlacı, tütüncü gibi çok farklı mesleklerde çalışmakta olan kadınlara rastlanmaktaydı. Bu durum da kadınların tamamen çalışma hayatından uzak durmadığının bir göstergesidir.[437]

Evli kadınlara mülkiyet hakkının ancak 1887'de verildiği İngiltere'ye nazaran Osmanlı'da kadınlar, meyve bahçelerinden, bostanlara, evlerden dükkanlara kadar her alanda mülk sahibi olabilme hakkına sahip olmuş ve tereke kayıtlarından da takip edileceği gibi çok miktarda mülkü miras bırakarak vefat eden birçok kadın örneği olmuştu. Kadınlar yatırım da yapmış ve bunun sonucunda ciddi kazançlar elde edip resmî olarak büyük miktarlı borçlar vermişti.[438] Aynı şekilde Osmanlı esnaf yapılanmasının uzun dönem en önemli unsuru olan ahi teşkilatının, kadınlar arasında da, hem ekonomik açıdan hem de askerî açıdan değerlendirilecek şekilde "Bâcıyân-ı Rûm" şeklinde örgütlendiği görülmekteydi.[439]

Sanayi devrimini ilk yaşayan ülke olan İngiltere'de ise, bu kayıtların çok daha erken tarihlerde daha detaylı şekilde tutulduğunu görüyoruz. İngiltere'de 1841 ve 1851 yılında kadın işçilerin çeşitli mesleklerde sayıları ve toplam işçi sayısı içindeki oranı için bkz. Joyce Burnette, **Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain,** Cambridge, Cambridge University Press, 2008, s. 19. Yine İngiltere'de bölge ve sektör bazında kadınların 1813 ile 1850 arasında değişen yıllarda istihdam oranlarına dair veriler için bkz. **A.e.**, s. 26-27.

[437] Zeynep Altuntaş, "19. YY.ın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İçtimai Hayatı", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üni. SBE İslam Tarihi ve Sanatları BD, İstanbul, 2004, s. 39.

[438] Aslı Sancar, **Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009, s. 163.

[439] Necati Gültepe, **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâcıyân-ı Rûm'a)**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s. 342.; Meral Altındal, **Osmanlıda Kadın**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1994, s. 14.

Önceki dönemlerde kadınların şehirlerin ekonomik hayatında üretici-zanaatkâr veya müteşebbis olarak da yer aldıkları görülmüştür. Bu doğrultuda büyük kentlerde iplik işinde, dokumacılıkta ve nakış işlerinde çalışarak becerilerinin ürünlerini kadın pazarlarında satan kadınlarla ilgili belge ve kayıtlara rastlanmaktadır.[440] Daha 17. yüzyıl sonlarında pamuk ve yün ipliği, ya da dokuma yapan kadınlar mallarını bizzat kendileri doğrudan pazarlarda satarken,[441] Manisa'da kozadan çıkmış pamuk şehre getirildiğinde alıcılar arasında erkekler dışında dokumacı kadınlar da vardı. 1678'de Bursa'da ise mevcut 300 iplik eğirme atölyesinin yarıdan fazlası kadınlara aitti. Kırsal bölgelerdeki kadınlar ise, eve iş verme sistemi (putting-out) sayesinde evlerinde dokuma, ip eğirme ve boyama işleri yaparak ticarî pazarlarla irtibat kurmaktaydı.[442] 18. Yüzyılda Mısır'da vakıf kuran erkeklerin sayısı 393 iken, kadınların sayısının 126 olması ve yüzyıl boyunca gayrimenkul, tarıma elverişli toprak, hanut, han, zanaat atölyesi, rab, kahvehane ve hasil gibi çeşitli türlerde mülk edinen 138 kadın kaydının bulunması, kadınların ekonomik hayattan tamamen soyutlanmamış olduğunun göstergesidir.[443]

1.4.2. Kadınların Çalışma Hayatına Katılmalarının Önündeki Engeller

Osmanlı'da kadınlar her dönemde ekonomik ve sosyal hayata üretici, tüccar ya da zanaatkâr olarak katılmıştı. Ancak özellikle işçilik açısından bakıldığında, kadının ekonomik hayattaki yerinin çok sınırlı kaldığı da açık bir gerçektir. Kadının çalışma hayatına katılmasının önündeki en önemli engellerden biri, Osmanlı toplumunun köy ve tarım ağırlıklı bir yapıda olması ve sanayi sektörünün, şehirlerde sanayi hayatının gelişmemiş olmasıydı. 1913 yılında Büyük Duygu Dergisi'nde Haydar'ın da belirttiği gibi, ülkede sanayi ve iktisadî hayatın gelişmemiş olması erkeklerin bile bu alanda tam olarak var olamamalarına neden olmaktayken,

---

[440] Faroqhi, **a.g.e.**, s. 9.
[441] Dina Rizk Khoury, " Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekanda Musullu Kadınlar", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 113.
[442] Kadriye Yılmaz Koca, **Osmanlı'da Kadın ve İktisat**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1998, s. 52-54 ve s. 86-95.
[443] Mary Ann Fay, "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 35-36.

kadınların sanayi hayatında yer edinememesini oldukça doğal karşılamak gerekmekteydi.[444]

Toplumun geleneksel ve muhafazakâr yapısı da, kadınların çalışma hayatına katılmaları ve erkeklerle bir arada çalışmalarına olumsuz bakılmasına neden olan unsurlardan biriydi. Özellikle 1908 yılı öncesinde, Osmanlı geleneksel toplumunda kadına biçilen rol, annelik ve anneliğin toplumsal işlevi olmuştu. Bu doğrultuda erkeğe evi geçindirme, kadına ise evin bakımını üstlenme şeklinde, ataerkil aile yapısına uygun bir rol biçilmişti. 19. yy.ın sonları ve 20. yy. başında yaşanan hızlı değişimle birlikteyse, kadınlara biçilen rol geleneksellikle modernlik arasındaki dengeyi sağlama şeklinde gelişmişti. Meşrutiyet dönemlerinde modernleşme çabalarının artmasıyla, geleneksel-dinsel-ataerkil çerçeve içinde yaşam alanı olarak daha çok eviyle yetinmek zorunda kalan kadınlar, sosyal yapıdaki değişimden de etkilenmişti. Ülkede kadınlara yönelik dergiler, gazeteler, cemiyetler ve çeşitli örgütlerin sayıca arttığı ve bağımsız bir kadın hareketinin doğduğu görülmekteydi.[445] Kadının sosyal ve ekonomik hayatta daha fazla yer edinmesiyle kurtuluşu sorunu, ülkenin medeniyet seviyesine ulaşmasında özellikle Batı yanlıları tarafından vazgeçilmez bir ön koşul olarak görülmüştü.[446] Ancak toplumun ataerkilliğe dayanan geleneksel yapısının hala çok güçlü olması ve hatta sosyal yaşamı belirlemede egemen unsur olması, kadınların sosyal hayata olduğu kadar çalışma hayatına katılımlarında da etkileyici ve belirgin unsur olmaya devam etmekteydi.

Toplumda kadının çalışma hayatında var olmasına yönelik olumsuz bakışın en somut halini aldığı durum olarak 1909 yılında Kastamonu'daki gelişmeler gösterilebilir. Bölgedeki dokuma tezgahlarında çalışan kadın sayısının artması sonrası, bu durum bazı erkeklerin tepkisini çekmiş ve silahlı grupların kadınların istihdamına engel olmaya çalışması gibi tehlikeli bir gelişme yaşanmıştı.[447]

---

[444] Hakkı Haydar, "Kadınlığa Dair", **Büyük Duygu**, Y. 1, S. 8, 14 B 1331, 18 Haziran 1913, s. 118.
[445] Serpil Çakır, "1908'in Açtığı Yolda Kadınların Hak ve Özgürlük Mücadelesi", **Düne Bakarak Bugünü Anlamak – 2008'den 1908'e Bakmak**, Yayına Haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009, s. 47-49. ss. 47-54.
[446] Meyda Yeğenoğlu, "Oryantalist ve Milliyetçi Söylem Arasında Kadın ve Peçe Savaşı", **Toplum ve Bilim**, S. 66, Bahar 1995, s. 175.
[447] BOA, **DH. MKT.** 2783/5. 10 RA 1327. 1 Nisan 1909.

Kadınların çalışmasını engellemeyi amaçlayan erkekler tarafından gizli bir silahlı cemiyet kurulmuştu. Kastamonu Savcılığı, mahalli devlet yönetiminin de bu kişilere destek verdiğini belirtmekteydi. Dinî nedenlerle kadınların çalışmasını engellemeyi hedeflediği ileri sürülen bu gizli cemiyetin baskısı, kadınların sokağa çıkmasına yasak koyacak kadar ileri de gitmişti.[448]

Kastamonu'da erkeklerin bu silahlı cemiyetinde olduğu gibi, kadının çalışma hayatına katılımı, dinî hassasiyet nedeniyle de olumlu karşılanmamaktaydı. 1908 sonrası Batıcı ve Türkçülerle, İslamcıların tartışmalarında da bu hassasiyet görülebilmekteydi. Türkçülük ve batıcılık fikirlerini savunanlar kadınların çalışma hayatında yer alması yönünde görüş bildirirken[449], İslamcılar ise karşıt cephede yer almıştı. İslamcıların önde gelen isimlerinden Musa Kazım, *kadının görevi evde, erkeğinki dışarıdadır, bunu değiştirmek tabiatı değiştirmek; kadınları erkek, erkekleri kadın yapmaya kalkışmak gibidir* diyerek duruşunu belirtmişti. Galip bahtiyar ise, Osmanlı toplumunda kadınların esaret altında yaşadığını ileri sürenlere karşı, "*bu iki hayattan hangisi esarettir? Sermayedarların işçisi olmak mı, evinin sahibi olmak mı?"* diyerek tepki göstermişti.[450]

Kadınların erkeklerle aynı ortamda çalışması açısından dinî hassasiyetlerin devlet tarafından da paylaşıldığı görülmekteydi. 1874'te Cebel-i Lübnan'da ipek fabrikalarında kadın ve erkeklerin bir arada çalıştığı görülünce, yerel devlet yetkilileri edebe aykırılık gerekçesiyle duruma müdahale etmişti. Fabrika sahiplerinin uyarılması sonrası kadın ve erkeklerin birbirlerini görmeyecek şekilde ayrı yerlerde çalışmalarına yönelik fiziki düzenleme yapılmış, ayrıca erkeklerin

---

[448] BOA, **DH. MKT.** 2733/57. 16 M 1327. 7 Şubat 1909.

[449] Örneğin 1910'lu yıllarda yazdığı *Türk Kadınlığının Teraddisi Yahud Karılaşmak* adlı eserinde Salahaddin Asım "*Toplumsal kadınsızlık bir millet için iki katlı müthiş bir zarar ve ziyandır, hayati ve medeni bir tehlikedir. Çünkü buna duçar olan millet, öncelikle ekonomisinden, yani hayat ve kuvvetinden kaybediyor, üretici ögelerini eksiltiyor, çalışan kollarını kırıyor, eğitsel ve yönetsel zihniyetleri zekaları söndürüyor…"* diyerek kadının ekonomik ve toplumsal hayatın arka planında kalmasını eleştirmişti. (Salahaddin Asım, **Osmanlıda Kadınlığın Durumu,** Yayına Haz. Metin Martı, İstanbul, Arba Yayınları, 1989, s. 175.) İslamcılar, Türkçüler ve Batıcıların kadınların ekonomik ve sosyal hayata katılımları ve diğer konulardaki görüşleriyle ilgili olarak bkz.: Sadık Albayrak, **Meşrutiyet İstanbul'unda Kadın ve Sosyal Değişim**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2002.

[450] Şefika Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1996, s. 65-69.

olduğu fabrika bölümlerine kadınların ve kadınların olduğu bölümlere de erkeklerin girememeleri sağlanmıştı.[451]

1912 yılında ise Aydın Vilayeti Ödemiş Kazası'nda tütün mağazalarında çalışan Müslüman kadın ve kızlarla ilgili İslami kurallara tam olarak riayet edilmediğinin bildirilmesi üzerine, Dahiliye Nezareti hemen soruşturma başlatmıştı. Valilik ise, Müslüman kadınların çalışmasının yeni bir şey olmadığını ve tütün işleri dışında, üzüm, palamut, incir mağazalarında da Müslüman kadın ve kızların senelerden beri çalıştığını, bunların erkek işçilerden tamamen ayrı ortamlarda ve zabtiye denetimi altında, ücretlerini dahi kadınlardan alacak şekilde çalıştıklarını, İslami kurallara riayete ihtimam gösterildiğini belirtmişti.[452]

Devlet açısından dinî hassasiyetler, kadınların çalışması dışında, Müslüman kadınların Hıristiyanlara ait evlerde veya atölyelerde çalışması halinde iyice artmaktaydı. 1898'de Isparta'da Hıristiyanlara ait evler ve dükkanlarda Müslüman kadınların halı dokuma işleri ve hizmetçilik yaptığı haber alınınca, İslama uygun olmadığı gerekçesiyle merkezi devlet yerel yönetimden bu durumu engellenmesini istemişti.[453] Ancak devlet, bu olaya sadece yasaklayıcı ve müdahale edici tarzda yaklaşmamış, çözüm alternatifleri de sunmuştu. Çünkü önceki dönemlerde Müslüman kadınlar Hıristiyanların yanında çalışmazken, maddi sıkıntılarla birlikte buna mecbur kaldıkları ortaya çıkmıştı. Bu nedenle de, Müslüman kadınların kendi evlerinde dokuma tezgahları olması ve halı, seccade, kilim vb. tekstil mallarını kendilerinin üretebilmesini sağlamak amacıyla Müslümanlara ait dokuma tezgahlarının artırılmasına karar verilmişti. Yerel yönetime de Müslüman kadınları eğitmesi sorumluluğu yüklenmişti.[454]

Bu kararın ne derece etkili olduğu ise 10 yıl sonraki bir devlet kaydından anlaşılabilmektedir. Çünkü 1908'de Isparta'da yapılan bir teftiş, 1898 yılındaki durumun aynen devam ettiğini göstermişti. 10 yıl önce Müslümanlara ait dokuma

---

[451] **Şark**, No: 128, 2 Mayıs 1290, 14 Mayıs 1874, s. 2.
[452] BOA, **DH. İD.** 107/29. 13 B 1329. 10 Temmuz 1911.
[453] BOA, **DH. MKT.** 2107/141. 3 CA 1316. 19 Eylül 1898.
[454] BOA, **DH. MKT.** 2179/9. 6 ZA 1316. 18 Mart 1899.

tezgahının artırılması ile ilgili alınan karar, malî külfet vb. nedenlerle uygulanamamış ve sonuçsuz kalmıştı. Dinî nedenlere atıfla aynı uygunsuzluk ve engellenmesi gerekliliği tekrarlanarak, bu sefer Müslüman ahalinin üretim birimleri açmalarının teşvik edilmesi, Ziraat bankasından bu iş için kredi kullandırılmasının kolaylaştırılması gibi tedbirlere yönelinmişti. Ancak 10 yıllık süreç, piyasa şartları ve çalışma gerekliliğinin, somut tedbirlerin hayata geçirilememesi nedeniyle devlet müdahalesinin önüne geçtiğini göstermiş ve 1898-1908 arasında Müslüman kadınların çalışma mekanları açısından devletin arzuladığı tarzda bir değişiklik gerçekleşmemişti.[455]

Dinî inanç ve genel ahlaka aykırılık ölçütü, kadınların çalışma hayatına katılımı açısından Osmanlı'da önemli bir kriterdi. Ancak bu kriterin sadece İslam unsurlarına mahsus olduğunu ifade etmek de yanlış olacaktır. Çünkü aynı hassasiyet, ülkenin çeşitli bölgelerinde Hıristiyan kadınlar için de geçerli olabilmişti. İpek sanayinin gelişmiş olduğu Lübnan'da fabrika ve atölye sahipleri işgücü açığı çekince, bunu kapatmak için köylere ve dağlara giderek kız ve kadınların istihdam edilebilmeleri için aileleri ikna etmeye çalışmıştı. Dağda ve köyde yaşayanların birçoğu bu duruma tepki göstererek kızlarını çalışmaya göndermek konusunda olumsuz yaklaşmıştı. Ancak bu durumun nedeni sadece çalışma ortamlarının sıkıcı, karanlık, havasız veya sevimsiz olması değil, daha çok kültürel ve dinî değerler olmuştu. Aileler kızların ve kadınların yabancı erkeklerin yanında veya aynı ortamda tüm gün çalışacak olmalarına muhalefet etmiş ve tepki göstermişlerdi. Hatta 19. yy. Arapçasında bu ipek filatür fabrikalarına halk içinde genelev anlamına gelen *karakana* ismi takılmıştı. Fabrika sahiplerinin halkı çalışmaya ikna için 1869'da başpiskoposlara başvurduğu ve uzun bir süre sonra bu din adamlarının ancak bazı önlemler alındıktan sonra kadınların çalışmasına izin verilebileceğini belirtmeleriyle sanayide işçi açısından bir rahatlama yaşanması söz konusu olmuştu. 1845'te yabancılar tarafından Bursa'da da bir ipek fabrikası açılınca işverenler yine işçi

[455] BOA, **DH. MKT.** Lef. 4. 1238/18. 23 Şubat 1323. 7 Mart 1908.

bulma sıkıntısı yaşamış, sorunun çözümü de aynı şekilde Bursa piskoposunun fabrikayı takdis etmesinden sonra mümkün olmuştu.[456]

Sonuç olarak, gelişmemiş ekonomik yapı, geleneksel ve muhafazakâr toplum yapısı ve gerek İslam gerekse Hıristiyanlık temelli dinî hassasiyetler, Osmanlı'da kadınların çalışma hayatına katılımı açısından engel teşkil etmişti. 1908'de II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve beraberinde gelecek dönem ise, kadınların çalışma hayatına katılımı açısından da bir kırılma noktası olmuştu. Bu dönemle birlikte kadınları engellemekten ziyade çalışma hayatına katmayı hedefleyen görüşlerin de güç kazandığı ve kurumsallaştığı görülecekti.

1.4.3. 19. yy. ve sonrası Osmanlı Çalışma Hayatında Kadınlar

1.4.3.1. Fabrika ve Sanayi Hayatında Kadın İşçiler

19. yy.da fabrikaların açılmaya başlanmasıyla birlikte, ilk olarak erkeklerden oluşan işgücünde, özellikle tekstil ve tütün sektöründe yaşanan gelişmeye paralel olarak kadın işçiler de artmaya başlamıştı. Bursa ve Selanik gibi, fabrika ve atölye sayısının ülkenin genel durumuna oranla oldukça fazla olduğu bölgelerde, kadınlar sanayi hayatında daha fazla yer almıştı. 1864 tarihli İngiliz Viskonsülü Maling'in Bursa'da çalışma hayatına ilişkin raporuna göre, Bursa'da ipek fabrikaları ve atölyelerinde istihdam edilen 9.000 civarında işçinin pek az istisnayla neredeyse hepsi kadın ve çocuk işçilerdi. Rapora göre fabrika işçilerinin % 84'ü yetişkin kadınlar, % 12'si kızlar ve % 4'ü de erkeklerden oluşmaktaydı. Çalışan kadınların % 95'i Rum ve Ermeniler olup, Maling, devlet makamlarının Türk kadınlarının fabrikalarda çalışmalarını mümkün olduğunca engellemeye çalıştığını belirtmişti.[457] Özellikle dinî hassasiyetlerin devletin Müslüman kadınların sanayi hayatında erkeklerle birlikte çalışmasına olumsuz bakmasının en önemli nedeni olduğunu

---

[456] Aktar, **a.g.e.**, s. 160. ve s. 168-169.

[457] Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **a.g.e.**, s. 388-391.
Bursa'da 1840'lardan itibaren ipek filatür fabrikalarında kadınların istihdamı ve çalışma koşullarının gelişimi için bkz. Donald Quataert, **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 2. Bsk., Çev. Tansel Güney, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 227-238.

belirtmiştik. Ancak devletin bu hassasiyetine rağmen, Müslüman kadınların da, gayrimüslim kadınlara nazaran çok daha düşük oranlarda da olsa fabrikalarda çalıştığı görülmekteydi.

Bursa ipek fabrikasında 1856 yılında gayrimüslim kadınlar dışında Müslüman kadınların da çalışması bu durumun bir örneğiydi.[458] İstanbul'da da sanayinin bazı alanlarında, örneğin İstanbul Kibrit Fabrikası'nda 1897 yılı itibariyle çalışan toplam 201 işçinin 121'i, yani % 50'den fazlasını kadınlar oluşturmuştu.[459] Batı Anadolu'da ise dokuma başta olmak üzere tekstil sektörü ağırlıklı bir sanayi yapısı oluşmuş ve kadınlar da çalışma hayatında yoğun bir şekilde görünmüştü. Buna göre 1890'larda Denizli Tavas'taki 185 dokuma tezgahında çalışan işçilerin 143'ü kadınlardı. Aynı dönemlerde Uşak'taki 1.000'e yakın halı tezgahında 3.000'in üzerinde kadın ve kız istihdam edilmişti.[460] Dokumacılık açısından Kastamonu bölgesi de kadınların oldukça yoğun çalıştığı bir bölge olmuştu.[461] Tokat'ın iktisadî yapısında kadınların dokuduğu kilim ve diğer tekstil malzemelerinin önemli bir yere sahip olması, 1888 yılında yerel yönetimin üretilen kilimlerin daha nitelikli bir hale getirilebilmesi için kadınlara çalışma esnasında meslekî eğitim vermek üzere bölge dışından 4 kilim ustası getirmesine neden olmuştu.[462] 1880'lerin hemen başında Lübnan'da çalışma çağındaki genç kızların 4'te 1'inin, yani 12.000 kız işçinin mevsimlik olarak tekstil sektöründe ücret karşılığı çalışması, ülkenin bu bölgesinde de kadın işçilerin tekstil üretiminde önemli bir emek kaynağı olarak kullanıldıklarını göstermekteydi.[463]

İstanbul Fransız Ticaret Odası kayıtlarında, 1900 yılında Uşak'taki 1.200 dokuma tezgahında günde 2 ila 6 kuruş arasında ücret alan 6.000 civarında kadının çalıştığı belirtilmekteydi. Aynı dönemde Sivas'ta da kadınlar tekstil sektöründe önemli ölçüde istihdam edilmişti. Dokuma işinde, erkeklerin bu işi onuruna

---

[458] Mustafa Çakıcı, "Osmanlı'nın Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2010, s. 64.
[459] Kurnaz, **a.g.e.**, s. 125.
[460] Martal, **a.g.e.**, s. 173.
[461] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2826/120. 28 Ra 1327. 19 Nisan 1909. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2826.
[462] BOA, **DH. MKT.** 1517/101. 18 Haziran 1304. 30 Haziran 1888.
[463] Joel Beinin, **Workers and Peasants in the Modern Middle East**, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, s. 64.

yakıştıramadığı için genellikle kadınlar çalışmış, günlük ücretleri de 20 para ile 1 kuruş arasında değişmişti. 1907 itibariyle Bursa'da 165 iplik fabrikasında 20.000 civarında, dokuma işlerinde ise 2.100 kadının çalışması, tekstil sektörünün işgücü ihtiyacının büyük kısmının kadın işçilerle karşılandığı anlamına gelmekteydi.[464] Yine aynı yıl Hereke Fabrikası'nda 500 kadın çalışmaktaydı.[465] 1917'de Eyüp Elbise İmalathanesi'nde 1.592, Defterdar Dokuma Fabrikası'nda 1.440, Bakırköy Bez Fabrikası'nda 833, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası'nda 863 ve Ahırkapı Elbise ve Çadır İmalathanesi'nde 650 kadının çalışması, tekstil sektöründe kadın işçiliğinin önemli bir noktaya geldiğini göstermekteydi.[466]

Osmanlı'da sanayi ve ticaretin yoğunlaştığı ve önemli bir fabrika şehri olan Selanik de, kadınların işçi olarak çalışma hayatına katılımları açısından ön plana çıkan bir bölgeydi. Kadın ve kız işçiler özellikle tütün sanayiinde yoğun şekilde yer almış, tütün fabrikaları ve atölyelerinde sayıları erkeklerden daha fazla olmuştu. Ancak kurumsallaşmış ve güçlü bir işçilik söz konusu değildi. Kadınların en yoğun çalıştığı sanayi olan tütün işçiliği de mevsimlik bir iş olmuş ve yılın belli dönemlerinde fabrikalarda tütün işçiliği yapan kadın ve kızlar, geri kalan dönemlerinde ise hizmetçi ve çamaşırcı olarak Yahudi, Müslüman ve Yunan ailelerin yanında çalışmışlar, bunu yapamayanlar ise köylerinde ailelerinin tarımsal işleriyle meşgul olmuşlardı.[467]

Kadınlar, özellikle sanayinin geliştiği bölgelerdeki kadınlar, yılın belli dönemlerinde fabrikalarda çalıştıktan sonra köylerine dönmekteydi. Örneğin Bursa ipek sanayinde faaliyet gösteren fabrika ve atölye sahipleri işgücü sıkıntısından sürekli şikâyet etmiş ve köylere giderek köylerden kadın işçileri toplamaya çalışmışlardı. Aynı şekilde ülkenin tam ters bölgesinde, Lübnan'da ki ipek fabrikası

---

[464] Mehmet Şehmus Güzel, "1908 Kadınları", **Tarih ve Toplum,** S. 7, Temmuz 1984, s. 7-8.
[465] BOA, **DH. MKT.** 1192/13. 4 B 1325. 13 Ağustos 1907.
[466] Tülin Sümer, "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 10, Temmuz 1968, s. 61.
[467] Hadar, **a.g.e.**, s. 140.

sahipleri de kadın ve kız işçi bulabilmek için dağ köylerine giderek aileleri ikna etmeye çalışmıştı.[468]

Selanik'te işçi olarak çalışma hayatına katılan kadınların büyük çoğunluğu Yahudilerdi. Genç Yahudi kızların çalışkan ve uysal, itaatkâr işçiler olarak ünü, tütün şirketlerinin üretim maliyetlerini kısma ve kârları artırma arzuları ile birleşince[469], kadınların emeğine dayanan bir üretim bandının kurulması da daha tercih edilen ve uygulanan bir yöntem olmuştu.[470] Kadınlar açısından bakıldığında ise, çalışmanın altında yatan başlıca neden, açlık ve yoksulluk dışında, evlilik için gerekli olan drahoma ve çeyiz masrafı için para biriktirmekti.[471]

Şüphesiz açlık ve yoksulluk veya aile gelirinin yetersizliği nedeniyle Selanik'te işçi olarak ücret karşılığı çalışan kadın ve kızlar da olmuştu. Ancak kadın işçilerin önemli bir kısmı için açlık ve yoksulluk, işçi olmanın bir gerekliliği olmamıştı. Bu durum, kadın işçiliğinin Avrupa ve Osmanlı'daki gelişimi açısından da farklılıklar doğurmaktaydı. Avrupa'da kadınların işgücüne katılmaları boş zaman ve çalışma karşılığı elde edilecek ücret arasındaki bir fayda maliyet değerlendirmesinin sonucunda değil, yani bir tercihten ziyade bir zorunluluktan kaynaklanmıştı.

Avrupa işçi sınıfının oluştuğu dönemlerde Avrupa'nın sanayi şehirlerinde ailelerin sadece evin erkeğinin elde ettiği ücret geliriyle geçinmesinin imkansız oluşu, kadınların da çalışma hayatına katılmalarını bir mecburiyet haline getirmişti. 1852 yılında İngiliz bir ayakkabı tamiri işçisinin, tek başına çalışan bir erkeğin yaşayamayacağı ve ailenin diğer bireylerinin de çalışmasının zorunlu olduğunu

---

[468] Aktar, **a.g.e.**, s. 164. ve s. 168-169.
[469] Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", **International Review of Social History**, Vol. 54, 2009, s. 55.
[470] Hadar, **a.g.e.**, s. 140-141.
[471] Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **a.g.e.**, s. 114-115.
1893'te Selanik'te tekstil sektöründe ücretler erkekler için haftalık 9-12 shilling arasındayken, 14-18 yaş arasındaki erkek çocuklar 3-6 shilling arası, 12-18 yaş arasındaki kadınlar içinse 1 shilling 9 pennie ile 5 shilling 8 pennie şeklinde değişmekteydi. Bu kızların çalışması, yukarıda da ifade edildiği gibi aile gelirine bir katkıdan ziyade, evlilik için gerekli paranın biriktirilmesi temelliydi. O dönemde evlilik için gerekli ihtiyaçları karşılamaksa, kız işçilerin 181-251 shilling arasında bir maddi birikim yapmalarını gerektirmekteydi. (Şükrü Ilıcak, "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 2, No. 3, September 2002, s. 122.)

belirtmesi bu gelir ihtiyacının bir sonucuydu.[472] Avrupa tecrübesinde, kadın ve çocukların çalışması, erkeklerin çalışma sonucu elde ettikleri gelirin çok düşük kalmasının bir sonucu olmuştu. 1839'da yayınladığı manifestoda Newcastle Kadın Politik Birliği de (Female Political Union) kadınlar ve küçük çocukların, erkeklerin çok düşük ücret almalarından dolayı çalışmak zorunda kaldıklarını belirtmiş ve tepki göstermişti.[473] Elbette buradan Osmanlı'da erkek işçilerin ücretleri yüksek olduğu için kadınların çalışmasına gerek kalmamıştır şeklinde bir yorum da çıkarılmamalıdır. Ancak Osmanlı tecrübesi, gerek sanayileşmenin tam olarak yerleşememesi, gerek işçilerin kırsaldan tam olarak kopmaması, yani mülksüzleşmemesi ve sadece ücrete bağımlı hale gelmemesi gibi nedenlerle farklı bir gelişim göstermişti.[474] Avrupa'ya göre bu durumun işçi sınıfının genel anlamda oluşumu dışında, kadının sanayi hayatına işçi olarak katılımını da etkilediği ve azalttığı bir gerçektir.

Kadınların çalışma şartları açısından bakıldığında ise, bölgeden bölgeye ve üretim alanına göre ücretler gibi çalışma saatlerinin de farklılaştığı görülmekteydi. Örneğin Kavala ve Drama'da kadın işçilerin de katıldığı tütün işçilerinin geneli

---

[472] John Foster, **Class Struggle and the Industrial Revolution,** London, Methuen&Co Ltd., Londra, 1974, s. 87-88.

[473] John Lawrence Hammond ve Barbara B. Hammond, **The Town Labourer 1760- 1832 The New Civilisation**, London, Victor Gollancz LTD, 1937, s. 44-45.

[474] Avrupa'da özellikle sanayinin geliştiği büyük şehirlerde, buralara göç edenlerin kiracı olarak yaşadığı görülmekteydi. Bu durum, 19. yy. sonunda Ahmed Mithat Efendi örneğinde olduğu gibi, Avrupa'yı gezen Osmanlı aydınlarının garipsemesine yol açmaktaydı. Paris'te gördüğü binaların pek çoğunun belirli kişilerin mülkü olduğu ve halkın da buralarda kiracı olarak yaşadığını ifade eden Ahmed Mithat, oysa o yıllarda İstanbul'da hemen her ailenin kendi evine sahip olduğunu belirtmekteydi. *İşte bence mucib-i şükran olan şey, hamden sümme şükra, bizde tasarruf-u emlak bahtiyarlığının istitaâtı ahali derecesinde adeta umumi olması…* diyerek, Avrupa ve Osmanlı toplumları arasındaki konut sorunu farklılığı karşısında görüşünü yansıtmaktaydı. (Orhan Türkdoğan, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 18.). Gözlemleri sonucunda Ahmed Mithat, servet ve gelirin dağılımı açısından da Avrupa ülkelerine nazaran Osmanlı'da çok daha adaletli bir yapı olduğunu belirtmişti. (Yazgan, **a.g.e.**, s. 23.) Şüphesiz sosyal ve ekonomik hayatta 19. yy. ve sonrası yaşanan sıkıntılardan toplumun tüm kesimleri gibi Osmanlı'da çalışanlar da olumsuz etkilenmişti. Aynı şekilde yeni kurulmakta olan fabrika temelli sanayiye geçişte, eski geleneksel sistemdeki haline göre işçilerin daha ağır şartlarda ve daha yoğun olarak çalışmaları Osmanlı işgücü için de geçerli olmuştu. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu durum hiçbir zaman Avrupa'da ki gibi bir sefalet ve perişanlık boyutunu almamış, işçi sınıfı açısından daha insancıl bir geçiş dönemi yaşanması söz konusu olmuştu. Bu da, devletin uyguladığı sosyal politikalardan ziyade, Osmanlı toplum yapısının bir sonucu olmuştu. İşçi sınıfının, işçi örgütlenmelerinin ya da işçi temelli ideolojik görüşlerin Osmanlı ve Türk çalışma hayatında belli bir olgunluk kazanamamasında, kanımızca bu durumun da önemi göz ardı edilemeyecek derecededir.

tarafından gerçekleştirilen 1908'deki bir grev sonrası, çalışma saatleri yaz mevsimi için 9.30, kış mevsimi içinse 4 ay 7.30 ve 4 ay da 7 saat olarak belirlenmişti.[475] 1910'da Bursa'daki 60 kadar ipek fabrikasında çalışan kadınlar tarafından yapılan grev ise, günlük 14 saat çalışmaya karşı gösterilen tepkinin bir sonucuydu.[476] Aynı yıl ekim ayında Orhangazi'deki ipek fabrikalarında yine kadınlar çalışma saatlerine tepki göstererek grev yapınca, işverenlerin 16 saatten az çalışılmasına razı olmadıkları basında yer almaktaydı.[477] Fransa Mersin Konsolosluğu'na ait bir raporda ise, Adana'da dokuma fabrikalarında kadın işçilerin günde 14-15 saat çalıştığı ifade edilmekteydi.[478] Tüm bu çalışma süreleri, günlük çalışma süresinin imparatorluğun farklı bölgelerinde farklı şekilde uygulandığını, gün de 7-9 saat gibi normal çalışma yapanlar olduğu gibi, 14 ve üstü çalışarak oldukça ağır şartlar altında işçilik yapan kadınların olduğunu da göstermekteydi. Fabrika hayatındaki kadın işçiler, erkeklere göre arka planda kalmış olsalar da, işçi örgütlenmesi ve grevler gibi işçi hareketlerinde de yer almışlardı. Bu konuları ise çalışmanın 2 ve 3. bölümlerinde inceleyeceğiz.

Ücretler açısından değerlendirildiğinde ise, kadın işçilerin erkek işçilere göre, % 100'e ulaşacak şekilde daha az ücret aldığı görülmekteydi. 1913-15 sayımları pamuk ipliği imalatı ve pamuklu dokuma sanayi gibi kadın işçilerin yoğun çalıştığı sektörlerde, erkek işçilerin 10-13, kadın işçilerinse 4-6 kuruş arasında günlük ücret aldığını ortaya koymuştu. Sabun imalatında ise erkek işçilerin 12-15 kuruş arasında değişen günlük ücretleri, kadın işçiler için 2-6 kuruş arasında değişmekteydi.[479] Sanayideki bu ücret farklılığının bir benzeri tarım sektörü için de geçerliydi. 1914 yılında ülke genelinde tarım sektörüne yönelik Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından yapılan bir çalışmada, İzmit'te erkekler için 12 kuruş olan günlük ücretin kadınlar için 5-7 kuruş; Aydın'da erkekler için 10-14 kuruş, kadınlar için 4-6 kuruş; Urfa'da erkekler için 4-10 kuruş, kadınlar için 2-3 kuruş; Akka'da erkekler için 10 kuruş, kadınlar için 4 kuruş; Bursa'da erkekler için 7-8 kuruş, kadınlar için 4-5 kuruş;

---

[475] BOA, **DH. MKT.** 2622/8. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.
[476] BOA, **BEO.** 3630/272209. 17 Ş 1327. 3 Eylül 1909.
[477] **Yeni Ses**, No: 7, 4 Teşrinievvel 1326, 17 Ekim 1910, s. 4.
[478] Güzel, "1908 Kadınları", **a.g.e.,** s. 9.
[479] Yazgan, **a.g.e.,** s. 25.

Suriye'de erkekler için 5-10 kuruş, kadınlar için 3-5 kuruş olacak şekilde ücret verilmekte olduğunu göstermekteydi. Bu veriler, tarım sektöründe de erkek ve kadınlar arasındaki ücret farklılığının % 100 ve daha fazla olduğunu göstermekteydi.[480] Daha geç bir tarihte, 1921'de İstanbul'da çalışma hayatının çeşitli alanlarında ABD'li araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalarda ise, ücret farklılığının, normal erkek ve kadın işçiler için % 50'nin üstüne çıktığı belirtilmekteydi.[481]

Sanayi hayatı veya ekonominin genelinde kadınlar erkeklere oranla ikinci planda kalmışsa da, bu durumu Osmanlı'da kadınların çalışmadığı şeklinde de yorumlamamak gerekir. Çünkü her ne kadar işçileşmemişse de, kırsal bölge ve köylerdeki kadınların neredeyse tamamı tarlalarda çalışmış, tarımsal üretim yapmıştı. Özellikle savaş dönemlerinde erkek nüfusun işgücünden çekilmesi ve tarımsal üretimin sıkıntıya düşmesi halinde, tarımda kadın işgücü daha da ön plana çıkarken[482], İngiliz Konsolosu Palgrave'in Trabzon'la ilgili 1870 tarihli raporunda da belirttiği gibi, normal dönemlerde dahi kadınlarla, yaş ve güçlerine göre çocuklar her türlü tarla işine katılmışlardı.[483] İmparatorluğun her bölgesinde, köy ve kasabalarda yaşayan kadınlar, ziraat faaliyetlerinde en az erkekler kadar önemli bir üretici güçtü. Tarımsal işlerin önemli bir kısmını kadınlar gerçekleştirmiş, aynı zamanda kumaş dokunmasından örgü örülmesine kadar ev içinde de çeşitli ekonomik faaliyetlerde bulunmuştu.[484] Tarım sektöründeki bu kadınlar, ücretli tarım işçisi şeklinde, yani bir işverene bağımlı olarak değil de, kendi ailesine ait topraklarda çalıştığı için sayısal anlamda kayıt altına alınmaları da mümkün olmamıştı.

---

[480] BOA, **DH. MB. HPS. M.**, 14/51. 18 Ş 1332. 12 Temmuz 1914.

[481] Laurence S. Moore, "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", **İstanbul 1920 (Constantinople Today, A Study in Oriental Social Life)**, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 161-165. ss. 147-174.
Kadınlar erkeklere oranla bariz şekilde daha düşük ücret alması, 1913'te Uşak'ta olduğu gibi bazı olumsuz sonuçlar doğurabilmekteydi. 1913'te Uşak ve Gödes'te halı imalathanelerinde çalışan genç kızların düşük ücretleri, bunların bazı ahlaksızlıklara bulaşmalarına ve bölgede cinsel temasla geçen birtakım hastalıkların artmasına neden olmuştu. Bunun üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, söz konusu olumsuzlukların giderilebilmesi amacıyla ücretlerin artırılabilmesi için girişimlere başlamıştı. ("Yevmiye İçin", **Tanin**, No: 1667, 7 Temmuz 1329, 20 Temmuz 1913, s. 3.)

[482] Haydar, **a.g.e.**, s. 118.

[483] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", **Tarih ve Toplum**, C. 6, S. 31, Temmuz 1986, s. 44.

[484] Tunç Altındal, **Türkiye'de Kadın**, 5. Bs., İstanbul, Anahtar Kitaplar, 1991, s. 91-92.

1.4.3.2. Hizmet Sektöründe Kadınlar

Osmanlı'da kadınlar sadece tarım sektöründe, sanayide atölye veya fabrikalarda işçi olarak değil, aynı zamanda kamu sektöründe veya bankalarda memure olarak da çalışmışlardı. Bu tarz daha nitelikli işlerde kadınların görülmesi, işçiliğe göre daha geç tarihlerde olmuş, sayıca da daha sınırlı kalmıştı.

Osmanlı'da Müslüman kadınlar çalışma hayatına devlet memuru olarak ilk kez öğretmenlikle girmişti. 1870'te açılan Darulmuallimat'tan mezun olanlar ilk kez 1873'te öğretmen olarak istihdam edilmeye başlanmıştı.[485] Kadın öğretmen yetiştirmeyi hedefleyen bu okulun ilk dönemlerinde öğretmen kadrosu erkek ağırlıklıydı. Dinî hassasiyetler nedeniyle bu erkek öğretmenlerin "yaşlı, edepli ve çirkin" olmalarına özen gösterilmişti. Ancak zamanla öğretmen kadrosunda kadınlar ağırlık kazanmaya başlamıştı. 1882-83 eğitim öğretim döneminde 7 kadın, 1897-1898'de ise müdür dahil 6 erkek öğretmene karşılık 18 kadın öğretmenlik yapmaktaydı. Ancak Osmanlı'nın geneli açısından düşünüldüğünde, kadın öğretmen sorununun son dönemlerde dahi çözülebildiğini söylemek imkansızdır. Nitekim 1875'te Isparta'da açılan bir kız rüştiyesine, kadın öğretmen bulunamadığı için çok yaşlı bir erkek öğretmen atanmış, ancak onun ölümü sonrası, okul bir kadın öğretmen bulununcaya, yani 1907 yılına kadar kapalı kalmıştı. Kadın öğretmen sayısı her ne kadar yetersiz kalacak olsa da, Darulmuallimat ilk mezununu verdiği 1873 yılından 1911'e kadar geçen 38 yıllık dönemde 731 kadın öğretmene diploma vermişti. Kadın öğretmen yetiştirmeye yönelik okullar açılmasının İstanbul dışına, Anadolu'ya yayılması içinse 1914 yılını beklemek gerekmişti. 1914'te İzmir ve Edirne'de, 1915'te ise Bursa ve Konya'da birer Darulmuallimat açılmıştı.[486]

Kadınların güvenlik gücü olarak kamu sektöründe istihdam edilmeleriyse daha erken dönemlere rastlamaktadır. Ancak ilk dönemler için bu alandaki istihdam, memurluktan ziyade kamu işçiliği niteliği arz etmişti. 1839-1876 Bursa Şer'iyye

---

[485] A. Afet İnan, **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**, 4. Bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1982, s. 96.
[486] Yahya Akyüz, "Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlı'da Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi", **Tarih ve Toplum**, C. 33, S. 195, Mart 2000, s. 34-37.

Sicilleri üzerine yapılan bir araştırmada, sürgün cezası alan kadın suçluların sürgün yerine götürülmeleri sırasında kendilerine refakat edecek kadın çavuşların görevlendirilmiş olduğu görülmekteydi. Söz konusu dönemde 11 kadın kamu görevlisi istihdam edilmişti. Daha sonraki dönemlerde, 1908 yılında, Trabzon Gümrüğü'nde kadınların üstlerinin aranamamasından kaynaklanan kaçakçılığın önlenebilmesi amacıyla ilk defa bir "kadın kolcu" kamu görevlisi olarak atanmıştı.[487] İstihbarat memurluğu gibi daha nitelikli bir memuriyet görevine kadınların atanması ise 1912 yılından itibaren geçerli olabilmişti. Bu tarihte Polis Müdürlüğü, istihbarat ve güvenlik için kadın istihdam edip edemeyeceklerini sormuştu. Dahiliye Nezareti, asayişin temini için kadınların da istihbarat memuru olarak istihdam edilmesinin uygun olduğu cevabını verince, kadınlar için Osmanlı'da yeni bir çalışma alanı açılmıştı.[488] Aynı şekilde kadın hapishanelerinde ve hapishanelerin kadın suçlu kısımlarında da kadın gardiyanlar çalıştırılmaktaydı.[489] Kamu sektöründe kadınların güvenlik gücü olarak çalıştığı bir diğer alan askerlikti. 1917 yılında İstanbul'da kurulan Kadın İşçi Taburu, her ne kadar 1919 yılında dağılacak olsa da, 1918 itibariyle 100 civarında kadının ücretli olarak orduda geri hizmette çalıştığı bir istihdam alanı olmuştu.[490] Kadın askerlerin günlük çalışma süresi 8 saat olarak belirlenmişti.[491]

Kadınların diğer devlet dairelerine memur olarak girmeleri ise 1914 sonrası mümkün olabilmişti. Bu da, kadınların kendi kendine çalışma hayatında bir rekabet sonucu ön plana çıkmalarından ziyade, savaşlar nedeniyle erkek işgücünün emek talebini karşılamada yetersiz kalacak kadar azalmasından kaynaklanmıştı. Genel seferberlik ilan edilmesiyle erkek nüfusun, dolayısıyla işgücünün önemli miktarda azalması, kadınların bu boşluğu kapatması için kullanılmaları fikrini doğurmuştu. Böylece, kadın cemiyetlerinin yoğun çalışmaları ve hükümet desteğiyle savaşa giden

---

[487] Tiğinçe Oktar, **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi**, Eskişehir, Bilim Teknik Yayınevi, 1998, s. 58-59.
[488] BOA, **DH. İD.** 65/16. 13 Şubat 1327. 26 Şubat 1912.
[489] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 20/18. 8 CA 1333. 24 Mart 1915.
[490] Oktar, **a.g.e.**, s. 98-99.
[491] "Birinci Kadın İşçi Taburu", **Vakit**, No: 113, 11 Şubat 1334, 11 Şubat 1918, s. 1.

erkeklerin yerine memuriyette kadınların istihdam edilmelerine başlanmıştı.[492] Postane, merkezi ve yerel kamu birimleri ve hastaneler gibi kamusal kuruluşlar kadınlara kapılarını açmış ve kamuda kadın sayısı artmaya başlamıştı.[493] 1917 yılında Maliye Nezareti'nde 12,[494] 1918'de İstanbul Postanesi'nde ise 85'i Müslüman olmak üzere 90 kadın çalışmaya başlamıştı.[495]

İşgücü piyasasında kadın istihdamının, savaş gibi çalışma hayatı dışında bir durumla artmış olması, savaşın bitmesi ve olağanüstü dönemin ortadan kalkmasıyla tersi bir sürecin yaşanmasına neden olmuştu. kadınların memur veya işçi olarak istihdam edilmeleri, savaş bitince erkeklerin geri dönmesiyle birlikte azalmaya başlamıştı. Hatta istihdam edilmiş kadınlar da görevlerinden çıkarılmaya başlanmıştı. Savaşın bitmesi sonrası Sansür Heyeti'nde istihdam edilmekte olan kadınların işlerinden çıkarılması ile ilgili devlet kaydında da, *sansür heyetinde seferberlik münasebetiyle vaktiyle hizmete kabul edilen ve bu defa vazifeleri son bulan memureler…* denilerek, kamuda kadın istihdamının savaşlarla olan birebir bağlantısı ortaya konmuştu.[496]

1 Mart 1919 tarihli İnci Dergisi'nde de, "*…terhis başlayınca, işlerinde hiçbir tekasülleri* (tembellik) *görülmeyen ve akşam ailesinin gıdasını alacağı maaşla temin edecek olan birçok memurelere yol verildi. Evvela Kadıköy Sultânisi, erkeklerle kadınların bir yerde çalışamayacağı vesilesiyle mektepte bulunan kadınlara yol verdi. Bir müddet sonra Posta Nezareti de ona imtisal etti. Son zamanda da Ziraat Bankası'ndaki memurelere yol verildiğini öğreniyoruz. Hele bankada memurelerin işten el çektirilmelerini icap eden sebep gayet gariptir... Fakat kadınlarımızın böyle manalı manasız sebeplerle haklarının gasbedilmesini doğru göremeyiz…"* denerek, kadın çalışanların savaş sonrası çeşitli sebeplerle memuriyet görevlerinden

---

[492] Aynur Demirdirek, **Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993, s. 112-113.
[493] Nermin Abadan-Unat, " Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", **Türk Toplumunda Kadın**, 2. Bs., Der. Nermin Abadan-Unat, İstanbul, Ekin Yayınları, 1982, s. 11.
[494] Nimet Günaydın, "İlk Kadın Memurlar", **Hayat Tarih Mecmuası**, Y. 3, C. 1, S. 4, Mayıs 1967, s. 66.
[495] Oktar, **a.g.e.**, s. 64-65.
[496] BOA, **DH. İ. UM.** 16-2/1-02. 4 M 1338. 29 Eylül 1919.

uzaklaştırılmalarına tepki gösterilmekteydi.[497] Kadınların işten çıkarılmasına gerekçe olarak tasarruf tedbirleri de öne sürülebilmekteydi. Ancak Şehremaneti'nde olduğu gibi harcamaları kısmak için bazı memureler işten çıkarılmış, bundan sonra da memurların maaşlarına zam yapılmıştı. Bu da işten çıkarılan memurelerin haklı tepki ve şikâyetine neden olmuştu.[498]

Osmanlı'da sınırlı da olsa kadınların istihdam edildiği alanlardan biri de finans sektörü olmuştu. 1911-1934 Osmanlı Bankası kadın çalışanlarına yönelik bir araştırmaya göre, söz konusu dönemde toplam personelin % 4'ü olacak şekilde 226 kadın aktif olarak bankada çalışmıştı. Kadın çalışanların % 55'ini Osmanlı vatandaşları oluşturmuş, geriye kalan kadınlar ise İspanyol, İngiliz, Macar, Yunan, İsviçreli, Avusturyalı, Yugoslav, Suriyeli, Mısırlı ve Filistinlilerden oluşacak şekilde oldukça kozmopolit bir yapı arz etmişti. Bankada işe alınan ilk kadın, 1911'de kurulan Müslüman Hanımlar Servisi'nde iş başı yapan Osmanlı vatandaşı Annette Zundo olmuştu. Daha önce de Credit Lyonnais isimli Galata'da faaliyet gösteren bir bankada çalışan Zundo, 1921 yılına kadar çalıştıktan sonra, sağlık durumunun el vermemesi üzerine yerini bankanın ilk Müslüman kadın çalışanı Feride Şevket Hanım'a bırakmıştı.[499]

1919 yılında İstanbul'daki bankaların genelinde çalışan memurlar tarafından ücret artışı, çalışma saatlerinin azaltılması ve emeklilik prosedürlerinin yeniden düzenlenmesi gibi taleplerle bir grev başlatılmıştı. Grevle ilgili gün gün yayın yapan sosyalist İdrak Gazetesi, erkek memurlar yanında, Müslüman kadın banka memurelerinin de greve katılmasının Osmanlı tarihinde bir ilk olduğunu bildirmekteydi. Gazetenin bu haberi, 1919 yılında Müslüman kadın banka çalışanlarının varlığıyla birlikte, bu kadınların grev gibi işçi eylemlerine katıldığını da göstermekteydi.[500]

---

[497] Oktar, **a.g.e.**, s. 66.
[498] BOA, **DH. UMVM.** 90/69. 17 B 1338. 6 Nisan 1920.
[499] Laurence Ammour ve Lorans Tanatar Baruh, "Çalışan Kadından Bir Kesit: (1911-1934) Osmanlı Bankası Kadın Personeli", **Tarih ve Toplum**, C. 31, S: 183, Mart 1999, s. 16-19.
[500] "Bankalar Yola Geliyor mu?", **İdrak**, No: 28, 17 Temmuz 1335, 17 Temmuz 1919, s. 2.

6 Ağustos 1919 tarihli Alemdar gazetesinde ise, İtibar-ı Millî Bankası'ndan 20 işçinin çıkarıldığı haber verilmekte ve tepki gösterilmekteydi. İşçilerin 14'ü Müslüman işçilerdi ve 4'ü de bankanın kadın memureleriydi. Bu da daha önceden bankada Müslüman kadın işçilerin çalışmaya başladığını göstermekteydi. Banka, işten çıkarma sebebi olarak tasarruf tedbirlerini göstermekteyse de, Alemdar *...diğer bankalardaki arkadaşları gibi hallerinin iyileştirilmesini talep eden müstahdeminin işten çıkarıldığını bilmeyecek safdil var mıdır?* yorumuyla olayın iç yüzünün farklı olduğunu ileri sürmüştü.[501]

1.4.4. 1908 Sonrası Müslüman Kadınların Çalışma Hayatına Katılımı ve Kadın Cemiyetleri

1908'de II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte ilk olarak fikirsel anlamda (basın yayın), daha sonra ise uygulamaya dökülecek şekilde kadınların çalışma hayatına katılımını artıracak gelişmeler yaşanmıştı.

Bu gelişmelerden birisi sosyal ve ekonomik hayatla birlikte, çalışma hayatında da kadınların katılımını artırmayı hedefleyen birçok kadın basın yayın organının ortaya çıkmasıydı. Kadınlara yönelik dergilerin Osmanlı yayın hayatında yer edinmesi 1908 öncesinde de söz konusuydu. 19. yy.ın sonlarına doğru yayın hayatına başlayan Terakki (1868)[502], İnsaniyet (1883), Hanımlar (1883), Mürüvvet (1888), Parça Bohçası (1889)[503], Şükûfezâr (1886), Hanımlara Mahsus Gazete (1895)[504] bu durumun örneklerindendi. Ancak bu gazete ve dergiler ekonomik ya da sosyal hayata kadınların katılımı açısından değil de, daha çok aile ve kadının görevleri doğrultusunda yayın yapmaktaydı. 1908 sonrasında kurulan Demet (1908),

---

[501] "İtibar-ı Milli Bankası Memurları", **Alemdar**, No: 134-1534, 6 Ağustos 1335, 6 Ağustos 1919, s. 2.

[502] Ekrem Işın, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", **Tarih ve Toplum**, S. 59, Mart 1988, s. 25.

[503] Hakan Aydın, "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 22, Yıl: 2009, s. 148-149.

[504] Osmanlı'da 1908 öncesi kadınlarla ilgili gazete ve dergiler için bkz. Tülay Keskin, "Feminist / Nationalist Discourse in the First Year of the Ottoman Revolutionary Press (1908-1909): Readings From the Magazines of Demet, Mehasin and Kadın (Salonica)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Department of History, Ankara, 2003.; Aynur İlyasoğlu ve Deniz İnsel, "Kadın Dergilerinin Evrimi", **Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler 1849-1984**, İstanbul, Gelişim Yayınları, 1984.

Mehâsin (1908), Kadın (Selanik 1908), Kadın (İstanbul 1911), Kadınlar Dünyası (1913), Kadınlık (1914) [505] Kadın Bahçesi (1912), Kadın Hayatı (1912), Kadın Duygusu (1913), Kadınlar Alemi (1913), Kadın Kalbi (1919)[506] gibi dergi ve gazetelerse, yayın içeriklerine kadınların hayatın her alanında daha fazla rol almaları gerektiği hususunda yön vermekteydi.

Bu dergi ve gazeteler kadın cemiyetleriyle paralel hareket ederek, bir kadın hareketinin doğuşunu hazırlamaktaydılar. Bu yönde toplumda kadının çalışma hayatına katılmasını eleştiren hakim görüşe karşı Kadınlar Dünyası Dergisi'nde yayınlanan Ulviye Mevlan imzalı, Ocak 1915 tarihli bir yazı dikkat çekicidir:[507]

"... Kadınların hayatlarını kazanmalarına mani olanların bir bahaneleri de, kadınların cehalet ve beceriksizliğidir. Fe Sübhanehû! Acaba ticaret ile temin-i maişet eden erkekler ticaret mektebinden mi neşet etmiştirler, yoksa tahsil-i âlî mi görmüşlerdir? Yüzde sekseninin okuma yazma bilmediği meydandadır. Ticaret aleminde kadınların iktidarı erkeklerin iktidarından hiç de dûn olmadığı birkaç tecrübe ile pek ala anlaşıldı. İşte doğrusu; yerde oturup mendil satmaya yahut çocuklarıyla dilenmeye layık görülen kadının maatteessüf temiz bir dükkanda ticaret etmeye layık görülmemesidir."

Osmanlı'da kadınların sosyal ve ekonomik hayata katılımı ve örgütlenerek daha organize hareket edebilmelerini sağlayan ana etkense 1908 sonrası kurulan kadın cemiyetleri olmuştu. Ancak burada şunu da belirtmemiz gerekir ki, Osmanlı'da kadına çalışma hayatında yer veren cemiyetlerin 1908'le birlikte ortaya çıkmaya başladığını ileri sürmek yanlış olacaktır. 1908 sonrası kadınlar ve çalışma hayatı açısından görülen gelişme, Müslüman Türk kadınlara yönelikti. Bundan önceki dönemlerdeyse, benzer faaliyetler imparatorluğun diğer unsurları tarafından gerçekleştirilmekteydi. 1894 yılında depremde zarar gören dikimhanesinden dolayı, Rum Kadınları İane-i Fukara Cemiyeti'nin devletten yardım talebinde bulunması, kadın cemiyetlerinin yine kadınları üretim hayatına çekme adına dikimhane vb.

[505] Demirdirek, **a.g.e.**, s. 15-59.
[506] İnan, **a.g.e.**, s. 95.
[507] Oktar, **a.g.e.**, s. 55.

üretim birimlerini 1890'lı yıllarda da kurmuş olduklarını göstermekteydi.[508] Ülkenin Rum vatandaşlarından gelen bu talep, azınlıklara mensup kadınların çalışma hayatına katılımı ve bir gelir kaynağı temin edebilmeleri için yapılan sivil nitelikli girişimlerin tarihinin Müslüman Türk unsura göre daha eski olduğunu ortaya koymaktadır. 1908 yılının kadınların çalışma hayatına katılımı açısından bir kırılma dönemi olarak kabul edilmesi ise, ancak Müslüman kadınlar açısından geçerli olacaktır.

Müslüman kadınlara yönelik cemiyetler ilk zamanlarda yardım dernekleri olarak kurulmuş; savaşın açtığı yaraların sarılması, yiyecek ve giyecek yardımı yapılması gibi konularla ön plana çıkmışlardı. Bu derneklerden bazıları biçki yurtları, terzi evleri gibi meslekî kurumlar açarak kadınlara meslekî eğitim vermiş ve istihdam edilebilirliklerinin artırılmasını da hedeflemişti.[509] Bikes Ailelere Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Suriye Nisvan-ı Umûr-i Hayriye Müessesesi, Topkapı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi gibi kuruluşlar bu tarz cemiyetlerin örneklerindendi. Meşrutiyet sonrası temel hedefi kadınların çalışma hayatına katılması ve bir gelir kaynağı temin etmesi olan cemiyetlerin ilklerinden biriyse, 1909 yılının hemen başında İstanbul'da kurulan *Osmanlı Kadınlar Terakkiperver Cemiyeti'*ydi. Din ayrımı gözetmeksizin sadece kadınlara değil, erkeklere de iş bulmayı hedefleyen cemiyet, çalışma gücü olan fakirleri istihdam etmek üzere bir işyeri açmayı programının birinci maddesi olarak belirlemişti. Bunun yanında fakir kadınlara meslek ve sanat kazandırmak için bir Darüssınaî (sanayi evi) kurmak, üye olan kadınların talim ve terbiyelerine yönelik faaliyetlerde bulunmak cemiyetin diğer amaçlarındandı.[510] Bu süreçte kadınların istihdamını hedefleyen daha birçok cemiyet kurulmuştu. Bunlardan öne çıkan bazıları şunlardı:

- *Mamulat-ı Dahiliye İstihlak-i Millî Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi (1912)*[511]: Sadece Müslüman kadınlara yönelik bu cemiyetin temel amacı, yerli malı kullanımını teşvik ederek dış ülkelere gelir akışını durdurmak ve böylece Türk

[508] BOA, **BEO.** 469/35157. 24 Ağustos 1310. 5 Eylül 1894.
[509] Çakır, "1908'in Açtığı Yolda Kadınların Hak ve Özgürlük Mücadelesi", **a.g.e.**, s. 49-50.
[510] "Osmanlı Kadınlar Terakkiperver Cemiyeti – Cemiyetin Programı", **Servet-i Fünun**, No: 213, 13 KS 1324, 26 Ocak 1909, s. 3.
[511] Meral Altındal, **a.g.e.**, s. 246.

sanayinin gelişimine katkı sağlamaktı. Cemiyet, ülkedeki fakir kızlardan terziler yetiştirilmesi ve meslek edinmelerinin sağlanması için de çaba göstermekteydi.[512]

- *Türk Kadınları Biçki Yurdu Derneği* (1913): Dikiş için ödenen paraların yabancı ve gayrimüslimlere gitmesini önlemeyi ve bunun için Müslüman Türk kadınlarına bu mesleği öğretmeyi amaçlayan dernek, 1923 yılına kadar 1.380 kadının terzi olarak yetişmesini sağlamıştı.[513]

- *Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti* (1913): Çeşitli üretim evleri açmayı, kadın ve kızları istihdam ederek çalışma yaşamına alıştırma, ısındırma ve bu suretle yoksulluklarını gidermeyi amaçlamaktaydı. Kadınlar Dünyası adıyla bir dergi de çıkaran cemiyet, bir terzi evi açmış ve terzilik öğreterek dışarıya siparişle iş yaptırmış, kadınlar tarafından ticarethaneler kurulmasına da destek olmuştu.[514]

- *Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneği* (1913): Ülkenin gerçek ihtiyaçlarından birini Müslüman kadınların emek gücünün bir merkezde toplanması olarak gören cemiyet, sanat evleri, okulları ve şirketleri açarak bunu gerçekleştirmeyi hedeflemekteydi. Çocukları da istihdam ederek, gelecekte bir iş sahibi olmaları için

---

[512] Cemiyetin Müdiresi 1914 yılında İkdam Gazetesi'ne gönderdiği bir tezkirede, cemiyet tarafından açılan terzi evinden ve bu müessesenin kadın çalışanlarla ilgili gösterdiği başarıdan bahsetmişti. Cemiyetin bu faaliyetleri gazete tarafından da takdirle karşılanmıştı. Müdire Melek Hanım, en yüksek tabakada bulunanlar da dahil olmak üzere Türk kadınlarının cemiyet tarafından üretilen elbiselere sipariş vermekte adeta yarıştıklarını belirtmekteydi. Siparişlerin sürekli artması sonucu, çalışan kadın sayısını da artırdıklarını ifade etmişti. Bu durum da, söz konusu kadın cemiyetlerinin faaliyetlerinin halk desteğine de sahip olduğunu göstermekteydi. Söz konusu dönemde cemiyette 55 kadının çalıştığı, aynı zamanda evlerinde çalıştırılan kadın sayısının da 300 olduğu ifade edilmişti. İkdam, cemiyetin terzi evlerini gezip, çalışanları ve ürünleri gözlemledikten sonra, üretimin çeşitliliği ve kalitesi ile ilgili olarak da hayranlığını belirtmiştir. Yapılan iş Avrupa ürünleriyle karşılaştırılarak daha da kaliteli olduğu ileri sürülmüştü. (**İkdam**, No: 6156, 30 Mart 1330, 12 Nisan 1914, s. 1.)

[513] Kurnaz, **a.g.e.**, s. 214-218.
Bu derneğin faaliyetleri ve kadınların çalışkanlıkları Türk Yurdu dergisinde, "*Türk hanımlarının iktisadî hayatta, hatta erkeklerden daha fazla bir gayret ve metanetle çalıştıklarını ve daha çok başarılı olduklarını memnuniyetle görüyoruz… memleketimizde yabancı terzilerin ne mühim bir iktisadî mevki'yi haiz oldukları düşünülecek olursa, "Biçki Yurdu"nun hizmetlerini takdir etmemek olmaz… Bu milli kurumu, Türk kadınlarının iktisadî terakkiyatında en mühim bir amil gibi sayar…*" şeklinde övgü ile değerlendirilmekteydi. (Albayrak, **a.g.e.**, s. 294.)

[514] Serpil Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü: Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti", **Tarih ve Toplum**, S. 66, Haziran 1989, s. 17-19.

sermaye biriktirmelerine ve meslek öğrenmelerine yardımcı olmayı amaçlamaktaydı.[515]

Savaşlarla birlikte artan dul kadın ve yetim çocukların ülkenin genelinde bir sosyal problem haline gelmesiyle, taşrada da kadınları meslek ve gelir sahibi yaparak bu sorunu çözmeyi hedefleyen cemiyetler kurulmaya başlamıştı. Bunlardan biri de 1915'te Çankırı'da dul kadınların ve yetim çocukların korunması ve gelir kaynağı elde edebilmesi için bölgenin ileri gelenleri tarafından hayır amaçlı açılan bir *Darussınaî*'ydi. İstihdam edilen kadın ve çocukların ilk üretimi, ordudaki askerlerin ihtiyacını karşılamaya yönelik üretilen 60.000 çift çorap olunca, bu faaliyet devlet tarafından da takdirle karşılanmıştı.[516] Taşrada kurulan bir diğer kadın cemiyeti olan *Kastamonu Osmanlı Hanımları İş Yurdu* (1916) ise istihdam ettiği kadınların ürettiği ürünlerden oluşan bir sergi açmış ve kadınların çalışmalarını topluma sunmuştu.[517]

1.4.4.1. Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi

Osmanlı'da Müslüman-Türk kadınlarının istihdamını ve ekonomik gelişimlerini hedefleyerek kurulan en etkili ve güçlü cemiyet ise, 1916 yılı ağustos ayında kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi olmuştu.[518] Cemiyet 1. Dünya Savaşı'nın doğurduğu ağır şartlar altında kurulmuştu. Erkek nüfusun büyük kısmının savaşa gitmesi nedeniyle oluşan işgücü açığının kapatılması, cephedeki erkeklerin geride bıraktığı ailelerinin gelir ihtiyaçlarının karşılanabilmesi cemiyetin ana hedeflerindendi. İlk 4 ay içinde 14.000 kadının iş için başvurması, cemiyetin önemli bir ihtiyaca yönelik faaliyette bulunduğunu göstermekteydi.[519]

---

[515] **Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin Nizamnamesi**, İstanbul, Nefaset Matbaası, t.y., s. 2-3.
[516] BOA, **DH. UMVM.** 130/39. 23 CA 1333. 8 Nisan 1915.
[517] **Tanin**, No: 3042, 30 Mayıs 1333, 30 Mayıs 1917, s. 3.
[518] Alexander Lyon Macfie, **The End of the Ottoman Empire 1908-1923**, New York, Addison Wesley Longman Ltd., 1998, s. 149.
Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesinin kuruluşu, faaliyetleri, zamanla gerilemesi ve diğer yönleri ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz.; Yavuz Selim Karakışla, **Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)**, İstanbul, Ottoman Bank Archive and Research Centre, 2005.
[519] Cemiyetin tam kuruluş tarihi ile ilgili farklı kaynaklarda farklı tarihler verilmektedir. 1916 yılındaki bir makalesinde Ahmed Emin kuruluş tarihi olarak 24 Ağustos 1916/ 11 Ağustos 1332'yi

Tamamı erkeklerden oluşan 7 kişilik bir kurucu heyetle[520] 1916 yılında faaliyete başlayan cemiyet, nizamnamesinin 2. maddesinde amacını kadınların iş bulup namuslu bir şekilde geçimlerini sağlamalarının temin edilmesi olarak belirtmişti.[521] Sermaye kalemleri olarak, darüssınâilerde istihdam edilecek kadınların kazançlarından % 10'u geçmeyecek şekilde yapılacak kesintiler, cemiyete ait menkul ve gayrimenkullerden elde edilecek kazançlar ve cemiyetin idare meclisinin kararı ile toplanacak yardımlar belirtilmişti.[522]

Cemiyetin darüssınaîler açması ve kadınlara yönelik çalışma planları belirlemek için kamu kurumları ve özel kuruluşlarla irtibata geçmesi, kamuoyunda da memnuniyetle karşılanmıştı.[523] Cemiyetin faaliyetleri Tanin'de, "şimdiye kadar fikirlerde kalan düşüncelerin, bu gibi faaliyetlerle gerçek hayatta da yer bulması" şeklinde tanımlanmıştı.[524] Vakit'te Ahmed Emin cemiyetin faaliyetlerini ileride çok büyük inkişafların habercisi olarak nitelendirirken[525], Servet-i Fünun ise ülke nüfusunun yarısını oluşturmasına rağmen atıl bir ekonomik kaynak olan kadın işgücünün değerlendirilmesi çabasından duyduğu memnuniyeti ifade etmişti.[526]

---

göstermektedir. (Ahmed Emin, "Kadınları Çalıştırmak Teşebbüsü", **Vakit**, No: 111, 9 Şubat 1334, 9 Şubat 1918, s. 1.). 1923 yılının başlarında hazırlanan ve İstanbul'da faliyette bulunan cemiyetleri belirten bir devlet kaydında ise, İstanbul'daki 175 cemiyetten biri olan KÇCİ'nin kuruluş tarihi olarak 22 Nisan 1916/9 Nisan 1332 gösterilmektedir. (BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 53/78. KS 1338. Ocak 1923.)

[520] Osmanlı Tarihinde kadınlara yönelik en güçlü örgüt olan cemiyetin kurucuları arasında tek bir kadın dahi olmaması ve tamamının erkek olması dikkat çekicidir.

[521] Cemiyetin nizamnamesinin tam metni için bkz. BOA, **DH. KMS**. 42/10. 17 M 1335. 13 Kasım 1916.

[522] BOA, **DH. KMS.** 42/10. **a.g.e.**

[523] Cemiyet çalışmak ve gelir elde etmek için kendilerine başvuran kadınları, kendi şubelerinde veya kadınların bizzat evlerinde istihdam etmek dışında, çeşitli kamu kurumları ve özel kuruluşlarla da irtibata geçmişti. Örneğin bu doğrultuda diğer bakanlıklara olduğu gibi Maarif Nezareti'ne de bir yazı yazmış ve ellerinde çalışmak isteyen 15.000 Müslüman Türk kadını bulunduğunu belirtmişti. Bakanlıktan alınan cevapta, bakanlığın kadınlar için en önemli istihdam kaleminin öğretmenlik olduğu, ancak öğretmenlik için de gerekli eğitim kurumlarından mezun olma şartının arandığını, bu nedenle de cemiyete başvuran kadınları sadece eğitim kurumları ve bakanlığa bağlı diğer dairelerde hademelik görevlerinde istihdam edebileceği bildirilmişti(BOA, **MF. MKT.**, 1220/74, 22 M 1335. 18 Ekim 1916.)

[524] Tanin Gazetesi'nde Kazım Şinasi tarafından Osmanlı'da ilgili dönemde kadınların çalışma hayatına katılımı ve bu konuda Cemiyetin olumlu faaliyetleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Kazım Şinasi, "Kadınlarımıza Hürmet", **Tanin**, No: 3078, 15 N 1335, 5 Temmuz 1917, s. 3.

[525] Ahmed Emin, **a.g.e.**,s. 1.

[526] "Devletlu İsmetlu Naciye Sultan Hazretlerinin Zîr-u Himayelerinde Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi", **Servet-i Fünun**, No: 711, 30 Temmuz 1332, 12 Ağustos 1916, s. 1.

Atina'dan pamuk, Almanya'dan makine, Avusturya'dan kadın eşyası üretimi için gerekli malzemeleri getirerek kendi tezgahlarında işleten cemiyet, kurulduktan 1 yıl sonra ya kendisi bizzat istihdam ederek, ya da kamu kurumu ve özel kuruluşlara yerleşmelerine aracı olarak 24.254 kadını iş sahibi yapmıştı. Cemiyetin eve iş vererek ve şubelerinde bizzat istihdam ettiği kadın sayısı, Çapa, Fatih ve Üsküdar'da açtığı 3 şubede ilk yılda 1.254'ü bulmuştu.[527] Kadın ve çocuklara parça başına ücret veren cemiyetin kurucularından eski mebus Mehmed Arif Bey'in belirttiğine göre, biraz iş bilen bir çocuk dahi günde en az 10 kuruş kazanabilme imkanına sahipti.[528] Cemiyetin bu faaliyetleri sadece kadınlara çalışma imkanı değil, aynı zamanda yaşayacak bir yer ve barınma imkanı da sunmaktaydı. 1918 yılında biri 15 ve diğeri 18 yaşında 2 kimsesiz ve evsiz kızın, hem çalışmaları hem de yaşayabilecekleri bir yer bulunması için padişah tarafından KÇCİ'ne yönlendirilmeleri de, cemiyetin bu imkanları sunmada başarılı olduğunu ve devletin en üst makamlarının da ilgisini çektiğini göstermekteydi.[529]

Devletle cemiyet arasındaki ilişki bu örnekteki gibi bireysel yardımlarla sınırlı kalmamış, özellikle 1917 yılında kurulan Kadın Amele Taburları ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştı. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emri ile 1917 yılında İstanbul ve çevresinde "Kadın Birinci Amele Taburu" kurulmuştu.[530] Cephe gerisinde hizmet verecek bu taburlara seçilecek kadınları belirlemek ise, bir görev olarak İstanbul'da Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi'ne, taşralarda ise Mahalli İdare Meclislerine verilmişti. Günde 8 saat çalışmaları öngörülen kadın askerler, maaşlı memurlar ve ücret veya yevmiyeli işçiler olmak üzere 2 şekilde istihdam edilmekteydi.[531]

Şube sayısının ve cemiyete ait üretim birimlerinin sınırlı sayıda olması, başvuruda bulunan herkesin istihdam edilmesini de imkansız kılmıştı. Bu nedenle

---

[527] Sümer, **a.g.e.**, s. 59-61.
[528] Ahmed Emin, **a.g.e.**, s. 1.
[529] BOA, **DH. İ. UM.** 19-03/1-11. 21 M 1337. 27 Ekim 1918.
[530] Yavuz Selim Karakışla, "Enver Paşa'nın Kurdurduğu Kadın Birinci İşçi Taburu: Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler", **Toplumsal Tarih**, C. 11, S. 66, Haziran 1999, s. 16.
[531] "Birinci Kadın İşçi Taburu", **a.g.e.**, s. 1.

cemiyet bazı durumlarda istihdam edeceği kadınları seçmek için gazetelere verdiği ilanlar vererek sınavlar yapmıştı.[532]

Cemiyet, kadınların çalışma hayatına katılmalarına aracı olmak dışında, üye sayısının artması ile birlikte farklı faaliyetlerde de bulunmuştu. Kadın işçilerin çalışma hayatında korunabilmesi için *işçi talimatnamesi* hazırlanması amaçlanmış, bunun yanında kaza veya diğer bir sebepten dolayı çalışamayacak hale gelebilecek işçiler için yardımlaşma ve tasarruf sandıkları kurulması kararlaştırılmıştı.[533] Bir diğer önemli faaliyeti ise savaş nedeniyle ortaya çıkan nüfus açığının kapatılabilmesine yönelik olarak devletin belirlediği nüfus politikalarına yardımcı olmak için, kendi üye ve çalışanları arasında evliliği teşvik etmesiydi. Erkek üyelerden 25, kadınlardansa 20 yaşına kadar evlenmeyenlere ücret kesme ve dernekten ihraç cezaları belirlenmiş, evlenecek olanlara da ücret zammı, çeyiz yardımı, çocuk olması halinde maddi yardım gibi imkanlar sunulmuştu.[534]

Evliliklerin artması, evlenenler arasında da mühendisler, hükümet memurları gibi meslekten kişilerin yer almasıyla bu durum basında da takdir görmüştü. Vakit Gazetesi'nde, "*Gösterdiği bu hayırperverâne faaliyetten dolayı KÇCİ'ni takdir etmemek mümkün değildir. Fabrika hayatı memleketimizde aile hayatını yıkacak yerde, bu faaliyet sayesinde bilakis sağlam bir esas üzerine pek çok mesut aileler teşekkül edecektir."* denilerek evlilik uygulaması övülmüştü.[535] Zira, bilindiği gibi

---

[532] **Tanin**, Numara: 2846, 18 M 1335, 15 Kasım 1916, s. 4.
Cemiyet sınavlar dışında, istihdam edeceği kadınlara istihdam alanları, çalışma şartları ve başvuru ile ilgili bilgi vermek için de basın organlarını etkin bir şekilde kullanmıştı. Bunun örneklerinden biri dönemin gazetelerinden Tanin'e verilen bir ilanda görülmektedir. 4 maddeden oluşan ilanda;

- 25 kuruş günlük ücretle veya götürü olarak çalışmak üzere 100 hallaç istihdam edileceğinden arzu edenlerin,
- Makine ile çorap ve fanila örmeyi bilenlerin veya öğrenmek isteyenlerin,
- Okkası 20 kuruşa olmak üzere yün yıkamak, taramak, eğirmek arzusunda bulunanların,
- Okur yazar olmak şartıyla müesseselerde günlük ücret veya maaşla çalışmak isteyenlerin cemiyete başvurmaları gerektiği belirtilmiştir. (**Tanin**, Numara: 2879, 5 KE 1332, 18 Aralık 1916, s. 3.)

[533] Ahmed Emin, **a.g.e.**, s. 1
[534] Oktar, **a.g.e.**, s. 115-116.; Zafer Toprak, "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti – Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, S. 51, Mart 1988, s. 37-38.; Yavuz Selim Karakışla, "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nn Kadın İşçileri Evlendirme Kampanyası", **Tarih ve Toplum**, C. 37, S. 219, Mart 2002, s. 29-30.
[535] "Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi Vasıtasıyla Akd Edilen İlk İzdivaç", **Vakit**, No: 146, 16 Mart 1334, 16 Mart 1918, s. 1.

Avrupa'da işçi sınıfının oluşumu aşamasında sosyal açıdan en fazla eleştiri alan konulardan birisi de, aile kurumunun dejenere olması ve liberal felsefe doğrultusunda ön plana çıkarılan bireyselliğin, aile anlayışı ve bu anlayışa verilen önemi de yıpratması olmuştu. Cemiyetin üyeleri arasında evlenme zorunluluğu getirmesi ve yapılan evliliklerin de diğer bireyler için teşvik edici olması için para yardımlarıyla ödüllendirilmesi, basında, Avrupa örneğinden kalan endişelerle aile hayatının zarar görebileceği kaygısının giderilmesine ve aile kurumunun temellerinin sağlam kalabilmesine yardımcı olduğu gerekçesiyle memnuniyetle karşılanmıştı.

2 sene içinde birçok kimsesiz kadına gelir getirici iş bulması, kadınlara namuslu bir şekilde çalışabilecekleri istihdam alanları açması gibi nedenlerle, 1918 yılında cemiyet devlet tarafından kamu yararına hizmet eden bir cemiyet olarak tescil edilmişti.[536] Cemiyetin başarılı çalışmaları sadece ulusal kamuoyunda değil, uluslar arası alanda da fark edilmiş ve övgü almıştı. Bir Viyana gazetesinde kadın işçi taburları, Rusya'daki benzer kötü örnekleriyle karşılaştırılarak övülmekteydi.[537] Bunun dışında, İsveç'in ünlü edebiyatçılarından Ellen von Platen, yaptığı İstanbul ziyareti sonrası cemiyetin çalışmalarını takip etmiş, kadın çalışanlarla da bizzat görüştükten sonra, İsveç'in çeşitli kulüplerinde ve son olarak da Stockholm'deki Amerikan Kadınlar Kulübü'nde verdiği konferanslarında cemiyetin çalışmaları ve Osmanlı kadınlarının son dönemdeki durumuyla ilgili övgü dolu konuşmalar yapmıştı.[538]

1923 tarihli İstanbul'da bulunan cemiyetlerin kayıt edildiği bir defterden, yaşadığı maddi sıkıntılara rağmen[539] KÇCİ'nin imparatorluğun son yılında da faaliyette olduğu anlaşılmaktaydı. Cemiyetin 7 kişilik idare heyetinin tamamının halen erkeklerden oluşması ise, cemiyetin yönetici kadrosundaki erkek egemenliğinin devam ettiğinin bir göstergesiydi.[540]

---

[536] BOA, **İ. DUİT.** 116/29. 19 L 1336. 28 Temmuz 1918.
[537] "Türk Kadını; Bir Viyana Gazetesinin Makalesi", **Vakit**, No: 133, 3 Mart 1334, 3 Mart 1918, s. 1.
[538] BOA, **HR. SYS.** 2431/55. 14 Şubat 1917.
[539] Cemiyetin Terkos Su Kumpanyası'na ödeyemediği 7.353 kuruşluk su kullanım borcu da bu kalemlerden biriydi. (BOA, **DH. EUM. LVZ.** 47/8. 4 Ş 1337. 5 Mayıs 1919.)
[540] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 53/78. KS 1338. Ocak 1923.

İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI'DA İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

2.1. İşçi Örgütlenmesi ve Tarihsel Gelişimi

Osmanlı'da sendikal anlamda işçi örgütlenmesi; sanayileşememe, işgücünün niceliksel ve niteliksel açıdan yetersizliği, devletin olumsuz yaklaşımı vb. nedenlerle 1908 gibi geç bir tarihe kadar bireysel örnekler dışında var olamamıştır. Sanayileşmede yaşanan gecikmeyle birlikte, başkasının üretim araçlarını kullanarak ücret karşılığı çalışan işçi sayısının son dönemlere kadar nicel açıdan belli bir yeterliliğe kavuşamaması, işçi örgütlenmesinin de zayıf kalmasına yol açmıştır. İşçi sınıfının sayısal açıdan bu yetersizlik dışında niteliksel açıdan yaşadığı sorunlar da örgütlenme üzerinde geciktirici etki gösteren bir diğer unsurdu. Ancak Osmanlı'da işçi örgütlenmesinin bu kadar gecikmesini sadece işçi kaynaklı sorunlara bağlamak yanlış olacaktır. Hatta bu gecikmede işçilerin öneminin diğer etkenler karşısında daha az olduğu bile ifade edilebilir.

Özellikle 1908'e kadar geçecek sürede işçi örgütlenmesini geciktiren en önemli neden, devletin genelde örgütlenmeye, özeldeyse işçi ve diğer çalışanların örgütlenmesine karşı olumsuz tavrıydı. Bunun nedenleri ve gelişimiyle ilgili somut örnekler üzerinden aşağıda ayrıntılı bir tartışma yapacağız. Ancak işçi örgütlenmesi açısından Osmanlı'da 1908 yılının bir milat olması dahi kendi başına devletin geciktirici etkisini göstermektedir. 1908 yılında ilan edilen meşrutiyetle birlikte ülkede bir özgürlük havası hakim olmuştu. Dönemin en önemli sloganları arasında yer alan *hürriyet*, yani özgürlükse, aslında kısa sürecek bir boşluk döneminden başka bir şey değildi. Bu tarihten sonra kısa süre içinde neredeyse her meslek grubu grev silahına başvurmuş, aynı zamanda örgütlenme faaliyetlerine girişmişti. 1908 öncesinde gerçek bir sendika niteliği arz eden işçi örgütü sayısının bir elin parmaklarından dahi az olduğu göz önüne alındığında, 1908 sonrası çok sayıda işçi örgütü kurulmasını siyasî ortamın müsaitliği dışında bir gelişmeyle açıklamak zordur.

Sendikaların temel amacı üyelerinin veya genel olarak çalışanların *ekonomik haklarını* korumak ve geliştirmektir.[1] Biz burada sendika deyimiyle, aynı amaç için faaliyette bulunan dernek, kulüp, cemiyet vb. işçi örgütlerini de kastettiğimizi belirtelim. 1908 öncesinde yok denebilecek kadar az olan işçi örgütü sayısı, ekonomik açıdan ne değişti de 1908 meşrutiyetle birlikte hemen her alanda görülmeye başlandı? Aslında kısa ve orta vadede ekonomik açıdan değişen bir şey yoktu, değişim siyasî açıdan yaşanmıştı. Önceki dönemde işçi örgütlenmesine devlet, sivil halkın genelindeki örgütlenmelere olduğu gibi olumsuz bakarken, 1908'le birlikte yaşanan kısa süreli boşlukta[2] bu siyasî engel kalkmış ve çok sayıda örgüt kurulabilmişti.

Bu bölümde ilk olarak Osmanlı'da 1908 öncesi çalışanların örgütlenmesini ele alacağız. İşçi örgütlenmesinin zayıf kaldığı ve sınırlı sayıda cemiyetleşme hareketlerine rastlanılan 1908 öncesi dönemde bu durumun nedenlerine inerken, literatüre bu alana yönelik bazı genel kabulleri tartışmaya açacağız. Daha sonra 1908 sonrası işçi örgütlenmesini, kurulan sendika ve cemiyetlerle faaliyetleri üzerinden ele alıp, son olarak sosyalist nitelikli örgütlenmeleri inceleyeceğiz.

2.1.1. 1908 Öncesi İşçi Örgütlenmesi

Osmanlı'da Batı tarzında modern eğitim içerisinde yetişen meslek erbabı arasında ilk cemiyetleşme teşebbüsü tıp mensupları tarafından yapılmıştı. 1827'de kurulan "Tıphane"nin, 1838'da ıslah edilmesi sonrası açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane mezunlarının kurduğu *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane*, Osmanlı'da modern anlamda ilk meslekî cemiyetti. 15 Şubat 1856'da Societe Medicale de Constantinople

[1] Yıldırım Koç, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s. 20.

[2] Boşluk kavramını özellikle kullanıyoruz. Çünkü 1909'la birlikte bu alana yönelik yapılan düzenlemelerin gerekçelerinde, cemiyet kurulması ve faaliyetleriyle ilgili yasal düzenleme olmaması en önemli nedenlerden biri olarak gösterilecekti.

adlı bu cemiyetin çalışmaları, 2 Haziran 1856 tarihli beratla resmen tanınmış ve kendisine Cemiyet-i Şâhâne-i Tıbbiye-i Osmaniye unvanı verilmişti.[3]

19. yy.ın sonlarına kadar çalışanlar tarafından kurulan cemiyetlere bakıldığında, az sayıdaki devlet fabrikaları ve imtiyazla işleyen fabrikalarda çalışan işçilerden ziyade, mühendis, doktor, avukat gibi daha nitelikli çalışan gruplarının cemiyetler altında örgütlendiği görülmektedir. Yukarıda belirtilen 1856 tarihli Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane dışında, 1870'lerin başında İstanbul avukatları tarafından kurulan *Dersaadet Avukatları Cemiyet-i Umumiyesi* de benzer bir örgüttü.[4] 1880 yılının sonlarında kurulan ve daha sonra ismini Cemiyet-i Osmaniye-i Eczâciyan olarak değiştirecek *Eczâciyan Cemiyeti* de eczacıları örgütlemeyi hedefleyen meslek temelli bir diğer çalışan örgütüydü. Çeşitli mesleklerden çalışanların kurduğu bu tarz cemiyetler, daha çok dayanışma ve yardımlaşma amaçlıydı.[5]

20. yy. başlarına kadar klasik anlamda sendika olarak nitelendirilecek, faaliyetlerini işçileri organize edip işçi hareketlerini koordine etme, ücretlerin artırılması ve çalışma saatlerinin azaltılması gibi çalışma şartlarını iyileştirme hedefine yönlendirmiş cemiyetlerin varlığı kanıtlanamamıştır. Dönem itibariyle işçi örgütleri, ya da işçilere yönelik örgütler genellikle yardımlaşma, hayırseverlik vb. faaliyetler için kurulmuş hayır kuruluşlarıydı.

2.1.1.1. Amelperver Cemiyeti ve İşçilere Yönelik Hayırseverlik Cemiyetleri

Uzun süre Osmanlı'da ilk işçi örgütü olarak değerlendirilen Amelperver Cemiyeti'yle ilgili kuruluşundan faaliyetlerine kadar literatürde önemli bir tartışma mevcuttur. İlk olarak bazı kaynaklara göre cemiyet 1871'de kurulmuştu.[6] Ancak

---

[3] Ekmeleddin İhsanoğlu, "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s. 10-11.
[4] **Şark Gazetesi**, No: 86, 26 Şubat 1289, 10 Mart 1874, s. 1.
[5] BOA, **İ. ŞD.** 53/2955. 16 S 1298. 18 Ocak 1881.
[6] Kemal Sülker, **Türkiye Sendikacılık Tarihi**, 3. Bs., İstanbul, TÜSTAV Yayınları, 2004, s. 23.; Lütfü Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1997, s. 4.; Kemal Sülker, **Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu**, İstanbul, Memet Yayınları, t.y., s.

Cemiyetin kuruluş tarihi 1871 değil, 1866'ydı.[7] Cemiyetin ismi de, Osmanlıca Türkçesinden günümüz Türkçesine yapılan aktarmanın bir azizliği olarak yanlış okunmuştu. Buna göre birçok kaynakta *Ameleperver Cemiyeti* şeklinde tanımlanan cemiyetin asıl ismini, Serçe *Amelperver Cemiyeti* olarak düzeltmektedir.[8] Dönemin süreli yayınlarından yararlanan Sencer, cemiyetin Fransızca *emek dostu* anlamındaki *Ami du Travil*'le muhtemelen aynı olduğunu belirterek, bir işçi cemiyeti olmadığına da ilk kez değinmişti.[9]

Söz konusu cemiyetle ilgili asıl tartışma ise, bu kuruluşun bir işçi örgütü olup olmadığıdır. Bazı kaynaklar cemiyet için ilk işçi örgütü tanımlamasını yaparken[10], diğer bazı kaynaklarda ise işçi cemiyetinden çok bir hayır cemiyeti olduğu ifade edilmektedir.[11] Şişmanov ise, *komünist manifestonun yayınlanmasının, Birinci Enternasyonalin ve başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkelerindeki işçi hareketlerinin bu örgütün kurulmasında etkin rolleri olmuştur*[12] demektedir ki, kanımızca bu yorum tamamen yanlıştır.

Daha sonra yapılan çalışmalarla, cemiyetin bir işçi cemiyeti olmadığı, işsiz ve fakirlere hayır amaçlı yardım yapan bir örgüt olduğu ortaya çıkmıştı. Görüşmelerde

---

69.; Sedat Ağralı, **Türk Sendikacılığı; Günümüze Kadar Belgelerle**, İstanbul, Son Telgraf Matbaası, 1967, s. 20.; Haluk Faruk Erginsoy, **Türk İşçi Hareketi Üzerine Bir Deneme**, İstanbul, Oleyis Yayınları, Yayın No: 1, 1968, s. 20-21.; Kurthan Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınları, 1969, s. 44.; Anıl Çeçen, **Türkiye'de Sendikacılık**, Ankara, Özgür İnsan Yayınları, 1973, s. 3.; Aclan Sayılgan, **Türkiye'de Sol Hareketler**, Yay. Haz. Erol Cihangir, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2009, s. 1. Cahit Talas, **Toplumsal Ekonomi Çalışma Ekonomisi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997, s. 241. ; Dimitır Şişmanov, **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi-Kısa Tarih (1908-1965)**, Haz. A. R. Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları, 1978, s. 31.; Aysen Tokol, **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, Bursa, Ezgi Yayınevi, 1977, s. 11.; Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 794.

[7] Erkan Serçe, "Mitostan Gerçeğe: Amelperver Cemiyeti", **Toplumsal Tarih**, S. 14, Şubat 1995. Serçe, cemiyetin kuruluş tarihini net ve doğru vermişti, ancak sonraki tarihlerde yapılan bazı çalışmalarda, Serçe'den de yararlanılmasına rağmen cemiyetin kuruluş tarihi olarak sehven 1871 gösterilmeye devam etmektedir. (Bkz. Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998, s. 190.)

[8] Serçe, **a.g.e.**, s. 6.

[9] Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Yayınevi, 1969, s. 155-156.

[10] Sülker, **Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu**, **a.g.e.**, s. 69.; Sayılgan, **a.g.e.**, s. 1.; Şişmanov, **a.g.e.**, s. 31.

[11] Tokol, **a.g.e.**, s. 11.; Gülmez, **a.g.e.**, s. 794.

[12] Şişmanov, **a.g.e.**, s. 31.

ve tutulacak defterlerde dil olarak Rumcanın belirtilmesi, cemiyetin Rum hayırsever vatandaşlar tarafından kurulmuş olduğunu göstermekteydi.[13] 1874'te Şark Gazetesi'ndeki bir haber, cemiyetin kısa süreli bir cemiyet olmadığını da göstermişti. 1874 yılında genel meclis toplantısının haber verildiği yazıda cemiyet tanımlanırken, *fakir ve muhtaç kişilere yardım etmek amacıyla ülkesini ve milletini seven kişiler tarafından kurulmuş olan Amelperver Cemiyeti* denerek, cemiyetin hayır amaçlı bir örgüt olduğu ön plana çıkarılmıştı.[14] Asıl amacı fakir işçilere din ve milliyet farkı gözetmeksizin iş bulmak ve gerekli iş araçlarını sağlamak olan cemiyetin, 1867-68 yılında bir Rum ayakkabıcıya, bir Ermeni kayıkçıya, bir Müslüman kutu yapımcısına, bir Katolik marangoza kredi biçiminde yardım sağladığı gazetelerde belirtilmişti.[15] Bu da cemiyetin bir işçi örgütü veya işçi sendikası olmadığını göstermektedir.

1900'lere kadar geçecek sürede, Amelperver dışında gerek Osmanlı vatandaşları, gerekse yabancılar tarafından kurulan benzer cemiyetlere de rastlanmaktadır. Bunlardan Osmanlı vatandaşları tarafından kurulan bir diğer örnek, 1893'te İstanbul'daki ayakkabıcı esnaflarının ayakkabı işçilerinden işsiz kalanlara özellikle kış aylarında yardım etmek amacıyla kurduğu *Uhuvvet* isimli cemiyetti.[16]

1882 tarihli bir devlet kaydından, İstanbul Beyoğlu'nda *İtalyan Amelesi Cemiyeti* isimli bir kuruluşun varlığı anlaşılmaktadır. Cemiyetin, başta sahip olduğu bir bina için ödemesi gereken belediye vergisi olmak üzere[17], çeşitli yerel vergilerden muaf tutulması amacıyla başvuruda bulunduğu, olumsuz verilen cevapta ise cemiyetin hayırlı hizmetlerinin kesinleşmesi halinde kendileri için bazı iyileştirmeler yapılabileceği belirtilmişti.[18] Hayırlı faaliyetlerden ve çeşitli parasal teşviklerden söz

---

[13] Erkan Serçe, "Amelperver Cemiyeti", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996, s. 41.
[14] **Şark Gazetesi**, No: 141, 17 Mayıs 1290, 29 Mayıs 1874, s. 1.
[15] Serçe, "Mitostan Gerçeğe: Amelperver Cemiyeti", **a.g.e.,** s. 6.
[16] BOA, **DH. MKT.** 165/9. 29 R 1311. 9 Kasım 1893.
[17] BOA, **İ. DH.** 1295-2/102008. 1 Şubat 1297. 13 Şubat 1882.
[18] BOA, **İ. DH.** 846/67907. 7 Şubat 1297. 19 Şubat 1882.
1892 yılına ait bir kayıtta ise *Societa Italiana di Beneficenza* adlı bir cemiyetin Padişah II. Abdülhamid'e cemiyetlerine yaptığı 50 lira değerindeki bağış için teşekkür ettiği görülmektedir. (BOA, **Y. PRK. EŞA.** 16/19. 2 M 1310. 27 Temmuz 1892.) *İtalyan Hayırseverlik* (Yardımseverlik)

edilmesi, bu cemiyetin de bir yardımlaşma veya hayırsever örgütü şeklinde olduğu fikrini doğurmaktadır. Dolayısıyla, işveren ve diğer taraflara karşı işçi haklarını savunan ve işçilerin faydasını temsil eden bir sendika ya da işçi cemiyeti olarak nitelendirmek yanlış olacaktır.

1889 tarihli bir kayıttan *Dersaadet Almanya Amelesi Cemiyeti* isimli bir örgütün faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.[19] 1887'de Çanakkale'de Alman ve Amerikan elçilikleri çalışanları tarafından bir cemiyet kurulması için izin istendiğindeyse, böyle bir istekle ilk defa karşılaştıklarını ifade eden yerel yönetim, nasıl karar vereceğinde tereddüt etmiş ve bunu da merkezi yönetimle paylaşmıştı. Dahiliye Nezareti ve oradan da Sadaret'e ulaşan başvuruda, bölgelerinde bugüne kadar böyle bir istekle karşılaşmadıklarını, ülkenin diğer bölgelerinde bu gibi durumlarda ne gibi uygulamalar yapıldığı ve kuruluş isteğine nasıl cevap vermeleri gerektiği sorulmuştu.[20] Bu da İstanbul dışında bu tarz cemiyetleşme hareketlerinin daha da sınırlı olduğunu göstermişti.

2.1.1.2. Ticarî, Sosyal vb. Amaçlı Örgütlenme ve Devletin Cemiyetleşmeye Bakışı

1894'te İstanbul'da Alman, İngiliz ve İtalyanlar tarafından, bu ülkelerin elçilikleri öncülüğünde Osmanlı'da ticaret yapan ve diğer vatandaşlarını örgütlemek amacıyla kurulmuş kulüp ve cemiyetler faaliyet halindeydi.[21] Aynı yıl Fransızlar tarafından da Beyoğlu'nda Düyun-u Umumiye Müdürü'nün başkanlığını yaptığı[22], üyeleri arasında Fransa Elçisi ve Konsolosluk Direktörü'nün de olduğu bir kulübün

---

Cemiyeti olarak Türkçeleştirebileceğimiz bu cemiyetin Padişah tarafından dikkate alınması ve para yardımı yapılması nedeniyle ya yukarıdaki cemiyetin aynısı, ya da benzer faaliyetlerde bulunan bir diğer yardımseverlik kuruluşu olduğu anlaşılmaktadır.
1918'de, İtalyan Elçiliği'nde memur olan Mösyö Leon tarafından İstanbul Beyoğlu'nda İtalyan Amele Cemiyeti Kulübü kurulması için başvuru yapıldığı görülmektedir. Bu da, söz konusu cemiyetin faaliyetlerine bir dönem ara verdiğini, 1920'lere doğru ise tekrar canlandırılmaya çalışıldığını göstermektedir. (BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.** 66/51.9 ZA 1336. 16 Ağustos 1918.)

[19] BOA, **DH. MKT.** 1655/19. 13 M 1307. 9 Eylül 1889.
[20] BOA, **DH. MKT.** 1446/30. 23 Z 1304. 12 Eylül 1887.
[21] BOA, **İ. HUS.** 22/1311N-039. 22 N 1311. 29 Mart 1894.
[22] BOA, **Y. A. HUS.** 292/95. 15 Mart 1310. 27 Mart 1894.

varlığından haber alınmış, bu da devletin endişesine neden olmuştu.[23] Yabancılar tarafından bu şekilde kurulan kulüplerin gelecekte büyük tehlikeler doğurabileceği belirtilerek[24], bu cemiyetlere yönelik kuruluşları, tüzükleri ve işleyişlerini denetim altına alacak bir yasanın olmadığına dikkat çekilmişti. Bu boşluğu kapatmak için de, Şura-yı Devlet'te cemiyet ve kulüplerle ilgili bir kanun hazırlığı yapılmasına karar verilmişti.[25] Ancak yasa yapılmadan önce de padişahın emriyle, izinsiz kurulan kulüplerin kapatılmasına başlanmıştı.[26] Bu tarz kulüplerin resmî izin almadan kurulmasına göz yumulmasının ciddi ve şiddetli bir mesuliyeti doğuracağı ve cezaya neden olacağı da önlem almakla sorumlu ilgili devlet birimlerine iletilmişti.[27]

Devletin bu tarz kulüp ve cemiyetlere karşı sert yaklaşımının altında, zararlı fikirlerin yayılmasına neden olabilecekleri endişesi vardı. Nitekim Şura-yı Devlet azası Mehmed Ferid Bey'in İstanbul'da yabancıların açtığı kulüpler[28] ve Yanya'da devlet memurlarının da üye olduğu bir kulüple ilgili şikâyeti de bu düşünceyi göstermekteydi. Ferid Bey, geçmişte Fransa'daki büyük ihtilal ve hâlihazırda Sırbistan'da yaşanan kargaşanın nedeninin de bu tarz gizli kurulmuş kulüp ve cemiyetler olduğunu ileri sürerek, kapatılmaları yönünde Padişah'a ihbarda bulunmuştu. Özellikle Yanya'da şikâyet edilen cemiyet incelendiğinde, kulübün

---

[23] BOA, **İ. HUS.** 22/1311N-057. 25 N 1311. 1 Nisan 1894.
[24] BOA, **İ. HUS.** 23/1311L-50. 26 L 1311. 2 Mayıs 1894.
[25] BOA, **Y. A. HUS.** 295/96. 29 L 1311. 5 Mayıs 1894.; BOA, **İ. HUS.** 23/1311L-19. 13 L 1311. 19 Nisan 1894.
[26] BOA, **İ. HUS.** 23/1311L-02. 3 L 1311. 9 Nisan 1894.
[27] BOA, **BEO.** 382/28595. 3 L 1311. 9 Nisan 1894.
[28] Gerek arşiv belgelerinde, gerekse gazete ve diğer süreli yayınlarda bu kulüplerden bahsedilirken, sadece işçi, çalışan veya diğer kesimler tarafından kurulmuş cemiyetler değil, dinî açıdan sakıncalı görülen pavyon, gazino vb. eğlence ve konser yerleriyle, seminer ve konferans yapılan salon tarzı yerler de bu kulüpler arasında sayılmaktaydı. Günümüzde de kulüp kelimesinin bu tarz yerler için kullanılması, bu unsurların cemiyet olarak değerlendirilmesi açısından bir yanlış algılamaya yol açabilir. Ancak 1890'lar ve 1900'ler sonrası Osmanlı'da kulüp kavramı, sadece bu tarz mekanlar için değil, aynı zamanda cemiyetleri de içerecek şekilde değerlendirilmekteydi. Yukarıda çalışanlar ve diğer kişiler tarafından kurulan cemiyetler için kullanılan kulüp kavramının, çalışanlar, kadınlar, memurlar ve diğer kişiler tarafından 1908 sonrasında kurulan cemiyetler için de kullanılması, kulüp kavramının dönem itibariyle daha kapsayıcı bir anlama sahip olduğunu göstermekteydi. Tanin gazetesi de, 1908 meşrutiyetin ilanı sonrası kurulan çok sayıda cemiyetle ilgili yapılan değerlendirmelerde kulüp ve cemiyet unsurlarını, bireylerin bir araya geldiği toplulukları tanımlamak için birlikte kullanmıştı. (İsmail Hakkı, "Kulüpler Cemiyetler", **Tanin**, No: 37, 24 Ağustos 1324, 6 Eylül 1908, s. 2-3.) Çalışmanın 4. Bölümünde Cemiyetler Kanunu'nda görüleceği üzere, işçi örgüleri de dahil olmak üzere cemiyetler için hazırlanan bu yasanın son maddesinde *kulüpler için de bu kanun geçerlidir* denilerek iki unsurun birlikte ele alındığı gösterilmekteydi. (BOA, **DH. HMŞ.** 6-2/12-39. 1 Haziran 1335. 1 Haziran 1919.; BOA, **DH. ŞFR.** 94/257. 22 RA 1337. 26 Aralık 1918.)

bizzat Vali'nin nezaretinde ve valinin oğlu bir yüzbaşının başkanlığında kurulduğu, askerî ve mülkî birçok memurun da üye olduğu görülmüştü.[29] Şubat 1895'te üye sayısı 200'e ulaştığı ifade edilen bu cemiyetle ilgili Dahiliye Nezareti'nden bölge valiliğine gönderilen yazıda, memurların padişahın rızası ve genel kanun ve düzene aykırı bu tarzda örgütlenmelere gitmesinin yasak olduğu ve cemiyetin yasaklanarak sonucunun bildirilmesi belirtilmişti.[30]

Rumeli Demiryolu Şirketi'nin Yedikule ve Sirkeci istasyonlarında çalışan yabancı işçiler de resmî izin almadan, bağlı oldukları ülkelerin elçiliklerine de haber vermeden iki cemiyet kurmuştu.[31] Bu cemiyetler, şirket memurlarının tasarruflarını değerlendirme ve malî durumlarını düzeltme amaçlıydı. Yedikule tren istasyonundaki işçilerin kurduğu *"Karındaşlık"*(kardeşlik) adlı örgüte 103 kişi üye olmuştu.[32] Sirkeci İstasyonunda kurulan cemiyetinse 50 üyesi vardı[33]. Tüm çalışanların maaşlarından aylık belli miktar kesinti yapılarak tahvil alınıp satılmakta ve faizle borç verilmekteydi. Zabtiye Nezareti, resmî devlet dairelerinde de çok sayıda bu tarz kuruluş olduğunu belirtmişti.[34]

Konuyla ilgili Şura-yı Devlet Hukuk Müşavirliği'nde görevli Gabriel Efendi, Avrupa ülkelerinde bir toplantı yeri, cemiyet veya kulüp kurulması anında devletten izin alınmasının şart olduğunu ve bunların faaliyetlerinin yerel yönetimlerce de takip edilerek, herhangi bir siyasî ya da mezhepsel amaçlarının fark edilmesi halinde kapatıldıklarını ifade etmişti.[35] Yasal boşluğu kapatabilmek için de aynı yıl Şura-yı Devlet tarafından bir kanun hazırlığı yapılmış ve Padişah'ın onayına sunulmuştu. Kanun hazırlığı yapılırken, Fransız Ceza Kanunu'ndan da izinsiz kurulan, yasak

---

[29] BOA, **Y. EE.** 15/202. 20 Z 1311. 24 Haziran 1894.
[30] BOA, **DH. MKT.** 345/27. 21 Ş 1312. 17 Şubat 1895.
[31] BOA, **Y. A. HUS.** 72/27. Lef. 3. 22 Z 1311. 26 Haziran 1894.
[32] BOA, **DH. MKT.** 217/14. 22 Ş 1311. 28 Şubat 1894.
[33] Ermeni ve Rum işçiler tarafından kurulan bu cemiyet ilk olarak 1887'de kurulmuştu. Şirket şeklinde faaliyet gösteren cemiyet, her üyeden haftalık 2 kuruş alarak bir bakkal açmıştı. 1887 yılında cemiyetin mühür ve defterlerine el konularak faaliyetleri engellenmişti. (BOA, **Y. PRK. ZB.** 3/102. 8 R 1305. 24 Kasım 1887.). 1894'te işçilerin bu faaliyete halen devam etmesi, resmî yasakların sonuç getirmediğini göstermekteydi.
[34] BOA, **DH. MKT.** 217/14. 11 N 1311. 18 Mart 1894. BOA, **Y. A. HUS.** 72/27. Lef. 3. 7 Z 1311. 11 Haziran 1894.
[35] BOA, **Y. A. HUS.** 72/27. Lef. 4. 19 Z 1311. 23 Haziran 1894.

yayın yapan, kanunlara uymayan cemiyet ve toplantılarla ilgili maddeler tespit edilerek çevrilmişti.[36] *Kulûb ve Sair İçtima' Mahallerine Mahsus Nizam* Layihası olarak hazırlanan düzenlemenin başlıca maddeleri şu şekildeydi:[37]

- Md. 1: Resmî izin alınmadan her ne isim ve amaçla olursa olsun ücretli veya ücretsiz üyelik karşılığında kulüp veya benzeri toplanma yerleri açılması yasaktır.

- Md. 2: Kulüp veya benzeri toplanma yerleri açılmak istenmesi halinde, cemiyetin hangi isimle, nerede, ne amaçla kurulacağı ve kurucuların isim ve tabiiyetleriyle cemiyetin nasıl idare edileceği, cemiyet tüzüğü de eklenerek kurucular tarafından İstanbul'da Dahiliye Nezareti ve taşrada Vilayet Valilerine sunulacaktır.

- Md. 3: Kurulması talep edilen cemiyetin açılmasında bir sakınca görülmediği halde, verilen tüzükteki hükümlere uygun faaliyet edilmesi şartıyla ilgili devlet dairelerinden resmî izin verilecektir.

- Md. 4: Kuruluşuna izin verilen ve bir sakınca görülmeyen cemiyetlerin her türlü işleminin kanunlara uygun olması, hükümetin teftiş ve kontrolü altında bulunması, devlet ve milletin çıkarlarıyla genel adaba aykırı surette siyasî mütalaada bulunulmaması ve yayın yapılmaması zorunludur.

- Md. 5: Bu nizamname gereğince yasal izin almadan kurulan veya bu nizamname hükümlerine muhalif hareket eden cemiyetler hükümetçe kapatılacak ve kurucuları hakkında kanunî muamele yapılacaktır.

- Md. 6: Sahibi olduğu bir ev veya diğer mülkü izinsiz toplanma yeri olduğunu bilerek kiraya veren veya bu durumu devlet yetkililerine ihbar etmeyenler hakkında da kanunî muamele yapılacaktır.

- Md. 7: Bu nizamnamenin yayınlanmasından önce yabancı veya Osmanlı vatandaşı kişiler tarafından kurulmuş olan kulüp vb. 3 ay içinde iç tüzüklerini,

---

[36] BOA, **Y. A. HUS.** 294/56. 15 L 1311. 21 Nisan 1894.
[37] BOA, **Y. A. RES.** 70/43. Lef. 3. 19 Z 1311. 23 Haziran 1894.

üyelerinin isimlerini de içeren bir defterle başkan ve başkan vekillerinin imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne bildirmeye zorunludur.

Yukarıdaki düzenleme daha yasalaşmadan önce mahalli yönetimlere gönderilen bir emirle, kurulacak kulüplere resmî izin verilmesinin padişah onayına tabi tutulduğu bildirilmişti.[38] Tüm yasaklamalara rağmen gerek kulüplerin varlığı, gerekse devletin bunlara yönelik tahkikat ve tedbirleri 1900'lü yıllarda da devam etmişti. Bu dönemle birlikte kulüplere yönelik devletin hassasiyetindeki nitelik de değişmişti. Çünkü kulüpler daha çok azınlıkların gizli faaliyetlerini yürüttüğü, siyasî nitelikleri daha ağır basan toplanma yerleri haline gelmişti. Beyoğlu'ndaki 4 kulüpte olduğu gibi, yurtdışından gelen ve devlet tarafından yayınlanması yasaklanan bazı haber ve bültenler gizli şekilde halka yayınlanmaktaydı.[39]

Devletin konuyla ilgili hassasiyeti bazı durumlarda tamamen zararsız farklı heyetlerin de olası bir tehlike ihtimaline karşı kapatılmasına da neden olabilmişti. 1893 yılında İstanbul Beyoğlu'nda, Reji İdaresi Direktörü'nün de üyeleri arasında olduğu ve kılıç talimi yapmak üzere kurulmuş bir cemiyet[40], kurulmasında hiçbir fayda görülmediği, gelecekte fesat bir cemiyete dönüşebilme tehlikesi olduğu ve yabancı ülkelerde de bu tarz kulüpler kurulmasına izin verilmediği gerekçeleriyle kapatılmıştı.[41] Bu tarihten yaklaşık 20 yıl sonra 1911'de ise, Balya Madenlerinde çalışan 40 işçi tarafından oluşturulan ve Cuma ve Pazar günleri halkla memurların da katıldığı küçük konserler veren bir müzik takımı da, devletin bu hassasiyetinden dolayı kapanmak zorunda kalmıştı. İşçilerin bu müzik grubunun kapatılması, somut delillerden ziyade evhamlar üzerine olmuştu. Çünkü heyetin kapatılmasıyla ilgili gönderilen karar yazısında, başka hiçbir fabrika veya maden ocağında olmamasına rağmen Balya'da neden bu kadar çok sayıda işçinin bir araya getirilerek böyle bir topluluk oluşturduğu sorgulanmış, zaten kış ayları da geldiği için bunların dışarıda

[38] BOA, **BEO.** 388/29052. 15 L 1311. 21 Nisan 1894.
[39] BOA, **BEO.** 1559/116885. 11 C 1318. 6 Ekim 1900.
[40] BOA, **İ. HUS.** 11/1310L-047. 12 L 1310. 29 Nisan 1893.
[41] BOA, **İ. HUS.** 13/1310Z-32. 15 Z 1310. 30 Haziran 1893.

müzik icra etmelerine imkan olmayacağı belirtilerek, kumpanyaya yapılacak tebliğle işçilerin müzik grubunun dağıtılması emredilmişti.[42]

Normal şartlar altında düşünüldüğünde, yabancı veya yerli işçilerin müzik ya da kılıç talimi gibi sportif ve sosyal faaliyetler için bir araya gelmesi tepki çekmemesi gereken, hatta özendirilebilecek faaliyetlerdir. Demiryolu işçilerinin tahvil alım satımı yapmak, muhtaç durumda olanlara borç vermek için bir araya gelmeleri de, ücret geliriyle yetinemeyen kişiler için alternatif bir gelir kaynağı oluşturulması çabaları çerçevesinde yine normal bir durumdur. Ancak nüfusu oluşturan farklı unsurların bağımsızlık çabalarında olduğu, bunun için de gizli komite ve örgütlerin kurulduğu söz konusu dönemde, devlet, milletin bütünlüğüne, aynı zamanda kendi iktidar ve varlığına bir tehdit olarak değerlendirdiği gelişmeleri hiç doğmadan yasaklama yönünde kararlar almıştı. Bu faaliyetleri yasaklamak için alınan kararlar da, dolaylı yoldan masum olarak nitelendirilebilecek birleşme ve örgütlenmeleri de etkilemiş ve yukarıda saydığımız tüm faaliyetlerin devlet gözünde illegal olarak değerlendirilmesine yol açmıştı. Bu da işçiler ya da diğer çalışanların ticarî ve sosyal amaçlı örgütlenmelerinin de yasaklanmasına yol açmıştı.

2.1.1.3. Siyasî Nitelikli İşçi Örgütlenmesi; Amele-i Osmani Cemiyeti

1866 tarihli Amelperver Cemiyeti'nin yukarıda da bahsettiğimiz gibi bir işçi örgütü olmadığı ve hayır kurumu kimliğinin kesinleşmesiyle birlikte, 1895 yılında İstanbul'da gizli şekilde kurulan ve hemen bir yıl sonra 1896'da hükümet tarafından kapatılan *Amele-i Osmanî Cemiyeti* ilk sendika olarak kabul edilmektedir.[43]

Erişçi (1951)[44] ve Sülker (1955), 1895'te Tophane'deki fabrikalarda çalışanların da üye olduğu Osmanlı Amele Cemiyeti'nin kurulduğunu belirtmişti. Cemiyet Paris'teki fikir hareketlerini takip etmiş, özgürlüğü savunup işçilerin

[42] BOA, **DH. MKT.** 2543/22. 27 C 1319. 11 Ekim 1911.
[43] Talas, **a.g.e.**, s. 241.; Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No: 1, 1955, s. 11.; Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 810.; Gülmez, **a.g.e.**, s. 794.; Fişek, **a.g.e.**, s. 44.; Şişmanov, **a.g.e.**, s. 32., Tokol, **a.g.e.**, s. 12.; Makal, **a.g.e.**, s. 244. ; Karakışla, **a.g.e.**, s. 198.
[44] Erişçi, **a.g.e.**, s. 8.

sorunlarını dile getirmiş ve halkı mutlakıyet idaresine karşı aydınlatmak amacıyla gizli faaliyetler yürütmüştü. Daha sonra kurucuları yakalanarak tutuklanmış, işkence görmüş ve sürgüne gönderilmişti.[45] Sencer ise (1969), bu cemiyetin varlığını 1921 yılında Aydınlık dergisinde yer alan Agâh'ın konferansına dayandırmaktadır. Konferansta, İstanbul'da 4.000 civarında işçi istihdam edilen Tophane fabrikalarından 8 işçinin kurucu heyet seçilmesiyle gizli bir örgüt kurulduğu belirtilmişti. Bir sene sonra açığa çıkarılınca kapatılan cemiyetin kurucuları dağıtılmıştı.[46] Toprak (1993) ise, Avrupa'daki Jön Türklerle temasları, gizli bir şekilde kurulması ve Abdülhamid'e karşı tavır alması nedeniyle cemiyetin yarı sendikal, yarı siyasal bir dernek olduğunu belirtmektedir.[47]

Cemiyetin sürgüne gönderilen kurucuları kaçarak geri döndükten sonra 1901-1902'de cemiyet tekrar canlandırılmak istenmişti. Bu doğrultuda toplantılar düzenlenerek işçi kesiminin sorunları gündeme getirilmişti. Aynı zamanda Avrupa'daki sosyalist hareketlere ilişkin gelişmelerle ilgili bilgi ve yayınlar da çevrilerek dağıtılmıştı. Cemiyetin bu ikinci teşebbüsüne de devletin cevabı sert olmuştu. Dernek yöneticileri kısa süre sonra yakalanarak tekrar sürgüne gönderilmiş, bu nedenle dernek dağılmış, aralarında daha sonra Osmanlı sosyalist hareketinde adı geçecek olan Osman Abdullah ve Edhem Nejad'ın da bulunduğu kaçabilen yöneticiler Avrupa'ya gitmişti.[48] Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi'nin cemiyetle ilgili maddesinde de bu bilgilere yer verildikten sonra, "*henüz belgelendirilememiş olarak ileri sürülmektedir"* denmektedir.[49]

Faaliyetlerinden de görülebileceği üzere Amele-i Osmani Cemiyeti adlı bu örgüt, Toprak her ne kadar yarı siyasî ve yarı sendikal olarak nitelendirse de

---

[45] Sülker, **a.g.e.**, s. 11.
[46] Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı – Doğuşu ve Yapısı**, **a.g.e.**, s. 157-158.
[47] Zafer Toprak, "Amele-i Osmanî Cemiyeti", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 242.
[48] Sencer, **a.g.e.**, s. 158.; Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 39.; Toprak, **a.g.e.**, s. 242. Kurucularının bir kısmı aynı kişiler olduğu için 1908 ertesinde kurulan Osmanlı Sanatkâran Cemiyeti'nin, Amele-i Osmanî Cemiyeti'nin bir uzantısı olduğu kabul edilmektedir.
[49] "Amele-i Osmani Cemiyeti", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996, s. 41.

kanımızca siyasal karakteri daha ağır basan bir örgüttü. Avrupa'da Jön Türklerle temas etmesi, Abdülhamid rejimini yıkmaya çalışması, halkı aydınlatma amacında olması gibi eylem ve hedefleri örgütün bu karakterine işaret eden yönleridir. Dolayısıyla bu örgütü Osmanlı'da kurulmuş ilk işçi sendikası olarak nitelendirmek oldukça tartışmalı bir iddiadır. İşçilerce kurulmuş, ya da üyeleri arasında işçilerin olduğu siyasî nitelikte bir cemiyet tanımlaması yapmak tarafımızca daha uygun gibi görünmektedir.

Ayrıca örgütün bu niteliğinden ziyade varlığı konusunda şüphelerimiz olduğunu da belirtelim. Osmanlı arşivi, dönemin gazetelerinden İkdam'ın ilgili yıllardaki nüshaları ve Jön Türk hareketiyle ilgili temel eserlerde[50] böyle bir örgütün varlığına dair hiçbir kayda rastlayamadık. Örgütün varlığına dair 1921 yılında Aydınlık dergisinde yer alan bir haber dışında herhangi bir belge ya da habere rastlanılamaması, cemiyetin, en azından sendikal nitelikte bir cemiyetin varlığını da tartışılır kılmaktadır.

Bu cemiyetin devlet baskısıyla yaşadığı sürece benzer birçok somut örnek arşiv kayıtlarında mevcuttur. Benzer oluşumların yasaklandığına dair yurtdışında çıkan gazete haberleri de devlet tarafından takip edilmişti ve bunlar da arşivde ulaşılabilir durumdadır. Örneğin bir Avusturya Gazetesi İstanbul muhabirinden aldığı haberde 1894'te Hukuk ve Tıp Mektebleri öğrencilerinin de üye olduğu gizli bir cemiyetin ortaya çıkarıldığını, cemiyetin bazı üyelerinin yakalandığını bazılarınınsa kaçtığını bildirmişti. Gazete, bu cemiyetin ya bazı hayalperest gençlerin bir girişimi olduğu, ya da Mustafa Fazlı Paşa, Şair Kemal, Ziya ve Suavi Beylerin dahil olduğu

[50] Bu temel eserlerin hepsinde 1895 ve izleyen yıllarda yurtdışına kaçan Jön Türk bağlantılı kişiler ve bir takım cemiyetlerden bahsedilmektedir. Tamamında 1895'te devlet tarafından açığa çıkarılan gizli Jön Türk yapılanması sonrası tutuklamalar yapıldığı, sürgün cezaları verildiği, bazı kişilerin yurtdışına kaçarak kurtulduğu belirtilmektedir. Ancak Amele-i Osmani Cemiyeti, ya da işçiler tarafından kurulmuş bu tarz bir cemiyete rastlanılamamıştır. (Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 15. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.; Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 186-187. ve s. 193-202.; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi – Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)**, C. 4., Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 13. Dizi, t.y., s. 512. ve s. 515.)

Jön Türkler hareketinin bir uzantısı olduğu şeklinde yorum yapmıştı.[51] Paris'te yayınlanan Tan Gazetesi ise, İstanbul'da ortaya çıkarılan bu gizli cemiyetin üyesi 3 kişinin İsviçre'ye kaçtığını, 22'sininse yakalandığını bildirmişti.[52]

Yakın bir dönemde, 1897'de Şam'da da memur ve işçilerin üye olduğu aynı nitelikte bir cemiyet meydana çıkarılmıştı. Bölgede Reji'nin müdürü (Esat Bey) ve bazı çalışanları dışında mülkî ve askerî memurların, doktor, polis, avukat, elçilik memuru gibi kişilerin de üye olduğu gizli bir cemiyet kurulduğu ortaya çıkarılmıştı. Bunların gizli toplantılar yaptığı ve Avrupa'dan kaçak yollarla ülkeye sokulan gazete ve diğer yayınları değerlendirdikleri bildirilmekteydi.[53] Amele-i Osmani Cemiyeti'yle ilgili Aydınlık ve ikincil kaynaklarda cemiyet üyelerinin işkenceye uğradığı, devlet baskısına maruz kaldıkları da belirtilmektedir. Yine aynı dönemi inceleyen eserler ve arşivde birçok devlet kaydında Jön Türklerle ilişkide oldukları gerekçesiyle ağır cezalara çarptırılan kişilerle ilgili bilgiler mevcuttur. Örneğin 1896'da İstanbul'daki Jön Türk cemiyetinin başkanı olduğu gerekçesiyle Rıza Bey için idam kararı verilirken, cemiyete üye oldukları gerekçesiyle de bir çarhçı ve katip 5'er yıl kalabend cezası ve memurluktan atılmasına, cemiyete üye olmayan, ama evinde cemiyete ait *Meşveret* gazetesi bulunduran bir yüzbaşınınsa uzak bölgelerden birindeki bir Osmanlı gemisinde 2 sene hapsedilmesine karar verilmişti.[54] Benzer cemiyetlerin faaliyetleri, ortaya çıkarılışları, üyeleri ve verilen cezaların Amele-i Osmani Cemiyeti'yle ilgili bahsedilen süreçle birebir aynı olduğu görülmektedir. Bu da Amele-i Osmani Cemiyeti'nin Jön Türk bağlantılı siyasî bir cemiyet olduğu ve sendikal niteliğe sahip olmadığı şüphemizi artırmaktadır. Bu nedenle çalışmada Osmanlı'da kurulmuş ilk sendika Amele-i Osmani Cemiyeti'dir şeklinde kesin bir kanaatte bulunmayacağız.

---

[51] İlgili arşiv kaydından gazetenin ismini okuyamadığımızı belirtelim. Haberle ilgili devletin tercüme kaydı için bkz. BOA, **Y. PRK. TKM.** 33/6. 17 RA 1312. 18 Eylül 1894.

[52] BOA, **Y. PRK. TKM.** 33/2. 13 RA 1312. 14 Eylül 1894.
Tan Gazetesinden alıntı yapan İtalyan gazeteleri de haberi aynı şekilde vermişti. (BOA, **Y. A. HUS.** 309/26. 17 RA 1312. 18 Eylül 1894.)

[53] BOA, **Y. PRK. BŞK.** 52/13. 13 Z 1314. 15 Mayıs 1897.; BOA, **Y. MTV.** 175/231. 4 ZA 1315. 27 Mart 1898.

[54] BOA, **Y. MTV.** 143/103. 29 M 1314. 10 Temmuz 1896.; BOA, **Y. MTV.** 147/15. 5 CA 1314. 12 Ekim 1896.

2.1.1.4. Sendikal Nitelikte İşçi Örgütleri

Osmanlı'da 1908 öncesinde siyasî bir nitelik taşımayan, tamamen ücret artışı ve iş saatlerinin kısaltılması gibi çalışma şartlarına yönelik işçi odaklı hedefler belirleyerek faaliyette bulunan cemiyet örnekleri, yani sendikalar da vardı.

Bu örneklerden birine 1879 gibi erken bir tarihte rastlıyoruz. Mayıs 1879 tarihli bir arşiv kaydında İstanbul Mahmutpaşa'da ayakkabıcı kalfalarının 20 kuruş ücretle çalışmayı kabul etmeyip, bu ücretle çalışmak isteyenleri de zorla engellemeye yönelik bir cemiyet kurduğu belirtilmekteydi. Cemiyetle ilgili ihbar sonrası bölgeye gönderilen memurlar, yaptıkları tahkikatta bu tarz bir cemiyet kurulduğuna dair izlenim edinmediklerini belirtmişti. Ancak Dahiliye Nezareti, yine de ihtiyati tedbirlerin elden bırakılmaması, durumun Merkez Kumandanlığı'na da bildirilmesi ve olası bu tarz örgütlenmelere karşı dikkatli olunması gerekliliğini bildirmişti.[55]

Bu cemiyetin varlığı da, yapılan tahkikat sonrası elde edilen izlenim nedeniyle tartışmalıdır. Cemiyetle ilgili başka bir bilgi veya kayda rastlayamadık. Ancak var olması halinde önemli bir gelişme olacağını da belirtmemiz gerekir. Çünkü bugüne kadar Osmanlı emek tarihine yönelik çalışmalarda loncalarda kalfalarla ustaları, yani geleneksel sistemdeki işçi ve işveren tarafları arasında çalışma şartlarına yönelik mücadelelerde, hele bu mücadelelerin işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesine dönüşmesi açısından büyük bir boşluk vardır. Vatter'in da belirttiği gibi bu alandaki literatür, sendika çatısı altında çalışan ücretli sanayi işçileri ile sınıfa dayalı örgütler üzerinde yoğunlaşmış, fabrika ortamının dışında küçük, dağınık atölye ve evlerde çalışan zanaatkârların mücadele ve örgütlenmelerine pek eğilmemiştir. Vatter bu dışlamayı yaygın olan görüşe, yani "büyük çaptaki fabrikalar ile diğer modern kapitalist işletmeler, işçi sınıfının mücadele ve örgütlenmeye girişmesi için ön şarttır" görüşüne bağlamaktadır. İlginç şekilde İstanbul'daki ayakkabıcı kalfalarıyla aynı yıl, yani 1879'da Şam'da ücretli tekstil kalfalarının yaptığı bir mücadele ve grev üzerinden de bu genel kanıya somut bir örnekle karşı

[55] BOA, **DH. MKT.** 1326/8. 14 CA 1296. 6 Mayıs 1879.

çıkmaktadır.[56] Yapılan tahkikattan edinen izlenimin böyle bir kalfa cemiyeti olmadığı şeklinde olduğunu tekrar hatırlatmakla birlikte, bu cemiyetin varlığı halinde, Şam'daki tekstil kalfaları yanında, aynı rahatsızlık ve mücadelenin İstanbul'da da ayakkabıcı kalfaları tarafından yaşandığı ortaya çıkacaktır. Bu da genel görüşe alternatif olarak bir diğer örnek olacak ve kalfa usta ilişkisinin, en azından son dönem için, aile veya dostluk ilişkisi içinde geçtiği, bu alanda işçi mücadeleleri veya örgütlenmesi yaşanmadığı görüşüne aykırı bir örnek olacaktır.

Literatüre yönelik tartışma dışında, bu olay üzerinden erken dönem[57] için işçi örgütlenmesi ve mücadelesi karşısında devletin olumsuz tepkisi ve nedenlerine de değinmek gerekir. Avrupa'da benzerleri tarafından devlet iktidarları ve sosyal hayatı bir hayli sarsıcı eylemlere girişmiş bu tarz yapılanmalar Osmanlı'da devlet tarafından meşru görülmemişti. Osmanlı özelinde devletin bu tarz yapılanmalara olumsuz yaklaşmasının bir nedeni, genel asayişe verilen önem ve bu durumu bozabilecek ya da zarar verebilecek her türlü gelişmeye soğuk bakılmasıydı. İşçi hareketleri ve örgütlenmesinin önemli özelliklerinden birisi, işçiler arasında yayılma hızının yüksek oluşudur. Söz konusu ayakkabıcı kalfalarının ustalarına karşı bir mücadeleye girişip başarılı olmaları halinde, bu durumun diğer çalışan gruplarını da cezbedeceği açıktır. Bunun hemen her sektörden örneğini de çalışmanın dördüncü bölümünde 1908 grevleri kısmında net bir şekilde göreceğiz. Dolayısıyla işçi gruplarının genelinde örgütlenme ve eylem yapma fikrinin doğması ve yerleşmesi, genel sosyal ve ekonomik düzen açısından da yeni problemler anlamına gelecek ve asayişi bozucu etki gösterecekti. Ayakkabıcı kalfaları cemiyeti gibi bir cemiyetin kurulmamış olduğunu yaptığı tahkikatla anlayan Dahiliye Nezareti'nin bu gibi gelişmelerin gerçekleşmemesi için yine de tedbirler alınması ve aynı zamanda güvenlik güçleriyle de irtibatlı olunması düşüncesi de, bu bakış açısının bir sonucuydu.

---

[56] Vatter'in ilgili çalışması için bkz. Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 55-95.

[57] Avrupa açısından bakılırsa, 1879 gibi bir tarih sendikal örgütlenme ya da işçi mücadeleleri açısından geç bir tarihti. Ancak sendikal anlamda işçi örgütlenmesine yönelik bu kaydın işçi örgütlenmesine yönelik tespit edilebilen ilk kayıt olduğunu dikkate alırsak, 1879 tarihi Osmanlı'da işçi mücadeleleri için oldukça erken bir tarih olacaktır.

1879 sonrasında sendikal nitelikte bir işçi örgütüne rastlanılması ancak 1900'lerle birlikte olacaktı. 1901 yılında Selanik Kavala'da tütün işçileri tarafından kurulan *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti*, sendikal nitelikte faaliyette bulunan ilk işçi cemiyeti olmuştu. 1916 yılına kadar faaliyete devam eden cemiyet, özellikle 1905 yılında 10.000 işçinin katıldığı tütün işçilerinin grevine öncülük ederek dikkat çekmişti. Meşrutiyetin ilanını takip eden dönemde de grev kararı alan örgütün söz konusu dönemde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi işçilerden oluşan 4.100 kayıtlı üyesi vardı. Bu grevi de başarıyla yöneten cemiyet, işçilerin günlük ücretlerinin 2-3 kuruş artırılması ve çalışma saatlerinin 12 saatten 9,5 saate indirilmesini sağlamıştı.1912 yılına gelindiğinde ise cemiyet 10.000 işçiye hitap eden önemli bir işçi örgütü haline gelmişti.[58]

1906'da ise Üsküp'teki reji tütün işçileri bir cemiyet kurmak için başvuruda bulunmuş, ama devlet bölgenin hassasiyeti nedeniyle kuruluşa izin verilmemesini yerel yönetime bildirmişti.[59] Devletin bu kararına rağmen işçilerin örgütlenme yoluna gidip gitmediğine dair bir bilgiye ulaşamadık.

1908 öncesi sendikal nitelikte işçi örgütlerine yönelik bir diğer örneğe 1903'te Cebel-i Lübnan'da rastlıyoruz.[60] Cebel-i Lübnan'a bağlı Deyrülkamer Kazası'nda bazı işçiler birleşerek 1903 yılı Temmuz'unda bir cemiyet kurmuş ve gizlice toplantılar yapmaya başlamıştı. Yapılan soruşturma sonucunda bu cemiyetin kuruluş amacının işçileri ayaklandırarak iş vaktinin, yani çalışma sürelerinin sınırlandırılması ve azaltılmasıyla ücretlerin artırılması için mal sahipleri ve diğer kişilerin, yani işverenlerin zorlanması olduğu anlaşılmıştı. Cemiyetle ilgili yazılan

---

[58] Tutku Vardağlı, "1908'e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri", **Düne Bakarak Bugünü Anlamak – 2008'den 1908'e Bakmak**, Yayına Haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009, s. 39-43.

[59] BOA, **DH. MKT.** 1083/8. 4 CA 1324. 26 Haziran 1906.

[60] Çalışmanın üçüncü bölümünde 1890 yılında İstanbul'da Ermeni hamur işçileri tarafından yapılan bir greve değineceğiz. Grevle ilgili gözaltına alınan işçilerden birisi, eğer greve katılmazsa cemiyetlerinin kendisini 3 lira para cezasıyla tehdit ettiğini belirtmişti. (BOA, **Y. PRK. ŞH.** 3/42. 21 S 1308. 6 Ekim 1890.; BOA, **Y. PRK. ŞH.** 3/48. 23 RA 1308. 6 Kasım 1890.) Cemiyetin kimliği tam olarak arşiv kaydında da belirtilmemekle birlikte, grevin sadece Ermeni fırın işçileri tarafından yapılması nedeniyle işçi cemiyeti yanında siyasî nitelikte bir cemiyet olma ihtimali de yüksektir. Bu nedenle erken dönem sendikal örgütlenmelerinden biri olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak her ne kadar cemiyetin niteliğini bilemesek de, tespit edilebildiği kadarıyla bu grev bir cemiyet öncülüğünde işçilerin yaptığı ilk iş bırakma eylemi olacaktı.

raporda, cemiyetin kuruluş amacının üyelerin aralarında toplayacağı paralarla fakirlere yardım edilmesi olarak gösterildiği, ancak asıl amaç ve faaliyetlerinin farklı olduğu ifade edilmişti. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı bu cemiyetin faaliyetlerine devam etmesinin diğer yerlerde de benzer toplanmalar yaşanmasına ve uygunsuz durumların ortaya çıkmasına neden olabileceğini ileri sürmüştü. Bu nedenle söz konusu cemiyetin bir toplantısı sırasında polis tarafından baskın yapılmış ve işçiler gözaltına alınmıştı. Yakalananlardan elebaşı olarak nitelendirilenler adliyeye sevk edilirken işçilerin bu girişimi sonlandırılmıştı.[61] İşçileri ayaklandırmayı hedefleyen cemiyetin üyelerinin tamamının işçi olması, bu cemiyetin tamamen işçi sınıfı odaklı bir cemiyet olduğunu göstermekteydi.[62]

Ekim 1907'de demiryolları işçileri de bir sendika kurmuştu. Şark Demiryolları Şirketi'nin Filibe istasyonundaki çalışanlar tarafından kurulan bu sendika, kurulduktan sonra Kumkapı, Yedikule, Baba-yı atîk (Babaeski), Çatalca, Çorlu, Uzunköprü, Dedeağaç, Cisr-i Mustafa Paşa ve Pavliköy istasyonlarına telgraf çekerek toplu bir grev yapılması, şirketin tüm çalışanlarının bir araya gelerek şirket idaresinin uygulamalarına karşı koyulması çağrısında bulunmuştu.[63] II. Meşrutiyetin ilanı sonrası işletmenin farklı hatlarındaki çalışanlar da sendika ve cemiyetler altında örgütlenmeye başlamıştı. 6 Eylül 1908 günü işletmenin İstanbul'daki çalışanlarından 400 kadar işçi bir cemiyet kurmuş, aldıkları kararla da merkez olarak kabul ettikleri Filibe'deki bu sendikayla birleşmeye karar vermişlerdi.[64]

Daha önce 1908 sonrasında çok sayıda işçi cemiyeti kurulurken 1908 öncesinde neden kurulamadığını sormuş ve bunun en önemli nedenini de *siyasî müsaitlik* olarak belirtmiştik. 6 Eylül'de İstanbul'da kurulan bu sendikanın durumu da görüşümüzü desteklemektedir. Bu sendikanın kurulması için ilk girişimler 1907 yılında, yani meşrutiyetin ilanından önce olmuştu. Filibe'de kurulan ve bir de grev yaparak bazı iyileştirmeler elde eden Şark Demiryollarının bölgedeki ilk sendikal

---

[61] BOA, **DH. MKT.** 745/49. 5 CA 1321. 30 Temmuz 1903.
[62] BOA, **Y. PRK. UM.** 65/75. 21 R 1321. 17 Temmuz 1903.
[63] BOA, **DH. MKT.** 1208/74. 27 N 1325. 3 Kasım 1907.
[64] **Servet-i Fünun**, No: 67, 26 Ağustos 1324, 8 Eylül 1908, s. 4.

birleşmesinden etkilenen işçiler gizli bir örgütlenme hareketine başlamıştı.[65] Polis Komiserliği olayla ilgili raporunda, aslında bir sendika kurulmasının işçiler ve şirket arasında hayat şartlarının iyileştirilmesine yönelik bir mücadele olacağı ve devlet için dikkate değer bir tehlike yaratmayacağını bildirmişti. Devletin asıl endişesi ise, bu örgütlenmenin ayrılıkçı Bulgar girişimlerine alet olma ihtimaliydi. Çünkü Filibe'deki sendikayla irtibatlı olan Bulgar Komitesi, her türlü haberleşme ve bilgilerin sendikalı memurlar tarafından kendilerine de bildirilmesine çalışmaktaydı. Devlet, hattın Osmanlı topraklarındaki Bulgar ve Ermeni işçilerin bu bilgileri sendikalar vasıtasıyla komitelere iletmesinden endişe etmişti. Endişesini azaltan bir unsur ise, hattaki Rum işçilerin varlığıydı. Bulgar veya Ermenilerin bu tarz hareketlere girişmesi halinde *Rum işçilerin bunları devlete zaten bildireceği* yine polis raporunda bildirilmişti.[66] Bu da işgücündeki etnik bölünmenin nasıl siyasî mülahazalara konu olabildiği ve işçi mücadele ve hareketlerine yansıdığını göstermesi açısından ilginç bir örnektir.

Devlet bu gizli sendikal birleşmeyi siyasî ve güvenlik mülahazasıyla engellemeye çalışmış, şirket de Ermeni ve Bulgar işçileri Müslüman ve Rum işçilerle değiştirmek üzere faaliyete başlamıştı.[67] Meşrutiyetin ilanına yaklaşık 15 gün kala şirketten konuyla ilgili gelen bir yazıda, hattın Rumeli kısmında sendika kurulmasına ön ayak olan 2'si Ermeni 6 işçinin işten çıkarıldığı, sendikaya üye olan diğer işçilerin de şiddetli şekilde azarlandıkları bildirilmişti. Şirket, Bulgar ve Ermeni memurların yine de rahat durmayacaklarını ileri sürerek, bunları zamanla işten çıkarmaya devam edeceklerini belirtmişti.[68] Meşrutiyetin ilanından 15 gün önce sendika kurdukları gerekçesiyle işten çıkarılan işçiler, meşrutiyetin ilan edilmesinden yaklaşık bir buçuk ay sonra, yani 6 Eylül'de ise grevler yaparak devlet ve işveren gözünde işçi temsilcisi olarak kabul edilecek bir sendika kurmuşlardı. Bu kadar kısa sürede

---

[65] BOA, **Y. MTV.** 311/153. 12 Haziran 1324. 25 Haziran 1908.
[66] BOA, **A. MTZ. (04).** 168/52. Lef. 5. 3 Haziran 1324. 16 Haziran 1908.
Aynı yıl İstanbul'da eczacılar tarafından kurulan gizli bir cemiyette de etnik ve dinî farklılıkların ön plana çıktığı görülmüştü. Bir Yunan ve Romen yabancı eczacı öncülüğünde İstanbul'da kurulan cemiyet, Osmanlı vatandaşlarını üye olarak kabul etmemekteydi. (BOA, **DH. MKT.** 1191/45. 10 B 1325. 19 Ağustos 1907.; BOA, **ZB.** 390/12. 6 A 1323. 16 Ağustos 1907.)
[67] BOA, **A. MTZ. (04).** 168/52. Lef. 5., **a.g.e.**
[68] BOA, **Y. MTV.** 312/54. 23 Haziran 1324. 6 Temmuz 1908.

devletin işçi örgütlenmesinde yaşanan bu değişim, siyasî ortamın Osmanlı işçi örgütlenmesi açısından önemini de göstermektedir.

Meşrutiyet öncesi kurulduğunu tespit edebildiğimiz sendikal nitelikteki son işçi cemiyeti, Ocak 1908'de bir grev çağrısından varlığını öğrendiğimiz İstanbul'daki fırın işçilerinin *Hamurkâr Cemiyeti* olmuştu. Fırın sahiplerinin işçilere düşük ücret verdiği gerekçesiyle Hamurkâr Cemiyeti üyesi olduklarını belirten bazı işçiler fırınları gezerek işçileri grev yapmaya teşvik etmişti. Devletin ekmek üretiminde kabul ettiği tek resmî cemiyet fırıncı esnafının da örgütlendiği Hıbbazan Cemiyeti olduğu için, işçilerin bu cemiyeti daha önce bahsettiğimiz sendikal nitelikteki diğer cemiyetler gibi devletten gizli ve illegal kurulmuş bir cemiyetti.[69]

Sonuç olarak 1908'den önceki dönemde işçi örgütlenmesinin oldukça zayıf kaldığını ve sınırlı sayıda örnekten öteye gidemediğini görmekteyiz. 1900'lere kadar geçecek sürede işçiler, yabancı işçiler öncülüğünde 1890'ların ortasında ücret dışında ek bir gelir elde edebilmek için ticarî amaçlı cemiyetler kurmaktaydı. Devletin şirket tarzındaki bu cemiyet ve kulüplere olumsuz bakışı, ömürlerinin de çok uzun sürmemesine neden olmuştu. Gerçek işçi örgütlenmesi olarak nitelendirebileceğimiz, yani çalışma hayatında işverene karşı işçilerin haklarını savunan, çıkar ve faydasını artırmayı amaçlayan sendika ve sendikal mahiyete sahip işçi cemiyetlerinin de özellikle 1900'lerle birlikte bir kıpırdama yaşasa da yine çok sınırlı sayıda kaldıklarını görüyoruz. 1879'da varlığı şüpheli bir cemiyet, 1894'te yine varlığı şüpheli ve varsa da bile siyasî nitelikli bir cemiyet söz konusuydu. 1901'de tütün işçileri, 1903'te Cebel-i Lübnan'da çalışma alanlarını bilmediğimiz bir işçi grubu, 1907'de demiryolları işçileri ve 1908'in hemen başında fırın işçilerinin cemiyetleri ise, 1908 öncesi sendikal hareketin gerçek örnekleri olarak faaliyette bulunmuş örgütlerdi. Devletin bu dönemde sivil cemiyetlerin geneline karşı olduğu gibi işçi cemiyetlerine bakışı da, dönemin hassas yapısı, ülke ve devletin bütünlüğüne karşı tehdit algılamaları, Avrupa'da işçi hareketinin geçmişinde yaşanan acı tecrübeden endişe edilmesi vb. sebeplerle olumsuz olmuştu. Bu cemiyetlerden birini bir polis

[69] BOA, **DH. MKT.** 2712/3. 25 Z 1325. 29 Ocak 1908.

baskınından öğrenmemiz, diğerlerininse devletten gizli olarak kurulmuş olmaları da bu duruma işaret etmektedir.

2.1.2. 1908 ve Sonrasında İşçi Örgütlenmesi

Osmanlı tarihinde işçi hareketleri ve örgütlenmesi açısından en önemli kırılma noktası, Temmuz 1908'de meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi olmuştu. 1870'den 1908'e kadar geçen 38 yıllık sürede toplam 91 grev hareketi yapılmışken, 1908'de meşrutiyetin ilanı sonrası geçen 5 aylık sürede 143 grev yapılması[70], bu tarihin işçi hareketleri açısından bir milat olma özelliğini yansıtmaktadır. Aynı şekilde işçi örgütlenmesi de özelikle bu grevlerde oluşan dayanışma bilinci sonrası, siyasal ve sosyal ortamın da müsait hale gelmesiyle önemli bir gelişme göstermişti. İşçiler sendika, cemiyet, dernek, kulüp vb. isimler altında çalışma şartlarını iyileştirme ve haklarını koruma adına hemen her alanda örgütlenmeye başlamıştı.

Sadece işçiler değil, meşrutiyet sonrası toplumsal ve ekonomik kesimlerin tamamı için bir örgütlenme ve cemiyetleşme süreci yaşanmıştı. Siyasal iktidarın değişmesiyle birlikte sosyal hayatta örgütlenmeye yönelik yasal açıdan bir engel olmaması ve yaşanan boşluk, önceki dönemde devletin olumsuz baktığı ve engellemeye çalıştığı çok sayıda cemiyetin de serbestçe kurulmasına imkan tanımıştı. Örgütlenme talepleri karşısında başvurabilecekleri bir yasal düzenleme olmaması nedeniyle yerel yönetimlerden[71], genel asayiş ve emniyetle ilgili yaşanabilecek sorunlar nedeniyle de güvenlik güçlerinden şikâyetler gelmesi,[72] meşrutiyetin ilanı sonrası erken dönem için yaşanan boşluğun sonuçlarıydı. Daha sonra Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Cemiyetler Kanunu gibi yasal düzenlemelerle işçi örgütlenmesinin de dahil olduğu bu sürecin yasal altyapısı oluşturulacaktı.

[70] Bkz. Ek A ve Ek B.
[71] BOA, **ZB.** 331/78. 21 Mart 1325. 3 Nisan 1909.
[72] BOA, **DH. MKT.** 2793/1. 21 Mart 1325. 3 Nisan 1909.

2.1.2.1. 1908-1913 Döneminde İşçi Örgütlenmesi

Ağustos 1908'de İttihad ve Terakki Gazetesi'nde sendika, *bir sanayide işleyen işçilerin menfaatlerini korumak amacıyla teşkil ettikleri heyetler* olarak tanımlanmıştı. Bu tanım doğrultusunda işçi örgütleri olan sendikaların geçmişi ilk asırlara kadar götürülerek, Roma döneminde sanayi erbabının birleşmeleri dahi sendika olarak nitelendirilmişti. Sanayi devrimi sonrası işçilerin yaşadığı sosyal sefalet sonrası birleşme ve örgütlenmeye yönelik teşebbüslere giriştikleri, ancak bu teşebbüslerin devletler tarafından sürekli engellendiği, 1830-50'ler arasında yaşanan işçi ayaklanmaları sonrasındaysa serbest bırakıldığı ifade edilmişti. Osmanlı'da örgütlenme ve cemiyetlerin çok hızlı bir şekilde yaygınlaştığı meşrutiyetin ilanının hemen sonrasındaki dönemde, İTC'nin yayın organı bu gazetede de sendika kurulmasına geçmişte işverenler karşı çıkmakta ve tepki göstermekteyse de, bu örgütlerin hem işçiler hem de işverenler için yararlı olduğu belirtilerek övgüyle bahsedilmişti. Avrupa'da 30 yıllık bir geçmişe sahip olan sendikaların, bizde ise yeni yeni kurulmaya başlandığı belirtilerek bu örgütlerin yararlarından bahsedilmişti.[73]

Meşrutiyetin ilanından hemen sonraki dönem için devlet ve kamuoyunda işçi sendikaları da dahil olmak üzere cemiyetleşmeye bu şekilde olumlu bir bakış vardı. Yeni yönetim iktidarına destek sağlamak amacıyla toplumsal kesimler ve işçilerin cemiyetler kurmasına hoşgörülü yaklaşmıştı. İşçiler de bu süreci iyi değerlendirerek hızlı bir cemiyetleşme hareketine girişmişti. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şark demiryolları şirketinin İstanbul'daki işçilerinin sendika kurma faaliyetleri asayişe aykırı gizli bir örgüt kurma çabası olarak görülerek 6 Temmuz'da sendika kurmakla suçlanan bazı işçilerin işten çıkarılmasına neden olurken[74], aynı işçiler 2 ay sonra 6 Eylül'de herhangi bir engelle karşılaşmadan örgütlenmişti.[75]

Ancak cemiyet ve sendika kurulmasına müsaade eden serbest ortamın özellikle işçi sendikaları için çok da uzun sürmediği görülecekti. Birçoğu örgütsüz ve herhangi bir cemiyet ya da sendika öncülüğünde yapılmamasına rağmen, Temmuz

[73] "Amele Sendikaları", **İttihad ve Terakki**, No: 11, 17 Ağustos 1324, 30 Ağustos 1908, s. 4.
[74] BOA, **Y. MTV.** 312/54.,**a.g.e.**
[75] **Servet-i Fünun**, No: 67, 26 Ağustos 1324, 8 Eylül 1908, s. 4.

23'den Ekim ayının 8'ine kadar geçecek sürede 118 grev yapılması[76], devletin işçi hareketlerine olduğu kadar işçi örgütlenmesine bakışının da olumsuzlaşmasına neden olmuştu. 8 Ekim'de çıkarılan Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'yla birlikte[77], kamuya yönelik hizmet sunan demiryolu, limanlar, tramvay ve aydınlatma gibi alanlarda devlet grev yapılmasını ilk olarak bir uzlaşma sürecine bağlarken, sayılan bu alanlarda sendika kurulmasını yasaklamış, mevcut işçi sendikalarını da kapatmıştı. Devletin değişen bakış açısının en iyi örneğini yine Şark Demiryolları işçilerinin sendikasından verebiliriz. Temmuz başı kurucuları tutuklanan, Eylül başında örgütlenmelerine müsaade edilen işçilerin bu sendikası, yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte kapatılmıştı.[78] Ekim ayında çıkan bu yasa sonrası 1913'e kadar geçecek sürede sendika kapatılmasıyla ilgili Şark işçilerinin bu sendikası dışında herhangi bir örneğe ne arşiv kayıtlarında, ne dönemin süreli yayınlarında, ne de herhangi bir ikincil kaynakta rastlanılamamıştır. Çünkü işçiler, kanunun kapsamındaki kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler de dahil olmak üzere, örgütlenmelerini direkt *sendika* şeklinde değil de, sendikal niteliğe sahip olan ama adı sendika olmayan cemiyetler altında yapmıştı. Kapatılan sendika sayısı sınırlı olsa da, buradaki önemli nokta, devletin işçi hareketlerine olduğu gibi işçi örgütlenmesine bakışının da yaklaşık 2 aylık bir müsamahadan sonra olumsuza dönmesidir. Ancak iktidar ve şirketlerin bu olumsuz bakışına rağmen, 1908-1913 arasında hemen her üretim alanında işçilerin çok sayıda cemiyet kurdukları ve örgütlendikleri görülmektedir. (İşçi örgütlenmesinin yasal düzenlemeler doğrultusunda 1909 ve 1922 arasında sendika veya cemiyet şeklinde gösterdiği gelişim çalışmanın dördüncü bölümünde Ta'til-i Eşgal Kanunu ve sendika yasağı kapsamında detaylı olarak değerlendirilecektir.)

2.1.2.1.1. Demiryolu Ulaşımında İşçi Örgütlenmesi

Şark Demiryolları İşçileri: Demiryolu işçileri tarafından kurulan ve resmî adını tespit edemediğimiz, ancak adında sendika ibaresi de taşıdığı devlet

[76] Bkz. Ek B.
[77] BOA, **DH. MKT. PRK**. 2801/114. 17 N 1326. 13 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2801.
[78] BOA, **DH. MKT.** 2630/47. 17 N 1326. 10 Ekim 1908.

belgelerinde geçen ilk cemiyet, Şark Demiryolları işçilerinin sendikasıydı. Yukarıda da değindiğimiz gibi hattın diğer kısımlarında Bulgar sosyalist işçilerce kurulan ve bir grev yapıp çeşitli haklar da elde eden işçilerden etkilenerek kurulan bu sendika, meşrutiyet sonrası resmileşmiş, ama kısa süre sonra kapatılmıştı. Faaliyette bulunduğu sürede cemiyet, ilki Ağustos ayı sonlarında başlayan, diğeriyse 18 Eylül'de başlayacak Şark Demiryollarını hedef alan iki büyük grevi Bulgar sosyalistlerle birlikte organize etmişti. Grev esnasında Fransızca talep listesi hazırlanarak şirkete ve devleti temsil ettiği gerekçesiyle İTC'ye iletilmişti.[79]

Ta'til-i Eşgal Kanunu sonrası işçi sendikasının kapatılması, işçileri farklı isimlerle örgütlenmeye itmişti. Selanik-Manastır hattındaki işçilerin kurduğu *Teavün Cemiyeti* de (1911) bunlardan biriydi. İşçilerin bu cemiyeti, kendi üyeleri dışında Türkistan'daki deprem mağdurlarına da yardım toplayarak önemli bir sosyal sorumluluk faaliyetine de imza atmış ve yerel kalmamaya çalışmıştı.[80] Şark Demiryolları işçilerinin ilginç bir örgütlenmesi ise 1911'de kurulan *Çalışkan Kardeşler Cemiyeti*'ydi. Cemiyetin kurucuları, şirket tarafından işten çıkarılmış demirci Arif Şems ve makinist Genof'tu. Yani Çalışkan Kardeşler Cemiyeti işsizler tarafından kurulmuştu. İstanbul'daki bu cemiyet demiryolu işçileri arasında grev, örgütlenme vb. faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle İstanbul Polis Müdürlüğü tarafından Emniyet Genel Müdürlüğü'ne şikâyet edilmişti.[81] Bazı işçilerin cemiyete üye olmaya başlamasıyla birlikte şirketin tepkisi sert olmuş ve 6 işçi işten çıkarılmıştı. Cemiyetin resmî nizamnamesinde amaçları üyelerinin meslekî gelişimini sağlamak, muhtaç durumdakilere yardım etmek olarak gösterilmişti.[82] Grev ilanı ve demiryollarında bir sendika kurulması ihtimali hükümet tarafından da

---

[79] "Şark Demiryolları Terk-i Eşgal", **Tanin**, No: 50, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 7.; Grevde Bulgar sosyalistlerin rolüyle ilgili olarak bkz. BOA, **DH. MKT. PRK.** 2790/45. 3 Ş 1326. 31 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2790.; BOA, **ZB.** 621/88. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 621/98. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 157/107. 15 Ağustos 1324. 28 Ağustos 1908.; BOA, **DH. MKT. PRK.** 2790/133. 4 Ş 1326. 1 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2790.; BOA, **ZB.** 25/7. 19 A 1324. 1 Eylül 1908.

[80] "Teavün Cemiyeti", **Tanin**, No: 895, 16 Şubat 1326, 1 Mart 1911, s. 3.

[81] Ali Birinci, "II. Meşrutiyet'te İşsizlerin Kurduğu "Çalışkan Kardeşler Cemiyeti"", **Tarih ve Toplum**, S. 64, Nisan 1989, s. 205-206.

[82] "Çalışkan Kardeşler Cemiyeti", **Tanin**, No: 947, 9 Nisan 1327, 22 Nisan 1911, s. 4.; BOA, **DH. EUM. KADL.** 15/25. 25 R 1329. 25 Nisan 1911.

olumsuz karşılanınca, 27 Nisan 1911'de Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince ilmühaberi geri alınan cemiyet kapatılmış ve yaklaşık 50 günlük bir faaliyet sonrası dağılmıştı.[83]

Anadolu Demiryolları İşçileri: Demiryollarında olduğu gibi, Osmanlı işçi örgütlenmesinde de en fazla öne çıkan işçi örgütü, Anadolu Demiryolları işçilerinin 1908'de Haydarpaşa merkezli kurdukları Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkarânesi'ydi. Cemiyet, demiryolları şirketinin beyaz yakalı işçilerine hitap edecek şekilde kurulmuştu. İşçilerin maddi ve manevi şartlarının iyileştirilebilmesi için karşılıklı dayanışma esasının değerlendirilmesi, üyelere maddi yardım yapılması, meslekî bilgi ve ahlaklarının geliştirilmesi ve şirkete karşı grev dahil her türlü silahın kullanılması gibi yöntemlere başvurulacağı cemiyet nizamnamesinde belirtilmişti. Resmî dilini Türkçe ve Fransızca olarak belirten cemiyet, aylık maaşlarının % 1'i karşılığında tüm şirket memurlarının (beyaz yakalı işçiler) üye olabileceğini belirtmişti. Toplantılarda dinî ve siyasî içerikli konular konuşulmasını yasaklayan cemiyet, böylece işçiler arasındaki farklı etnik ve dinsel kimliklerin bir ayrışmaya yol açmasını engellemeyi hedeflemişti.[84]

Eylül ayında İstanbul, Ankara, Hüdavendigar, Kütahya, Konya ve Eskişehir'in tamamında yapılan ve ulaşımla ticarî eşya nakliyatını kilitleyen bir grev yürüten cemiyet, grevden önce şirket ve devlet yetkililerine 33 maddelik bir talep listesi vermişti. Şirketin taleplere olumsuz yaklaşması sonrası ilk olarak İstanbul'da başlayan greve, cemiyetin emriyle diğer hat ve istasyonlardaki çalışanlar da katılmıştı.[85] Talep listesinin ilk maddesi ise, işçi örgütünün şirket tarafından tanınması isteğiydi. Grevin başarılı şekilde yürütülmesi, işçi taleplerinin kabul edilmesiyle kendisini göstermişse de[86], daha sonra şirket verilen sözlerden vazgeçecek ve yerine getirmeyecekti.[87]

---

[83] Birinci, **a.g.e.**, s. 205-206.
[84] BOA, **ŞD. MLK.** 1230/20. Lef. 4. 1324/1908.
[85] BOA, **T. TNF. VRK.** 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908. T. Dosya No: 61.
[86] Zafer Toprak, "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 254-255.
[87] Gavriel Arhangelos, **Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresi'nin İç Yüzü**, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1327/1911, s. 165.

Şirketle grevi sonlandırmak üzere yapılan müzakerelerde taraflar çeşitli maddeler üzerinde fedakârlıklar yaparak bir anlaşma metni hazırlamıştı. Ücret artışı ve çeşitli haklar kazanılan anlaşmada, mavi yakalı işçiler % 15 oranında ücret zammı elde ederken, beyaz yakalı işçiler içinse ücret zammı daha yüksek olmuştu.[88] Bu durumun Osmanlı işçi örgütlenmesinin genel bir niteliği olduğunu da belirtmek gerekir. Çünkü işçi cemiyetleri genellikle şirketlerde memur olarak nitelendirilen beyaz yakalı işçilerin üye olduğu, mavi yakalı işçilerin pek rağbet etmediği örgütlerdi. Cemiyetlerin de bu düz işçilere yönelik bir açılım veya örgütleme hedefinde olduğu da söylenemez. 1908 grevleri boyunca ücret artışı açısından beyaz yakalı işçilerin mavi yakalı işçilere göre, yani memur ve müstahdemlerin ameleye göre daha fazla ücret artışı elde etmiş olmasında[89] şüphesiz bu örgütlenme şeklinin de etkisi vardı. 1919'da Haliç Vapur Şirketi işçilerinin şirketle grev sonrası yaptıkları müzakerelerde vazgeçtikleri bir talebin de, mavi yakalı işçilerin ücretlerinin artırılması isteği olması, vasıflı ve vasıfsız işçi ayrımı farkının önemli bir kıstas olduğunu göstermekteydi.[90]

Cemiyet ücret artışı vb. talepler dışında, yardımlaşma sandıkları kurmak, hasta ve sakat işçilere yardım etmek, vefat eden işçilerin ailelerine destek olmak, işçi

---

[88] **A.e.**, s. 166-169. ve s. 192-194.
[89] Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, 192.
[90] BOA, **HR. HMŞ. İŞO.** 216/42. 11 N 1339, 19 Mayıs 1921.
Vasıf seviyesine göre çalışanların işçi örgütlenmesi içinde farklılaşması, sadece Osmanlı işçilerinin örgütlenmesine mahsus bir durum değildi. İngiltere ve Fransa'da da işçi sınıfının oluşumu esnasında benzer dışlama ve farklılaşmalara rastlanmıştı. Örneğin İngiltere'de 1839 sonrası gelişen Chartist harekete sendikalı işçiler ilgi göstermemişti. Bir işçi bu durumu şu şekilde gözlemlemişti: *Chartism'de birleşenler, ancak en düşük ücret alan işçilerdir. Haftada 30 sehim kazanan işçiler, 15 sehim alanlarla ilgilenmiyorlar ve bu sonuncular da 5-6 sehim kazananlara aldırmıyorlardı. Tıpkı bir burjuva dünyasında olduğu gibi, çalışanlar arasında da bir aristokrasi mevcuttur.*
Aynı şekilde sosyalist hareketin ülkelerde gelişimine bakıldığında da işçi sınıfının kendi içindeki çeşitlenmesine, yani işçi sınıfı içinde farklı sınıfların varlığına yönelik deliller görülebilmektedir. Örneğin İngiltere'ye oranla sosyalist hareketin daha fazla ilgi gördüğü Fransa'da; sosyalist fikirlerin propagandasının özellikle durumları eski rejimden beri hiç değişmemiş olan Parisli işçiler, küçük sanayi işçileri ve sanat işçileri arasında rağbet görmesi ilgi çekicidir. Büyük sanayi işçileri, ya da ücretleri daha yüksek olan işçiler bu yeni doktrine karşı daha soğuk kalmışlar ve daha az ilgi göstermişlerdi. (Henri Sée, **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, Çev. Turgut Erim, İstanbul, Yöneliş Yayınevi, 2001, s. 177-178.)

çocuklarının eğitimlerine yardımcı olmak, ucuza ekmek almak için demiryolu işçilerine mahsus fırınlar kurmak gibi hedeflere de programında yer vermişti.[91]

1910 yılı itibariyle cemiyetin yöneticilerine bakıldığında, Osmanlı çalışma hayatı ve işgücü örgütlenmesinde yabancı işçilerin etkinliği de açıkça görülmektedir. İdare meclisi 20 kişiden oluşan cemiyetin başkanı Osmanlı vatandaşı, ikinci başkanıysa Yunan vatandaşıydı. Kalan 18 üyeden tabiiyetleri belirtilmeyen 3 kişi dışında, 1 üye Fransız, 2 üye İtalyan, 4 üye Yunan ve 8 üye ise Osmanlı vatandaşıydı. 8 Osmanlı vatandaşının 5'i Gayrimüslim, 3'ü ise Müslüman'dı. Ticaret ve Nafia Nezareti cemiyetin idare heyetinde bu kadar çok yabancı olmasının Osmanlı demiryollarının en önemli hatları için bir tehlike oluşturabileceği endişesini taşısa da, Dahiliye Nezareti cemiyetin şirket ve işçiler arasındaki konularla ilgilendiğini, çok sayıda yabancı olmasının demiryollarının yabancılaşması anlamına da gelmeyeceğini belirterek bu endişeye katılmamıştı.[92]

Cemiyet 1910 yılında çeşitli taleplerle tekrar şirketin karşısına çıkmış ve uzlaşma sürecinin başlatılması için devlete başvurmuştu. Talep listesi yine vasıfsız işçileri dikkate almazken, vasıflı işçiler içinse bir hayli nitelikli istekler içermişti. Cemiyetin kuruluşunun 3. senesinde hazırladığı liste, örgütlü hareket eden işçilerin işverenden taleplerinin oldukça geliştiğini ve nitelik kazandığını göstermekteydi. Taleplerden öne çıkanlar aşağıdaki gibiydi:[93]

- Memur ve işçilerin terfilerinin nasıl olacağının net olarak bilinmesi için *Şema (Schema)* tabir olunan bir cetvel hazırlanması,

- Memur ve işçilerle ilgili durumlarda şirkette şimdiye kadar kararlar yetkili bir müdür tarafından alınmaktadır. Bu durum adaletli olmayıp, böyle önemli kararların alınması için özel bir meclis oluşturularak şahıslara bırakılmaması,

---

[91] Arhangelos, **a.g.e.**, s. 240-242.
[92] BOA, **DH. MUİ.** 76-2/4. 10 C 1328. 20 Mayıs 1910.
[93] BOA, **ŞD. MLK.** 1230/20. Lef. 8/1-8/2. 18 Şubat 1325. 3 Mart 1910.

- Maaşlı muvazzaf memurların (*agents comissionnes)* görevi kötüye kullanma, tembellik, liyakatsizlik, hırsızlık yapma gibi suçları sabit olmadıkça azledilememeleri,

- Pazar günü çalışmayan memurların senede 15 gün, Pazar günü çalışanlarınsa senede 30 gün izin hakkı olması, önceki seneden kullanılmamış olan izinlerin 3 sene içinde sonraki yılın izni ile birlikte kullanılabilmesi,

- İşçilere kesilecek para cezalarının, hangi suça hangi ceza verilecek şekilde netleştirilmesi ve şirket yönetiminin keyfî kararına bırakılmaması,

- Şirketin memur nizamnamesinin 41. maddesinde yer alan memurların gerek kendi, gerekse akraba veya eşlerinin adına ticaret yapamayacağı ve ders veremeyeceği hükmünün kaldırılması,

- Hastalık anında çalışanlara izin veya sevk kararlarını alan doktorlar şirket yönetimine bağlıdır. Dolayısıyla bunların adil ve tarafsız karar verebilmesi beklenemez. Bu nedenle söz konusu durumlarla ilgili kararların alınacağı özel bir komisyon oluşturulması,

- Havası zararlı olan istasyonlarda sağlık tedbirleri alınması ve buralarda çalışanların 3 ayda bir çalışma yerlerinin değiştirilmesi,

- Fabrikada uzmanlık sahibi işçilerin uzmanlık alanlarına göre sınıflara bölünmeleri ve bu sınıflara göre ücretlendirme yapılması,

- Olası bir grev esnasında, grev komisyonunda yer alan çalışanların kendi rızası olmadıkça başka bir bölgeye tayin ettirilememesi ve Haydarpaşa'da tutulması. (Bunlar dışında meslek hastalıkları, iş kazaları, hastalık anında tedavi vb. hususlarla ilgili istekler bulunmaktaydı.)

Cemiyetin zamanla işçi mücadeleleri açısından iyice etkinleşmesi şirketin de endişesine neden olmuştu. Şirket cemiyetin aslında bir sendika olduğu ve Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince kapatılması yönünde birçok kez başvuruda bulunmuştu.

Hatta hukukçulardan oluşturduğu bir komisyona bir rapor hazırlatmış ve cemiyetin bir uhuvvet, yani kardeşlik cemiyeti değil, sendika olduğunu ileri sürmüştü. Nizamnamesinden veya faaliyetlerinden de görüldüğü gibi aslında cemiyet bir sendikaydı. Ancak Şura-yı Devlet yürürlükteki kanunların böyle bir niyet okumaya izin vermediğini, cemiyetin kuruluşunun Cemiyetler Kanununa bağlı olduğu ve oradaki tüm prosedürlerin de yerine getirildiğini belirterek kapatma taleplerini reddetmişti. 1913 yılında ise, sadece sendikalar değil, sendikal mahiyete sahip cemiyetlerin de yasak olduğu belirtilmiş ve yorum farkına gidilmişti.[94] 1912 sonrası 1919'a kadar geçecek sürede bu cemiyetle ilgili herhangi bir faaliyetine ulaşamamamız, ya savaşlar nedeniyle bir durgunluk sürecine girdiğini, ya da bu yeni hukukî yorum sonrası askıya alındığını göstermektedir. Faaliyetine devam etse bile, yabancı işçilerin savaşlar ve azınlıklarla yaşanan anlaşmazlıklar sonrası ülke dışına çıkarılması, ülkede yaşanan malî sıkıntı, çalışanların büyük kısmının seferberlik nedeniyle askere alınması gibi gelişmeler nedeniyle en azından 1919'a kadar işçi örgütlenmesi ve mücadelelerinin geneli gibi kağıt üzerinde devam ettiğini ifade edebiliriz.

Hicaz Demiryolları İşçileri: Hicaz Demiryollarının Hayfa'da çalışan işçileri 1913 yılında teavün cemiyeti adı altında örgütlenmişti. Cemiyet, nizamnamesinde amacını ülkenin sanayiye olan ihtiyacı çerçevesinde demiryolu ulaşımının geliştirilmesi ve Hicaz hattının gelirinin artırılması için konferanslar vermek, işçileri eğitmek olarak belirtmişti. Ancak devlete ait bu işletmede cemiyet kurulmasına gelecekte olası bir grev yapılabileceği ihtimaline karşı şüpheyle yaklaşılmıştı. Hattın gelirlerinin artırılması zaten işletme idaresinin en temel görevi olarak gösterilmiş ve işçilerin bu amaçla bir cemiyet kurması kanundaki sendika yasağından kaçmak olarak değerlendirilmişti. 1910'da Anadolu Demiryolları işçilerinin cemiyeti için tam tersi karar veren Şura-yı Devlet, bu sefer cemiyetin sendikal nitelikte olduğuna hüküm getirmiş, demiryollarında sendika kurulması yasak olduğu için de cemiyetin

[94] BOA, **ŞD. MLK.** 3067/92. 26 Nisan 1326. 9 Mayıs 1910.; BOA, **ŞD. MLK.** 1230/20. Lef 2. 24 Nisan 1910.; BOA, **DH. MUİ.** 76-2/4. 10 C 1328. 19 Haziran 1910.; BOA, **ŞD. MLK.** 1230/52. Lef. 4. 19 Haziran 1326. 2 Temmuz 1910.

kapatılması yönünde görüş bildirmişti.[95] Adında sendika ibaresi olmayan ancak bir sendikadan farksız hareket eden işçi cemiyetlerinden ilk kapatılanı da bu teavün cemiyeti olmuştu.

Aydın Vilayeti'nde İzmir Kasaba demiryolları işçileri de *Aydın Şimendiferler Amelesi Cemiyeti* adı altında örgütlenmişti. Ta'til-i Eşgal Kanunu yasağı kapsamında sendika kuramayacak olan işçiler cemiyet altında örgütlenmişti. Ancak Temmuz 1909'da İzmir'den 6.000 işçi adına gönderilen ve işverenlerin baskısı altında ezildiklerini, grev ve toplantı hakkına yönelik iyileştirmeler istediklerini bildiren bir işçi dilekçesinde bu cemiyetin de katılımcı olarak adı geçmekteydi. Dahiliye Nezaretinden yazılan cevapta işçilerin bu haklar için sık sık dilekçe gönderdiği, halbuki haklarının zaten devlet tarafından korunduğu ve ikide bir iş bırakmalarının zorluklar çıkardığı belirtilmişti.[96] Grev hakkı isteyen, *ikide bir grev yapan* bir işçi cemiyetinin sendika olduğunu Dahiliye Nezaretinin fark etmemesi imkansız olacağı için, bu da devlet birimlerinin meşrutiyet sonrası erken dönemde sendikal örgütlenmeyi yasaklayan yasaları uygularken esnek davrandığını göstermekteydi.

1921'de sosyalist Yeni Dünya Gazete'sinin işçi örgütlenmesiyle ilgili bir haberinde, o dönem halen faaliyette olan ve 3.000 üyeye ulaşan İstanbul'daki Tramvay İşçileri Cemiyeti'nin de I. Dünya Savaşı'ndan önce kurulduğu belirtilmişti.[97] Tam olarak hangi tarihte kurulduğunu tespit edemediğimiz bu cemiyet de kanunen sendika kurulması yasak bir alanda cemiyet adı altında sendikal faaliyetlerine devam etmişti.

2.1.2.1.2. Gıda Sektöründe İşçi Örgütlenmesi

Gıda sektöründe özellikle tütün işçileri hem örgütlenme hem de grev vb. hareketler açısından ön plana çıkmıştı. Selanik ve İstanbul tütün işçileri de bu örgütlenmede öncülük yapmıştı. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun 1909-1910

---

[95] BOA, **ŞD.** 2822/40. 23 B 1331. 28 Haziran 1913.; BOA, **DH. İD.** 132/13. 27 Haziran 1329. 10 Temmuz 1913.
[96] BOA, **DH. MKT.** 2874/61. 24 C 1327. 13 Temmuz 1909.
[97] Mete Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **Tarih ve Toplum**, S. 64, Nisan 1989, s. 38-39.

raporunda Selanik bölgesinde sendikalı işçilerin yarısından fazlasının, yani 2.500-3.000 civarında sendika üyesinin tütün işçileri olduğu belirtilmişti. Selanik merkezde reji tütün fabrikası işçilerinden 500 kişinin de sendika üyesi olduğu belirtilmekteydi.[98] Bu da Selanik'te 1909-1910 yılı itibariyle her 10 sendikalıdan yaklaşık 7'sinin çeşitli ticarethaneler ve Reji fabrikasında çalışan tütün işçileri olduğu anlamına gelmekteydi.

Kavala, Drama ve İskeçe Tütün İşçileri Cemiyetleri: Selanik bölgesinde hem Kavala, hem Drama, hem de İskeçe'de işçiler sendika mahiyetinde cemiyetlerde örgütlenmişti. Bunlardan *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti*'nin Kavala'da 1901 yılında kurulduğunu ve Osmanlı işçi örgütlenmesinin ilklerinden biri olduğunu belirtmiştik. Bu cemiyet 1908 öncesi olduğu kadar sonrasında da etkili bir rol oynamıştı. Cemiyetler Kanunu çıktıktan sonra resmî kuruluş için hazırladığı nizamnamesinde amacını, üyelerinin bilgi ve mesailerinin birleştirilmesiyle tütün ticareti ve tütün üretiminin genişletilmesi ve Amerika'ya göç etmek isteyen tütün işçilerinin bu istekten vazgeçirilmesi olarak belirtmişti. Cemiyet 32 kişilik bir yönetim kurulu oluşturacak, bu 32 kişi de 15 Müslüman, 15 Hıristiyan ve 2 Yahudi'den ibaret olacaktı. Her üyenin ayda 6 kuruş ödeyeceği belirtilmişti.[99] Kasım 1909'da resmî ilmühaberini de alan cemiyet bu durumu gazetelerle de duyururken, 8.000'den fazla Kavala tütün işçisi arasında dayanışma sağlamayı hedeflediğini bildirmişti.[100]

Sosyalist niteliği de olan bu cemiyete aslında Selanik Valiliği kuruluş izni vermek istememişti. Bölgedeki sendikaların Selanik ekonomisine zarar verdiğini ve ticaretin yıldan yıla azaldığını iddia eden Valilik, Drama'daki tütün cemiyetiyle birlikte Kavala'daki bu cemiyetin de kapatılabilmesi için Başkent'ten izin istemişti. Ancak 1910 yılına da sarkan kurumlar arası tartışma sonrası en son Şura-yı Devlet bu

---

[98] Orhan Türkdoğan, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 10.
[99] BOA, **DH. İD.** 132/4. Lef. 5. 5 TE 1325. 18 Ekim 1909.
[100] "Kavala Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti", **Tanin**, No: 426, 27 TE 1325, 9 Kasım 1909, s. 4.

talebi olumsuz karşılayarak cemiyetin kurulmasının engellenmesinin kanunlara uygun olmayacağını bildirmişti.[101]

Kavala'daki bu tütün işçileri sendikasının örgütlenme açısından 1908 sonrası erken dönemde cinsiyet ayrımını önemli bir kriter olarak değerlendirdiği göstermektedir. Çünkü cemiyet 1908 sonrası ilk dönemlerde kadınların üyeliğine izin vermemekteydi.[102] 1913 yılına gelindiğinde ise kadınların grevlere aktif katılma dışında, grev komitelerinde de yer aldığı görülmekteydi.[103] İşçi hareketlerinin organize edilmesi açısındansa cemiyet oldukça etkiliydi. Çalışmanın üçüncü bölümünde de görüleceği üzere hem meşrutiyet öncesi, hem de sonrasında çok sayıda grev ilan edilmesi ve yürütülmesiyle de cemiyet bu etkinliğini gösterecekti.

Kavala'daki cemiyetle birlikte aynı dönemde Drama'daki *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti* de nizamnamesini hazırlayarak aynı şekilde ilmühaber almak için Selanik Valiliğine sunmuş, aynı tereddütler ve tartışmalara rağmen bu cemiyetin kurulmasına da merkezi devletten izin çıkmıştı.[104] Nizamnameleri incelendiğinde her iki cemiyetin de neredeyse birebir aynı nizamnameler hazırladığı görülmektedir. Bu da birlikte hareket ettiklerini göstermekteydi. Amaçlarından üyelerin vereceği aidata kadar aynı olan nizamnamelerde tek farklılık, yönetim kurulunun Drama'daki cemiyet için 32 değil de 15 kişi olarak belirlenmiş olmasıydı.[105]

Bölgede tütün işçilerini örgütleyen bir diğer sendika niteliğinde cemiyet, İskeçe'de tütün işçilerinin kurduğu ve 1911 itibariyle 1.500 üyeye ulaşan *İskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve Terakki Cemiyeti*'ydi. Cemiyetin 1911'de organize ettiği grevde tütün tüccarları cemiyetin sendika olduğu gerekçesiyle kapatılmasını istemişse de, Kavala ve Drama'daki gibi İskeçe'de de devlet tütün işçileri örgütü

---

[101] BOA, **ŞD. MLK.** 1230/52. Lef. 3. 20 Haziran 1326. 3 Temmuz 1910.
[102] Vardar, **a.g.e.**, s. 41-42.
[103] Gila Hadar, "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, Der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 147.
[104] BOA, **BEO.** 3792/284383. 7 Ş 1328. 14 Ağustos 1910.
[105] BOA, **DH. İD.** 132/4. **a.g.e.**

lehine karar vermişti.[106] Selanik Reji fabrikası işçilerinin kurduğu cemiyet de aynı dönemde bir grev başlatmıştı.[107] Bu da bölgedeki 2 işçi cemiyetinin birlikte hareket ederek aynı anda grev ilan ettiklerini göstermekteydi. İskeçe ve Selanik merkez dışında İstanbul Cibali'de de tütün işçilerinin cemiyetleri öncülüğünde aynı dönemde grev ilan etmesi[108], işçi taleplerinin de neredeyse aynı olması, tütün işçileri ve cemiyetlerinin Osmanlı işçi örgütlenmesi içinde dayanışma açısından farkını göstermekteydi. Grevcilerin istekleri, 14 yaşından küçük işçi çalıştırılmaması, 14-18 yaş arasındaki işçilerin çalışma saatlerinin sınırlandırılması, geçinme indeksine göre ücret artışı, erkek işçiler yerine kadın işçi istihdam edilmemesi vb. taleplerdi. İşçi örgütlenmesi açısından en fazla dikkat çeken talep ise, sendika üyesi olmayan işçi istihdamının yasaklanmasıydı.[109] Bu da işçi cemiyetinin bir nevî *kapalı işyeri şartı*nın[110] kabul edilmesini istediği anlamına gelmekteydi. 1908'de ücret artışı odaklı grevlerden, 1911'de yukarıdaki gibi oldukça ayrıntılı talepler içeren grevlere geçilmesi şüphesiz işçi cemiyetlerinin giderek güçlendiği ve gelişme gösterdiği anlamına gelmekteydi.

1912 yılında İskeçe'deki tütün işçilerinin bu cemiyetine rakip bir örgütlenme daha meydana çıkmıştı. Bu cemiyetin ismi de hemen hemen aynı olup, tek farklılık Osmanlı ibaresinin eklenmesiydi. *İskeçe Tütün Amelesi Osmanlı İrtibat ve Terakki Cemiyeti* isimli bu örgüt 4.000 üyeye ulaşarak önemli sayıda işçiyi örgütlemişti. Cemiyetin kurucusu Dava Vekili Şahabeddin Bey, bu cemiyeti kurma amacı olarak Müslüman işçileri örgütleyebilmeyi göstermişti. Tütün mağazalarını daha çok Hıristiyan işçiler istihdam etmekle ve Müslüman işçileri dışlamakla suçlayan Şahabeddin Bey, kurduğu bu cemiyetle bölgedeki işçilerin dinî farklılıkların öne

---

[106] BOA, **DH. İD.** 107/24. 14 CA 1329. 13 Mayıs 1911.
[107] Hadar, **a.g.e.**, s. 144-145.
[108] "Reji Amelesinin Ta'til-i Eşgali", **Sa'y ve Amel**, No: 8, 23 Mart 1327, 5 Nisan 1911, s. 16.; BOA, **DH. EUM. KADL.** 14/22. 17 R 1327. 17 Nisan 1911.
[109] Hadar, **a.g.e.**, s. 144-145.; "Reji Amelesinin Grevi", **Tanin**, No: 932, 25 Mart 1327, 7 Nisan 1911, s. 2.
[110] Kapalı işyeri şartı, sendika üyeliğinin bir istihdam koşulu haline gelmesini amaçlayan zorunlu sendikacılık şeklindeki sendika güvenliği türlerinden biridir. Bir işyerinde kapalı işyeri şartının işverence kabul edilmesi halinde, yalnızca o sendikaya üye olan işçileri istihdam etmeyi kabul etmektedir. ABD'de 1947'de resmî olarak kaldırılan bu uygulama İngiltere'de ise 1990 yılına kadar yürürlükte kalmış ve 1990'da kanundışı ilan edilerek yasaklanmıştı. (Banu Uçkan, **Endüstri İlişkileri**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 102-103.)

çıkarıldığı bir örgütlenme sürecine girilmesine neden olmuştu. Ancak dinî farklılıkları ön plana çıkaran cemiyetler kurulması Cemiyetler Kanunu'na aykırı olduğu için, yerel yönetim Müslüman ve Hıristiyan şeklinde ayrım yapılması nedeniyle her 2 işçi örgütünü de kapatmıştı. Her iki cemiyetin birden kapatılmasına neden olan son kıvılcım ise, İskeçe'de yakın dönemde işçilerin işverenlerle yaşadığı anlaşmazlık sonrası tütün mağazalarına saldırarak camları kırmaları ve mağazalara zarar vermeleri olmuştu. Ancak bu kapatma kararına yapılan itirazda, olaylar nedeniyle tutuklanan işçilerden hiçbirinin cemiyetlere üye olmadığı belirtilmiş, yerel yönetim işçi örgütlenmesi düşmanı olmakla suçlanmıştı. Bunların yerine işçilerin tasarruflarını değerlendirebilmeleri ve bir araya gelebilmeleri için *İktisad* adıyla yeni bir cemiyet kurulmasını sağlayan yerel yönetim, siyasî ve dinî amaçlar gütmeyecek bu yeni cemiyetin tamamen iktisadî hedeflere gideceğini ve böylece işçilerin *ikide bir grev yapmasına da neden olmayacağını* ileri sürmüştü.[111]

Cibali ve İstanbul Reji Fabrikaları İşçileri: Cibali Reji Fabrikası işçileri, meşrutiyetin ilanından hemen sonra örgütlenme faaliyetlerine başlamış ve yıl sonunda *Sigara Amelesi İttihad Cemiyeti*'nin nizamnamesini hazırlamıştı. Cemiyet, amacını üye olan işçilerin maddi ve manevi çıkarlarını korumak olarak belirtmişti. Üyelerin aylık 5 kuruş aidat vermesi kararlaştırılmıştı. Bu ilk örgütlenme girişiminde fabrika yönetimiyle çatışma öngören tarzda bir nizamname hazırlanmıştı. Buna göre istemeden hata yapan işçilerin fabrika yönetimine karşı korunacağı ve verilecek cezaları hafifletmeye çalışılacağı (md. 10), yönetimin emir ve tekliflerinin cemiyetin esas çıkarlarına aykırı olmaması halinde kabul edileceği (md. 11) ve üyelerin çıkarlarını Reji yönetimi ve hükümete karşı koruyacağı (md. 30) gibi maddelere nizamnamede yer verilmişti. Bu durum fabrika yönetiminin tepkisini çektiği gibi, Dahiliye Nezareti de şirkete destek vermişti.[112]

Cemiyetin kurucularına bakıldığında, 12 kurucunun tamamının Rum ve Musevi olduğu görülmekteydi. Yönetim kurulundaki 14 kişinin tamamı da Rum ve Musevi'ydi. Cemiyetin Rum ve Museviler tarafından kurulduğu nizamnamede de

---

[111] BOA, **DH. İD.** 132/7. 7 N 1330. 20 Ağustos 1912.
[112] BOA, **DH. MKT.** 2681/20. 20 ZA 1326. 14 Aralık 1908.

belirtilmişti (md. 39). Ayrıca işçilerden biri öldüğü halde, üye iken verdiği paraların eşi ya da çocuklarına verileceği, ancak mirasçısı yoksa bu paranın yarısının cemiyete kalacağı, kalan yarısının ise eşit olarak Balat Musevi Hastanesi ile Rum hastanelerine verileceği belirtilmişti (md. 15). Reji Merkezi, daha önce ücretlerini artırdıklarında işçilerin tekrar sorun çıkarmayacağını ümit ettiklerini, fakat buna rağmen işçilerin böyle bir örgüt kurduğunu belirterek tepki göstermişti. Cemiyete üye olmak isteyen işçilerin işten ayrılmakta serbest oldukları belirtilerek, rejide çalışmak isteyen bir işçinin önce bu cemiyetle irtibatını kesmesi gerektiğini bildirmişti. Cemiyetin de 5 gün içinde lağvedilmemesi halinde kurucularını işten çıkarmakla tehdit etmişti. Dahiliye Nezareti de nizamnamenin yukarıda belirtilen fabrika yönetimi ve devlete karşı 3 maddesiyle, işçilerin cemiyet yöneticilerinin emir ve kararlarına kayıtsız şartsız itaat etmeye mecbur olduğu, aksi davranan işçilerle cemiyet üyesi herkesin ilişkisini keseceğini belirten 11 md.si nedeniyle bu örgütlenmeyi uygun görmemişti. Güvenlik güçlerine çağrıda bulunularak önlem alınması istenmişti.[113] 1910'a kadar geçecek sürede yapılan grevler de dahil olmak üzere cemiyetle ilgili hiçbir bilgiye rastlanılamaması, cemiyetin faaliyette bulunmasına izin verilmediğini, ya da işçilerin işten çıkarma tehdidi sonrası kendiliğinden bu girişimi askıya aldığını göstermektedir.

Rejinin Cibali fabrikası işçilerinin ikinci örgütlenme girişimiyse, dava vekili Polidis öncülüğünde 1910 yılında *Amele İttihad Cemiyeti* adıyla olmuştu.[114] Aynı dönemde İstanbul Reji Fabrikası işçileriyse *Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti* adıyla cemiyet kurmak için başvuru yapmışlardı.[115] Selanik'teki benzerleri için yaşanan izin verip vermeme tartışması bu 2 cemiyet için de yaşanmış, Temmuz ayında resmî başvurusunu yapan cemiyetlere kuruluş izni Şura-yı Devlet'in her 2 cemiyetin de kamuya yönelik işlerde hizmet sunan fabrikalarda olmadıkları için kurulabileceği izni vermesiyle 1911 yılında tamamlanmıştı.[116] İstanbul Reji fabrikası işçilerinin kurduğu cemiyet nedeniyle Sa'y ve Amel gazetesinde işçiler tebrik

[113] **A.e.**
[114] BOA, **DH. EUM. THR.** 43/53. 14 B 1328. 21 Temmuz 1910; BOA, **DH. MUİ.** 115/4. 14 B 1328. 21 Temmuz 1910.
[115] BOA, **ŞD.** 2380/38. 20 M 1329. 21 Ocak 1911.
[116] BOA, **DH. İD.** 126/19. 2 C 1329. 31 Mayıs 1911.

edilirken, Meşrutiyetin ilanı sonrasında Avrupa taklidi olarak kurulan ve 1911 itibariyle de tamamına yakını atıl hale gelmiş işçi örgütlerinden biri gibi olmaması da temenni edilmişti. Gazete bu temennisiyle, Osmanlı işçi örgütlenmesinde 1908 sonrası kurulan ilk cemiyetlerin kısa ömürlü olmasına dikkat çekmişti.[117]

Rejinin İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti'nin nizamnamesi incelendiğinde ise; İstanbul merkezli ve resmî dili Türkçe olan cemiyetin (md. 1), kuruluş amacı, Osmanlı'nın çeşitli unsurlarından olan reji işçisi üyelerinin maddi ve manevi gelişimlerinin temini, üyeler arasında dayanışmanın yaygınlaşması ve hastalıkla ölüm gibi durumlarda zaruri ihtiyaçlarının karşılanması olarak belirtilmişti (md. 3). İstanbul fabrikasında çalışan 20 yaşını doldurmuş Osmanlı vatandaşı işçiler, aylık 5 kuruş karşılığında kadın veya erkek fark etmeksizin cemiyete üye olabilirdi (md. 4). İşçilerden toplanacak bu paralarla bir teavün sandığı oluşturularak; hastalığı kesinleşmiş işçilere hastalığının 8. günü, yani ikinci haftasından itibaren hastalık süresi ne kadar olursa olsun günlük 7 kuruş ve vefatı halinde ailesine defin ve kefen masrafı olarak 200 kuruş verilmesi kararlaştırılmıştı (md. 12, 13, 14, 16). Cemiyet konferanslar ve çeşitli bilgilendirme toplantıları yaparak işçiler arasında dayanışmayı artırmayı da hedeflemekteydi. Ayrıca işçilerin gıda malzemeleri gibi temel ihtiyaçlarının toptan alınması ve ileride kurulacak bir şirketle gelirlerin artırılması, böylece işçilere maddi avantaj sağlanması cemiyetin diğer hedeflerindendi (md. 37).[118]

Cibali Reji Fabrikası işçileri 1912 yılında da bir cemiyet kurmuştu. *Muavenet-i Mütekabele Cemiyeti* isimli bu örgütün Amele İttihad Cemiyeti'nin yerine mi yoksa ikinci bir cemiyet olarak mı kurulduğuna dair bilgiye ulaşamadık. Ancak adından işçiler arasında yardımlaşmanın sağlanmasını hedeflediği anlaşılan cemiyetle ilgili şirket yönetimi sendika olduğu ve işçileri çeşitli eylemlere teşvik ettiğini yönünde şikâyet etmişti. Şirket yönetimi, iş saatleri ve ücretlerle ilgili

[117] "Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti", **Sa'y ve Amel**, No: 5, 10 Şubat 1326, 23 Şubat 1911, s. 16.
[118] BOA, **ŞD. HU.** 3077/43. 23 CA 1329. 22 Mayıs 1911.

müdahalede bulunduğu, bu nedenle de şirket işlerine karıştığı gerekçesiyle cemiyete tepki göstermekteydi.[119]

İstanbul Ekmek (Fırın) İşçileri: İstanbul fırınlarında çalışan hamurcu, pişirici vb. ekmek işçileri, meşrutiyetin ilanından sonra yaklaşık 2 ay içinde 3 grev yapmıştı. Fırın sahipleriyle özellikle iş güvencesi açısından sorun yaşayan işçiler *Ekmekçi Amele Cemiyeti* adı altında örgütlenmişlerdi. Fırın sahipleri önceki grev sonrasında 400 işçiyi işten çıkarınca, bu işçiler İstanbul Şehremanetiyle görüşerek kurdukları sendikanın fırın işçilerinin temsilcisi olarak tanınmasını ve İstanbul'daki tüm fırınların işçi ihtiyacının bu sendikanın üyeleri arasından karşılanmasını talep etmişlerdi. İşçiler bu isteğiyle *kapalı işyeri şartı*nın uygulanmasını amaçlamaktaydı.[120] Cemiyet nizamnamesinde işçilerin haklarının korunması, fırın sahiplerinin keyfî şekilde işçileri işten çıkarmasının engellenmesi, işçilerin namuslu bir şekilde çalışabilmelerinin sağlanması gibi hedefler belirlenmişti. Bunun yanında çıraklıktan yardımcılığa, yardımcılıktan pişiriciliğe ve hamurkârcılığa geçiş için çalışılması gereken sürelere de yer vermişti. Ekmek işinin geleneksel esnaf üretim sistemi içinde yapılması, fırın işçilerinin bu cemiyetinin de klasik bir sendikadan farklı olmasına neden olmuştu. Ekmekçilik mesleğinin gelişimi, esnaflar arasındaki sorunların çözümünde yardımcı olunması gibi hükümlere de nizamnamesinde yer veren cemiyet, bu yönüyle fırın sahiplerinin cemiyeti olan Hıbbazan Cemiyeti tarafından da bir rakip olarak algılanmış ve tepki çekmişti.[121]

Cemiyetin klasik bir sendikadan bir diğer farkı, işçilerin cemiyete isteğe göre dahil olmaması, tüm ekmek işçilerinin kayıt olmasının zorunlu tutulmasıydı. Cemiyetle fırın sahiplerinin örgütü olan Hıbbazan cemiyeti arasındaki sorunlar 1910-11 yıllarında da devam etmiş, ekmek üretimine zarar verildiği gerekçesiyle de Şehremaneti işçi cemiyetinin kapatılmasını istemişti. Ancak Şura-yı Devlet bu isteğe, birleşme hakkının herkes için olduğu gibi ekmekçi işçileri için de geçerli olduğu, bu nedenle dayanışma ve yardımlaşma amacıyla kurdukları cemiyetin kanunlara aykırı

---

[119] BOA, **DH. İD.** 107/51. Lef. 13. 25 Temmuz 1328. 7 Ağustos 1912.
[120] Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, s. 190-191.; **Servet-i Fünun**, No: 82-30, 2 Ağustos 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.
[121] BOA, **ŞD. MLK.** 848/25. Lef. 7. 30 TE 1324. 12 Kasım 1908.

olmadığı gerekçesiyle ret cevabı vermişti.[122] Dönem içinde birçok işçi hareketini de organize eden cemiyetin 1917'de tekrar kurulacak olması[123], muhtemelen savaş döneminde birçok işçi örgütüyle aynı şekilde askıda kaldığı anlamına gelmekteydi.

1911'de yine gıda sektöründe kuruluş için başvuru yapan bir diğer cemiyet *Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti* adıyla değirmen işçilerinin örgütüydü. Cemiyet amaçlarını, çalışma saatlerinin azaltılması, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, işçi ve işveren arasındaki anlaşmazlıklarda işçilerin haklarını korumak olarak belirtmişti. Ancak fırınların temizliği, ekmek üretimi için gerekli malzemelerin temini ve ekmek fiyatlarının belirlenmesinin İstanbul Belediye Kanunu gereğince Şehremaneti'nin vazifesi olduğu, değirmen sahipleri ve işçileri arasında çıkacak anlaşmazlıkları gidermek de bu nedenle Şehremaneti'nin görevi olduğu için değirmen işçilerinin örgütlenme talebine izin verilmemişti.[124]

100 üyeye sahip Kanaviçe ve Süt İşçileri Cemiyeti de, 1910 yılı itibariyle gıda alanında Selanik'te faaliyette bulunan bir diğer işçi cemiyetiydi.[125]

2.1.2.1.3. Denizcilik, Rıhtım, Dok ve Antrepo İşçileri Örgütlenmesi

1908 yılının yazında liman işçileri, hamallar ve mavnacılar yaklaşık 4 aylık sürede Edirne'den Selanik'e, Beyrut'tan İstanbul'a ve İzmir'den Samsun'a kadar hemen her liman bölgesinde iş bırakma eylemleri yaparak 16 greve imza atmıştı.[126] 1908 yazı ve 1909 yılındaki grevler bir işçi cemiyeti tarafından organize edilmemiş, daha çok işçilerin örgütsüz ve plansız anlık eylemleri sonrası gerçekleştirilmişti. Tüm bu grevlere rağmen gerek iş güvencesi, gerekse ücretler ve diğer çalışma şartları açısından istenen faydaların sağlanamaması, hamalların 1910 yılından itibaren sendikal nitelikte cemiyetler altında örgütlenmeye başlamalarına yol açmıştı.

---

[122] BOA, **DH. UMVM.** 88/72. 2 M 1329. 3 Ocak 1911.; BOA, **DH. UMVM.** 88/71. 2 CA 1328. 12 Mayıs 1910.
[123] Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **a.g.e.**, s. 39.
[124] BOA, **DH. İD.** 126/18. 7 CA 1329. 6 Mayıs 1911.
[125] Türkdoğan, **a.g.e.**, s. 10.
[126] Bkz. Ek B.

Hamal ve liman işçilerinin örgütlenme girişimlerinin ilki Selanik'te gerçekleşmişti. 1911'de *Osmanlı İştira Hamalları Cemiyeti*ni kuran hamallar, Selanik Valiliği'nin itirazlarına rağmen Şura-yı Devlet'in kararıyla örgütlenmelerini resmî hale getirmişti.[127] Aslında sendika 250 üyesiyle 1910 yılında da faaliyetteydi.[128] Ama resmî bir nizamnameyle örgütlenmeleri 1911 yılında mümkün olmuştu. Tütün işçilerinin Nisan 1911'deki grevinin başarılı olabilmesi için grevcilere desteklerini sunan hamalların bu cemiyeti, Selanik'teki işçi cemiyetleri dayanışmasının da bir parçası olmuştu.[129] Sendika çatısı altında hareket etmenin ilk faydasını ise Ocak 1912'deki grevlerinde taşıma ücretlerinin ton başına 28 kuruştan 30 kuruşa artırılmasıyla görmüşlerdi. Selanik Valiliği ve limanın imtiyazını elinde bulunduran şirket, hamalların grev ve örgütlenme hareketlerine sürekli tepki göstermişti. Selanik Valiliği bölgede hangi alanda bir sendika kurulsa fiyatların kısa süre sonra bir misli arttığını belirtmişti. Hamalların örgütleri öncülüğünde yaptıkları iş bırakma eylemleri nedeniyle de liman ticaretinin Selanik'ten Yunan Adalarına kaydığını ileri sürmüştü.[130]

Beyrut hamal ve taşıma işçileri de 1911 yılında sendikal bir örgütlenmeye gitmişti. Trablus Şam limanında çalışan hamal ve mavnacılar kurdukları sendika öncülüğünde limana gelen gemilere yük boşaltma ve yükleme esnasında yerel yönetimin belirlediği ücretten daha fazla ücret istedikleri gerekçesiyle bölgedeki Fransız Elçiliği'nin tepkisini çekmişlerdi.[131]

İzmir Limanı hamalları da Eylül 1913'te yaptıkları grevi olumlu sonuçlandırmıştı. Grev sonrası işçi tarafıyla yükleme acentelerinin üzerinde anlaşma sağladığı ilk maddeyse, bundan sonra liman işçilerinin serbestçe dışarıdan alınamaması ve doğrudan işçilerinin cemiyetlerinden temin edilecek olmasıydı.[132] Bu

---

[127] BOA, **DH. İD.** 132/4. Lef. 22/1. 12 TE 1327. 25 Ekim 1911.
[128] Türkdoğan, **a.g.e.**, s. 10.
[129] "Reji Amelesinin Grevi", **Tanin**, **a.g.e.**, s. 2.
[130] BOA, **ŞD.** 2072/39. 16 M 1330. 6 Ocak 1912.
[131] BOA, **DH. İD.** 74/27. 16 Mayıs 1911.
[132] Engin Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", **European Journal of Turkish Studies**, 11/2010, (Çevrimiçi) http://ejts.revues.org/index4303.html, 16.06.2011, s. 14.

madde hamalların önceden örgütlendiklerini gösterdiği gibi, *kapalı işyeri şartı* isteklerini işveren tarafına da kabul ettirdiklerini göstermekteydi.

2.1.2.1.4. Tekstil Sektöründe İşçi Örgütlenmesi

1908'de meşrutiyetin ilanı sonrası İzmir'de kurulan *İzmir Elbise Amelesi Cemiyeti*, tekstil sektöründe tespit edebildiğimiz ilk işçi örgütüydü. Cemiyet, işçilerle işverenler arasındaki ücret anlaşmazlıklarında taraf olmak dışında, kız ve erkek tüm terzi işçilerinin haklarını koruma ve faydalarını gözetme gibi genel bir amaç belirlemişti. Ücret açısından mağdur edilen işçilerin başvurması halinde takipçi olacağını belirten cemiyet, bireysel sorunlara da ilgi göstermekteydi. Cemiyetin nizamnamesinde işçilerin bir işten çıkıp diğer bir işe girmesi, bir işyeri açmak isteyen işçiye bunla ilgili şahadetname vereceğini belirtmesi gibi hükümler, cemiyeti klasik anlamda bir sendika olmak yanında, terzilik mesleğinin etkin bir şekilde yürümesi için düzenleyici bir meslek örgütü kimliğine de büründürmekteydi.[133]

Tekstil sektöründe çalışan işçilerden ilk örgütlenen bir diğer grup, Selanik'teki debbağhanelerde çalışan deri işçileri olmuştu. 6 ay gibi kısa bir süre sonra deri imalathaneleri sahiplerinin sendikayla ilgili şikâyette bulunması işçi örgütünün etkinliğini de göstermekteydi. Şubat 1909'da işverenler, sendika öncülüğünde işçilerin, ücretlerinin % 25 artırılması, çalışma saatlerinin azaltılması gibi isteklerle sürekli kendilerine tehditkâr mektuplar gönderdiklerini ileri sürmüş, sendikanın karşı çıkması nedeniyle yeni işçi istihdam edemezlerken, işçi isteklerini de kabul etmek zorunda kaldıklarını ileri sürmüşlerdi.[134] İşverenlerin bu ifadesi, deri işçilerinin de *kapalı işyeri şartı* istediklerini, bunu da resmiyette olmasa da fiiliyatta başarmış olduklarını göstermekteydi.

Selanik'te *Kunduracı Kalfaları Cemiyeti* (1908) adıyla ayakkabı işçileri de örgütlenirken,[135] terzi işçileri[136] ve 500 üyeli ipek fabrikaları işçilerinin sendikası da

---

[133] BOA, **DH. EUM. 5. ŞB.** 79/28. Lef. 5. 1326. 1910.
[134] BOA, **DH. MKT.** 2734/22. 20 Kanunusani 1324, 2 Şubat 1909.
[135] "Şuunat", **Yeni Asır**, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2.
[136] "Reji Amelesinin Grevi", **Tanin**, **a.g.e**, s. 2.

diğer işçi örgütleriydi.[137] Selanik dışında İstanbul'da da terzi işçileri *Terzi Amelesi İttihad Cemiyeti* adıyla örgütlenmişti. Cemiyetin başkanı ve tüm yönetim kurulunun Yunan olması, bazı işçileri tehdit ve baskıyla Yunanistan'a göndererek yerlerine Pire ve Atina'dan yeni işçiler getirdiğinin ihbar edilmesi, bu cemiyetin siyasî amaçlar taşıdığı şüphesini de uyandırmıştı.[138] 1910 yılı itibariyle İstanbul'da faaliyette bulunan bir diğer sendika, 120 üyesi bulunan *Kadın Giyim İşçileri Sendikası'*ydı. 1910 yılında 1 Mayıs kutlamalarıyla ilgili bilgi veren Parvus, kutlamaların çekirdek kadrosunu da bu sendikanın oluşturduğunu bildirmişti.[139]

İstanbul'daki şemsiye işçileriyse, 1910 yılında *Şemsiye İşçileri Sendikası* adı altında örgütlenmişti.[140] Sendika her ne kadar Aralık ayı itibariyle resmî kuruluşunu tamamlamak için devletten ilmühaber almamışsa da, Kasım ayında şemsiye işçilerinin yaptığı bir grevi organize etmişti. Bu da daha önceden faaliyetlerine başlamış olduğunu göstermekteydi. İşçilerin 10 gün süren grevi sonrası tarafların anlaşmasıyla grev sonlandırılmıştı. Ancak işverenlerin grevi bitiren işçilerin tekrar işe başlamaları için ilginç bir talebi vardı. Bu da işçilerden sendikadan çıktıklarına dair bir kağıt imzalamalarının istenmesiydi. Olayı haber veren Sosyalist Gazetesi, işçilerin bu kağıdı imzaladığını, ancak sendikayla ilişkilerini de gizliden devam ettirdiklerini belirtmişti. Orosdi Back Firması tarafından da işçilerin sendikalarına para yardımı yapmasını engellemek için benzer bir söz alınması[141], Osmanlı'da işverenlerin işçilerin sendikalaşmasını engellemek için böyle bir yöntemi de değerlendirdiklerini de göstermekteydi.

2.1.2.1.5. Basın Yayın ve Matbaacılık İşçileri Örgütleri

Meşrutiyetin ilanı sonrasında Osmanlı'da ilk örgütlenme girişimi basın çalışanları tarafından başlatılmıştı. 23 Temmuz'da meşrutiyet yönetimine geçilmesinden bir hafta sonra, gazetelerde basın çalışanlarının haklarını toplu şekilde

---

[137] Türkdoğan, **a.g.e.**, s. 10.
[138] BOA, **DH. SYS.** 53/13. 15 Mayıs 1327. 28 Mayıs 1911.
[139] Margit Schreiner, "Parvus'un 1910, 1 Mayıs Bayramı Üzerine Mektubu", **Tarih ve Toplum**, S. 101, Mayıs 1992, s. 21.
[140] BOA, **DH. İD.** 107/13. 25 TS 1326. 8 Aralık 1910.
[141] "Sermayedarlığın Bir İstibdadı", **Sosyalist**, No: 2, 16 Teşrinisani 1326, 29 Kasım 1910, s. 4.

savunmak ve örgütlenmek için cemiyet kurma kararı verdikleri bildirilmekteydi. Aynı dönemde basın sektöründe biri mürettipler (dizgiciler), diğeriyse muharrir (yazar) ve muhabirler tarafından iki ayrı cemiyet kurma çalışması başlatılmıştı. Dizgiciler tarafından kuruluş çalışmaları başlatılan *Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti*[142], İstanbul'daki dizgicilerin görev ve haklarının korunması ve iyileştirilmesi, matbaa sahipleriyle aralarındaki ilişkide de adaletin teminini amaç olarak belirlemişti.[143] Cemiyet dünya işçi örgütleriyle de birleşme eğilimi taşımaktaydı.[144] Mürettipler cemiyeti, Osmanlı işçi örgütlerinin devamlılığı ve faaliyette bulunma süresi açısından da iyi bir örnektir. Cemiyet 1908'de ilk kurulduktan sonra, savaş vb. olağanüstü şartlar, yönetiminde yaşanan sıkıntılar gibi nedenlerle sık aralıklarla kapanarak kısa süre sonra tekrar kurulmaktaydı. 1919 yılında cemiyetin 4. defa olarak tekrar kurulmasına yönelik çalışmalar olduğu basında yer aldığında, *daha önceden 3 kere kurulup kapanan* cemiyet tanımlaması yapılmıştı.[145]

Meşrutiyetin ilanının hemen ardından kurulan ikinci cemiyet *Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti'*ydi.[146] Osmanlı basın yayın organlarında çalışan yazar ve muhabirleri örgütlemeyi hedefleyen cemiyet[147], 8 Müslüman ve 3 Gayrimüslim olmak üzere 11 kişilik bir kurucu heyete sahipti. İşverenlere karşı olduğu kadar devlete karşı da basında serbestlik ve üyelerinin haklarını korumayı hedefleyen cemiyet, Avrupa basın yayın organlarıyla da iletişime geçmeyi amaçlamıştı.[148]

1908'in Kasım ayında Tanin'de yer alan bir haber, matbaalarda çalışan makinecilerin de bir cemiyet kurduklarını göstermişti. *Matbuat-ı Osmaniye Makinecileri Cemiyeti* adlı örgüt, iş kazasına uğrayarak yaralanan bir matbaa işçisine

---

[142] "Mürettibîn-i Osmaniye Cemiyeti", **Servet-i Fünun**, No: 5, 18 Temmuz 1324, 31 Temmuz 1908, s. 4.
[143] BOA, **DH. MKT.** 2637/73. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.
[144] Gülmez, **a.g.e.**, s. 800.
[145] "Mürettibler Cemiyeti", **İdrak**, No: 11, 9 Mayıs 1335, 9 Mayıs 1919, s. 2.
[146] "Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti", **Servet-i Fünun**, No: 5, 18 Temmuz 1324, 31 Temmuz 1908, s. 4.; Hüseyin Cahid, "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", **Tanin**, No: 43, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 1.
[147] BOA, **DH. MKT.** 2640/42. 30 N 1326. 22 Ekim 1908.
[148] "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", **Servet-i Fünun**, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 2.; "Cemiyet-i Matbuat-ı Osmaniye", **Tanin**, No: 46, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.

işveren tarafından tedavi masrafı için herhangi bir maddi yardım yapılmadığını belirterek, matbaa sahibinin ismini de açık olarak gazetede ilan edip tepki göstermekteydi. Cemiyet aynı zamanda ilgili işçinin tedavi masrafları ve bakımı için nakit para yardımı da yapmıştı. Böylece işçiler için olası bir iş kazası sonrası yardım kuruluşu olarak ortaya çıkan cemiyet, olumsuz hareketleri nedeniyle eleştirdiği işverenleri de basın yoluyla kamuoyuna duyurmaktaydı.[149]

İzmir Matbaaları Amele Cemiyeti (1909)[150], Kudüs'te Matbaa İşçileri Cemiyeti (1908)[151],Selanik'te Bulgar Matbaa İşçileri Cemiyeti ve Yahudi Matbaa İşçileri Cemiyeti, yine Selanik'te Sigara Kağıdı matbaalarında çalışan işçilerin sendikal nitelikli cemiyetleri[152] ülkede matbaa işçilerini örgütleyen diğer kuruluşlardı.

2.1.2.1.6. Diğer İşçi Örgütleri

Demiryolu ulaşımı ve gıda gibi işçi örgütlenmesinin yoğun olduğu alanlar dışında, diğer çeşitli sektörlerde de işçiler cemiyetler kurmuş ve toplu hareket etmeye çalışmıştı. Bunlardan biri Selanik maden işçilerinin 1908'de Taşoz'da kurduğu *İslam ve Rum Osmanlı Amele Derneği*'ydi. Kasım 1908'de cemiyet maden işçilerinin yaptığı grevi organize ederken, grev işçilerin madenleri yakmasına varacak kadar olaylı geçmişti.[153] Şiddet eğilimi yüksek grevler genellikle işçilerin bir örgütten bağımsız ve kendiliğinden hareket ettikleri iş bırakma eylemlerinde daha yaygın olsa da, maden işçilerinin cemiyetleri öncülüğündeki bu eylemlerinde işçilerin örgütlü hareket etmesi, saldırgan tavrın devamına engel olamamıştı.

İzmir'de yukarıda değindiğimiz Aydın Şimendifer Amelesi Cemiyeti ve İzmir Matbaaları Amele Cemiyeti dışında, Marangoz Ameleleri İttihadı, İzmir Tüccar Hademeleri Şubesi, Anadolu Beynelmilel Müstahdem İttihadı, İzmir Demirci Amele

---

[149] "Matbuat-ı Osmaniye Makinecileri Cemiyetinden", **Tanin**, No: 120, 17 TS 1324, 30 Kasım 1908, s. 3.
[150] BOA, **DH. MKT.** 2874/61. **a.g.e.**
[151] Sencer, **a.g.e.**, s. 204.
[152] Türkdoğan, **a.g.e.**, s. 10.
[153] BOA, **TFR. I. SL.** 197/19688. 15 L 1326. 10 Kasım 1908.

İttihadı ve İzmir Musevi Ticarethaneleri Müstahdemin Cemiyeti gibi örgütler de işçileri bir araya getiren diğer kuruluşlardı. 1911 yılında olduğu gibi, tüm bu örgütler bir araya gelerek 6.000 işçi adına hareket etmiş ve devletten çeşitli taleplerde de bulunmuşlardı. Fabrika sahipleri ve tüccarların insaf ve merhametine kaldıklarını belirten cemiyetler, haklarını koruyabilmeleri için toplanma ve grev yapabilme özgürlüğü sunan kanunlar yapılmasını istemişlerdi. Cevap yazısında Dahiliye Nezareti'nin işçilerin sık sık imza toplanmasından ve sürekli grev yapmalarından şikâyet edilmesi, bu ortak eylemin bir defaya mahsus olmadığını göstermekteydi.[154]

1908'de eczacı kalfaları da Osmanlı'da örneği az görünen bir sebepten dolayı örgütlenme girişiminde (tehdidinde) bulunmuşlardı. Ağustos 1908'de İstanbul'daki eczane sahipleri bir toplantı yapmış ve maddi manevi durumlarının düzeltilmesi, haklarının korunması için bir cemiyet kuracaklarını açıklamışlardı. Bu açıklamadan 4 gün sonra *Eczacı Kalfaları Namına Arşimet* ibaresiyle Servet-i Fünun Gazetesi'ne gönderilen bir yazıda ise, eczanelerde tüm işlerin kalfalar tarafından yapıldığı ileri sürülerek, eczacıların kalfaların durumlarından hiç bahsetmeyerek tamamen kendileri için bir cemiyet kurmak istemeleri eleştirilmişti. Eczacıların bu teşebbüsüne karşı kendilerinin dikkate alınmaması halinde, kalfaların da haklarını korumak için bir cemiyet kuracakları tehditvari bir şekilde belirtilmişti.[155] Esnaf sisteminde faaliyet gösteren eczacılıkta, eczacı ve kalfalar arasında karşılıklı ayrı cemiyetler kurulması girişimi, işçi ve işveren taraflarının da netleşmesi anlamına gelmekteydi. Tarafların bu şekilde netleşmesi ise çalışma şartlarının düzeltilmesi ya da işçi sınıfı bilincinin etkisiyle işçi kesiminin isteklerinden değil, yeni bir cemiyet kuran ecza sahiplerinin bu örgütlenmede işçileri dışlamasından kaynaklanmıştı.

1908 sonrası örgütlenme dalgasına İstanbul garsonları da katılmıştı. Mart 1909'daki Pera Palace Oteli'ni hedef alan eylemleriyle ses getiren garson cemiyeti, otelin o dönem kalabalık bir misafir grubu geleceği için 20 yeni garson istihdam etme fikrine müdahil olmuştu. Sendika dışarıdan yeni işçi alınmasına karşı çıkmış, alınacak garsonların kendi üyesi olan çalışanlardan seçilmesini talep etmişti. Ancak

---

[154] BOA, **DH. MKT.** 2874/61., **a.g.e.**
[155] "Servet-i Fünun Gazetesine", **Servet-i Fünun,** No: 38-8, 10 Ağustos 1324, 23 Ağustos 1908, s. 4.

çalışma ve çalıştırma özgürlüğü gerekçesiyle otel yönetimi teklifi kabul etmeyerek dışarıdan işçi istihdam etmişti. İşveren gözünde *kapalı işyeri şartını* elde edemeyen garson cemiyetiyse, eylemleri sonrası bunu fiiliyatta başarmıştı. Sendika yetkilileri ve bazı işçiler yeni işçileri darp ederek çalışmalarına izin vermemiş, müdahale için gelen polisle de çatışmış ve yeni işçilerin istihdamını engellemişlerdi.[156]

1911'de Trabzon'da kurulan *Rum Müstahdemin-i Tüccar Heyeti* ise meslek temelli olmaktan ziyade, farklı alanlarda faaliyet gösteren ticarethanelerdeki işçileri bir araya getirmeyi hedeflemişti. Cemiyetin isminde Rum ibaresinin geçmesi, Cemiyetler Kanunu'na aykırı olup olmayacağı yönünde bir tereddüt oluşturmuş, ancak devlet tarafından bu unvanın kanuna aykırı olmadığı cevabı verilmişti. 2 yıl sonra 1913 yılında cemiyetin ismindeki Rum ibaresinin kaldırıldığı ve *Trabzon Müstahdemin-i Tüccar Heyeti'*ne çevrildiği görülmüştü.[157] Ancak bu isim değişikliğinin cemiyetin hedef kitlesini genişletmesinden mi yoksa dış etkenler nedeniyle mi yapıldığına dair bir bilgiye ulaşamadık.

Trabzon'daki bu cemiyet gibi belli bir işyeri veya mesleğe mahsus olmayan, hedef kitlesini daha geniş tutan benzer örgütlenmeler ülkenin diğer bölgelerinde de kurulmuştu. Selanik'teki *Selanik Memurin ve Müstahdemin Sendikası* (1908)[158], aynı şehirdeki *Tüccar Katip ve Müstahdemin Sendikası* (1908)[159] ve İzmir'de kurulduğunu belirttiğimiz *İzmir Tüccar Hademeleri Şubesi, Anadolu Beynelmilel Müstahdem İttihadı* ve *İzmir Musevi Ticarethaneleri Müstahdemin Cemiyeti*[160] gibi örgütler de bu tarz işçi örgütlerinin örneklerindendi.

---

[156] "Garsonlar Sendikası, Garsonlar Terk-i Eşgali", **Tanin**, No: 230, 9 Mart 1325, 22 Mart 1909, s. 3.
[157] BOA, **DH. İD.** 126/46. 10 CA 1331. 17 Nisan 1913.
[158] **İttihad ve Terakki**, No: 40, 26 TE 1324, 8 Kasım 1908, s. 3.
[159] **İttihad ve Terakki**, No: 47, 4 TS 1324, 17 Kasım 1908, s. 4.
[160] BOA, **DH. MKT.** 2874/61., **a.g.e.**
Dikkat edilirse burada sayılan işçi örgütleri hedef kitlesi açısından aynı nitelikte olmalarına rağmen bazıları için sendika, bazıları içinse cemiyet terimi kullanılmıştır. Aslında bu örgütlerin tamamı sendikal nitelikte faaliyet gösteren cemiyetlerdi. Cemiyet olarak kurulmuş olmalarına rağmen sendika oldukları ve işçi odaklı faaliyette bulunduklarını devlet, işveren ya da kamuoyu bilmekteydi. Yukarıda işverenler tarafından çok sayıda cemiyet için sendika olduğu gerekçesiyle kapatılmasının talep edildiğine değinmiştik. Burada saydığımız örgütler için sendika-cemiyet şeklinde farklı nitelendirme yapılması ise bilgi kaynağının niteliğine dayanmaktadır. Bu örgütler cemiyet olarak kuruldukları için devlete yaptıkları başvurularda resmî isimlerini kullanmış, ya da devlet de kendi kayıtlarında bunlara

1908 yılında Düyun-u Umumiye işçileri de bir örgütlenmeye gitmiş, ancak bunu sendikadan çok gizli bir yapılanma şeklinde yapmışlardı. Düyun-u Umumiye'nin çeşitli kanunsuz işlerini ortaya çıkarmayı hedefleyen cemiyet, gizli bir örgütlenmeye başvurmuştu. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin cemiyetin kurucularıyla ilgili bilgi verecek kişilere 500 lira para ödülü koyduğu basında haber verilmekteydi.[161] *Düyun-u Umumiye Memurin-i Osmaniye Cemiyet-i İttihadiyesi* adını kullanan cemiyet, 6 gün sonra Servet-i Fünun'a gönderdiği bir yazıda amacını kurumun bugüne kadarki yolsuzluk ve israflarını, işçilere yönelik işkence ve baskısını sona erdirmek olarak belirtmişti.[162]

1908-1913 dönemi için işçiler dışında devlete bağlı olarak çalışan kamu görevlilerinin de sosyal ve siyasî ortamdan etkilenerek sendikal örgütler altında birleşmeye yönelik girişimleri olmuştu. Ancak devletin aynı zamanda işvereni de olduğu bu çalışanlara karşı örgütlenme noktasında pek müsamaha göstermediği görülmekteydi. Örneğin 1909'da Selanik tahsilat memurları özlük haklarının güçlendirilmesi için (kadrolu memur olma hakkı) örgütlenerek bir cemiyet kurunca, devlet hemen cemiyetin kapatılması kararı vermiş ve cemiyetin başkanı Tahsilat Müdürü Mesut Efendi'yi de görevinden almıştı.[163] Tahsildarların bu cemiyeti kurmasıyla birlikte Osmanlı işgücünün etnik yapısındaki farklılığın etkisi görülmüş ve bölgedeki Yahudi tahsildarlar da bir cemiyet kurarak ayrı bir örgütlenmeye gitmişti. Yahudi tahsildarların bu cemiyetinin sadece 4 üyesi vardı, ancak sayıları az olmasına rağmen taraflar tek bir örgüt altında birleşmemişti. Bu cemiyet de yine devlet tarafından kurulur kurulmaz kapatılmıştı. Kapatma gerekçesi ise, sivil işçilerin cemiyet kurması için dahi henüz düzenleyici bir yasa yokken (Cemiyetler Kanunu daha çıkarılmamıştı), devlet memurlarının bu şekilde cemiyetler kurarak örgütlenmelerinin uygun (caiz) olmayacağıydı. Devlet bundan sonra da benzer

---

orijinal isimleriyle, yani cemiyet olarak değinmişti. Ancak bu cemiyetlerin aslında sendika olduğunun farkında olan basın, bu örgütlerle ilgili haberlerinde resmî isimden ziyade genelde sendika tabirine yer vermekteydi.

[161] "Bir Cemiyet-i Hafiyye", **Servet-i Fünun**, No: 193, 18 KE 1324, 31 Aralık 1908, s. 2.

[162] "Servet-i Fünun Gazetesi İdarehanesine", **Servet-i Fünun**, No: 196, 24 KE 1324, 6 Ocak 1909, s. 3.

[163] BOA, **BEO.** 3554/266536. 29 R 1327. 20 Mayıs 1909.

teşebbüslerde bulunanların görevlerinden alınacağını duyurarak kamu görevlilerinin örgütlenmesine karşı tedbir almış ve çalışanlarına gözdağı vermişti.[164]

1910'da İstanbul'daki imamlar *Eimme-i Mahallat Tevhid ve Teavün Cemiyeti* adı altında örgütlenerek devlete ilmühaber almak için başvurmuştu.[165] Ancak devlet memurlarının sendika kuramayacağı gerekçesiyle imamlara da örgütlenme izni verilmemişti.[166]

Selanik'te 1910'da *Osmanlı Bulgar İttihad-ı Muallimin Cemiyeti* adı altında örgütlenmek isteyen öğretmenler de, Maarif Nezareti ve devletin çeşitli kanunlarında öğretmenlerle ilgili zaten var olan düzenlemeleri hedef belirlediği ve bunun devlet işlerine karışma anlamına geleceği için resmî izin alamamış ve ilmühaber talebi reddedilmişti.[167] Öğretmenlere yönelik bir diğer cemiyet, *Terakki-i Maarif ve İttihad-ı Muallimin Cemiyeti* adı altında Bursa'da Müslüman öğretmenler tarafından kurulmak istenmişti. Yine aynı sebeplerden devlet, öğretmenlere yönelik bu tarz *sendikaların* kurulmasına gerek olmadığını ve ilgili hakların Maarif Nezareti'nin görevi olduğunu ifade ederek resmî kuruluş izni vermemişti.[168]

Tarım sektöründe sendikal nitelikli örgütlenmeye yönelik herhangi bir bilgiye ise ulaşamadık. Tarım sektöründeki kurumsal zayıflıkla birlikte ücretli işçilik ve işçi işveren ilişkisinin de çok gelişmemiş olduğu düşünülürse, bu sektörde sendikalar veya diğer işçi cemiyetlerinin yokluğu da normal görünmektedir. Tarım alanındaki örgütlenmelerde işçilerden ziyade çiftçiler ön plana çıkarken, birleşme amacı da bir çatışmaya taraf olmak değil, toplu hareket ederek üyeler arasında dayanışma sağlanması, devletin dikkatini çekebilmek gibi hedeflerdi. Kasım 1908'de Selanik'te kurulan *Ziraat Kulübü*[169], Edirne'de kurulan *Osmanlı Ziraat Kulübü*[170] ve Adana'da

---

[164] BOA, **TFR. I. A.** 40/3926. 3 CA 1327. 23 Mayıs 1909.
[165] BOA, **DH. EUM. THR.** 54/56. 12 ZA 1328. 15 Kasım 1910.
[166] BOA, **DH. İD.** 126/51. 24 Z 1328. 27 Aralık 1910.
[167] BOA, **BEO.** 3897/292204. 24 CA 1329. 23 Mayıs 1911.
[168] BOA, **DH. MUİ.** 113/54. 25 B 1328. 2 Ağustos 1910.
[169] "Ziraat Kulübü", **İttihad ve Terakki**, No: 40, 26 TE 1324, 8 Kasım 1908, s. 2-3.; Mehmed Cavid, "Ziraat Odaları", **İttihad ve Terakki**, No: 43, 30 TE 1324, 12 Kasım 1908, s. 4.
[170] **İttihad ve Terakki**, No: 55, 13 TS 1324, 26 Kasım 1908, s. 3.

kurulan *Adana Ziraat Kulübü*[171] gibi örgütlerin tamamı çiftçi haklarının korunması, tarımsal üretimin geliştirilmesi ve çiftçilere yönelik okuma yazma kursları gibi etkinlikleri hedefleyerek faaliyete geçmişti. *Dersaadet Çiftçiler Derneği* de 1910'da kurulduğunda siyasetle herhangi bir ilişkisi olmayacağını ifade ederken, amaçlarını çiftçileri korumaya yönelik yasal düzenlemeler yapılması ve çiftçi dostu milletvekili seçilmesini sağlayabilmek olarak belirtmişti.[172]

2.1.2.1.7. 1908-1913 Dönemi İşçi Örgütlenmesinin Genel Değerlendirmesi

1908 sonrası Osmanlı işçi örgütlenmesi, yaz aylarında yaşanan yoğun bir grev dalgasıyla birlikte ortaya çıkmıştı. İşçilerin örgütlenmesinin yasal altyapısını düzenleyen herhangi bir hukukî düzenleme olmaması, aynı zamanda ilk cemiyetlerin bir tüzük veya kurumsal süreç izlenmeden kurulması gibi gelişmeler, özellikle meşrutiyetin ilk aylarında yapılan grevlerde sendika ve işçi cemiyetlerinin rolünü netleştirememize neden olmaktadır. Yani meşrutiyetin ilk ayları için işçi hareketlerinde işçi örgütlerinin rolü veya katkısı hakkında net bir tespit yapmak oldukça zordur. Demiryolları ulaşımı ve tütün işçileri için bu süreç biraz daha nettir. Çünkü tütün üretiminde özellikle Selanik'te meşrutiyet öncesi dönemde kurulmuş ve faaliyetlerine devam eden işçi örgütleri mevcutken, demiryolu ulaşımında ise meşrutiyetin ilanı sonrası hızlı bir şekilde örgütlenme hareketleri yaşanmış ve kurulan cemiyetler öncülüğünde grevler de yapılmıştı. Ancak bu tespiti demiryolu ve tütün üretimi dışında kalan alanlar için de net ifade etmek zordur. Dönemin süreli yayınları ve arşiv kaynakları, bu alanlarda tarihsel gelişim açısından ilk olarak işçi hareketlerine yer verirken, daha geç tarihlerde işçi örgütlerine yönelik bilgi sunmaktadır.[173] Dolayısıyla işçi örgütlenmesinin grevler sonrası işçiler arasında oluşan bir dayanışma ve bilinçlenme sonrası gerçekleştiğini ifade edebiliriz.

---

[171] "Adana'da Münteşir Rehber-i İ'tidal Gazetesinden", **İttihad ve Terakki**, No: 74, 7 KE 1324, 20 Aralık 1908, s. 2.
[172] Engin Berber, "Bursa Çiftçiler Derneği (1916)", **Tarih ve Toplum**, S. 133, Ocak 1995, s. 21-22.
[173] Bu bilgiler cemiyet kurulması gibi net ifadeler değildir. Böyle olması halinde somut tarihler üzerinden işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin gelişimi takip edilebilirdi. Ancak devlet kaynakları veya gazetelerde bir işçi cemiyetine ilk kez yer verildiğinde, genellikle bu örgütlerin kuruluşu üzerine değil de, işçi cemiyetinin bir grev organize etmesi, şirket yönetimiyle yaşanan anlaşmazlık ya da

Ekim ayında çıkarılan Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesinde demiryolları, tramvay, limanlar ve aydınlatma gibi alanlarda sendika kurulmasının yasak olduğu, 11. maddede ise bu alanlarda daha önce kurulmuş olan sendikaların feshedilmiş olduğuna yer verilmesi[174] işçi örgütlerinin ilk ortaya çıkışlarıyla ilgili de yanlış yönlendirici bir yoruma neden olabilir. Çünkü sadece kanun metni üzerinden yapılacak bir değerlendirme, Ekim ayından önce de sendikaların yoğun şekilde var olduğunu düşündürebilir. Ancak bu kanundan önce var olup da kapatıldığını tespit ettiğimiz tek sendikanın yukarıda değindiğimiz gibi Şark Demiryolları işçilerinin sendikası olması, yine örneklerine yukarıda değindiğimiz gibi bu kanun nedeniyle işçi cemiyetlerinin kapatılmasına yönelik tartışmaların neredeyse tamamının 1910 yılı içinde yapılacak olması, işçi örgütlenmesinin ilk dönem işçi hareketlerine göre daha geç gerçekleştiklerini göstermektedir.

1908 yılında ilk dönemde yaşanan bu gelişme sonrası, 1909'la birlikte altyapısı daha sağlam örgütlenmelerin başladığını görmekteyiz. 1909'da Cemiyetler Kanunu'nun da çıkmasıyla birlikte 1910'ların başları yoğun bir örgütlenmeye konu olmuştu. Bu örgütler arasında özellikle Selanik'teki örgütlerde sosyalist görüşün önemli bir etkisi olmuştu. (Aşağıda sosyalist harekette bu örgütlere ayrıntılı değineceğiz.). Ülkenin diğer bölgelerindeki örgütler içinse temel amaç ekonomik çıkarlardı ve herhangi bir ideolojik faaliyetin pratiğe dökülecek şekilde sahiplenildiği sınırlı istisnalar dışında görülememiştir. Üçüncü bölümde de göreceğimiz üzere 1908 yılı ve 1909-1912 döneminde yapılacak grevlerin hemen tamamına yakınının ücret artışı, ödenmemiş ücretlerin alınabilmesi, iş saatlerinin kısaltılması gibi nedenlere dayanması da işçi örgütlerinin bu iktisadî temelli hedeflerini göstermekteydi.

Osmanlı işçi örgütlenmesinde en önemli zayıflıklardan biriyse kurulan örgütlerin ömürlerinin kısa olmasıydı. 1911'de İstanbul Reji fabrikası işçilerinin kurduğu cemiyet nedeniyle Sa'y ve Amel Gazetesi'nde, meşrutiyetin ilanı sonrasında

---

işçilerin gizli bir cemiyet kurmuş olduklarının haber alınması şeklindeydi. Dolayısıyla bu bilgilerden sadece bu cemiyetlerin daha önce kurulmuş oldukları anlaşılmakta, ama net bir tarih verilememektedir.

[174] "Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat", **DÜSTUR**, Tertip 2, C. 1, Dersaadet, Matbaa-i Osmani, 1911, s. 88-90.

kurulan ve 1911 itibariyle de tamamına yakını atıl hale gelmiş işçi örgütlerinden biri gibi olmamasının temenni edilmesi de ilk cemiyetlerin kısa ömürlü olmasından duyulan yakınmanın bir sonucuydu.[175] 1901 yılında kurulan ve 1916 yılına kadar faaliyette bulunan Selanik'teki tütün işçilerinin sendikası[176] gibi örneklerse bu duruma istisna teşkil eden örgütlerdi. İşçi örgütlerinin kısa ömürlü olmasının çeşitli nedenleri vardı. Özellikle erken dönem için grevlere bağlı olarak kurulan bu örgütler, grevlerin sona ermesiyle de birlikte dağılmaktaydı.[177] Bu örgütlerin maddi güçlerinin oldukça zayıf olması da bir diğer kısa ömürlü olma nedeniydi. 1908 ve sonrasında yapılan hemen her grev ücret odaklıydı. İşçilerin temel talebinin ücret artışı olması[178], dönem itibariyle zaten ücretlerin de düşük olduğu dikkate alındığında üyelerden alınacak aidatlarla bir işçi örgütünün grev yönlendirmesi, grevci işçilerin çalışmadıkları sürede maddi ihtiyaçlarını karşılaması da doğal olarak zor olacaktır.

1908'de Amerikan Konsolosu'nun İzmir'deki işçi hareketleriyle ilgili değerlendirmesi de bu maddi yetersizliği yansıtmaktaydı. *"İşçiler ellerine geçen parayı hemen yiyeceğe çevirmek zorundalar. Bu nedenle grevde uzun süre dayanmaları imkansız. Avrupa ve Amerika'daki benzeri durumlarda olduğu gibi arkalarında kendilerine grev süresince destek olacak bir kaynak yok."*[179]

Örgütlenme seviyesi açısından bakıldığında ise, 1908-1913 döneminde işçilerin genellikle işyeri ve meslek temelli örgütlenmelere başvurduğunu görüyoruz. Örgütlenmenin işçilerin geneline yayıldığı bu ilk dönem için temel örgütlenme düzeyinin bu şekilde olması ve üst çatı şeklinde örgütlenmelerin daha az tercih edilmesi doğaldır. Ancak özellikle 1909 sonrasında Selanik başta olmak üzere İstanbul gibi bölgelerde çeşitli meslek ve işyerlerinden işçiler ve cemiyetlerini bir araya getiren sosyalist örgütler de kurulmuştu. İşçi örgütlerinin geneli içinse, örgütlenme düzeyi bir işyeri veya meslekte çalışanlara mahsus kalmış, farklı mesleklerden işçi cemiyetlerinin birleşmesi söz konusu olmazken, aynı meslekte olan

---

[175] "Duhan Rejisi İstanbul Fabrikası Amele Teavün Cemiyeti", **a.g.e.**, s. 16.
[176] Vardağlı, **a.g.e.**, s. 39.
[177] Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, s. 199.
[178] Gülmez, **a.g.e.**, s. 797.
[179] Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, s. 199.

fakat farklı fabrika ve şirketlerde çalışan birçok işçi cemiyeti de bağımsız hareket etmeyi tercih etmişti.

İşçi örgütlerin üye yapılarına bakıldığında, daha düşük ücretle çalışan ve iş güvencesi olmayan mavi yakalı işçilerden ziyade, hem kurucuları, hem de üyeleri genellikle vasıflı olarak tabir edilen beyaz yakalı işçiler olduğu için işçi örgütleri de bu çalışanların hakları ve çıkarlarını iyileştirmeyi asıl amaç olarak belirlemişti. Yukarıda Anadolu Demiryolları Şirketi[180] ile Haliç Vapur Şirketi'ndeki örgütlenmelerde[181] bu durumun örneğini görmüştük. Cinsiyet açısındansa Kavala'daki tütün işçileri örgütünde olduğu gibi ilk dönemde kadınların üye olmasına izin verilmeyebilirken[182], Cibali tütün işçilerinin örgütünde ise böyle bir sınırlandırılmaya gidilmemiş ve üyelik için cinsiyet bir kıstas olarak belirlenmemişti.[183] Bu da dönem için ülke genelinde işçi örgütlerine üye olma açısından kadın işçilere yönelik genel bir ayrımcılık politikası izlenmediğini göstermekteydi.

İşçi örgütlerinin üye yapısı açısından bir diğer önemli unsur, üyelerin etnik ve dinî kimlikleriydi. Etnik kimliği bir kriter olarak belirleyen örgütler olduğu gibi[184], kurucuları ve üyeleri çok farklı örgütlerden olan, üyeleri arasında da farklı milletlerden işçilerin olduğu birçok örgüt vardı.[185]

Kapalı işyeri şartını yaptıkları eylemlerde bir koşul olarak işverenlerin önüne sunan İskeçe tütün işçileri[186], İzmir Limanı hamalları[187], İstanbul'daki fırın işçileri[188],

---

[180] Arhangelos, **a.g.e.**, s. 166-169. ve s. 192-194.
[181] BOA, **HR. HMŞ. İŞO.**, **a.g.e.**
[182] Vardar, **a.g.e.**, s. 41-42.
[183] BOA, **ŞD. HU.** 3077/43. **a.g.e.**
[184] Yukarıda değindiğimiz İskeçe tütün işçilerinden Hıristiyan ve Müslüman işçilere yönelik olarak kurulan 2 ayrı cemiyet, Cibali tütün işçilerinden Rum ve Musevi işçiler merkezli kurulan cemiyet, Yunan işçileri örgütleyen İstanbul'daki terzi işçilerinin cemiyeti ve Selanik'te biri Yahudi diğeri de diğer milletlerden tahsildarları örgütleyen 2 ayrı cemiyet bu tarz örgütlere örnek olarak yukarıda belirtilmişti.
[185] Anadolu Demiryolları Şirketi işçilerinin örgütü, Kavala tütün işçilerinin örgütü, basın çalışanlarını örgütleyen Matbuat-ı Osmaniye Cemiyeti bu tarz örgütlenmelere örnekti.
[186] Hadar, **a.g.e.**, s. 144-145.; "Reji Amelesinin Grevi", **a.g.e.**, s. 4.
[187] Berber, **a.g.e.**, s. 14.
[188] Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, s. 190-191.; **Servet-i Fünun**, No: 82-30, **a.g.e.**, s. 4.

Selanik'teki debbağhanelerin işçileri[189] ve İstanbul'daki garsonlarsa[190] işçi örgütlenmesinde ve işverenin işçi istihdam politikasında tekel hakkına sahip olmayı hedefleyen işçi örgütlerinin örnekleriydi. Bu talebi genellikle şiddet eylemleri ve yeni işçiler istihdam edilmesini tehdit gibi yollarla gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmekteydi.

İşçi örgütleri karşısında işverenlerin yaklaşımının ise olumsuz olduğu görülmekteydi. İşçi cemiyetleriyle ilgili devlete yapılan şikâyetler, kapatma talepleri, cemiyet üyesi ve kurucusu işçilerin işten çıkarılması ya da çıkarmayla tehdit edilmesi, grevler sonrası işçilere çeşitli haklar tanınırken bedel olarak sendikadan çıkıldığına dair imza alınması gibi yukarıda değindiğimiz uygulamaların tamamı bu olumsuz bakış açısının somutlaştığı hallerdi.

1908-1913 arasında işçi örgütlenmesi açısından yaşanan bu hızlı dönemden sonra, 1913-1918 dönemi ise oldukça sessiz bir dönem olmuştu. 1916 yılında Anadolu Vilayetlerinde faaliyette bulunan cemiyetlerin geneline yönelik hazırlanan bir defterde toplam 208 cemiyetin mevcut olduğu ortaya çıkmıştı. Bunlardan işçilerle ilgili olan biri Mezifon'da öğretmenlerin *Müderrisin Cemiyeti*, biri İzmir'deki banka çalışanlarının *Banka Memurini Cemiyeti* ve diğer ikisi de Sosyalist Fırka'nın Bandırma ve Eskişehir'deki şubeleri olmak üzere sadece 4 cemiyetin bulunması da bu durgunluğu en iyi şekilde yansıtmaktaydı.[191]

Bu dönemde, genelde Rumeli Bölgesinin, özelde ise Selanik'in 1913 yılında elden çıkması, Osmanlı işçi örgütlenmesinin nicel olduğu kadar nitel açıdan da en güçlü kesiminin kaybı anlamına gelmekteydi. 1912 yılında Birinci Balkan ve Trablusgarp savaşları, 1913'te İkinci Balkan Savaşı ve 1914'te başlayıp 1918'e kadar sürecek I. Dünya Savaşı ise ilan edilen genel seferberlik nedeniyle sadece işgücünün bir kısmının üretim hayatından çekilerek silahaltına alınması değil, aynı zamanda işçi örgütlerinin üye kitlesinin de daralması anlamına gelmişti. Savaşlarla birlikte ülkenin bozulan malî yapısı ise, zaten maddi açıdan güçlük çeken işçi örgütlerinin bu

[189] BOA, **DH. MKT.** 2734/22., **a.g.e.**
[190] "Garsonlar Sendikası, Garsonlar Terk-i Eşgali", **a.g.e.**, s. 3.
[191] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 64/40. 1332. 1916.

sıkıntıyı daha yoğun yaşamasına neden olmuştu. 1919 sonrası işçi örgütlenmesinde göreceğimiz üzere, 1913 öncesi için yukarıda değindiğimiz birçok işçi örgütünün tekrar kurulduklarına dair basında bilgi verilecekti. Bu da Osmanlı işçi örgütlenmesinin 1913-1918 arasında yaşadığı dönemin bir nevî askıda kalma ve faaliyetlere ara verme dönemi olduğu anlamına gelecekti.

2.1.2.2. 1919-1922 Dönemi İşçi Örgütlenmesi

1913-1918 arası dönemde, savaş ve malî sıkıntı gibi nedenlerle işçi örgütlenmesinde bir sessizlik ve durgunluk yaşanmıştı. Bu durgunluk grevlerin sayısal gelişimi takip edildiğinde de açıkça görülebilmekteydi. 1908 yazındaki 143 grevden sonra[192], 1909-1912 döneminde 73 grev hareketi yapılmışken, 1913-1918 döneminde ise sadece 10 greve rastlanmıştı.[193] Savaşın bitmesiyle birlikte grevlerde olduğu gibi işçi örgütlenmesinde de tekrar bir hızlanma başlamıştı. 1919-1922 arasındaki 4 yıllık sürede, önceki 6 yıllık süreye göre 3 kattan daha fazla sayıda (34) greve rastlanması da bu canlılığı göstermektedir.[194]

İşçi mücadeleleri açısından olduğu kadar, işçi örgütlenmesi açısından da bu yeni dönemde yukarıda da bahsedildiği üzere olumsuz anlamda bir farklılık vardı. Bu da 1913'te Selanik ve diğer Rumeli bölgelerinin elden çıkmasıydı. Yukarıda 1908-1913 arasındaki işçi örgütlenmesini incelerken hemen her sektörde Selanik'te işçilerin örgütlendiğini ve cemiyetler kurduğunu belirtmiştik. Aşağıda da görüleceği üzere işçilerin sınıf bilincine sahip olması açısından en olumlu gelişmeler de bu bölgede gerçekleşmişti. Ancak bölgenin kaybedilmesi, çalışma hayatı açısından da önemli bir zenginliğin kaybedilmesi anlamına gelmekteydi.

Yaşanan toprak kayıplarıyla birlikte son dönem işçi örgütlenmelerinin geneli İstanbul'la sınırlı kalmıştı. Aşağıda görüleceği üzere işçi sayısının göreli olarak fazla olduğu Bursa, İzmir ve diğer bölgelerde de örgütlenmeye yönelik örnekler vardı. Ancak bunlar İstanbul'la karşılaştırıldığında gerek niceliksel, gerekse niteliksel

[192] Bkz. Ek B.
[193] Bkz. Ek C.
[194] Bkz. Ek D.

açıdan oldukça sınırlı kalmıştı. İstanbul başta olmak üzere bu dönemin işçi örgütlenmesinde öne çıkan bir diğer gelişme, sosyalist nitelikli cemiyetlerin sayıca artması ve üye sayılarında yaşanan gelişmeydi. 1919 sonrası sosyalist hareketler ve örgütlenmede bu gelişime özel olarak değineceğimiz için burada işçi örgütlerini üye ve oluşum yapısıyla ele alıp, dönemin genel bir değerlendirmesini yapacağız.

2.1.2.2.1. İşçi Örgütleri

1919 ve sonrası kurulan işçi örgütlerinin nizamname ve resmî belgeleri incelendiğinde, bunların genellikle 1913 öncesinde kurulan ancak savaş, malî sıkıntı, kötü yönetim vb. sebeplerle kapanmak ya da faaliyetlerini askıya almak zorunda kalan örgütler olduğunu görmekteyiz. Örneğin İstanbul'da 1922 tarihli *İnşaat Amelesi Beynelmilel Sanayi İttihadı Beynelmilel Bina İşçileri İttihadı* adlı sendikanın tüzüğü ile, 1912 tarihli *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Müstahdemin Cemiyeti*'nin tüzükleri incelendiğinde, 2 tüzüğün temel ilkeler bölümünün birkaç kelime değişikliği dışında birbirinin aynısı olduğu görülmektedir.[195] Dönem itibariyle savaş öncesi veya sonrasında kurulup çeşitli sektörlerde faaliyette bulunan sendikal örgütlenmeler şu şekildeydi:

Ulaşım: Şark Demiryolları işçileri 1920'de *Şark Şimendiferleri Memurin ve Amele Cemiyeti* adıyla tekrar bir cemiyet kurarken, 4 kurucusunun tamamı gayrimüslim işçilerdi.[196] İzmir'de ise demiryolu işçileri *İzmir Demiryolları İslam Memurları Teavün Cemiyeti* adı altında örgütlenmişti. İstanbul'da da bir şube açmak için başvuran cemiyet[197] için Alemdar Gazetesi, …*temennimiz, bizde genellikle olduğu gibi bu cemiyetin de bir süre sonra ortadan kaybolmamasıdır.* diyerek, Osmanlı işçi örgütlenmesinin önemli zayıflıklarından birine değinmişti.[198] İşçilerin cemiyet adında İslam ibaresine yer vermeleri, örgütlenmede etnik bölünmeyi gösterdiği gibi, somut nedenler sonrası bilinçli bir tercih olmuştu. Osmanlı'nın

---

[195] Orhan Silier, "Toplumsal Araştırmalar Grubu ve 1912 Yılına Ait 2 Sendika Tüzüğü", **Tarih ve Toplum**, S. 79, Temmuz 1990, s. 27.
[196] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 2/76. KS 1338. Ocak 1923.
[197] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4052. 12 N 1337. 11 Haziran 1919.; "İzmir Şimendiferciler Cemiyeti", **Alemdar**, No: 262-1572, 13 Eylül 1335, 13 Eylül 1919, s. 2.
[198] "Şimendifercilerin İçtiması", **Alemdar**, No: 276-1575, 27 Eylül 1335, 27 Eylül 1919, s. 2.

savaştan yenik çıkması üzerine itilaf devletleri çalışma hayatına da müdahale etmişti. İzmir-Kasaba ve İzmir-Aydın demiryollarında savaş sırasında Gayrimüslim işçiler işten çıkarılarak yerine Müslüman işçiler istihdam edilmiş, savaş sonrasında da itilaf devletleri Türk işçileri tekrar işten çıkarırken yerlerine Gayrimüslim işçi istihdamını başlatmıştı. Bu süreçte işsiz kalan Türk katip, şoför, tesviyeci, demirci, makinist, marangoz ve boyacı işçiler öncülüğünde 1919'da bu cemiyet kurulmuştu.[199]

1920'de *Otomobil Şoför ve İşçileri Cemiyeti*'nin resmî kuruluşu için izin istendiğinde ise[200], esnaf-işçi ayrımının artık devlet gözünde de en azından örgütlenme açısından netleştiği görülmekteydi. Başvuruya cevap olarak devlet makamları, şoförlerin esnaf, otomobil işçilerininse işçi olarak kabul edildiği için, ilk grubun Esnaf Talimatnamesi, ikinci grubunsa Cemiyetler Kanunu'na göre örgütlenebileceği cevabı vermiş ve başvuruyu reddetmişti.[201]

İstanbul Tramvay işçileri de bu dönemde örgütlü hareket eden bir diğer işçi grubuydu. 3.000 civarında işçinin üye olduğu cemiyet önemli bir büyüklüğe ulaşmıştı.[202] Tramvay işçilerinin 1921 yılındaki grevinde talep listesinin hazırlanmasından grevin yürütülmesine kadar her şeyi İştirakçi Hilmi liderliğindeki Türkiye Sosyalist Fırkası'nın yapması[203], tramvay işçilerinin cemiyetinin sosyalist örgütlenmeyle irtibatta olduğunu göstermekteydi.

Gıda: Gıda alanında tütün işçileri yine örgütlenmede en aktif işçi grubuydu. 7 Gayrimüslim işçi önderliğinde[204] *Tütün Reji Memurin Kulübü,* reji çalışanlarının maddi manevi şartlarının geliştirilebilmesi ve işçiler arasında dayanışma ve yardımlaşmayı hedefleyerek 1919 yılında kuruluş ilmühaberini almıştı.[205] Aynı

---

[199] Zeki Arıkan, "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", **Tarih ve Toplum**, S. 49, Ocak 1988, s. 53.
[200] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-144. 4 S 1339. 18 Ekim 1920.
[201] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-147. 1 TS 1336. 2 Kasım 1920.
[202] Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **a.g.e.**, s. 38-39.
[203] "Tramvay ve Tünel Amelesinin Mutalibatı", **Alemdar**, No: 28, 24 Nisan 1337, 24 Nisan 1921, s. 2.
[204] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49. 12 CA 1341. 31 Aralık 1922.
[205] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4072. 23 L 1337. 22 Temmuz 1919.

dönemde yine İstanbul'da tütün işçileri, 8 Gayrimüslim işçi önderliğinde[206] *Reji Amele İttihad Cemiyeti* adıyla bir örgüt daha kurmuştu.[207] İşçilerin 2 farklı cemiyet altında örgütlenmesinin nedenine dair bir bilgiye ulaşamadık. Cibali Reji Fabrikası'nda kurulan bu ikinci cemiyet, 1920 yılında organize ettiği bir grevde tüm işçilere kıdemlerine göre değişecek şekilde 40-50 lira arasında tazminat ödenmesi, ücretlere % 70 zam yapılması gibi oldukça önemli sonuçlar elde etmişti.[208]

1917 yılında kurulduktan sonra 8.000 üyeye ulaşan *Ekmekçi Amelesi Cemiyeti* ise, 12.000 lira gibi önemli bir malî birikime sahip olmuş, ancak kötü idare edilmesi sonrası parasal varlıklarını da kaybederek 1920 yazında kapanmak zorunda kalmıştı.[209] Resmî kuruluş iznini ancak 1919'da alabilen bu cemiyetin üyeleri daha çok Rum işçilerden oluşmaktaydı.[210] *İttihad-ı Efkâr Şekerci Ameleleri Cemiyeti* de dönem içinde gıda alanında kurulan bir diğer işçi örgütüydü.[211]

1911 yılındaki kuruluş denemesi, Belediyenin görevlerine giren bir alanda cemiyet kurulmasının uygun olmayacağı engeline takılan *Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti*, 1919 yılında tekrar kurularak ilmühaber için başvuru yapmıştı. Gayrimüslim işçiler öncülüğünde kurulmak istenen cemiyete, 1911 yılındaki karara atıf yapılarak yine resmî izin verilmemişti.[212] Ancak bu seferki ret kararında başka dayanak noktaları da vardı. Nizamnamesinde cemiyetin hedef kitlesinin *değirmenler ve tüm gıda fabrikalarında çalışan işçiler* olarak genelleştirilmesi, ayrıca *sendikaya kayıt olmayan veya sonra olmak istemeyen işçilerin istihdam edilmesi uygun değildir.*. şeklinde hükümler öngörülerek sendika üyeliğinin çalışma özgürlüğünün önünde bir engel olarak konması gibi nedenlerle bu ikinci girişim de reddedilmişti.[213]

---

[206] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49., **a.g.e.**
[207] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-061. 8 L 1337. 7 Temmuz 1919.
[208] "Reji Amelesi Grevi", **Hilal-i Ahmer**, No: 18, 19 Haziran 1336, 19 Haziran 1920, s. 2.
[209] Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **a.g.e.**, s. 38-39.; BOA, **DH. HMŞ.** 6-1/11-35. 8 KE 1335. 8 Aralık 1919.
[210] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-037. 10 Mayıs 1335. 10 Mayıs 1919.; BOA, **DH. EUM. ECN.** 28/54. 3 CA 1338. 24 Ocak 1920.
[211] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-087. 11 M 1338. 6 Ekim 1919.
[212] BOA, **DH. HMŞ.** 4/1-28. 11 RA 1338. 4 Aralık 1919.
[213] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-119. 2 C 1338. 22 Şubat 1920.

Tekstil: 1908 sonrasında da organize ettiği grevlerle dikkat çeken Kazlıçeşme debbağhanelerinde çalışan deri işçileri Temmuz 1919'da ilmühaber alarak *Dersaadet Debbağhaneleri İntibah Amele Cemiyeti*'ni kurmuştu. Kurucuları arasında hem Gayrimüslim hem de Müslüman üyeler bulunan cemiyet, daha sonra kendisini feshederek Türkiye Sosyalist Fırkası'na dönüşmüştü.[214] Feshane fabrikası işçileri de tekstil alanında örgütlenen bir diğer işçi grubuydu.[215] İstanbul'daki yazmacı işçileri ise sendikal nitelikten uzak, hem esnafların hem de işçilerin üye olduğu *Üsküdar Umum Yazmacılar Esnafı Cemiyeti* çatısı altında örgütlenmişti. 1921 yılında bu cemiyetin organize ettiği bir greve esnaf ve işçi 3.000'den fazla kişi katılmıştı.[216]

Madencilik: Balıkesir'deki Balya madenlerinde çalışan işçiler, 1921 yılında haklarının korunması ve maddi-manevi şartlarının iyileştirilebilmesi amacıyla *Balya Madenleri Aya Varvara Amele Cemiyeti*'ni kurmuştu. [217] 1919'da İstanbul'da banka çalışanlarının yaptıkları bir grev esnasında grevcilere destek amacıyla Ereğli Maden Şirketi işçileri örgütünün de bir ziyaret gerçekleştirdiği basında yer almıştı.[218] Hakkında farklı bir bilgiye ulaşamadığımız bu ziyaret, Ereğli maden işçilerinin de örgütlendiği anlamına gelmekteydi.

Basın Yayın ve Matbaacılık: 1920 itibariyle basın sektöründe gazete çalışanlarının örgütlendiği 2 cemiyet vardı. Bunlardan birisi Türkçe gazetelerde çalışanların kurduğu *Mürettibin Cemiyeti*, diğeri ise Fransızca ve Rumca yayın yapan gazetelerde çalışan işçilerin örgütüydü. Söz konusu yıl ikinci grubun yaptığı greve destek ziyaretinde bulunan Mürettibin Cemiyeti, işçi örgütleri arasında bir dayanışma örneği sunmuştu.[219] İşçiler grevde bazı haklar elde etmişse de, aralarındaki dayanışmanın azalması ve cemiyetlerinin güç kaybetmesiyle 1 yıl sonra bu haklarını tekrar kaybedecekti.[220] Türkçe gazetelerde çalışanların kurduğu Mürettibin

---

[214] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49., **a.g.e.**
[215] Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **a.g.e.**, s. 38-39.
[216] BOA, **DH. İ. UM.** 19-19/1-29. Lef. 1. 19 KS 1338. 19 Ocak 1922.
[217] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-167. 6 TS 1337. 6 Kasım 1921.
[218] "Banka Memurları İttihadı", **İdrak**, No: 20, 5 Temmuz 1325, 5 Temmuz 1919, s. 2.
[219] "Patronlar Grevi" – "Türk Mürettibleri Grevciler Nezdinde", **Alemdar**, No: 2787-487, 19 Nisan 1336, 19 Nisan 1920, s. 3.
[220] "Mürettibler Grevi Münasebetiyle", **Aydınlık**, No: 6, 1 KE 1921, 1 Aralık 1921, s. 172.

Cemiyeti'nin, 1908 sonrası ilk kez kurulup savaş vb. diğer nedenlerle kapanıp tekrar açılması sonrası 1919'da 4. defa açıldığına daha önce değinmiştik.[221]

1919 yılında yine gazetelerde çalışan fotoğrafçı, muhabir, dizgici, yazıcı vb. çalışanları örgütlemek üzere *Türk Gazeteciler Cemiyeti* adıyla bir başka cemiyet daha kurulmuştu.[222] Cemiyet nizamnamesinde kuruluş amacını, üyelerinin hukukunu korumak, muhtaç durumda olanlara maddi manevi yardım etmek, ülkede gazetecilik mesleğinin yükselmesine çalışmak olarak belirlemişti.[223] 7 kurucusunun tamamı Müslüman olan cemiyet[224], bu yönüyle etnik ayrıma önem verdiğini göstermişti. İstanbul'daki matbaalarda çalışan işçilerse, *Umum Matbaalar İşletme Amele Cemiyeti* çatısı altında bir araya gelmiş, cemiyetin organize etmesiyle Kasım 1921'de bir de grev yapmışlardı.[225]

Rıhtım, Dok, Antrepo ve Denizcilik: Daha önce 1912 yılında *Osmanlı Kapudan ve Makinistler ve Müntesibin-i Bahriye Cemiyeti* adıyla kurulan ve savaş döneminde faaliyetlerini askıya alan kaptanlar ve gemi işçilerinin cemiyeti, 1920'de 8 Müslüman kurucu öncülüğünde *Osmanlı Müntesibin-i Bahriye İntihab ve Tavzif Cemiyeti* adıyla tekrar faaliyete başlamıştı. Aynı yıl yine denizcilik alanında kurulan bir diğer işçi örgütü ise, tamamı Gayrimüslim 11 işçinin kurduğu *Vapur Katipleri Tevaün Cemiyeti*'ydi.[226] 1919'da yine tamamı Gayrimüslim 9 işçi öncülüğünde kurulan ve işçilerin meslekî gelişimleriyle dayanışmalarını sağlamayı amaçlayan *Deniz Amele İşçileri Cemiyeti* ise devlet tarafından 1922'de kapatılmıştı.[227]

Limanlarda taşımacılık işleriyle uğraşan hamalları örgütleyebilmek içinse son dönemde çok sayıda cemiyet kurulmuştu. Bunlardan 1919'da resmî ilmühaber başvurusunda bulunan *Deniz Amele Cemiyeti*, nizamnamesinde üye olmayan

---

[221] "Mürettibler Cemiyeti", **İdrak**, **a.g.e.**; 1919'da tekrar kuruluşuna dair bkz.; "Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti", **Serbesti**, No: 492, 11 Mayıs 1919, s. 2.
[222] "Türk Gazeteciler Cemiyeti", **Alemdar**, No: 276-1575, 27 Eylül 1335, 27 Eylül 1919, s. 2.
[223] "Türk Gazeteciler Cemiyeti Nizamnamesi", **Alemdar**, No: 322-2632, 12 TS 1335, 12 Kasım 1919, s. 4.
[224] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49., **a.g.e.**
[225] BOA, **DH. EUM. EYŞ.** 57/63. 14 TS 1337. 14 Kasım 1921.
[226] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 2/76. **a.g.e.**
[227] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 59/63. 28 C 1340. 26 Şubat 1922.; BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49., **a.g.e.**

işçilerden para cezası alınacağı hükmüne yer verdiği için, çalışma ve toplanma özgürlüğüne aykırılıktan dolayı reddedilmişti.[228] Limanlardaki hamalların çalışma saatlerini düzenlemeyi ve iş kazasına uğrayan hamalların ailelerine yardım etmeyi hedefleyerek 1920'de kurulan *Mesai ve Yardımlaşma Osmanlı Cemiyeti* de bu alandaki bir diğer işçi örgütüydü.[229] Aynı yıl limanlarda kömür taşıma işleriyle uğraşan hamalları örgütlemek üzere *Dersaadet Maden Kömürcü İşçileri Cemiyeti* de ilmühaber başvurusu yapmıştı.[230] Bu cemiyet de birçok diğer örneği gibi 1909'da aynı isimle kurulmuş, ancak sonra dağılmıştı. Cemiyet yöneticileri 1912 sonrası dağılarak 1920'ye kadar faaliyetten uzak kalmalarını şu şekilde açıklamaktaydı: *…Balkan Savaşı başlayınca işçilerin büyük kısmı silah altına alındığı için cemiyet dağılmıştı. Büyük Savaş nedeniyle de şimdiye kadar faaliyete geçmesi mümkün olamamıştı.*[231] Bu açıklama, 1908-1922 arası Osmanlı'da kurulmuş birçok işçi örgütünün de ortak problemini yansıtmaktaydı.

Hizmetler: İstanbul'daki bankalarda çalışan memurlar, tamamı Gayrimüslim olan 9 çalışan öncülüğünde[232] 1919'da *Banka Me'murin ve Müstahdemini Kulübü* adı altında bir cemiyet kurarak örgütlenmiş[233] ve aynı yıl bir de grev yapmıştı. İşçilerin grevdeki taleplerinden biri de, bankaların cemiyetlerini tanıması ve üye olmayan hiçbir işçiyi istihdam etmemesiydi.[234] Ancak bankaların geneli adına açıklama yapan Osmanlı Bankası yönetimi, bu isteğe olumsuz cevap vererek kapalı işyeri şartının gerçekleşmesine olumsuz yaklaşmıştı.[235] Grevde 3. güne girilmesiyle birlikte ilk olarak Osmanlı Bankası'nda çalışanların maddi sıkıntı nedeniyle eyleme son verip tekrar çalışmaya başlaması, daha sonra da kendi bankasıyla anlaşan diğer

---

[228] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-058. 22 N 1337. 21 Haziran 1919.
[229] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-135. 26 L 1338. 13 Temmuz 1920.
[230] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-132. 21 Haziran 1336. 22 Haziran 1920.; BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-126. 28 Ş 1338. 17 Mayıs 1920.; "Kömür Amelesi Cemiyeti", **Alemdar**, No: 2833-533, 6 Haziran 1336, 6 Haziran 1920, s. 3.
[231] BOA, **DH. UMVM.** 88/24. 15 Mayıs 1336. 15 Mayıs 1920.
[232] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49., **a.g.e.**
[233] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-062. 8 L 1337. 7 Temmuz 1919.
[234] "Bankalar Müstahdeminin İçtiması", **Alemdar**, No: 187-1497, 28 Haziran 1335, 28 Haziran 1919, s. 2.
[235] "Banka Grevi Mühim Bir Safhaya Girdi", **Alemdar**, No: 199-1509, 12 Temmuz 1335, 12 Temmuz 1919, s. 2.

grevcilerin eylemlerini sonlandırmaya başlaması[236], cemiyetin maddi açıdan zayıflığı yanında, işçileri bir grev eyleminde kararlılıklarını koruyacak şekilde davranmaya da yönlendiremediğini göstermişti.

İzmir'deki bankalarda çalışanlar da 1919 yılında *Banka Memurları Cemiyeti* altında örgütlenmişti.[237]

Posta ve Telgraf işletmelerinde çalışanlar 1920'de *Posta ve Telgraf Memurîn ve Müstahdemîn Cemiyeti* çatısı altında örgütlenirken[238], Kampana Dersaadet Telefon Şirketi çalışanları ise ayrı bir dayanışma cemiyeti (*Kampana Dersaadet Telefon Şirketi Memurini Teavün Cemiyeti*) altında örgütlenmeyi tercih etmişti. Bu son cemiyetin kurucuları 1'i kadın olmak üzere 5 Gayrimüslim ve 2 Müslüman çalışandı.[239] İstanbul'daki çeşitli kahve, otel, lokanta vb. yerlerde çalışan garsonlar da 1908'de kurularak 1920'de tekrar aktif hale gelen *Garsonlar Cemiyeti* altında örgütlenmişti.[240] İstanbul'daki okullarda çalışan öğretmenlerse etnik temelli bir örgütlenme sonucu, 1921 itibariyle Türk öğretmenler için ayrı, Rum ilkokul ve orta okul öğretmenleri içinse ayrı bir sendika kurmuşlardı.[241]

Diğer İşçi Örgütleri: İstanbul'daki inşaat işçileri *İstanbul Umum İnşaat ve Tarik Irgad ve Rençber Amelesi* adı altında haklarını korumak, iktisadî şartlarını iyileştirmek ve meslekî gelişimlerini sağlamak amacıyla örgütlenirken[242], Makine İşçileri Cemiyeti, Duvarcılar Amele Cemiyeti ve Doğramacılar Cemiyeti de dönemin diğer işçi örgütlerinden bazılarıydı.[243] Ülkedeki Ermeni ve Yahudi nüfustaki azalma sonrası azınlıklar içinde sayıca ön plana çıkan Rum işgücü de işçi örgütlenmesinde oldukça aktifti. Sadece İstanbul'da 1922 yılında Rumlara ait 112 cemiyet mevcut olup, devlet bunlardan özellikle dikkat edilmesi gereken cemiyetleri sayarken *Rum*

---

[236] "Banka Memurlarının Grevi", **İdrak**, No: 27, 16 Temmuz 1335, 16 Temmuz 1919, s. 2.
[237] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 18/26. 13 ZA 1337. 10 Ağustos 1919.
[238] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-039. 11 Ş 1338. 30 Nisan 1920.
[239] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 2/76. **a.g.e.**
[240] Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **a.g.e.**, s. 38-39.
[241] Floyd Henson Black, "Okullar ", **İstanbul 1920 (Constantinople Today, A Study in Oriental Social Life)**, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 338.
[242] BOA, **HR. İM.** 17/83. 18 Mart 1923.
[243] Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **a.g.e.**, s. 38-39.

*Mürettibin Cemiyeti, Rum Kasap Amelesi Cemiyeti ve Rum Fırıncı Amelesi Cemiyetleri*ne de yer vermişti.[244] Yine Rumlar tarafından etnik ayrımı dikkate alarak kurulan bir diğer cemiyet, *Dersaadet Mimar ve Murahhasları Cemiyeti* adıyla kurulmuştu.[245]

1921 yılında kurulan *Ameleyi Sıyanet Cemiyeti* ise 7 Müslüman ve 4 Gayrimüslim öncülüğünde işçilerin hukukî ve sosyal haklarını yürürlükteki kanunlara uygun şekilde korumak hedefiyle faaliyette bulunan bir diğer işçi örgütüydü.[246] Daha çok tramvay şirketi işçilerini hedef kitlesi olarak belirleyen bu cemiyet için sosyalist basında işveren tarafından sosyalist örgütlenmeye karşı tedbir olarak kurulmuş bir işçi örgütü yakıştırması yapılmıştı. Tramvay Şirketi Anket Kalem Müdürü'nün bazı işçileri bu cemiyete girmemeleri halinde işten çıkarmakla tehdit etmesi, basındaki bu yakıştırmayı haklı çıkarmaktaydı. [247]

1919'da çeşitli ticarî işletmelerde çalışan işçileri örgütlemek adına *Müessesât-ı Ticariye Memurları Tesanüd Cemiyeti* kurulmuştu.[248] Hedef kitlesi aynı olan bir diğer cemiyet tamamı Gayrimüslim 10 kişi tarafından resmî kuruluşu Şubat 1922'de tamamlanan ve üyelerinin sosyal çıkarlarını koruyarak maddi durumlarını iyileştirmeyi amaçlayan *Müstahdemin-i Ticaret Cemiyeti*ydi.[249]

2.1.2.2.2. 1919-1922 Döneminin Genel Değerlendirmesi

1908 sonrası temeli atılan ve 1913'le birlikte savaşlar, malî sıkıntı, kötü yönetim vb. nedenlerle kesintiye uğrayan işçi örgütlenmesinin yeni katılımlarla birlikte çeşitlenerek tekrar canlanması 1919 sonrası dönemin temel niteliklerinden biriydi. Bu canlanmada öne çıkan etnik gruplar ise Türk ve Rum unsurlardı. Yahudi, Bulgar ve Ermeni nüfustaki azalma sonrası cemiyet kurulmasında Türkler daha fazla

---

[244] BOA, **DH. İ. UM.** 20-29/14-85. 9 CA 1340. 8 Ocak 1922.
[245] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-185. 11 R 1340. 12 Aralık 1921.
[246] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 53/78. KS 1338. Ocak 1923.
[247] "Yine Tramvay Şirketi ve Amelesine Dair", **Alemdar**, No: 43, 9 Mayıs 1337, 9 Mayıs 1921, s. 3.; "Tramvay Şirketinin Marifetlerinden Bir Numune Daha", **Alemdar**, No: 44, 12 Mayıs 1337, 12 Mayıs 1921, s. 3.
[248] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-071. 21 L 1337. 29 Temmuz 1919.
[249] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 53/78. **a.g.e.**

ön plana çıkmıştı. Ancak Türk unsurun örgütlenmede aktif hale gelmesini sadece işgücünün en yoğun kesimi haline gelmesine bağlamak da yanlış olacaktır. Daha sonra göreceğimiz üzere sosyalist temelli örgütlenmenin de Türk işgücü içinde yaygınlaşmaya başlaması, sınırlıda olsa bilinçli bir örgütlenme hareketinin de varlığına işaret etmekteydi.

Bu dönem için işçi örgütlerinde Müslüman ve Gayrimüslim temelli etnik bir bölünme de yoğun şekilde görünmekteydi. İzmir'de demiryolları işçilerinin ve İstanbul'da gazetecilerin sadece Müslüman işçilere yönelik kurduğu cemiyetler, denizcilikte ve eğitimde Türk ve Rum unsurların ayrı cemiyetler altında örgütlenmesi gibi yukarıda değindiğimiz örnekler bu etnik bölünmenin sonuçlarıydı. 1919'da İstanbul'da kurulan *Katolik İşçiler Cemiyeti* de yine birleşmede dinî farklılıkları temel alan bir örnekti. Paris'teki Katolik İşçiler Çevreleri Birliği üyesi olan bu sendika, İstanbul'daki Latin Levanten ve Rum Katolik üyelerine dinî, ahlakî, sosyal ve iktisadî açılardan yardım sağlamayı amaçlarken, diğer unsurlara sadece *koruyucu üye* kategorisinde yer vermiş, bu kategoridekilerin de genel kurullarda oy kullanma yetkisinin olmadığını belirtmişti.[250] İşsizlere iş bulmak amacıyla kurulan *Türk Çalıştırma Derneği, Rus Çalıştırma Derneği*[251] ve *Ahiazra Musevi Sanayi Cemiyeti* gibi cemiyetler de yine etnik ayrımı ön plana çıkaran örgütlerdendi. Gayrimüslim basın işçilerinin yaptığı greve Türk işçilerin aynı işkolunda kurdukları örgütlerinin destek ziyaretinde bulunması gibi örneklerse, grev gibi işçi mücadelesinde hayati öneme sahip bir eylemde farklılıkların bir kenara bırakılabildiği ve dayanışma sağlanabildiğini göstermekteydi.[252]

Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti ve Deniz Amelesi Cemiyeti örneklerinde olduğu gibi bazı işçi örgütlerinin sendika üyesi olmayı bir işkolu ya da işyerinde istihdam için koşul olarak kabul ettirme istekleri ise devlet tarafından çalışma özgürlüğüne engel olarak kabul edilip geçit verilmemişti. Banka memurlarının cemiyetinin de işverenler tarafından resmî olarak tanınma ve üyesi olmayan işçilerin

---

[250] Mete Tunçay, "İstanbul Katolik İşçiler Cemiyeti", **Tarih ve Toplum**, S. 91, Temmuz 1991, s. 35. ss. 35.
[251] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49. **a.g.e.**
[252] "Patronlar Grevi" – "Türk Mürettibleri Grevciler Nezdinde", **a.g.e.**, s. 3.

istihdam edilmemesi taleplerinin geri çevrildiğine değinmiştik. Tüm bu örnekler işçi örgütlerinin sendika güvenliğini sağlamaya yönelik çabaları olmuşsa da, sadece teşebbüs olarak kalmış ve gerçekleşememişti. Dönem itibariyle dördüncü bölümde hukukî düzenlemelerde de göreceğimiz üzere iş ve istihdam güvencesini koruyan, yani işçileri grev veya örgütlenme gibi nedenlerle işten çıkarmayı engelleyen bir yasal düzenlemenin olmaması, işçilerin bu tarz taleplerle bu hakkı kendilerinin elde etmeye çalışmasına neden olmaktaydı.

1919 sonrası işçi örgütlenmesinde gerek üye işçi sayısı, gerekse örgütlenme karakteri açısından sosyalist işçi örgütleri ve siyasî cemiyetler de önemli hale gelmişti. Dönemin işçi örgütlenmesi ve hareketlerinde önemli bir rol oynayan bu sosyalist birleşmelere, sosyalist hareket içinde ayrıntılı olarak değineceğiz.

2.2. Sosyalist Hareket ve İşçi Örgütlenmesi

Osmanlı'nın sosyalizm üzerine eğilmesi ilk olarak 1848 isyanlarıyla birlikte Avrupa'da yaşanan gelişmelerin devlet adamları tarafından takip edilmesiyle olmuştu. Bu dönemde hareketin niteliğinin ihtilalci ve devletlerin geleceğine yönelik tehdit edici olması, bu ilk tanışmanın bir hayli olumsuz olmasına neden olmuştu. Sosyalizmle ilgili tartışmaların devlet adamlarına mahsus kalmayıp basın üzerinden de tartışılmaya ve dolayısıyla halka açılmaya başlaması ise 1870'lerle birlikte gerçekleşmişti. Sosyalizme olumlu yaklaşan, en azından anlamaya çalışan yurtdışı kaynaklı gazeteler dışında, yurtiçindeki basında ise sosyalizm karşıtı haberlerin öne çıktığı görülmüştü.

Basında sosyalizm haberleri ve tartışmasına geçmeden önce şunu da belirtmek gerekir ki, her ne kadar istisnai denecek kadar zayıf kalsa da, Osmanlı topraklarına sosyalizmin girişi basındaki tartışmalarla ve 1870'lerle birlikte başlamamıştı. Bu doğrultuda arşiv kayıtlarında var olan bir belge, sosyalist düşüncenin, 1854 gibi erken bir tarihte dahi Osmanlı'da varlığını göstermektedir. Eflak ile ilgili bu kayıtta, mahiyeti tam tespit edilemeyen bir istihdam alanından bahsedilerek, burada Eflak halkınca sevilen ve politik fikirleri düzgün olanlara

öncelik tanınması; *Eflak'taki emval sahibini*[253] *ürkütecek ve Avusturya ve Prusya devletlerinin zihinlerini tahrik etmekten başka bir işe yaramayacak sosyalistlerin de oyalanmaları* şeklinde Padişah tarafından emir verilmişti.[254]

2.2.1. Sosyalizmin Osmanlı Düşünce Hayatına Girişi ve Basın

2.2.1.1. 1870 Sonrası Basın Üzerinden Sosyalizm Tartışmaları

Osmanlı basınında sosyalizm tartışmaları 1870'li yıllara kadar geri gitmektedir. 1870'lerin başında Avrupa'da sosyalist hareketlerle ilgili gelişmelerin ulusal basında takip edilmesi, 1872'de Namık Kemal'in *İbret* Gazetesi'nde Reşat ve Nuri Beylerle komünü savunan yazılar yazması gibi gelişmeler, Osmanlı çalışma hayatı veya işçi sınıfının gündeminde olmasa bile, sosyalizmin en azından fikir hayatına girmeye başladığını göstermişti. Ahmed Mithat Efendi de *Dağarcık Dergisi*'nde 30 milyondan fazla takipçisiyle Avrupa'yı titrettiğini belirttiği Enternasyonalle ilgili bir yazı yazmıştı.[255]

İbret Gazetesi'nde yazan Namık Kemal ve Reşat Beyler, sosyalizmle ilgili olumlu ifadeler belirten ilk gazeteciler olarak öne çıkmıştı. 1870'lerde Paris'te bulunan Reşat Bey, komün harekatını yakından izlemiş, ilgililerle görüşüp bir hayli bilgi edinmişti. Reşat Bey İbret Gazetesindeki bir yazısında, mal ve kadın ortaklığını ana ilkelerinden biri olan komünizmi kabul etmeyerek, Paris harekatının bununla ilgili olmadığını ifade etmişti. Ahmed Mithat Bey de, yayınlanan bu yazı nedeniyle İbret Gazetesine tebrik ve teşekkürlerini ileterek komün hareketine olumlu bakışını açıklamıştı. Beyoğlu'nda yayınlanan Fransızca "*Phare de Bosphore"* gazetesi ise İbret'çileri komünizmi savunmakla suçlamış ve böylece Osmanlı'da basın organları üzerinden bir komün-komünizm tartışması yürütülmüştü.[256]

---

[253] Emval sahibi terimiyle mal mülk sahibi olan bölgenin ileri gelenleri, sermaye sahipleri işaret edilmektedir.
[254] BOA, **A. MKT. NZD.** 112/7. 11 C 1270. 11 Mart 1854.
[255] Naciye Babalık, "Türkiye Komünist Partisinin Sönümlenmesi – Sözlü Tarih Araştırması", Cilt 3, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 8.
[256] Nuray E. Keskin, "Türkiye'de Kamu Yönetimi Disiplininin 'Köken' Sorunu", **Amme İdaresi Dergisi**, C. 39, S. 2, Haziran 2006, s. 14-15.

1870'lerde Osmanlı'da başlayan sosyalizmle bu tanışma, sadece olumlu ve övgü dolu yazılarla olmamıştı. Şubat 1870'de Basiret Gazetesi!nde, sosyalizm taraftarları için, dünyada zenginlerle fakirler arasındaki tanrının daimi, değiştirilmez takdiriyle var olmuş farkı kaldırmak ve dünya malları ve eşyalarını herkese eşit bölüştürmenin yolunu arayan bir takım akılsızlar tanımlaması yapılmıştı. Bu fesat düşünceli kişilerin fikirlerinden etkilenen işçilerin Avrupa'da yaptıkları grevlerle hem kendilerine zarar verdiği, hem de işlerin durması nedeniyle müşteriler (halk) ve işverenleri zarara uğrattıkları ileri sürülmüştü. Londra arabacıları, Viyana gazetecileri, Paris terzileri, gündelik ücretli işçiler ve omnibüs sürücüleriyle diğer çalışanlar tarafından gerçekleştirilen grevler gazete tarafından bu fikre dayanak olarak gösterilmişti.[257] Aynı gazetenin 26 Mayıs 1870 tarihili nüshasında ise, Enternasyonal Cemiyeti, tüm dünya işçilerinin maddi ve manevi şartlarını düzeltme gibi göz boyayıcı, sahte bir amaca sahip bir örgüt olarak tanımlanmıştı. Cemiyetin Paris'teki kötü niyetli faaliyetleri nedeniyle İngiliz Devleti tarafından takibe alındığı ve resmî gazete Morning Post aracılığıyla İngiltere'de zararlı faaliyetlerde bulunmamaları, aksi takdirde cezalandırılacakları yönünde şiddetli bir uyarı yapıldığı belirtilmişti.[258] Avrupa'da hemen her ülkede işçilerin grev yaptığını, grevdeki işçilerin birbirlerinden çok uzaklarda olmasına rağmen aynı dili kullanarak tek vücut şeklinde hareket ettiğini belirten gazete, bu olumsuzluğun sebebi olarak da Enternasyonali göstermişti.[259]

Haziran 1871'de Hakayik-ul Vekâyi'de Komün olaylarından dolayı Enternasyonal sorumlu tutulmuş, Karl Marks için de, *dünyanın birinci şehri unvanını kazanmış Paris'i yakıp yıkarak harap etmiş eşkıyaların komutanı… hala Londra'da ki Enternasyonal cemiyetinin reisi bulunan pehlivan* nitelemesi yapılmıştı.[260]

---

[257] **Basiret**, No: 27, 27 ZA 1286, 28 Şubat 1870, s. 3.
[258] **Basiret**, No: 86, 16 Mayıs 1286, 26 Mayıs 1870, s. 8.
[259] **Basiret**, No: 121, 4 Temmuz 1286, 16 Temmuz 1870, s. 6.
[260] Ahmet Cerrahoğlu, **Türkiye'de Sosyalizm'in Tarihine Katkı**, İstanbul, May Yayınları, 1975, s. 97.
1871 Osmanlı okuyucusunun Karl Marx'la ilk tanıştığı yıl olması açısından da önemlidir. Çalışma hayatı veya işçi hareketleri ile birebir bağlantısı olmayan, 1871 tarihli Fransa Almanya ilişkilerini inceleyen siyasî nitelikli bir yazı, Karl Marks'ın yazılarının ilk çevirisi olarak Osmanlı basınında yer edinmişti. Yazı, Daily News Gazetesi'nde 1871 yılında Almanya'da Fransa savaşı ve barış

Devletin resmî gazetesi Takvim-i Vekâ-yi 1871'de, İngiltere'de işçiler arasında Enternasyonal kaynaklı bir takım karışıklıklar yaşandığını, sosyalist temelli bu eylemlerin Almanya'da da görülmeye başlandığı ve duvarcılar, tütün işçileri gibi çalışanların iş bırakarak olay çıkardıkları bildirilmişti. Önceleri bu gibi olaylarda devletlerin umursamaz bir tavır içinde olduğu, iş bırakanların yerine dışarıdan yeni işçiler getirdiği ifade edilirken, grev ve grevci sayısındaki artış nedeniyle bu tedbire ek olarak devletlerin askerleri fabrikalarda çalıştırmak zorunda kaldığı belirtilmişti. Grevcilerin herhangi bir para sıkıntısı yaşamadıkları, çünkü Enternasyonal'den para yardımı aldıkları belirtilerek, sosyalist hareketin gelişiminin devlet yönetimlerinin de gözünü korkuttuğu öne sürülmüştü.[261] Daha önce toplanması yasaklanmış olmasına rağmen faaliyetlerine gizlice devam eden Enternasyonalin, yeni bir yapılanma sonrası *komün* adıyla bir *fesat heyeti*ne dönüştüğü[262], Ocak 1872'de, Macaristan'da sosyalist enternasyonale üye oldukları gerekçesiyle bazı işçilerin meclis tarafından işlerinden çıkarıldığı,[263] 1873'te Enternasyonal taraftarlarının Madrit'te askerle çatışmaları ve 60 evi ateşe vermeleri gibi olaylar da aynı gazete tarafından iletilmişti.[264] 1874'de Şark Gazetesi'nde ise, Katolik papazlarla birlikte sosyalizm taraftarlarının Bismark'ın en büyük iki düşmanı olduğu ve Alman Devleti'nin her ikisine karşı da savaş açtığı ifade edilmişti.[265]

1878'de Şemsettin Sami ise farklı bir yaklaşımla Tercüman-ı Şark'ta, iştirak-i emval (malların ortak kullanımı) tabirinin sosyalizm kelimesinin tercümesi gibi kullanılmasını siyahı beyaz diye tercüme etmek şeklinde görerek eleştirmişti. Dünya için bir kurtuluş yolu olarak belirttiği sosyalizmin, menfur bir eskiçağ anlayışı olan mal ve kadınların ortak kullanımıyla aynı değerlendirilmesini haksızlık ve zulüm

---

görüşmeleri hakkında eleştirel görüş bildiren kişilerin hapsedilmesi, gazetelerin yasaklanması veya ülkeye girişinin engellenmesi, barış görüşmeleri için toplanarak gösteri yapan işçilerin güvenlik güçleri tarafından engellenmesini eleştiren bir yazıydı. Bu yazı 21 Şubat 1871 tarihinde (30 Zilkade 1287) Hakayik-ul Vekâyi gazetesinde tercüme edilerek Karl Marks imzasıyla yayınlanmış ve ilk Marks çevirisi olmuştu. ("Daily News Gazetesinde Münderic Bir Mektubun Sureti Mütercimesidir", **Hakayik-ul Vekâyi**, No: 170, 30 Zilkade 1287, 21 Şubat 1871, s. 1-2. Yazının tam metin tercümesi için bkz. Cerrahoğlu, **a.g.e.**, s. 36-39.)

[261] **Takvim-i Vekâ-yi**, No: 1420, 3 Ş 1288, 18 Ekim 1871, s. 2.
[262] **Takvim-i Vekâ-yi**, No: 1422, 7 Ş 1288, 22 Ekim 1871, s. 3.
[263] **Takvim-i Vekâ-yi**, No: 1444, 26 L 1288, 8 Ocak 1872, s. 4.
[264] **Takvim-i Vekâ-yi**, No: 1593, 21 CA 1290, 17 Temmuz 1873, s. 3.
[265] **Şark**, No: 50, 2 Z 1290, 21 Ocak 1874, s. 2.

olarak görmekteydi.[266] Liberal Osmanlı bürokratı Ohannes Paşa ise, 1879 tarihli "Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel" adlı eserinde, sosyalizm ve komünizmin insan tabiatına aykırı ve imkan dışı şeyler olduğunu, Avrupa ülkelerinde sosyalistlerin faaliyetlerinin toplumlar açısından oldukça zararlı sonuçlar doğurduğunu ileri sürmüştü.[267] Osmanlı liberallerinin öncülerinden Ohannes Paşa'nın bu kitabının, geleceğin devlet adamlarını yetiştiren Mekteb-i Mülkiye'de dördüncü sınıf öğrencilerine ders kitabı olarak okutulması, sonraki yönetici nesillerinin de sosyalizmle ilgili bu bilgilerle donanması anlamına gelmekte ve sadece bir yayın olmaktan çok öteye gitmekteydi.[268]

Basın dışında sosyalizmle ilgili bazı yayınlar ülkeye kaçak yollarla girmekteydi. Bunun öncülüğünü de, ülkede sosyalizmi ilk benimseyen unsurlar olan azınlıklar yapmıştı. Örneğin Komünist Manifesto'nun Osmanlı topraklarına girişi, Ermenice tercümesi sonrası 1894'te olmuştu.[269] 1890'lı yıllarda Ermeniler tarafından kurulan ve devlet tarafından illegal kabul edilen sosyalist nitelikli Hınçakyan Cemiyeti, gizli yollarla Ermenice olarak ülkeye sosyalizmle ilgili birçok yayın sokmuştu.[270] 1893'te, Ferdinand Lassalle, Owen, Saint Simon, Fourier gibi sosyalistlerden, Karl Marx ve Friedrich Engels'in fikirlerinden bahseden birçok yayın basılmış ve dağıtılmıştı. Atina'da Ermeniyan Serbesti Matbaasında 1893'te Hınçakyan Cemiyeti'nce basılan bir eser de, sosyalizmle ilgili tarihî gelişimini de kapsayacak şekilde oldukça ayrıntılı ve dikkat çekici bir çalışmaydı. 1830 ve 1840'lı yıllarda Avrupa ülkelerinde sosyalist hareketin parlak bir dönem yaşaması, İngiltere, Fransa ve Almanya'da işçi sınıfının çeşitli ihtilallere yönelmesi, Chartist hareketin doğuşu, materyalizm, sermayedar ve proleterya sınıfları, komünizm, 1840'larda

---

[266] Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1994, s. 23.
[267] Sakızlı Ohannes, **Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel**, Dersaadet, Mihran Matbaası, 1297/1879, s. 423-424.
[268] Keskin, **a.g.e.**, s. 5.
[269] Babalık, **a.g.e.**, s. 9.
[270] Sosyalist Ermeni örgütlerin gazete ve risalelerden oluşan yayınlarına ait bir liste için bkz. Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, ss. 163-237.

Avrupa'daki gizli komünist cemiyetler, Marks ve Engels öncülüğünde sosyalist fikirlerin yayılması, Ferdinand Lassalle'in hayatı, eserleri, onun öncülüğünde 1868 sonrasında sosyalizmin tekrar canlanması vb. konular hep bu sosyalist Ermeni yayınlarıyla birlikte Osmanlı topraklarına girmişti.[271]

2.2.1.2. II. Meşrutiyet Sonrası Basında Sosyalizm Tartışmaları

Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlığı sırasında, 11 Mayıs 1876'da yayınlanan bir kararnameyle Osmanlı'da sansür başlamıştı. Uygulamayla İstanbul ve diğer bölgelerde çeşitli dillerde yayınlanan gazetelerin basılmadan önce kontrol edilmesi süreci başlatılmıştı.[272] Bu kararla birlikte sosyalizm ve sosyalist kelimeleri de yasak kapsamına alınmıştı.

1908 sonrası sosyal ve ekonomik hayatın tümünü kapsayan kısa süreli özgürlük ortamı, sosyalist hareketlerin örgütlenmesi ve bu örgütlerin basın yayın hayatında da dergiler ve gazetelerle fikirlerini yaymaya çalışmasına yasal açıdan müsait bir ortam sağlamıştı. Basına yönelik sansür doğrultusunda kullanılması yasak olan kelimeler arasından çıkarılan 59 kelimeden ikisi de, *sosyalizm* ve *anarşi* kelimeleriydi.[273] Böylece 1876-1908 döneminde gazete ve dergilerde kullanılması yasaklanmış anarşizm ve sosyalizm gibi kelimelerin, sadece kavram olarak değil, içerik ve savundukları fikirler açısından da taraftar bulma, halk arasında yaygınlaşma gibi hedeflerle geniş bir şekilde yer alması söz konusu olmuştu.

Meşrutiyetin ilanı sonrasında sosyalist cemiyetlerin sayısındaki artış beraberinde Irgad, İştirak, İştirak'in kapatıldığı dönemlerde Medeniyet, Sosyalist, İnsaniyet gibi yedek yayınlar, Beşeriyet, Kurtuluş vb. birçok sosyalizm taraftarı gazetenin ortaya çıkmasına da imkan tanımıştı. Bu faaliyetlerde, sosyalizmin bilimsel olarak açıklanabilmesi ve gelişiminin anlatılması, işçi sınıfının durumu ve haklarının korunması, Osmanlı'da sosyalizmin yayılması gibi hedefler temel alınmıştı. Ancak

---

[271] BOA, **Y. PRK. UM.** 30/14. 15 Z 1311. 19 Haziran 1894.
[272] Cevdet Kudret, "Birkaç Örnek İle Mütareke Dönemi Sansürü", **Tarih ve Toplum**, S. 53, Mayıs 1988, s. 42.
[273] Uygur Kocabaşoğlu, "Basın Özgürlüğünün Engellenmesi – Sansür Tarihi", **Tarih ve Toplum**, S. 37, Aralık 1986, s. 43.

aşağıda sosyalist örgütlerle birlikte ele alacağımız bu gazetelerin karşısında, bir de sosyalizm ve sosyalistlere tepki gösteren taraf vardı. Böylece 1908 sonrası basında sosyalist açıdan 2 taraflı bir tartışma ortamı doğmuştu. Sosyalizmi eleştiren, Osmanlı'da sosyalizme taban olabilecek bir işçi sınıfı olmadığını ileri süren, sosyalist görüşü hayal ve boş olarak nitelendiren yazılar, artık yurtiçinde de karşıt görüşüyle karşılaşıyor ve tepki çekebiliyordu.

Liberal bir yayın organı olan Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası'nda Ali Kâmi, sosyalist İştirak gazetesinin yayınlanmaya başlamasına atıfta bulunarak, sosyalizmin Osmanlı'da yayılmaya başladığını ifade etmekte ve eleştirilerini artık somut bir hedefe yöneltmekteydi. Kamî, sosyalizmin fakirleri zenginlere ve zayıfları güçlülere karşı korumak amacıyla ortaya çıktığını belirterek, normal olarak bu ideal temel alınması halinde herkesin sosyalist olacağını ifade etmişti. Ancak bu hedefe ulaşmak için sosyalizmin kullandığı araçları ve uygulamaları eleştirerek, "*sosyalistim*" diyen kişilerin bu uygulamalardan haberdar olsa hepsinin bu fikirden vazgeçeceğini ileri sürmüştü. Osmanlı sosyalistlerini de sosyalizmi bilmemekle suçlamıştı. Kamî sosyalizmin temel fikir ve hedeflerine değindikten sonra, bunların kağıt üzerinde kolay, ancak gerçek hayatta imkansız şeyler olduklarını öne sürmüştü.[274]

Sosyalist Taşnak Cemiyeti'nin programıyla ilgili bir değerlendirmesinde Hüseyin Cahid ise, sosyalizmin Osmanlı'ya ait bir fikir olamayacağını ve dışarıdan bir fikir ithalinin ötesine geçemeyeceğini şu şekilde ifade etmişti: *Sosyalizm bu memleketin, Osmanlı toprağının mahsulü değildir. Bizdeki hayat şartları ve iktisadî koşullar henüz sosyalizm mesleğini burada kendi kendine doğuracak halde kabul edilemez. Bizde sosyalizm fikri varsa, Avrupa'dan girmiştir ve kitap okuyarak istihsal edilmiştir. Binaenaleyh biz Türkiye'deki sosyalizmin köklerini kalpte, histe değil, fikirde zannederiz.*[275]

---

[274] Ali Kamî, "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, 1326-1910, S. 17, s. 707-720.
[275] Hüseyin Cahid, "Taşnaksütyun Fırkasının Programı", **Tanin**, No: 94, 22 Teşrinievvel 1324, 4 Kasım 1908, s. 1.

Şura-yı Ümmet'de Alaattin Cemil İslamiyet'in sosyalizme izin vermediğini ileri sürerken, İştirak'te Ahmed Nebil, Cemil'i sosyalizmin felsefesini bilmemekle suçlamış ve bilakis İslamî şeriatın sosyalizmi emrettiğini iddia etmişti.[276] Yine İştirak'te Hüseyin Hilmi de sosyalizmin halk arasında kabul görmesini sağlayabilmek için İslamiyet'le bu görüş arasında bir uzlaşma ortamı aramış, ayet ve hadislerle teyit ve tasdik olunan sosyalizmin zekatla da pratiğe döküldüğünü ileri sürmüştü.[277]

Basında sosyalizmi eleştiren ve savunanlar dışında bir üçüncü grup, sosyalizm taraftarı veya karşıtı olmadığını, bu düşünceye karşı tarafsız olduklarını ileri sürenler olmuştu. Fransız ve Türk basınında birçok yazısı yayınlanmış olan Celal Nuri Bey de bunlardan biriydi. Sosyalizmin lehinde veya aleyhinde olmadığını belirten Celal Nuri, sosyalizmin Avrupa ve hatta Amerika'da 5-10 sene sonra ulus egemenliğini ele alacak biricik kuvvet olduğunu iddia etmişti. "*Sosyalizm akımına yabancı kalamayız! Sosyalizmi incelemek zorundayız! Sosyalizme gereken önem verilmelidir!...hükümet sosyalizmle uğraşmamazlık edemez…Sosyalizm de nedir? diyemez. Sosyalizmi önemsiz bir surette telakki edemez ve etmemelidir."* demekteydi.[278] Bu durum Sosyalizm'in 19. yy. sonu ve 20. yy. başında gösterdiği hızlı gelişmenin Türk aydınlarını da etkilediğini ve dikkatlerden kaçmadığını göstermekteydi.[279]

---

[276] İrfan Karakoç, "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmed Nebil", **Tarih ve Toplum**, C. 32, S. 191, Kasım 1999, s. 4-5.

[277] Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 49-50.

[278] Cerrahoğlu, **a.g.e.**, s. 22-28.

[279] II. Meşrutiyet sonrası basın organlarında sosyalizmle ilgili gerek teorisine, gerekse çeşitli ülkelerde ortaya çıkış ve uygulanmasına yönelik çok sayıda yazı çıkmıştı. Çalışmanın gerek konu gerekse hacimsel sınırları nedeniyle doğal olarak bunların tamamına burada yer verilemeyecektir. Ancak Osmanlı basınında 1908 sonrası sosyalizmle ilgili çeşitli yazılar için aşağıdaki eser ve kaynaklara başvurulabilir.

Sosyalizmle ilgili tarafsız ve teorik ağırlıklı yazılardan örnekler:

y.y., "Lasalle, Marks ve Erfurt Kongresi 1", **Resimli Kitap**, C. 3, No: 15, Kanunuevvel 1325, Aralık 1909-Ocak 1910, ss. 237-242.

Avrupa ülkelerinde sosyalizmin durumu, Almanya, Fransa ve ABD gibi ülkelerde yayılması, İngiltere'de sendikaların sosyalizme bakışı ve Hıristiyanlık ile sosyalizm arasındaki ilişkileri tahlil eden bir yazı için bkz.; Bedii Nuri, "Sosyalizmin İntişarı", **Tanin**, No: 263, 14 Mayıs 1325, 27 Mayıs 1909, s. 4.

Osmanlı aydınlarının sosyalizm ve beraberinde K. Marks'a olan bu ilgileri, olayın karşı tarafında, yani Karl Marks'ta da yaşamının son dönemlerinde var olmuştu. Marks'ın biyografisini yazan Isiah Berlin, Marks'ın imparatorluğun tarihine ilişkin araştırma yapmak için, daha önce İstanbul Elçiliği de yapmış Urquhart'ın iknası sonrası Osmanlıca öğrenmek istediğini belirtmektedir. Urquhart, Marks'ın bir Türk zekasına sahip olduğunu ve Türk gibi yazdığını ileri sürmüştü.[280] Marks bu isteğini gerçekleştirememiş ve Osmanlıca öğrenememişti, ancak Osmanlı tarihinin Doğu sorunu boyutu hakkında yazılar yazmış ve Osmanlı üzerine incelemelerde bulunmuştu.[281]

1876'da Osmanlı'nın Bulgarlara karşı uygulamaları ve İngiltere ve Rusya'nın Doğu Sorunu hakkındaki durumuyla ilgili tartışmalar sonrası Marks Osmanlı yanlısı bir tavır almıştı. Engels'e yazdığı mektubunda, Türk köylüsünün ahlakî değerlerini

---

Mebuslar da dahil olmak üzere sosyalizm ve sosyalistlik üzerine düşünce belirten birçok kişinin sosyalizmi tam manasıyla anlamadığını ileri süren Bedii Nuri'nin yine Tanin'deki tanımlayıcı bir tahlili için bkz.; Bedii Nuri, "Sosyalistlik Nedir?", **Tanin**, No: 618, 9 Mayıs 1326, 22 Mayıs 1910, s. 3.

Sosyalizmle ilgili olumlu yazılardan örnekler:

Avrupa ülkelerinde, özellikle de Almanya'da sosyalizmin tarihî gelişim aşaması ve sosyalizmin 20. asrın başlarında enternasyonal odaklı yaşadığı dönüşümle birlikte daha ılımlı hale gelmesiyle ilgili olarak bkz. Mehmed Rauf, "Sosyalizmin Şekl-i Hazırı: Enternasyonalizm", **Resimli Kitap**, C. 3, No: 14, Teşrinisani 1325 – Kasım Aralık 1909, ss. 117-126. Sosyalist gazetelerin de bu konuda doğal olarak çok sayıda olumlu yazısı vardır. Bunlara ileride değineceğiz.

Sosyalizmi eleştiren yazılar:

Osmanlı'da kurulacak işçi sendikalarının sosyalizmden uzak durmaları gerektiğiyle ilgili bir görüş için bkz.; "Amele Sendikaları -2", **İttihad ve Terakki**, No: 17, 31 Ağustos 1324, 13 Eylül 1908, s. 4.

Sosyalizm ve Komünizmin, iktisadî ve sosyal hayatta devleti merkeze alması ve merkezi planlama ile kolektif mülkiyete yer vermesini, liberal teorik görüşle karşılaştırarak eleştiren bir yazı için bkz.: "Hükümet – Teşebbüsât-ı Hususiyye", **İttihad ve Terakki**, No: 24, 16 Eylül 1324, 29 Eylül 1908, s. 4.

Tanin gazetesinde İsmail Hakkı tarafından Fransa örneği hareketinden sosyalizmin Avrupa'da yol açtığı bir takım olumsuzluklara değinildikten sonra, Osmanlı'da yerleşmesinin neden imkansız olduğuna dair görüşler öne sürülmüştü. Hakkı'nın gerek ülkenin tarım ağırlıklı yapısı ve sanayinin gelişmemişliği, gerekse Doğu toplumlarının Avrupa ülkelerinden farklı olarak toprak ve sermaye birikimine izin vermeyen hukuksal düzenlemeleri üzerinden Osmanlı'da sosyalizmin yer edinemeyeceği yönündeki yorumu için bkz.; İsmail Hakkı, "Meclis-i Mebusanda Sosyalizm", **Tanin**, No: 592, 13 Nisan 1326, 26 Nisan 1910, s. 1.

[280] Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1980, s. 52.

Marx 1853 yılında New York Daily Tribune'de yayınlanmak üzere *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler* adıyla bir makale yazmıştı. Daha sonra makaleyle ilgili Engels'e yazdığı bir mektubunda, Urquhart'ın kendisine, bu makaleyi bir Türk gibi yazmışsın dediğini belirtecekti. İlgili makalenin tam metni için bkz. **A.e.**, s. 53.

[281] Feroz Ahmad, "Osmanlı Devleti'nde 1908 Devrimi ve 1912-13 Balkan Savaşları Üstüne Lev Troçki'nin Yazdıkları", **Tarih ve Toplum**, C. 3, S. 17, Mayıs 1985, s. 300.

övmüş ve "*Muhammed'in çocuklarının bütün Hıristiyan sahtekârlara ve ikiyüzlü gaddarlık tacirlerine karşı aldıkları sağlam şerefli tutumu"* yüceltmişti.[282] Osmanlı-Rus savaşıyla ilgili Karl Liebknecht'e yazdığı 4 Şubat 1878 tarihli bir diğer mektubunda savaşı Türklerin kazanmasını istediğini belirtmişti. Marks, "*Biz iki nedenden dolayı kesinlikle Türklerin tarafını tutuyoruz: İlk neden, çünkü biz Türk köylülerini inceledik ve onları kesinlikle Avrupa'daki köylülüğün en yetenekli ve en ahlaklı temsilcilerinden biri olarak tanıdık; ikinci neden, çünkü Rusların yenilgisi, ögeleri bol bol mevcut sosyal devrimi çok hızlandırabilir ve böylece bütün Avrupa'da bir dönüm noktası olabilirdi."* diyerek, Osmanlı üzerine araştırmalarından bahsetmiş ve Osmanlı'nın Rusya'ya karşı savaştan galip çıkmasının Avrupa'daki sosyalist devrim için de hızlandırıcı bir etken olacağını ileri sürmüştü.[283]

Sosyalizmin esas olarak Osmanlı'da taban bulması ve fikir olarak sesli bir şekilde dile getirilmesi 1908 sonrası olacaktı. Ancak bu durum 1908 öncesinde Osmanlı'da sosyalizmin sadece basın üzerinden, ya da düşünce temelinde varolduğu anlamına da gelmemelidir. Nitekim 1893 yılında Mavzer fabrikasında silahların üzerine vurulan damgalarla ilgili yapılan araştırmada, sahte damgaların 2 sosyalist işçi tarafından basıldığının ortaya çıkması[284]; 1895 yılında Varna'da 60 kadar Bulgar sosyalistin, sosyalizmi simgeleyecek şekilde ellerinde kırmızı bezler, göğüslerinde kırmızı kurdelalar ve *sosyalizmin kurucusu Bavyera'lı Karl Marks'ın fotoğraflarıyla* şehirde bando eşliğinde toplu bir yürüyüş yapmaları[285] sosyalist hareketin sadece fikir bazında kalmadığını ve zayıf da olsa Osmanlı gayrimüslim işçileri tarafından da ilgi gördüğünü göstermekteydi.

---

[282] JR Ralph Colp, "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar", Çev. Bilge Keşmir, **Tarih ve Toplum**, C. 4, S. 20, Ağustos 1985, s. 81-82.

[283] Vedat Nedim, "Türkiye Proleteryası ve Enternasyonal", **Kurtuluş Dergisi – Almanca Özel Sayısı**, Ekim 1919, Çev. Cemil Koçak, "Kurtuluş – Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı – Türkiye Sosyalist İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın (Yayın) Organı" içinde, **Tarih ve Toplum**, S. 65, Mayıs 1989, s. 55.

[284] BOA, **Y. MTV.** 87/145. 19 CA 1311. 28 Kasım 1893.

[285] BOA, **Y. A. HUS.** 327/126. 20 ZA 1312. 15 Mayıs 1895.
Belgede Karl Marks'ın ismi Şarl Marks olarak yazılmıştı. Ancak Bavyeralı ve sosyalizmin kurucusu tanımlamalarından bunun K. Marks olduğu anlaşılmaktadır.

2.2.2. 1908 Meşrutiyet'in İlanı ve Sosyalist Örgütlenme

Özellikle 1908 yılı sonrasında işçiler arasında başlayan hareketlenme, İstanbul, Beyrut, İzmir, Zonguldak, Selanik, Kavala, Drama, Bursa vb. İmparatorlukta sanayinin yoğunlaştığı ve daha gelişmiş olduğu şehirlerde işçi örgütlenmelerinin hızlanmasına imkan tanımıştı. Bu dönemde sosyalist hareketler ve örgütlenmenin güçlü olduğu bölgelerse Selanik başta olmak üzere Rumeli bölgesi ve başkent İstanbul olmuştu. 1908 öncesi istisnalar dışında ancak fikirsel bazda tartışılan sosyalizm, 1908 sonrası dönemde örgütsel bir temele dayanmaya başlamıştı.

1908 yılı sonrasında, özellikle ilk dönemler için sosyalizmin ve sosyalist hareketlerin öncülüğünü gayrimüslim vatandaşlar yapmıştı. Selanik bölgesi başta olmak üzere işçiler ve halka da yayılacak şekilde sosyalizm, Yahudiler, Bulgarlar ve Rumlar temelinde oldukça geniş bir taban bulmuştu. Anadolu'da ise sosyalist nitelikli Ermeni Hınçak ve Taşnak cemiyetlerinin 1890'lardan itibaren devam eden faaliyetleri hızlanarak sürmekteydi. Ancak bu son iki cemiyetin şiddet kullanma ve suç unsurlu faaliyetlerinin artmasıyla, sosyalist niteliklerinin en azından işçi kesiminin haklarının savunulması açısından geri planda kaldığını ifade edebiliriz. Bu erken dönem için Hüseyin Hilmi öncülüğünde Türk sosyalizmi de teşkilatlanma faaliyetlerine başlamış, ancak taban bulması açısından 1919 ve sonrasını beklemek gerekmişti.

2.2.2.1. Sosyalist Ermeni Cemiyetleri

Ermeni sosyalizmi kuruluş ve örgütlenmesini ilk olarak yurtdışında yapmıştı. Fransa'da 1892 yılında yapılan bir toplantıda olduğu gibi, Fransız sosyalistler de bu örgütlenmeye destek vermişti.[286] 1890'larda başlayan Taşnak ve Hınçak Ermeni Cemiyetlerinin sosyalist faaliyetleri, genel itibariyle Osmanlı halkının tümünü değil de, Ermeni vatandaşları hedef kitlesi olarak belirlemişti. 1897'de Edirne'li

[286] BOA, **Y. PRK. EŞA.** 21/1. 3 B 1312. 31 Aralık 1894.

Frangel'in[287] sosyalist Ermenilere Rusçuk'ta, dökülen kanların karşılıksız kalmayacağı, vatanlarının elbet selamet kazanacağı ve Osmanlı topraklarına sızıp eylemde bulunma gibi hükümler içeren bir konuşma yapması, sosyalist ermeni hareketinin şiddet ve suç olaylarıyla da iç içe olduğunu göstermekteydi.[288] Hınçak ve Taşnak Cemiyetlerinin Ermeni merkezli duruşu, 1908 sonrası Rum ve Türklerin daha yoğun olduğu Toplumsal Araştırma Grubu gibi ülkedeki diğer sosyalist örgütler tarafından da bu cemiyetlerin fazla milliyetçi olmakla suçlanmasına ve soğuk bakılmasına neden olmuştu.[289]

1908 yılı itibariyle merkezi Boston'da olmak üzere, Anadolu dışında New York, Paris, Londra, Cenevre, Bulgaristan ve Kıbrıs'ta da birer şubesi olan Taşnak,[290] 1908 öncesi silahlı faaliyetleri daha ağır basan bir örgüttü. Meşrutiyetin ilanı sonrası İTC ile irtibata geçen örgüt silah bırakma ve dağdan inme kararı almıştı. Cemiyetin *yaşasın meşrutiyet, yaşasın Türkiye'nin bütün akvâmı, yaşasın İttihad ve Terakki Cemiyeti, yaşasın kahraman ordu* şeklinde bitirdiği telgrafı İTC tarafından da olumlu karşılanınca,[291] cemiyetin devletle barıştığı yeni bir dönem başlamıştı.[292]

Taşnak cemiyeti 1908 sonrası bu yeni dönemde yayınladığı nizamnamesinin başlangıç kısmında sosyalist niteliğini ön plana çıkarmıştı. Programda temel amaç şu şekilde belirtilmekteydi: *sosyalist hükümleri icrayı temel edinerek emeği esas alır ve emek tarafından üretilmiş ürünlerin, üretim sahibine, yani emeğe münhasır olduğu bir iktisadî hayatın kurulması halinde bütün sosyal sorunların da ortadan kaldırılabileceğine inanmaktadır.* Cemiyetin oldukça geniş içerikli programının çalışma hayatıyla ilgili diğer kısımlarında; bir *meşâgil nezareti* (çalışma bakanlığı) kurularak emeğin korunması, bu doğrultuda çalışma saatlerinin sınırlandırılması, sağlığa uygun olmayan ortamlarda çalışma ve üretimin yasaklanması, kadınların

---

[287] Frangel'in kendisi de bir sosyalistti ve daha önce karıştığı bir bombalama olayı nedeniyle Osmanlı topraklarından çıkarılmıştı. (BOA, **A. MTZ. (04).** 47/78. 16 Ağustos 1313. 28 Ağustos 1897.)
[288] **A.e.**
[289] Silier, **a.g.e.**, s. 27.
[290] BOA, **ZB.** 47/11. 3 Nisan 1324. 16 Nisan 1908.
[291] "Taşnaksiyon Ermeni Fırkası", **İttifak**, No: 27, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 2.
[292] 1909 yılında Muş'ta olduğu gibi Taşnak ve Hınçak Cemiyetlerinin bölgedeki Ermenilere silahlı eğitim verdiklerinin ortaya çıkması, silahsız ve şiddet içermeyen faaliyetlerde bulunacakları vaatlerini de tartışılır hale getirmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2737/46. 20 M 1327. 11 Şubat 1909.)

hamilelik döneminde 6 hafta izinli sayılması, 15 yaşına kadar çocukların çalışmasının yasaklanması, 15-18 yaş arasındaki çocukların günlük çalışma süresinin 6 saatle sınırlandırılması, ücret kesme cezası uygulamasının yasaklanması, haftada bir gün iznin mecburi olması, işçilerin hastalık, ihtiyarlık, kazalar ve işsizlik gibi durumlara karşı devlet ve işverenler tarafından korunmasının temini gibi maddeler vardı.[293]

Devlet ve Taşnak Cemiyeti arasındaki barış dönemi çok uzun ömürlü olmamış, milletin bütünlüğünü tehlikeye soktuğu gerekçesiyle cemiyet, 1909 yılında çıkarılan Cemiyetler Kanunu sonrası lağvedilmişti.[294] Ancak cemiyet dağılmamış, faaliyetlerine devlet gözünde illegal bir örgüt olarak devam etmişti. Bu tarihten sonra Ermeni bağımsızlığına yönelik olarak silahlı ve şiddet içeren faaliyetlerine daha fazla yoğunluk veren cemiyet, sosyalist niteliğini, en azından işçiler açısından sosyalist fikirlerini geri planda bırakmış, ama tamamen terk etmeyerek devam ettirmişti. 1910 yılında olduğu gibi, Pazar ayinleri sonrasında cemiyet üyesi sosyalistlerin kiliselerde ve çıkışta halka sosyalist temelli konuşmalar yapması ve fikirlerini yaymaya çalışmaları da bu durumun bir göstergesiydi.[295]

Sosyalist temelli bir diğer Ermeni örgütü olarak Hınçak Cemiyeti, 1896 yılındaki programının girişinde, Osmanlı'da sınıfların, özellikle de çalışan sınıfların her dönem baskı altında olduklarını, bu baskının o dönemki temsilcisinin padişah olduğunu ileri sürmüştü. Cemiyet, insanlık ve sınıfların kurtuluşunun ise ancak sosyalizmle mümkün olacağını, sosyalizmle herkesin eşit olacağı ve haklarının temin edileceği bir sistem kurulacağını belirtmişti.[296] Ancak faaliyetleri açısından değerlendirildiğinde, Hınçak'ın da Osmanlı'nın tümü veya işçi sınıfının bütününü kucaklayan sosyalist bir cemiyetten çok, siyasî niteliği de ağır basan ve silah

---

[293] Osman Galib, "Daşnaksütyun Ermeni Heyet-i Müttefikası Meclis-i Mebusan İçin Programı", **Servet-i Fünun**, No: 108, 18 Eylül 1324, 1 Ekim 1908, s. 1-2.
Aşağıda Hınçak Cemiyeti'nin nizamnamesinde de Taşnak'tan daha ayrıntılı bir sosyalist prensipler bütünü görülecektir. Bu da, her ne kadar siyaset ve şiddetle iç içe bir yapı arz etse de, söz konusu 2 Ermeni cemiyetinin çalışma hayatı ve emeğe ilişkin görüşleri ve hedeflerinin, devrindeki tüm diğer işçi yanlısı örgütlerin ilerisinde olduğunu göstermektedir.
[294] BOA, **DH. MKT.** 2852/86. 3 C 1327. 22 Haziran 1909.
[295] BOA, **DH. MUİ.** 103-1/6. 2 C 1328. 11 Haziran 1910.
[296] BOA, **HR. SYS.** 2791/46. 15 Nisan 1896.

kullanımına da yönelen bir örgüt olduğu görülmüştü. Çeşitli cinayetlere de adı karışan cemiyet, devlet kayıtlarında "*fesad cemiyet*", "*suikast cemiyeti"* şeklinde nitelendirilmiş, başkanı ve birçok üyesi Osmanlı topraklarına giremeyerek yabancı ülkelerde yaşamak zorunda kalmıştı.[297] 1908 öncesinin bu *suikast cemiyeti*, 1909'dan sonra ise yeni ismiyle *Memalik-i Osmaniye Sosyal Demokrat Hınçakyan Cemiyeti* olarak devletçe tanınmıştı. Nizamnamesinde işçi sınıfı ve sosyalist harekete daha fazla yer veren cemiyet, çeşitli vilayetlerde de şubeler açarak örgütlenmeye başlamıştı.[298]

Cemiyetin yeni dönemdeki nizamnamesinde sosyalizm yansımaları oldukça fazlaydı. İçerdiği ayrıntılı hükümlerle nizamname dönemi için özellikle işçi sınıfı açısından oldukça çağdaş hedefler belirlemişti. Cemiyet, bu hedeflerine propaganda yapılması, sendika ve kooperatifler kurulmasıyla ulaşmayı hedeflediğini belirterek, parlamenter ve demokratik sistem dışına çıkmayacağını da belirtmişti. Çalışma hayatıyla ilgili nizamnamede öne çıkan hususlar aşağıdaki gibiydi:[299]

- İşçi günde 8 saatten fazla çalıştırılmamalı, haftada bir defa kesintisiz 42 saatlik dinlenme süresi olmalı (hafta tatili) ve belirli zamanlar dışında fevkalade çalışma yapılmamalıdır.

- Tüm iktisadî işlerde gece çalışması yasaklanmalıdır. Ancak işin tekniği itibariyle gece çalışması zorunluysa, ya da işçi teşkilatı bakımından gece çalışması proletaryanın faydasına görülürse o halde gece çalışması yapılabilir. Her halükarda gece çalışması 5 saatten fazla olmamalı ve karşılığında bir günlük ücret verilmelidir.

- 14 yaş altı çocukların çalışması yasaklanmalı, 14-18 yaş arasındakiler kız veya erkek günde sadece 6 saat çalışmalıdır. Kadınlar fiziksel güçlerini aşan işlerde çalıştırılmamalı, hamilelik durumunda ücreti aynen devam etmek üzere doğumdan evvel 4 hafta ve doğumdan sonra 6 hafta izin verilmelidir. Kadın istihdam edilen

---

[297] BOA, **HR. SYS.** 2778/23. 26 Mayıs 1892.
[298] BOA, **DH. SYS.** 53/3. Lef. 4/4-4/5. 1325. 1909.; **DH. SYS.** Lef. 1. 31 TE 1326. 13 Kasım 1910.
[299] BOA, **DH. SYS.** 53/3. Lef. 4/7, 4/16. 1325. 1909.

fabrika ve diğer müesseselerde süt çağında bulunan küçük çocuklar için kreşler yapılmalı, süt veren kadınlar her 3 saatte bir yarım saat izinli olmalıdır.

- Hükümet sermayedarlardan alacağı özel bir vergiyle bir fon kurarak ihtiyar, hasta veya kısmen ya da tamamen malul olan işçilerin geçimi için sigorta sistemi oluşturmalıdır.

- Müteşebbislerin işçi ücretlerinden ceza dahil kesinti yapmasına izin verilmemelidir.

- Ücretli tüm özel sektör işleriyle devlet dairelerinde yeterli sayıda işçi başı kadroları oluşturulmalı, ev içi hizmetlerde istihdam edilenler de bu yöntemle bir bakanlığa bağlanmalıdır. Kadın istihdam edilen işyerlerinde de kadın işçi başları tayin edilmelidir.

- İşçi ücretinin mal ile ödenmesi yasaklanarak, kayıtsız şartsız nakit parayla ödeme usulü getirilmeli, ücret ödemesi için çalışma saatleri içinde olacak şekilde haftanın belirli bir günü tayin edilmelidir. Yerel idare meclisleri tarafından belirli kişiler atanarak, bunların işçi temsilcileriyle birlikte çalışması ve işçilere tesis edilmiş barınma ve çalışma mekanlarının sağlığa uygunluğunu, ücretin adalet ve hakkaniyete uygun olarak belirlenip ödendiğini denetleyerek işçileri işveren baskısı karşısında korumaları sağlanmalıdır. İşçi ücretine minimum bir sınır (asgari ücret) belirlenmelidir.

- Fabrika ve diğer üretim birimlerinde işveren güdümünde olmayan sağlık birimleri kurulmalı, hastalık veya kaza halinde işçilerin tedavileri şirketlerce bedava sağlanmalıdır.

- Emeği korumaya yönelik hükümleri ihlal edecek işverenler için ceza ve sorumluluklar belirlenmeli, işçi ve işverenlerin eşit olacağı bir seçimle tüm işyerleri için işçilere yönelik mahkemeler (jüri) kurulmalıdır. Yerli veya dışarıdan gelecek tüm işçilere iş bulunabilmesi için, üretim alanlarının her biriminde emek borsaları kurulmalıdır.

Cemiyet bu hedefleri doğrultusunda ülkenin taşra kısımlarında şubeler açmayı hedeflemişti. Bu şubelerin ortak noktası sosyalizm olarak belirtilmişti.[300] Hınçak Cemiyeti, en ücra köşelerde dahi görülebilen bu yapılanmasını[301], dönem dönem işçileri eyleme geçirme, greve teşvik etme, bilinçlendirme gibi faaliyetler için de değerlendirmişti. 1910'da İnegöl'de bir fabrika işçilerinin, Hınçak üyesi bir kişi tarafından greve teşvik edilmesi ve işçilerin gizli toplantılar yapması da bu faaliyetlerden biriydi.[302] Ancak bu cemiyet de çalışma hayatından çok siyasî hayatta faaliyette bulunmayı tercih etmiş ve sosyalist görüşlerini işçi sınıfının refahı için pek değerlendirmemişti.

2.2.2.2. Rumeli Bölgesinde Sosyalist Örgütlenme

2.2.2.2.1. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu

Selanik işçileri, imparatorluğun diğer bölgelerindeki sanayi işçilerine nazaran hem örgütlenme, hem de işçi hareketleri açısından daha faaldi. Sosyalist nitelikteki işçi örgütleri ve sendikaların bölgede oldukça etkili olması, yerel devlet yönetimi ve işverenlerin de sıkça tepkisini çekmişti. 1910'da olduğu gibi işverenler mahkemeye başvurarak tütün sendikalarının kapatılmasını isterken,[303] çalışmanın dördüncü bölümünde Ta'til-i Eşgal Kanunu sendika yasağı açısından incelenirken görüleceği gibi, yerel yönetim de sosyalist sendikaların kapatılmaları için yaklaşık 3 yıl sürecek bir tartışma başlatmıştı.

Selanik'te özellikle 1908 yılından sonra her alanda sendika ve işçi örgütleri kurulmaya başlanmıştı. Sendika sayısının artması ve örgütlenme konusundaki bilincin de yerleşmeye başlaması, Selanik'te zaten yaygın olan sosyalist fikirlerin işçi

---

[300] BOA, **DH. SYS.** 53/3. Lef. 3-4/17. 7 TE 1326. 20 Ekim 1910.
[301] 1921 yılında İç Anadolu'da kurulmuş 34 cemiyetten 1'i, *Yozgat Sancağında Boğazlıyan Kazası Dahilinde Akdağ Nahiyesine Tabi Menteşe Kariyesinde Teşkil Edilen Sosyalist Demokrat Fırka Hınçakyan Şubesi*ydi. Ancak tüm üyelerinin Ermeni olması, teşkilatlanmasının işçi sınıfı ya da halkın geneline yönelik olmadığını göstermekteydi. (BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 53/79. 29 CA 1339. 8 Şubat 1921.).
[302] BOA, **DH. MUİ.** 128/38. 22 N 1328. 27 Eylül 1910.
[303] Hadar, **a.g.e.**, s. 143.

örgütlenmesinde de karşılık bulmasına yol açmıştı.[304] Özellikle demiryolu ve liman yatırımları sonrasında ticaret ve sanayi açısından Selanik'in Osmanlı ekonomisi açısından önemi bir hayli artmıştı. Şehrin demiryolları ile İstanbul'a bağlanması ve fabrika temelli üretimin de artmasıyla birlikte ekonomik niteliği iyice önem kazanmıştı.[305] Bu durum Selanik'i işçiler açısından da bir çekim merkezi haline getirmişti. 1878 yılında 50.000 olan nüfusun 1910'ların başında 150.000'e ulaşması ve sanayide yaşanan gelişmeyle birlikte iş imkanlarının da genişlemesi sonrası Selanik[306], ülkede sanayi açısından iyice ön plana çıkmıştı. İmparatorlukta grevler gibi işçi eylemleriyle sendikalar, sosyalist hareketler bazlı gelişmelerin ilk olarak Selanik şehrinde başlamış olması da, yaşanan bu ekonomik gelişmelerin bir sonucu olmuştu.[307] Selanik'te sosyalist hareketin en önemli temsilcisi ise Selanik Sosyalist İşçiler Federasyonu olmuştu.

Daha sonra ismini Sosyalist İşçi Federasyonu olarak değiştirecek ve Selanik işçi hareketini yönlendirecek olan Selanik İşçiler Birliği adında bir örgüt, 1909 yılında çok farklı etnik kökenlerden gelen, ancak ortak fikir noktaları sosyalizm olan işçiler tarafından kurulmuştu. Ağustos 1908'den itibaren Bulgar sosyalistler öncülüğünde Selanik'te başlayan işçileri örgütleme çalışmaları ve yaşanan ayrılıklar sonrası, İşçiler Birliği bağımsız bir örgüt olarak Yahudiler öncülüğünde kurulmuştu.[308] Temmuz 1909'da şehrin tüm işçi örgütlerini kapsayacak bir çatı örgütüne dönüşme kararı alınmış ve 1910 yılında başta Tütün İşçileri Sendikası olmak üzere 14 işçi örgütü ve 5.000'den fazla üyesi olan bir federasyon haline

---

[304] İ. Arda Odabaşı, "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Beynelmilel Amele Eğlencesi, Rasim Haşmet Bey ve Amele Gazetesi", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 201, Eylül 2010, s. 69.

[305] Alberto Nar, "The Jews of Thessaloniki March Through Time", **The International Association of Jewish Lawyers and Jurists : JUSTICE – Special Issue: Remember Salonika**, Tel Aviv, Spring 1999, s. 11.

[306] Selanik'te sanayinin 19. yy. ve 20. yy. başında yaşadığı gelişme, kat ettiği mesafe ve sanayi işçiliğinin durumu için bkz. Donald Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 97-122.

[307] Marc Baer, "Globalizatiıon, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul", **Journal of World History**, Vol. 18, No. 2, 2007, s. 150-151.

[308] SSİF adı altında Bulgar sosyalistlerle daha sonra yaşanan birleşme girişimleri de sonuçsuz kalmıştı. (Şükrü Ilıcak, "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 2, No. 3, September 2002, s. 124-125.)

gelmişti.[309] Bu federasyon 1909 yılında,[310] Journal del Lavorador (Laborador, Amele Gazetesi) adında Ladino, Türkçe, Bulgarca ve Yunanca olarak 4 dilde yayınlanan ve işçiler üzerinde oldukça etkili bir gazete de çıkarmıştı.[311]

Osmanlı işçileri arasında henüz sendika fikrinin yeni yeşermeye başladığı bir dönemde, bir üst yapı ve Osmanlı'daki ilk sosyalist parti[312] olarak Sosyalist Federasyon, farklı etnik kimliklerden işçilerin sendikalarını bir araya getirmeyi hedeflemişti. İsmindeki federasyon ibaresi de, bu hedefi gerçekleştirmeye yönelik koyulmuş ve değiştirilmemişti. Osmanlı'da nüfusun farklı unsurlarının çalışma hayatını da şekillendirmesi sonrası ortaya çıkan farklı etnik ve dinsel kimliklerle bölünmüş bir işgücü[313], bu işgücünün tamamını hedef kitlesi olarak belirleyen bu sosyalist örgütün de tabanda etnik ve dinsel ayrışmayı dikkate alan, ancak üst yapıda tüm bu unsurların sosyalist idealle birleşmesini ön gören bir federasyon kurma yolunu seçmesine neden olmuştu. 1909-1910 dönemini kapsayan ve Uluslararası Sosyalist Büroya gönderilen Federasyon'un yıllık raporunda bu durum şu şekilde belirtilmişti: "Osmanlı nüfusu, aynı toprak parçası üzerinde yaşayan ve her biri kendi diline, kültürüne, geleneklerine ve özelliklerine sahip çok sayıda etnik topluluktan oluşmaktadır. Bu etnik ve linguistik nedenlerden dolayı, biz her etnik yapının kendi dilinden ya da kültüründen vazgeçmeden katılabileceği bir örgütün oluşmasına karar verdik. Dahası, her etnik yapı kendi kültürünü ve özel niteliklerini tam bir serbestlikle geliştirme imkanı bulurken, aynı zamanda aynı ideal için çalışacaklar: sosyalist ideal!". Bu hedefe yönelik olarak Bulgar ve Yahudi 2 ayrı bölüm üzerine kurulan federasyon, Yunan ve Türk işçilere de katılım daveti göndererek 4 farklı

---

[309] Vardağlı, **a.g.e.**, s. 34-35.
[310] TC Milli Eğitim Bakanlığı, **Gazetecilik – Türk Basınının Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara, MEB Yayını, 2008, s. 25.
[311] Hadar, **a.g.e.**, s. 139. Federasyon'un kurucuları Avraham Ben-Aroyah, Alberto Arditi, Samuel Amon, Angel Tomov, Dimitri Michalis, Salih Ben Abdi, Mehmet Nâzimî, İstiryo Nikopoulo, Dimitar Vlahof ve Jacques Ventura isimli işçiler olmuştu.
[312] Bruce Masters, "Salonika", **Encyclopedia of The Ottoman Empire**, Ed. By Gabor Agoston and Bruce Masters, New York, Infobase Publishing, 2009, s. 503.
[313] 1908 grevlerinde de göreceğimiz Olympos Buz ve Bira Fabrikası ele alınırsa; 1912 yılında çalıştırdığı 80 işçisinden Yunanlı olanlar makinelerde, Bulgarlar maltçı, biracı ve meyhaneci olarak, Yahudilerse şişelemede çalışmaktaydı. Aynı şekilde Reji Tütün İşletmesi'nin işçileri de Yahudi, Yunan, Bulgar, Türk ve az sayıda diğer milletlerden çalışanlardan oluşmuştu. (Donald Quataert, "Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar", **Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 200-202.)

bölüm oluşturmayı hedeflemişti. Ancak son ikisinin bu daveti reddetmesi, Bulgar sosyalistlerin de daha sonra ayrılmasıyla bu hedefi gerçekleştirememişse de, ismindeki federasyon ibaresini kullanmaya devam etmişti.[314] Bu ayrılıklar sonrası Federasyon, 1909 Kasımıyla birlikte bir Yahudi örgütü haline dönüşmüştü. Başkan ve başkan yardımcılarının tümünün Yahudilerden oluşması da bunu göstermekteydi.[315]

Avraam Benaroya adlı sefarad bir Yahudi öncülüğünde kurulan bu örgüt[316], 19 Haziran 1909'da, devlet kayıtlarında *"Memalik-i Osmaniyede böyle bir içtima birinci defa olmak üzere vukua geliyor."*[317] şeklinde geçen 6.000 kişinin katıldığı büyük bir miting düzenlemişti. Mitingin ana amacı çıkarılması düşünülen Ta'til-i Eşgal Yasası'na karşı protestolar yapılması ve devletin bu geçici düzenlemenin yasalaştırılmasından vazgeçmesinin sağlanmasıydı.[318] Mitingde işçilerin birleşmelerinin sağlanması, işverenlerin baskıcı rejimlerine karşı çıkılması, çalışanların maddi manevi gelişimlerinin sağlanması için çeşitli dillerde konuşmalar yapılmış[319] ve Meclis-i Mebusan'a da başvuru yapılması kararlaştırılmıştı.[320] Sigara kağıdı fabrikalarının işçileri, sabun işçileri, mağaza çalışanları ve komiler, dizgiciler, marangozlar, kunduracılar, hamallar, tütün işçileri, Şark Demiryolları Kumpanyası çalışanları, tramvay şirketi çalışanları, havagazı şirketi çalışanları, terziler, yani Selanik işçi sınıfının hemen tüm kesimlerinden çalışanlar mitingde yer almıştı. Mitingin bu kadar kalabalık ve heyecanlı geçmesi sonrası Benaroya ve yardımcısı Hasson Brüksel'deki II. Enternasyonal Bürosu'na Enternasyonal'in Osmanlı seksiyonu olmak için başvurmuştu.[321] Sosyalist Enternasyonal Başkanlık Kurulu da,

---

[314] Anastasia Ileana Moroni, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Ulusal Sorun", Çev. Erdem Evren, **Tarih ve Toplum**, C. 40, S. 239, Kasım 2003, s. 30.
[315] Paul Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", **Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 211-212.
[316] Spyros Marketos, "Avraam Benaroya and the Impossible Reform", **JUSTICE – Special Issue: Remember Salonika**, Tel Aviv, Spring 1999, s. 38.
[317] BOA, **DH. MKT.** 2855/6. 5 C 1327. 24 Haziran 1909.
[318] BOA, **DH. MKT.** 2880/29. 1 B 1327. 19 Temmuz 1909.
[319] BOA, **DH. MKT.** 2850/85. 1 C 1327. 20 Haziran 1909.
[320] BOA, **T. TNF. MKT.** 147/49. 3 C 1327. 22 Haziran 1909. T Dosya No: 147.
[321] Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", **a.g.e.**, s. 209.

ileride kurulacak Osmanlı şubesinin bir alt bölümü olarak 7 Kasım 1909'da federasyonu üyeliğe kabul etmişti.[322]

Progre de Salonik gazetesine göre bu miting, ortak çıkarların farklı milletleri (Rum, Yahudi, Bulgar, Türk) nasıl bir araya getirebildiğini göstermişti. Farklı milletlerden işçilerin tam bir dayanışma sergilemesi haline gelen mitingde konuşmacılar, işçilere hayat şartlarının düzeltilmesi için kanunî düzenlemelerin öneminden bahsetmiş, aynı zamanda maddi manevi çıkarlarının korunması için sendika kurulması ve grevler yapılmasının lüzumunu ifade etmişti. İşçilerin bu tür eylemleri ve örgütlenmelerinin ülkenin ekonomik hayatını da olumlu etkileyeceği ve sermaye ile emek arasında bir denge kuracağı öne sürülmüştü. Mitinge katılan işçi örgütlerinin ortak açıklamasında öne çıkan maddeler şu şekildeydi:[323]

1. Osmanlı işçilerinin içinde bulunduğu sefalet ancak sendikalar vasıtasıyla iyileştirilebilir.

2. Sendikalar işçilerin yaşam şartlarını yükseltmeye çalışmakta olup, bu hedef halkın önemli bir kısmının sesinin duyurulması demektir.

3. Sendikaların varlığı ülkenin iktisadî gelişimine engel olmayıp, bilakis bu gelişimi desteklemektedir. Avrupa'da görülebileceği gibi sendikalar sayesinde toplumsal sınıflar daha uygun şartlarla hayatlarını devam ettirebilmektedir.

4. Sendika hakkı Kanun-u Esasi ile temin edilmiş olup, buna aykırı olarak yapılacak her türlü yasal düzenleme Kanun-u Esasi'ye aykırıdır.

5. Hükümet sendikaları kanunen tanımalı ve Meclis-i Mebusan'a Kanun-u Esasi ve insanlığa yakışır kanunlar göndermelidir.

6. Çeşitli milletlerin iyi bir şekilde anlaşması, ortak hareket etmesi ancak sendikalar sayesinde temin olunabilir. İşçi sınıfı halkın en büyük kısmını

---

[322] Odabaşı, **a.g.e.**, s. 70.
[323] BOA, **DH. MKT.** 2855/6. 5 C 1327. 24 Haziran 1909.; BOA, **BEO.** 3584/268795. 9 C 1327. 28 Haziran 1909.

oluşturduğundan, böylece farklı milletler (Osmanlı'yı oluşturan farklı etnik kimliklerden topluluklar) arasında barış sağlanacak ve ülkenin de faydasına olacaktır.

Federasyon'un bir sonraki kitlesel eylemi, 28 Ağustos 1909'da düzenlediği uluslararası işçi eğlencesi olmuştu. 6.000'den fazla kişinin katıldığı etkinlikte konuşmacılar arasında kadın işçiler de vardı. Sendikalar ve sosyalizme yönelik konuşmalarda, sosyalistliğin anarşistlikten farklı bir yol olduğu ve işçilerin kesinlikle tehdit ve şiddete başvurmadan, ancak kanunların izin verdiği yasal çerçevede sosyalist görüşe tabi olunmasının başarıyı getireceği ifade edilmişti. Etkinlikte yapılan konuşmalar, Federasyon'un ılımlı bir sosyalist görüşe sahip olduğu ve Osmanlı'da çeşitli etnik/dinî unsurlara mensup işçiler arasında sınıf dayanışmasını sağlamayı hedeflediğini göstermekteydi.[324] Bu yönüyle cemiyet, işçilerin sadece ücret artışı veya çalışma şartları değil de, topluma ve toplumun farklı etnik ve dinî sınıflarına yönelik mesajlarıyla Osmanlı'daki diğer işçi cemiyetlerinden farklılaşmış ve sosyalist kimliği doğrultusundaki faaliyetleri ön plana çıkmıştı.

Bu faaliyetleriyle SSİF, Marks'ın öngördüğü ideal sendikalara uygun eylemler yapmaktaydı. Marks, sendikaları her şeyden önce işçilere sınıfsal bir ilköğrenim veren örgütler, yoğunlaşmış sosyal güç olarak işçilerin örgütlenme merkezleri ve sosyalizm okulları olarak tanımlamıştı. Sosyalist örgütlenme merkezleri olarak sendikaları, dar görüşlü ve egoist olmamaya, faaliyetlerini ezilen halkın genelinin kurtuluşuna yöneltmeleri gerektiğini belirtmişti.[325] Federasyon'un bu tasvirleri tamamlamaya yönelik faaliyetleri açıkça görülmektedir.

Federasyon, işçi sınıfını aşıp toplumun tümüne yönelen sosyalist hedeflerine yalnızca işçilerin çalışma koşulları, ücretler ve kadın işçilerin katılımı konularıyla ilgilenerek ulaşamayacağını anlamıştı. Hıristiyan, Müslüman ve özellikle de Yahudi işçiler arasında dinî değerlerin ağır basması, aile gibi değerlere karşı olan kültürel ve dinî bağlılığın da güçlü olması, sadece işçi değil de bir bütün olarak ailenin sendika saflarına çekilmesine, mücadelelerde ailelerin desteğinin, yani toplumun genelinin

[324] Odabaşı, **a.g.e.**, s. 72-73.
[325] A. Lozovsky, **Karl Marx ve İşçi Sendikaları**, Çev. Nuri Çolakoğlu, İstanbul, May Yayınları, 1975, s. 19-23.

desteğinin sağlanmasına çalışılmasına neden olmuştu. Bu doğrultuda aileler bir bütün olarak 1 Mayıs kutlamalarına, sendikanın düzenlediği gezi, eğlence ve pikniklere katılmaktaydı. Grev yapan işçilerin aileleri için bağışlar ve yemek paketleri toplanarak dağıtılmakta, spor takımları kurularak diğer sendikaların takımlarıyla müsabakalar düzenlenmekteydi. Bunun yanında halk kütüphaneleri açılmış, akşam sınıfları tertip edilerek genç kızlar tarafından okuma yazma dersleri verilmişti. Bu vb. faaliyetler üye işçiler arasında dayanışmayı ve bir sınıf olabilme bilincini artırmıştı.[326]

1 Mayıs 1911'de ise, Sosyalist Bulgar grubu ile bağlantı halinde, Selanik tarihinin o güne kadar ki en kitlesel gösterisi düzenlenmişti. Gösteriyle ilgili Sosyalist Enternasyonal Genel Sekreteri Camille Huysmans'a 14'ten fazla sendikanın federasyonun çağrısına cevap verdiği yazılarak şunlar ifade edilmişti:[327]

"*…Sendikalı olmayan pek çok işçi de hareket içinde yer aldı. Ağır işçilerin - arabacılar, mavnacılar, iskele hamalları ve liman işçileri- işi tatil etmeleri üzerine, kentimizde her türlü hareket durduruldu, bu ise patronların çoğunu mağazalarını kapatmaya ve yalnızca seyirci gibi olsa da şenliğimize katılmaya zorladı. Sabah, kentimizin büyük bir kahvesinde bir toplantı yaptık… öğleden sonra büyük bir gösteri oldu. Yedi sekiz yaşındaki bin kadar işçi, başta bando olmak üzere, sendikalı işçilerden ve pek çok sendikasız işçiden oluşan uçsuz bucaksız bir kortejin en önünde yürüyorlardı. Nüfusumuzu oluşturan çeşitli milliyetler temsil edilmişti, bu ise büyük bir etki yarattı. Kortej kentimizin belli başlı sokaklarından geçti, en işlek yerlerde durdu… yoldaşımız milletvekili Vlahov, Özgürlük Meydanı'nda 20.000 kişilik bir kalabalık önünde parlak bir konuşma yaptı.*"

Bu herkese açık ve yasal izne tabi toplantı ve mitingler yanında, örgütün yasal denetim dışında kalan çok sayıda gizli toplantıları da olmuştu. İşçiler dışında eski mebusların, avukatların, gazetecilerin, diğer sosyalist görüşlü kişilerle İttihat ve

---

[326] Hadar, **a.g.e.**, s. 152-153.
[327] Paul Dumont, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selânik İşçi Federasyonu", Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 101.

Terakki muhaliflerinin katıldığı bu toplantılardan birisi de Şubat 1912'de yapılmıştı. Güvenlik güçlerinin bastığı toplantıda katılımcı 100 kişi dağıtılırken Benaroya da tutuklanmıştı. Benaroya'nın göz altına alınmasından sonra, Bulgar İntihabat Merkez Komisyonu, Rum İntihabat Komisyonu, Hürriyet ve İtilaf Şubesi Reisliği ve eski mebuslardan Vlahov bir dilekçe yazarak Benaroya'nın serbest bırakılmasını talep etmişti. [328]

Federasyonun bir diğer özelliği yurtiçi ve yurtdışındaki sosyalist hareketle bağlantı kurma çalışmalarıydı. Bu doğrultuda üyelik için Enternasyonal'e başvuru yapması yanında, İspanyol, Romen, Avusturyalı ve Bulgar sosyalist örgütleriyle de ilişki kurmuştu. Balkan sosyalist hareketlerinde ismi öne çıkmış Kristian Rakovski konferans vermesi için Selanik'e getirilmişti. Diğer ülkelerdeki sosyalist örgütler yanında, Ermeni Taşnak ve Hınçak, sosyalist-siyonist Poale Sion gibi Osmanlı'nın diğer sosyalist örgütleriyle de bağlantı içinde olmuş ve içe kapalı, sadece yerel olarak faaliyette bulunan bir örgüt olmamıştı.[329] Osmanlı sosyalist örgütlerinin beraber hareket edebilmesi için Ocak 1911'de olduğu gibi sosyalist örgütlerden temsilcilerin katılımıyla Selanik'te toplantılar da yapmıştı.[330] 1913 yılında Selanik Osmanlı hakimiyetinden çıktıktan sonra da faaliyetlerine devam eden örgüt, ileride görüleceği gibi 1911'le birlikte yoğun bir devlet baskısına maruz kalacaktı.

2.2.2.2.2. Rumeli Bölgesi'nde Diğer Sosyalist Örgütler

SSİF her ne kadar Selanik sınırlarında sosyalist hareketler, hatta işçi hareketleri ve örgütlenmesi açısından en güçlü örgütse de, bölgenin tek sosyalist örgütü de değildi. Sosyalist federasyona göre daha sınırlı bir etki alanına sahip

---

[328] BOA, **DH. SYS.** 65/7. 17 CA 1330. 4 Mayıs 1912.
Dimitar Vlahov, 1903-1904'te Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün Merkez Komitesi'ne girmiş, 1908 yılında yapılan seçimlerde Federal Halk Partisi'nin adayı olarak Selanik'ten vekil seçilmiş ve 1908-1912 yılları arasında milletvekilliği yapmıştı. Vlahov'un Benaroya tarafından kurulmuş Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'na katılması ise, Cemiyetler Kanunu'nun çıkmasıyla birlikte Federal Halk Partisi'nin 1910 yılı yazında kapatılması sonrası olmuştu. (Mete Tunçay, "Dimitar Vlahov ve (Dokuz Dilde Çıkan) Balkan Federasyonu Dergisi (1924-1932)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 1, Bahar 2005, s. 209.)

[329] E. Atilla Aytekin, "The Ottoman-Turkish Labour Movement and International Solidarity: A Hundred Years Ago, A Hundred Yeras Later", 2002, (Çevrimiçi) http://www.arbark.se/pdf_wrd/Aytekin_int.pdf, 08.12.2011, s. 7.

[330] "Selanik'te Sosyalistler", **Tanin**, No: 848, 31 KE 1326, 13 Ocak 1911, s. 2.

olmakla birlikte, sık sık bu federasyona tepki göstererek karşı çıkan Glavinof başkanlığındaki Bulgar Sosyalist Merkezi, diğer sosyalist örgütler arasında en fazla öne çıkanı olmuştu. Bunun dışında Selanik'te ticarî işletmelerde çalışan Bulgar işçilerin kurduğu Selanik Osmanlı Sosyal Demokrat Amele Fırkası[331], Yenice Kazası'nda fabrika işçilerini sosyalizme yönlendirebilmek adına toplantılar yapan Ermeni Sosyalist Hınçakyan Cemiyeti vb. örgütler de Selanik'teki diğer sosyalist örgütlerdi.[332]

Bölgede Selanik dışındaki alanlarda ise Bulgar sosyalistler ön plandaydı. Manastır Eyaleti Köprülü Kazası'nda 1909'da Bulgarlar tarafından *Amele Kulübü* adı altında sosyalist bir fırka kurulmuştu. Kulübe 200 civarında Bulgar üye olmuştu.[333] Kaymakam, sosyalistlerin Üsküp, Selanik ve diğer bazı kazalarda daha bu tarzda cemiyetler oluşturduğunu belirtmişti. Kulüp, kendisine ait toplantı yerlerinde Müslümanları da bünyesine dahil edebilmek için içki içilmesini yasaklamış ve sadece çay içilmesine izin vermişti.[334]

Bulgar kökenli sosyalist hareket de, Ermeniler gibi 1890'larla birlikte sosyalizmin yayılması için çalışmalara başlamıştı. Bulgar sosyalistler daha 1894'te sosyalist fikirleri yaymak için Filibe'de *Borya (çarpışma)* isimli bir gazete çıkarmaya başlamıştı.[335] Osmanlı'da, işçi bayramı olarak kabul edilen 1 Mayıs gününde kutlamalar yapılmasına yönelik ilk faaliyetler de Bulgar sosyalistlerince gerçekleştirilmişti. 1895 yılının 1 Mayıs günü sosyalistler ellerinde bayraklar ve önlerinde bir bandoyla Sofya sokaklarında 1 Mayıs'ı kutlamıştı.[336]

---

[331] Selanik Osmanlı Sosyal Demokrat Amele Fırkası 1910 yılında resmî ilmühaber almak için yerel yönetime nizamnamesini vermişti. Valilik bölgede sosyalizmin yayılmaya başlamasından endişe ederek ilmühaber vermek istememiş ve konuyu Dahiliye Nezareti'yle de görüşmüştü. Fırka'nın nizamnamesinin 3. maddesinde, "*cemiyetin Selanik'te ve çevre kasabalarda mevcut işçileri sendika halinde tertip edeceği"* belirtilmiş olduğundan, bölgede kamu yararına yönelik hizmet sunan işletmelerin işçilerini de sendikalaşmaya yönlendirebileceği gerekçesiyle Ta'til-i Eşgal Kanunu'na aykırı bulunmuş ve ilmühaber verilmemişti. (BOA, **DH. İD.** 126/7. 28 ZA 1328. 1 Aralık 1910.)
[332] Vardağlı, **a.g.e.**, s. 35-36.
[333] BOA, **TFR. I. KV.** 215/21444. 3 M 1327. 25 Ocak 1909.
[334] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2817/53. 12 M 1327. 3 Şubat 1909. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2817.
[335] BOA, **A. MTZ. (04).** 25/4. 10 N 1311. 17 Mart 1894.
[336] BOA, **A. MTZ. (04).** 27/85. 6 Za 1312. 1 Mayıs 1895.

Bulgar sosyalistler sadece Bulgaristan sınırlarında sosyalist faaliyetlerde bulunmamış, İstanbul'dan Edirne'ye ve Rumeli Vilayetleri'nden İzmir'e kadar birçok yere yayılarak sosyalizm ve anarşizmin yayılması için çaba göstermişti. Hatta bunun için Avrupa'daki sosyalist merkezlere çağrıda bulunarak, sosyalizmi yayma çabaları için kendilerine yardım edilmesini talep etmişlerdi. Devlet yönetimi, sosyalistlerin bu faaliyetlerinin Bulgar hükümeti tarafından da desteklendiğini ve Osmanlı'ya zarar vermek için kullanıldığını düşünerek, tehlike altında gördüğü vilayetler ve bölgelerin mahalli yönetimlerine tedbirlerini sıkılaştırmaları ve sosyalistler konusunda dikkatli olmalarını emretmişti.[337] 1904'te Üsküp'te 20 kadar Bulgar gencin sosyalizm ve anarşizm fikrini yaymak için tren ve demiryolu bölgelerinde gezdikleri ve işçiler arasında faaliyetlerde bulundukları anlaşılınca, bunların tespit edilerek uzaklaştırılmalarına çalışılmıştı. Bunun için de kıyafet değiştirecek gizli bir polisin işçiler arasına girmesi ve gizli yapılanmayı deşifre etmesi hedeflenmişti.[338] Özellikle Rumeli bölgesinde Şark Demiryollarını hedef alan birçok grev ve işçi eyleminde devlet hep Bulgar sosyalistlerin teşvik ve tahrikleri üstünde durmuştu. *"Erbab-ı fesad"* olarak nitelendirilen bu gibi kişilerin tespit edilmesi ve ülkeye sokulmaması için gümrüklerde ve limanlarda daha sıkı inceleme yapılması ilgili makamlara bildirilmişti.[339]

Bulgar sosyalistlerinin işçileri örgütlemeye ve grevlere teşvik etmesi 1908 yılındaki grevlerde açıkça görülmüştü. Rumeli demiryolları yönetimi, Bulgaristan'dan Edirne'ye gelerek şirket işçilerini greve teşvik ve işletme aleyhinde tahrik eden Rump, Davidyan ve Hoşliyan adlı sosyalistlerin ülke dışına çıkarılması için şikâyet ederken[340], bir başka Bulgar sosyalist Edirne'de işçileri greve teşvik ettiği suçlamasıyla Bulgaristan'a geri gönderilmişti.[341] İstanbul'da işçileri greve teşvik ettiği için Bulgaristan'a geri gönderilen Davityan'ın kısa süre sonra Edirne'de

[337] BOA, **Y. A. HUS.** 511/75. 26 RA 1325. 9 Mayıs 1907.
[338] BOA, **TFR. I. UM.** 5/436. 27 RA 1322. 11 Haziran 1904.
[339] BOA, **DH. EO.** 528/83. 18 CA 1326. 18 Haziran 1908. DH. EO. Dosya No: 528.
[340] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2790/45. 3 Ş 1326. 31 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2790.; BOA, **ZB.** 621/88. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 621/98. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.
[341] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2801/28. 14 N 1326. 10 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2801.

de aynı gerekçeyle gözaltına alınması, Bulgar sosyalistlerin oldukça aktif olduğunu göstermekteydi.[342]

2.2.2.3. 1908 Sonrası İstanbul'da Sosyalist Hareket

2.2.2.3.1. Toplumsal Araştırmalar Grubu ve İşçi Kulüpleri

Osmanlı'da II. Meşrutiyeti izleyen yıllarda, işçi kesimi ve sanayinin görece yoğun olduğu İstanbul ve Selanik gibi bölgelerde bazı sosyalist kulüpler ve Sosyal Bilimler Araştırma Grupları kurulmuştu. Bunlardan biri de 1909 yılında İstanbul Galata'da da gizli olarak faaliyete başlamıştı. İstanbul'da işçi sınıfını eğitmek, sosyalist fikri yaymak, kapitalizme karşı mücadele etmek ve işçileri örgütleyebilmek gibi amaçlarla kurulan kulüp, devletin tepkisine takılmamak için *Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti* (*Group d'Etudes Sociales)* adıyla kurulmuştu. Grup sendikal anlamda da yoğun çalışarak 1909'da ilk olarak terzi ve şemsiye imalatı işçilerini kapsayan 2 sendika kurduktan sonra; değirmen, liman, marangozhane, pastane, halı imalathanesi, mücellitler, dizgiciler, müstahdemler, kadın işçiler ve berberlere yönelik 10 sendika daha örgütlemişti.[343]

Rum, Ermeni, Yahudi ve Türklerin devam ettiği bu ve benzeri kulüpler, 1910'da Cemiyetler Kanunu engeline takılarak kapatılmıştı. Aralık 1910'da basında Galata'daki sosyalist kulübün devlet tarafından bir hafta içinde kapatılacağı haber verilmişti.[344] 200 üyeye sahip İstanbul'daki kulüp gibi, Selanik'teki sosyalist kulüp de emniyet ve asayiş açısından tehlikeli olduğu gerekçesiyle kapatılmıştı.[345]

1912 yılında yasal uygulamalarda yaşanan gevşeme sonrası bu kulüpler yeniden açılmaya başlamıştı. *Galata Sosyalist Kulübü* de 18 Şubat 1912'de resmî izin alarak yeniden faaliyete geçmişti. Kulübün kuruluş ismi Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti olarak aynen korunmuştu. Devlete verilen beyannamede kuruluş

---

[342] BOA, **DH. MKT.** 1285/81. 30 B 1326. 28 Ağustos 1908.; BOA, **DH. MKT. PRK.** 2790/72. 3 Ş 1326. 31 Ağustos 1908. BOA, **DH. MKT. PRK.** Dosya No: 2790.; BOA, **ZB.** 325/121. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.
[343] Silier, **a.g.e.**, s. 24.
[344] "Sosyalist Kulübünün Seddi", **Muahede**, No: 10, 22 Teşrinisani 1326, 5 Aralık 1910, s. 3.
[345] "Sosyalist Kulüpleri", **Azad**, No: 3, 21 TS 1326, 4 Aralık 1910, s. 2.

amacı olarak; eğitim, mütalaa ve yazı sayesinde sosyal ve iktisadî bilimlerin, özellikle de bu bilimler içinde en önemlisi olan işçi hayatı ve işçi nazariyelerini (teori-görüşlerinin) bilen kişiler yetiştirerek işçilerin haklarını korumaya çalışmak olarak bildirilmişti.[346] Bu kulüp, zenne ceketi işçileri, Şişli işçileri, döşemeciler, mücellitler, erkek terziler, değirmenciler, berberler, ticaret ve sanayi işçileri, bira fabrikaları işçileri, eczane işçileri, tütün işçileri derneklerinin birleşmesiyle kurulmuş ve geniş bir tabana sahip olmuştu. 1913 yılında Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan suikasttan sonra bu tür kulüp ve cemiyetler üzerindeki baskının artmasıyla birlikte, Galata Sosyalist Kulübü de faaliyetlerine son vererek dağılmıştı.[347]

2.2.2.3.2. Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Hüseyin Hilmi

Osmanlı'da bir siyasî hareket olarak Türkler tarafından kurulan ilk sosyalist parti, Hüseyin Hilmi'nin Osmanlı Sosyalist Fırkası'ydı. Merkezi İstanbul Nuruosmaniye'de olmak üzere kurulması planlanan bu fırka için ilk izin başvurusu nizamnamesindeki eksiklikler nedeniyle reddedilmişti. Daha sonra nizamnamedeki eksikliklerin tamamlanması üzerine İstanbul Valiliği tarafından Eylül 1910'da Cemiyetler Kanunu'na uygun olduğu belirtilmişti.[348] Osmanlı Sosyalist Fırkası, meclise vekil gönderecek kadar güçlü bir parti olamamıştı. Bunun yerine bazı seçilmiş vekillerle temas halinde olmuş ve çalışmalar yürütmüştü. Parti uluslar arası alanda ise daha etkin olmuştu. Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkelerindeki sosyalist hareketlerle işbirliği yapmış, Sosyalist Enternasyonale de üye olmuştu. 1913 yılında Mahmut Şevket Paşa suikastinin ardından partinin faaliyetleri sosyalist hareketin geneli gibi durgunlaşarak yok olma sürecine girmişti.[349]

Fırkanın sadece siyasî bir parti olarak faaliyette bulunduğu da düşünülmemelidir. Nitekim Osmanlı'da sosyalist nitelikteki fırkalar, gerek işçilerle, gerekse sendika ve diğer işçi cemiyetleriyle her zaman içli dışlı olmuştu. 1910

---

[346] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49. Lef. 3, 12 CA 1341. 31 Aralık 1922.
[347] "Galata Sosyalist Kulübü", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 368.
[348] BOA, **DH. SYS.** 53/2. 17 N 1328. 22 Eylül 1910.
[349] Yusuf Tekin, "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket "İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S. 57/4, 2002, s. 175.

yılında 2.000 civarında kömür hamalı tarafından yapılan grevde grevci işçilere hak ve hukuklarına yönelik konuşma yapan sosyalist bir gencin 8 saat gözaltında tutulması da, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın yayın organlarından Sosyalist gazetesinde şiddetle protesto edilmişti.[350]

Hüseyin Hilmi başkanlığındaki Osmanlı Sosyalist Fırkası, 26 Şubat 1910'dan itibaren, daha sonraları Hüseyin Hilmi'nin de İştirakçi Hilmi olarak adlandırılmasına yol açacak *İştirak* adıyla bir gazete yayınlamaya başlamıştı. Yabancı ülkelerdeki sol eylemler ve Osmanlı'da işçilerin durumu ve sorunlarıyla ilgili yayın yapan gazete, sosyalist fikirlerin halk arasında yayılması amacıyla aralıklarla sürdürdüğü yayın hayatını 9 Ekim 1912'de kesin olarak sonlandırmıştı.[351]

İştirak, 1912'de kesin olarak kapatılmasından önce de çeşitli haberleri nedeniyle yayın hayatına ara vermek zorunda bırakılmıştı. Yayın hayatına ilk arayı, öldürülen gazeteci Ahmet Samim'le ilgili çıkan 17. özel sayısı üzerine 13 Haziran 1910'da Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılmasıyla vermişti.[352] İştirakin bu kapatılma süresi kısa sürmüş ve Ağustos ayında Divan-ı Harb-i Örfi tarafından tekrar yayınlanmasına izin verilmişti.[353] Ancak 20. sayısında Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın beyanname ve programını yayınlaması nedeniyle Eylül ayında yeniden kapatılmıştı.[354] İştirakin kapalı olduğu dönemlerde, gazeteye ikame olarak "*İnsaniyet", "Medeniyet"* ve *"Sosyalist"* adlarını taşıyan gazeteler yayınlanmıştı.[355] İştirak tekrar yayın hayatına başladığı 27 Temmuz 1912 tarihli nüshasında, *Mecmua-i Fenniye ve İçtimâiye* adlı 32 sayfa olarak yayınlanacak bir aylık dergi yayınlamayı planladıklarını belirterek, dergide Karl Marks'ın Kapital'ini de parça parça Türkçeye çevireceklerini belirtmişti.[356] Ancak bu derginin varlığına dair herhangi bir kayıt mevcut olmayıp, muhtemelen yakın gelecekte sürgün ve kapatma cezaları sonrası bu teşebbüs de düşünceden öteye geçememişti.

---

[350] "Bir Kanunsuzluk Daha", **Sosyalist**, No: 2, 16 Teşrinisani 1326, 29 Kasım 1910, s. 3.
[351] TC Milli Eğitim Bakanlığı, **a.g.e.**, s. 25.
[352] Tekin, **a.g.e.**, s. 173-174.
[353] "İştirak", **Selamet-i Umumiye**, No: 19,9 Ağustos 1326, 22 Ağustos 1910, s. 4.
[354] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, **a.g.e.**, s. 46.
[355] Tekin, **a.g.e.**, s. 173-174.
[356] **İştirak**, No: 1, 13 Şaban 1330, 27 Temmuz 1912, s. 3.

İştirak gazetesinin kapatılması sonrası yedek yayın organlarından biri olarak İnsaniyet, 20 Ağustos 1910'da yayınlanmaya başlamıştı. Gazete, ilk sayısında mesleğini, insanlığın kahır çeken, alnının teriyle, kolunun gücüyle, elinin emeğiyle yaşamaya çalışan işçileri korumak, ezilen haklarını, gasp edilen hukuklarını müdafaa etmek olarak açıklamıştı. Cinsiyet ve mezhep fark etmeksizin imparatorluktaki kadın erkek Türk, Rum, Arap, Ermeni, Arnavut, Çerkes, Yahudi, Laz, Fransız, Amerikalı, İngiliz, Çinli, Avustralyalı, Hintli, Brezilyalı vb. tüm halkları bir tutacağını ve ayrım yapmayacağını ifade eden gazetenin sloganı da bu hedefe uygun olarak belirlenmişti: *Milletim Nev-i Beşer, Vatanım Ruy-i Zemin*.[357]

Gazete sosyalizme karşı yapılan "hayal ve rüya peşinde koşmaktan ibaret düşünce" suçlamalarına da tepki göstererek; sosyalizmin bu kişilerin düşündüğü gibi tek bir kısımdan ibaret olmadığını ve genel sosyalistlik, işçi sosyalistliği, Katolik sosyalistliği, Protestan sosyalistliği, demokrat sosyalistliği, kürsü sosyalistliği, devlet sosyalistliği, hayalci (ütopik) sosyalistlik ve hümanist sosyalistlik gibi birçok çeşidi olduğu şeklinde cevap vermiş ve yaptığı bu derinleştirme ile Osmanlı'da sosyalizm fikrini bilimsel anlamda da detaylandırmaya çalışmıştı. Kendisinin de hümanist sosyalizmin takipçisi olacağını ifade eden gazete, bu yolda yapmaya gayret edeceği faaliyetleri ise şu şekilde saymıştı:[358]

- Sermayedarlar ile işçiler arasında, daha genel bir tabirle sermaye ile emek arasında güçlü bir bağ kurarak sermayenin serbestliğinin mümkün mertebe önünü almak ve işçiye bağımlı hale getirmek, *bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler* kuralına tâbi hareket etmemek,

- Şahsî sermayeler yerine anonim sermayeler ihdas edebilmek, meşru yollar kullanılarak zayıfların zenginler tarafından memnun edilmesi ve korunmasını sağlamak, tüm tekellerin kaldırılmasına gayret etmek,

---

[357] "Meslek", **İnsaniyet**, No: 1, 13 Ş 1328, 20 Ağustos 1910, s. 1-2.
[358] İbn-i Tahir İsmail Faik, "Sosyalizm Efkârı I" (I. Sayının Devamı), **İnsaniyet**, No: 2, 12 Ağustos 1326, 25 Ağustos 1910, s. 14-15.

- İşçilerin maddi olduğu kadar manevi terbiye ve gelişimlerine de çalışmak, işçilerin her türlü problemlerini dinleyerek onlara yol göstermek,

İştirak'in tekrar kapatılması sonrası *Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Naşir-i Efkârıdır* ibaresi ve aynen İnsaniyet ve ikinci yayın dönemindeki İştirak gibi *Milletim Nev-i Beşer, Vatanım Ruy-i Zemin* sloganı ile 19 Aralık 1910'da ikame bir gazete olarak *Medeniyet* gazetesi yayın hayatına başlamıştı.[359] Bir diğer yedek gazete olarak *Sosyalist* de, 1910 yılında yayın hayatına başlamıştı. Ancak yayınlarının devlet tarafından olumsuz karşılanması sonrası 28 Kasım 1910'da süresiz olarak kapatılmıştı. Gazetenin müdürü Namık Hasan Bey, Matbuat Nizamnamesi'nin 28 ve 30. maddeleri gereğince mahkeme sonucu 2 ay hapis ve 25 lira para cezasına çarptırılmıştı.[360] 1908 sonrası dönemde Matbuat Nizamnamesi hükümlerine aykırılıktan dolayı kapatılma, sosyalist fikri savunan gazetelerin bir nevî kaderi haline gelmişti. İştirak ve Sosyalist dışında, aynı çizgideki İnsaniyet de 1910 Aralık'ta devlet tarafından uygun görülmeyen yayınları nedeniyle kapatılmıştı.[361]

Osmanlı Sosyalist Fırkası dışında Türk sosyalistler tarafından 1912'de Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası adı altında başka bir sosyalist cemiyet daha kurulmak istenmiş, ancak devlet engeline takılmıştı. Cemiyetin programının kanunlara aykırı bir takım hükümler içerdiği belirtilerek, Cemiyetler Kanunu'nun 3. maddesi gereğince kurulmasına izin verilmemişti. İstanbul Valiliği'nin de cemiyetin kurulmasında tereddüt etmesine neden olan şüphelerinin kaynağı ise, cemiyetin programındaki sosyalist nitelikli hedeflerdi. Cemiyetin sosyalist nitelikli bu hedefleri, ilgili kanunun 3. maddesinde belirtilen, *kanunî hükümlere ve genel adaba*

---

[359] "İttihad ve İşçiler Meyanında Taksim-i E'mâl Kaidesi", **Medeniyet**, No: 1, 6 KE 1326, 19 Aralık 1910, s. 2.
[360] "Hüküm", **Muahedat**, No: 12, 24 Teşrinisani 1326, 7 Aralık 1910, s. 4.
[361] İnsaniyet Gazetesinin 6 Aralık 1910 tarihli nüshasındaki zararlı telkinler nedeniyle kapatılma cezasına çarptırıldığı Muahede Gazetesinde bildirilmişti. ("Ta'til", **Muahede**, No: 14, 26 Teşrinisani 1326, 9 Aralık 1910, s. 2-3.) Gazetenin kapatılma kararı sonrası Müdür İsmail Faik Bey, yazı heyetinden Mehmed Asaf Bey ve Hüseyin Hilmi'nin yakalanarak Divan-ı Harb-i Örfi'ye teslim edilmesi Emniyet Müdürlüğü'ne bildirilmişti. (BOA, **DH. EUM. KADL.** 21/76. 5 KE 1326. 18 Aralık 1910.) Bu emirden 2 gün sonra, Hüseyin Hilmi Bey'in yakalanarak Divan-ı Harbi Örfi'ye teslim edildiği bildirilmişti. (BOA, **DH. EUM. VRK.** 6/73. 17 Z 1328. 20 Aralık 1910.) Yazarlardan Mehmed Asaf Bey, yargılanmasından sonra sürgün ile cezalandırılmış ve İstanbul dışına çıkarılmıştı. (BOA, **DH. EUM. KADL.** 14/41. 19 R 1329. 19 Nisan 1911.; BOA, **İ. HB.** 84/1329R-061. 12 R 1329. 12 Nisan 1911.)

aykırı, devletin ve milletin bütünlüğünü ve genel asayişi ve yürürlükteki hükümetin işleyişini ihlal edici ve Osmanlı'nın farklı milletlerden unsurlarını siyasî olarak ayırma amacına dayanan cemiyetler kurulması uygun değildir hükmü çerçevesinde devlet tarafından kabul edilmemişti.[362]

1908 sonrası Osmanlı sosyalizmi genel olarak değerlendirilirse, Ermeni, Bulgar, Rum ve Yahudilere ait sosyalist örgütlerin Türk unsura göre çok daha aktif olduğu görülmektedir. Bu aktiflik grev gibi işçi hareketlerinde olduğu gibi, kurulan işçi cemiyetleri ve sendikalar açısından da geçerliydi. Osmanlı Sosyalist Fırkası, Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası gibi sınırlı örnekler dışında Türk sosyalizminin pek öne çıkmadığı görülmüştü. 1913-1918 arasında geçecek dönemse, grevler ve işçi örgütlenmesinin geneli için olduğu gibi, sosyalist hareketin de büyük bir durgunluk içine gireceği bir dönem olmuştu. Ülkede sosyalist hareketin tekrar dikkat çekecek hale gelmesi, ancak savaş sonrasında, yani 1919'larla birlikte olacaktı. Ancak bu yeni dönemin geçmişe göre oldukça farklı bir karakteri olacaktı. Bu da, Rumeli bölgesinin kaybedilmesi, Ermeni ve Bulgar nüfustaki azalmalar sonrası ülkede sosyalist harekette doğal olarak Türk unsurun öne çıkması olacaktı. Üçüncü bölümde, yapılan grevlerde de göreceğimiz üzere 1919 sonrası bu yeni dönemde üye sayısı açısından önemli bir güce ulaşacak bu sosyalist örgütler işçi eylemlerinde de rol alacaktı.

1913'e kadar geçecek sürede ülkede Türk unsur dışında azınlıkların yoğun olması, sosyalizm fikrinin de *yerleşmesi* için elverişli bir ortam teşkil etmişti. Ancak bu durumun sosyalizmin *yayılması* açısındansa olumsuz bir etki yarattığını ifade edebiliriz. Çünkü her ne kadar etnik veya dinî farklılıklarına rağmen işçiler ve halkın tümüne açık olduğu belirtilse de, özellikle azınlıklar öncülüğündeki sosyalist parti ve örgütlerin bu hedefi gerçekleştiremediği görülmüştü. Bir örgütün kurucuları ve yöneticilerin kimliği, o örgütün tabanına da yansımış, sosyalist örgütlenmede de etnik ve dinî farklılıklar, yani milliyetçilik bir ölçüt haline gelmişti.[363] Ermeniler için

---

[362] BOA, **ŞD.** 2382/14. 10 S 1331. 19 Ocak 1913.
[363] Alexander Lyon Macfie, **The End of the Ottoman Empire 1908-1923**, New York, Addison Wesley Longman Ltd., 1998, s. 37.

bu ölçütün önemli bir kriter olması, kurdukları sosyalist örgütlerin de yine kendi milletlerinden işçi ve halk arasında taban bulmasına neden olmuştu. Ancak bu durum sadece Ermeniler için geçerli değildi. Makedonya Sosyalist İhtilal Komitesi tarafından 1896 yılında Sofya'da sokaklara yapıştırılan ve dağıtılan beyannamelerde, *Makedonya Ahalisine, Makedonya İhtilalcilerine* şeklinde seslenilmesi,[364] buradaki sosyalist örgütlenmenin de hedef kitlesinin darlığını göstermekteydi. Farklı unsurlar arasındaki milliyetçi çekişmeler işçileri de birlik ve dayanışmadan yoksun bırakırken, işçi hareketlerini de büyük zaafa uğratmıştı.[365]

2.2.3. 1919 Sonrası Osmanlıda Sosyalist Hareket ve Türk Sosyalizmi

Mustafa Suphi önderliğinde Bakü'de yayınlanan Yeni Dünya gazetesinin 17 Şubat 1921 tarihli nüshasında, *Asıl işçi ve sosyalizm harekâtı 1919'da başlar. Türkiye'nin ve bilhassa İstanbul'un bu tarihte içtimâi, iktisadî ve siyâsi vaziyetine ufak bir nazar atfedilirse, bu harekatın büyük vüsatla intişarının ne kadar tabiî ve zarurî olduğu layıkıyla taayyün eder.* denmişti. Bu canlılığın altında yatan en önemli nedenlerden birisi olarak, I. Dünya Savaşı sonrası ülke ekonomisinin içine düştüğü olumsuz durum gösterilmişti. Osmanlı'nın savaşın galibi ülkelerin müdahaleleriyle yaşadığı çöküntünün, Türkiye'de işçi ve sosyalizm cereyanlarının kuvvetlenmesine ve yaygınlaşmasına yol açtığı, 1919'la birlikte Osmanlı'da işçiler arasında sınıf bilincinin geliştiği vurgulanarak, teşkilatlanmamış işçi sayısının her ne kadar yüksek olsa da, 40.000 civarında örgütlenmiş işçinin olduğu ileri sürülmüştü.[366]

Osmanlı'da sosyalizmin farklı etnik ve dinden unsurlar temelinde yaşadığı gelişmenin ülkede sosyalist hareketin yine bu farklı unsurlara göre şekillenmesi ve sosyalizmle milliyetçiliğin iç içe geçtiği bir yapı kazanması *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* adlı derlemede oldukça ayrıntılı ortaya konmuştur. Yahudiler, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler ve Makedonyalılar öncülüğünde sosyalist hareketin yaşadığı gelişim ve etnik-dinî bölünme için bkz. Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010. Tunçay'ın çalışmayla ilgili genel değerlendirmesindeki bir ifadesi, 1919 öncesi Osmanlı sosyalizminin de iyi bir özetidir: *Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında sosyalizm ve komünizm çeşitli grupların çatışan milliyetçilikleri için birer araç olarak kullanılmıştır.* (Mete Tunçay, "Sonuç Yerine", Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 256.)

[364] BOA, **A. MTZ. (04).** 33/56. 28 ZA 1313. 11 Mayıs 1896.

[365] Donald Quataert, "Selânik'teki İşçiler 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 119.

[366] Mete Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **Tarih ve Toplum**, S. 64, Nisan 1989, s. 38.

1922 yılında İstanbul'da yayın hayatına başlayan sosyalist nitelikli Mürettibin-i Osmaniye Cemiyetinin yayın organı Bugün Dergisi'nde de I. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyalist hareketin sistemli bir şekilde başlamış olduğu ifade edilmişti. Savaş öncesi sosyalist faaliyetlerin bireysel bazda ve bir iki zayıf cemiyet öncülüğünde cereyan ettiği, savaş sonrası dönemde ise İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Komunist Fırkası önderliğinde sosyalist teşkilatlanma ve işçi örgütlenmesinin hız ve güç kazandığı ileri sürülmüştü.[367]

Bu sosyalist yayınların elbette 1919 yılı öncesinde, 1890'lardan başlayarak azınlıklar öncülüğünde yeşermekte olan Osmanlı sosyalist hareketlerinden haberi vardı. Ancak azınlıklar öncülüğünde yürütülen bu sosyalist faaliyetlerin yine azınlıklara mahsus kalması ve 1919'a kadar geçen sürede örgütlü Türk sosyalist hareketinin çok kısıtlı ve sınırlı olması, bu gidişatı değiştiren 1919 yılını da Türk sosyalistlerin gözünde bir milat haline getirmektedir. Nitekim aşağıda da görüleceği üzere bu tarihten sonra Türkler öncülüğünde kurulan sosyalist cemiyet sayısında bir artış olmuş, bundan ziyade sosyalist hareketin Türk işçisi ve halkı arasında da taban bulmaya başlaması söz konusu olmuştu.

1919 sonrası kurulan sosyalist cemiyetlerin bir özelliği, işçi sendikasından ziyade siyasî partiler olarak kurulmalarıydı. Ancak bu fırkaların çalışma hayatındaki faaliyetleriyle siyasî faaliyetlerine göre daha fazla ön plana çıktığını belirtmemiz gerekir. Söz konusu kuruluşlar vapur şirketi, elektrik şirketi, tramvay ve tünel şirketi gibi işletmelerin işçilerini örgütleyerek, işçilerin işverenlerle arasındaki anlaşmazlıklardan talep listelerinin belirlenmesine, taraflar arasındaki müzakerelerin yürütülmesinden grev kararı alınmasına kadar birçok alanda aktif görev almışlardı.[368] Siyasî fırkalar dışında gazete işçilerini örgütleyen Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti ve benzer sosyalist örgütler de vardı.[369] Ancak bu cemiyet de dahil olmak üzere dönemin sosyalist işçi örgütlenmesi ve işçi hareketleri sosyalist fırkalar tarafından

[367] "Hep Bir Araya", **Bugün**, No: 1, 18 Temmuz 1338, 18 Temmuz 1322, s. 2.
[368] 1921 yılında İstanbul'daki Tünel, Tramvay ve Elektrik şirketleri işçilerinin işverenleriyle yaşadığı anlaşmazlıklar ve grevlerinde Türkiye Sosyalist Fırkasının sürecin tümünde taraf olduğu görülmüştü. İlgili anlaşmazlıklarla ilgili TSF'nin bir yöneticisi ile yapılmış mülakat için bkz.; "Elektrik Amelesi-Metalibi Kabul Edilmezse Grev", **Alemdar**, No: 3067-767, 7 Şubat 1337, 7 Şubat 1921, s. 2.
[369] **Bugün**, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922.

yürütülmekteydi. Bu fırkaların sendikal nitelikleriyle ilgili olarak dönemin sosyalist yayınlarından Aydınlık'ta Sadrettin Celal de bu durumu şu şekilde belirtmişti:[370]

Türkiye Sosyalist Fırkası, İşçi Sosyalist Fırkası ve Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan ayrıldıktan sonra kurulan Türkiye Müstakil Sosyalist Fırkası. Bütün bu teşkilatlar, fırka ismini taşımakla beraber, gerçekte az çok sendika mahiyetindedirler…

Bu sosyalist örgütlenmeleri saymaya geçmeden önce şunu da belirtmek gerekir ki, son dönemdeki Osmanlı Türk sosyalist örgütlerinin temel hedefi, Avrupa'daki benzerleri gibi devlet yönetimine sahip olacak şekilde bir siyasî örgütlenme kurmak ya da toplumun tamamını sosyalist fikir kapsamında dönüştürmek değildi. Aslında kurulan her sosyalist cemiyetin programında buna yönelik hedefler görmekteyiz. Ancak çok yeni kurulmuş olmaları ve taban açısından yaşadıkları sıkıntılar, Osmanlı'daki Türk sosyalist örgütlerini böyle bir hedeften uzak tutmuştu. Avrupa'daki benzer sosyalist örgütlerse, daha kurumsal ve köklü hale gelmiş olmanın bir sonucu olarak, yalnız kendi haklarını aramakla yetinmeyerek, görüşlerini tüm halka yayabilmek amacıyla devlet yönetiminde söz sahibi olmayı da hedeflemekteydi. Osmanlı'da ise farklı olarak, sosyalist örgütlerin temel hedef kitlesinin işçiler olduğu, bizzat bu sosyalist örgütlerin yayın organlarında ifade edilmekteydi.[371]

2.2.3.1. Dr. Hasan Rıza ve Sosyal Demokrat Fırkası

Hasan Rıza 1912'de Osmanlı İşçi ve Çiftçi Fırkası'nı kurmak istemiş ama devlet engeline takılmıştı.[372] 1919 yılında ise bu girişimini tekrarlamış ve Osmanlı-Türkiye ibareleri değişikliği dışında aynı isimle sosyalist bir örgüt kurmuştu.[373] Fırka, tüm işçi, amele ve çiftçilerin çalışma şartlarını sosyal demokrat esaslara uyumlu hale getirmeyi vaat etmiş, ziraî, sınaî, iktisadî sendikalar kurarak bunları

---

[370] Sadrettin Celal, "(Dernek-Sendika) Nedir ve Nasıl Teşkil Edilir?", **Aydınlık**, No: 8, 20 Ağustos 1922, s. 203-204.
[371] "Türkiye'de Amele Meselesi", **Alemdar**, No: 32, 28 Nisan 1227, 28 Nisan 1921, s. 1.
[372] BOA, **ŞD.** 2382/14. **a.g.e.**
[373] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-77. 17 Ağustos 1335. 18 Ağustos 1919.

birleştirme, bütün işçi haklarının sermaye sahiplerine karşı korunması için yardım cemiyetleri oluşturulması gibi hedefler belirlemişti. Ancak dönemin sosyal, siyasî ve ekonomik sıkıntıları sadece bu hedeflere ulaşmayı imkansızlaştırmakla kalmamış, Fırka'nın da dağılmasına neden olmuştu.[374] 1921 yılından itibaren idare heyeti seçiminde yolsuzluklar yapıldığı iddiasıyla fırkanın bazı üyeleri ve cemiyetin faaliyetlerine karşı şirketlerin şikâyetleri üzerine fırka güç kaybetmeye başlamıştı. Şikâyetler sonrası yapılan tahkikatta, fırkanın ilk kuruluş aşamasında Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak nizamnamesini beyan etmediği ve sadece programını belirten bir kağıt verdiği ortaya çıkınca, fırkanın bundan önceki faaliyetlerinin de yok hükmünde sayılması gerektiği belirtilmişti.[375] 1922'de önce işçilerin, sonra da diğer temsilcilerinin ayrılmasıyla birlikte parti de yok olma sürecine girmişti.[376]

2.2.3.2. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve Kurtuluş Mecmuası

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) Dr. Şefik Hüsnü öncülüğünde işçi ve çiftçi sınıfının siyasî ve iktisadî hak ve çıkarlarını korumak amacıyla 1919 yılında kurulmuştu.[377] TİÇSF'nin bazı üyeleri, daha sonra millî mücadele döneminde aktif mücadeleye katılmış, diğer üyelerse sosyalizmin ancak proletarya ile yayılabileceğine inanarak, işçi sınıfının büyük kesimini barındıran İstanbul'da kalmayı tercih etmiş ve Anadolu'ya geçmemişlerdi.[378] Parti 24 Ekim 1919'da İstanbul'da 2.000 işçinin katıldığı ve seçimler öncesinde işçi haklarının korunması ve seçimleri etkileyebilmeyi amaçlayan bir miting düzenlenmesine öncülük etmişti. Gösteriye birçok işçi cemiyeti ve sendikası katılmıştı. İşçi temsilcilerinin konuşmalar yaptığı miting, Doktor Şefik Hüsnü tarafından Osmanlı'da işçi ve amelelerin bir

---

[374] Derya Kömürcü, "Türkiye'de Merkez Sol Siyasetin Tarihsel Kaynakları ve 'Ortanın Solu' ", **İÜ İFMC İktisat Dergisi**, S. 502, Mart-Nisan 2009, s. 43.
[375] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-163. 6 C 1339. 15 Şubat 1921.
[376] Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, **a.g.e.**, s. 83.
[377] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 72/49. **a.g.e.**
[378] Mete Tunçay, "Aydınlık", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 482.

araya gelerek toplu bir şekilde haklarını korumak adına kararlar aldığı ilk gösteri olarak nitelendirilmişti.[379]

Fırka *Kurtuluş Dergisi* adıyla bir de yayın organı çıkarmıştı. *Sosyalizmden Bahseder İlim ve Sanat Mecmuası* tanımlamasıyla çıkan dergide, Osmanlı'da I. Dünya Savaşı yıllarında kendisini millî iktisat uygulamalarıyla gösteren kapitalizmin, ülkenin ekonomik yapısına Avrupa ülkelerine oranla daha büyük zarar verdiği iddia edilmişti. Sosyalizmin Osmanlı'da yayılması için edebiyatçı ve fikir adamlarıyla aydınların bu sisteme sahip çıkmaları ve sosyalizmle ilgili yayın sayısının artmasının zorunlu olduğu belirtilerek, gençlerin ve çalışanların bu yönde eğitilmesi gerektiği ifade edilmişti.[380]

Osmanlı'da sanayi gelişmediği için işçi sınıfının da yetersiz olduğu, bu nedenle ülkede sosyalizmin yayılma imkanı olmadığı eleştirilerine karşı dergide proletarya kavramına ilişkin geniş bir değerlendirme yapılmıştı. Ekonomik yapının tarımsal ağırlıklı bir karakter taşımasının sosyalizmin yayılmasına bir engel teşkil etmeyeceği, işsizler, çiftçiler, köylülerle her türlü çalışanın sosyalizm için yeterli bir altyapı oluşturacağı ileri sürülmüştü.[381] Doktor Şefik Hüsnü, proletarya ve işçi sınıfının zayıflığından dolayı Osmanlı'da sosyalist fikirlerin yer edinemeyeceği iddialarını dile getirenleri sosyalizm hakkında yeterli bilgiye sahip olmamak ve sığ düşünmekle suçlamıştı. Bu doğrultuda bu kişilerin sosyalizmi sadece fabrikalarda veya diğer üretim birimlerinde toplu şekilde çalışan işçilere yönelikmiş gibi değerlendirdiklerini ileri sürmüş, buna karşın sosyalizmin toplumun tamamına yönelik bir sistem olduğu, sadece sanayi işçisinin refahını düşünen bir sistem olmadığını ifade etmişti. Osmanlı açısından proletarya sınıfını sadece sanayi işçileri olarak değil, mal ve mülk sahibi olmayan halkın bütünü olarak belirtmişti.[382]

---

[379] "İntihab İçin Amele İçtimâı", **Kurtuluş Mecmuası**, S. 3, 20 TS 1919, 20 Kasım 1919, s. 65.
[380] "Kurtuluş Yolu", **Kurtuluş Mecmuası**, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, s. 1-4.
[381] Ethem Nejad, "Proletarya Kimlerdir", **Kurtuluş Mecmuası**, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, s. 4-10.; Morris Hillquit, "Sosyalizm Nazariye ve Tatbikatı", Çev. Mehmed Vehbi, **Kurtuluş Mecmuası**, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, s. 14-16.
[382] Doktor Şefik Hüsnü, "Bugün ki Proletarya ve Sınıf Şuuru", **Kurtuluş Mecmuası**, S. 3, 20 TS 1919, 20 Kasım 1919, s. 45-47.

2.2.3.3. İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası

Türk sosyalist hareketinin lider isimlerinden Hüseyin Hilmi, gerek ideolojik, gerekse siyasî duruşu nedeniyle birçok kez gözaltına alınma, tutukluluk ve sürgün gibi cezalarla karşılaşmıştı. 1913 sonrası uzun bir sürgün dönemi yaşayan Hilmi, bundan önce de benzeri cezalara çarptırılmıştı. 1909 yılında meşrutiyet idaresi aleyhinde yaptığı bir konuşma sonrası tutuklanmıştı.[383] 1910 yılında bir kaymakam hakkında yazdığı yazı nedeniyle 1 ay hapis yatan Hilmi, yine aynı dönemlerde Rus Çarı hakkında yazdığı bir yazı nedeniyle de 1 aylık hapis cezasına çarptırılmıştı. Rus Çarı hakkında yazdığı yazı sonrası ceza alması nedeniyle, Avrupa sosyalistleri tarafından da Hilmi Bey lehine birçok makale yayınlanmıştı.[384]

1917'de, *İştirak Gazetesi Sahibi Hüseyin Hilmi* unvanıyla Dahiliye Nezareti'ne çektiği bir telgraftan, Mart 1917 itibariyle Hilmi'nin Ankara Nallıhan'da sürgünde olduğu anlaşılmaktadır. Kendisine her gün verilmekte olan 8 kuruşluk yevmiyeden şikâyet eden Hilmi, "*8 guruş yevmiye ile idame-i hayat itmek mümkün değildir. Hadd-i layığına iblağını rica ederim."* diyerek sürgündeki yaşam şartlarından hoşnut olmadığını ifade etmişti.[385] Mart 1918'de, Hüseyin Hilmi siyasî sürgünlerle birlikte Ankara Vilayeti'ne bağlı bir diğer bölge olan Kırşehir'de tutulmaktaydı.[386] 30 Ekim 1918 tarihli Dahiliye Nezaretinden Ankara Valiliği'ne yollanan bir yazıyla, resmî yazıdaki ismiyle, *İştirakçi Hüseyin Hilmi*'nin sürgün cezası kaldırılmıştı.[387]

Hilmi sürgün cezası biter bitmez 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkası'nı (TSF) kurmuştu. Partinin programında sosyalizmin amacı, eşitsizlik ve adaletsizliğe dayandığı ileri sürülen o günkü toplumun ana kurumlarının değiştirilmesi ve üretim araçlarının devletleştirilmesiyle uluslar arası sosyalist ve işçi örgütleriyle işbirliği

---

[383] "Mürtecî Hilmi", **Tanin**, No: 381, 10 Eylül 1325, 23 Eylül 1909, s. 4.
[384] "Havâdis-i Dahiliye – Heyet-i Tahkikiyede", **Yeni Ses**, No: 1, 28 Eylül 1326, 11 Ekim 1910, s. 3.
[385] BOA, **DH. EUM. 1. ŞB.** 5/12. 21 Mart 1333. 21 Mart 1917.
[386] BOA, **DH. EUM. 1. ŞB.** 10/19. 27 CA 1336. 10 Mart 1918.
[387] BOA, **DH. ŞFR.** 93/8. 30 TE 1334. 30 Ekim 1918.

yapılması olarak belirtilmişti.[388] Hilmi, partinin yayın organı olarak 1919 yılında, daha önce kapatılmış İştirak gazetesi yerine *İdrak* isminde bir gazete çıkarmaya başlamıştı.[389] Ancak İdrak gazetesi de Hilmi'nin diğer yayın organlarıyla aynı kaderi paylaşmış, 22 Temmuz 1919 tarihli nüshalarının tamamı toplatılırken, gazeteye süresiz kapama cezası verilmişti.[390] Hilmi Bey de kısa süre sonra emniyet tarafından gözaltına alınmıştı.[391]

1920 yılında Debbağhane, Tersane ve Tramvay grevlerinin yürütülmesinde başarısıyla öne çıkan parti, bu grev sonrası Hüseyin Hilmi'nin de ün kazanmasıyla her gün yüzlerce yeni üye kazanmaya başlamıştı. Partinin kazandığı prestij sonrası Hilmi, 1921 yılı 1 Mayıs törenlerinde parti başkanı olarak Sadrazam tarafından kabul edilmişti.[392] Moskova'da yayınlanan Rus sosyalistlerine ait Izvestya adlı gazetenin 19 Mayıs 1920 tarihli nüshasında Türkiye'deki siyasî partilerden bahsedilirken, Hüseyin Hilmi liderliğindeki bu örgüte de değinilmiş ve yaptığı işlerle diğer sosyalist örgütlere göre daha fazla öne çıkan bu fırkanın halkın güvenini de kazanmış olduğu ifade edilmişti.[393] Şirket-i Hayriye'nin işçi çıkarmadan önce Hilmi'nin Sosyalist Fırkasının onayını almak zorunda olması, Hilmi ve partisinin sendikal anlamda da önemli bir etkinliğe kavuştuğunu göstermekteydi.[394] Dersaadet Tramvay Şirketi yönetimi de, 1921 yılında işçilerle yaşadığı anlaşmazlıktan dolayı Hilmi Bey'i

---

[388] Üretim araçlarının kamusallaştırılması, halkın egemenliğini tesis etmek gibi genel hedefler dışında, çalışma saatlerinin günlük 8 saate indirilmesi, çiftçi ve işçiler üzerindeki vergi yükünün azaltılması, işçileri korumaya yönelik kurumlar oluşturulması, haftada bir gün tatil, 14 yaşından aşağı erkek çocukları ile 12 yaşından aşağı kız çocuklarının çalıştırılmaması, kadın ve çocuklar için gece çalıştırmasının yasaklanması gibi işçi sınıfına yönelik özel hedefler içeren fırka programının tam metni için bkz.; "Türkiye Sosyalist Fırkasının Programıdır", **İdrak**, No: 1, 28 Nisan 1335 , 28 Nisan 1919, s. 1-2.

[389] BOA, **MV.** 215/15. 4 B 1337. 5 Nisan 1919.

[390] "İdrak", **Alemdar**, No: 120-1520, 23 Temmuz 1335, 23 Temmuz 1919, s. 2.

[391] "Hüseyin Hilmi Beyin Tevkifi", **Alemdar**, No: 141-1541, 13 Ağustos 1335, 13 Ağustos 1919, s. 2. Hilmi Bey sorgulandıktan sonra aynı gün serbest bırakılmıştı. Kendisiyle konuyu görüşen Alemdar Gazetesine Hilmi serbest bırakılmasıyla ilgili, *evvelki gün tevkif edildim. Ben gazetenin imtiyaz sahibiyim, mesul müdürü değilim. Yani gazete benim evim demektir, mesul müdürü de kiracısıdır. Kiracı bir kabahat işlerse ev sahibine ne dokunur? dedim ve haklı görülerek serbest bırakıldım.* şeklinde cevap vermişti. ("Sosyalist Hilmi Bey", **Alemdar**, No: 142-1542, 14 Ağustos 1335, 14 Ağustos 1919, s. 2.)

[392] Tekin, **a.g.e.**, s. 175-176.

[393] "Türkiye'de Solun Tarihinden: Türkiye'de Siyasi Fırkalar", **Tarih ve Toplum**, C. 6, S. 32, Ağustos 1986, s. 79.

[394] "Şirket-i Hayriye ile Amelesi", **Alemdar**, No: 30, 26 Nisan 1337, 26 Nisan 1921, s. 2.

işçileri yönlendirdiği gerekçesiyle şikâyet etmişti. Greve katılımı artırmak ve işçileri teşvik etmek için Hilmi Bey'in kendi arabasıyla tramvayların işlediği yollardan geçmesi ve tramvayların çalışmasına engel olmaya çalışması, vatmanları iş bırakmaya teşvik etmesi, onun aksiyoner karakterinden kaynaklanmakta ve işçi eylemlerine bizzat katılma şeklinde kendini göstermekteydi.[395] 1921 yılının hemen başında, Haliç Vapur Şirketi işçileri de fırkaya dahil olmuş ve ilk etapta 500 işçi üyelik işlemlerini tamamlamıştı.[396] Nisan 1921 itibariyle fırka ile birlikte çalışan 17.000 civarında işçinin olduğunun belirtilmesi, fırkanın işçi altyapısı açısından da belli bir güce ulaştığını göstermekteydi.[397]

1921 yılında İstanbul'un işgal altında olduğu dönemde Hüseyin Hilmi'nin işçi grevlerini yönetmedeki başarısı işçi hareketlerinde kendisini öne çıkarmıştı. Tramvay işçilerinin yaptığı grevden İstanbul'un bir hayli olumsuz etkilenmesi sonrası, işçilerle masaya oturmayı kabul eden İtalya, Fransa ve İngiltere işgal güçleri komiserleri, muhatap olarak direkt Hüseyin Hilmi'yi almış ve bu şartlarını ona sunmuşlardı. *…atideki kararı Hüseyin Hilmi Beye iblağ etmekle kesb-i şeref eylerler…* şeklinde başlayarak, *...cevabın mümkün olduğu kadar kısa bir müddet zarfında kendilerine bildirilmesini Hilmi Beyden rica etmekle kesb-i şeref eylerler…* şeklinde bitirilen ve 3 ülkenin işgal komiserleri imzalı mektup, grevi yürüten Hüseyin Hilmi Bey'in Osmanlı işçi hareketi içindeki prestijinin bir hayli yüksek olduğu bir dönemi yansıtmaktaydı.[398]

Bu başarı sonrası memurlar da fırkaya üye olmaya başlamış ve bu da devletin tepkisini çekmişti. Seyr-ü Sefain İdaresinin bazı işçileriyle birlikte memurların da söz konusu şubeye kayıt olmaya başlamasıyla,[399] Meclis-i Vükela, Seyr-ü Sefain

---

[395] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 57/13. 21 S 1340. 24 Ekim 1921.
[396] "Haliç Amelesi", A**lemdar**, No: 3023-723, 21 KS 1337, 21 Ocak 1921, s. 2.
[397] "Türkiye'de Amele Meselesi", **Alemdar**, No: 32, 28 Nisan 1337, 28 Nisan 1921, s. 1.
Aynı gazetenin yaklaşık 10 gün sonra İstanbul'da fırka öncülüğünde yapılan 1 Mayıs etkinliklerini anlatan bir haberinde ise TSF'ye mensup işçi sayısı 7.000-8.000 olarak belirtilmişti. Dolayısıyla fırka tarafından temsil edilen işçi sayısı hakkında net bir ifade de bulunmak yanlış olacaktır. ("Amele Tezahürat-ı Samimânesi İntibaâtından: Tramvay Amelesi Kağıthanede", **Alemdar**, No: 42, 8 Mayıs 1337, 8 Mayıs 1921, s. 3.
[398] BOA, **DH. EUM. VRK.** 23/121. 28 CA 1340. 27 Ocak 1922.
[399] BOA, **MV.** 221/267. 24 Z 1339. 29 Ağustos 1921.

İdaresi'nin bir devlet kurumu olduğunu, çalışan memurlarının da devlet memuru olarak kabul edildiğini belirtmişti. Bu nedenle şirket memurlarının da bu fırkaya üye olma ve grev yapma haklarının bulunmadığı belirtilmişti.[400]

1922 yılı ise gerek fırkaya, gerekse Hüseyin Hilmi Bey'e bakışın olumsuz hale geldiği bir yıl olmuştu. İşçilerin sosyalist fırkaya yönelimindeki artış ve fırkanın işçilerin tek temsilcisiymiş gibi hareket etmesi şirketlerin de tepki ve şikâyetleriyle birleşince, hükümet de fırkayı kanuna aykırı davranmakla suçlamıştı.[401] 1922 yılında Hüseyin Hilmi önderliğinde tramvay işçilerinin yaptığı grevin işçiler adına olumsuz sonuçlanması, Hüseyin Hilmi ile birlikte Türkiye Sosyalist Fırkası'na da işçilerin olumlu bakışını zayıflatmıştı. Diğer sosyalist çevreler de grevin başarısızlığında Hilmi'yi suçlamış, kendi başına hareket etmesinin, her şeyi kendi başına yapmak istemesinin sadece tramvay işçilerinin grevine değil, Türk işçi hareketine de önemli bir darbe vurduğunu ileri sürmüşlerdi. Suçlamalar, Hüseyin Hilmi Bey'in Türk işçi ve sosyalist hareketi içinde çok önemli bir yeri olmasına rağmen, tramvay işçilerine düşüncesiz, hazırlıksız ve gerekli güce ulaşmadan iş bıraktırması nedeniyle *grev* kelimesinin gerçek mahiyetini bilmediği şeklinde sert olmuştu. Bu başarısızlık, Türkiye Sosyalist Fırkası etrafında toplanan işçilerin de dağılmasına ve en güçlü işçi kitlesine sahip bu örgütün gücünü yitirmesine neden olmuştu.[402]

Aydınlık'ta, fırka üyesi işçilerin % 90'ının son başarısızlıktan sonra fırkadan ayrıldığı ve bir kısmının yeni kurulan Türkiye Müstakil Sosyalist Fırkası'na üye olduğu bildirilmekteydi. İşçilerin bir kısmının da Amele Sıyanet Cemiyeti ve Türkiye

---

[400] BOA, **MV.** 224/48. 18 Z 1340. 12 Ağustos 1922.
Aynı yıl Seyr-ü Sefain İdaresi bazı çalışanlarını işten çıkarmış ve bunlara yalnızca 1-2 maaşlık tazminat vermişti. Memur olarak kabul edilmeleri halinde daha yüksek tazminat almaları gerekmekteydi. İşçilerin ve basının bu uygulamaya tepkisi üzerine İdare'den yapılan açıklamada, şirketin ticarî bir müessese olduğu, bu nedenle de tazminat vermeyeceği deklare edilmişti. Bu durum, sosyalist bir cemiyete üye olmak isteyen memurlarının bu isteklerine "devlet memurlarının sosyalist cemiyetlere üye olmalarının yasak olduğu" cevabını vererek reddeden şirketin, aynı memurları işten çıkarırken, bir devlet müessesesi değil de ticarî bir müessese olduğunu ileri sürmesine ve doğal bir çelişkinin ortaya çıkmasına neden olmuş, çeşitli çevrelerce de eleştirilmişti. ("Müessese-i Ticâriye mi, Devlet Müessesesi mi?", **Bugün**, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922, s. 4.)
[401] BOA, **T. NF. MKT.** 158/129. 28 B 1340. 27 Mart 1922. T. Dosya No: 158.
[402] "Kuvvetli Olmak Lazım", **Bugün**, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922, s. 2.

İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na yönlenmekte olduğu belirtilerek, ulaşım sektöründeki işçilerin gücünün bölünmesinden duyulan rahatsızlık dile getirilmişti.[403]

Bu dönemde yavaş yavaş gözden düşmeye başlayan partinin imajı ve faaliyetleri de zayıflamaya başlamıştı.[404] Hüseyin Hilmi ise popülaritesi her ne kadar düşmekte olsa da, aktif olarak işçi hareketi içinde kalmış, şirketlere karşı mücadelesini devam ettirmişti. Bir arşiv kaydında, Haziran ayında Hüseyin Hilmi Bey ile birlikte Sosyalist Fırkanın bazı yöneticilerinin Dersaadet Elektrik Şirketi'nin Beyazıt'taki elektrik kablolarını tahrip ettiği belirtilmekteydi.[405] Parti, Ağustos 1922'den sonra iyice güç kaybederek sadece tabeladan ibaret bir cemiyet haline gelirken, Hüseyin Hilmi de aynı yıl şüpheli bir şekilde öldürülmüştü.[406]

2.2.3.4. Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası

1920 yılında Ankara'da kurulan *Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası* (THİF) *Emek Gazetesi* ve *Yeni Hayat dergisi* gibi yayın organlarıyla, işçiler ve halk arasında sosyalist fikirleri aşılamaya çalışmıştı. Fırka çeşitli dillerden sosyalizmle ilgili eserleri çevirerek okuyucularına sunarken, aynı zamanda konferanslar verdirmiş, başta Bolşevik ihtilali sonrası Rusya ile ilgili olmak üzere diğer dış ülkelerdeki sosyalist gelişmeler ve işçi hareketlerini aktarmıştı.[407] THİF sosyalist hareket içinde TSF veya diğer fırkalara göre daha zayıf kalmıştı.

---

[403] "Şehrimizde Amele Hareketleri", **Aydınlık**, No: 7, 20 Temmuz 1922, s. 199.

[404] Faaliyetleri azalmaya başlasa da, 1922 yılında 1 Mayıs kutlamalarına da TSF öncülük etmiş ve Kağıthane'de düzenlenen mitingde işçilerle birlikte mesai saatleri, hafta tatili ve çalışma şartlarına ilişkin çeşitli kararlar belirleyerek Ticaret Nezareti'ne iletmişti. (BOA, **T. NF. MKT.** 158/136. 10 L 1340. 6 Haziran 1922. T. Dosya No: 158.)

[405] BOA, **DH. KMS.** 61-2/63. 10 L 1340. 6 Haziran 1922.
Osmanlı ve Türk sosyalizminin en önemli simalarından biri olarak tarihe geçen İştirakçi Hilmi'yi, *Menfalar Menfiler* adlı hatıralarında Refii Cevad şu şekilde tanımlamıştı: *Hüseyin Hilmi nev-i şahsına münhasır bir zattır. Elliden fazla tevkif edilmiş, yirmiden fazla hapse girmiştir. Atak, sert ve fikrince sosyalisttir. Malumatı biraz kaht* (kıt) *olmakla beraber amelî* (aktivist) *bir sosyalisttir…*(Refii Cevad, "Menfalar Menfiler-Numara 82", **Alemdar**, No: 291-2601, 12 TE 1335, 12 Ekim 1919, s. 2.)

[406] "Cinayet-Sosyalist Hilmi Bey Katledildi", **Renin**, No: 35, 17 TS 1338, 17 Kasım 1922, s. 3.

[407] Ali Ergin Güran, **Türkiye Halk İştirakiyyûn Fırkası Yayın Organları I : Emek 1; Yeni Hayat 1,2,3.**,İstanbul, Katkı Yayınları, 1975, s. 3.
Fırkanın nizamnamesi için bkz. Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, 2. Bs., İstanbul, İmge Kitabevi, 1999, s. 229-230.

2.2.3.5. İşçi Sosyalist Fırkası

1921'de yaşanan anlaşmazlık sonrası Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan bir kopuş yaşanmıştı. 28 Ekim günü Boğaziçi'nden Köprü'ye son seferini yapan vapurda, TSF lideri Hilmi Bey'le İşçi Sosyalist Fırkası mensubu bazı kişiler arasında çıkan anlaşmazlık sonrası İşçi Sosyalist Fırkası taraftarları Hüseyin Hilmi Bey'i darp etmişti. TSF mensubu olan ve bu duruma tepki gösteren Şirket-i Hayriye Vapur şirketinin çalışanları, olay nedeniyle bir sonraki gün sabah gelen yolculara bilet kesmemiş ve çalışmamışlardı. İşçilerin bu olay nedeniyle bir grev yapma hazırlığında olduğu haber alınmış, ancak daha sonra Hilmi Bey'i darp eden kişilerin yakalanmasıyla sosyalist işçilerin bu eylemi de sona erdirilmişti.[408] Terzi Patronu Namık Hasan Bey ve Seyr-i Sefain İşletmesi'nden Hüseyin Sezai Beyler öncülüğünde TSF'den ayrılanlarca kurulan İşçi Sosyalist Fırkası'nın nizamnamesinde, adındaki sosyalizm ibaresi dışında hiçbir maddede sosyalizme ilişkin bir cümleye yer verilmemişti. Üyelerinin genelini Seyr-ü Sefain İşletmesi çalışanlarının oluşturduğu ve işçi örgütlenmesi ya da sosyalist hareket içinde önem kazanamayan parti 3-4 ay içinde kapanmıştı.[409]

2.2.3.6. Müstakil Sosyalist Fırkası

Sosyalist cemiyetlerden bir diğeri, *Müstakil Sosyalist Fırkası* adı altında 1922 yılında İstanbul Beyazıt'ta kurulmuştu. Osmanlı'nın son dönemine denk gelen bu fırka, cemiyetler kanununa uygun bir şekilde devletten resmî izin alarak kurulmuştu. Devletin sosyalist harekete bakışı ve kapatılma tehlikesinin farkında olduğu için de, cemiyetin kuruluş amacı bildirilirken "yürürlükte bulunan kanunlara uygun bir şekilde hareket etmek" ibaresine yer vermişti. Mehmed Nuri Bey, Cemil Bey, Mehmed Rüşdi Bey ve Ressam Misak Maraşliyan Efendi öncülüğünde kurulan bu cemiyet, amacını üyelerinin emek ve çalışmaya yönelik haklarının yürürlükteki kanunlara uygun bir şekilde korunması olarak belirtmişti.[410]

---

[408] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 26/75. 26 S 1340. 29 Ekim 1921.
[409] "İşçi Sosyalist Fırkası 1921", **Tarih ve Toplum**, S. 75, Mart 1990, s. 6-7. ss. 6-8.
[410] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 53/78. Lef 6. KS 1338. Ocak 1923.

2.2.3.7. Yurtdışındaki Sosyalist Teşkilatlanması; Mustafa Suphi ve Türk Komünist Teşkilatları

1918 yılında Moskova'da Müslüman Türk sosyalistler tarafından bir cemiyet kurulduğunu haber alan devlet, hareketin ülke içine sızmaması için tüm vilayet ve mutasarrıflıkları uyararak dikkatli olunması ve gerekli tedbirlerin alınmasını bildirmişti. Moskova'da Türk sosyalistler tarafından gerçekleştirilen bu hareketin amacı, Türk işçi sınıfının uluslar arası işçi hareketlerine katılımının sağlanması ve işçi sınıfının Türk sermayedarıyla olan çatışmasının güçlendirilerek Rusya'daki ihtilal benzeri bir ihtilalın alt yapısının hazırlanması olarak yabancı gazetelerde yer almıştı. Bu durumu haber alan devlet yönetimi, Rusya'da yapılan ihtilalı hazırlayan bu gibi sosyalist fikirlerin ülkede yayılmasının kesinlikle önüne geçilmesi gerektiğini belirterek, ciddi takip yapılmasını ilgililere bildirmişti.[411]

Sürgün edildikten sonra geldiği Moskova'da Mustafa Suphi, Rusya Komünist Fırkası ve Moskova'da yaşayan Türklerle beraber çalışarak 1918 yılında *Türk Sol Sosyalistleri'*nin Birinci Kongre'sini açmış ve daha sonra bu kongrede *Türk Komünist Teşkilatları'*nı oluşturmuştu.[412] Kongrede sosyalist hareketin Türkler arasında yaygınlaştırılmasına çalışılması ve Müslüman sosyalist gruplar teşkil edilerek bunların Anadolu, Kafkasya, Türkistan, Arabistan ve Mısır'da sosyalist hareketi başlatmaları hedef olarak belirlenmişti.[413] Kongrede alınan kararlar sonrasında Moskova dışında Kazan, Samara, Saratuf, Rezan ve Esterhan şehirlerinde

---

[411] BOA, **DH. ŞFR.** 90/204. 17 ZA 1336. 24 Ağustos 1918.

[412] İnfo Türk Ajansı, **Mustafa Suphi ve Yoldaşları, 28-29 Ocak 1921'i Unutma**, 3. Bs., İstanbul, Güncel Yayınlar, 1977, s. 15-18. (İlk olarak 1923 yılında Moskova'da Kızıl Şark Matbaası tarafından Osmanlı'ca harflerle basılan bu kitap, daha sonra 1974-75 yıllarında Coodiff S.C. tarafından tekrar basılmış ve son olarak Güncel Yayınlar tarafından Osmanlıca halinden de örnekler verilerek Türkçe harflerle basılmıştır. 1921-1923 yılları arasında Türk Sosyalistlerinin kendi ağzından görüşlerini ve Mustafa Suphi'nin bazı yazılarını aktaran eser, ilk bölümünde, özellikle sosyalizm ve sosyalistlere karşı devletin olumsuz bakış açısını gayet iyi açıklamaktadır.)

[413] BOA, **HR. SYS.** 2457/23. 3 Ağustos 1918.
Rus sosyalistleri ve Bolşevik rejimi ile ilişkileri bulunan bir diğer grup 1918-1919 yılarında kurulmuş olan Karakol Cemiyeti'dir. Bu cemiyetin öncülerinden Baha Said bey de Moskova'da bulunmuş ve adı Türk Komünist Fırkası'nın kuruluşunda da geçmiştir. Ancak Tevetoğlu, Baha Said Bey ve Karakol Cemiyeti üyelerini, Mustafa Suphi ve arkadaşlarından ayrı tutarak, bu kişilerin komünizmin tamamen karşısında olduklarını ve sadece Türk millî kurtuluş hareketine destek ve silah, cephane gibi malzeme sağlamak amacıyla Bolşeviklerle ilişki kurduğunu ileri sürmektedir. (Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988, s. 35-36.)

de Türk Komünist Teşkilatları oluşturulmuş ve 1919 yılında bu teşkilatlar tarafından *Üçüncü Enternasyonal*'in Birinci Kongresi'ne delege gönderilmişti. Suphi, 1921'de Anadolu Millet Meclisi Hükümeti'nin daveti üzerine Kars üzerinden Türkiye'ye giriş yapmışsa da, yolculuğunun Trabzon kısmında 14 arkadaşıyla birlikte şüpheli şekilde öldürülmüştü.[414]

Yurtdışındaki Türklerin sosyalist teşkilatlanması sadece Rusya ve Mustafa Suphi ile sınırlı değildi. 1921 yılında Alemdar Gazetesi'nde yer alan bir haber Amerika'daki Türk işçilerin de sosyalist nitelikte bir işçi örgütü kurduğunu göstermekteydi. New York'taki Türk işçiler kurdukları cemiyetin programını İstanbul'daki İştirakçi Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası'na da yollamışlardı. Alemdar Gazetesi, cemiyetin Amerika'daki sosyalist partilerden de yardım aldığını bildirmekteydi.[415]

Yukarıda saydıklarımız dışında İstanbul'da Rumların egemenliğindeki Beynelmilel İşçiler İttihadı (Bİİ), Türk işçileri örgütleyen Türkiye İşçi Derneği (TİD)[416] ve Ermenilerin Taşnak Cemiyetleri de 1919 sonrası dönemde diğer sosyalist örgütlerdi.[417] Bİİ ve TİD tam anlamıyla sendikal nitelikte faaliyette bulunan örgütlerdi. Hatta dönemin Aydınlık Dergisi'nde Osmanlı'da gerçek sendika olarak sadece bu iki örgüt gösterilmişti. TİD devlete ait üretim birimlerindeki kamu işçilerini örgütlerken, Amerikan sosyalistlerinden Dünya Sanayi İşçileri (Industrial World Workers) Örgütü'nün yapılanmasını örnek alan BİD ise denizcilik işçileri, bina ve inşaat işçileri ile marangoz sendikalarının üst örgütü konumundaydı. Dergide iki örgütün de işçi hareketi içinde önemli bir varlık gösteremediği belirtilmişti.[418]

1919'da 12 Müslüman'dan oluşan bir yönetim kuruluyla kurulan ve işçi ve sanatkârlar arasında dayanışma sağlayarak haklarını korumayı amaçlayan *Osmanlı*

---

[414] İnfo Türk Ajansı, **a.g.e.**, s. 18-21.; "Zavallı Mustafa Suphi", **Alemdar**, No: 33, 29 Nisan 1337, 29 Nisan 1921, s. 2.
[415] "New York'da Türk Amelesi", **Alemdar**, No: 3088-888, 28 Şubat 1337, 28 Şubat 1921, s. 2.
[416] Cemiyet resmî kuruluş ilmühaberini 1919'da almıştı. (BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-092. 28 M 1338. 23 Ekim 1919.; BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-180. 24 TE 1337. 24 Ekim 1921.)
[417] Mete Tunçay, "İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, 2. Bs.,C. 4, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 2003, s. 225.
[418] Celal, **a.g.e.**, s. 204.

Mesai Fırkası daha sonra feshedilmiş ve faaliyet hayatı sonlanmıştı.[419] Bu dönem işçilere yönelik çok sayıda siyasî fırka ve cemiyet kurulduğu bir dönem olmuştu. 1920'de yine işçiler ve serbest meslek sahiplerinin örgütlenmesi ve haklarının korunmasını sağlamak üzere *Amele Fırkası* kurulmuş, ancak başarılı olamayınca sessiz bir şekilde dağılmıştı.[420]

1920'de *Enternasyonal İşçiler İttihad Cemiyeti* adıyla tüm işçileri birleşik bir cemiyet altında örgütleyerek işverene karşı işçi sınıfının hak ve çıkarlarını koruma, cinsiyet, millet ve mezhep ayrımı yapmadan tüm işçileri bir araya getirebilme hedefiyle genel bir işçi örgütü daha kurulmuştu. Cemiyetin siyasî bir nitelik taşıması ve amaçları itibariyle ülke içinde kalmayıp ülke dışında da faaliyette bulunacağının anlaşılması, Dahiliye Nezareti'nin resmî kuruluş izni verme noktasında tereddüt yaşamasına neden olmuştu.[421] Cemiyete daha sonra ilmühaber verilip verilmediğini tespit edemedik, ancak faaliyette bulunan cemiyetler listesinde adına rastlayamamamız devlet engeline takılmış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

2.2.4. Devletin Sosyalizm ve Sosyalist Hareketlere Yaklaşımı

Elçilikler aracılığıyla ve yurtdışı süreli yayınların takibiyle Avrupa ülkelerindeki her türlü gelişmeyi izlemeye çalışan Osmanlı, bu ülkelerde gerçekleşen sosyalist faaliyetleri de yakından takip etmişti. Sosyalizm ve işçi hareketleriyle ilgili başkente gelen raporlarda genellikle sosyalistler eleştirilirken, Avrupa devletlerinin bu hareketlere karşı başvurduğu sert tedbirler de normal karşılanmaktaydı. Avrupa tecrübesinden elde edilen izlenim, Osmanlı'da sosyalizmin devletin varlığına tehdit oluşturacağı düşüncesini güçlendirmiş, sosyalistlere karşı alınan tedbirlerin de daha sert olmasına neden olmuştu.

Devletin sosyalizme karşı bu olumsuz yaklaşımının başlangıcı 1848 Paris ayaklanmalarıyla ilgili yapılan görüşmelerden de açıkça görülebilmektedir. 1848

---

[419] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 53/78. **a.g.e.** Fırkanın nizamnamesinin tam metni için bkz. Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, **a.g.e.**, s. 238-242.
[420] Zafer Toprak, "Amele Fırkası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 241.
[421] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-133. 22 Haziran 1336. 23 Haziran 1920.

yılında Fransa'da yaşanan işçi devrimiyle ilgili devletçe alınacak tedbirlere ilişkin Meclis-i Vükelâ'da yapılan müzakereler sonucu bir tezkire hazırlanmıştı. Tezkire incelendiğinde, Osmanlı devlet adamlarının işçi sınıfı ya da sosyalist düşüncenin niteliklerinden ziyade, Avrupa'da ortaya çıkan anayasalı cumhuriyetlerin tanınması, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndaki ulusalcı ve ayrılıkçı ayaklanmaların hemen yanındaki Osmanlı toprakları, yani Balkanlar üzerinde yapabileceği etkilerle ilgilenildiği anlaşılmaktaydı. Ancak Avrupa'daki ihtilallerin kitleselliğinden kaynaklanan bir endişe de mevcuttu. Bu nedenle hazırlanan raporun sonunda, *reayanın (halkın) durumuna dikkat edilip, her nerede en küçük bir hareketlenme kıvılcımı görünse, etrafa dağılmadan ve yaygınlaşmadan bastırılması için hemen gerekli tedbirler alınacak şekilde teyakkuzda olunmasının ilgili tüm memurlara kesin uyarılarla bildirilmesi…* şeklinde bir karar alınmıştı.[422]

1871 sonrasında da Avrupa'daki elçiliklerden Enternasyonal ve sosyalist hareketlerle ilgili sürekli bilgi gelmekteydi. Paris Elçiliği fesat cemiyeti olarak nitelendirdiği Enternasyonalin Fransa'da her ne kadar yenilgiye uğramış olsa da yeni üyeler kazanarak, şubeler açarak tekrar güç kazandığını ve uzak olmasına rağmen Rusya'da da yayılmaya başladığını, bu zararlı cemiyetin Osmanlı'da da yayılma tehlikesi olduğunu bildirmişti.[423]

Paris Elçiliği'nin 6 Eylül 1871 tarihli bir başka yazısı ise, Padişahın da[424] Enternasyonal cemiyetinin faaliyetlerini takip ettiğini göstermekteydi. Çünkü yazının başında, *enternasyonal cemiyetinin fesatlıklarına dair gönderdiğim yazılara cevaben gelen 2 Eylül 1871 tarihli Padişah emrine uygun olarak Dışişleri ve İçişleri Bakanlarıyla görüştüm* denmekteydi. Cevapta, çeşitli ülkelerin enternasyonale karşı faaliyetleri anlatılarak, Almanya ve Avusturya arasında enternasyonal karşıtı bir ittifak yapıldığı, İtalya'nın asayişi korumak için enternasyonal şubeleri nerede ortaya

---

[422] Ali Fuad, **Ricâl-i Mühimme-i Siyasiye**, İstanbul, 1928, s. 45-51'den aktaran Kocabaşoğlu ve Berge, **a.g.e.**, s. 14-15.
[423] BOA, **HR. TO.** 88/28. 13 Haziran 1871.
[424] Dönemin Padişahı Abdülaziz'di. (Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, 6. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 15.)

çıkarsa kapattığı, Floransa, Roma ve Napoli'deki komiteleri dağıtıp bazı zararlı belgeler ele geçirdiği ve çok sayıda sosyalisti gözaltına aldığı bildirilmişti.[425]

1870-71 Paris komün harekâtı Avrupa monarşilerinde protesto edilirken, Osmanlı Sadrazamı Ali Paşa da bir emirname yayınlamıştı. Emirnamede *Birinci Enternasyonal*den söz edilerek Paris hareketleri de buna bağlanmış, toplumları vahşet ve hayvaniyete dönüştürerek, adeta rezil hareketleri kural haline getirmeye çalışıldığı ileri sürülmüştü. Sadrazam, Paris Komüncülerinin mal ve kadınların ortak kabul edilmesi fikrinde olduklarını ve bu nedenle bu tarz fikirlerin Osmanlı'ya sızmasının önlenmesi için kesin tedbirler alınması gerekliliğini ifade etmişti.[426]

1881'de Washington Elçiliği, sosyalistlerin Avrupa'nın çeşitli yerlerinde önemli kişilere suikastlar yapacaklarını[427], 1893'te Viyana Elçiliği Almanya ve Rusya'nın son zamanlarda iyice artan sosyalist ve anarşist hareketlere karşı birlikte hareket etmek için yakınlaşmaya başladıklarını bildirmişti.[428] 1898'de Peşte Baş Şehbenderliği'nden Macaristan'da sosyalizmin durumu ve yayılmasıyla ilgili İstanbul'a gönderilen bir kayıtta, ülkede 1894'ten itibaren yayılmaya başlayan hareketin son dönemde sosyalistlerin teşvikleriyle tarım erbabı arasında da kabul görmeye başladığı bildirilmişti. Elçi bu hareketin önüne geçmek isteyen Macar devletinin sosyalistleri tutukladığını, gazetelerini de kapattığını belirtmişti.[429] Aynı nedenlerle 1899'da Romanya'nın 14 sosyalisti ülke dışına sürgün ettiği bildirilirken, olası bir Osmanlı'ya sızma girişimine karşı bu 14 kişinin aile ve fiziksel özellikleriyle ilgili detaylı bilgi gönderilmişti.[430]

Daha erken bir tarihte, 1879'da İtalya'dan gönderilen bir raporda, İtalyan devletinin sosyalistleri ülke dışına çıkarma kararı aldığı ve bunların Osmanlı'ya sızma ihtimallerinin olduğu belirtilmişti. Merkezi devlet de bunun üzerine İtalya'dan

---

[425] BOA, **HR. TO.** 103/106. 6 Eylül 1871.
[426] Necdet Kurdakul, "Ölümünün 100. Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal", **Tarih ve Toplum**, S. 60, Aralık 1988, s. 13-14.
[427] BOA, **HR. SYS.** 48/14. 12 Nisan 1881.
[428] BOA, **HR. SYS.** 164/55.23 Mart 1893.
[429] BOA, **HR. SYS.** 166/4. 26 Şubat 1898.
[430] BOA, **ZB.** 18/48. 29 Mart 1315. 10 Nisan 1899.

gelecek her türlü gemi ve yolcular hakkında Pasaport Nizamnamesi'ndeki hükümlerin daha dikkatli uygulanmasını sınır noktalarına bildirmişti.[431] 1891'de 1 Mayıs gösterilerinde sosyalistlerin olay çıkarmasıyla 3 kişinin ölmesi, 8 gösterici ve 28 askerin yaralanması haberi de yine İtalya'dan elçilik yoluyla bildirilmişti.[432] 1895'te 55 sosyalist işçi örgütünün kapatılmasını ise Roma Elçiliği haklı bir karar olarak değerlendirmişti.[433]

1888'de Times'daki bir haberle ilgili Viyana Elçiliğinden gelen raporda, 1877'de kapatıldıktan sonra enternasyonalin tekrar canlanmaya başladığı bildirilmişti. Gazetenin Paris muhabiri, enternasyonalin Rumeli bölgesini yayılması hedeflenilen bölgeler arasına soktuğunu, İstanbul'da ise cemiyetin 2. derecede bir komitesi olduğunu ileri sürmüştü. Enternasyonal tüm dünyayı 15 bölgeye bölmüştü. Bölgelerden biri de Rumeli kapsamında Yunanistan, Romanya ve Osmanlı olarak belirlenmişti. Elçilik de güvenlik güçlerinin son derece dikkatli olması temennisiyle haberi başkente iletmişti.[434] 1910'larda da sosyalizm ve sosyalist faaliyetlerle ilgili elçilik raporları gelmeye devam etmişti. Bunlardan biri olan 1918 tarihli Norveç Elçiliği raporunda, Norveç'te sosyalist parti tarafından yapılan kongre hakkında bilgi verildikten sonra son olarak, Norveç halkının genelde balıkçılık ve çiftçilikle uğraşan muhafazakâr ve vatanını seven insanlar olduğu, ülkede geçim meselesi açısından sıkıntının son noktaya gelmediği müddetçe halkın bu sosyalist partiye itibar etmeyeceği ileri sürülmüştü.[435] Elçi bu görüşüyle, sosyalizmi vatanını sevmeyen ve geçim sıkıntısını en ağır şekilde yaşayan insanların sahiplendiği bir sistem olarak gördüğünü göstermişti.

Osmanlı'da sosyalistlerin devlet açısından bu kadar tehlikeli olarak değerlendirilmelerinin çeşitli nedenleri vardı. Yukarıda da ülke örnekleri üzerinden görüldüğü gibi hareketin Avrupa'da gösterdiği ihtilalci karakter nedeniyle devletin varlığına karşı tehlike oluşturması, bunlar arasında en önemlisiydi. Azınlıklar

---

[431] BOA, **ŞD. MLK.** 4/8. 26 RA 1296. 20 Mart 1879.
[432] BOA, **Y. A. HUS.** 246/36. 24 N 1308. 3 Mayıs 1891.
[433] BOA, **Y. A. HUS.** 312/90. 13 S 1312. 16 Ağustos 1894.
[434] BOA, **HR. TO.** 112/48. 9 Ekim 1888.
[435] BOA, **HR. SYS.** 2452/13. 29 Nisan 1918.

öncülüğünde kabul gören Osmanlı sosyalizmiyle ilgili bazı gelişmeler de devletin bu fikrini güçlendirmişti. Örneğin Selanik'te 1909'da, Petriç Kazasında sosyalistlerin özellikle Bulgarlar olmak üzere yerli halkı vergi vermeme konusunda teşvik ettikleri ve bağımsızlık fikirlerini yaymaya çalıştıkları bildirilmişti.[436] Ermeni, Makedon ve Bulgar sosyalistlerin benzer faaliyetlerine ise daha önce değinmiştik.

Bir diğer neden de, Avrupa'da sosyalist faaliyetler sonrası dinsizliğin artmakta olduğu görüşüydü. Sosyalist ve komünist hareketlerin yayılmasıyla dinsizlik arttığı gibi, halkın dinden uzaklaşmasıyla birlikte bu hareketlerin daha da fazla geliştiği fikri devlet adamları tarafından paylaşılmaktaydı.[437] 1905 yılına ait bir kayıtta, Bulgaristan'da son dönemde çok sayıda grev yapılmasının, *ülkede sosyalizm, anarşizm ve dinsizlik fikirlerinin yayılmasından kaynaklandığının* ileri sürülmesi bu düşüncenin bir sonucuydu.[438]

Dinin önemli bir konuma oturtulduğu Osmanlı'da devletin dinsizliğin yayılmasına aracı olacağını düşündüğü sosyalist hareketlere karşı bu olumsuz bakışını, çeşitli dinlerden din adamları da paylaşmaktaydı. 1910'da Kudüs'ten devlete yazdığı bir dilekçesinde Rusya Musevi Cemaati'nin eski Hahamı Persman, Suriye Vilayeti ve Kudüs'te sosyalist faaliyetlerin yaygınlaşmakta olduğunu ifade ederek tedbir alınmasını talep etmişti. Tevrat'tan alıntılarla başladığı dilekçesinde Haham, 9 yıldır Kudüs'te bulunduğunu ve son 2 yıldır (1908 sonrası dönem) sosyalist ve anarşist sayısının iyice arttığını belirtmişti. Bu artışın gelecekte birçok fenalıklara neden olacağının kesin olduğunu belirterek, buna engel olunması için

---

[436] BOA, **DH. MKT.**2732/95. 16 M 1327. 7 Şubat 1909.
[437] Kimliği belli olmayan ancak belgeden üst düzey bir görevli olduğu anlaşılan bir devlet adamının Padişah'a sunduğu dilekçesinde, Avrupa'da dinî inanışın zayıflaması sonucu sosyalist hareketlerin artması yanında, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerde birçok kişinin alternatif dinî arayışlara girdiği ve İslam dinini araştırdığı ilerü sürülmüştü. Bu ülkelere gönderilecek bir hocanın, İslam'ın yayılması adına önemli faaliyetlerde bulunabileceği ve başarılı olması için ortamın çok müsait olduğu belirtilirken, en büyük eksiklik olarak ise, Osmanlı'da eskisi gibi hoca ve din adamı yetişmemesi, bu nedenle muktedir birinin bulunamaması gösterilmişti. (BOA, **Y. EE.** 38/92. 6 R 1327. 27 Nisan 1909.)
[438] BOA, **Y.A.HUS.** 483/146. 30 ZA 1322. 5 Şubat 1905.

Rusçaya aşina bir memur atanması halinde her türlü yardımda bulunacağını ve birlikte hareket edeceğini ifade etmişti.[439]

Osmanlı'da 1848 ve sonrasında sosyalizm ve sosyalist hareketle tanışmanın ihtilal, dinsizlik vb. öğeler çerçevesinde gerçekleşmesi, devletin ilk olarak bu harekete olumsuz bakışına, daha sonra da ülke içinde bu hareketi sahiplenenlere olumsuz yaklaşmasına neden olmuştur. Sosyalistlere karşı devletin hep mesafeli durması, Osmanlı sosyalist hareketinde tutuklanma, gözaltına alınma, sürgün vb. cezai yaptırımlara oldukça sık rastlanması, bu olumsuz bakış açısının bir sonucuydu.

Sosyalizm en baştan bir olumsuzluk olarak görülünce, yukarıda da görüldüğü gibi bu olumsuzluğun ülkeye hiç girmemesi ilk tedbir olarak ele alınmıştı. Yabancı ülkelerden gelecek sosyalistlere karşı limanlarda ve gümrüklerde tedbirler alınması bunun bir sonucuydu. Fikirsel açıdansa daha önce de değindiğimiz gibi 1876'dan 1908'e kadar geçecek uzun bir süre "sosyalizm", "sosyalist" gibi kelimeler basında sansüre tabi tutulmuştu. Yerli basının bu kavramlara yer vermesi yasaklandığı gibi, bu kavramlarla ilgili yabancı basın ve yayınlara karşı da ambargo uygulanmıştı. 1892'de Paris'te sosyalistler tarafından yapılan bir bombalı eyleme ilişkin resim ve bilgi içeren Petit Parisien gazetesinin ilgili nüshalarının ülkeye girişinin yasaklanması,[440] ya da *Galiete* gibi sosyalist gazetelerin ülkeye girişine tamamen yasak konması[441] bu ambargo nedeniyleydi.

Sınırlarda alınan bu tedbirler dışında ülke içinde de sosyalizm ve sosyalistlere karşı tedbir alınmıştı. Yabancıların yoğun olduğu şirketler ve yaşadıkları bölgelerde sürekli tahkikat yapılarak sosyalist ve anarşistlerin tespit edilmesi ve ülke dışına çıkarılmasına çalışılmaktaydı. 1900 yılında İstanbul Beyoğlu'nda olduğu gibi, otel, pansiyon ve diğer apartmanlarda yaşayan yabancılar arasında sosyalist veya anarşist olup olmadığının ortaya çıkarılması için, devlet 4 başkomiserden oluşan özel bir ekip bile kurmuştu.[442] 1906'da Varna'da yapılan Sosyalist Kongresi reisine hitaben

[439] BOA, **HR. TO.** 540/3. 22 Mart 1910.
[440] BOA, **DH. MKT.** 2025/84. 8 CA 1310. 28 Kasım 1892.
[441] BOA, **DH. MKT.** 1762/95. 4 S 1308. 19 Eylül 1890.
[442] BOA, **İ. HUS.** 85/1318B-41. 22 TE 1316. 4 Kasım 1900.

"*Sosyalist fikri için müdafaa edenleri tebrik ederiz."*[443] şeklinde İzmir'den Varna'ya Kristof Mihaylov imzası ile bir telgraf çekildiğinin haber alınmasıyla,[444] telgrafın sahibi sosyalist Mihaylof için de şirketteki işinden çıkarılma süreci başlamıştı.[445] Böylece 1908 öncesi dönem, sosyalist hareketin ülkede yer almaması için devletin oldukça sert ve sıkı tedbirlere başvurduğu bir dönem olmuştu.

1908'le birlikte toplumun tüm kesimleriyle olduğu gibi, sosyalizmle olmasa da sosyalistlerle de bir barış sağlanmıştı. Sosyalist nitelikli cemiyetlerin 1909'dan itibaren devlet tarafından resmî olarak tanınması da bu barışın bir sonucuydu. Ancak bu dönem genel durumu yansıtmamakta olup sadece geçici bir dönemdi. 1910 yılında, İstanbul'da tramvay hatlarının inşaatında güvenlik amaçlı olarak bekletilen bekçilerin ellerindeki kırmızı bayrakların, sosyalistlerin ihtilal bayraklarına benzediği gerekçesiyle değiştirilmesi, sosyalistlerle yaşanan dönemsel barışa rağmen düşünce olarak sosyalizm karşıtlığının hiç değişmediğini göstermekteydi.[446] 1911 yılıyla birlikteyse sosyalistler için tutuklamalar ve sürgünler tekrar başlamıştı. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Sosyalist Enternasyonalle mektuplaşmalarında çeşitli tarihlere ilişkin verdiği bilgiler bu dönemi iyi yansıtmaktadır:[447]

-3 Haziran 1911: Serbest bırakılan Benaroya yeniden tutuklandı[448] ve yargılanmadan Sırbistan'a sürüldü; diğer 4 militana da aynı ceza uygulandı.

- 10 Temmuz 1911: Selanik'te yoldaşlara karşı alınmış önlemlerin kaldırılması için devlet çapında yapılan girişimler hiçbir sonuç vermedi.

---

[443] BOA, **ZB.** 317/135. 8 A 1322. 21 Ağustos 1906.
[444] BOA, **ZB.** 19/88. 1 A 1322. 23 C 1324. 14 Ağustos 1906.
[445] BOA, **ZB.** 319/128. 10 KE 1322. 23 Aralık 1906.; BOA, **DH. MKT. TLG.** 2606/2. 16 C 1324. 7 Ağustos 1906.; BOA, **ZB.** 19/82. 29 Temmuz 1322. 11 Ağustos 1906.; BOA, **ZB.** 319/108. 27 TS 1322. 10 Aralık 1906.
[446] BOA, **DH. EUM. THR.** 98/86. 26 L 1328. 31 Ekim 1910.; "İşaret Tebdili", **Türkiye**, No: 2, 15 TE 1326, 28 Ekim 1910, s. 3.
[447] Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", **a.g.e.**, s. 214-215.
[448] Benaroya'nın tutuklanması, Tanin'de *sosyalist amele şirketinin reisi, tütün amelesi sendikası reisi, Solidarita gazetesi naşirinin tutuklanması için emir verilmiştir. İşçi hakkında alınan bu anlaşılmaz karar efkârı incitmiştir* şeklinde yersiz bir karar olarak değerlendirilmişti. ("Selanik'te Bir Tevkif", **Tanin**, No: 994, 26 Mayıs 1327, 8 haziran 1911, s. 3.)

- 18 Kasım 1911: İstanbul'daki Müslüman sosyalist yöneticiler tutuklandı ve sürgüne yollandı.

- 22 Şubat 1912: Yasama seçimlerine katılmak üzere Sırbistan'dan dönen Benaroya anında tutuklandı.[449]

- 31 Mart 1912: Federasyon sempatizanları yoğun bir tutuklama kampanyasına konu oldular.[450]

1912 ve sonrasında savaş nedeniyle zaten kendiliğinden durgunluğa giren sosyalist harekete karşı 1919 sonrasında ise yine bir serbestlik tanındığını yukarıda kurulan çok sayıda sosyalist cemiyetten görmekteyiz. Bu dönemde devletten de resmî kuruluş izni alarak çok sayıda sosyalist örgüt faaliyete başlamıştı. Genelde siyasî fırkalar şeklinde kurulan bu örgütler, siyasal nitelikli hareketten ziyade sendikalar gibi çalışma hayatında faaliyet göstermeye yönelmişti. Sayıca yaşanan artışla birlikte çeşitlenen bu cemiyetler, bir yandan işçileri örgütlerken, diğer yandan grev vb. birçok eylemde de aktif rol oynamış ve yukarıda da görüldüğü gibi işverenlerin karşısına işçi temsilcisi olarak çıkmışlardı. Devlet bu örgütlere önceki dönemlere göre daha fazla serbestlik tanırken, kendi çalışanlarının, yani memurların bu tarz örgütlenmelerde yer almamalarına da özen göstermişti. Osmanlı son dönem sosyalist örgütlenmesi çerçevesinde kurulan bu örgütler, yeni kurulacak Cumhuriyet döneminde de sosyalist hareketin ilk nüveleri olmuş ve Türk sosyalist hareketini devam ettirmişti.

---

[449] 21 Şubat 1912 tarihli Sosyalist Federasyon namına Selanik eski mebusu Vlahof adıyla çekilen bir telgrafta Selanik Amele Heyet-i Müttehidesi katiplerinden birinin tutuklanması keyfî bir uygulama olarak gösterilmiş ve eleştirilmişti. 20.000 işçi adına protesto olarak çekilen telgrafta, tutuklanan katibin ismi Avraam Piteroya olarak yazılmışken, Dahiliye Nezareti'nden konuyla ilgili Sadaret'e gönderilen cevapta ise Avraam Petro yazılmıştı. Dumont tarafından verilen tarihlerin de örtüşmesi, muhtemelen bu tutuklanan kişinin Benaroya olabileceğini göstermektedir. (BOA, **BEO.** 4006/300384. 4 RA 1330. 22 Şubat 1912.

[450] 31 Mart 1912'de Selanik'te birçok sosyalistin tutuklanması Times Gazetesi'ne de konu olmuş ve Avrupa sosyalist cemiyetlerinin büyük tepkisini çekmişti. ("Selanik'te Tevkif Olunan Sosyalistler", **Tanin**, No: 1291, 23 Mart 1328, 5 Nisan 1912, s. 4.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA İŞÇİ HAREKETLERİ

Çalışma hayatında grev, lokavt, oturma eylemi, iş yavaşlatma ve benzeri eylemlerin tamamı, üretime konu olan taraflarca çalışma huzurunun sağlanmasına yönelik gerçekleştirilen hareketlerdir. Ücretlerin düşüklüğü, geç ödenmesi ya da hiç ödenmemesi, çalışma şartlarının ağırlığı, çalışma saatlerinin uzunluğu, işveren tarafından kötü muameleye maruz kalındığı vb. şikâyetler, bir işverene bağımlı olarak çalışmanın söz konusu olduğu tarihin her döneminde işçiler tarafından dile getirilmiştir. Bu şikâyetler sonucu gerçekleştirilen grev, iş bırakma, iş yavaşlatma vb. eylemler de, işçilerin çalışma yaşamının kendilerine sunduğu şartlardan mutlu olmadıklarını, yani huzursuzluklarını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde işverenlerin çalışanlarının performanslarından memnun olmaması, kârlarının düşüklüğü veya maliyetlerinin yüksekliğinden yakınmaları gibi şikâyetleri de çalışma hayatında işveren tarafının huzursuzluklarını yansıtmaktadır. Bu huzursuzluklar da, lokavt, işçi çıkarma, disiplin kurallarını ağırlaştırma gibi kararlarla çalışma ve üretim hayatında kendini göstermektedir. Dolayısıyla işçi veya işverenlerin temelde grev ve lokavt olmak üzere çalışma hayatını sekteye uğratacak çeşitli eylemlerde bulunmalarının en önemli nedeni, çalışma hayatının kendilerine bakan sonuçlarından duydukları mutsuzlukların bir sonucudur.

İşçi veya işverenler için çalışma huzurundan yoksun olma, çeşitli dönemlerde grev, lokavt vb. eylemlerin artması şeklinde kendini dışa vurmaktadır. Ancak bu dışa vurum şüphesiz işçi ve işverenlerin tamamen hür iradelerine de bağlı değildir. Bazen kanunî engeller, bazen siyasî nedenler, bazense ekonomik nedenler gibi birçok faktör bu kararların alınmasında önemli pay sahibi olabilmektedir. Dolayısıyla iş hayatında çalışma huzurunu elde etmeye veya refahı artırmaya yönelik taraflarca yapılacak her türlü eylem iktisadî olsun veya olmasın birçok faktörün etkisi altında şekillenmektedir. Mesela kamuoyunun hiç istemediği ve hiçbir şekilde hoş görmeyeceği bir zamanda, işçi örgütleri ya da işçilerin grev kararı alması oldukça

zorlaşacaktır. Aynı şekilde benzer dönemlerde, örneğin yabancı bir ülke ile savaş halindeyken, işverenler olası bir lokavt ilanı esnasında kamuoyunun şiddetli tepkisini göz önüne almadan hareket edemeyeceklerdir. Dolayısıyla yapılacak her türlü eylemin arkasında güçlü bir kamuoyunun varlığı bu eylemlerin başarısını birebir etkileyebilecek bir unsur olacaktır.[1]

Osmanlı açısından bu durum göz önüne alındığında, ülke için savaşlar, bağımsızlık faaliyetleri vb. nedenlerle en tartışmalı dönemlerden biri olan 19. yy. ikinci yarısının, aynı zamanda sanayileşme çabaları ile birlikte madencilik, ulaşım, tekstil, tütün vb. sanayi dallarında ücretli çalışma, yani işçiliğin yayılmaya başladığı bir döneme denk gelmesi işçilerin de ikinci planda kalmasına neden olmuştu. Ülkenin tekrar ayağa kalkabilmesi için üretimi yapanlardan ziyade, yapılan üretim daha önemli hale gelmişti. Çalışma ve üretim hayatına yönelik hukukî düzenlemelerde de bu durum kendini göstermekteydi. Toplanma, örgütlü hareket etme vb. gelişmelere şüpheli yaklaşılması, işçi hareketlerinin de bir sendika ya da işçi örgütü öncülüğünde organize bir şekilde yürütülmesini engellemişti. Bu da doğal olarak işçi hareketlerinin hem sayısal hem de içerik itibariyle yetersiz kalmasını beraberinde getirmişti. 1908'de II. Meşrutiyetin ilan edilmesi ve beraberinde gelen kısa süreli özgürlük ortamı ise, işçi hareketleri açısından bir kırılma noktasıydı. Bu tarihten hemen sonra yaklaşık 3 aylık bir sürede yapılan grev sayısının, daha önceki 600 yılın toplamında yapılan grev sayısından fazla olması da bu durumun bir göstergesiydi. Bu dönemde, ülkede ücretli çalışma ve işçiliğin olduğu hemen her bölgeden bir grev haberi gelmişti. Cemiyet, kulüp, sendika, dernek vb. isimlerle işçilerin örgütlü hareket etmesinin yerleşmeye başlamasıyla birlikte de, işçi hareketleri de Osmanlı (ve daha sonra Türkiye) çalışma hayatının bir gerçeği haline gelecekti.

Osmanlı'da işçi hareketlerini ele alacağımız bu bölümde, işçi hareketlerini grev dışı işçi eylemleri ve grevler şeklinde ikiye ayıracağız. 1870'lerden itibaren

[1] Turan Yazgan, "Milli Duyguların İktisattaki ve Çalışma Hayatındaki Yeri ve Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 35, Nisan 1985, s. 69.

dönem dönem ele alacağımız grevlerde de, 1908 öncesi ve sonrası şeklinde zaman açısından temel bir ayrım kıstası ile hareket edeceğiz.

3.1. Grev Dışındaki İşçi Hareketleri

3.1.1. Yeni Teknolojilere Karşı Direnç ve Makine Kırıcılığı

İngiltere'de ilgili döneme ait parlamento kayıtlarında, "*hükümetimizin ve kurumumuzun alaşağı edilmesi (devrilmesi) için haince bir teori*" olarak değerlendirilen[2] ve Luddist hareketle zirveye çıkan üretimde kullanılan yeni tekniklere karşı çalışanlar tarafından tepki gösterilmesi eylemleri[3], sanayi hayatının gelişmesi ve yeni teknolojilerin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Osmanlı'da da ortaya çıkmıştı. Makine kırıcılığı olarak nitelendirilen işçi eylemleri, sadece makinelerin kendilerini işsiz bırakacağından korkan işçiler tarafından gerçekleştirilmiş eylemler olarak değerlendirilmemelidir. Bu eylemlerin esası, işçilerin işsiz kalma dışında, çalıştıkları döneme ve şartlara olan tepkilerini de barındırmaktadır. Hareketin kapsamına sadece makinelerin değil de, binalar, işçi elbiseleri, işyeri çevresindeki ağaçlar, kısacası işyeri ve işverene ait her türlü alet ve edevatın girmesi de bu durumun bir sonucudur.[4]

Çalışanların, işlerini ellerinden alacağı korkusuyla fabrika ve makineleşmeye karşı gösterdikleri tepkiler, bunlara karşı bir saldırı şeklinde somutlaşarak Osmanlı'da da kendini göstermişti. 1851'de Samakov'da bir dokuma atölyesinde kadın işçiler mekanik tarağa karşı kürek, balta ve sopalı bir saldırı yapmıştı.[5] Benzer şekilde, 1860'larda İzmir'de bir İngiliz tüccarın çırçır fabrikası daha üretime geçemeden yerli işçiler tarafından işlerinden olacakları korkusu ile yakılmıştı.[6] Her ne kadar ülkeler arasında farklı dönemlerde ortaya çıkmış olsa da, bu hareketlerin

---

[2] A. Temple Patterson, "Luddism, Hampden Clubs, and Trade Unions in Leicestershire, 1816-17", **The English Historical Review**, LXIII, 1948, s. 170.
[3] Kjell Erik Lommerud, Frode Meland ve Odd Rune Straume, **Globalisation and Union Opposition to Technological Change**, Berlin, Discussion Paper Social Policy II 2003-18, 2003, s. 1.
[4] Eric J. Hobsbawm, **Labouring Men-Studies in the History of Labour**, New York, Anchor Books, 1967, s. 9.
[5] Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı – Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969, s. 90.
[6] Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005, s. 209-210.

genel nedeni ve ortak noktası, emek ve sermaye faktörlerinin üretim sürecinde birbirinin ikamesi olma özelliğinden kaynaklanmaktaydı. Teknoloji ve üretim alanında yaşanan gelişmeler, genellikle bu ikamenin makine lehinde ve emek aleyhinde bir süreç izlemesine neden olmuştu. Dönemsel olarak farklılaşsa da, sanayileşen birçok ülkede görülen makine ve fabrikalara karşı işçi şiddeti de, bu durumun olası bir sonucu olarak iş ve gelir kaybı korkusundan kaynaklanmaktaydı.

Geleneksel üretim faaliyetinde bulunan çalışanların tepkileri nedeniyle, örneğin Halep'te Ermeni bir tüccarın petrolle işleyen un değirmeni engellemelerle karşılaşmış ve ancak güvenlik güçlerinin denetimi altında faaliyetlerine devam edebilmişti. 1880 yılında Uşak'ta ise, elle iplik eğirenler işlerini korumak için, yeni gelen eğirme makinesinin kullanılacağı iplik fabrikasının kurulmasını engellemişti.[7]

1905'te İstanbul'da Reji Fabrikası yurtdışından 3 adet yeni makine getirince işçiler arasında bu makinelerin kendilerini işsiz bırakacağına dair bir korku oluşmuş ve bir takım uygunsuzluklar yaşanmıştı. Hem işçilerin işsiz kalacakları korkusundan kurtulmaları, hem de makinelere zarar vermemelerin temini, ancak devlet görevlilerinin işçilerle görüşüp ikna etmeleri sonrası olmuştu. 1906 yılında bu sefer fabrikanın Amerika'dan sipariş verdiği 2 büyük makinenin İstanbul'a gelmesi sonrası, makineler çalışmaya başlamadan işçilere tavsiyelerde bulunulması ve önceden tedbir alınması gerekliliği kararlaştırılmıştı.[8] Nitekim Cibali Reji Fabrikası'nda 1906'da Rum ve Musevi işçiler tarafından yapılan grevle ilgili tahkikatta, iş bırakma eyleminin nedenlerinden birisinin de, fabrika yönetiminin getireceği yeni makineler nedeniyle işçilerin işsiz kalmaktan korkması olduğu ortaya çıkmıştı.[9] Uşak'taysa aynı endişe nedeniyle 1908 yılında üç iplik fabrikası ve içindeki makineler yıkılmış ve yağmalanmıştı. Çoğunluğunu kadın ve çocukların

[7] Baskıcı, **a.g.e.**, s. 210.
[8] BOA, **BEO.** 2808/210530. 22 S 1324. 17 Nisan 1906.; BOA, **BEO.** 2813/210937. 30 S 1324. 25 Nisan 1906.
[9] BOA, **BEO**. 2799/209903. 13 S 1324. 6 Nisan 1906.

oluşturduğu isyancı kalabalık, yerel yetkililere taleplerini ilettikten sonra dağılmışlar, ancak benzer isyanlar daha sonraki tarihlerde de devam etmişti.[10]

Uşak'ta erkek, kadın ve çocuklarla birlikte halkın neredeyse tamamının katıldığı bu olaylar, fabrikaların halı üretiminde kullandığı yöntemlere tepki olarak gelişmişti. Fabrikalarda üretilen halılarda iplik ve diğer malzemelerin daha ucuz ve bayağı olarak kullanılması, evlerinde el işi halı dokuyan halkın halılarının daha pahalı ve tercih edilmez hale gelmesine, bunun yanında Avrupa'da isim yapmış Uşak halılarının da değer kaybetmesine neden olmuştu. Fabrikaların maliyet azaltmak amacıyla böyle bir yönteme başvurması hemen her evde tezgahlarında halı dokuyan Uşak halkının tepkisine neden olmuş ve bu tepki büyüyerek fabrika ve makinelere zarar verilmesi şeklinde kendini göstermişti. *"600 yıllık el işi Uşak halısı"* algısının fabrikalar nedeniyle yok olduğunu belirten halk, fabrikaların yeni üretim yöntemlerine oldukça sert tepki göstermişti.[11] Müslüman ve Gayrimüslimlerden oluşan birkaç bin kişi ilk olarak mahalli yönetime başvurarak fabrikaların kapatılmasını istemiş, talepleri doğal olarak kabul görmeyince de fabrikalara saldırmıştı.[12] Olaylarda ön plana çıkan 8-10 kişi tutuklanmışsa da, bu durum halkın tepkisinin daha da büyümesine neden olmuştu. Uşaklı halıcılar ve aileleri, karakolları basarak tutuklu arkadaşlarını kaçırmışlardı. Olayların gittikçe büyümesi, halıcılığın durumu ve halkın şikâyetleriyle ilgili uzmanlardan oluşan bir komisyonun inceleme yapmak için Uşak'a gönderilmesine neden olmuş, aynı zamanda Hüdavendigar Vilayeti valisi de bizzat Uşak'a giderek olaylara müdahale ve halka nasihat etmek zorunda kalmıştı.[13]

Makine kırıcılığı gibi eylemlerde olduğu kadar şiddet seviyesi yüksek olmasa da, küçük çaplı yerel üreticilerin fabrikalar kurulmasına ve makineleşmeye karşı olan tepkileri, Osmanlı'da bazı alanlarda sanayinin gelişimini yavaşlatıcı bir unsur olmuştu. Örneğin İzmir'de içki fabrikası kurmak için 1861'de başlayan girişimler,

---

[10] Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", **Journal of Social History**, Vol. 19, Spring 1986, s. 473.
[11] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2824/110. 7 RA 1327. 29 Mart 1909. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2824.
[12] BOA, **BEO.** 3269/245156. Lef. 4. 29 Şubat 1323. 13 Mart 1908.
[13] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2825/22. 10 RA 1327. 1 Nisan 1909. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2825.

küçük işletmeciler ve meyhanecilerin tepkisi üzerine fabrika kurma çabalarının gecikmesine neden olmuştu. Makineleşme ve beraberinde ortaya çıkacak büyük çaplı üretimin çıkarlarını sona erdireceğini düşünen küçük işletmeciler, 1893'te de ispirto üretim ve satışına yönelik bir fabrika kurma ve imtiyaz alma girişimine tepki gösterince söz konusu girişim de sonuçsuz kalmıştı.[14]

Ancak işçilerin bu tepkilerinin her zaman işçiler lehine sonuçlandığını ifade etmek de yanlış olacaktır. İşçi direnişinin, değişimin önüne geçmektense, sadece geciktirici bir etki gösterdiği görülmektedir. Bu durumun iyi bir örneği Cibali reji fabrikası işçileridir. Cibali fabrikası işçileri 1893 yılında fabrikaya getirilen yeni bir havan makinesinin işlerini engellediği gerekçesiyle grev yapmıştı. Bu grev üzerine makinenin kullanımı durdurulmuştu.[15] 1910 yılına gelindiğindeyse, daha önce 600 işçinin çalıştığı fabrikada, şirket yönetiminin kullanmaya başladığı yeni havan makineleri sonrası işçi sayısının 150-200 civarına düştüğü, tütün kıyımı ve balyalama işinin % 80'inin makinelerce yapılması ve ancak % 20'sinin işçiler tarafından elle yapılması nedeniyle ücretlerin de düştüğü görülmekteydi.[16]

Osmanlı'da yeni teknolojilere karşı gelirlerini azaltacağı ve kendilerini işsiz bırakacağı düşüncesiyle tepki gösterilmesinin en kapsamlı örneğini limanlarda çalışan hamallar göstermiştir. Son dönemlerde limanlardaki ekonomik faaliyetlerde yabancı sermaye ve beraberinde şirketleşmenin artması, çalışanların menfaatlerini de olumsuz etkilemeye başlamıştı. Şirketlerin limanlarda teknoloji ve makineler öncülüğünde gerçekleştirmek istediği çeşitli girişimler limanlardaki hamal, mavnacı[17] ve salapuryacı gibi çalışanların tepkilerine neden olmuştu. Bu tepkilerin imparatorluğun birbirinden çok uzak bölgelerinde, yani uygulamanın hayata geçirilmek istendiği Selanik, İstanbul, Sakız, Zonguldak, İzmir, Beyrut vb. yerlerde çalışanların geneli tarafından ve birbirinden habersiz olarak gerçekleştirilmesi, yeni

---

[14] Abdullah Martal, **Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1992, s. 146.
[15] BOA, **Y.A.HUS.**, 273/60, 10 L 1310, 27 Nisan 1893.
[16] "Reji Amelesi", **Azad**, No: 3, 21 TS 1326, 4 Aralık 1910, s. 2.
[17] Mavna: Gemilerden limana ve limandan gemilere mal ve eşya nakleden küçük gemi, sandallar.

teknolojilere karşı çalışanların şikâyetlerinin ortak ve dillerinin de tepki şeklinde bir olduğunu göstermekteydi.

Hamallarla rıhtım ve liman şirketleri arasında bu sorun 1800'lerin sonlarında başlamış ve 1910'lu yıllara kadar sarkmıştı. 1899 yılında yabancı elçilikleri de kullanarak devleti sıkıştıran İstanbul Rıhtım Şirketi'nin taleplerinden sorun tam olarak anlaşılmaktaydı. Rıhtım şirketi, çok eskiden beri hamallar tarafından yapılmakta olan vapur-liman-rıhtım-depo arasındaki taşımacılık işlerinin ya şirketlerine ait kendi arabalarıyla yapılmasını, ya da hamallar yapmaya devam edecekse bile ton başına ücretlerinin % 10'unun kesilerek şirkete aktarılmasını talep etmişti.[18] Her iki durum da hamal, mavnacı, kayıkçı vb. liman-rıhtım çalışanları açısından eski döneme göre bir gelir kaybı anlamına gelmekteydi. Çünkü birinci şık kabul edilirse bu çalışanlar işlerini şirkete devredecek, şirkette işçi olarak işe başlayanlar ücretli çalışan haline gelirken diğer bir kısmı ve şirket tarafından istenmeyenlerse işsiz kalacaktı. İkinci şıkkın kabulü ise, çalışanların ücretlerinin % 10'undan şirket adına vazgeçmeleri anlamına gelmekteydi. Bu iki şıktan birini seçme zorunluluğu ise, çalışanların tamamen kendi iradeleri dışında, devlet ve özel sektör işletmeleri (yabancı sermayeli) arasında yapılmış sözleşmelerden kaynaklanmaktaydı. Ancak sorunların 1910'lara kadar sarkması, liman çalışanlarının bu kararlar karşısında kolay teslim olmadığı ve haklarını devretmediklerini göstermekteydi.

1909 yılında, İstanbul'da hamal, mavnacı ve kayıkçılarla rıhtım şirketi arasında aynı nedenlerden dolayı önemli sorunlar yaşanmıştı. Sorunun nedeni, şirketin devletle imzaladığı sözleşmeye de uygun olarak gerçekleştirdiği yeni bir uygulamadan kaynaklanmıştı. Buna göre önceki dönemde vapurlar, limanların uygun olmaması nedeniyle kıyıya tam olarak yanaşamamaktaydı. Bu nedenle kıyıdan belli bir mesafe açıkta dururlar, kıyı ile vapurlar arasındaki mesafede her türlü mal ve insan taşımacılığını da mavnacı, sandalcı ve hamallar gerçekleştirirdi. Ancak daha sonra şirketin limana dubalar yerleştirmesi sonucu vapurların kıyıya tam olarak

[18] BOA, **BEO.** 1324/99253. 4 S 1317. 13 Haziran 1899.

yanaşmaları mümkün olmuş, bu da söz konusu çalışanların gelir kaynaklarının kesilmesine neden olmuştu. Şirket bu uygulamasıyla, bir nevi kendisi için fazla maliyet unsuru olan hamal, mavnacı ve sandalcıları aradan çıkarmış ve böylece masraflarını kısarak kazancını artırmayı hedeflemişti.[19]

Yakın bir dönemde, limanda yük taşıma amaçlı vinç kullanmaya başlamasıyla, aynen mavnacı ve kayıkçılar gibi hamalların da gelir kapısının tehlikeye girmesi söz konusu olmuştu.[20] Hamalların durumu devlete şikâyet etmesi ve grev vb. eylemlerle ticarî hayatı sekteye uğratmaları sonrası, devlet, şirket ve hamallar arasında toplantılar yapılmış ve bir çözüm yolu belirlenmişti. Hamalların taşıyamayacağı ağırlıktaki yüklerin vinçle taşınması şeklinde bir orta yol bulunmuştu. Ancak şirket bir süre sonra bu karara uymayarak nakliye işlerinde makineleri daha fazla kullanmaya başlamıştı. Bu da hamalların tekrar mağdur olması ve tepki göstermelerine neden olmuştu.[21]

İşçiler bu tepkisini limanlarda çalışmayı ve ekonomik işleyişi durdurmaya varacak şekilde bir greve dönüştürmüştü. Şehremaneti tarafından yapılan tahkikatta grev sebebinin işçilerin şirketin kullanmaya başladığı vinç ve diğer makineler nedeniyle işlerinin ellerinden alınacağına yönelik korku olduğu ortaya çıkmıştı.[22] Galata, Yağkapanı, Unkapanı ve Hatap Kapısı iskelelerinde çalışan hamalların eylemleriyle ilgili basına gönderdiği bildiri de bunu yansıtmaktaydı. Hamallar, şirketlerin kendi mavna ve makinelerini kullanmaları nedeniyle iş kaybına uğradıklarını ileri sürmüştü. Avusturya'ya karşı yapılan boykotta işsiz kalma tehlikesine karşın çalışmayan ve boykotun başarısında en büyük pay sahibi olduklarını ifade eden çalışanlar, bu fedakârlıkları ve hükümetin de kendilerine verdiği söze rağmen şirket yanlısı tavır takınılmasını basın yoluyla şikâyet etmişti.

---

[19] BOA, **ZB.** 329/5. 2 KE 1324. 15 Aralık 1908.
[20] BOA, **DH. MKT.** 2754/99. 9 S 1327. 2 Mart 1909.
[21] BOA, **ZB.** 328/95. 18 TS 1324. 1 Aralık 1908.
Şirketle hamallar arasında devlet aracılığında Ağustos 1908'de de benzer bir anlaşma yapılmış ve şirket gemileri limana yanaştırmamayı kabul etmişti. Ancak kısa süre sonra hamallar, geceleri şirketin gizli gizli limana gemi yanaştırdığı iddiasıyla tekrar devlet yönetimine şikâyette bulunmuşlardı. (BOA, **DH. MKT. PRK.** 2782/36. 11 B 1326, 9 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2782.)
[22] BOA, **DH. MKT.** 2733/39. 16 M 1327. 7 Şubat 1909.

Meşrutiyetten önce, yani Abdülhamit döneminde ilk zamanlar taşımacılığın kendi tekellerinde olduğunu, ancak daha sonra yabancı şirketlerin kendilerini devre dışı bıraktığını ileri süren çalışanlar, meşrutiyet sonrasında da hükümetler tarafından kendilerine verilen sözlerin tutulmadığını ve yabancı şirketlerin iskelelerde taşımacılığın önemli kısmını ele geçirdiğini belirtmişti. Çalışanların bu tepkisi karşısında yabancı şirketler de boş durmamıştı. Grev yapılacağını haber alır almaz aralarında bir komisyon kuran şirketler, durumla ilgili elçiliklerini de devreye sokarak Ticaret ve Nafia Nezareti ile görüşmüştü. Bu da, mavnacıların bu eylemlerinde, karşılarında taraf olarak yabancı şirketler, bu şirketlerin bağlı olduğu ülkelerin elçilikleri ve bu elçiliklerin sıkıştırmasıyla zor durumda kalan devleti bulmalarına neden olmuştu. [23]

Hamallar şartların ağırlığına rağmen şirketin limanlarda yeni uygulamalarına karşı fiili saldırıları da içerecek şekilde şiddetli bir direniş gerçekleştirmişti. Hamal ve kayıkçılar vapurların limana yanaşmasını, kıyıda mal yükleyip boşaltmasını ve yolcu indirip bindirmesini engellemişlerdi. Olaylarda öne çıkan 42 hamal şirket tarafından işten çıkarılmış ve rıhtıma uğramamak üzere mesleklerinden men edilerek devlet tarafından da cezalandırılmıştı. Ancak hamallar, daha önceden ödedikleri *gedik* paraları nedeniyle bu mesleğin kendi hakları olduğunu belirtip, gedik paralarının kendilerine geri verilmemesi halinde çalışmaya devam edeceklerini, şirketin de günlük 25 kuruş vermemesi halinde eylemlerini sürdüreceklerini belirtmişti. Rıhtımdaki 1.000'den fazla hamalın da bu 42 meslektaşlarına destek verecekleri ve eylemlerini sürdürecekleri şeklinde haber alınması, çalışanların kararlı duruşları karşısında devlet ve şirketi de zor durumda bırakmıştı.[24]

Cezalandırmalarla bir noktaya varılmayacağının anlaşılmasıyla, devlet uzlaşı yöntemine başvurmuştu. Zabtiye Nazırı, Rüsumat Emini ve Nafia Müdürü de dahil olmak üzere devlet yetkilileri rıhtımda çalışan 42 hamalla görüşerek nasihatlerde bulunmuş ve bu engellemelerinden vazgeçmelerini istemişti. Devlet yetkilileri şirketle yaptıkları görüşmeler sonrası 42 hamaldan 30'unu şirketin istihdam etmeyi

[23] "Mavnacıların Grevi", **Tanin**, No: 212, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1909, s. 3.
[24] BOA, **ZB.** 330/167. 16 S 1327. 9 Mart 1909.

kabul ettiğini, kalan 12'sinin de Gümrük İdaresi tarafından istihdam edileceğini belirtmişse de, hamallar söz konusu teklifleri kesinlikle reddederek görüşmelerden ayrılmışlardı.[25] Devletin bu durum karşısında başvurduğu tedbirse, güvenlik güçlerinin sayısının artırılmasıyla şirketin sözleşmeden kaynaklanan haklarının korunmasının temini olmuştu.[26] İstanbul limanlarında çalışanlar, 1890'lardaki uygulamaları engelleyebilmiş, 1908'le birlikte işlerinin bir kısmını şirketin vinç ve yeni makinelerine devretmek zorunda kalmıştı. Ancak makineleşmenin devam etmesi bu kaybın da artması anlamına gelmekteydi. Bu kayba karşı işçi direnişi şiddetli olunca, Mayıs 1909'da 14 hamal, olayları teşvik ettikleri gerekçesiyle 5 yıl süreyle Trablsugarp ve Bingazi'ye sürgün cezasına çarptırılmıştı. 14 kişinin 4'ü, yukarıda bahsettiğimiz 42 hamal arasındandı. Aylar geçmesine rağmen soruna temelli bir çözüm bulunamazken, hamal ve diğer liman çalışanlarının eylemleri de devam etmekteydi. Eylemlerde artan direnç sonrası Rüsumat Emaneti hamalları, *suç işlemeyi görev edinmiş kişiler* olarak nitelendirmişti.[27]

Bu tepki sadece İstanbul'daki çalışanlara mahsus kalmamıştı. İstanbul hamalları, mavnacıları ve sandalcıları için geçerli olan bu durum, benzer şekilde ülkenin diğer kıyı bölgelerinde de yaşanmıştı. İş ve istihdam güvenceleri tehlikeye girdiği için aynı dönemde Beyrut'ta da şirketin uygulamalarına karşı hamal, mavnacı ve kayıkçılar sert tepki göstererek liman ve rıhtımların çalışmasını kilitlemişti.[28] Aynı şekilde Selanik limanında da şirketin İstanbul'da olduğu gibi limana dubalar yerleştirerek yük ve yolcu vapurlarının kıyıya tam yanaşmasını sağlama projesi, hamal, mavnacılar ve kayıkçıların şiddetli tepkisi ile karşılaşmıştı. Bu bölgede sendikalaşma ve sosyalist örgütlerin de daha güçlü olması ve liman çalışanlarına yoğun destek verilmesi nedeniyle, şirketler için çok daha zorlu bir süreç yaşanmıştı.[29] Aynı uygulamaya maruz kalan Sakız Limanı'ndaki mavnacı ve hamallar, rıhtım şirketinin kendilerinden yüksek oranla vergi talep ettiğini belirterek, şirketin vergi ve

[25] BOA, **DH. İD.** 38-1/48. 25 L 1329. 19 Ekim 1911.
[26] BOA, **DH. MKT.** 2762/25. 16 S 1327. 9 Mart 1909.
[27] BOA, **ZB.** 371/120. 19 C 1327. 8 Temmuz 1909.
[28] BOA, **DH. MKT.** 2648/3. 9 TE 1324. 22 Ekim 1908.; BOA, **DH. MKT. PRK.** 2788/93. 29 B 1326. 27 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No 2788.
[29] BOA, **DH. İD.** 112-1/13. 21 Ş 1328. 6 Mart 1913.

ücret tarifelerine karşı düzenlenen mitingde ön sıralarda yer almış ve tepki göstermişti.[30] Zonguldak'ta da limandaki taşımacılık işlemlerinin şirketin kendi personeline ve makinelere devredilmesi sürecinde uzun bir süredir bu işi kendileri yaptıkları için çalışanlar direnç göstermişti.[31]

İzmir'deyse Eylül 1913'te başlayan liman işçileri, hamallar ve mavnacıların grevi bölge ekonomisini kısa bir süre durma noktasına getirmiş, limanda yük dolu birçok gemi grev nedeniyle atıl beklemişti. İşçilere sorunlarının çözüleceği garantisi verilerek iş bırakma eylemi sonlandırılmış, bundan sonra işçi örgütü ve işveren tarafı arasında devlet yetkilileri de bulunacak şekilde uzun bir müzakere süreci başlatılmıştı. 1914 yılı Mart ayında sonlandırılabilen görüşmeler sonucu imzalanan sözleşmeye baktığımızda, anlaşma maddelerinden biri de, şirketin devlete kaydını yaptırmış 620 işçi dışında başka işçi istihdam etmemesiydi. Bu 620 kişinin sayıca yetersiz kalması halinde de yeni işçi tedariki ancak hükümet izniyle mümkün olabilecekti.[32] Bu madde aslında işçiler açısından bir geriye dönüş özlemidir. Çünkü gediklerin kaldırılmasından önce, limanda hamal ve diğer işçiler için çalışabilmenin koşulu, o meslek örgütüne kayıtlı olmaktı. Aksi takdirde ne işçilerin serbestçe limanda çalışabilmesi, ne de işletmelerin serbestçe istediği işçiyi istihdam edebilmesi mümkündü. Kaldırılan gediklerle birlikte bu çalışan tekelinin de sona ermesi, işçilerin şirketler karşısında güç kaybetmesine ve beraberinde iş ve gelir kaybı gibi tehlikelerle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştu. İşte bu da, İzmir'de olduğu gibi, grev sonrası işçilerin en önemli taleplerinden birinin eski dönemdeki gibi tekel olacak şekilde iş güvencesi sağlamak olmasına yol açmıştı. Eski dönemde işin sahibi olan hamallar, yeni dönemde şirketlerin de devreye girmesiyle birlikte sadece işi yapan kişiler, yani işçiler haline dönüşmekteydi. *İşçileşmeye* yönelik bu dönüşüm de kolay bir geçiş süreciyle olmamış, şiddetli bir direniş nedeniyle ancak zamana yayılarak gerçekleştirilebilmişti.

---

[30] BOA, **T. TNF. MKT.** 146/39. 13 RA 1327. 4 Nisan 1909. T Dosya No: 146.
[31] BOA, **DH. İD.** 151/2. 25 L 1330. 7 Ekim 1912.
[32] "İzmir Limanı Amelesi", **Tanin**, No: 1914, 18 Mart 1330, 31 Mart 1914, s. 3.

Hamallar ve diğer liman-rıhtım çalışanları tarafından şirketlerin uygulamalarına karşı gösterilen tepkinin bir benzerini, 1903 yılında Ereğli'deki yerel esnaf da göstermişti. Bölgede Ereğli Maden Şirketi 2.000'den fazla işçi ve memur istihdam etmekteydi. İşçi ve memurların aileleriyle birlikte önemli bir nüfus oluşturmaları, et, ekmek ve diğer çeşitli gıda malları arz eden küçük esnafın da geçim kaynağını oluşturmaktaydı. Ancak 1903 yılı ile birlikte, maden şirketi işçilerin gıda ihtiyaçlarını dikkate alarak kendine bir kazanç kapısı bulmuş, bu doğrultuda et ve ekmek ihtiyacını ihaleyle bir Fransız Şirketi'ne vermişti. Ancak bu ihale sonrası bölgede tek geçim ve kazanç kaynaklarının ellerinden çıkması tehlikesiyle karşı karşıya kalan küçük esnaflar, gerek ihalenin yapılışı, gerekse kendileri ve ailelerinin karşılaşacakları zorluklar nedeniyle devletten yardım istemişti.[33] Şirketleşmenin bu yerel esnaf için karşılığı, ilk dönemlerde artan işçi sayısı ve nüfusla birlikte bir kazanç kapısı oluşturmuştu. Ancak zaman, şirketleşmenin sadece olumlu yönleri değil, küçük esnafı tehdit edici olumsuz yönlerini de gösterince, çalışanların geleneksel tepkisi Ereğli'de de kendini göstermişti.

Görüldüğü gibi üretim hayatında yeni teknolojilere, şirketleşmeye, gelir ve iş kaybı tehlikesine yönelik bu şiddet hareketleri sadece belli bir dönemle sınırlı kalmamış, 19. yy.ın geneli ve 20. yy. başlarında farklı bölgelerde görülmüştü. Ancak çalışma hayatının bu zayıf kesimlerinin direnişi, makineleşme ya da ticarî hayatta yeni düzenlemelerin uygulamaya geçişini durduramamış, sadece geciktirici bir etki gösterebilmişti.

Bu geciktirici özelliği yanında, Osmanlı'da makine veya teknolojiye karşı çalışan direncinin bireysel örnekler dışında Avrupa'daki kadar şiddetli geçmediğini de ifade edebiliriz.[34] İngiltere'de 1810'da makine kırıcıların idam edilmesine yönelik

---

[33] BOA, **DH. MKT.** 657/53. 18 KS 1318. 31 Ocak 1903.

[34] Marx, 1600'lü yıllarda Almanya, İngiltere, Hollanda ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde halkın tepkisine neden olacağı gerekçesiyle yeni icat edilen ve devlet yetkilileri tarafından yakılan, kullanılması yasaklanan makinelerle ilgili birçok örnek vermektedir. 1630'larda Londra'da kurulan bir yel bıçkı değirmeninin halk tarafından yıkılması, 1758'de Everet tarafından icat edilen su gücüyle çalışan ilk yün kırpma makinesinin işsiz kalmaktan korkan 100.000 işçi tarafından ateşe verilmesi, Arkwright'in yün tarama makinesinin yasaklanması için 50.000 kişinin Parlamento'ya dilekçe vermesi gibi örnekler, Avrupa'da oldukça erken dönemlerde başlayan bu hareketlerin önemli bir işçi

bir cezai düzenleme yapılması, ya da Fransızlarla savaşmak için İspanya'ya gönderilen asker sayısından daha fazlasının makine kırıcılarla mücadele etmek için görevlendirilmesi, Avrupa ülkeleri için bu eylemlerin çok daha şiddet içerikli olduğunu göstermekteydi.[35] Ancak sanayileşme ve şirketleşmenin başarısızlığı ile paralel olarak, bu gelişmelere yönelik çalışan direnci ve tepkisinin de Osmanlı çalışma ve üretim hayatında Avrupa'da olduğu kadar yaşanmadığını söyleyebiliriz.

3.1.2. Boykotlar

1908 sonrası İttihat ve Terakki döneminde boykot silahı önemli bir şekilde kullanılmıştı. Bu doğrultuda ilk olarak bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan[36] ve Bosna-Hersek'i işgal eden Avusturya-Macaristan'a; Trablusgarp'ın işgalinin ardından İtalya'ya karşı kullanılan boykot silahı, Yunanistan'ın Ege Adalarını işgal etmesinden sonra da Yunan ve Rumları hedef almıştı.[37] Boykotlarla ülkelerin ekonomik açıdan zorda bırakılarak askerî ve siyasî bir takım isteklerin kabul ettirilmesi hedeflenmişti.[38] Yabancılara karşı işçiler tarafından boykotun uygulandığı alan olarak liman ve rıhtımlar ön plana çıkmıştı. Boykotu yönlendiren çalışanlarsa, kayıkçı, mavnacı ve hamallardı. Kayıkçı ve hamalların yabancıların mallarını taşımayı reddetmesi, taşıyacakları zaman da yüksek ücret talep etmeleri, Almanya, Fransa, Rusya, İngiltere ve Avusturya gibi birçok ülke elçiliğinin hamal ve kayıkçıları devlete şikâyet etmelerine yol açacak şekilde etkili olmuştu.[39]

---

ve halk desteğine sahip olduğunu da göstermekteydi. (Karl Marx, **Kapital**, C. 1, 8. Bsk., Çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 2007, s. 409-410.)

[35] Yaşar Bülbül ve Rahmi Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı Direncin İktisat Tarihi", **İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, C. 9, S. 4, Eylül 2007, s. 25-26.

[36] BOA, **A. MTZ. 04.** 173/38. 3 KE 1324. 16 Aralık 1908.; BOA, **A. MTZ. 04.** 173/60. 19 KE 1324. 1 Ocak 1909.; "Boykotaj", **Volkan**, No: 1, 28 TS 1324, 11 Aralık 1908, s. 4.

[37] Emin Elmacı, " İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi", **İttihat Terakki ve Jön Türkler**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009, s. 51-52.

[38] Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi-İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s. 204. Halk tarafından da geniş kabul gören bu boykotun düzenlenmesi, planlanması ve teşvik edilmesinde devletin yönlendirici etkisi için bkz; **A.e.**, s. 205-207.

[39] BOA, **DH. İD.** 134/5. Lef. 40, 10 ZA 1329. 2 Kasım 1911.

3.1.2.1. 1908-1909 Avusturya Boykotu

Boykotlar arasında Ekim 1908'de başlayıp 1909 Şubat sonuna kadar yaklaşık 5 ay süren Avusturya boykotu, bu ülke menşeli mal ve ürünlerin alınıp satılmaması ve hamallar tarafından limanlarda taşınmaması şeklinde gelişen oldukça ses getirici bir eylem olmuştu.[40] Boykot ilk olarak Selanikli tüccarların Avusturya fabrikalarına telgraf çekerek daha önce sipariş ettikleri malları almayacaklarını bildirmeleriyle 7 Ekim'de İstanbul'da başlamıştı.[41] Bu boykotta özellikle hamallar gibi işçi kesimleri her ne kadar en önemli unsurlardan biri olsa da[42], eylem kısa sürede işçi sınıfını aşarak halkın genelini kapsayan ulusal bir hareket haline gelmişti.[43] Halkın kahvelerde gelen çay ve kahveleri yanında Avusturya şekeri olduğu için reddetmesi, İzmir Boykotaj Cemiyeti'nin de bu davranışı överek Avusturya şekeri kullanan hiçbir kahvede çay içilmemesini halka duyurması, boykotun ne kadar yayılmış olduğunu da göstermekteydi.[44]

Ulusal kamuoyu ve basında olduğu kadar, uluslar arası alanda da önemli bir konu haline gelen boykot sürecinde, başta liman ve gümrüklerde çalışan hamallar olmak üzere işçiler tarafından yapılan eylemler çeşitli sivil toplum kuruluşları ve halk tarafından maddi ve manevi destek görmüştü. Emniyet Dairesi'ne ait bir devlet kaydında, üyeleri hakkında takibat yapılan İttihad ve Teavün-ü Ticaret Cemiyeti'nin, gelirlerinin bir bölümünü boykotaj nedeniyle maddi sıkıntı çeken hamallara aktardığının gösterilmesi bu toplumsal desteğe bir işaretti.[45] Gazeteler tarafından

---

[40] "Nemse Vapurları", **Servet-i Fünun**, No: 126, 3 Teşrinievvel 1324, 16 Ekim 1908, s. 3.
Avusturya boykotu, halk, basın, işçiler ve Osmanlı'nın diğer unsurları tarafından geniş katılımla gerçekleştirilmiş ve uluslar arası arenada da oldukça ses getirmiş bir eylemdi. Ancak bu çalışmada, boykot uygulamasının katılımcıları ve gelişimi açısından tüm yönleri değil de, sadece çalışma hayatı ve çalışanlara bakan yönleri ele alınacaktır. Bu açıdan boykotta öne çıkan çalışan grubu olan hamal, kayıkçı ve mavnacıların eylemleri ön planda tutulacaktır.

[41] Mehmet Emin İlhan, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", **Tarih ve Toplum**, C. 27, S. 161, Mayıs 1997, s. 19-24.

[42] Boykotun başlaması ve yürütülmesinden sonuçlanmasına kadar geçen süre ve boykotun uzun süre etkili olmasında işçi ve hamalların etkisi için bkz. Yavuz Doğan Çetinkaya, **1908 Osmanlı Boykotu-Bir Toplumsal Hareketin Analizi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

[43] Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 36.

[44] "Boykotaj Cemiyeti", **İttihad ve Terakki**, No: 48, 5 TS 1324, 18 Kasım 1908, s. 4.

[45] BOA, **DH. EUM. THR.** 20/25. 21 Z 1327. 3 Ocak 1910.

liman işçileri ve hamalların yaptığı bu iktisadî savaşı[46] övgü ve takdirle karşılayan yayınlar yapılması, liman işçilerinin görüşmek üzere İttihat ve Terakki tarafından kabul edilmesi, desteğin sadece halk tarafından değil, devlet yönetimi ve basın organlarınca da verildiğini göstermişti. [47]

1908 yılında başlayan boykot, İmparatorluğun hemen her bölgesindeki işçiler tarafından kabul görmüş ve destek bulmuştu. İstanbul'daki tüm hamal, mavnacı ve vapurlara kömür taşıyan işçiler Yağkapanı'nda toplanarak Avusturya gemileri için çalışmamayı kararlaştırmıştı.[48] *Avusturya mallarına ellerini sürmek istemediklerini*[49] belirten liman çalışanları, aylar geçtikten sonra aynı yönde bir bildiri yayınlayarak boykottaki kararlılıklarını göstermişti.[50] Bu karar Selanik'teki meslektaşları tarafından da aynı şekilde kabul görmüştü. Selanik'teki hamal ve kayıkçılar, Avusturya menşeli gemilerin mal ve yük işlerinde çalışmazken, bu işlemin başkaları veya gemilerin kendi tayfası tarafından yapılmasına da izin vermemişti. Bu nedenle Avusturya Konsolosluğu taşıma işlemlerinin yapılabilmesi için limanlarda jandarma ve polis bulundurulmasını talep etmişti.[51]

---

[46] Avusturya mallarına karşı uygulanan boykot, basında *harb-i iktisadî*, yani iktisadî savaş olarak nitelendirilmekteydi. (Abidin Daver, "Harb-i İktisadî", **Servet-i Fünun**, No: 122, 30 Eylül 1324, 13 Ekim 1908, s. 1-2.)

[47] Mehmet Emin Elmacı, "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", **Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, İşçi Hareketleri Dosyası, Y. 2, S. 5, 1997, s. 157.
Boykotun başlamasından yaklaşık 2 ay geçtikten sonra Servet-i Fünun gazetesinde halka boykotun oldukça etkili olduğu ve devam edilmesini teşvik amacıyla şu şekilde seslenilmekteydi:
*"BOYKOTAJ- Vatandaşlar! Boykotaj Avusturya'yı ezdi, büzdü, fena halde hırpaladı. Avusturya evvelce bizim karşımızda mütekebbirâne (*büyüklenerek) *dururken şimdi yaptığına nâdim* (pişman)*, perişan. İşlerimiz iyi bir renk alıyor. Boykotaja devam edelim. Bu sessiz, fakat kuvvetli silahı bihakkın tatbik eyleyelim. Her halde kazanacağımızdan emin olalım. Hakkımız tanınıncaya kadar Avusturya ve Bulgar mallarını katiyen almayalım; bankalarıyla muamele yapmayalım; vapurlarına binmeyelim."* ("Boykotaj", **Servet-i Fünun**, No: 171, 23 TS 1324, 5 Aralık 1908, s. 1.)

[48] **İttihad ve Terakki**, No: 32, 5 TE 1324, 18 Ekim 1908, s. 4.

[49] BOA, **ZB.** 328/64. 11 TS 1324. 24 Kasım 1908.
Boykotun uzaması ve Avusturya şirketlerinin ekonomik açıdan iyice zorda kalması sonrası, Avusturya basınının da boykot eylemine yönelik haberlerinde büyük bir artış yaşanmıştı. İstanbul'a gelerek Aralık ayında limanlarda hamallarla da görüşen Avusturya gazetesi Freie Press, hamalların Avusturya gemileri ile çalışmama kararlılığını gördükten sonra, boykotun suçlusu olarak hamal başı olan bir Kürt hamalı göstermişti. Gazetenin *cahil bir Kürt* olarak nitelendirdiği hamal başı, boykottaki karalılıklarını gazeteye şu sözlerle belirtmişti: *Kamil Paşa* (Sadrazam) *hepimizi Galata Köprüsünde astırsa, yine mallarınıza el sürmeyiz, efendilerinize böyle söyleyiniz*. ("Boykotaj ve Freie Pressin Me'yusiyeti", **İttihad ve Terakki**, No: 67, 29 TS 1324, 12 Aralık 1908, s. 3.)

[50] BOA, **ZB.** 627/45. 7 Mayıs 1325. 20 Mayıs1909.

[51] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2802/73. 19 N 1326. 15 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2802.

Selanik'te liman çalışanları 22 Kasım 1908'de Belçika Anwers'ten gelen ve Belçika malları taşıyan bir Avusturya gemisinin nakil işlerini de yapmamışlar, nasihatlerde bulunan devlet yetkilerine ise, mallar Belçika malı olsa da, geminin Avusturya gemisi olduğu ve kendilerinin Avusturya vapurları ile ilgili herhangi bir iş yapmayacaklarına dair yemin ettikleri cevabını vermişlerdi. Gemi mallarını taşıyacak kimse bulamadığı için yüküyle Anwers'e geri gitmek zorunda kalmıştı.[52]

Yanya Vilayeti'nde de gümrük ve liman çalışanları Avusturya menşeli gemilerin mallarını taşımayı reddederken,[53] Trablus'ta ise limana gelen bir İtalyan gemisinin boşaltmak istediği yük arasında Avusturya malları olduğunu gören kayıkçılar malları indirmeyi reddetmişti.[54] Avusturya gemi ve tüccarlarının mallarını farklı ülke etiket ve kolileriyle yurda sokmaları boykotu delmeye yönelik girişimlerden biriydi. Ancak halkın, tüccarların, liman ve rıhtım çalışanlarının kamuoyunun tamamıyla birlikte eylemlerindeki ısrarı bu girişimi de sonuçsuz bırakmıştı. Boykota katılan her kesimi vatanseverliklerinden dolayı tebrik eden Tanin Gazetesi, "ancak bir de uyarımız var!" diyerek Avusturya mallarını Alman kolileri içinde getiren bir gemiyi örnek verip herkesi dikkatli olmaya çağırıyordu.[55] Yine Trablus'ta, kayıkçılar limana gelen Avusturya gemilerindeki yolcuları indirmeyi ve iskeleye taşımayı reddettiği için yolcular karaya çıkamazken, Beyrut'ta ise kayıkçıların aynı şekilde boykota katılması nedeniyle vapur acenteleri kendi temin ettikleri kayıkları kullanarak yolcu indirebilmekteydi. Avusturya mallarına karşı boykot aynı kararlılıkla Yafa,[56] Üsküp[57] ve İzmir'de de basının da katkı ve teşvikleriyle, halkın geneli tarafından uygulanmaktaydı.[58]

---

[52] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2808/7. 2 ZA 1326. 26 Kasım 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2808.
[53] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2808/93. 4 ZA 1326. 28 Kasım 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2808.
[54] BOA, **DH. EO.** 542/97. 11 ZA 1326. 5 Aralık 1908. DH. EO. Dosya No: 542.
[55] "Boykotaj", **Tanin**, No: 108, 5 Teşrinisani 1324, 18 Kasım 1908, s. 3.
[56] "Suriye'de Boykotaj", **İttihad ve Terakki**, No: 42, 29 TE 1324, 11 Kasım 1908, s. 2-3.
[57] BOA, **DH. MKT.** 2650/94. 13 L 1326. 8 Kasım 1908.
[58] Şule Sevinç Kişi, "Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu", **Tarih ve Toplum**, C. 26, S. 152, s. 5.
İzmit'te olduğu gibi Avusturya boykotu farklı nedenlerle de yapılabilmişti. Akyazı ve Hendek'te halk, miri ormanlardan odun kesme işini ihaleyle alan Avusturya tebaasından Şile Zenger'in, sözleşmesinde yabancı işçi çalıştırma yasağı bulunmasına rağmen 150 kadar Avusturya tebaalı işçi getirmesine tepki

Rodos'ta da gümrüğe gelen Avusturya mallarının taşınması ve yüklenmesinde çalışanlar tarafından zorluklar çıkarılmaktaydı. Malların çabuk bozulacak nitelikte olduğu ve Avusturya malı olduğu için bu eyleme maruz kaldığı nedeniyle müdahale edilmesi talebiyle Avusturya elçiliğinin başvuruda bulunması üzerine, devlet yönetimi halkın istediği malı almakta serbest olduğunu belirterek kimseye bu yönde zorlama yapılamayacağı cevabını vermiş ve üstü kapalı olarak boykota destek verdiğini göstermişti.[59] Devlet yönetiminin bu tutumu, boykotla herhangi bir ilgisi olmadığını göstermeye ve yapılan eylemlerin tamamen işçiler ve halkın kendisi tarafından gerçekleştirildiğini ifadeye yönelikti. Ancak Bosna-Hersek işgaline karşı devletin de tepkisi göz önüne alınırsa, eylemin devlet desteğinden tamamen yoksun olduğunu söylemek ya da iktidarın bu konuda tarafsız davrandığını belirtmek yanlış olacaktır. Nitekim Bosna-Hersek'i işgal eden Avusturya'ya karşı devlet çapında karşı çıkamayan İttihatçılar, Avusturya malları ve bunları satan işletmelere uygulanan boykotu organize edip destekleyerek, bu yönde bir tepki gösterilmesini sağlamışlardı.[60]

Ekim 1908'de başlayan Avusturya boykotu, Şubat 1909'a kadar devam etmişti.[61] Boykotaj Sendikası temsilcileri ve Mebus Dr. Rıza Tevfik Bey'in İstanbul ve Galata Gümrüklerine giderek hamallara boykotun sonlandırıldığını bildirmeleriyle birlikte, Tanin gazetesinin ifadesiyle *Osmanlıların ilk defa ve büyük bir başarıyla yürüttükleri bu iktisadî savaş* resmî olarak bitirilmişti.[62] Bu başarıda en önemli paysa, hamal, mavnacı ve kayıkçı gibi liman çalışanlarına aitti. Tevfik Bey de boykotun sonlandırılmasıyla ilgili halka yaptığı konuşmasında, *eyleme vatanperver şekilde katılan hamal, mavnacı ve kayıkçıları özellikle alkışladığını* belirterek çalışanların hakkını teslim etmişti.[63]

---

göstermiş ve Avusturya mallarına uygulanan boykotu kendi bölgelerinde de başlatma kararı vermişti. (BOA, **DH. MKT.** 2680/34. 18 ZA 1326. 12 Aralık 1908.)

[59] BOA, **DH. MKT.** 2646/1. 8 L 1326. 23 Ekim 1909.

[60] Feroz Ahmad, **From Empire to Republic – Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey**, Vol. 1, Istanbul, Istanbul Bilgi University Press, 2008, s. 30.

[61] "Boykotaj Kalktı", **Servet-i Fünun**, No: 239, 13 Şubat 1324, 26 Şubat 1909 s. 4.

[62] "Boykotaj Kalkmıştır", **Tanin**, No: 207, 14 Şubat 1324, 27 Şubat 1909, s. 1.

[63] "Boykotajın Ref'i", **Servet-i Fünun**, No: 240, 14 Şubat 1324, 27 Şubat 1909, s. 2.

3.1.2.2. 1909-1911 Yunanistan Boykotu

Girit'in işgali sonrası 1909'da başlayan ve bir ara yavaşlayacak olsa da 1911 yılına kadar devam eden Yunanistan boykotu, çeşitli işçi kesimlerinin de yoğun katılımıyla gerçekleştirilmişti. Avusturya İmparatorluğu'na karşı yapılan boykotta en ön sırada yer alan hamal, mavnacı ve salapuryacı gibi çalışanlar, Yunanistan'ın Girit'i ilhak etmesinden kaynaklanan öfke ve beraberindeki iktisadî savaşta da önemli roller üstlenmişti. Bu çalışanlar, yapılacak boykottan Osmanlı tüccar ve vatandaşlarının olumsuz etkilenmemesi için de tedbir alarak, boykotu başlatmadan 8 gün önce bir duyuru yapmıştı. 7 Ağustos 1909 günü gazetelere gönderilen duyuruda, 8 gün içinde Yunan bandıralı vapur ve gemilere karşı şiddetli bir boykot başlatacakları bildirilerek, bunlarla iş yapan, ticarî bağlantısı olan tüm tüccarların şimdiden tedbir alması istenmişti.[64]

Yunanistan boykotu da kısa sürede ülkenin diğer kısımlarına yayılmıştı. Karesi'de sahibinin Yunanistan tebaasından olması nedeniyle tarım işçileri bir çiftlikte çalışmayı reddederek işten çıkmıştı. Çiftlik sahibi işçi bulamadığını belirterek devlet makamlarına şikâyette bulunmuştu.[65] Rize'deyse limanlara gelen mal ve yükleri iskeleye çıkaran kayıkçılar boykota başlamalarını şu şekilde bildirmekteydi: *Vatanımızın bir parçası olan Girit'e Yunanlıların ellerini uzatmaları, ellerimizden tırnağımızı çekmeleri gibi bize acı veriyor. Hepimiz her türlü fedakârlığa hazırız. Bugünden itibaren Yunan vapurlarına şiddetle boykota başladık. Tüm Rize Kayıkçıları Namına Kethüda Şevki.*[66] Bir süre ara verildikten sonra 1910 Mayıs sonlarına doğru tekrar şiddetli bir şekilde başlayan eylemler ülkenin her tarafına yayılmıştı. Trabzon, Giresun, Samsun, Selanik, Hayfa, Bandırma, Mudanya

---

[64] "Yunanistan'a Boykotaj", **Tanin**, No: 335, 26 Temmuz 1325, 8 Ağustos 1909, s. 1.
Yunanistan'a karşı yapılan boykot tek taraflı olmamıştı. Girit'teki Hıristiyan ahali de, Osmanlı'da yapılan bu boykota cevap olarak, Girit'te Müslüman halka karşı boykot başlatmışlardı. ("Girit'te Osmanlılara Boykotaj", **Tanin**, No: 361, 21 Ağustos 1325, 3 Eylül 1909, s. 1.)

[65] BOA, **DH. MUİ.** 117/56. 29 B 1328. 6 Ağustos 1910.
Yunanlıların daha yoğun olduğu ve yunan tüccarların önemli ticarî faaliyetlerde bulunduğu İzmir'de boykotun başlaması, gelişim süreci ve ekonomik, sosyal ve uluslar arası alandaki yansımaları ile ilgili olarak bkz. Evangelia Ahladi, "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", **Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, **II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki Dosyası**, S. 26, 2008, ss. 175-200.

[66] "Matbaamıza Varid Olan Telgraflar", **Tanin**, No: 338, 29 Temmuz 1325, 11 Ağustos 1909, s. 2.

ve ülkenin hemen her limanında Yunan vapur ve gemilerine karşı hamal, mavnacı ve kayıkçılar boykot yapıyordu.[67]

Boykot eylemi plansız bir şekilde de işlememiş, İzmir başta olmak üzere Trabzon, Mersin, Balıkesir Balya ve daha birçok bölgede kurulan *Boykotaj Cemiyetleri* eylemlerin öncüsü olmuştu. İzmir Boykotaj Cemiyeti, Ağustos 1909'da Reji İdaresi'ne çağrıda bulunarak, istihdam ettiği tüm Yunan işçileri işten çıkarmasını, aksi takdirde Yunan tüccarları ve şirketleri ile birlikte Rejinin mallarına karşı da boykot uygulayacaklarını bildirmişti.[68] Reji ise zaten 8-9 kadar Yunanlı memur çalıştırdıklarını ve bunların da düşük maaşlı olduğunu, işten çıkarılmalarının hakkaniyet dışı olacağını belirterek devlete şikâyette bulunmuştu.[69]

İstanbul'da boykot eylemlerini, *Dersaadet Boykotaj Heyeti - Dersaadet Harb-i İktisadî Heyeti* yönlendirmekteydi. Bu heyetler basından yararlanarak ve toplantılar yoluyla halk arasında boykotun yayılmasını temine çalışırken, hamal başlarına çektikleri telgraflarla da boykotu organize etmişti.[70] Hamalların boykotta bireysel ve dağınık hareket etmediğini, eylemi yürüten cemiyetlerle irtibat kurduklarını aşağıdaki 2 telgraf göstermektedir:

1. Çubuklu Gaz Depoları hamal başısı Mustafa Ağa Kardeşimize;

Bugün gelen Yunan vapurundaki gazların boşaltılmaması gerektiği rica olunur… (Dersaadet Boykotaj Heyeti-Dersaadet Harb-i iktisadî Cemiyeti)

2. Gaz Depoları Hamal Başısına

---

[67] "Yunanistan'a Boykotaj – Hamiyetli Mavnacı ve Kayıkçılar", **Tanin**, No: 635, 26 Mayıs 1326, 8 Haziran 1910, s. 2.; "Boykotaj", **Tanin**, No: 641, 1 Haziran 1326, 14 Haziran 1910, s. 2.; "Boykotaj", **Tanin**, No: 642, 2 Haziran 1326, 15 Haziran 1910, s. 2.

[68] BOA, **DH. MUİ.** 2-2/5. 17 Ş 1327. 3 Eylül 1909.

[69] BOA, **DH. SYS.** 22/1-07. 8 Z 1328. 11 Aralık 1910.

[70] Bu cemiyetler aslında devletten resmî izin alarak kurulmuş cemiyetler değildi. Nizamname ve diğer belgelerini Cemiyetler Kanunu prosedürleri gereğince ilgili devlet makamlarına teslim etmedikleri için resmî karşılıkları yoktu. Ancak boykotun giderek gücünü artırmaya başladığı dönemlerde bu cemiyetlerin de ön plana çıkmasıyla, bu kontrolsüz hareketlerin denetim altına alınması gerekliliği hissedilmişti. Dahiliye Nezareti bu nedenle Emniyet Müdürlüğü'ne, ilgili cemiyetlerin kurucularının tespit edilmesi ve resmî kuruluş işlemlerini tamamlamalarının emredilmesi, aksi takdirde İstanbul'da uygulanan olağanüstü hal nedeniyle Divan-ı Harb'e gönderileceklerinin bildirilmesini istemişti. (BOA, **DH. EUM. THR.** 49/40. Lef. 1. 25 Ş 1328. 1 Eylül 1910.)

Boykotun şiddetle devamı lazım olduğundan, her kime ait olursa olsun, Yunan vapurlarından mal çıkarılmaması ve Yunan vapurlarından yük alan depoların bize haber verilmesini bekleriz… (Dersaadet Boykotaj Heyeti).

Mersin Boykotaj Cemiyeti de Osmanlı Bankası'na bir yazı göndererek, Mersin Şubesi'ndeki Yunanlıları işten çıkarmasını, aksi takdirde bankadaki hesaplarını kapatarak farklı bankalarla çalışmaya başlayacaklarını bildirmişti.[71] Balıkesir Balya'daki boykotaj cemiyetiyse, Balya Karaaydın Madenleri Şirketi'nden Yunanlıları işten çıkarmasını talep etmişti. Durumu devlete şikâyet eden şirket yönetimi, böyle bir işten çıkarma hareketine girişmesi durumunda madenlerde üretimin de tamamen duracağı ve 2.000'den fazla Osmanlı vatandaşının işsiz kalacağını, devlet hazinesinin de bu durumdan büyük zarar göreceğini ileri sürerek Cemiyetin isteklerine karşı yardım istemişti.[72]

Boykot eylemlerinin Reji ve Osmanlı Bankası gibi kamusal ortaklıkların da bulunduğu müesseselere kayması devletin de bu tepkiden zarar görme ihtimalini ortaya çıkarmıştı. Rejinin ortaklarından birinin de aynı zamanda devlet olması nedeniyle, İzmir'deki Cemiyete nasihatlerde bulunulması yerel yönetime bildirilmişti.[73] Mersin Boykotaj Cemiyeti'nin eylemi üzerine gönderilen yazı ise, devletin boykot eylemlerine gizli de olsa sahip çıktığını göstermekteydi. Osmanlı Bankası ile ilgili durumun bildirilmesi üzerine yerel yönetime Dahiliye Nezareti tarafından verilen cevapta, Girit meselesi hakkındaki siyasî görüşmelerin Osmanlı açısından iyi gittiği belirtilerek, bu doğrultuda heyecanlı boykotçuların biraz sakin olması gerektiği bildirilmişti.[74]

1910 yılı ortalarında, özellikle İstanbul, Edirne ve Hüdavendigar vilayetlerinde Yunanlılara karşı boykot kararlı bir şekilde devam ediyordu. Ancak Girit meselesinde Osmanlı lehine gelişmeler yaşandığını belirten devlet yönetimi, boykota artık son verilmesini bildirmişti. Girit meselesindeki bu olumlu gidişat

---

[71] BOA, **DH. MUİ.** 108-1/46. 16 Haziran 1326. 29 Haziran 1910.
[72] BOA, **DH. MUİ.** 108-1/48. 15 Haziran 1326. 28 Haziran 1910.
[73] BOA, **DH. MKT.** 2910/96. 8 Ş 1327. 25 Ağustos 1909.
[74] BOA, **DH. MUİ.** 108-1/46., **a.g.e.**

yanında, boykot eyleminin büyümesiyle birlikte Yunan olduğu sanılarak imparatorluğun kendi vatandaşı birçok Rum tüccara karşı da eylem yapılmaktaydı. Lokanta, bakkal, ayakkabıcı ve tekstil dükkanı gibi Rumlara ait satış yerlerinin önünde toplananlar dükkanlara müşteri girmesini engellerken, işyeri sahiplerinin mecburen dükkanlarını kapatmalarına neden olmuştu.[75] Boykot uygulamasından Rum vatandaşlar dışında, Yunan olduğu zannıyla bazı Osmanlı vatandaşı Türkler bile zarar görmeye başlamıştı. Nitekim Adana'da Türk Dram Kumpanyası direktörü İsmail Behçet Bey tarafından çekilen telgrafta, Yunan zannedildikleri için boykotla karşı karşıya kaldıkları bildirilmişti.[76] Yafa ve Kudüs'e Yunan gemileriyle getirildiği için hamal ve kayıkçıların mallarını taşımadıkları bir Alman ve bir Osmanlı tacirinin boykottan kurtulabilmesi içinse devlet makamlarının devreye girmesi gerekmişti.[77] İzmir'deyse yine Yunanlı olduğu sanılarak bir lokantanın bira fıçıları denize atılmış, ancak sahibinin İngiltere vatandaşı olduğu ortaya çıkınca, İngiliz Elçiliği'nin de olayın tarafı haline geldiği ve tepki gösterdiği bir süreç yaşanmıştı.[78]

Boykot resmî olarak 1911 yılında bitirilmişse de, halk ve işçilerin eylemi sonraki yıllara da yaydıkları görülmekteydi. 1912 yılının başlarında İzmir, Çanakkale ve Ayvalık gibi çeşitli bölgelerde boykot devam ediyordu. Ayvalık'ta, Yunan tebaasından olan Trikopi'nin çiftliğinde zeytin ve diğer mahsullerin toplanması zamanı geldiğinde boykot nedeniyle işçiler çalışmayı reddetmiş, çalışmayı kabul eden işçilerse engellenmişti.[79] Boykotun başlamasının ardından yaklaşık 3 sene geçmiş olduğu düşünülürse, eylemlerin halk ve işçiler tarafından söz konusu ülkelere karşı doğal bir davranış şekli haline dönüşmekte olduğu anlaşılmaktadır.

---

[75] BOA, **DH. EUM. THR.** 49/40. Lef. 13-17-18-19. 27 Haziran 1326. 10 Temmuz 1910.
[76] Polis müdürlüğü olayla ilgili verdiği cevapta, boykotun 1 gün sürdüğü ve durumun anlaşılmasıyla sonlandırıldığını bildirmişti. (BOA, **DH. MUİ.** 109/46. 1 B 1328. 9 Temmuz 1910.)
[77] BOA, **DH. MUİ.** 109/48. 3 B 1328. 11 Temmuz 1910.; BOA. **DH. MUİ.** 111/8. 29 C 1328. 8 Temmuz 1910.
[78] BOA, **DH. EUM. THR.** 84/20. Lef. 28-29-30. 14 Mayıs 1326. 27 Mayıs 1910.
[79] BOA, **DH. SYS.** 22/2-5. 19 M 1330. 9 Ocak 1912.

3.1.2.3. 1911 İtalya Boykotu

İtalya'nın 1911 yılında Trablusgarp'ı işgal etmesi sonrası başlayan bu boykotta, devletin de boykotçu grubun başını çekmesi nedeniyle çalışma hayatı açısından daha farklı sonuçlar doğmuştu. İtalyan şirketlerine yapılan ekonomik harekatın yanında, demiryollarında, Düyun-u Umumiye'de ve daha birçok kurumda istihdam edilen İtalyan işçiler işlerinden çıkarılmıştı.[80] İtalya'nın Trablus'u işgal edeceği söylentisinin yayılmasıyla birlikte özellikle Trablus bölgesindekiler olmak üzere, çeşitli esnaf cemiyetleri, fırkalar ve liman işçileri İtalya'ya karşı bir boykot başlatma çabasına girmişti.[81] Devlet adamları tarafından basına yapılan açıklamalarda, olası bir işgal halinde işçi veya halk tüm İtalyanların yurtdışına çıkarılacağı ve İtalya'ya iktisadî bir saldırı yapılacağı belirtilmişti.[82] Açıklamalar 1908 Avusturya ve 1909 Yunanistan boykotlarından sonra, bu ekonomik silahın halk için olduğu kadar devlet adamları açısından da öneminin kavrandığını gösteriyordu.

Trablusgarp'ta İtalya ile savaşın başlamasıyla birlikte, ülke içinde İtalyan mallarına karşı iktisadî savaş da hızlı bir şekilde başlamıştı. Bu boykotta da İtalyan gemileriyle gelen ticarî mal, eşyalar ve yolcular mavnacı ve kayıkçılar tarafından indirilmezken, hamallar İtalyan gemilerine mal taşımamış ve gemilerin yükleriyle birlikte geri dönmesine neden olmuştu. Boykot sadece İtalyan gemilerine değil, İtalyan malları taşıyan diğer ülkelerin gemilerine karşı da uygulanıyordu.[83] Liman çalışanları sadece İtalya'ya karşı boykot uygulamakla kalmıyor, ordunun ihtiyacını karşılamak için askerî sevkiyatlarda da ücretsiz olarak tüm mesailerini harcıyordu. Bu hareketleri de kamuoyunda büyük takdirle karşılanmıştı.[84]

---

[80] Kemal Yakut, "II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 211, Temmuz 2011, s. 23-24.
[81] "Herkes Kendi Yerinde", **Sabah**, No: 7899, 23 N 1329, 16 Eylül 1911, s. 1.
[82] "İtalyanlara Karşı Boykot", **Sabah**, No: 7899, 23 N 1329, 16 Eylül 1911, s. 1-2.
[83] "İtalya Emtiası", **Tanin**, No: 1111, 23 Eylül 1327, 6 Ekim 1911, s. 1.; "Boykotaj", **Tanin**, No: 1111, 23 Eylül 1327, 6 Ekim 1911, s. 2.
[84] "Hamalların Himmeti", **Tanin**, No: 1124, 6 TE 1327, 19 Ekim 1911, s. 5.

3.1.3. Ücret ve Çalışma Süresi Nedenli Grev Dışı İşçi Eylemleri

Aşağıda grevlerde de göreceğimiz üzere, Osmanlı'da işçi veya memur çalışanların gerçekleştirdikleri eylemlerin genelinde bir ücret sorunu söz konusuydu. Bu sorun bazen ücretlerin ödenmemesinden kaynaklanırken, bazense düşüklüğünden ya da gecikmesinden kaynaklanmıştı. Ancak ücret temelli tüm işçi hareketleri bir grevle sonuçlandırılmayabilmişti. Buna göre ödenmeyen ücretler bazen şiddetli işçi eylemlerine sahne olmuş, iş bırakma veya greve dönüşmeyen bu eylemler anlık ve plansız bir şekilde gerçekleştirilmişti. Bu hareketler için bir dönemlendirme yapılabilmesi de söz konusu değildir. Çünkü ücretli çalışma nasıl tarihin her döneminde söz konusu olmuşsa, bu ücretin gecikmesi veya ödenmemesi nedeniyle çalışanların eylemleri de aynı şekilde her dönemde görülebilmişti. Ancak özellikle 19. yy.ın ikinci yarısıyla birlikte ücretli çalışmanın artması, malî yapının da bozulmasıyla birlikte bu tarz eylemlerde artış yaşanmıştı.

1860'da, Musul Vilayeti'nde telgraf hatları boyunca istihdam edilen işçilerin 18 gündür ödenmeyen ücretleri nedeniyle telgraf hatlarına zarar vermesi,[85] 1861'de Elbisehane-i Askerî işçilerinden 300-400 civarında işçinin aynı nedenle Seraskerlik İdaresi'ne gelerek tepki göstermeleri ücret alamamadan kaynaklanan eylemlerdi. Kendileriyle görüşmek için gelen devlet yetkililerini de tehdit ve darp eden Elbisehane işçilerinin eyleminin sonlandırılması ancak asker müdahalesiyle mümkün olabilmişti. Bu eyleme ön ayak oldukları gerekçesiyle işçilerden 10-15'i de gözaltına alınmış, askerî kanunlara göre yargılanmak üzere mahkemeye sevk edilmişlerdi.[86]

Ücret nedenli işçi eylemleri 1900'ler sonrasında da görülmüştü. 1908'de vapur çalışanları, zaten düşük olan ücretlerinin 3 aydır verilmemesi nedeniyle Bahriye Nezaretine şikâyet dilekçesi yazmıştı. Dilekçeye imza atan bir işçinin asker tarafından neden gösterilmeden tutuklanması sonrası işçiler toplanarak Saray'a yürümek istemiş, ancak asker müdahalesiyle engellenmişlerdi.[87] 1909'da, Kavala'daki tütün işçileri ücretlerinin indirileceği haberi üzerine fabrika ve tütün

[85] BOA, **HR. MKT.** 356/7. 29 R 1277. 14 Kasım 1860.
[86] BOA, **İ. DH.** 496/33745. 23 R 1278. 28 Eylül 1861.
[87] BOA, **Y. PRK. HR.** 36/4. 14 M 1326. 17 Şubat 1908.

mağazalarının camlarını kırıp binalara zarar vermişti. Bir grev hareketine dönüşmeyen bu eylem sonrası, şirketlerin zararının tazmini için işçi ücretlerinden kesinti yapılmıştı.[88] 1912'de İznik gölü ameliyatında çalışan işçilerle müteahhitler arasında ücretlerin azlığı, tatil günlerinde ücret verilip verilmeyeceği ve işçilerin gemilerle nakledilmesi konusunda anlaşmazlıklar çıkınca, Kürtler başta olmak üzere işçiler müteahhitlere ve kamu binalarına saldırmıştı. Bu durum Avrupa Basını'nda da yer bulunca, yaşanan prestij kaybı nedeniyle devlet bir hayli rahatsız olmuştu.[89]

Yine 1912'de ücret anlaşmazlığı nedeniyle, Samsun-Sivas demiryolu hattının yapımında çalışan 3.000'den fazla işçi hattın yapımının ihale edildiği müteahhitleri tehdit etmiş, Fransız bir müteahhidi ise darp etme teşebbüsünde bulunmuştu. İşçilerin saldırısı ancak askerî tedbirlerle engellenebilmişti.[90] Aynı yıl Anadolu Bağdat Demiryollarının Adana'da Toros Tüneli yapımında çalışan 2.000 civarındaki işçi ücretlerinin düşük olduğu ve çalışanlar arasında adaletsiz ücret dağıtıldığı gibi gerekçelerle hattaki Alman mühendislere saldırmış, mühendisler evlerinden asker kontrolünde çıkabilmişti. Yakın bir dönemde yine ücret anlaşmazlığı nedeniyle aynı hattın Halep civarında çalışan bir Alman mühendisin öldürülmüş olması, Almanya Elçiliğinin Osmanlı yöneticilerine tepki göstermesine neden olmuştu. Elçilik, şirket memurlarının maruz kaldıkları tüm zorluklar içinde en önemlisini işçi ücretleri hakkında yaşanan anlaşmazlıklar olarak gösterip durumu teyit ederken, *ücret ödeme günlerinde işçilerin silah taşımalarının yasaklanmasını* talep ederek işçilerin ücret konusunda oldukça hassas olduklarını da göstermekteydi.[91]

Ücretler dışında çalışma süresi kaynaklı greve dönüşmeyen ve şiddet hareketiyle sonuçlandırılan işçi hareketleri de görülebilmişti. İstanbul'da Şirket-i Hayriye'nin Hasköy fabrikasında çalışan işçiler, şirketin mevsim gereğince çalışma saatlerini 1 saat artırma isteği karşısında 13 Mart 1908 günü toplu bir gösteri yapmıştı.[92] Ancak gösterinin şiddet hareketine ve çevreye saldırılara dönüşmesiyle

---

[88] BOA, **DH. MKT.** 965/17. 11 RA 11327. 2 Nisan 1909.
[89] BOA, **DH. H.** 29-1/35. 26 B 1330. 11 Temmuz 1912.
[90] BOA, **DH. İD.** 107/56. 23 Eylül 1328. 6 Ekim 1912.
[91] BOA, **DH. İD.** 112-1/16. 2 Z 1330. 12 Kasım 1912.
[92] BOA, **BEO.** 3273/245443. 13 S 1326. 17 Mart 1908.

birlikte güvenlik güçleri olaylara müdahale etmiş ve 7 işçi tutuklanmıştı. Tutuklanan işçiler İzmir, İzmit ve Eskişehir'e sürgünle cezalandırılmıştı.[93] Yaklaşık 20 gün gözaltında tutulan bu işçiler daha sonra işlerinden çıkarılmış, ancak sürgün edilmeleri halinde ailelerinin zor durumda kalacağı gerekçesiyle affedilerek[94], şirketin bulunduğu semte uğramamaları ve güçlü kefiller göstermeleri şartıyla serbest bırakılmışlardı.[95]

3.1.4. Diğer Nedenlerle Grev Dışı İşçi Eylemleri

İşçiler, dönemin siyasî karışıklıkları ve politik gelişmelerden de etkilenerek bir takım uygunsuz davranışlarda bulunmuşlardı. Örneğin Ermeni sorunundan etkilenen ve Ermeni çetelerinin faaliyetlerine cevap vermek isteyen İstanbul Kartal'daki Kürt ve Arnavutlar Müslüman işçiler bir Ermeni kilisesini basmak istemişti. İşçilerin engellenmesi güvenlik önlemlerinin artırılmasıyla mümkün olabilmişti.[96] Şirket-i Hayriye'nin 150 kadar işçisiyse, Ağustos 1908'de Polis Merkezi'ne gelerek Hasköy Fabrikası Müdürü Hüseyin Efendi'nin firari İzzet Paşa'nın adamlarından olduğunu iddia etmiş ve başlarında görmek istemediklerini belirterek gösteri yapmışlardı. Müdürün fabrikaya gitmesinin daha büyük olaylara yol açabileceği nedeniyle işçilerin isteği kabul edilmişti.[97]

İşçiler bazen de zorunlu çalışmaya tepki göstererek sevk edildikleri çalışma mahallinden kaçmaktaydı. Ancak bu uygulama bir devlet politikası olduğu, bu politikaya karşı da işçilerin isyan etmesinden endişe duyulduğu için bu tarz hareketlere kalkışanlara devletin tepkisi de sert olmaktaydı. 1877'de Vidin'de istihkam hizmetine sevk edilmesine rağmen çapa ve küreklerini de alarak firar eden 3

---

[93] BOA, **ZB.** 47/2. 18 Mart 1324. 31 Mart 1908.
[94] BOA, **BEO.** 3277/245724. 22 S 1326. 26 Mart 1908.
[95] BOA, **ZB.** 352/16. 11 Mayıs 1324. 24 Mayıs 1908.
[96] BOA, **A. MKT. MHM.** 627/39. 18 RA 1314. 27 Ağustos 1896.
Çalışmanın birinci bölümünde yabancı işçiler ve Osmanlı işgücünün etnik ve dinsel yapısı kısımlarında bu tarz olaylara ayrıntılı yer verilmiştir.
[97] BOA, **ZB.** 485/4. 27 T 1324. 9 Ağustos 1908.

Yahudi işçinin, diğer işçilerin önünde 10'ar değnek sopa vurulmasıyla cezalandırılması da devletin bu endişesinin cezalara yansıyışını göstermektedir.[98]

Aralık 1908'deyse işçiler tarafından Osmanlı'da pek örneği olmayan bir tepki hareketi gerçekleştirilmişti. İttihad ve Terakki Gazetesi, Selanik'te gizli bir cemiyet kurulduğu ve bu örgütün işverenlerle tüccarlara tehdit mektupları gönderdiğini bildirmekteydi. *Siyah Çete* (Band Noir) adıyla tehdit mektupları gönderen örgütün son eylemi, bazı işçileri işinden çıkaran bir İtalyan tüccara, işçileri tekrar istihdam etmemesi halinde hakkında verilen idam kararının uygulanacağıydı.[99]

3.2. Osmanlı'da Grevler ve Tarihî Gelişimi

Osmanlı'da çalışma şartlarından memnun olmadıkları için işçilerin iş bırakma eylemlerine, yani grevlere başvurmaları, sadece fabrikaların açılmaya başladığı 1830'lar sonrasında değil, ücretli çalışma ilişkilerinin söz konusu olduğu hemen her dönemde söz konusu olmuştur. Ancak özellikle Temmuz 1908'de meşrutiyetin tekrar ilanı ile birlikte grevler ve iş bırakma eylemlerinde adeta bir patlama yaşanmış ve aşağıda görüleceği üzere 3-4 ay gibi bir sürede hemen her alanda grevler yapılmıştı. 1908 yılını bir dönüm noktası olarak kabul ederek, çalışmanın bu bölümünde grevleri 1908 yılı öncesi ve sonrası şeklinde 2'li bir temel ayrımla ele alacağız. İlk olarak 1908 öncesinde, 1870'lere kadar olan dönemde tespit edilebilmiş grevlere yer verdikten sonra, 1870'lerden başlayarak gerçekleştirilen ve bir cemiyet, teşkilat öncülüğünde değil de, daha çok plansız ve koordinesiz hayata geçirilen iş bırakma eylemlerine onar yıllık sürelerle değineceğiz. Bir grev dalgası şeklinde geçen 1908 Temmuz sonrasındaki dönemi ise sektörlere göre tasnif ederek inceleyeceğiz. 1909-1923 döneminiyse, grev sayısındaki azalma nedeniyle sektörel bazda değil, zaman temelli bir tasniflendirme ile yine 1908 öncesi gibi dönem dönem ele alacağız.

Osmanlı'da işçi ve diğer çalışanların yaptıkları grevlere geçmeden önce, Osmanlı'da grev kavramının nasıl tanımlandığını belirtmek faydalı olacaktır. Ta'til-i

---

[98] BOA, **C. AS.** 934/40433. 7 Z 1294. 13 Aralık 1877.
[99] "Bir Cemiyet-i Hafiyye", **İttihad ve Terakki**, No: 78, 11 KE 1324, 24 Aralık 1908, s. 2.

Eşgal, Terk-i Eşgal, Ta'til-i Vazife vb. birçok ibare ile tanımlanan grev, bu ibarelerden de anlaşılacağı üzere işlerin ve çalışmanın tatil edilmesi, yani geçici bir süre bırakılmasıydı[100]. Dahiliye Nezareti tarafından grev, *ta'til-i eşgal bir veya birkaç çeşit işçilerin hizmet ettikleri müessese müdürlerine* (yönetimine) *karşı hoşnut olmadıkları hayat şartlarının yeniden düzenlenmesi ve iyileştirilmesi maksadıyla müracaat ettikleri bir tedbir* olarak tanımlanmıştı. Aynı belgede grevin toplu bir eylem olması ve devletin grev karşısında takınması gereken tavrına da değinilmişti. Buna göre;[101]

- Grevler işçilerin *genel iradesiyle* gerçekleşir denilerek, grev eyleminin bir toplu eylem olmasına değinilmekteydi. Ayrıca bir veya birkaç işçi çeşidinin (farklı mesleklerden) toplu veya tekil olarak iş bırakması denilerek, greve katılıma göre de eylemin kapsamı belirtilmekteydi.

- Şirketlerle işçiler arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde hükümetin son derece tarafsız kalması ve hukukun ihlal edilmemesi esas şartlardan biri olarak gösterilmekteydi.

Ta'til-i Eşgal Kanunu layihası mazbatasında ise grev, *bir işletmede, bir meslekte çalışan işçilerin* (müstahdemin ve amele ibaresiyle tanımda hem beyaz yakalı hem de mavi yakalı işçiler kastedilmekteydi) *tamamı veya büyük bir kısmı*

---

[100] Özellikle arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınları üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların bu noktada dikkat etmesi gerekir. Çünkü Ta'til-i Eşgal kelimesi, işlerin atıl bırakılması, yani iş bırakılması anlamına gelmekle birlikte, sadece işçiler açısından yapılan grevler nedeniyle değil de, her türlü sebepten işlerin atıl kalmasını ifade etmektedir. İşveren kaynaklı, bir doğal afet kaynaklı, ya da olağanüstü bir durum sonrası (savaş, eşkıya saldırısı vb.) nedeniyle de işler atıl kalabilmekte, yani ta'til-i eşgal söz konusu olabilmekteydi. 1910 yılında hammaddeleri tükendiği için fabrikaları kapatan ve 1.000 kadar işçinin işsiz kalmasına neden olan Selanik iplik fabrikalarının bu davranışı da basında, *Selanik'te Ta'til-i Eşgal* başlığıyla haber verilebilmişti. Ancak bu durum işçi kaynaklı bir iş bırakma eylemi, yani grev değil, tam tersine işverenin bir kararı sonrası alınmıştı. ("Selanik'te Ta'til-i Eşgal", **Tanin**, No: 741, 10 Eylül 1326, 23 Eylül 1910, s. 4.) Aynı şekilde 1909'da Adana'da farklı din ve ırktan vatandaşlar arasında çıkan olaylar nedeniyle şehirde ticarî işleyişin durması ve fabrikaların işleyememesi, devlet kayıtlarında *fabrikalar birkaç gün ta'til-i eşgal etmişler...* şeklinde verilmekteydi. (BOA, **DH. MKT.** 2841-49. 23 CA 1327. 12 Haziran 1909.) Dolayısıyla ta'til-i eşgal vb. yukarıdaki kavramların, özellikle erken dönemler için olmak üzere grevde dahil olmak üzere her ne sebepten olursa olsun işlerin durmasını ifade ettiğine ve grevden daha kapsamlı bir kavram olduğuna dikkat etmek gerekir. 1909 sonrasındaysa grev kelimesi de yaygınlaşırken, ta'til-i eşgal kavramının istisnalarla birlikte grevi tanımlamada daha yoğun kullanıldığı görülmektedir.

[101] BOA, **DH. İ. UM.** 11-2/2-53. Lef. 3. 7 C 1340. 5 Şubat 1922.

tarafından def'aten (bir defada, birlikte) *hizmet ve işin terk edilmesi* şeklinde tanımlanmaktaydı. Bu eylemin hedefleri olarak, ücret artışı, çalışma saatlerinin kısaltılması veya diğer amaçların meşru bir yolla temini gösterilmekteydi.[102]

Devlet belgelerinde genellikle *ta'til-i eşgal*, *terk-i eşgal*, *terk-i hizmet* gibi kelimelerle tanımlanan iş bırakma eylemleri, gazetelerde ise bu iki kavram dışında, en az onlar kadar sıklıkta grev kelimesi ile de haber yapılmaktaydı. 1908 sonrası diğer yabancı kelimelerle birlikte grev kelimesinin de çokça geçmeye başlaması, Servet-i Fünun gazetesine bir okuyucunun eleştiri yazısı göndermesine neden olmuştu. *Bir Türk Kadını* imzasıyla ve *matbuattan bir rica* başlığıyla yayınlanan yazıda, Türkçe terk-i eşgal kelimesi yerine basında sürekli grev kelimesi kullanılması eleştirilirken, Türkçeye sahip çıkılması çağrısında bulunulmuştu.[103]

3.2.1. 1908 Öncesi Osmanlı'da Grevler

3.2.1.1. 1870 Öncesi Grevler

Osmanlı'da ücret karşılığı çalışan işçilerin çalışma hayatında yaşadıkları rahatsızlık ve diğer sorunlar nedeniyle iş bırakmaları ve grev yapmaları sadece 19. yy.la birlikte olmamış, ücretli çalışmanın söz konusu olduğu her dönemde geçerli olmuştu. Dolayısıyla bir iş bırakma eylemi hakkında *ilk grev* nitelendirmesi yapmak yerine, *tespit edilen ilk grev* demek daha doğrudur.

Erken dönemler için tespit edilebilen ilk iş bırakma eylemi 1473 yılında seramik işçileri tarafından yapılan grevdi. Bu tarihte yabancı çini ustaları karşılaştıkları güçlüklerden şikâyet etmiş, paralarını alamadıkları sürece çalışmayacaklarını belirtmişti.[104] 1587 yılında ise, İstanbul'da Mehmet Paşa tarafından yaptırılan cami inşaatında çalışan duvarcı, marangoz ve taşçı ustaları 12

---

[102] "Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", **Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Birinci Devre 1324-1325 İçtimaı**, Matbaa-i Amire, BOA, **ŞD. TNZ.** 545/13 İçinde.
[103] "Matbuattan Bir Rica", **Servet-i Fünun**, No: 97, 11 Eylül 1324, 24 Eylül 1908, s. 4.
[104] Mehmet Şehmus Güzel, "İlk Grev", **Tarih ve Toplum**, S. 119, Kasım 1993, s. 41.

akçe olan günlük ücretlerinin yetmediği şikâyetiyle 4'er akçe zam istemiş ve bu nedenle işi durdurmuşlardı.[105]

1600'lü yıllarda Edirne ve Enez Kadılarına yazılan bir fermandan neccar işçileri tarafından yapılan bir grev açıkça görülmektedir. Buna göre neccarlar için daha önceden bir ferman ile işçinin vasıf seviyesine göre 18, 20 ve 24'er akçe ücret belirlendiği, ancak işçilerin daha fazla ücret talep ettikleri ve bu nedenle de işi bıraktıkları belirtilmişti. Bu işçilerin tekrar işlerinin başına getirilmeleri ve fermanla belirlenmiş ücretten çalıştırılmaları emredilmişti.[106] 1620'de Venedikli tüccarlara karşı İzmir limanındaki hamallar da ücretlerinin 3 kat artırılması talebiyle grev yapmıştı. Hamallar, kendileri çalışmadığı gibi, Venedikli tüccarların daha ucuza çalışmayı kabul eden hamalları istihdam etmesini de engellemişti.[107]

19. yy.da 1870 öncesinde de grevlere rastlanılmaktadır. Bu eylemlerin geneli de ücret temelli iş bırakma hareketleriydi. Elbisehane-i Askerî işçileri ödenmeyen ücretlerini alabilmek için Mayıs-Eylül 1826 arasında 5 ay süreliğine iş bırakmıştı.[108] 1827 yılında Kal'ay-ı Tis'a (Dokuzuncu Kale) olarak bilinen kalenin inşaatı sırasında işçiler ücretlerine zam istemiş, aksi takdirde işlerini bırakacaklarını ve çalışmayacaklarını bildirmişti. Ancak devletin işçilerin bu hareketlerine cevabı da sert olmuş ve işini bırakanların tutuklanıp sürgün edileceği, bunların firarına yardım edecek kayıkçıların da sürgünle cezalandırılacağı tebliğ edilmişti.[109] 1861 yılında 6 aydır ödenmeyen ücretlerinden dolayı Tersane-i Amire işçilerinin bir kısmı işi terk

---

[105] Yıldırım Koç, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s. 42.
[106] Turan Yazgan, "Türkiye'de Sendikal Hareketler-Kısa Bir Tarihçe", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 20, Ekim 1982, s. 30.
[107] Engin Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", **European Journal of Turkish Studies**, 11/2010, (Çevrimiçi) http://ejts.revues.org/index4303.html, 16.06.2011, s. 5.
[108] Koç, **a.g.e.**, s. 42-43.
[109] BOA, **HAT.** 305/18029. 29 Z 1242. 24 Temmuz 1827.

ederken, kalan işçiler de çalışmayarak ücretlerini talep etmişlerdi.[110] Mart 1863'te ise Zonguldak kömür madenlerindeki işçiler grev yapmıştı.[111]

Bu erken dönemlerde gerçekleştirilen grevlerin temel özelliği, çalışma şartlarından sadece ücretlerin işçiler tarafından problem olarak algılanmasıydı. İş bırakma eylemlerinin genelinin altında ücretlerin düşüklüğüne ya da geç ödenmesine tepki gösterilmesi yatmaktaydı. Bunun dışında çalışma saatlerinin veya diğer çalışma şartlarının iş bırakmaya neden olacak herhangi bir işçi eylemine neden olduğu konusunda kayıtlarda bilgiye rastlanılamamıştır. Erken dönemler için ekonomik gelişmişliğe paralel olarak yapılan işlerin çok ağır olmaması ya da çok sayıda işçi çalıştıran fabrika, atölye vb. üretim birimlerinin sayıca azlığı, işçi eylemlerinin gerek nicel gerekse nitel açıdan zayıf kalmasının da en önemli nedeniydi.

Son dönemde yaşanan malî sıkıntı nedeniyle, özellikle 1850'ler sonrası birçok devlet kaydında ücret ve maaşların uzun süre ödenemediği ve biriktiği, bu nedenle de işçilerin şikâyet ettikleri belirtilmektedir. Ancak bu şikâyetler grev sayısının da azlığından görüleceği üzere nadiren iş bırakma eylemlerine dönüşmüş, bunun aksine işçiler, hakları olan ücretlerini talep için devlete içinde bulundukları zor durumu yansıtan dilekçeler yazmayı tercih etmişti. 1861 yılında Feshane fabrikası işçileri yaklaşık 12 aydır ücretlerini alamadıkları ve kendilerine para yerine geçen sergiler verildiği, ancak bunların da parasal karşılığının bir türlü gelmemesi nedeniyle fırın vb. esnaf tarafından kabul edilmediğini devlete bildirip yardım istemişti. Fabrika-i Hümayunların geneli, yani diğer devlet fabrikalarında da işçi ücretleri açısından benzer sorunlar vardı.[112] 1861 tarihli Ebniye-i Hassa işçilerine yönelik bir ücret talebi başvurusu işçilerin 3 yıldır[113]; 1864 tarihli bir kayıt Tersane-i Amire işçilerinin 5 aydır ücretlerini tam alamadıklarını,[114] 1866 tarihli bir kayıtsa, Tersanenin İngiliz işçilerinin ödenmeyen ücretleri nedeniyle bazı karışıklıklara neden

---

[110] BOA, **A. MKT. NZD.** 354/32. 19 ZA 1277. 29 Mayıs 1861.
[111] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 30.
[112] BOA, **A. MKT. NZD.** 340/29. 10 B 1277. 22 Ocak 1861.
[113] BOA, **A. MKT. NZD.** 342/75. 5 Ş 1277. 16 Şubat 1861.
[114] BOA, **A. MKT. MHM.** 303/11. 8 M 1281. 13 Haziran 1864.

olduklarını göstermekteydi.[115] Dönemin arşiv belgeleri incelendiğinde diğer fabrikalarda çalışan işçilerle ilgili de benzer birçok şikâyete rastlanılmaktadır.[116]

3.2.1.2. 1870-1908 Yılları Arasında Osmanlı'da Grevler

3.2.1.2.1. 1870-1880 Dönemi

1870'ler devletin artan malî sıkıntısıyla birlikte grev sayısında artış görülen bir dönemdir. Aşağıda da görüleceği üzere bu dönemde yapılan grevlerin tamamına yakın kısmının devlete ait fabrikalarda çalışan işçiler tarafından gerçekleştirilmesi de bu durumun bir işaretidir. Bu dönemde tespit edilen ilk grevler 1872'nin hemen başlarındaydı. Ocak 1872'de İstanbul'da Hasköy Tersanesi işçileri[117], Şubat ayında ise Beyoğlu Telgrafhanesi çalışanları grev yapmıştı.[118] Grevlerin sebebi, işçilerin aylardır alamadıkları ücretleriydi. İsteklerini bildirmek üzere Padişah ile görüşmek isteyen işçiler bunda başarılı olamamış ve Sadrazamla görüşmüşlerdi. İçinde bulundukları zor durum hakkında gazetelere de haberler göndermiş ve böylece kamuoyu desteğini de arkalarına almayı hedeflemişlerdi.[119] Güvenlik güçlerinin baskısına rağmen çalışmama yönündeki kararlılıkları olumlu sonuç vermiş ve ödenmemiş ücretlerini almışlardı.[120]

Mart ayında bir diğer grevi Rumeli Demiryolu'nun İstanbul Yarımburgaz-Ömerli kısmı inşaatında çalışan işçiler gerçekleştirmişti. İşçiler kendilerine ödenen ücretin inşaatın genelinde çalışan işçilere ödenen ücrete oranla daha az olduğunu

---

[115] BOA, **A. MKT. MHM.** 354/13. 2 Z 1282. 18 Nisan 1866.
[116] Darphane-i Amire işçilerinin ödenemeyen ücretleri ile ilgili şikâyet için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 360/70. 9 RA 1283. 22 Temmuz 1866. ; Zeytinburnu Demir Fabrikası işçilerinin ödenmemiş ücretleri ile ilgili şikâyetler için bkz. BOA, **A. MKT. NZD.** 326/60. 19 RA 1277. 5 Ekim 1860., BOA, **A. MKT. NZD.** 367/82. 18 RA 1278. 23 Eylül 1861.;Meskukat Dairesi işçilerinin ödenmemiş ücretleri ile ilgili şikâyetler için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 21 M 1281. 26 Haziran 1864.; Madencilik sektöründe Akdağ madeni işçileri için yaşanan ücret ödenmemesi sorunu için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 72/1. 20 L 1271. 6 Temmuz 1855.
[117] Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 805.
[118] Orhan Türkdoğan, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 16.
[119] Turgut Etingü, **Kömür Havzasında İlk Grev**, İstanbul, Koza Yayınları, 1976, s. 75-76.
[120] Sedat Ağralı, **Türk Sendikacılığı; Günümüze Kadar Belgelerle**, İstanbul, Son Telgraf Matbaası, 1967, s. 22.

öğrendiklerinde çalışmayı bırakmıştı. İş bırakmalarının yanında, bitirilmiş rayların ortasına bir çadır kurarak inşaat alanına malzeme taşıyan trenlerin geliş gidişlerini de engellemişlerdi. Grev yapan bu işçiler arasında silahlı işçiler bulunması nedeniyle şirket yetkilileri greve müdahale edememişti. Güvenlik güçleriyse, imtiyaz sözleşmesi gereğince şirketin hukukuna tecavüz olur düşüncesiyle greve ve grevci işçilere herhangi bir müdahalede bulunmamıştı. Bu ortamda devam eden grevde işçiler 20 gün boyunca çalışmamıştı. Aynı dönemde Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının yapımında çalışan işçiler de grev yapmıştı. Ancak burada demiryolu yapımı bizzat devlet tarafından yürütüldüğü için iş bırakan grevci işçilere güvenlik güçleri müdahale ederek grevi durdurmuştu.[121] Temmuz ayındaysa Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası işçileri grev yapmıştı.[122]

1870'li yıllara grevler açısından tersane işçileri damga vurmuştu. Ocak 1873'te 11 aydır alamadıkları ücretleri nedeniyle iş bırakan 500-600 kadar tersane işçisi Bab-ı Ali'ye gelerek aileleriyle birlikte Bahriye zabitlerinin tayınını yağmalamışlar, çıkan çatışmada yaralananlar olmuştu.[123] 1875'teyse 6 aylık alacaklarını talep eden 1.200 tersane işçisi greve başlamış, 1 hafta süren iş bırakmanın ardından 6 haftalık ücret ödenmesiyle grevi sonlandırmışlardı. Aynı yıl yabancı mühendislerle yaşadıkları problemler nedeniyle Taksim'deki Müslüman inşaat işçileri, aynı yıl kâhyaların da teşvikiyle Sirkeci hamalları, 1876'da Araba Şirketi'nde çalışan ve şirket ortaklarından Hristaki Efendi ile sorun yaşayan arabacılar ve alamadıkları ücretleri nedeniyle Haydarpaşa demiryolu işçileri grevler yapmıştı.[124] 30 Mart'ta Darphane işçileri de içeride kalan ödenmemiş ücretlerine tepki göstermiş, Sadaret'e başvurmuştu.[125] 3 Nisan'da ise Fişekhane işçilerinden birkaç yüz kişi Sadaret ve Bab-ı Seraskeriye'ye başvurarak maaşlarının ödenmesini

[121] Vahdettin Engin, **Rumeli Demiryolları**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, s. 77.
[122] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.
[123] Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı – Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969, s. 135-136.
[124] "Grevler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 424.
[125] **Sabah**, No: 36, 18 RA 1293, 1 Nisan 1876, s. 2.

talep etmiş, isteklerine çözüm bulunacağı cevabı sonrasında tekrar işe başlamışlardı.[126]

1875'te İngiltere Elçiliği, tersane-i amire top fabrikasında çalışan İngiliz işçilerin ücretlerini alamamaları nedeniyle şikâyette bulunduklarını belirterek ücretlerinin ödenmesini talep etmişti. Durumun böyle farklı ülkeleri ilgilendiren bir konu haline gelmemesi için devlet yönetimi de işçi alacaklarının hemen kapatılması üzerinde duruyordu.[127] Ancak Şubat 1876'da Hasköy tersanesindeki İngiliz makinist ve işçilerin grev yapması, yabancı işçilerin ücret alacaklarının ödenemediğini göstermişti.[128] Mart ayının 29'unda ise, yine alamadıkları ücretleri nedeniyle 800 civarında işçi Bab-ı Ali'ye yürümüş, Bahriye Nazırı Yaveri'nin kendileriyle görüşmesi ve en kısa sürede ücretlerinin ödeneceği sözünü vermesinden sonra aynı gün eylemlerini sonlandırarak iş başı yapmışlardı.[129]

Mayıs ayında da tersane işçilerinin grevleri devam etmişti. 2.000 kadar işçinin yine birikmiş ücretleri nedeniyle iş bırakmaları devletin ödeme sözlerini tutamadığını göstermekteydi.[130] Bahriye Nazırının işbaşı yapacak işçilere 1 aylık ücretlerinin hemen verileceğini, yapmayanlara ise tüm ücret alacaklarının ödenerek işten çıkarılacaklarını belirtmesiyle işçilerin bir kısmı işlerine dönmüş, diğerleriyse bu teklifi kabul etmemişti. Bunun üzerine tüm ücretlerini alıp işten ayrılmayı kabul edenler ve 1 maaşı alıp işe devam etmek isteyen işçiler arasında kavga çıkmış, olaylar ancak güvenlik güçlerinin müdahalesiyle engellenebilmişti.[131] Mart ayında iş bırakma eylemi yapan İzmir terzi işçileri ve Ağustos ayında iş bırakan 50 civarındaki Feshane işçisi de 1876'nın diğer grevcileri olmuştu.[132]

---

[126] **Sabah**, No: 40, 21 RA 1293, 4 Nisan 1876, s. 2.
[127] BOA, **HR. TO.** 250/7. 19 Nisan 1875.
[128] Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 793.
[129] **Sabah**, No: 35, 16 RA 1293, 30 Mart 1876, s. 1.
[130] "Grevler", **a.g.e.**, s. 424.
[131] **Sabah**, No: 76, 29 R 1293, 11 Mayıs 1876, s. 1.; **Sabah**, No: 80, 4 CA 1293, 15 Mayıs 1876, s. 2.
[132] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.

1878 yılında çalışma şartlarının düzeltilmesi ve ücretlerinin artırılması talebiyle önce duvarcılar, sonra da terzi işçileri ve ayakkabıcılar iş bırakmıştı.[133] 1879 yılındaysa yaşanan ekonomik kriz ve kağıt paranın değerinin hızla düşmesi reel satın alma gücünü zayıflatmış, bunun sonucunda grevler de artmıştı. Şubat ayında ücretlerinin kaimeyle değil de sikkeyle ödenmesini talep eden Şirket-i Hayriye vapur kaptanları ve işçileri, isteklerine itibar edilmeyince grev başlatmıştı.[134] 10 Mart'ta iş saatlerinin azaltılması ve ücretlerinin artırılması talebiyle 500 civarında inşaat işçisi, Temmuz ayında Selanik'teki muhasebe bürosu çalışanları[135]; aynı ay ücretlerinin değeri sürekli düşen kağıt para kaimeyle değil de mecidiyeyle ödenmesi talebiyle tersane işçileri iş bırakarak grev yapmışlardı.[136]

1879'da bir diğer grev hareketi Şam'da 3.000 tekstil kalfası tarafından gerçekleştirilmiş ve 4 hafta sürmüştü. Ücretlerinin 16 kuruştan 13 kuruşa indirilmesine karşı grev başlatan kalfalar, greve katılmayanların eylemlerine zarar vermesini engellemek için tezgahlara sarılı iplikleri kesmiş, greve tehdit olarak gördükleri işçileri çalışmamaları konusunda tehdit etmişlerdi. Kalfaların bu grevi, ücretlerinde bir indirim yapılmamasının sağlanmasıyla başarılı sonuçlanmıştı.[137] Yunan Konsolosluk raporlarına göre 1879 yılında Selanik Kavala'da da tütün işçileri bir grev yapmıştı. Konsolosluk raporu grevin 15 gündür devam ettiğini ve ücretlerinde artış talep eden kadın ve erkek 3.000 tütün işçisinin iş bırakması nedeniyle şehirde huzur kalmadığını belirtmişti.[138]

Yine ücretlerinin kaime değil de altın parayla ödenmesi talebiyle Haliç gemilerinde çalışan işçiler Kasım 1880'de grev yapmıştı.[139] Tersane-i Âmire işçileri

---

[133] Sencer, **a.g.e.**, s. 142.
[134] **Vakit**, No: 1230, 2 RA 1296, 24 Şubat 1879.
[135] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.; Necdet Sakaoğlu, "Abdülhamid II", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 39.
[136] "Grevler", **a.g.e.**, s. 424.
[137] Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 63-64.
[138] Tutku Vardağlı, "1908'e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri", **Düne Bakarak Bugünü Anlamak – 2008'den 1908'e Bakmak**, Yayına Haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009, s. 38-39.
[139] Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **a.g.e.**, s. 31.

de 15 aydır ödenmeyen ücretlerini talep ederek Mayıs ayında greve başlamıştı. İşçiler en azından 2'şer aylıkları verilmediği sürece işe başlamayacaklarını bildirmişti. Tekrar iş başı yapmaları ise ancak 2 aylık ücretlerinin ödenmesinden sonra mümkün olabilmişti.[140] Haziran ayında ödenmeyen ücretleri nedeniyle iş bırakan Haydarpaşa demiryolu işçileri, şiddete başvurdukları gerekçesiyle güvenlik güçlerinin müdahalesiyle dağıtılmıştı. [141] 3 Şubat'ta iş bırakan İdare-i Mahsusa işçileri de 1880 yılının diğer bir grevci grubu olmuştu.[142]

3.2.1.2.2. 1881-1890 Dönemi

1880'li yıllar, 1870-80 arasına göre daha az grev yapılan bir dönem olmuştu. 1882'deki Tatavla ayakkabı işçilerinden sonra[143], İdare-i Mahsusa çalışanları 1884 yılı Mart ayında bir grev yapmıştı. Şirketin İstanbul Gazapkapı fabrikasında çalışan vapur tamir işçileri, 5 aydır alamadıkları ücretleri nedeniyle iş bırakmıştı. Bunun üzerine bütçenin farklı bir kaleminden kaynak aktarımı sonrası işçilerin ücretlerinin bir kısmı ödenerek grev sona erdirilebilmişti.[144] 1885'te Odunkapı'daki bıçkı işçileri de ücretlerinin artırılması talebiyle iş bırakmıştı. 1886'da Beyoğlu mağazalarında çalışan işçiler, çalışma koşullarının düzeltilmesi ve Pazar günlerinin tatil yapılması talebiyle iş bırakırken[145], 1888'de ise, Tersane-i Amire'de çalışan İngilizler ücret ödemelerinde yaşanan gecikme nedeniyle (20 ila 30 gün arası bir gecikme) iş bırakmış ve sadece yabancı işçiler tarafından yapılan bir grev gerçekleştirmişti.[146]

1890 yılında İstanbul Hasköy'deki fırınlarda çalışan ermeni hamurcu ve yardımcıları grev başlatmış, devlet görevlilerinin nasihatleri sonrası işçilerin bir kısmı eylemlerini sonlandırmıştı. Grev esnasında halkın ekmek ihtiyacının karşılanmasında sıkıntı yaşanmaması için tedbir olarak Beyoğlu ve Galata fırınlarındaki Rum hamurcular geçici olarak Hasköy bölgesine yönlendirilmişti.

---

[140] BOA, **Y. PRK. ASK.** 4/11. 17 C 1297. 27 Mayıs 1880.
[141] BOA, **Y. PRK. AZJ.** 3/77. 15 B 1297. 23 Haziran 1880.
[142] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.
[143] **A.e.**
[144] BOA, **Y. MTV.** 14/23.1 C 1301. 29 Mart 1884.
[145] "Grevler", **a.g.e.**, s. 424.
[146] BOA, **Y. PRK. TKM.** 12/13. 17 N 1305. 28 Mayıs 1888.

Ermeni işçiler iki taleple grev başlatmıştı: ücretlerinin artırılması ve haklarını korumak için ayrı bir kethüdalık kurulması. Ancak daha sonra yapılan tahkikatta gözaltına alınan grevci bir ermeni işçi, gösteriye katılmazsa cemiyetleri tarafından 3 lira para cezasına çarptırılacağını ifade etmişti. 1908 öncesi bir örgüt tarafından yürütülen sınırlı sayıdaki grevlerden biri olan bu eylemde, niteliği belli olmayan bir cemiyet olası bir grev kırıcılığını para cezasıyla engellemeye çalışmıştı.[147] Ermeni işçilerin ekmek üretimi açısından sorunsuz atlatılan bu grevleri 1 ay sonra tekrarlanmış, bazı ermeni hamurcular iş bıraksa da, alınan tedbirlerle ekmek üretimi devam ettirilmişti. İşçilerin kiliselerdeki gayrimüslim halkı gösteriler yapmaya teşvik etmesi, bu grev eyleminin çalışma hayatına bakan yönü kadar, siyasî yönünün de olduğunu göstermekteydi. Eylem sonrası o dönem çalışmayan 48 kişi gözaltına alınmış ve memleketlerine sürgün edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştı.[148]

1890 yılının bir diğer grevi İzmir Foça'da tuz memlehalarında yapılmıştı. Tuz taşıma ücretlerinin artırılmasını talep eden işçiler Haziran ayında iş bırakmış, nakliyatın durmaması için Düyun-u Umumiye kendi temin ettiği kayık ve mavnalarla taşıma yapmaya başlamıştı. Grevci işçilerin uzun süredir bu işle meşgul olması, ücret artışı taleplerinin de çok yüksek olmaması, ilk olarak yerel yönetim, daha sonra da bakanlıklar düzeyinde haklılıklarının vurgulanmasına neden olmuş ve işçi ücretlerinin artırılması için Düyun-u Umumiye İdaresi'ne çağrıda bulunulmuştu.[149]

3.2.1.2.3. 1891-1900 Dönemi

Ücretlerin artırılması veya ödemesi geciken ücretlerin talep edilmesinden kaynaklanan grevler 1890'larda da devam etmiş ve ücret konusu grevlerin merkezinde yer almaya devam etmişti. 1891'de İdare-i Mahsusa'nın Gazapkapı fabrikası işçileri alamadıkları ücretlerini talep ederek iş bırakmıştı. İdare merkezine

[147] BOA, **Y. PRK. ŞH.** 3/42. 21 S 1308. 6 Ekim 1890.
[148] BOA, **Y. PRK. ŞH.** 3/48. 23 RA 1308. 6 Kasım 1890.
[149] BOA, **BEO.** 1324/99263. 5 S 1317. 15 Haziran 1899.

giden işçiler, paralarının 15 gün içinde ödeneceği sözü verilmesi sonrası sorunsuz bir şekilde dağılmıştı.[150]

Mayıs 1891'de İstanbul harmanları tuğla işçilerinin ücret artışı talepli grevleri, güvenlik güçlerinin aynı gün müdahalesiyle sona ermiş, işçileri greve teşvik edenler tutuklanmıştı. Tutuklanan işçiler bu hareketlerinden dolayı pişman olduklarını açıklayınca, tekrar bu gibi bir eyleme kalkıştıklarında daha şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları tehdidi ve yapılan nasihatler sonrası serbest bırakılmıştı. Bu grevde devlet, işçilerin eyleminin arkasında yatan gerçek sebeplere de inerek, gücünü sadece işçiler aleyhine kullanan bir pozisyonda kalmamıştı. İşçilerin ücretleriyle ilgili yapılan tahkikat sonucu, ücretlerin gerçekten düşük olduğuna onay verilmiş ve harman sahiplerinden zam yapması istenmişti. Ancak işçilerin yaptıkları grev nedeniyle ücretlerinin artırıldığı düşüncesine kapılmamaları ve bu nedenle gelecekte tekrar bu gibi eylemleri tekrarlamamaları için de, harman sahiplerine hemen ücretlere zam yapmamaları tembihlenmişti. Buna göre 1-2 gün beklemeleri ve daha sonra ücretleri kendiliğinden artırmaları belirtilmişti.[151] Devlet yönetiminin bu grevdeki yaklaşımı, ilk olarak işçilere grevle bir şey elde edemeyeceklerinin gösterilmeye çalışılması şeklindeydi. Tutuklamalar da bu gibi eylemlere yaklaşımın sert olacağını göstermişti. Ancak daha sonra işçilere devletin babacan yüzü gösterilerek, ilk olarak tutuklananlar serbest bırakılmış, sonra da ücretleri artırılmıştı. Ancak bu artış da, işçilere yine grevlerinin sonucu değil, devletin merhameti olarak yansıtılmıştı. Olası bir grev başarısının diğer işçileri de bu gibi eylemlere teşvik edebileceği endişesi devleti bu şekilde davranmaya itmişti. Sadece bu grev dahi, 1908 öncesi grevlerin başlaması, yürütülmesi ve sonuçlanması adına bir özet şeklindeydi.

Temmuz 1891'de İskeçe'deki tütün işçileri bir grev yapmıştı. Grev, reji idaresinin 1891 yılında işlerinin kötü gitmesi nedeniyle işçilerin ücretlerini düşürmek istemesinden kaynaklanmıştı. Greve çıkan işçiler, sahibi Avusturyalı olan civardaki diğer bir tütün mağazasının çalışanlarını da iş bırakmaya ikna etmiş ve ikinci bir

[150] BOA, **Y. PRK. ZB.** 7/96. 16 Ş 1308. 27 Mart 1891.
[151] BOA, **Y. PRK. ZB.** 8/38. 17 L 1308. 26 Mayıs 1891.

şirkette de grev başlamıştı. Grevci işçilere güvenlik güçleri müdahale ederek iş bırakma eyleminin elebaşları olduğu gerekçesiyle bazı işçiler gözaltına alınmış, toplanan işçileri de dağıtmıştı.[152] Grev sonrası yapılan tahkikatta bölgeye Kavala'dan getirilen bir usta başının uygulamalarından rahatsız olan yerli usta başılarının işçileri iş bırakmaya teşvik ettiği ileri sürülmüştü.[153]

1892'de son iki yıldan içeride alamadığı ücretleri kalan Tersane-i Amire işçilerinin bir kısmı iş bırakarak greve gitmişti.[154] Toplam 2.201.221 kuruş alacağı olan işçiler[155], bu meblağın ödenmesi sonrası tekrar işe başlamışlardı.[156] Tersane-i Amire'de 1896 yılında da bir grev yapılmıştı. Bu grev, aylık ücretlerinin toplamı 48.000 kuruş civarında olan ve 5 aydır ücretlerini alamadıklarını belirten tersanenin yabancı işçileri tarafından gerçekleştirilmişti.[157]

1893 yılında Cibali Reji Fabrikası'nda 52 işçi iş bırakmış ve greve başlamıştı.[158] İşçilerin bu eylemi, diğer grevlerin genelinde olduğu gibi ücret alamama veya ücretlerin azlığından kaynaklanmamıştı. İşçiler, fabrikadaki havan makinesinin genişliği nedeniyle tütünleri elle bastırmakta çok zorlandıklarını belirtmiş ve makine kaynaklı çalışma koşullarının ağırlığı sebebiyle greve başlamışlardı.[159] Ancak fabrika yönetiminin işçi taleplerini kabul etmesi ve eskiden olduğu gibi tahta kullanımına müsaade etmesiyle grev de nitelik değiştirmiş ve işçiler bu sefer de ücretlerinin azlığını ileri sürerek greve devam etmişti.[160] Bunun üzerine devlet ve fabrika yönetimi arasında yapılan yazışmalar sonrası, hemen fabrikaya gelerek iş başı yapacak olanların affedileceği, iş başı yapmayanlarınsa bundan sonra

---

[152] BOA, **DH. MKT.** 1850/55. 8 Z 1308. 15 Temmuz 1891.
[153] BOA, **DH. MKT.** 1873/89. 29 S 1309. 4 Ekim 1891.
[154] BOA, **BEO.** 40/2936. 3 M 1310. 28 Temmuz 1892.; BOA, **BEO.** 41/3074. 7 M 1310. 1 Ağustos 1892.
[155] BOA, **BEO.** 35/2563. 24 Z 1309. 20 Temmuz 1892.
[156] BOA, **BEO.** 36/2660. 26 Z 1309. 22 Temmuz 1892.
[157] BOA, **BEO**. 757/56713. 13 L 1313. 28 Mart 1896.
1890'lı yıllarda devlet hazinesi üzerindeki malî baskının gittikçe artması, belediyede düşük maaşlarla çalışan temizlik işçilerinin maaşlarının dahi aylarca ödenememesine neden olmuştu. Bu durum ücret dışında herhangi bir gelir kaynağına sahip olmayan bu kişilerin görevlerinden ayrılmasına ve memleketlerine göç etmelerine neden olmuştu. (BOA, **Y. PRK. ŞH.** 7/70. 20 R 1314. 28 Eylül 1896.)
[158] BOA, **Y. A. HUS.** 273/60. 10 L 1310. 27 Nisan 1893.
[159] BOA, **İ. HUS.** 11/1310.L.7., 9 L 1310, 26 Nisan 1893.
[160] BOA, **Y.A.HUS.**, 273/60, 10 L 1310, 27 Nisan 1893.

bu gibi grev fikrinde olan işçilere ibret olması amacıyla tekrar istihdam edilmeyecekleri tebliğ edilmişti. Ayrıca bu greve ön ayak olan 5 kişinin de işten çıkarılması ve böylece işçilere, gelecekte yapmaları muhtemel grevler öncesinde daha büyük bir gözdağı verilmesi kararlaştırılmıştı.[161] Devlet çalışanlardan birine, işçileri greve teşvik etme ve genel asayişi bozma suçundan Bursa'ya sürgün cezası vererek kararlılığını da göstermişti. Sürgün cezasına çarptırılan işçi, üç sene İstanbul dışında tutulmuş, 1896'da annesinin talebi ve Padişah'ın affı ile geri dönebilmişti.[162]

Cibali Reji Fabrikası işçilerinin grev yapacaklarının şirket tarafından ihbar edilmesiyle birlikte devlet yönetimi güvenlik önlemlerinin güçlü, caydırıcı ve etkili olacak şekilde artırılmasını talep etmişti.[163] Buna gerekçe olarak da "*... bu gibi haller bilâhare Avrupa'da olduğu gibi bir takım amele münasebetsizliklerinin zuhuruna sebebiyet verebileceğinden, o misillü hâlât vukûna zinhar meydan verilmemek için bubabda lazım gelen tedâbir-i ciddiye ve müessirenin serîan ittihazı…"* denilmişti.[164] Devletin işçiler tarafından yapılacak greve karşı bu yaklaşımı, Avrupa işçi hareketlerinin ve bunların sosyal, siyasî ve ekonomik hayattaki olumsuz etkilerinin de takip edildiğini, aynı olumsuz gelişmelerin Osmanlı'da da yaşanmaması için tedbirlerin sıkılaştırıldığını göstermekteydi. Avrupa işçi hareketlerinin Osmanlı tarafından takip edilerek, benzer gelişmelerin ülkede de gerçekleşmemesi için süratle alınması istenen tedbirlerin işçilerin isteklerine, yani sorunun kaynağına eğilmek yerine, güvenlik tedbirlerinin artırılarak olası ayaklanmaların bastırılmasının tercih edilmesi ise bir diğer ilginç noktaydı. Devletin bu tedbiri, Avrupa'daki gibi işçi hareketlerinin bir ihtilal karakteri kazanmasından korkulduğunu göstermekteydi.

1893 yılında Karaağaç civarındaki tuğla harmanlarında çalışan 300'e yakın çamurcu işçisi de grev yapmıştı. 22 Mayıs'ta greve başlayan işçiler, önceki yıllarda 1.000 tuğlalık çamuru çıkarmak için 17 kuruş ücret alırken, 1893 yılında aynı iş için 20 kuruş ücret talep etmiş ve bu isteklerini belirten bir dilekçeyi topluca imzalayarak kethüdaya vermişlerdi. Aynı şekilde 95 imzalı bir dilekçe de Şehremaneti yönetimine

[161] BOA, **BEO.** 189/14113. 10 L 1310. 27 Nisan 1893.
[162] BOA, **İ. DH.** 1333/1313.ZA-18. 12 ZA 1313. 25 Nisan 1896.
[163] BOA, **DH. MKT.** 22/24. 10 L 1310. 27 Nisan 1893.
[164] BOA, **İ. HUS.** 11/1310L/037. 9 L 1310. 26 Nisan 1893.

verilmişti.[165] Yapılan tahkikatta işçilerin greve çıkmasının bir denkçi ve 4 ustanın teşvikleri sonucu olduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine bu 5 kişinin güvenlik güçlerince ifadesi alınmıştı.[166] Konunun Sadarete iletilmesi sonrası, Sadrazam grevin bu kişilerin teşvikleri sonucu yapıldığının kesinleşmesi halinde görevlerinden hemen alınmalarını, ayrıca grevci işçilerin elebaşlarından birkaç kişinin de işinden çıkarılmalarını bildirmişti.[167] Grevin teşvikçilerinden birinin de Bahriye Kolağası Yahya Efendi olduğu ileri sürülmüştü. Bahriye Nezareti ise araştırmasında Yahya Efendi'nin grevde herhangi bir etkisinin olmadığının anlaşıldığını ifade etmişti. Ancak yine de, Bahriye Nezareti Yahya Efendi'yi görevinden almış ve yerine bir başkasını atamıştı.[168]

1890'lardaki grevlerin genelinde grevcilere karşı tutuklamalar, işten çıkarmalar ve sürgünler gibi cezalara başvurulmuştu. Ancak bunlar bir suçun cezalandırılmasından çok, devletin tedbir amaçlı yaptığı uygulamalardı. Böyle sert tedbirler alınması, işçilerin taleplerinden vazgeçmeleri ve gelecekte yapılması muhtemel grevlerin şimdiden önüne geçilmesini amaçlamıştı. Hatta daha sonra yapılan araştırmada grevle bir ilgisi bulunmadığı ortaya çıkmasına rağmen, yukarıda değindiğimiz kolağasının görevinden yine de alınması, grevcilere karşı devletin gözdağı vermek istemesinin bir sonucuydu. Ancak aşağıda da görüleceği üzere, devletin bu tedbirlerine rağmen işçilerin grev ve iş bırakma eylemleri devam etmişti.

Ekim 1893'te Edirne Dedeağaç'ta hamallar grev yapmıştı.[169] 400 kadar hamal bir araya gelerek iş bırakmış ve çalışmak isteyen diğer işçileri de engellemişlerdi. Grev, bir tüccarın bazı hamallarla anlaşarak daha ucuza mal taşıtmasından dolayı diğer hamalların bu duruma tepki göstermesinden kaynaklanmıştı. Memurların araya girip hamalları yatıştırması sonrası grev aynı gün sonlandırılmıştı.[170] Dahiliye Nezareti hamalların gelecekte de bu gibi olumsuz hareketlerde bulunmaması ve şehirde asayişi bozacak bir duruma meydan verilmemesi için hemen güvenlik

[165] BOA, **BEO.** 207/15515. 9 ZA 1310. 25 Mayıs 1893.
[166] BOA, **BEO.** 214/16032. 20 ZA 1310. 5 Haziran 1893.
[167] BOA, **Y. A. HUS.** 274/97. 9 ZA 1310. 25 Mayıs 1893.
[168] BOA, **BEO.** 235/17563. 26 Z 1310. 11 Temmuz 1893.
[169] BOA, **BEO.** 293/21923. 1 R 1311. 12 Ekim 1893.
[170] BOA, **Y. A. HUS.** 282/9. 2 R 1311. 13 Ekim 1893.

güçlerini bölgeye göndermişti.[171] Güvenlik güçlerinin hamallara hiçbir müsamaha göstermeden müdahale etmesi emredilmekteydi. Çünkü hamalların yaptığı bu grev eyleminin daha önce Osmanlı'da eşi görülmemiş, işitilmemiş uygunsuz bir hareket olduğu belirtilerek, bu olayın yayılmasının işçiler açısından da kötü örnek olacağı ve diğer alanlarda grevlere yol açabileceği ileri sürülmüştü. Bu nedenle grevcilere karşı *zerre kadar müsamaha edilmesinin asla caiz olmayacağı* belirtilmişti.[172]

1895 yılındaysa parasızlıktan dolayı Ereğli Maden-i Hümayununda işçi ücretleri uzun süre ödenemediği için işçiler iş bırakarak grev yapmıştı.[173] 1895 yılının bir diğer iş bırakma eylemi İstanbul Çubuklu'daki İspermaçet[174] Fabrikası işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Bu grev ücret veya çalışma şartlarından duyulan bir rahatsızlıktan değil, farklı milletlerden işçiler arasındaki dayanışmanın bir sonucu olarak gerçekleşmişti. Fabrikanın Fransız baş kalfası tarafından işçi başılardan Tomas ve Simon isimli iki Ermeni'nin işinden çıkarılmasına tepki gösteren 10 Müslüman, 4 Rum ve 50 Ermeni'den oluşan 64 işçi grev başlatmış ve arkadaşlarının tekrar işe alınmasını talep etmişti. İşçilerin 13 Ocak'ta başlattıkları grev, devlet memurlarının işçilere nasihatleri ve fabrika yönetimiyle de görüşerek iki işçinin işe geri alınması için anlaşması sonrası 14 Ocak'ta sonlandırılmıştı.[175]

Yine 1895 yılında İstanbul'daki tamirhanede çalışan sanayi işçileri alamadıkları 12 haftalık ücretleri nedeniyle iş bırakarak grev yapmıştı. Grev üzerine işçilerin 1 haftalıkları ödenmiş, günlük ücretle çalışan yaldızlı mobilya işçileriyse kendilerine ödeme yapılmadığı gerekçesiyle grevi devam ettirmişti.[176] Nisan

---

[171] BOA, **BEO.** 292/21840. 1 R 1311. 12 Ekim 1893.
[172] BOA, **İ. HUS.** 17/1311R-005. 1 R 1311. 12 Ekim 1893.
[173] BOA, **BEO.** 719/53920. 6 B 1313. 23 Aralık 1895.
[174] İspermaçet kelimesi Kamus-ı Türkî'de 2 şekilde açıklanmaktadır: 1. Balinanın başından çıkan beyaz bir yağ. 2. Tasfiye edilmiş yağdan üretilen mum. (**Kamus-ı Türkî,** s. 95.) Kanımızca grevin gerçekleştiği bu fabrika mum imalatı ile ilgilidir.
[175] BOA, **Y. PRK. ZB.** 14/103. 17 B 1312. 14 Ocak 1895.
[176] BOA, **Y. PRK. AZJ.** 31/93. 29 Z 1312. 23 Haziran 1895.
Yine 1895 yılında gerçekleşen ama birkaç gün önce işten çıkarıldıkları için işçiler değil de, işsizler tarafından yapılan bir eylem Tersane-i Amire'de birikmiş ücretlerini alamayan 26 kişi tarafından gerçekleştirilmişti. 26 kişinin alacağı 11.000 kuruşa yaklaşmıştı. Bu da kurumda yaşanan ücret ödeyememe sıkıntısını göstermekteydi. 26 işçi ücretlerini talep etmek için Yıldız Sarayı'na yürümek istemişse de, bu hedeflerine ulaşamadan güvenlik güçleri tarafından yolda gözaltına alınmışlardı. (BOA, **Y. MTV.** 125/32. 3 S 1313. 26 Temmuz 1895.)

ayındaysa Tersane-i Amire'nin Burgucu ve gemiler kısmında çalışan 50-60 civarında işçi, alamadıkları ücretleri nedeniyle grev başlatmıştı.[177]

Selanik Kavala'da tütün işçilerinin 1896 yılındaki ücret artışı temelli grevleriyse şiddetli geçmişti. Hıristiyan, Müslüman ve Yahudi işçiler şehir merkezinde bir protesto yürüyüşü yapmış, iş yerlerinin camlarını kırmıştı. Kavala Kaymakamı'nın arabuluculuk yapması sonucu ücretlerin birkaç kuruş artırılması ile bu grev de son bulmuştu.[178]

1898 yılında ise Aydın Vilayeti'nde tuz memlehalarında çalışan kayıkçılar greve başvurmuştu. Tuz nakliyatında çalışan kayıkçı işçiler ücretlerinin çok düşük olmasına rağmen sürekli kesintilere maruz kaldığını belirterek ücretlerinin artırılmasını talep etmişti. Belediye İdare Meclisi ve Düyun-u Umumiye Nazırı konuyla ilgili toplanmış ve işçilerin ücretlerinin artırılmasının gerekliliğini kabul ederek bu husus hakkında daha detaylı bilgi toplanmasını kararlaştırmıştı. Ancak bu kararın kendilerine tebliğ edilmesiyle birlikte ücretlerinin hemen artırılmamasına tepki gösteren kayıkçılar iş bırakarak greve başlamıştı. Memleha idareleri kendi çabalarıyla bir vapur ve mavna tedarik ederek nakliyatı devam ettirmek istemiş, ancak buna tepki gösteren grevci kayıkçılar çalışan hamal ve mavnalara bir gece saldırısı düzenlemişti. Grevcilerin bu saldırısında hamallardan biri açılan ateş sonucu ağır yaralanırken, grevcilerin dinamit atmasıyla bir mavna da hasar görmüş, ayrıca 2 jandarma ve 1 memur da atılan taşlarla yaralanmıştı. Grevcilerin bu eylemi, taşlı, silahlı, dinamitli topyekün bir çıkartma haline dönüşmüştü. Güvenlik güçlerinin silahla karşılık vermesi üzerine grevci kayıkçılar sindirilmiş ve bazı hamallar tutuklanmıştı.[179]

1900 yılında ise İstanbul Haydarpaşa'da Mekteb-i Tıbbiye binasının inşaatında çalışan işçilerden taşçılar, alamadıkları haftalıkları nedeniyle grev yapmıştı. Ücretlerinin en kısa zamanda ödeneceği garantisi sonrası grevci işçiler

---

[177] BOA, **Y. PRK. ASK.** 103/113. 25 L 1312. 21 Nisan 1895.
[178] Vardağlı, **a.g.e.**, s. 38-39.
[179] BOA, **Y. A. HUS.** 383/26. 6 ZA 1315. 29 Mart 1898.

tekrar iş başı yapmıştı.[180] İşçiler bu eylemleriyle ücretlerini alamasa da, en azından sorunlarına dikkat çekmeyi başarmıştı.

3.2.1.2.5. 1901-1908 Temmuz Dönemi

Bu dönemde grevler önceki dönemlere nazaran hızlı bir artış göstermişti. İmtiyaz sözleşmeleri sonrası yabancı sermayeli fabrikaların ve de kamu yönetimindeki devlet fabrikalarının artması ile birlikte Tersane, İdare-i Mahsusa ve tütün fabrikaları gibi üretim birimlerinde çalışan işçi sayısı da fazlalaşmış ve bu durum işçi sınıfının sayısal olarak gelişmesine imkan tanımıştı. 1908 sonrası birçok grevde göreceğimiz gibi, bir fabrikada çalışan işçilerin diğer fabrikalarda yapılan grevlerin genelde ücretlerin artırılmasını sağlamasını fark etmeleri, grevlerin artmasına neden olan bir diğer özellikti. 1901-1908 Temmuz arasında geçen bu dönemi incelerken dikkat çekici bir özellik, 1908'e, yani Meşrutiyetin ilanına yaklaşıldıkça grev ve iş bırakma eylemlerinin de artmasıdır. Bu nedenle ilgili dönemi incelerken, dönemi tek bir bütün halinde değil, 1901-1905 yılları bir dönem halinde, 1906 ve 1907 (1908 Temmuza kadarki dönemde dahil olacak şekilde) yıllarını ise ayrı ayrı ele almayı uygun gördük.

3.2.1.2.5.1. 1901-1905 Dönemi

Bu dönemle ilgili tespit edebildiğimiz ilk grev Haziran 1901'de gerçekleşmişti. İstanbul Baruthane-i Amire Fabrikası'nda çalışan 8 işçinin imzasıyla fabrika müdürlüğüne işçilerin çeşitli taleplerini bildiren bir dilekçe verilmişti. Talepleri reddeden fabrika yönetimi, diğer çalışanları greve teşvik ettiği gerekçesiyle Şükrü bin Ethem adlı işçiyi işten çıkarmıştı. Söz konusu işçi jandarma tarafından da gözaltına alınmak istenmiş, ancak diğer 7 işçinin arkadaşlarını vermek istememesiyle taraflar arasında kargaşa yaşanmış, grev yapan 25 işçi bir araya toplanarak

---

[180] BOA, **Y. MTV.** 199/11. 7 L 1317. 8 Şubat 1900.
1900 yılı sonunda ve 1901 yılı başında, Osmanlı'yı olumsuz etkileyen 2 grev daha yapılmıştı. Ancak bu grevler ne imparatorluk sınırlarında yapılmış, ne de failleri Osmanlı işçileri olmuştu. Cenova'da 1900 yılı ve 1901 yılında üst üste yapılan iki büyük greve tersane işçileri de katılmış, bu nedenle de Osmanlı'nın sipariş ettiği Mesudiye firkateyninin yapımı sekteye uğramıştı. (BOA, **Y.A.HUS.** 412/125. 17 N 1318. 8 Ocak 1901.; BOA, **Y. PRK. ASK.** 167/8. 10 L 1318. 31 Ocak 1901.)

arkadaşlarına destek vermişti. Olayların büyümesi üzerine güvenlik güçlerinin sayısı artırılmış, işçiler dağıtılırken, talep listesinde imzası bulunan 8 işçi tutuklanmıştı.[181]

1902 yılının 1 Mayıs günü, İdare-i Mahsusa'nın Kasımpaşa'da gemilerde çalışan 100'den fazla işçisi, bir süredir ücretlerini alamadıkları gerekçesiyle toplu bir şekilde grev başlatmıştı. İşçiler İdare-i Mahsusa'nın Galata'daki merkezine de giderek durumlarını ifade etmiş, kendilerine her hafta 5.000 kuruş verilerek içeride kalan ücretlerinin ödenmesi teklifini ise reddetmişti.[182] Grevin nasıl sonlandığıyla ilgili bir bilgiye ulaşamadık.

1903 yılında ise sahibi Avusturyalı olan Paşabahçe Şişe Fabrikası'nda grev yapılmıştı. Fabrikanın dökümhanelerinden birinde kullanılan madenin kalitesiz olması nedeniyle işçilerin ürettikleri mallar bozuk çıkmış ve fabrika yönetimi bu malların yeniden üretilmesine karar vermişti. İşçiler bu malların bozuk olmasının kendi suçları olmadığını belirterek bozuk mallar için de ücret istemişti. Fabrika yönetiminin işçilerin bu ücret talebini kabul etmesine rağmen, aynı madenin kullanılmaya devam etmesine tepki gösteren işçiler greve başlamıştı. Fabrika yönetimi işçilerin bu haklı talebini de kabul edince ilgili ocakta tamirata başlanmıştı.[183] 1903 yılının bir diğer grevi İstanbul'da Tersane işçileri tarafından gerçekleştirilmişti.[184]

Nisan 1904'te 2 aylık ücretlerini alamayan Tersane-i Amire işçileri iş başı yapmayarak Kasımpaşa'daki kahvelerde toplanmış ve greve başlamıştı. Bu durum fabrikada üretime sekte vurunca, ücret ödenebilmesi için kaynak aranmasına başlanmıştı.[185] 1904 yılı tütün işçileri açısından da ücret anlaşmazlıkları nedeniyle grev silahının kullanıldığı bir yıl olmuştu. Selanik İskeçe'de, işçi sayısının fazlalığı ve o sene tütün mahsulatının iyi olmaması nedeniyle yapılacak işlerin az olduğunu iddia eden tüccarlar, işçi ücretlerini % 50 kesmek istemişti. Bunun üzerine 1.000'den

---

[181] BOA, **Y. PRK. MYD.** 24/19. 6 RA 1319. 23 Haziran 1901.
[182] BOA, **Y. PRK. ZB.** 32/44. 18 Nisan 1318. 1 Mayıs 1902.
[183] BOA, **Y. A. HUS.** 450/7. 11 RA 1321. 7 Haziran 1903.
[184] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.
[185] BOA, **Y. MTV.** 259/57. 8 S 1322. 24 Nisan 1904.

fazla işçi tütün mağazalarına saldırmıştı. İskeçe Kaymakamı'nın taraflar arasında arabuluculuk faaliyeti sonrası işçi ücretlerinin geçmiş yıllardaki miktarıyla, yani kesinti yapılmadan ödenmesi için tüccarlar ikna edilmiş ve işçilerin eylemi de sona ermişti.[186] Manastır'daki fırın işçileri, yine Manastır'daki ayakkabıcı işçileri (150) ve Selanik'teki ayakkabıcı işçileri enflasyon karşısında eriyen ücretlerine tepki olarak 1904 yılında grev yapan diğer işçiler olmuştu.[187]

Kasım 1904'teyse, Cibali Reji Fabrikası'nda bir İtalyan ve Osmanlı vatandaşı 12 işçinin (11 Yahudi ve 1 Ermeni) teşvikiyle işçiler bir grev teşebbüsünde bulunmuştu. Ancak grev yapılacağı haber alınır alınmaz bölgeye güvenlik güçleri gönderilmiş ve işçi eylemi sonlandırılmıştı. Sadaret'ten Dahiliye Nezaretine ve oradan da Zabtiye Nezareti'ne bu grev teşebbüsüne karşı müdahale edilmesi için yazılan yazıda, "*Memâlik-i Şahane'de terk-i işgal olunması gibi muamele asla mesbûk olmadığı halde reji amelesi canibinden bu yolda bir hareket suî misal teşkil ederek pek muzır neticeler tevellid edebileceğinden böyle bir suî misale meydan verilmemek için iktizası…"* denilerek, Cibali reji işçilerinin bu grevi bir ilk olarak telaffuz edilmiş ve yayılmasından korkulmuştu.[188] Ancak bu eylemin ilk olmadığı yukarıdaki çok sayıda benzerinden anlaşılmaktadır.

Bu grevde devleti tedirgin eden 2 gelişme daha olmuştu. Bunlardan birincisi, Selanik reji işçileri arasında da *bazı kötü niyetli kişilerin* grev yapılmasını teşvik etmeye çalıştığı ve Cibali'deki grevin buradaki işçileri de etkileyebileceğiydi.[189] Bu nedenle güvenlik güçlerinin şimdiden Selanik reji işçileriyle ilgili soruşturma yapması ve işçiler arasında grev gibi eylemlerin teşvikçisi olanların açığa çıkarılması kararlaştırılmıştı.[190] Dolayısıyla, 1908 sonrası sosyalist hareketle işçi eylemlerinin en yoğun yaşandığı yerlerden birisi olacak olan Selanik'e, işçi eylemlerinin önlenmesi açısından özel bir önem atfedilerek, Selanik işçilerinin olası *kötü* etkilenmesine karşı, İstanbul'da yapılan bir grevin engellenmesine çalışıldığı görülmekteydi.

---

[186] BOA, **TFR. I. ED.** 7/611. 2 RA 1322. 17 Mayıs 1904.
[187] Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **a.g.e.**, s. 117.
[188] BOA, **DH. MKT.** 912/53. 8 L 1322. 16 Aralık 1904.
[189] BOA, **BEO.** 2457/184231. 22 N 1322. 30 Kasım 1904.
[190] BOA, **İ. HUS.** 123/1322N-069. 13 N 1322. 21 Kasım 1904.

İkinci olarak Sadaret tarafından yazılan yazıda, Reji Şirketi'nin daha 9 yıl süresi olmasına rağmen, imtiyaz sözleşmesini iptal amacında olduğu ve bu nedenle yapılacak bir grevi de güvenliğin olmadığı bahanesiyle sözleşmeyi iptal etmek için haklı bir gerekçe olarak kullanabileceği ifade edilmişti. Devlet, Reji Şirketi'ne böyle bir koz vermemek için Cibali işçilerinin grevinde bir nevî teyakkuza geçmişti.[191] Grev bittikten sonra, gelecekteki olası eylemlere karşı tedbir için bölgeye bir karakol yapılması kararlaştırılmış, elebaşı oldukları gerekçesiyle bazı işçiler tutuklanarak diğer işçilere gözdağı verilmek istenmişti.[192]

1904 yılında yapılan bir diğer iş bırakma eylemi, Bitlis'te karakol ve kışla inşaatında çalışan ve alamadıkları ücretleri nedeniyle tepki göstererek ödeme yapılıncaya kadar çalışmayacaklarını belirten duvarcılar öncülüğündeki inşaat işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Gerek kışla ve karakolların bölgenin güvenliği için stratejik bir öneme sahip olması, gerekse yaklaşan kış mevsimi nedeniyle inşaat işi yapılabilecek sürenin daralması işçilerin elini güçlendiren gelişmeler olmuş ve talepleri yerine getirilmişti.[193]

1905 yılında Balya Karaaydın maden işçileri iş bırakarak grev yapmış, grev güvenlik güçlerinin müdahalesi ile sonlandırılmıştı. İşçileri greve teşvik ettiği ortaya çıkan 4 işçi işten çıkarılmış ve memleketlerine gönderilmişti.[194] 1904'te İskeçe'de tütün işçilerinin yaptığı grev, aynı nedenden dolayı Mart 1905'te Kavala'da tütün mağazalarında çalışan işçilerce tekrarlanmıştı. Tütün piyasasında durgunluk nedeniyle tüccarlar tarafından ücretlerinde yapılmak istenen kesintiye tepki olarak

---

[191] BOA, **Y. A. HUS.** 481/105. 22 N 1322. 30 Kasım 1904.
[192] BOA, **BEO.** 2458/184295. 24 N 1322. 2 Aralık 1904.
[193] BOA, **A. MKT. MHM.** 621/22. 10 B 1322. 20 Eylül 1904.
[194] BOA, **BEO**. 2510/188197. 16 Z 1322. 21 Şubat 1905.
Bu grev yapılmadan yaklaşık 2 hafta önce, maden şirketi bir dilekçeyle işçilerin greve teşvik edildiklerini ve teşvikçilerin 18 kişiden ibaret olduğunu belirtmiş, bu kişileri de isim isim saymıştı. Bu ihbar ile şirket kendilerine düşen görevi yerine getirdiğini ve devletin gerekli tedbirleri alarak olası bir grevi engellemesini talep etmiş, aksi takdirde tüm mesuliyetin devlete ait olacağını ifade etmişti. Sadaretten durumla ilgili yerel yönetime gönderilen yazıda da, bu kişiler hakkında soruşturma yapılması ve yabancı ülkelerde olduğu gibi olumsuz durumların yaşanmaması için bir iş bırakma eylemine izin verilmemesi gerektiğini belirtmişti. (BOA, **BEO.** 2504/187737. 8 Z 1322. 13 Şubat 1905.)

işçilerin başlattığı grev, şiddet dozu hayli yüksek bir eylem olmuştu. [195] Osmanlı'da bir sendika öncülüğünde yapıldığını tespit edebildiğimiz ilk işçi eylemi olan bu grevi, Kavala'nın en önemli işçi örgütü olarak nitelendirebileceğimiz Tütün İşçileri Saadet Cemiyeti organize etmişti.[196] Grevci işçilere devletin *serseri* olarak nitelendirdiği *işsiz güçsüzlerin* de katılması sonrası tütün mağazalarına saldırılmış ve büyük maddi zarar verilmişti. İşçiler Amerika Tütün Şirketi fabrikaları ile idare merkezine saldırmış ve 1.000'i aşkın cam kırmıştı.[197] Alatini mağazasını da gazla yakmaya teşebbüs etmişlerse de güvenlik güçlerinin müdahalesiyle engellenmişlerdi.[198]

Olayların yatışması sonrası işçi ve işveren temsilcilerinin Ticaret Nezareti memurları aracılığında yaptığı müzakereler, Drama Mutasarrıfının da yoğun çabaları sonrası olumlu sonuçlanmış, işçi ücretlerinden herhangi bir kesinti olmayacağı, camları kırılan 200'den fazla mağazanın tamir masrafları için de işçilerin genelinin 1 günlük yevmiyesinden vazgeçecekleri doğrultusunda anlaşılmıştı. 4.000'den fazla hane ve 20.000'i aşkın nüfusa sahip,[199] dışarıdan gelen işçilerle birlikte 10.000 civarında tütün işçisini barındıran[200] ve tütün ticareti açısından gittikçe önemli bir konum edinen Kavala'da bir daha bu gibi uygunsuzlukların görülmemesi için, greve ön ayak olduğu belirtilen 8 kişi gözaltına alınarak Kavala'dan uzaklaştırılmaları kararlaştırılmıştı.[201] Bir sonraki yıl tütün mahsulatının daha da az olması nedeniyle, Amerikan Elçiliği çok sayıda kişinin işsiz kalacağını ve tekrar bir huzursuzluk çıkma ihtimalinin yüksek olduğunu belirterek gerekli tedbirlerin önceden alınmasını talep etmişti.[202] Çok sayıda kişinin gelecek yıl işsiz kalacak olmasının tütün mahsulatının düşecek olması dışındaki bir diğer nedeni, tütün sanayinin önemli ölçüde geliştiği Kavala'nın yukarıda belirtildiği gibi işgücü açısından çok fazla göç almasıydı. Zaten Kavala'da yapılan bu grevin ücret artışı talebi dışındaki diğer bir nedeni de, işçilerin

[195] BOA, **Y. MTV.** 272/107. 19 M 1323. 26 Mart 1905.
[196] Vardağlı, **a.g.e.**, s. 39.
[197] BOA, **BEO.** 2577/193271. 13 RA 1323. 18 Mayıs 1905.
[198] BOA, **TFR. I. SL.** 67/6659. 26 M 1323. 2 Nisan 1905.
[199] BOA, **TFR. I. SL.** 68/6732. 3 S 1323. 9 Nisan 1905.
[200] BOA, **Y. PRK. ASK.** 227/86. 17 M 1323. 24 Mart 1905.
[201] BOA, **TFR. I. SL.** 68/6732. 3 S 1323. 9 Nisan 1905.
[202] BOA, **BEO.** 2567/192495. 30 S 1323. 6 Mayıs 1905.

Selanik, Girit ve İzmir gibi dış bölgelerden çalışmak üzere Kavala'ya gelenlere tepki göstermeleriydi.[203]

1905 yılında grev yapan diğer bir işçi grubu, Selanik'in tekstil işçileri olmuştu.[204] Vidin ve İskeçe'deki tütün işçileriyle İstanbul'daki 800 civarında tütün işçisi de 1905 yılının diğer grevci işçileriydi.[205]

3.2.1.2.5.2. 1906 Yılı

1906 yılında tespit edebildiğimiz ilk grev Nisan ayında mavnacılar tarafından gerçekleştirilmişti. Karaağaç ve Bahriye'deki harmanlardan tuğla nakleden mavnacılar daha fazla ücret talebiyle çalışmayı reddetmişti. Beyoğlu Mutasarrıflığı'na yazılan yazıda, bu gibi işçilerin iş bırakmasının uygun (*caiz*) olmadığı ve *rıza-yı ilahiye* de aykırı olduğu belirtilerek gerekli tedbirlerin alınması ve işçilerin tekrar çalışmaya başlamalarının temini talep edilmişti.[206]

Cibali Reji Fabrikası işçileri de Mart 1906'da bir grev yapmıştı. İlk etapta 2.000 işçinin greve çıktığı belirtilmişse de, yapılan tahkikatta erkek ve kadın işçiler olmak üzere grevci sayısının 250 olduğu belirtilmişti.[207] Reji yönetiminin 1906'da Paskalya tatili için geçmişten farklı olarak işçilere ücret ödemeyeceğini bildirmesi, işçilerin de grev yapmasına neden olmuştu.[208] Grevin oluşumu ve gelişimi ile grevci işçiler incelendiğinde, Osmanlı işgücünün farklı milliyetlerden oluşan etnik yapısının bu iş bırakma eyleminde de kendisini gösterdiği görülmekteydi. Greve fabrikanın tütün imalatı bölümünde çalışan Müslüman işçilerden hiç kimse katılmamış ve çalışmaya devam etmişlerdi. Grevci işçiler fabrikanın paketleme bölümünde çalışan Rum ve Musevi işçilerdi.[209] Bu Rum ve Musevi işçilerin teşvikiyle, greve sigara ve

---

[203] Vardağlı, **a.g.e.**, s. 39.
[204] Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **a.g.e.**, s. 117.
[205] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.
[206] BOA, **ZB.** 385/67. 1 Nisan 1322. 14 Nisan 1906.
[207] BOA, **BEO**. 2794/209514. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.; BOA, **Y. A. HUS.** 501/44. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.
[208] BOA, **İ. HUS.** 140/1324S-01. 4 S 1324. 30 Mart 1906.
[209] BOA, **BEO.** 2815/211073. 2 RA 1324. 26 Nisan 1906.

paket bölümünde çalışan 10-12 yaşındaki 500 kadar[210] kız çocuğu işçi de katılmıştı. Greve katılan işçiler, haftalık ücretlerinin artırılmasını ve önceki yıl olduğu gibi bu yıl da paskalya tatilinde ücretli izin yapmak istediklerini, gözaltına alınan arkadaşlarının da tahliye edilmesini talep etmişti.[211] Grevle ilgili devlet raporunda, fabrika yönetiminin sigara imalatı bölümüne 1 yıldan beri yeni makineler alma ve makine sayısını artırma düşüncesinde olduğu, bu nedenle işçi sayısının düşürülecek olmasının da grevde etkili olduğu belirtilmişti. [212] Bu yönleriyle Cibali reji işçilerinin bu grevi, sadece gayrimüslim işçiler tarafından yapılan, dinî bayramlarda ücretli tatilin devamını hedefleyen ve emek-sermaye ikamesini engellemeye yönelik komple bir işçi eylemi haline gelmişti.

Grev bittikten sonra, işçileri greve teşvik etikleri nedeniyle bazı işçilere çeşitli cezalar verilmişti. Grevi teşvik suçu gerekçesiyle,[213] Sigaracı Nesim, Vasili Yanni ve Vangel Sarendi isimli işçilerin taşraya sürgün edilmeleri kararlaştırılmıştı.[214] Bu kişilerden Sigaracı Nesim İtalya vatandaşı olduğu için İtalyan Elçiliği'ne teslim edilmiş ve ülkesine gönderilmişti.[215] Grevci işçilerden bazıları işçi dayanışması örneği göstermiş, taşraya sürgün edilen 2 arkadaşının İstanbul'a geri getirilebilmeleri için gizli bir toplantı yaparak fikir alışverişinde bulunmuşlardı. Ancak Rejiyi

---

[210] Greve katılan işçilere ilişkin arşiv kayıtlarında grevci sayısı açısından farklı rakamlara yer verilmektedir. Buna göre ilk olarak greve katılanların 2.000 işçi olduğu belirtilmiş, daha sonra 2.000 rakamının grevciler tarafından abartıldığı ve gerçek rakamın 250 olduğu belirtilmişti. Ancak daha sonra Maliye Nezareti tarafından grevle ilgili hazırlanan raporda, en başta 200 civarında olan grevci sayısına, daha sonra işçilerin teşvik ve zorlamasıyla 500 kadar kız çocuğu işçinin de katıldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Bakanlığın bu raporuna göre greve katılan işçi sayısı 700 civarında olmaktadır. Ancak şirket yönetimi, reji komiserliği ve bakanlıkların hazırladığı farklı raporlarda farklı sayılar ifade edilmesi, greve katılan işçilerin gerçek sayısı hakkında da bir belirsizlik oluşmaktadır.

[211] BOA, **DH. MKT.** 912/53. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.

[212] BOA, **BEO**. 2799/209903. 13 S 1324. 6 Nisan 1906.

[213] BOA, **DH. MKT.** 912/53. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.; BOA, **BEO.** 2794/209528. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.

[214] BOA, **İ. HUS.** 140/1324.S-12. 6 S 1324. 1 Nisan 1906.
Ailelerinin içinde bulunduğu zor durum ve Rum Patrikliği'nin de ıslah olduklarına dair güvence vermesi üzerine Ekim 1906'da Yani ve Sarandi'nin Kayseri'deki sürgün cezaları affedilmiş ve İstanbul'a dönmelerine müsaade edilmişti. (BOA, **BEO.** 2912/218338. 30 B 1324. 19 Eylül 1906.; BOA, **BEO.** 2947/220984. 6 L 1324. 23 Kasım 1906.)

[215] BOA, **BEO**. 2794/209894. 12 S 1324. 7 Nisan 1906.; BOA, **BEO**. 2803/210221. 18 S 1324. 13 Nisan 1906.

korumakla görevli güvenlik güçleri bu toplantıyı ve katılımcılarını açığa çıkarmış,[216] toplantıya katılanlar da güvenlik güçlerince gözaltına alınmıştı.[217]

Ağustos 1906'da, İdare-i Mahsusa vapurlarında çalışan işçiler de içeride kalan 1 milyon kuruş civarındaki alacakları nedeniyle iş bırakarak grev yapmıştı.[218] Şirketin malî durumundaki bozukluk nedeniyle ücretler yine ödenemeyince çare olarak güvenlik önlemleri artırılmıştı.[219] 1906'da Bahriye Nezareti'ne bağlı fabrikalarda grev sesleri yükselmeye başlayınca, devlet işçi ücretlerinin daha düzenli ödenebilmesi için çözüm ararken, bir yandan da olası bir greve ön ayak olma ihtimaline sahip işçileri tespit ederek uzaklaştırmayı hedeflemişti.[220] Nisan ayında, Tersane-i Amire'de işçileri greve sevk ettikleri kesinleşen 9 işçi kayıtları silinerek memleketlerine gönderilmiş ve İstanbul'dan uzaklaştırılmış, şüpheli görülen 23 işçiyse sadece işten çıkarılmıştı. İşçilerin sürekli iş bırakma eylemlerine başvurması devlet yönetiminin kalıcı bir çözüm bulma çabalarını artırmakta, ancak bu çabalar işçilerin şartlarının düzeltilmesi ya da ücretlerinin daha düzenli ödenmesine değil de, kadrolu işçi istihdamından kaçınarak geçici işçilerle işin yürütülmesi, işçi yerine asker istihdamının artırılması,[221] grev yapma ihtimali olan işçilerin uzaklaştırılmaları gibi çözüm önerileri olmaktaydı.

Selanik'teki Allatini tuğla fabrikası işçileri de 1906 yılında grev yapan bir diğer işçi grubuydu.[222] Üsküp'teki kaftancı (40) ve kunduracı işçileri (70), Veles'teki ayakkabı işçileri (150) ve terziler, Selanik marangozları, İstanbul'da mürettipler ve Selanik'te demir işçileri 1906 yılının diğer grevcileriydi.[223]

---

[216] BOA, **BEO**. 2826/211881. 18 Ra 1324. 12 Mayıs 1906.
[217] BOA, **BEO**. 2838/212815. 5 R 1324. 29 Mayıs 1906.
[218] BOA, **ZB.** 379/134. 31 T 1322. 13 Ağustos 1906.; BOA, **BEO.** 2915/218563. 5 Ş 1324. 24 Eylül 1906.
[219] BOA, **ZB.** 387/47. 31 Temmuz 1322. 13 Ağustos 1906.
[220] BOA, **BEO.** 2817/211268. 2 RA 1324. 26 Nisan 1906.
[221] BOA, **Y. MTV.** 285/57. 9 S 1324. 4 Nisan 1906.
[222] Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **a.g.e.**, s. 117.
[223] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.

3.2.1.2.5.3. 1907-1908 Temmuz Dönemi

1906 yılında yapılan grevlerden sonra, ne devlet tarafından işçileri grev yapmaya teşvik eden kişilerin tespit edilerek işten çıkarılmaları veya memleketlerine gönderilmeleri, ne de ücretlerin düzenli ödenebilmesi için alınan tedbirler istenen sonuçları vermişti. İşçilerin çeşitli nedenlerle rahatsızlıkları devam ederken, bu rahatsızlık da yapılan grevlerle kendini göstermekteydi. 1906 yılında İdare-i Mahsusa ve Tersane-i Amire'de yapılan grevlerin üstünden 1 yıl geçtikten sonra, 1907 Mayıs'ında iki kurumun işçilerinin de ödenmeyen ücretleri nedeniyle tekrar grev yapması bu durumun bir göstergesiydi.[224] Hem İdare-i Mahsusa, hem de Tersane-i Amire işçilerinin grev yapma sebebi, ödenmeyen ücretleri olmuştu.[225]

İdare-i Mahsusa çalışanlarından 80 işçi, ücretlerinin ödenmesini talep ederek iş bırakmıştı.[226] İdare-i Mahsusa ve Tersane-i Amire işçilerinin toplam ücret alacakları Haziran 1907 itibariyle 9.000 lira gibi önemli bir miktara ulaşmış, ancak bu ücret ödemesi için Bahriye Nezareti'nin kaynak yaratamaması, işçilerin de sürekli şikâyet etmesi ve iş bırakma eylemlerine neden olmuştu.[227] Grevci işçiler devlet memurlarını dinlemeyip çalışmama konusunda ısrar edince, bu işçilerin ücretleri ödendikten sonra, ileride grev yapmayı düşünecek işçilere karşı gözdağı verilmesi için işten çıkarılmaları ve memleketlerine geri gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[228] İdare-i Mahsusa'da olduğu gibi, Tersane-i Amire'de de işçileri greve teşvik ettikleri gerekçesiyle 2 işçi işten çıkarılarak memleketlerine geri gönderilmekle cezalandırılmıştı.[229] Yine Tersane-i Amire işçilerinden olup, Haziran 1907'de Sivas ve Kastamonu'ya sürgün edilen 6 kişinin suçu da, diğer işçileri gösteri yapmaya teşvik, çalışmayı engelleme ve çalışma düzenini bozma olarak gösterilmişti.[230]

---

[224] BOA, **BEO.** 3053/228930. 29 RA 1325. 12 Mayıs 1907.
[225] BOA, **BEO**. 3341/250539. 20 Ca 1326. 20 Haziran 1908.; BOA, **BEO**. 3363/252152. 28 C 1326. 28 Temmuz 1908.
[226] BOA, **ZB.** 390/35. 18 A 1323. 31 Ağustos 1907.
[227] BOA, **İ. BH.** 7/1325CA-1. 4 CA 1325. 15 Haziran 1907.
[228] BOA, **ZB.** 390/8. 4 Ağustos 1323. 17 Ağustos 1907.
[229] BOA. **ZB.** 391/31. 23 Temmuz 1323. 5 Ağustos 1907.
[230] BOA, **ZB.** 439/29. 14 H 1323. 27 Haziran 1907.

Tersane-i Amire işçilerinin Mayıs 1907'deki grevinde, grevin öncüsü olduğu iddiası ile 9 işçi güvenlik güçlerince tutuklanınca, bunu haber alan diğer işçiler gösteri yapmış ve arkadaşları serbest bırakılmadıkça işe başlamayacaklarını bildirmişlerdi. Gösteriden 1 gün sonra içeride kalan ücretlerinin ödenmesi sonrası işçiler tekrar çalışmaya başlamış ve grev sonlandırılmıştı.[231] İşçileri organize eden ve planlı davranmalarını sağlayacak bir işçi örgütü olmadığı için, işçi dayanışması da ancak bir gün sürmüştü. 9 işçiden 4'ü memleketlerine gönderilirken, 5'i ise 50-60 yaşlarında olmaları, 30-40 senedir İstanbul'da yaşamaları, meslek ve sanatlarıyla ilgili memleketlerinde iş bulamayıp çoluk çocuklarıyla büyük sıkıntı içine girecekleri gibi sebeplerle affedilmişti. Ama işten çıkarılmaları konusunda bir yumuşama olmamış, hatta Beyoğlu ve Kasımpaşa bölgelerine girmeyeceklerine dair de kefalet ve teminata bağlanmışlardı.[232]

Grevci işçilere verilen cezalar ve işten çıkarmalar her ne kadar işçilerin gelecekte grev yapmamaları için gözdağı amaçlı olarak kullanılsa da, bu durum ücretlerini alma noktasında sorun yaşayan işçiler açısından çok fazla önemli olmamıştı. Verilen tüm cezalara karşın Tersane-i Amire işçilerinin çalışmayla geçen süreleri çok kısa olmuş, 2 ay geçmeden Temmuz ayının 19'unda 300 ila 500 arasındaki Tersane işçisi tekrar grev başlatmıştı.[233] Mart 1908'de ise, hem Tersane-i Amire'de, hem de Şirket-i Hayriye Hasköy Fabrikası'nda 2 ayrı grev gerçekleştirilmişti. Tersane-i Amire'de iş bırakan işçiler durumlarını anlatmak için Saray'a yürümek isteyince, *külliyen menfi* bir hareket olan bu durumun engellenmesi için güvenlik önlemleri artırılmıştı.[234]

İdare-i Mahsusa çalışanları, Meşrutiyetin ilanının hemen öncesinde Haziran ayında da, ödenmeyen ücretlerini talep ederek bir grev gerçekleştirmişti. Devletin kamu çalışanları olan bu grevcilere tepkileri sert olmuş ve içeride kalan alacakları

---

[231] BOA, **ZB.** 16/15. 7 H 1323. 20 Haziran 1907.
[232] BOA, **Y. PRK. ASK.** 248/46. 27 CA 1325. 8 Temmuz 1907.
[233] BOA, **Y. PRK. EŞA.** 50/87. 6 Temmuz 1323. 19 Temmuz 1907.
[234] BOA, **İ. HUS.** 164/1326S-12. 5 S 1326. 9 Mart 1908.; BOA, **İ. HUS.** 164/1326S-26. 12 S 1326. 16 Mart 1908

ödenen bu çalışanlar, *hizmeti terk etmeye ve topluca hareket etmeye cür'et etmeleri* nedeniyle işlerinden çıkarılmıştı.[235]

Balya Karaaydın kurşun madenlerinde de 1907 yılında bir grev yapılmıştı. Grev üzerine maden şirketi, greve ön ayak olduğunu belirttiği 6 kişiyi işten çıkarmış ve tutuklanarak memleketlerine geri gönderilmelerini talep etmişti. Yerel yönetim bu istek karşısında, bu kişilerin hürriyetine müdahale anlamına geleceği için memleketlerine gönderilip gönderilmemeleri konusunda kararsız kalmış ve durumu üst makamlara iletmişti. Dahiliye Nezaretinin cevabı grevlere karşı devletin yaklaşımını da yansıtmaktaydı. Cevapta, çalışanları greve teşvik eden işçilerin herhangi bir sorun çıkmadan, usulüne uygun şekilde memleketlerine gönderilmeleri buyrulmuştu.[236] Muhtemelen verilen bu karar, yerel yönetimin de tereddütlerinin gösterdiği gibi hukuksal temele pek fazla dayanmayan bir karar olmakla birlikte, gerek imtiyaz sözleşmeleriyle tazminat açma yetkisine sahip şirketlerin memnun edilmesi, gerekse daha sonradan grev yapacak işçilere göz dağı olması sebebiyle yine de uygulanmıştı. Ancak yerel yönetimin durumla ilgili merkezi devlete başvurmak zorunda hissetmesi, kamuya ait birimlerde grevcilere karşı sıkça uygulanan işçileri memleketlerine gönderme cezasının özel sektör için nadir başvurulan bir cezai tedbir olduğunu göstermekteydi.

Haziran 1907'deyse, Lloyd Kumpanyası vapurlarında işçilik yapan Avusturyalılar ücretlerinin artırılması talebiyle grev yapmıştı. Şirketin ücret artışı isteyen işçilere cevabı yerlerine yerli işçi istihdam edilmesi olmuştu. Yeni istihdam edilen bu işçilerle grevci Avusturyalı işçiler arasında bir uygunsuzluk yaşanmaması için devlet de güvenlik gücü sayısını artırarak tedbir almaya çalışmıştı.[237] Yine Haziran ayında İstanbul'da bir diğer grev eylemini, Dersaadet Rıhtım Dok ve Antrepo Şirket-i Osmaniye'sine karşı hamallar gerçekleştirmişti. 29 Haziran günü hamallar daha fazla ücret talebiyle eşya taşımayı reddederken, şirketin yerlerine çalıştırmak istediği hamalları da engellemişlerdi. Hamalların ücret artışı gibi doğal

[235] BOA, **MV.** 119/71. 25 CA 1326. 25 Haziran 1908.
[236] BOA, **BEO**. 3040/227945. 11 Ra 1325. 24 Nisan 1907.
[237] BOA, **ZB.** 73/17. 23 H 1323. 5 Temmuz 1907.

bir talepleri ve 11 işçi öncülüğünde başlattıkları eylemleri, Şirket memuru Mösyö Kafvas'ı ölümle tehdit etmeleri gibi olaylar sonrası bir suç eylemine dönüşünce devletin de tepkisini çekmişti. Nitekim eylemin bu yeni şekli hamalların ücret artışı taleplerinin kabulü bir yana, olaylara öncü olduğu tespit edilen 5 kişinin işinden çıkarılmasına neden olarak işçiler için oldukça olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştı.[238]

1907 Aralık ayında ise İstanbul'da İtalyan Salmon'un tuğla fabrikasında bir grev olmuştu. Mösyö Salmon'un iflas etmesi nedeniyle ücretlerini alamayan Büyükdere'deki tuğla fabrikası işçileri, İtalyan Konsolosluğu'nun ısrarlarına rağmen çalışmayı reddetmişti. İşçiler fabrikadan da ayrılmayarak ücretleri ödenene kadar ne çalışacaklarını, ne de başka bir işçiyi fabrikaya sokacaklarını belirtmişti.[239]

3.2.1.2.6. 1870-1908 Dönemi Grevlerine Yönelik Genel Değerlendirme

3.2.1.2.6.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi

Osmanlı'da 1870'lerden itibaren gerçekleşen grev sayıları açısından kullanılan temel kaynak Güzel'in 1985 tarihli çalışmasıdır.[240] İşçi hareketleriyle ilgili sonraki tarihlerde yapılan çalışmalarda da genelde buradaki veriler baz alınmaktadır.[241] 1872-1906 arasında 23 grev tespit eden Sencer'in 1969 tarihli çalışmasından[242] sonra Güzel; Sencer, Fişek[243], Sülker[244] ve Güzel'in (1975) eserleriyle 1872 ve 1876 yıllarına ait süreli yayınları değerlendirerek, 1872 ile 1907 arasında geçen 36 yıllık sürede 50 grev tespit etmiş ve bilinen grev sayısını artırmıştı.[245] Kırpık ise 1876-(Mart) 1908 olarak sınırlandırdığı 33 yıllık dönem için,

---

[238] BOA, **ZB.** 46/23. 18 Haziran 1323. 1 Temmuz 1907.
[239] BOA, **ZB.** 391/91. 27 TS 1323. 10 Aralık 1907.
[240] Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 803-828.
[241] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998, ss. 187-209.; Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD, Isparta, 2004.
[242] Sencer, **a.g.e.**, s. 147-148.
[243] Kurthan Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınevi, 1969.
[244] Kemal Sülker, **100 Soru'da Türkiye'de İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973.
[245] Güzel, **a.g.e.**, s. 805.

arşiv kaynaklarını da inceleyerek grev sayısını 66'ya çıkarmıştı.[246] Konuyla ilgili çalışanlar genellikle döneme ait süreli yayın ve arşiv kaynakları gibi birincil kaynaklardan yapılacak çalışmaların Osmanlı'da daha fazla işçi hareketi tespit edilebilmesine imkan tanıyacağını belirtmektedir. Gerçekten de hem bu dönem için, hem 1908, hem de 1909'dan 1922'ye kadarki dönem için yaptığımız araştırmalarda grev sayısının bilinenden çok daha fazla olduğunu tespit ettik. Örneğin Ek A'daki tablomuzda görüleceği üzere 1872 yılından başlayarak 1908'de meşrutiyetin ilanına kadar geçen sürede yapılan 91 greve ulaştık. Bu sayı bilinenden fazla grev yapıldığını ve Osmanlı'da işçilerin eylemsel açıdan daha aktif olduğunu göstermektedir. Arşiv kayıtları ve dönemin süreli yayınlarında bizim tespit edemediğimiz grevler kadar, kayıtlara geçmediği için tespit edilemeyecek birçok iş bırakma eyleminin varlığı da çok yüksek ihtimaldir. Bu da yeni çalışmalarla birlikte işçi hareketlerinin sayısal anlamda daha da derinleştirilebileceği anlamına gelmektedir.

Bu dönemde grevlerin 30'u 1872-1880 yılları arasında yapılmıştı. 1881-90 arasında göreli olarak azalarak 8'e inen grev sayısı, 1891-1900 döneminde 15 olmuş ve 1901-1908 Haziran arasındaki dönemde 35 olarak gerçekleşmişti. Ek A'da da görüleceği üzere, bu dönemde yapılan 91 grevden sadece 23 tanesine katılan işçi sayısı tespit edilebilmiştir. 23 greve katılan işçi sayısı 23.389 olarak gerçekleşmiş, 68 grevin katılımcı sayısı açısındansa bir bilgiye ulaşılamamıştır. Tespit edilen grevci sayısının yarıdan fazlası Selanik Vilayeti'nde tütün işçilerinin grevlerindendi. Bu da, 1908'le birlikte sosyalist hareketin iyice güçleneceği bölgede işçi hareketleri ve örgütlenmesi için belirli bir altyapının sürekli var olduğunu göstermektedir.

Grev sayısıyla ilgili Osmanlı emek tarihi literatürüne ilişkin değinmemiz gereken bir diğer önemli nokta, II. Abdülhamid döneminde işçi hareketleridir. Güzel, II. Abdülhamit'in gittikçe artan baskıcı yönetimi nedeniyle 1878 sonrası grevlerin azaldığını ileri sürmüş, 1886 ile 1902 yılları arasında yapılmış bir grev tespit

[246] Kırpık, **a.g.e.**, s. 250-253.

edememişti.[247] İşçi hareketleriyle ilgili çalışan Karakışla[248] ve Gülmez[249] de bu dönem için bir grev hareketinden bahsetmemektedir. Sencer de, baskıcı yönetimle birlikte gazetelerdeki sansür uygulamasının işçi grevlerinin haber olarak verilmemesine neden olmuş olabileceğini, 1887 ile birlikte işçi hareketlerinin zayıflamış veya yer altına inmiş olmasının da muhtemel olduğunu belirtmektedir.[250] Kırpık, dönemle ilgili 8 yeni grev ekleyerek eylem sayısını 10 olarak belirtmişti.[251] Ancak yukarıdaki görüşlere karşın çalışmamızda 1886-1902 dönemi için 22 grev yapılmış olduğunu tespit ettik. Dolayısıyla II. Abdülhamid döneminin en azından işçi hareketleri açısından tekrar gözden geçirilmesi faydalı olacaktır. Devletin baskıcı yönetimi artsa bile, iş uyuşmazlıklarının devam ettiği, işçilerin çalışma şartlarından rahatsız olduğu durumlarda grev silahını kullanmakta pek fazla engel tanımadıkları görülmektedir. 21 grevin 16'sının devletin başkentinde, yani İstanbul'da olması, bu 16 grevin de 10'unun kamu işçileri, yani devlete bağlı çalışanlarca gerçekleştirilmiş olması da bu durumu göstermektedir.[252]

Aynı yazarlarca 1907 yılından 1908 Temmuz'a kadar geçen sürede de bir grev belirtilmemişti. Ancak bu dönemde tespit ettiğimiz 10 grev, ilgili dönemde de işçi hareketlerinin devam ettiğini göstermektedir.

---

[247] Yazar, bu eksiklik için *…belki de kaynaklarımızın yetersizliğinden…* diyerek, aslında grev tespit edilememesinin nedenine de değinmişti. Güzel, **a.g.e.,** s. 804-805.
[248] Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **a.g.e.,** s. 46.
[249] Gülmez, **a.g.e.**, s. 794.
[250] Sencer, **a.g.e.**, 146-147.
[251] Kırpık, **a.g.e.**, s. 251-252.
[252] Güzel, *Abdülhamid'in deniz kuvvetlerinden çekinmesi yüzünden Osmanlı donanmasını Haliç'te çürümeye terk etmesiyle ilintili olarak tersanelerin işleri de aynı yıllarda duracak ölçüde azalmıştır. Nitekim bu işkolundaki hareketlilik, 1902 ve 1903'teki birer grev dışında 1880'den itibaren durulmuştur.* demektedir. (Güzel, **a.g.e.**, s. 807.) Ancak Ek A'da tablodan da görüleceği üzere, tersane işçileri 1902 ve 1903 dışında, 1888, 1892, 1895, 1896, 1903, 1904, 1907 (2 defa) ve 1908 (Mart) yıllarında da grev yapmıştı. Bu da tersane işçileriyle ilgili yorumun oldukça tartışmalı olduğunu göstermektedir.

Tablo 1: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1872-1908 Haziran)

İşkolu	**Grev Sayısı**	**%**
Denizcilik	27	30
Gıda	15	16
Tekstil	14	15
İnşaat	10	11
Diğer	9	10
Rıhtım, Dok ve Antrepo	5	6
Demiryolu	4	5
Madencilik	3	3
Hizmetler	3	3
Basın Yayın ve Matbaacılık	1	1
Toplam	**91**	**100**
- Kamu Sektörü	39	43
- Özel Sektör	52	57

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Tablodan görüleceği üzere grevlerin çoğunluğu kamuda değil, özel sektöre ait üretim birimlerinde gerçekleştirilmişti. % 30'la grevlerin neredeyse üçte biri denizcilik alanında yapılmış, gıda, tekstil ve inşaat alanları da daha fazla grev yapılan işkolları olarak öne çıkmıştı. Çalışmanın hukukî düzenlemelerle ilgili dördüncü bölümünde, çalışma şartlarının madencilik sektöründe göreli olarak daha ağır olduğu görülecektir. Buna rağmen bu alanda ilgili dönemde sadece 3 greve rastlanması, işçilerin grev silahını kullanmaya pek rağbet etmediklerini göstermektedir.

Tablo 2: **Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1872-1908 Haziran)**

Kent	**Grev Sayısı**	**%**
İstanbul	63	70
Selanik	12	13
İzmir	3	3
Manastır	2	2
Balıkesir	2	2
Üsküp	2	2
Velez	2	2
Diğer (Bitlis, Edirne, Şam, Vidin, Zonguldak)	5	6
Toplam	**91**	**100**

Kaynak: Ek A'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

İlgili dönemde en çok iş bırakma eylemi gerçekleştirilen yer 63 grevle İstanbul olmuştu. Selanik Vilayeti de işçi hareketlerinin göreli olarak daha yoğun yaşandığı bir bölge olarak ön plana çıkmıştı.

3.2.1.2.6.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları

Grevlerin yapılış ve gelişimlerini yukarıda ayrı ayrı ele almıştık. Grevlerin geneline bakıldığında, kamu veya özel sektörde işçilerin iş bırakmalarının en temel nedeni ücret meselesiydi. Kamuda işçiler genellikle ödenmeyen ücretleri yüzünden, özel sektörde ise ödenmeyen ücret dışında ücretlerin düşüklüğünden şikâyet ederek çok sayıda iş bırakma eylemlerine başvurmuşlardı. Ücret alacağı dışında, 1875'te yabancı mühendislerle yaşadıkları sorunlar yüzünden Taksim'deki Müslüman işçilerin, 1878'de çalışma şartlarının iyileştirilmesi için İstanbul'da duvarcıların, paranın değer kaybetmesi nedeniyle reel alım güçlerinin düşmesine gösterdikleri tepki sonrası çeşitli yıllarda denizcilik ve gemi yapımı işçilerinin, ücretlerinde yapılmak istenen kesintiye karşı 1879'da Şam tekstil işçileri ile 1891, 1904 ve 1905'te İskeçe, Drama ve Kavala'da tütün işçilerinin, Pazar gününün tatil olması için

1890'da Beyoğlu mağazalarındaki işçilerin, üretimde kullanılan yeni makinelere tepki olarak 1893'te Cibali tütün işçilerinin, 1906'da Paskalya bayramının ücretli tatil olması için yine Cibali tütün işçilerinin grevleriyse diğer nedenlerden kaynaklanan iş bırakma eylemlerinin bir kısmıydı.

Ücret alacağı nedeniyle yapılan grevlerin süreklilik kazanması, ülkenin yaşadığı malî sıkıntıya da paralel olarak işçilerin bu rahatsızlığını giderecek şekilde kalıcı bir çözüm bulunamadığını göstermekteydi. Yabancı işçilerin ücret alacaklarını isteyerek yaptıkları grevlerde sürekli Elçiliklerinin de devreye girmesi, devleti zor durumda bırakan bir diğer gelişmeydi.

Greve çıkan işçilerin davranışları incelendiğinde, grevler genellikle ani bir kararla başlatılmamış, ilk olarak devlete başvuruda bulunularak yardım talep edilmişti. Osmanlı'da devletin paternalist anlayışının işçiler tarafından da kabul gördüğünü gösteren bu durum, devletin nasihatleri ya da arabuluculuk çabalarının sonuçsuz kalması halinde iş bırakma eyleminin gerçekleşmesiyle devam etmekteydi. Grevlerin hemen tamamında grevciler, greve katılmayan işçilere ya da işveren tarafından kendi yerlerine işe alınan işçilere karşı tepki göstermişlerdi. Bu grev kırıcılara[253] karşı grevcilerin tepkisi genellikle de tehdit ve saldırı şeklinde kendini göstermişti. İşçilerin grev esnasında fabrika binaları, alet edevat vb. işverene ait fiziksel varlıklara saldırmasına da birçok grevde rastlanılmıştır.

---

[253] Grev kırıcılığı, yapılan bir greve katılmayan işçiler ve grevciler yerine istihdam edilecek yeni işçiler tarafından yapılabileceği gibi halk tarafından da gerçekleştirilebilmektedir. (Bunun Osmanlı'da bir örneğini 1908 yılında Selanik Rum garsonlarının grevinde, eylemin zararlarını azaltmak için onların yerine gönüllü çalışan Yahudi ve Müslüman gençler de göreceğiz.) Osmanlı da grev kırıcılığı hareketleri genellikle işveren tarafından grevciler yerine istihdam edilen işçiler ya da greve katılmayı reddeden işçiler tarafından gerçekleştirilmişti.
Grev kırıcılığı, tüm dünya ülkelerinden ziyade ABD'de gelişmiş ve sıkça başvurulan bir hareketti. 1905 yılında demiryolu ve tren işçileri tarafından New York tarihindeki en büyük grevlerden biri yapılınca, trenlerin ilk kez işlemesi Colombia Üniversitesinin 300 öğrencisi, şehrin önde gelen futbol, beyzbol, basketbol oyuncuları ve halktan diğer kesimlerin geniş katılımıyla gerçekleştirilen grev kırıcılığı hareketi sonrası olmuştu. (Stephen Harlan Nordwood, **Strike-Breaking & Intimidation: Mercenaries and Masculinity in Twentieth-Century America**, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2002, s. 15.). Nordwood'un eseri ile birlikte grevci işçilerle grev kırıcılar arasındaki ilişkiler ve tarafların birbirlerine yaklaşımı, grev kırıcılığı hareketinin ticarî bir işleme dönüştürülmesi, somut örnekler üzerinden grev kırıcılığı hareketinin tarihsel gelişimiyle ilgili bir diğer çalışma için bkz. Robert Michael Smith, **From Blackjacks to Briefcases: A History of Commercialised Strikebreaking and Unionbusting in the United States**, Ohio, Ohio University Press, 2003.

Eylemlerde şiddet dozunun bu kadar yüksek olmasının en önemli nedenlerinden biri, işçilerin örgütlü ya da organize değil de, anlık hareket etmesiydi. Bunun doğal sebebi de bir işçi örgütünün olmamasıydı. Dönem itibariyle bir işçi cemiyeti tarafından organize edildiğini tespit ettiğimiz grevler, yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz 1905'te Kavala'da tütün işçilerinin Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti tarafından yürütülen eylemi ile Ocak 1908'de İstanbul'da ekmek işçilerinin Hamurkâr Cemiyeti adlı örgütçe yürütülen eylemleriydi. 1890'da İstanbul'daki Ermeni ekmek işçilerinin greviyse, greve katılmayanlara 3 lira para cezası verileceğini belirten bir cemiyet tarafından organize edilmişti. (Cemiyetin işçi, esnaf ya da siyasî bir cemiyet mi olduğu tespit edilememiştir.). İşçilerin sendika vb. bir örgüte sahip olmaması, grevlerin süresinde de kendini göstermişti. Nitekim 1872'de 20 gün süren Rumeli Demiryolları işçileri grevi, 1875'te 1 hafta süren tersane işçileri grevi ve 1879'da 4 hafta süren Şam tekstil işçilerinin eylemleri dışında grevlerin tamamına yakını çok kısa süreli olmuştu. İşçileri örgütlü tutacak, ya da grev süresince maddi ihtiyaçlarını karşılayacak bir örgütten yoksunluk, grevlerin ya birkaç saat, ya da bir gün sürmesine neden olmuştu.

Grevler karşısında devletin yaklaşımına baktığımızda, bir grev esnasında ilk olarak devletin *babacan* tavrını ön plana çıkardığı ve işçilere nasihat ederek, taraflar arasında arabuluculuk yaparak işçi eylemlerini sonlandırmaya çalıştığı görülmekteydi. Bu durum birçok grev için yeterli olmuştu. Ancak sonuçsuz kaldığı durumlarda ise devletin sert yüzü hızlı bir şekilde devreye girmişti. Bunun bir sebebi, devletin işçi eylemlerine bir asayiş problemi olarak yaklaşmasıydı. Diğer bir nedeniyse, birçok grevde örneğini gördüğümüz üzere devletin, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi işçi hareketlerinin yayılmasından endişe etmesiydi.[254] 1908'de Ahmed Muhtar, demiryolları veya reji gibi önemli ekonomik birimlerde bir grev yapılacağı

[254] Bu korku nedeniyle devlet, grev kelimesini basında sansüre tabi kavramlardan biri ilan etmişti. 1906'da Paris'te matbaa ve maden işçilerinin grevlerini haber yaptığı için Ahenk ve İzmir Gazetelerinin devlet tarafından uyarılması, bu gelişmelerden haberi olması halinde yerli işçilerin de grev yapmak isteyebileceğine dair endişeden kaynaklanmıştı. (BOA, **DH. MKT.** 1074/57. 5 RA 1324. 29 Nisan 1906.)

haber alındığı zaman, devlet yetkililerinin *hemen sanki büyük bir ihtilal olacakmış gibi endişelendiğini* belirtirken[255], devletin bu endişesine işaret etmişti.

Bu nedenle grevlerde, grevcilerin asker müdahalesiyle dağıtılması, diğer işçilere gözdağı olması için bazı grevcilerin işten çıkarılması, tutuklanarak hapse atılması veya sürgün cezasıyla uzaklaştırılmasına yönelik çok fazla somut örnek gördük.[256] Bu örnekler de devletin söz konusu endişesinden kaynaklanmıştı. Devlet arabuluculuk faaliyetlerinin olumlu sonuç verdiği bazı grevlerde bile, işçilerin grevin olumlu etkisini görmemeleri için işverenleri hemen ücret zammı yapmamaları ve bir süre bekledikten sonra zam yapmaları konusunda tembihlemişti. 1908 sonrası daha sık örneğini göreceğimiz, ama 1908 öncesinde de çokça yaşandığı gibi, devlet grevlerde sürekli bir teşvik ve tahrikçi peşinde olmuştu. Bu durum, normalde işçilerin kendi haline bırakılsa grev yapmayacağı, ama bazı yabancı işçilerle işyeri dışından kesimlerin (özellikle 1900'ler sonrasında bu kesimler sosyalistlerdi) işçileri bu tür eylemlerle teşvik ve tahrik ettiği yönündeydi.

İşveren ve arabuluculuk dışında çalışma hayatına bakan yönüyle devletin 3. bir vasfı da yasa koyucu rolüdür. 1872-1908 dönemine baktığımızda, grev, lokavt, toplu sözleşme vb. unsurları düzenleyen herhangi bir yasal düzenleme mevcut değildi. Bunun yanında çalışma saatlerini düzenleyen, ücret alacağını koruyan vb.

---

[255] Ahmed Muhtar, "Ta'til-i Eşgale Dair", **Tanin**, No: 65, 21 Eylül 1324, 4 Ekim 1908, s. 6.

[256] Grevin teşvikçileri oldukları nedeniyle Reji İdaresi'nde İstanbul'da çalışırken taşraya sürgün edilen 4 Rum işçi ile ilgili bkz. BOA, **ZB.** 381/48. 24 Nİ 1323. 7 Mayıs 1907.
Yine işçileri greve teşvik etme ve çalışmak isteyenleri de engelleme suçundan dolayı reji fabrikası işçilerinden Rum Pandeli ve kardeşi Stelyano Sakız Adası'na sürgün edilmişlerdi. Burada belli bir süre sürgün kaldıktan sonra Rum Patrikliği'nin de güvence vermesi üzerine, kendilerinden bir daha uygunsuz hal ve hareketlerde bulunmayacaklarına dair teminat alınmış ve İstanbul'a dönmelerine izin verilmişti. (BOA, **BEO.** 2947/220984. 6 L 1324. 23 Kasım 1906.) *İşçileri ihtilale teşvik etmek* suçuyla sürgün edildikten sonra affedilen ve İstanbul'a gelen bu işçiler, fabrikanın bulunduğu semte uğramamaları şartıyla kefalete de bağlanmışlardı. Ancak 1907 Mart'ında Rum Patrikliği'nin bu işçiler için fabrikaya kabul edilmeleri yönünde başvuru yaptığı şirketten bildirilince, işçilerin kefilleri devlet tarafından uyarılmış ve patriğin istihdam talebi reddedilmişti. (BOA, **ZB.** 65/2. 15 Mayıs 1323. 28 Mayıs 1907.)
İstanbul'daki Silahhane işçilerinden 6 kişinin 1904 yılında işlerinden çıkarılarak memleketlerine geri gönderilmeleri ve tekrar İstanbul'a geri gelmemeleri için tedbir alınması ile ilgili olarak bkz. BOA, **ZB.** 411/31. 26 Mayıs 1320. 8 Haziran 1904.
1908 Mart ayında alamadıkları ücretleri nedeniyle sürekli şikâyet eden ve toplu gösteri yapan Tersane-i Amire'nin 20 civarında işçisi ücretleri verildikten sonra işten çıkarılarak memleketlerine gönderilmişti. (BOA, **BEO.** 3270/245203. 9 S 1326. 14 Mart 1908.; BOA, **BEO.** 3270/245194. 10 S 1326. 15 Mart 1908.)

bireysel çalışma ilişkilerine yönelik de ülke genelini kapsayan bir düzenleme söz konusu değildi. Dolayısıyla devletin yasa koyucu niteliğinin dönem için oldukça zayıf kaldığını görmekteyiz. (Dördüncü bölümde hukukî düzenlemeler kısmında bu konuya daha detaylı değineceğiz.)

İşletme ve işverenlerin grev karşısındaki yaklaşımı da pek olumlu değildi. Grev bir uyuşmazlık olduğu için doğası gereği kamu ya da özel sektörde işveren bu uyuşmazlıkla karşılaşmamayı yeğleyecektir. Ancak bu uyuşmazlıklar ortaya çıktığında kamuda işverenin, yani devletin kalıcı değil de, ücretlerin bir kısmının verilmesi, grevcilere ön ayak olanların işten çıkarılarak uzaklaştırılması gibi geçici tedbirlere daha fazla yer verdiğini gördük. Özel sektördeyse işletmeler özellikle işçileri koruyucu yasal düzenlemelerin eksikliğini kendileri için oldukça iyi değerlendirmişti. Grev olması halinde grevciler yerine yeni işçi alınması, grevcilerin işten çıkarılması gibi kararlar da bu durumun sonucuydu. Ayrıca bir grev anında işletmelerin güvenlik güçleri gönderilmesi için devlete başvurmasına dair çok sayıda örnek de söz konusuydu.

Grevlerin sonuçlarına bakıldığında ise, birçok grev asker ve güvenlik güçlerinin grevcileri dağıtması, bazı işçilerin tutuklanması ve işten atılmasıyla kendiliğinden sonuçlanmıştı. Ücret alacağı sebebiyle yapılan grevlerdeyse genellikle ücretlerin bir kısmı verilerek işçiler geçici olarak rahatlatılmış ve tekrar işleri başına döndürülmüştü. Ama genellikle aynı işçilerin kısa süre sonra tekrar grev yapmalarına dair yukarıda bahsettiğimiz çok sayıda örnek, işçilerin sorunlarının çözülmesinden ziyade bu durumun bir oyalama niteliği kazandığını göstermekteydi. Özel sektör içinse işçilerin grevlerden daha kazançlı çıktığını görmekteyiz. Nitekim ücret kesintisine tepki olarak yapılan tüm grevler bu kesintinin iptaliyle sonuçlanmıştı. Ücret artışı talepli grevlerinde de işçiler belli oranda amaçlarına ulaşmıştı. Ancak en az bunlar kadar grev de işçiler için ya olumsuz sonuçlanmış, ya da kısmî rahatlama sağlamıştı. Arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınlarında grevlerin büyük çoğunluğu için nasıl sonuçlandığına dair bilgi olmaması, grevlerin sonuçlarına yönelik kapsamlı yorum yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak 1908 yılının sadece 3 ayında, incelediğimiz bu 37 yıllık dönemden daha fazla sayıda grev yapılmış olması,

Osmanlı'da işçilerin genelinin maddi manevi çalışma şartlarından pek memnun olmadığını gösterdiği gibi, bu 37 yıllık süreçte grevlerden elde edilen kazanımların da işçiler için yetersiz kaldığını gösterecektir.

3.2.2. II. Meşrutiyet'in İlanı ve 1908 Grevleri

1908 yılında meşrutiyetin tekrar ilanı ülkede görece bir özgürlük ortamının da doğmasına yol açmıştı. Bu ortamı en iyi değerlendiren kesimlerden biri de, hem örgütlenme hem de grev hareketleriyle ön plana çıkan işçiler olmuştu. Meşrutiyet sonrası yaşanan grev dalgası İkdam gazetesinde "*2 ay evveline gelinceye kadar sahaif-i matbuâta geçirilemediği için "grev" kelimesinin ne demek olduğunu pek çoklarımız bilmediği gibi, grev dediğimiz halet, yani terk-i eşgal dahi mecburen gayr-i vâki idi. Şimdi ise bütün gazetelerin birkaç sütununu grevler işgal ediyor… Sanki bir göreneğe tabiiyet ediliyormuş gibi her şirket müstahdemini peyderpey ta'til-i işgale kıyam etti."* şeklinde ifade edilmişti.[257]

Mehmed Cavid, son günlerdeki grev eylemleri ile ilgili yazısında, grevin o güne kadar Osmanlı gündemine sadece gazetelerin iktisat sayfalarında Avrupa'daki örneklerinin anlatılması ve haber yapılmasıyla girdiğini belirtmişti.[258] İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther ise, 1908 Osmanlı raporunda Meşrutiyetin ilanını takip eden dönemi 3'lü bir sınıflandırmaya tabi tutmuştu. 24 Temmuz'dan Ağustos sonuna kadar olan dönemi *Sevinç Dönemi* olarak belirterek, bu dönemde meşrutiyetin ilan edilmesiyle yapılan sevinç gösterilerine vurgu yapmıştı. Bunu ikinci dönem, yani hürriyeti, grev yapma, iş bırakma olarak yorumlayan ve ücretlerine zam talep ederek greve giden işçilerin eylemlerini içeren bir *Grev Dönemi* izlemişti. Üçüncü dönemse Avusturya-Macaristan'ın 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i işgali sonrası 11 Ekim'de başlayan *Boykot Dönemi'*ydi. [259]

---

[257] "Grevler ve Netayici", **İkdam Gazetesi**, Numara: 5141, 16 Eylül 1908, s. 1.
[258] Mehmed Cavid, "Ta'til-i Eşgal Meselesi", **Servet-i Fünun**, No: 21, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 1.
[259] Halil Ersin Avcı, **Türkiye 1908-İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 Yılı Türkiye Raporu (Çeviri ve Değerlendirme)**, Çanakkale, Çanakkale 18 Mart Üni. Ofset Tesisleri, 2003, s. 126.

II. Meşrutiyet sonrası İTC Hükümeti ilk toplantısında ekonomik programını açıklamıştı. Bu program çerçevesinde belirlenen hedeflerden biri de, işveren ve işçiler arasındaki ilişkileri tanımlayan yasaların hazırlanmasıydı. II. meşrutiyetin ilk dönemlerinde, iktidarına destek bulma amacında olan İTC Yönetimi, toplumsal kesimlerin tümünden olduğu gibi işçi sınıfından da destek bulma amacındaydı. Bunun için de programlarında işçi hakları ve çalışanların desteklenmesine yönelik hedefler belirlemişti. Aynı şekilde yabancı sermayenin ağırlığı ve hakimiyetinden duyulan rahatsızlık, İTC'nin, işçilerin yabancı sermayeye karşı yapılan grevlerine de gizli bir destek verdiği iddialarına neden olmuştu.[260]

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası yayınlanan Padişah Hattı Hümayunu'nun 6. maddesinde herkesin istediği kişilerle toplanma hakkına sahip olduğu belirtilmişti.[261] Bu dönemde ülkenin her bölgesinde kutlamalar şeklinde başlayan gösteriler, ilk dönemde iktidara gelen İTC yönetimince de hoşgörü ile karşılanmıştı. Ancak bu hoşgörünün belli bir ölçüde nedeni olan, gösterilerin bir süre sonra kendiliğinden sona ereceğine yönelik düşünce gerçekleşmemişti. Gösterilerin zamanla azalma yerine giderek artması, devlet yönetiminin de tepkisini çekmeye başlamış ve bu tepki açıkça gösterilmişti. Sadrazam, gösteriler ve toplu eylemlerin artık sona erdirilmesi ve halkın işinin başına dönmesi gerektiğini, buna yönelik olarak da basın yayın organları da kullanılacak şekilde çeşitli nasihat ve uyarılarda bulunulmasını Dahiliye Nezareti'ne bildirmişti.[262]

Artan gösteriler sadece sevinç eylemleri şeklinde kalmamış, toplumun genelinde özgürlüğün ve hürriyetin yanlış yorumlanmasından kaynaklanan bir kaos ortamı doğmuştu. Meyhaneciler, gazinocular, kahveciler geceleri yasal süre dolduğu için dükkanlarını kapatmaları yönünde güvenlik güçlerince yapılan uyarıları, *hürriyet var!* diyerek geri çeviriyor, meşrutiyetin tekrar ilanından beri vergi ve para cezalarını ödemeye de özgürlüğü gerekçe göstererek yanaşmıyorlardı.[263] Samsun'da olduğu

---

[260] Ulaş Kipal ve Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001, s. 26 ve s. 37.
[261] BOA, **HSD. AFT.** 5/19. 4 B 1326. 2 Ağustos 1908.
[262] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2780/133, 6 B 1326, 4 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2780.
[263] BOA, **ZB.** 74/31. 4 Ağustos 1324. 17 Ağustos 1908.

gibi köylüler vergi için gelen tahsildarlara *şimdi hürriyet var! hükümet vergiyi kaldırdı!* cevabı vererek vergilerini ödemeyi reddederken[264], İstanbul'da esnaflar belediyenin vergi vb. yükümlülüklerini yerine getirmeleri isteklerini meşrutiyetin ilanı gerekçesiyle geri çeviriyordu.[265] Tütün alım satımına yönelik her türlü işlem imtiyaz sözleşmesi ile reji şirketinin tekeline verilmiş olmasına rağmen, Beyazıt meydanında, Fatih'te ve halka açık merkezi yerlerde insanlar tütün satıyordu. Kendilerine rejinin tekel hakkı hatırlatılarak müdahale edilmek istendiğindeyse, ülkeye hürriyet geldiği cevabıyla, 20 gün öncesine kadar kaçakçılık kategorisinde değerlendirilen bu işi yapmanın özgürlük kaynaklı hakları olduğu tepkisini gösteriyorlardı.[266]

Meşrutiyetin ilanı sonrası artan bu gösteri ve eylemler zamanla, özellikle yabancı vatandaşların mal ve mülklerine zarar verecek şekilde şiddet eylemlerine de dönüşmeye başlamıştı. Bu nedenle İTC, 27 Temmuz 1908'de bir bildiri yayınlamak zorunda kalmıştı. Bildiride vatandaşların tümünden artık işleriyle meşgul olmaları ve yapılan gösterilerin meşrutiyetle gelen hürriyetin geleceğine zarar vermemesi için sonlandırılması, başkalarının haklarına tecavüz edilmemesi talebinde bulunmuştu.[267] Gösterilere devam edilmesi üzerine, yaklaşık 10 gün sonra gösterilere son verilmesi için yeni bir bildiri yayınlanmıştı. Artık gösterilerin halkın hükümet ve devletin işlerine karışması ve müdahale etmesi şeklini aldığı ve amacını aştığı ifade edilmişti. Bazı bölgelerde halkın yerel yöneticileri beğenmemesi ve değişmelerini talep etmeleri, bunun içinse çok sayıda dilekçeler göndermeleri, fiili müdahale ve eylemlerde bulunmaları, İTC yönetimindeki devletin de tepkisini çekmişti.[268]

---

[264] "Vergimizi Verelim", **Servet-i Fünun**, No: 70-24, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s. 3.
[265] BOA, **DH. MKT.** 1288/38. 5 Ş 1326. 2 Eylül 1908.; "Vergi Verecek miyiz", **Tanin**, No: 25, 12 Ağustos 1324, 25 Ağustos 1908, s. 1-2.
[266] "Hala Anlaşılmadı mı?", **Servet-i Fünun**, No: 18, 30 Temmuz 1324, 12 Ağustos 1908, s. 4.
[267] "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti İstanbul Merkezinin Beyannamesidir", **Servet-i Fünun**, No: 3, 15 Temmuz 1324, 28 Temmuz 1908, s. 4.
[268] "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Beyannamesidir", **Servet-i Fünun**, No: 13, 25 Temmuz 1324, 7 Ağustos 1908, s. 2-3.; "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Dün Gazetelere Tebliğ Ettiği Beyannamede", **Tanin**, No: 8, 26 temmuz 1324, 8 Ağustos 1908, s. 4.
Halkın devlet memurlarına müdahale ve devlet işlerine karışması açısından birçok örnek yaşanmıştı. Kayseri'de toplanan 5.000 kişi, Belediye Başkanı ve Yardımcısının görevden ayrılması ve

Çok sayıdaki bu halk gösterileri Ağustos ayı ortalarına doğru durdurulabilmişse de, bu tarihten sonraki özellikle 2 aylık bir dönemde, İmparatorluğun büyük şehirlerini yoğun bir grev dalgası sarmıştı. İşçi eylemleri ve iş bırakmaların artması ve bu durumun basında tepki çekmesi, aynı zamanda yabancı ve yerli işverenler tarafından da şikâyetlerin artması üzerine, İTC de işçi örgütleri ve işçi taleplerine karşı tutumunu sertleştirmişti. Grevlerin giderek artması ve şiddetlenmesi, bu eylemlere zabıta ve güvenlik güçlerinin zor kullanarak müdahale etme eğiliminin güçlenmesine, grevleri teşvik eden ve ön ayak olanların tutuklanmasına ve grevleri önlemeye yönelik yasal tedbirlerin yürürlüğe sokulmasına neden olmuştu.[269]

Zabtiye Nezareti gazetelere de ilan vererek grevcileri başkalarının hakkına tecavüz etmeme ve güvenlik güçlerinin uyarılarına riayet etmeye çağırırken aksi takdirde gözaltına alınacakları şeklinde gözdağı da vermişti.[270] Servet-i Fünun'da, *kanun-u esasinin ilanının belki de çok beklenmeyen fakat pek doğal olan sonuçlarından biri de süratle birbirini takip eden grevlerdir* denmekteydi.[271] Osmanlı, devlet ve kamuoyu açısından bakıldığında grevlere hazırlıksız yakalanmıştı. II. Meşrutiyet ilan edildiğinde ve bu hareket *hürriyet* ibaresiyle tanımlandığında, işçiler tarafından bu kadar fazla sayıda eylem yapılacağı tahmin edilememişti. 1908 Temmuz'undan başlayarak Ekim'e kadar hızlı bir şekilde, daha sonra ise yasal düzenlemelerin yürürlüğe girmesiyle azalarak devam eden bu yoğun grev dalgası, Osmanlı işçileri için iş bırakma eyleminin olağan hale geldiği bir

---

değiştirilmesini talep ederek askerle tartışmaya dönüşecek bir gösteri yapmıştı. ("Kayseride", **Tanin**, No: 14, 1 Ağustos 1324, 14 Ağustos 1908, s. 4.)
Bursa'da ayaklanan bazı kişiler Vali, Nafia Müdürü ve diğer bazı memurları istemediklerini belirterek görevinden alınmalarını talep etmiş, hükümet konağına saldırarak camlarını kırmıştı. Olaylar üzerine bölgeye İstanbul'dan asker takviyesi yapılmak zorunda kalınmıştı. ("Şuun-u Dahili", **Tanin**, No: 26, 13 Ağustos 1324, 26 Ağustos 1908, s. 3.)
İstanbul'da Bakanlığa serbestçe giren bir gazete muhabirinin Zabtiye Nazırına "Hürriyet var, kanun-u esasi var, işimi hemen görünüz!" şeklinde tehditkar konuşması sonrası, Hüseyin Cahid de meşrutiyet olgusunun yanlış algılanması hakkında bir yazı yazarak halkı sükunete çağırmıştı. (Hüseyin Cahid, "Vezâif-i Hükümete Müdahale", **Tanin**, No: 15, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 1.)

[269] Ahmet Makal, "100. Yıldönümünde İkinci Meşrutiyet, Çalışma Yaşamı ve İşçi Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", **İÜ İFMC İktisat Dergisi, 1908'i Yeniden Düşünmek**, S. 502, Mart-Nisan 2009, s. 68-69.

[270] "Zabtiye Nezaretinden", **Servet-i Fünun**, No: 27, 6 Ağustos 1324, 19 Ağustos 1908, s. 4.

[271] "Rumeli Şimendiferleri Memurini", **Servet-i Fünun**, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 2.

dönemin başlangıcı olurken, halk, devlet ve kamuoyu için de işçi hareketleriyle tanışıldığı bir dönem olmuştu.

3.2.2.1. Madencilik Sektöründe Grevler

Madencilik sektörü, meşrutiyetin yeniden ilanı sonrası yapılan grevlerde öne çıkan çalışma alanlarından biriydi. İşçi sayısının göreli olarak çok olması, yapılan iş ve çalışma şartlarının ağırlığı, ücretlerin azlığı ve işçi hakları ile menfaatlerini koruyan yasal düzenlemelerin zayıflığı gibi unsurlar, grev sayısının yüksek olmasına da neden olmuştu.

Kastamonu Valiliği'nin Zonguldak'taki maden işçilerinin çalışma şartlarının ağırlığıyla ilgili Mart 1908'de yazdığı bir raporunda işçilerin madenlerin içlerinde çok uzun saatler havasız olarak çalıştıkları belirtilerek, bunların arada temiz hava alabilmeleri için her ocağın başına işçilerin dinlenip hava alabileceği barakalar yapılması gerektiği belirtilmişti. Bunun yanında kazaya uğrayarak sakat kalan işçilerin ailelerinin çok zor durumda kaldıkları ifade edilerek, bu gibi işçilerin ailelerine, işçilerin 5-6 günlük ücretleri miktarında bir maaş bağlanması talep edilmişti.[272] İşçilerin temiz havadan ve işçi ailelerinin ücret geliri dışında herhangi bir gelir kaynağından yoksun ve mahrum olduğu bu sektörde, yasal ve psikolojik ortamın işçi hareketleri için elverişli hale gelmesiyle birlikte Balya, Selanik, Zonguldak, Ergani gibi maden ocağının olduğu hemen her bölgede ardı ardına grevler yapılmaya başlanmıştı.

Balya Madenlerinde Grevler

Hüdavendigar Vilayeti'nde bulunan Balya madenleri, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası işçiler tarafından zaman zaman şiddet eylemlerine de başvurulacak şekilde grevlere ev sahipliği yapmıştı. İlk olarak Eylül 1908'de grevler başlamış ve greve çıkan işçiler, çalışmak isteyen işçileri de engelleme teşebbüsünde

[272] BOA, **BEO.** 3274/245514. 18 S 1326. 22 Mart 1908.

bulunmuştu.[273] İşçiler madenlere ait fiziki varlıkları da tahrip etmiş,[274] greve katılmayan işçilere saldırırken, işletmenin idare merkezi, odaları ve maden tulumbalarına da zarar vermişlerdi.[275] Madende imtiyaz sahibi şirket, yerel yönetimin grev yapan işçileri koruduğu ve herhangi bir önlem almadığı, bu nedenle artan olayların üretimi neredeyse tamamen durdurma noktasına geldiğini belirterek üst makamlara şikâyette bulunmaktaydı. Bunun üzerine asayiş ve üretimi koruma gerekçesiyle takviye olarak çevre bölgelerden de asker getirilmişti.[276]

27 Eylül'de başlayan ve ilk olarak 800 işçinin katıldığı grev, bu işçilerin teşvik ve zorlamalarıyla diğer işçilerin de katılması sonrası etkisini iyice artırmıştı.[277] Grevciler greve çıkarken yönetime bir talep listesi vermiş, ücretlerinin % 80-85 oranlarında artırılmasını istemişti. Şirket de böyle yüksek oranlı bir ücret artışını kabul etmemişti.[278] Rum, Ermeni, Kürt ve Türk gibi farklı etnik kimliklerden işçilerin bir arada başlattığı ve yürüttüğü grevde, işçiler hizmet süresine bakılmaksızın, ya da usta, amele şeklinde vasfa dayalı bir ayrım da yapılmadan, tüm işçilere seyyanen zam yapılmasını talep etmişti.[279] Maden işçileri, 11-25 kuruş arasında değişen günlük ücretlerinin, en düşük ücret günlük 25 kuruş olacak şekilde yeniden düzenlenmesini istemişti.[280] Devlet tarafından grevle ilgili araştırma yapmak üzere görevlendirilen Erdek Kaymakamı Memduh Bey, grevin aslında ilk başladığında kolayca sonuçlandırılabilecek küçük çaplı bir eylem olduğunu, ancak başlarda gerekli özen gösterilmediği için, dışarıdan ve içeriden teşvik ve tahrikler sonucunda büyüdüğünü belirtmişti. Greve katılan işçi sayısı ve grevcilerin şiddet eylemlerinin zamanla arttığını, şirketin dışarıdan işçi getirerek grevcilerin yerine

---

[273] BOA, **BEO.** 3404/255264. 28 Ş 1326. 25 Eylül 1908.; **Servet-i Fünun**, No: 105, 16 Eylül 1324, 29 Eylül 1908, s. 4.
[274] BOA, **DH. EO.** 542/102. 11 ZA 1326. 5 Aralık 1908. DH. EO. Dosya No: 542.
[275] BOA, **BEO.** 3406/255432. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.
[276] BOA, **DH. MKT.** 2628/41. 15 N 1326. 11 Ekim 1908.; BOA, **DH. MKT. PRK.** 2798/29. 2 N 1326. 28 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2798.
[277] BOA, **DH. MKT.** 2617/41. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.
[278] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2799/39. 4 N 1326. 30 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2799. Madenlerde çalışan dökmeciler ise diğer işçilere göre greve daha geç başlamıştı. Ayrıca bu işçilerin ücret artışı talebinin % 40 olması, grevin tüm işçiler tarafından aynı taleplerle ve birlikte yürütülmediğini, bunun yerine meslek ayrımına dayalı bir işçi gruplaşması olduğunu göstermekteydi. ("Ta'til-i Eşgal", **Tanin**, No: 61, 17 Eylül 1324, 30 Eylül 1908, s. 8.)
[279] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2800/116.11 N 1326. 7 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2800.
[280] "Balya'da Ta'til-i Eşgal", **Tanin**, No: 60. 16 Eylül 1324. 29 Eylül 1908, s. 7.

istihdam etme isteğinin de işçiler tarafından tehditlerle engellendiğini ifade etmişti.[281]

İşçiler, grev sürecinde şiddet eylemlerine başvurup bazı uygunsuz davranışlara girmiş olsalar da, şirket ve devlet yönetimi ile olan müzakerelerini de sürdürmüşlerdi. Şirket yönetimi ile görüşecek olan bir heyet seçen işçiler, aralarında para toplayarak çeşitli makamlara talep ve sorunlarını anlatan telgraflar çekmişlerdi.[282] İTC ile de bağlantıya geçmişler ve çektikleri bir telgrafa olumlu cevap verilmesiyle, bir İTC yetkilisi işçilerle görüşmek üzere bölgeye gelmişti.[283] Kaymakam Memduh Bey grevle ilgili raporunda, 300 işçinin iş bırakmayarak hala çalışmaya devam etmesine rağmen[284], grev nedeniyle şirketin günlük 500-600 lira zarar ettiğini belirtmekteydi. Memduh Bey, grevin bu denli önemli hale gelmesinde, eski kaymakam vekili, jandarma komutanı[285] ve naibin liyakatsizlikleri ile teşvik ve tahrikçilerin önemli rolünün olduğunu belirtmişti.[286] Grevin ilk başlarında işçilerle konuşularak tavsiye ve nasihatler verilmesi yöntemine başvurulması gerekirken, askerlerin grev bölgesine gönderilmesi ve sertlik yanlısı bir tutumun takılmasının, grevin bu derece büyümesinde önemli etkisi olduğunu ifade etmişti. Memduh Bey raporunda, sorunun gerçek kökeni, yani işçilerin durumundan ziyade, daha çok şirketin zararı, asayişin bozulması, üretimin sekteye uğraması gibi konulara değinmişti.[287] Bu da ilgili dönemde, devlet açısından önceliğin işçilerin durumu veya işçilerin grev yapma sebebi değil de, grevin bir an önce bitirilmesi, olası şiddet eylemleriyle şirket için bir tazminat başvurusuna neden olacak uygunsuzluklara izin

---

[281] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2799/39., **a.g.e.**
Balya'daki grevi ve işçilerin taleplerini incelemek üzere devlet tarafından yetkili olarak gönderilen bir diğer isim Karesi eski Mutasarrıfı Mehmed Ali Bey'di.(BOA, **DH. MKT.** 2621/43. 7 N 1326. 3 Ekim 1908.)
[282] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2799/39., **a.g.e.**
[283] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2799/127. 7 N 1326. 3 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2799.
[284] Madenlerde toplam 2.000 işçi istihdam edilmekteydi. 300 kişinin greve katılmayıp çalışmaya devam ettiği düşünülürse, 800 işçinin başlattığı grev 1.700 kişilik bir iş bırakma eylemine dönüşmüştü.
[285] Jandarma Komutanı Yüzbaşı Şevket Bey'in ihmalle suçlanması yanında, Şirket yönetimi tarafından hazırlanan bir raporda bizzat grevin teşvikçilerinden biri olduğu ileri sürülmüş ve bu nedenle görevinden alınarak değiştirilmesi talep edilmişti. (BOA, **DH. MKT. PRK.** 2800/34. 9 N 1326. 5 Ekim 1326. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2800.
[286] BOA, **DH. MKT.** 2688/53. 28 ZA 1326. 22 Aralık 1908.
[287] BOA, **DH. MKT. PRK**. 2799/55. 5 N 1326. 1 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2799.

verilmemesi, mahalli asayiş ve düzen ile üretimin sekteye uğramaması olduğunu göstermekteydi.

Balya madenlerinde yapılan bu grev, işçilerin ücretlerinin artırılmasına yönelik taleplerinin kısmen kabul edilmesiyle sonuçlanmıştı. Devlet yetkilileri, İTC azaları, şirket yetkilileri ve işçi temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonrası 6 Ekim'de[288] işçi ücretlerine yönelik yeni tarifeler ilan edilmiş ve Kürt, Ermeni ve Rum işçiler, gece çalışmaları da dahil olmak üzere işlerine başlamıştı. Ancak madenci işçilerden bazıları, verilen zamma razı olmayarak tekrar greve çıkma teşebbüsünde bulunmuş ve bu doğrultuda diğer işçileri de teşvik etmişlerdi. *Matkapçı* işçiler, kendilerine verilen zammın az olduğunu; zammın usta ve yeni başlayan işçi ayrımı yapılmadan, işçilerin geçmiş hizmet süreleri göz önüne alınmadan ve seyyanen olacak şekilde yeniden düzenlenmesi talebinde bulunmuşlardı. Yetkililer, kabul edilen bu zamma razı olmayanların iş bırakmakta serbest olduklarını belirtmiş, şartları kabul edilmeyen daha az sayıda işçi tarafından yeni bir grev başlatılmıştı. [289]

2.000 işçinin çalıştığı Balya Karaaydın madenlerinde, grevlerle geçen Eylül ve Ekim aylarından sonra, şirket, madenlerin korunmasını sağlayan güvenlik güçlerinin sayısının artırılmasını istemişti. Ancak, kaza bütçesinin bu ek jandarma istihdamı için yeterli olmadığı cevabı verilmişti. Grevden dolayı oldukça zarara uğrayan şirket, işçilerin daha sıkı kontrol edilebilmesi ve grevlerin bu yolla engellenebilmesi amacıyla, senelik maaş tutarları 32.000 kuruş tutacak 15 kişilik ek jandarma takviyesinin maaşlarını kendisi ödemeyi teklif etmiş, bu teklif devlet tarafından da olumlu karşılanınca güvenlik güçlerinin sayısı artırılmıştı.[290] Şirketin böyle bir masrafın altına girmesi dahi işçiler tarafından yapılan grevlerin işletmeler açısından ne kadar tedirgin edici olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Ekim ayının

[288] BOA, **DH. EO.** 536/51. 10 N 1326. 6 Ekim 1908. DH. EO. Dosya No: 536.
[289] BOA, **DH. MKT.** 2632/10. 21 N 1326. 17 Ekim 1908.
[290] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2810/29. 8 ZA 1326. 2 Aralık 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2810.

son günlerinde, işçiler arasında yeni bir grev hazırlığının yapıldığının haber alınması, şirketin bu korkusunun gereksiz olmadığını da göstermekteydi.[291]

Balya madenlerinde çalışanların eylemlerindeki şiddetin ölçüsü işveren ve devleti de tedirgin etmekteydi. Hatta bu nedenle, bir işçi eylemi gerçekleştiğinde devlet söz konusu bölgeye asker göndermenin bile çalışanları galeyana getirebileceği tedirginliğiyle çekingen davranmaktaydı. Kasım 1908'de Balya'da işçiler arasında tekrar bir ayaklanma yaşanmış ve yerel yönetim bu ayaklanmanın greve dönüşebilme ihtimalini belirtmişti. Ancak Valilik tarafından ek güvenlik güçleri ve asker gönderilmesine yönelik talep, mutasarrıfın asker gelmesi halinde durumun daha kötü olabileceği uyarısı sonucu ertelenmişti. [292]

Balya madenleri ile aynı bölgede, Karesi'ye bağlı Sultançayır mevkiindeki borasit madenleri işçileri de Kasım ayında bir grev yapmışlardı. Grevin başlamasıyla birlikte işçiler ve şirket arasında uzlaşma sağlanması için Orman ve Ziraat Nezareti tarafından Hüdavendigar Vilayeti Maden Mühendisi bölgeye gönderilmişti. Mühendisin arabuluculuk girişimlerinin başarılı sonuçlanmasıyla grev sonlandırılırken, işçiler de Nezarete teşekkürlerini iletmiş ve bu uzlaşı faaliyetinden memnun kalmışlardı.[293] Talepler ve anlaşma metniyle ilgili bir bilgi tespit edemediğimiz bu grevde işçilerin eylemlerini teşekkürle bitirmesi, grevin olumlu sonuç verdiğini göstermektedir.

Ereğli Madenlerinde Grevler

Eylül 1908'de madencilik sektöründe bir diğer grev, Zonguldak'taki Fransız Ereğli Şirket-i Osmaniyesi işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Şirket grevden dolayı Ereğli Kaymakamı'nı suçlamış ve görevini iyi yapmadığını, kendisinin bölgeye geldiği günün sonrasında grevin başladığını ve grevi kaymakamın teşvik ettiğini iddia etmişti. Kaymakam ise, Ereğli bölgesinde madenlerde çalışanların

---

[291] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2651/59. 14 L 1326. 9 Kasım 1908.; BOA, **DH. MKT.** 2659/24. 21 L 1326. 16 Kasım 1908.; BOA, **DH. EO.** 537/34. 6 L 1326. 1 Kasım 1908. DH. EO. Dosya No: 537.
[292] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2805/39. 13 L 1326. 8 Kasım 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2805.
[293] **Tanin**, No: 110, 7 Teşrinisani 1324, 20 Kasım 1908, s. 4.

genelinin Anadolu ve Kürdistan'dan gelen, "*terk-i eşgal'e aklı ermeyen saflardan"* ibaret olduğunu belirterek, grevin asıl teşvik ve tahrikçilerinin şirkette çalışan yabancı işçiler olduğunu ileri sürmüştü. Fransa ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde görülen işçi eylemlerinin, şirket madenlerinde çalışan yabancı işçiler tarafından takip edildiğini ve bu işçilerin kendi menfaatleri doğrultusunda yerli işçileri Avrupa'daki gibi grev yapmaya teşvik ettiğini iddia etmişti.[294] Grev sonrası eylemin sonlandırılabilmesi amacıyla bölgeye 80 kişilik bir asker grubu gönderilmişti.[295]

Ereğli Maden Şirketi'ni hedef alarak başlayan bu iş bırakma eylemi, daha sonra bölgedeki madenlerin hemen hemen tamamına yayılarak bir *genel grev* halini almıştı. Grev ilk olarak 24 Eylül günü şirkete ait madenleri taşıyan ve İstanbul'daki Haydarpaşa Tren Şirketinin işçileri olan Müslüman makinist, Rum ateşçi ve memurlar tarafından başlatılmıştı. Tren işçileri bu eylemlerini, İstanbul'daki arkadaşlarının grev kararı alıp iş bırakması sonrası başlatmıştı. Bunların teşvikiyle aynı gün çevredeki maden ocaklarında çalışan 1.200 civarındaki Kürt maden işçisi de greve katılmıştı. Grevci sayısı yabancı işçilerin de katılımıyla artmış, beraberinde başlayan şiddet eylemlerinde de bir İtalyan mühendis başından yaralanmıştı.[296]

Grevci maden işçilerinin istekleri; ücret ve maaşlara % 40 oranında zam yapılması, iş bulamayan ve işsiz olan bölgedeki maden işçilerinin (arkadaşlarının) istihdam edilmesi, senede 1 ay ücretli izin, fenerler, hastane vs. masrafları için ücretlerinden kesilen miktarın artık kesilmemesi şeklindeydi. Devlet yetkililerinin tüm nasihat ve tavsiyelerine rağmen işçiler kararlı davranarak grevlerine devam etmişti. Bu kararlılık, civar bölgelerdeki 2.000 maden işçisinin daha greve katılmalarına yönelik teşviklere dönüşmüş ve iş bırakan işçi sayısı oldukça önemli bir sayıya ulaşmıştı. Dahiliye Nezareti grevci işçilerin büyük bir kalabalık haline

---

[294] BOA, **DH. MKT.** 2615/65. 29 Ş 1326. 26 Eylül 1908.
[295] BOA, **BEO.** 3406/255441. 3 N 1326. 29 Eylül 1908.; BOA, **BEO.** 3411/255808. 11 N 1326. 7 Ekim 1908.
[296] BOA, **DH. MKT.** 2616/37. 30 Ş 1326. 27 Eylül 1908.

gelmesi sonrası, herhangi bir olumsuzluğa sebep olacak işçilerin tereddütsüz tutuklanmasını emretmişti.[297]

Ereğli Maden Şirketi, grevin mahalli yönetimin ihmalkârlığı nedeniyle genişlediğini ve şirket dışından 20 civarında kişi tarafından teşvik edildiğini belirterek bunların tutuklanmasını talep etmişti. Grev nedeniyle şirket olarak çeşitli fedakârlıklar yaptıklarını ve buna rağmen olaylar sonlandırılamazsa, şirketin çalışmayı durdurarak lokavt ilan etmek zorunda kalacağı belirtilmişti. Böylece şirket, lokavt silahını kullanarak tazminat hakkıyla devlet yönetimini sıkıştırmayı ve tedbirlerin artırılmasını amaçlamıştı.[298] Güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası grev nedeniyle 22 işçi tutuklanırken, Ekim ayının 3'ünde, işçi temsilcileri, şirket yetkilileri, mahalli yönetimin ileri gelenleri ve İTC'nin 7 azasının katılımıyla yapılan toplantılar sonrası grev sonlandırılmıştı.[299]

Maden şirketi, grev esnasında olduğu gibi, grev sona erdikten sonra da devlet yönetiminden sürekli isteklerde bulunmuş ve gelecekte olası iş bırakma eylemlerine karşı tedbirler alınmasını talep etmişti. Bu doğrultuda greve ön ayak oldukları nedeniyle tutuklanan işçilerden bazılarının uzun bir süre için Ereğli Havzası dışına çıkarılmaları ve dönmelerinin engellenmesini istemiş; mahkeme tarafından kefalete bağlanarak serbest bırakılan 3 işçinin tahliyesinin bölgede sağlanan sükunet için çok zararlı olduğunu ileri sürmüş; grev nedeniyle bölgeye gönderilen askerlerin grev sonrası geri çekilmesi nedeniyle askerlerin kalması istemişti.[300] İşletmenin her türlü işçi eyleminde sürekli devlete şikâyetlerde bulunması, grevlerin çalışma hayatının veya iş koşullarının değil de, genel asayişin bir sonucu olduğu[301], dolayısıyla da

---

[297] **A.e.**
[298] BOA, **BEO.** 3407/255491. 3 N 1326. 29 Eylül 1908.
[299] BOA, **DH. MKT.** 2625/60. 12 N 1326. 8 Ekim 1908.; BOA, **DH. MKT.** 2616/37. 30 Ş 1326. 26 Eylül 1908.; BOA, **DH. MKT.** 2617/57. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.
[300] BOA, **BEO.** 3416/256168. 23 N 1326. 19 Ekim 1908.
[301] Devlet tarafından grevlerle ilgili tutulan kayıtların genellikle Zabtiye ve Emniyet Daireleri'nce yazılmış olması, devletin de grevler için genel asayişi bozucu hareketler şeklinde bir bakışa sahip olduğunu göstermekteydi. Bu tarz bir bakış açısının araştırmacılar için olumsuz bir sonucu ise, birçok grevle ilgili başladığı haber verildikten sonra nasıl sonuçlandığının, tarafların hangi şartlar üzerinde anlaştığının bildirilmemesiydi. Dönemin basın organları da aynı şekilde haber yapınca, birçok grevin başladığı haber verilmesine rağmen, nasıl sonlandırıldığına dair bilgi verilmemişti.

devlet tarafından çözülmesi gerekliliği düşüncesinden kaynaklanmıştı. Bu yolla işletme sorumluluğu üstünden atmaya çalışmıştı.

Grev sonlandıktan sonra grevin teşvikçileriyle ilgili yapılan tahkikat sonucu elebaşı olarak Fazlı, Süleyman, Ömer, Ahmed ve Kuço isimli işçiler tespit edilmişti.[302] Bu da kaymakamın, normal şartlarda grev yapmayacak işçilerin tamamen yabancı işçiler tarafından teşvik ve tahrik edilmeleri sebebiyle iş bıraktıkları görüşünü çürütmekte ve yerli amelenin de çalışma şartlarının düzeltilmesi amacıyla grev kozunu kullanma noktasında bilinç kazandığını göstermekteydi.

Zonguldak bölgesinde çok sayıda maden şirketi bulunması, maden işçileri tarafından da birçok grev yapılmasına neden olmaktaydı. Nitekim Ekim ayının hemen başlarında bölgedeki bir firmanın işçileri tarafından grev yapılırken[303], Kasım ayında da madenci işçiler tarafından şiddetli bir grev yapılmıştı. Maden şirketi işçileri greve teşvik ettikleri ve olayların sorumlusu olarak gösterdiği 10-15 civarında işçinin ismini yetkililere göndermiş ve sürgün edilmelerini talep etmişti.[304] İşçiler adliyeye sevk edilip yargılandıktan sonra, şiddet eylemlerini yönlendirdiği belirlenenler tutuklanarak Sinop Hapishanesi'ne gönderilmişlerdi.[305]

Selanik Madenlerinde Grevler

Selanik Vilayeti'ndeki Taşoz'da maden işçileri de Kasım 1908'de bir grev yapmıştı. Almanyalı Mösyö Spoydel'e ait madenlerde çalışan işçiler ücretlerinin artırılması, kendilerine kötü davrandıklarını iddia ettikleri bazı ustalarla, madende çalışan tüm yabancı işçilerin (yabancı işçilerin neredeyse tamamı Yunandı) işten çıkarılmasını talep etmişti. Maden işçilerinin örgütlendiği *İslam ve Rum Osmanlı Amele Derneği* öncülüğündeki işçilerin bu talebine karşı işverense, grevcileri işten çıkararak cevap vermişti.[306] Bunun üzerine işçiler greve katılmayan işçiler üzerinde baskı kurarak madenlerde üretimi durdurmuş, çeşitli ocaklara saldırarak maddi zarar

[302] BOA, **DH. MKT.** 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.
[303] BOA, **DH. MKT.** 2622/69. 8 N 1326. 4 Ekim 1908.
[304] BOA, **ZB.** 312/16. 10 TS 1324. 23 Kasım 1908.
[305] BOA, **ZB.** 312/18. 15 TS 1324. 28 Kasım 1908.
[306] BOA, **TFR. I. SL.** 197/19688. 15 L 1326. 10 Kasım 1908.

vermişti.[307] İşçilerin saldırılarında şiddet dozunun artması sonrası, Sotiros Madeni'ne ait ocaklar da ateşe verilmiş, bu nedenle güvenlik güçleri de 19 işçiyi gözaltına almıştı.[308] İşçilerin şiddeti ve kararlılığı karşısında geri adım atan maden şirketi, grevcilerin taleplerini kabul ederken Yunanlı işçileri de işten çıkarma kararı almıştı. Maden ocağının sahibinin Alman olması nedeniyle Almanya Elçiliği de bu grevde taraf olmuştu.[309]

Ergani'deki bakır madeninde çalışan 700 işçi de, Eylül ayı sonunda iş bırakarak grev yapan bir diğer işçi grubu olmuştu.[310]

3.2.2.2. Gıda Sektöründe Grevler

Osmanlı'da gıda sektörü, özellikle tütün sanayinin ülke çapında yaygınlığı nedeniyle önemli sayıda işçinin istihdam edildiği bir alandı. Tütün işlerinin imtiyazını elinde bulunduran Reji Şirketi'nin İstanbul, Samsun, Selanik gibi bölgelerde istihdam ettiği işçiler dışında, özel sektöre ait çok sayıda tütün atölyesi ve mağazası da faaliyette bulunmaktaydı. Tütün işçileri dışında halk için en temel ihtiyaçlardan biri olan ekmek üretiminde çalışan işçiler, tuz fabrikası, makarna fabrikası, bira ve boza fabrikası, un fabrikaları ve diğer üretim birimlerinde istihdam edilen gıda işçileri de, 1908'in grev furyasında yerlerini almış ve çeşitli taleplerle iş bırakmıştı.

3.2.2.2.1.Tütün İşçilerinin Grevleri

Ağustos 1908'de Maliye Bakanı'nı ziyaret eden Reji Genel Müdürü, İstanbul Cibali, Samsun ve diğer yerlerdeki birimlerinde çalışan işçilerin ücret artışı nedeniyle grev yapma düşüncesinde olduklarını haber vermişti. Müdür, isteyen işçilerin iş bırakmakta her ne kadar serbest olduklarını belirtse de, şirket mallarının bir ortağı olan devletin ve şirketin ticarî işlemlerinin sekteye uğramaması için gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmişti. Bu talebe önem veren devlet, Trabzon, Edirne ve

[307] BOA, **DH. MKT.** 2644/29. 7 L 1326. 2 Kasım 1908.
[308] "Şuûn", **Zaman**, No: 1, 6 Kasım 1908, s. 3.
[309] BOA, **DH. MKT.** 2644/61. 13 L 1326. 8 Kasım 1908.
[310] Güzel, **a.g.e.**, s. 814.

Selanik Valiliklerine yazılar göndererek, güvenlik güçleri tarafından ticarî işleyiş ve mahalli düzenin bozulmasını engelleyecek şekilde önlemler alınmasını ve gerekli araştırmaların yapılmasını istemişti.[311] Yapılacak olan grevlerde devlet, işçilerin özellikle grev yapmak istemeyen diğer işçilerin çalışmaktan men edilmesinin engellenmesine yönelik tedbir alınmasını kararlaştırmış[312], bunun dışında isteyen işçilerin grev yapmakta veya işlerini terk etmekte serbest oldukları ve buna müdahale edilemeyeceği yönünde bir duruş sergilemişti. İşçiler de, şirket müdürünün ihbarını doğrulayarak,1908 öncesinde olduğu gibi bu dönemde de çok sayıda grev gerçekleştirmişti.

İstanbul Tütün İşçileri

İstanbul reji işçileri, Ağustos ayında % 100 ücret zammı talebiyle meşrutiyet sonrası rejideki ilk grevi başlatmıştı.[313] Ancak işçilerin bu grevi, meşrutiyetin ilanı sonrası yaklaşık 1 ay geçmesine rağmen hala devam eden halkın sevinç gösterilerine yönelik gerek basından gerekse İTC'den yapılan sükunet çağrıları ve asayişi sağlama çabalarının yoğunlaştığı bir döneme denk geldiği için kamuoyunun bir kısmından da tepki çekmişti. Daha 1-2 ay önce hayat pahalılığının artması nedeniyle zaten reji şirketi tarafından işçilere % 30 oranında bir ücret zammı verildiğini belirten Servet-i Fünun Gazetesi, işçilerin bu eylemini zamansız görerek, hürriyetin ilanından yararlanma çabası şeklinde eleştirmişti.[314] İşçiler ücret artışı talebinde bulunduktan sonra, reji şirketince kendilerine % 50 oranında ücret zammı yapılması teklif edilmişti. Ancak bu zam miktarını yetersiz gören işçilerin, artış taleplerindeki ısrarlarına devam etmesi sonrası Reji Şirketi bazı fabrikalarını kapatmıştı. Şirketin bu lokavt kararı sonrası işçiler geri adım atmış ve şirket yönetimiyle işçiler arasında yapılan anlaşma sonucu fabrikalar tekrar çalışmaya başlamıştı.[315] 23 Ağustos tarihli Servet-i Fünun Gazetesinde, kendilerini ziyaret eden bir reji işçisinin, şirketin vaad

---

[311] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2783/178. 14 B 1326. 12 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2783.
[312] BOA, **ZB.** 383/82. 30 Temmuz 1324. 12 Ağustos 1908.
[313] "Reji Amelesi", **Tanin**, No: 13, 31 Temmuz 1324, 13 Ağustos 1908, s. 3.
[314] "Reji Fabrikasında", **Servet-i Fünun**, No: 19, 31 Temmuz 1324, 13 Ağustos 1908, s. 4.
[315] BOA, **ZB.** 325/16. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.

ettiği % 50 ücret zammını vermediği belirtilerek şikâyet edilmekteydi. Reji, sözünde durmamış ve ücretleri artırmamıştı.[316]

Şirketle işçiler arasında sözlerin tutulmasından kaynaklanan bu sorun, işçi tarafının kısa süre içinde tekrar grev yapmasına neden olmuş ve reji fabrikası işçileri, Eylül ayının sonlarına doğru ikinci bir grev başlatmıştı.[317]

Samsun Reji İşçileri grevi

Samsun'daki reji tütün fabrikası işçileri, 1 Ekim'de % 30'luk ücret artışı talebiyle greve başlamıştı.[318] Eylül ayında tütün ticarethaneleri ve atölyelerinde çalışan işçilerin yaptığı grevden sonra[319], tütün tüccarları grevci işçilere % 25 zam yapmıştı. Bundan etkilenen reji çalışanları da şirket yönetimine başvuruda bulunmuş ve % 30 oranında zam istemişler, fakat talepleri geri çevrilmişti.[320] Reji binasına saldıran işçiler camları kırmış ve binayı taşlamışlar, bunun üzerine güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucu işçiler dağıtılmıştı.[321] Güvenlik güçleri ve işçiler arasında çıkan çatışmada 7 işçi yaralanırken,[322] reji deposunu yağmalamaya çalışan işçilere güvenlik güçleri silahla müdahale etmişti.[323] Grevci işçilerin ücret artışı taleplerini iletmesi amacıyla şirket yönetimiyle görüşmek üzere gönderdiği 4 işçiyi Reji müdürü *kolculara*[324] tutuklatmıştı. İşçilerin topluca bu olaya müdahalesi sonrası müdürün emri ile bu sefer de kolcular silahla müdahalede bulunmuş ve 8 işçi çıkan çatışmada yaralanmıştı. Reji Müdürlüğü'ne saldırarak mülküne zarar veren grevci işçilerin 800 kadar Rum'dan ibaret olduğu Valilik tarafından bildirilmekteydi.[325]

---

[316] "Reji Amelesi", **Servet-i Fünun**, No: 38-8, 10 Ağustos 1324, 23 Ağustos 1908, s. 4.
[317] "Terk-i Eşgal", **Tanin**, No: 57, 13 Eylül 1324, 26 Eylül 1908, s. 8.
[318] BOA, **DH. MKT.** 2627/45. 14 N 1326. 10 Ekim 1908.
[319] Güzel, **a.g.e.,** s. 814.
[320] BOA, **DH. MKT.** 2635/81. 25 N 1326. 21 Ekim 1908.
[321] BOA, **DH. MKT.** 2623/66. 10 N 1326. 6 Ekim 1908.
[322] "Telgraflarımız-Samsun", **Zaman**, No: 19, 24 Kasım 1908, s. 2.
[323] BOA, **DH. MKT.** 2635/98. 25 N 1326. 21 Ekim 1908.
[324] Tütün kaçakçılığını önlemek ve asayişi sağlamak için Reji Şirketi'ne bağlı çalışan güvenlik güçleri.
[325] BOA, **DH. MKT.** 2648/63. 10 L 1326. 5 Kasım 1908.

İşçiler, reji nazırının evine de saldırınca, reji nazırının artık bölgede durmasının güvenli olmayacağı belirtilerek[326], Nazır devlet güçleri tarafından Samsun'dan çıkarılmış ve başka bir yere götürülmüştü.[327] Samsun tütün işçilerinin bu grevi, halkın da gösterilere katılımı ve hatta bir Ermeni kilisesinin yakılmasına teşebbüs edilmesi ve kentteki Amerikan ticarethanelerine silahlı saldırı yapılması üzerine oldukça tehlikeli bir hal almıştı. Ücret artışı talebiyle başlayan bir grevin, araya konsolosların da girmesine neden olan ve uluslar arası bir nitelik kazanan bir halk ayaklanmasına dönmesi, devlet yönetiminin civar bölgelerde ne kadar asker varsa Samsun'a gönderecek şekilde teyakkuza geçmesine neden olmuştu.[328] Reji memurlarına saldıran işçi ve halk 2 memuru yaralamıştı.[329] İşçiler öncülüğünde başlayan bu ayaklanmanın önüne geçilebilmesi için Trabzon Valiliği bölgedeki Reji Nazırı'nın acilen değiştirilmesi gerektiğini bildirmekteydi.[330] Reji Nazırı Alman Mösyö Marolis'in saldırıya uğraması Alman Elçiliği'nin de olaya müdahil olmasına neden olurken, Elçilik Marolis'in yeterince korunmadığını ileri sürerek[331], grevde ihmali olduğu gerekçesiyle mutasarrıfın da görevinden uzaklaştırılmasını talep etmişti.[332] Valilik ise, yapılan tahkikatta Mösyö Marolis'e böyle bir saldırı vuku bulmadığını ileri sürmüş ve mutasarrıfın bir ihmali olmadığını iddia etmişti.[333] Grevin sonlanması, şirketin işçilere % 30 ücret zammı yapması ile mümkün olmuştu.[334] İşçilerin greve başlarken de % 30 ücret zammı istediklerini göz önüne alırsak, şirketin ilk başta gösterdiği olumsuz yaklaşımın tüm bu olayların yaşanmasına neden olduğu ortaya çıkmaktaydı.

Selanik Tütün İşçileri Grevleri

Meşrutiyetin ilanının hemen ardından hızlı bir grev dalgası ile karşılaşılan Selanik'te, Journal de Salonique gazetesi 13 Eylül 1908 tarihinde "*Bütün Cephelerde*

---

[326] BOA, **DH. MKT.** 2625/31. 11 N 1326. 7 Ekim 1908.
[327] BOA, **DH. MKT.** 2640/86. 30 N 1326. 26 Ekim 1908.
[328] BOA, **DH. MKT.** 2640/85. 30 N 1326. 26 Ekim 1908.
[329] BOA, **DH. MKT.** 2634/96. 23 N 1326. 19 Ekim 1908.
[330] BOA, **DH. MKT.** 2641/40. 3 L 1326. 29 Ekim 1908.
[331] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2809/27. 4 ZA 1326. 28 Kasım 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2809.
[332] BOA, **DH. MKT.** 2732/11. 27 Z 1326. 20 Ocak 1909.
[333] BOA, **DH. MKT.** 2648/63. 10 L 1326. 5 Kasım 1908.
[334] "Grevler", **Tanin**, No: 74, 30 Eylül 1324, 13 Ekim 1908, s. 8.

Grev" başlığı ile çıkmıştı.[335] Yeni Asır Gazetesi ise, Selanik'te aynı günlerde un fabrikası, fırınlar, trenler, tramvaylar, sabun farikası, tütün mağazaları, restoran ve oteller, reji fabrikası ve diğer üretim birimlerinde işçilerin grev yapmakta oluşu nedeniyle *hürriyet yalnız ittifak eden işçiler için değildir!* diyerek bölgede durma noktasına gelen ticarî ve ekonomik işleyiş nedeniyle grevcileri eleştirmişti.[336] Aynı gazetenin bir gün sonraki nüshasında ise, kiremit ve tuğla fabrikası işçilerinin de greve başlaması sonrası; *böyle giderse ilkokul çocuklarının da okula gitmemek için grev yapmaya başlamaları uzak değildir!* denmekteydi.[337] Ağustos ayında başlayan ve Eylül ayında tüm hızıyla devam eden bu ilk grev dalgasında, tütün ve liman işçilerinin ön plana çıktığı grevlere daha sonra telgrafçılar, basım işçileri, marangozlar, terziler, fırıncılar, ayakkabıcılar, tramvay çalışanları, Allatini Fabrikası tuğla ve kiremit işçileri, Olympos Bira Fabrikası'nın 120 işçisi, sabun fabrikası işçileri, pastane çalışanları, Orosdi-Back mağazası komileri, Benforado atölyesi tenekecileri de olmak üzere neredeyse Selanik'teki tüm meslek gruplarından işçiler katılmıştı. Bu kadar çeşitli meslek dallarında üretimin durması, Selanik'te ekonomik hayatı felce uğratmıştı. Selanik gazeteleri birkaç günlük süre içinde 20'den fazla grev kaydetmişlerdi. Bu grevlerde grevci sayısı değişebilmekte, ücretlerinin artırılması için Benforado'da 22 işçi greve başlarken, Selanik-Dedeağaç demiryolu hattında ve Allatini işletmelerinde grevcilerin sayısı binlerle ifade edilmekteydi.[338]

Bölgede ilk grev Tütün İşçileri Sendikası öncülüğünde tütün işçileri tarafından yapılmıştı. Greve kadın işçiler de yoğun bir biçimde destek vermişti. [339] Grevde ücretlerin % 50 artırılması ve iş gününün 10 saate indirilmesi talep edilmekteydi.[340] 500 kadın ve 100 erkek olmak üzere toplam 600 Reji işçisinin

---

[335] Vardağlı, **a.g.e.,** s. 34.
[336] "Selanik-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1344, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s.2. (Gazetenin ilgili nüshasında miladi takvim olarak 9 Eylül 1909 belirtilmektedir. Ancak hem Rumi, hem de Hicrî tarihler, 1908 yılına denk gelmekte olduğundan miladi tarihle ilgili bir basım hatası yapılmıştır.)
[337] "Selanik-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s.2.
[338] Paul Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", **Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 206.
[339] Gila Hadar, "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, Der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 139-140.
[340] **Hürriyet**, No: 8, 9 Ağustos 1324, 22 Ağustos 1908, s. 3.

katıldığı 18 (19?) Ağustos'ta başlayan Selanik tütün işçilerinin grevini önleyebilmek için, Reji şirketi işçilere ilk olarak % 20 oranında ücret zammı önermişti. İşçilerin bu miktarı yetersiz görmesi üzerine şirketin bölgedeki yönetimi zam oranını % 33'e çıkarmak istemişse de, şirket genel merkezinden bu oran için onay alamamıştı.[341]

Fabrika işçilerinin tamamının greve çıkması şirketi zor durumda bırakarak taleplerinin kabulü yönünde sıkıştırılması hedefine dayanmaktaydı. Ancak Selanik reji şirketi, işçilerin grev başlatması üzerine Samsun ve İstanbul fabrikalarından yüklü miktarda tütün getirterek üretimin azalması ve müşteri isteklerinin karşılanamaması gibi bir tehlikeyi ortadan kaldırmıştı. Bunun yanında şirket son dönemde Avrupa'dan makineler getirerek işçi sayısını azaltmak da istiyordu. Yapılan grevi de, işçileri çıkararak işçi-makine ikamesini sağlamaya yönelik bir fırsat olarak kullanma şansı doğmuştu. Bu durum basında, greve çıkan işçilerin, özellikle de grev yapılmasını teşvik ve organize eden işçi önderlerinin sorumsuz davranma ve yeterli maddi manevi güce kavuşmadan eyleme geçmekle suçlanmasına neden olmuştu.[342]

Selanik tütün sektöründe reji fabrikası dışında, aynı dönemde tütün mağazaları işçileri de grev başlatmıştı. Kadınlı erkekli işçilerce her gün sokaklarda gösteriler yapılarak ücret ve diğer şartlarının düzeltilmesi talep edilmekteydi. Greve katılmayıp çalışmak isteyen işçilerin grevcilerce darp edilmesi ve çalışmalarının engellenmesi nedeniyle, basında da polis güçleri göreve çağrılmakta ve vazifelerini yapmamakla eleştirilmekteydi.[343]

İskeçe, Drama ve Kavala Tütün İşçileri Grevi

İskeçe ve Drama'daki tütün işçilerinin grevleriyle birlikte[344], bir diğer önemli tütün üretim merkezi olan Kavala'da da tütün işçileri 10 Eylül'de büyük bir grev başlatmıştı. 1908 öncesi ve sonrasındaki tüm grevler arasında, en olumlu biten iş bırakma eylemi olarak nitelendirebileceğimiz bu grev, anlaşmazlığı çözmek adına

---

[341] "Grev Mukaddematı", **Yeni Asır**, No: 1225, 7 Ağustos 1324, 20 Ağustos 1908, s. 2.
[342] "Grevler", **Yeni Asır**, No: 1226, 13 Ağustos 1324, 26 Ağustos 1908, s. 2.
[343] "Selanik-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1344, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s.2.
[344] "Telgraflar-Kavala", **Yeni Asır**, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 1.

bölgeye gelen Drama Mutasarrıfı Necib Bey'in de olağanüstü çabası ile sonlandırılmış, mutasarrıf, örnek bir devlet adamı portresi çizmişti. Mutasarrıf, aileleriyle birlikte Kavala'nın neredeyse tüm halkını kapsayan tütün işçilerinin, tütün mağazası sahipleri ve işverenlerinin, tütün mağazalarının yabancı sahipleri nedeniyle olaya taraf haline gelen dış ülke temsilciliklerinin tümünün merkezinde yer aldığı bir müzakere sürecini en iyi şekilde yöneterek anlaşmazlığı sonuçlandırmıştı.[345]

Grevin başladığı ilk gün, greve katılan işçiler eyleme katılmayan ve çalışmaya devam etmek isteyen işçilerin çalışmasını da engellemiş[346], tütün mağazaları ve atölyelerine saldırmıştı. Mutasarrıf, grevin ilk günlerinde tütün tüccarları ve mağaza sahipleriyle görüşmüş, 13 Eylül günü de her tütün ticarethanesinden ikişer işçiyi kabul ederek taleplerini dinlemişti. Tüccarlar, işçilerin kışın 18 ve yazın 24 kuruş ücret isteklerini kabul etmişti. İşçilerin kış aylarında 7, yaz aylarında ise 9 saat çalışma isteklerine karşı tüccarlar yazın 10 ve kışın 8 saat günlük çalışma süresi teklif etmişti. Mutasarrıf başkente ulaşan telgrafında, gün boyu yaptığı arabuluculuk faaliyetleri sonucu mesai saatleri ile ilgili anlaşmazlığın o gün için halledilemediğini, ancak işçi tarafının biraz artırması ve işveren tarafınınsa biraz azaltmasıyla bu sorunu halledebileceği umudunda olduğunu belirtmişti. İşçi ve işverenler arasında en önemli anlaşmazlık maddesi, işçilerin bir tütün mağazasından çıkıp diğer bir mağazada işe başladıklarında aynı ücretle istihdam edilme talepleriydi. İşverenler bu isteği kabul etmişse de, işçiler durumlarını garantiye almak için, bu duruma yönelik bir sözleşme ve senet istemişler, gece saatlerine kadar süren görüşmelerde bu husus üzerinde de anlaşılamamış ve taraflar bir gün sonra sabah buluşmak üzere ayrılmışlardı.[347]

Mutasarrıf, ayrılmadan önce işçilerle tekrar görüştüğünü ve devletin onların durumlarını, sorunlarını ve isteklerini dikkate aldığını, bunları çözmek için de mesai harcadıklarını ifade ederek, her şeyi devletle paylaşmalarını ve çalışmak isteyen

---

[345] BOA, **TFR. I. SL.** 196/19560. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.
[346] Grevci işçilerin sayısı Tanin'de 2.000,(**Tanin**, No: 50, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 8.) direkt bölgeden yayın yapan Selanik merkezli Yeni Asır Gazetesindeyse 15.000 olarak belirtilmişti. ("Telgraflar-Kavala", **Yeni Asır**, No: 1345, **a.g.e.**)
[347] BOA, **TFR. I. SL.** 196/19560. Lef. 8 ve 8a. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.

işçilere ve mağazalara müdahalede bulunmamalarını nasihat etmişti. İşçiler de bu yönde Mutasarrıf'a söz vermişler, ancak zor durumda olduklarını belirterek birikmiş ücret alacaklarının verilmesini talep etmişlerdi. Tüccarlarla bu konuyu görüşen Necib Bey, işçilerin bu isteklerini de halletmiş ve yarın tüm ücretlerinin ödeneceğini belirterek işçileri göndermişti. İçeride müzakereler sürerken işçiler ve halk da hükümet binasının dışında sonucu beklemekte olup, görüşmelerin gidişatının öğrenilmesiyle işçi gruplarının sevinç gösterileriyle bölgeden ayrıldığını Mutasarrıf bildirmekteydi. Mutasarrıf ertesi gün ilk olarak mağazaların çalışmasının engellendiğine dair konsoloslukların şikâyetini dinlemiş, bununla ilgili işçilere tebliğde bulunmuştu. Ancak "*avamın gözü aklındadır"* sözünü de dikkate almak gerektiğini, bu nedenle Kavala'ya asker gönderilmesini ve güvenlik önlemlerinin artırılmasını talep etmişti. Mutasarrıf, bir olay gerçekleşmeyecek olsa da, hem işçilerin gözünde devleti zayıf göstermemek ve taşkınlıklarını önlemek, hem de tüccar ve işverenlere devletin güvenliği sağlama noktasında herhangi bir zafiyet yaşamadığını göstermek için güvenlik gücü sayısının artırılması gerektiğini bildirmişti. Taşoz'dan gönderilen askerlerle de bu düşüncesi olumlu karşılanmıştı.[348]

15 Eylül günü taraflar arasında son görüşmeler yapılmış ve grev sonlandırılmıştı. Buna göre ilk olarak işçilere tüccarların hiçbir şekilde kabul etmeyeceği maddeler anlatılmış, daha sonra tüccarlar davet edilerek onlarla da görüşülmüş ve işçi talepleri üzerinde 2 tarafın anlaşmaları sağlanmıştı. Buna göre mesai saatlerinin yazın 9.30 saat, kışın ise 4 ay 7.30 saat ve 3 ay da 7 saat olarak uygulanması; ücretlerin ise yaz aylarında 24, kış aylarında hem 7.30 saat çalışılan, hem de 7 saat çalışılan günlerde 18 kuruş olması kararlaştırılmıştı. İşçiler ücretlerini haftalık almak istediklerini belirtmiş, işverenlerse hesap kolaylığı açısından önceki dönemde olduğu gibi 15 günde bir ücret ödemede ısrar etmişti. Mutasarrıfın taraflar arasında orta yolu bulmasıyla, ücretlerin 15 günde bir ödenmesi, ancak ihtiyacı olan işçilere haftadan haftaya avans verilmesi şeklinde düzenleme yapılmıştı. Taraflar arasında sorunların bu şekilde halledilmesi sonrası Mutasarrıf, tütün tüccarları ve işçi vekilleri hükümet konağının balkonuna çıkmış, işçi vekilleri toplanmış olan binlerce

---

[348] **A.e.**

işçiye anlaşma sonuçlarını bildirmişti. Bunun üzerine bekleyen işçiler "*yaşasın tüccarlar"* şeklinde topluca bağırıp sevinçlerini göstermiş, Commercial Kumpanyası Müdürü Mösyö Mizrahi de "*biz birbirimize muhtacız amele de yaşasın"* diyerek işçilere seslenmişti. Sabah gerçekleşen bu sevinç gösterileri sonrası, aynı gün bölgedeki tütün mağazalarında üretim tekrar başlamış ve grev sonlandırılmıştı.[349]

3.2.2.2.2. Gıda Sektöründe Diğer Grevler

Ekmekçi ve Fırın İşçilerinin Grevleri

Grevlerden işçilerin başta ücret artışı olmak üzere başarı ile dönmeleri, işçilerin çalışma şartlarından rahatsız olduğu, ya da ücretlerini yetersiz gördükleri bir durumda tekrar grev yapmalarına neden olmuştu. Örneğin İstanbul'daki ekmek işçilerinin bir kısmı, daha önceden ücretlerine zam yapıldığı halde, Ağustos 1908'de tekrar grev başlatmıştı.[350] Grevci işçilerden bazıları, ekmek üretiminin tamamen durması ve eylemlerinin daha fazla etki olabilmesi amacıyla, Yeniçarşı ve Beyoğlu bölgelerindeki fırınları gezerek buradaki ekmekleri toplamaya başlamıştı. Bunun üzerine güvenlik güçleri bölgedeki fırınların civarında nöbet tutmak zorunda kalmıştı.[351]

Daha önce 1907 Eylül'ünde de grev yaptığını belirttiğimiz İstanbul fırınlarında çalışan işçilerden 7.000 kişi, 15 Ağustos 1908'de İTC yetkililerine bir dilekçe vererek ücretlerinin artırılması talebinde bulunmuşlardı. Daha sonra sorunsuz bir şekilde dağılan fırın işçilerinden 150 kişi, 22 Ağustos'ta grev tehdidiyle tekrar toplanmış ve devlet yetkililerinin arabuluculuğunda fırın sahiplerini temsil eden Hıbbazân cemiyeti ile müzakerelerde bulunmuşlardı. Görüşmeler, günde ortalama 57'şer kiloluk un çuvallarından 10 tanesini işleyerek ekmek yapabilen hamur ve pişirici işçilerinin günlük ücretlerinin 11 kuruştan 20 kuruşa, kalfaların ücretlerinin 7 kuruştan 12 kuruşa ve çırakların ücretlerinin de 4 kuruştan 8 kuruşa çıkarılması şeklinde işçi taleplerinin olumlu cevaplanmasıyla sonuçlanmıştı. Ancak bazı fırın

[349] BOA, **DH. MKT.** 2622/8. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.
[350] BOA, **ZB.** 56/78. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908.
[351] BOA, **ZB.** 621/63. 13 Ağustos 1908. 26 Ağustos 1908.

sahiplerinin bu kararı reddetmesi üzerine yapılan ikinci bir toplantı sonucu hamur ve pişirici işçilerinin günlük ücretleri 15, kalfaların ücretleri ise 10 kuruşa indirilmişti.[352] 26 Ağustos itibariyle fırınların genelinde bazı istisnalar dışında ekmek üretimine tekrar başlanmış ve grev sona erdirilmişti.[353] Bu grevle birlikte işçilerin grev öncesi ve sonrası haftalık ücretleri aşağıda tabloda gösterilmektedir.

Tablo 3: 1908 Ağustos Grevi Sonrası Fırın İşçilerinin Ücretleri (Kuruş)

Meslek	Grev Öncesi Ücret	Grev Sonrası ücret	Artış	% Artış
Hamurkâr	75	105	30	40
Hamurkâr Yardımcısı	50	70	20	40
Çırak	25	35	10	40
Tezgahtar	75	100	25	33
Pişirici	75	105	30	40

Kaynak: "Ekmek Fiyatı", **Servet-i Fünun**, No: 43, 14 Ağustos 1324, 27 Ağustos 1908, s. 4.

İşçiler yaptıkları grev sonrası % 30 ila % 40 arasında değişen oranlarda ücret zammı elde etmişlerdi. Ancak bazı işçiler bu zam miktarını yetersiz bularak tekrar iş bırakmış ve yeni bir grev başlamıştı.[354] Üsküdar civarındaki fırınlarda çalışan bazı

[352] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998, s. 190.
Fırın işçilerin 7.000 kişi gibi kalabalık bir grup halinde gösteri yapması ve taleplerde bulunması yanında, daha küçük çaplı işçi grupları tarafından da çeşitli eylemlerde bulunulmuştu. 19 Ağustos'ta fırın işçilerinden Simon, Lambo, Yorgi, Dimitri, Petro ve Yorgi isimlerinde 6 kişi, işlerini bırakarak Balat civarındaki fırınları gezmeye başlamış ve işçileri grev yapmaya teşvik etmişlerdi. Daha sonra polis tarafından göz altına alınan bu işçiler, ücretlerinin düşük olduğunu ve artırılmasını istediklerini belirterek greve başladıklarını ifade etmişlerdi. (BOA, **ZB.** 67/42. 6 A 1324. 19 Ağustos 1908.)
Fırın işçilerinin gerçekleştirdiği bir diğer bağımsız grev, 23 Ağustos günü Beyoğlu Yenişehir Caddesinde Osmanlı tebaasından Mina'nın fırınında olmuştu. Hamurcular ve yardımcıları ücretlerinin düşüklüğünü sebep göstererek iş bırakmıştı. Fırın sahibinin Şehremaneti'ne şikâyeti üzerine, grevin diğer fırınlara yayılmaması ve ekmek üretiminde sıkıntı yaşanmaması için işçilere nasihat edilerek grev sonlandırılmıştı. (BOA, **ZB.** 74/42. 10 A 1324. 23 Ağustos 1908.)
[353] BOA, **ZB.** 67/48. 13 A 1324. 26 Ağustos 1908.
[354] BOA, **ZB.** 621/70. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908.

işçilerin diğer fırınları da gezerek grevlerine katılımı artırma çabaları, güvenlik güçlerinin bu işçileri gözaltına alması sonrası geçici olarak sonlandırılabilmişti.[355]

İşçilerin bir kısmı yapılan ücret zammını yetersiz bulup tekrar greve çıkarken, fırın sahipleri ise ücret artışı ve beraberinde gelen maliyet artışını sebep göstererek Şehremaneti ile görüşmüş ve ekmek fiyatını artırmak istemişti. Bu talepleri kabul edilmeyince ekmek gramajını düşürmeyi teklif etmiş, ancak iki taraf anlaşamamıştı. Ertesi gün fırınlarını açmayarak bazı fırın sahipleri ekmek çıkarmamıştı. Bu tepkiye devletin cevabı daha sert olmuş ve bazı fırın sahipleri tutuklanmıştı. Bunun üzerine fırın sahipleri Şehremaneti ile pek de istemedikleri koşullarda anlaşmayı kabul etmişti. Buna rağmen bazı fırın sahipleri karara uymamakta direnmiş ve kanunsuz olarak ekmek gramajları ile oynamakta bir sakınca görmemişlerdi. Fırın sahipleri, işçiler için iş güvencesini sağlayan yasal düzenlemelerin eksik ve yetersizliğinden de yararlanarak, zam isteyen işçilerinin hemen tamamını işlerinden çıkarmış ve yerlerine taşradan gelen ve daha düşük ücretle çalışmayı kabul eden işçileri istihdam etmişlerdi. 15 Eylül günü bu şekilde işten çıkarılan 400 fırın işçisi Şehremaneti'ne başvurmuş ve yardım istemişti. İşçiler Şehremaneti'nden, bu son zam isteme sürecinde kurmuş oldukları *Ekmekçi ve Amele Cemiyeti* isimli sendikanın bütün fırın işçilerinin temsilcisi olarak tanınmasını ve İstanbul'daki tüm fırınların işçi ihtiyacının bu sendikanın üyeleri arasından karşılanmasını talep etmişlerdi. Talepleri fırın sahipleri tarafından reddedilince de, 16 Eylül günü işçilerin genelinin katıldığı 3. bir grev ilan edilmiş ve işçiler çalışmayı bırakmıştı.[356] Ağustos ayında daha az sayıda işçi tarafından yapılan grev, bir ay sonra daha kapsamlı şekilde tekrar başlamıştı.

İstanbul halkı için zaruri gıda maddelerinin başında gelen ekmeğin üretilememesi ve fırınlarda yaşanan sıkıntı, devletin olduğu kadar işçilerin grevlerinden muzdarip olan halkın ve kamuoyunun da tepki göstermesine neden olmuştu. Bu nedenle alınan bir kararla, ekmek çıkmaması halinde Belediye'ye

---

[355] **Servet-i Fünun**, No: 49, 17 Ağustos 1324, 30 Ağustos 1908, s. 4.
[356] Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.,** s. 190-191.; **Servet-i Fünun**, No: 82-30, 2 Ağustos 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.

fırınlara el koyarak kendi üretim yapma ve halka un satma izni verilmişti.[357] Ayrıca, greve çıkan işçiler nedeniyle ekmek üretiminde sıkıntı yaşayan fırın sahiplerine güvenlik güçlerinin de yardım etmesi emredilerek, güvenlik güçleri grev kırıcı olarak değerlendirilmek istenmişti.[358] Devlet yöneticilerinin fırın sahipleriyle işçiler arasındaki her türlü arabuluculuk ve uzlaştırma faaliyetlerine rağmen, her grev eyleminden sonra işçi ve işveren sahiplerinin yaptığı anlaşmalara taraflar sadık kalmamıştı. Bu durum ilk grevin yapıldığı 15 Ağustos'tan sonra 50. günde, yani 4 Ekim'de işçilerin bir kısmının tekrar bir grev başlatmasıyla kendini göstermişti. Daha önce yapılan grevlerinden ücret zammıyla çıkmalarına rağmen, bazı işçilerin daha fazla ücret zammı talep etmeleri ve bunu elde etmek için de iş bırakmaları devletin de tutumunu sertleştirmiş ve nasihat-tavsiye yönteminden ziyade, grevcilerin elebaşılarının hemen tutuklanması yoluna gidilmesi yöntemi benimsenmişti.[359]

İşçilerle işverenler arasındaki bu anlaşmazlık, fırın işçilerinin Dersaadet Ekmekçi Amelesi Cemiyet-i İttihadiyesi adı altında sendikal nitelikte bir örgüt kurmalarına ve haklarını bu şekilde aramaya başlamalarına neden olmuştu. Daha önceki grevlerden sonra elde edilen ücret artışlarının kısa süre uygulandıktan sonra, bazı fırın sahipleri tarafından keyfî uygulamalara başvurulması ve işçi ücretlerinin tekrar indirilmesi, işçilerin örgütlü hareket etmelerini zorunlu haline getirmişti.[360]

---

[357] BOA, **ZB.** 56/78. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908.
Osmanlı'da temel besin maddesinin ekmek olması, ekmek üretimi ve fırınlar ile fırın çalışanlarına karşı devlet ve halkın bakışını da etkilemekteydi. Bu doğrultuda ekmek üretiminde gramaj açısından yolsuzluk yapan fırıncıların falakaya yatırılmaları veya kulaklarından duvara çakılmaları gibi ceza yöntemlerine başvurulması söz konusu olmuştu. Ekmek üretimine verilen bu önem nedeniyle, narh uygulaması çerçevesinde ekmek fiyatları devlet tarafından belirlendiği gibi, fırınlarda çalışan işçilerin ücretleri de aynı şekilde belirlenmişti. Ekmek üretimi açısından devletin çalışma hayatına bu müdahalesi, halkın iaşesinin garanti altına alınması amacıyla yapılmıştı. Bu doğrultuda 1879 yılında fırın işçilerinden tezgahtarlar için 13, pişiriciler için 11, hamurkârlar için 11, kapakçılar için 8,yardımcılar için 7 ve çıraklar için 5 kuruş günlük ücret belirlenmişti. 1913 yılında ise bu ücretler tezgahtar için 15, pişirici için 15, hamurkar için 15, yardımcı için 10 ve çıraklar için 7 kuruş olarak belirlenmişti. (Zafer Toprak, "Fırınlar – Osmanlı Dönemi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, s. 312-313.) 34 yıllık sürede ücretlerdeki artış % 15-40 arasındaydı.
[358] BOA, **ZB.** 383/90. 13 Ağustos 1324. 26 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 325/99. 13 Ağustos 1324. 26 Ağustos 1908.
[359] BOA, **ZB.** 600/116. 21 Eylül 1324. 4 Ekim 1908.
[360] BOA, **DH. MKT.** 2651/5. 13 L 1326. 8 Kasım 1908.

Selanik'teki fırın işçileri de 6 Eylül'de ücret artışı talebiyle grev başlatmış, Selanik Belediye Başkanı'nın çabaları sonucu eylem aynı gün sonlandırılmıştı. Grev sonrası yapılan müzakerelerle birinci sınıf işçilere 18, hamurculara 16, yardımcılara 12 ve çocuk işçilere 6'şar kuruş günlük ücret verilecek şekilde yeni düzenleme yapılmıştı. Bunun dışında işçilerin bir diğer isteği olan fırınlarda ikamet ettikleri yerlerin sağlık şartlarının iyileştirilmesi talebi de kabul edilmişti.[361]

Tuz İşçileri Grevleri

1908 Kasım'ında ücretlerinin artırılması talebiyle Aydın Vilayeti'nde Foça memlehası çalışanları da greve çıkmıştı. İşçiler hemen greve başlamamış, ilk olarak ücret zammına ilişkin taleplerini işverene iletmişti.[362] Talepleri kabul görmeyince de greve başlamışlardı. İşçilerin ücretleri % 32 oranında artırılınca üretim tekrar başlamıştı. Ancak ücret artışının sadece gemilerden ambarlara tuz nakleden işçilere uygulanması nedeniyle, kendilerinin daha ağır şartlarda çalıştığını belirten gemiciler de ücretlerinin artırılmasını istemişti. Ücretleri artırılmayınca da, ikinci bir grev başlamış ve gemiciler de iş bırakmıştı.[363] Tuz ihracının nakliye kesiminde çalışan işçilerin yaptıkları grevle ücretlerinin artırıldığını gören gemici işçiler, bundan etkilenerek greve çıkmışlardı. Tuz işçilerinin başlattığı bu grevde, ücretlerinin artırılması isteği karşılanmayınca, üç kayıkta çalışan işçiler de iş bırakarak grevcilere katılmış ve eylemci işçi sayısı artmıştı. Bu durum tuz ihracatını gittikçe olumsuz etkilemeye başlayınca, Aydın Valiliği İstanbul'a yazdığı yazıyla, Düyun-u Umumiye İdaresi'ne işçilerin ikna edilmesi için duyuruda bulunulmasını istemişti.[364] İşçilerin ücretlerinin artırılması talebinde ısrarcı olmaları ve grevi devam ettirmekteki kararlılıkları, her ton başına aldıkları ücretlerin 3'er kuruş artırılmasıyla sonuçlanmış ve böylece tuz işçilerince yapılan 2. grev de işçilerin istediği şekilde son bulmuştu.[365]

Diğer Gıda İşçisi Grevleri

---

[361] "Selanik-Grevler, **Yeni Asır**, No: 1343, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 2.
[362] BOA, **BEO.** 3419/256401. 29 N 1326. 25 Ekim 1908.
[363] BOA, **BEO**. 3425/256871. 10 L 1326. 5 Kasım 1908.
[364] BOA, **DH. MKT.** 2664/80. 26 L 1326. 21 Kasım 1908.
[365] BOA, **DH. MKT.** 2684/3. 21 ZA 1326. 15 Aralık 1908.

1908 Ağustos'unda Selanik'teki Bira ve Boza Fabrikası işçileri, ücretlerinin artırılması talebiyle greve çıkarken, işçilerin bazı taşkınlıklar yapacağının haber alındığı Polis Müdürlüğü'nce önceden bildirilmekteydi.[366] Grevciler kendilerine katılmayan ve çalışmak isteyen işçileri tehdit ederken, fabrikaya mal almaya gelen kahve ve birahane sahiplerini de silah yoluyla geri göndererek fabrika sahibinin şikâyetlerine neden olmuşlardı. Şirket, grevle ilgili devlete bu hareketleri şikâyet ederken, *işçilerin ücret artış talebi için grev yapmaya hakları olduğunu* teyit etmiş, ancak çalışmak isteyen işçiler ve fabrika müşterilerine karşı saldırılarını ise eleştirmişti.[367] Bira ve Boza Fabrikası işçilerinin bu grevi, eylemin 5. gününde % 30 ücret artışı almalarıyla sonuçlanmış ve işçiler istediklerini elde etmişti.[368] Olympos bira ve buz fabrikası işçilerinin yaklaşık bir ay sonra, 24-25 Eylül'de tekrar grev başlatmaları[369], anlaşma maddelerinin işverence ihlal edildiği ya da işçilerin yeni taleplerle tekrar grev yaptığı anlamına gelmekteydi.

Selanik'te bir diğer grev eylemi, yine ücret artışı talebiyle şekerci kalfaları tarafından yapılırken[370], Eylül ayının başında Alatini un fabrikasının 100 civarında işçisi de grev başlatmıştı.[371] İşçilerin bu eylemine tepki olarak işveren 2 haftalık bir lokavt yapmış, ancak iş bırakma eylemindeki kararlılıkları, işçilerin ücretlerinin 10-11 kuruştan 15 kuruşa çıkarılmasını sağlamıştı.[372] Aynı dönemde İstanbul Unkapanı'ndaki un fabrikası işçileri de, geçmişten kalan alamadıkları ücretleri nedeniyle iş bırakmıştı.[373] İşçilerin iş bırakma tehdidi karşısında 85.000 kuruş civarındaki alacaklarının ödenebilmesi için devlet kaynak arayışına girmişti.[374]

---

[366] BOA, **TFR. I. SL.** 194/19391. 24 B 1326. 21 Ağustos 1908.
[367] BOA, **TFR. I. M.** 22/2117. 24 B 1326. 22 Ağustos 1908.
[368] BOA, **TFR. I. SL.** 195/19410. 12 Ağustos 1324. 25 Ağustos 1908.
[369] Güzel, **a.g.e.**, s. 812.
[370] BOA, **DH. MKT.** 1291/69. 25 Ağustos 1324. 7 Eylül 1908.
[371] BOA, **T. TNF. VRK.** 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908. T. Dosya No: 61.; **Yeni Asır**, No: 1229, 13 Ağustos 1324, 26 Ağustos 1908, s. 2.
[372] Quataert, "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **a.g.e.**, s. 118.
[373] BOA, **BEO.** 3400/254931. 23 Ş 1326. 20 Eylül 1908.
[374] BOA, **BEO.** 3405/255338. 1 N 1326. 27 Eylül 1908.

Makarna fabrikalarında çalışan işçiler de, diğer işçiler gibi ücretlerinin artırılması talebiyle iş bırakmıştı.[375]

Gıda alanında yapılan bir diğer grev, Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi çalışanları tarafından 1908 Ağustos'unda gerçekleştirilmişti. Şirket önünde toplanan işçiler memurları tehdit ederken, idare merkezine girmelerini engellemişlerdi. 18 Ağustos'ta başlayan grev, halkın su ihtiyacını karşılayan stratejik bir şirkette yapıldığı için, su dağıtımının sekteye uğramamasına verilen önem nedeniyle, hemen işçilere nasihatlerde bulunması için yerel yetkililer şirkete gitmişti. Yapılacak nasihatlere rağmen işçilerin işe başlamaması ve çalışanları da engellemesi halinde, bu eyleme önayak olanlardan bir kaçının tutuklanması emredilerek, böylece işçilere gözdağı verilmesi ve işe başlamalarının temini hedeflenmişti.[376] Grevin başladığı gün yapılan nasihatlerin etkili olmasıyla işçiler aynı gün tekrar işe başlamıştı.[377]

6 Eylül günü Selanik sabun fabrikası işçileri,[378] Ağustos ayının 10'unda İzmir'deki incir kutusu imalathanesi işçileri, Eylül ayı sonunda Manastır'daki fırın işçileri ve yine aynı dönemde Midilli'deki sabunhane ve zeytinyağı imalathaneleri işçileri de[379] grev başlatarak gıda alanındaki diğer iş bırakma eylemlerini gerçekleştirmişlerdi.

3.2.2.3. Demiryolları ve Tramvay İşçileri Grevleri

1 Ekim 1922'de, demiryolu işçileri için bir yardımlaşma sandığı kurulması için yayınlanan bir bildiride, demiryolu işçilerinin 1908 yılı ve sonrasında Osmanlı işçi hareketindeki önemine de değinilmişti. Demiryolu ve tren işçilerine dağıtılan bildiride, "*Arkadaşlar! Türkiye işçi ordusunun tarihi birinci sahifesinde seni kaydediyor. Neden mi..? Hürriyetin ilanında en evvel amele cemiyetini kuran sen ve arkadaşlarındı. Sen müstebid, zalim idarenin elinden birçok haklarını kurtarmağa*

---

[375] BOA, **DH. MKT.** 1297/13. 21 Ş 1326. 18 Eylül 1908.
[376] BOA, **ZB.** 621/14. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908.
[377] BOA, **ZB.** 621/17. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908.
[378] "Selanik-Grevler, **Yeni Asır**, No: 1343, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 2.; BOA, **T. TNF. VRK.** 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908. T. Dosya No: 61.
[379] Güzel, **a.g.e.** s. 815.

uğraşırken hiçbir amele teşkilatı, işçi birliği, varlığı yoktu. Bunu meydana sen koydun! En evvel patronuna sen isyan ettin!... Türkiye'de doğup ölen bütün işçi cemiyetleri hep senden örnek aldı…" gibi övgü dolu ifadeler kullanılmıştı.[380] İşçi örgütlenmesi ve eylemlerinde ilk sıralarda yer alan demiryolu işçileri, 1908'de demiryolu hattının geçtiği hemen her bölgede grev yaparak birçok kez işveren ve devletle karşı karşıya gelmişti. Bu eylemleri de, 15 sene sonrasında dahi haklarının teslim edilmesine neden olmaktaydı. Aşağıda imparatorluğun çeşitli bölgelerinde demiryolu ve tramvay işçilerinin 1908'de gerçekleştirdiği bu grevlere değineceğiz.

Aydın Demiryolları İşçileri Grevi

Aydın Demiryolları çalışanları, 31 Ağustos 1908'de, ücret zammı talebiyle greve başlamış[381], Dinar İstasyonu ve Ponta İstasyonu'nda trenlerin hareket etmesini engelleyerek yolculara bilet satmamışlardı. Grevci işçiler, ücretleri aylık 600 kuruştan düşük olanlara % 30 ve 600 kuruştan fazla olanlara ise % 20 oranlarında zam yapılmasını istemişti. Trenler daha sonra işletmenin yabancı mühendisleri eşliğinde greve katılmayan işçiler sayesinde çalıştırılabilmişti. Dahiliye Nezareti yerel yönetime gönderdiği emirde, işçilerin içinden ve dışarıdan grevi teşvik edenlerin ortaya çıkarılmasını istemiş ve eylemi teşvik ve tahriklere bağlamıştı.[382] Grev işçi ve memurların tamamına % 15 ücret zammı verilmesi ve mesai saatlerinde bazı sınırlamalar yapılmasıyla sonlandırılmıştı.[383]

Ancak Aydın ve Dinar mevkilerindeki işçiler, ilgili hatta çalışan yabancı işçileri de kapsayacak şekilde kısa bir süre sonra daha önce kısaltılmış olan çalışma saatlerinin daha da kısaltılması talebiyle 8 Eylül'de tekrar greve başlamıştı.[384] Bu ikinci grevin nasıl sonuçlandığını tespit edemediysek de, 20 gün sonra 3. bir grevin başlatılması, işçilerin beklentilerinin karşılanmadığını göstermekteydi.

---

[380] Mete Tunçay, "Ankara Demiryolcularının 1 Ekim 1922 Tarihli Bir Bildirisi", **Tarih ve Toplum**, S. 57, Eylül 1988, s. 7.
[381] BOA, **BEO.** 3388/254031. 6 Ş 1326. 3 Eylül 1908.
[382] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2791/209. 8 Ş 1326. 5 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2791.
[383] **Servet-i Fünun**, No: 61, 23 Ağustos 1324, 5 Eylül 1908, s. 4.; "Şuunat", **Yeni Asır**, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 3.; BOA, **DH. MKT.** 1285/4. 14 Ş 1326. 11 Eylül 1908.; **Tanin**, No: 38, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 4.
[384] BOA, **BEO.** 3393/254435. 12 Ş 1326. 9 Eylül 1908.

Şirket yönetiminin daha önceki grevlerde verdiği sözleri tutmaması, işçilerin tekrar grev yapmasına neden olmuştu.[385] İşçiler 28 Eylül'de, 1 ay içinde üçüncü grevlerine başlamıştı. İşçilerin iş bırakma eylemlerinin sürekli hale gelmesi ve bölgedeki demiryollarının da devlet açısından önemli olması nedeniyle, ilgili bölgeye bir tabur asker ilave edilmesi kararlaştırılmıştı.[386] İşçilerin bu yeni grevinde şiddet eylemleri de söz konusu olmuştu. Trenleri raydan çıkaran işçiler maddi zarara yol açarken, telgraf tellerini de keserek haberleşmeyi durdurmuşlardı.[387] Aynı zamanda işçiler güvenlik güçlerine karşı da silah kullanmış[388], askerlerin de karşılık vermesi üzerine çıkan çatışmada başından vurulan bir işçi hayatını kaybetmişti.[389] Bir jandarma askerinin de başından yaralandığı olayda, vurularak hayatını kaybeden işçinin İtalyan olması ise olayın önemini daha da artırmış ve olay hemen İtaya Konsolosluğu'na aktarılmıştı.[390] Olayların büyümesi ve grevin tehlikeli bir hal alması, gerektiğinde karaya asker çıkarılarak müdahalede bulunulabilmesi için bir mecidiye kruvazörünün de bölgeye gönderilmesine neden olmuştu.[391]

Tren şirketi, grev nedeniyle ticaret ve ulaşımın durduğunu bildirmiş, bununsa tarım mevsimine denk gelmesi ve Aydın dışında tüm bölgeyi etkilemesi nedeniyle greve önayak olanların cezalandırılmalarını istenmişti. Tren şirketi de işçi isteklerinden ziyade teşvik ve tahrikçilere yoğunlaşmıştı.[392] Grevci işçilerin özellikle bir arkadaşlarının da öldürülmesi sonrası tepkileri şiddetlenmiş, şirket depoları ve istasyonlarının yakılacağına dair birçok ihbar gelmeye başlamıştı. Şiddet dozunun artması sonrası işçi eylemi için Tanin Gazetesi "*meşru bir eylem olan grevin silahlı bir asayiş ihlaline dönüştüğü*" eleştirisinde bulunmuştu. Gazete, devletin acilen gerekli tedbirleri alarak gerek grevci Aydın demiryolu işçilerine, gerekse gelecekte benzer eylemlere başvurabilecek kişilere karşı etkili bir gözdağı verilmesi gerektiğini

---

[385] **Köylü**, No: 16, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 4.
[386] BOA, **BEO.** 3405/255346. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.
[387] "Telgraflar-İzmir 1", **Servet-i Fünun**, No: 109, 20 Eylül 1324, 3 Ekim 1908, s. 4.
[388] BOA, **DH. MKT.** 1307/5. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.
[389] BOA, **DH. MKT.** 2627/54. 14 N 1326. 10 Ekim 1908.
[390] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2799/77. 7 N 1326. 3 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2799.
[391] BOA, **BEO.** 3409/255617. 5 N 1326. 1 Ekim 1908.
[392] BOA, **BEO.** 3405/255347. 2 N 1326. 28 Eylül 1908.

ileri sürmüş ve Dahiliye Nezareti ve şirketle aynı tarafa geçmişti.[393] Grevcilerin artan tepkisi nedeniyle greve katılmayan ve çalışmaya devam eden işçiler de ölüm tehditleri nedeniyle istasyonlardan çıkamayarak mahsur kalmıştı. Olayların büyümesi üzerine, İTC üyesi birkaç kişi ve Enver Paşa bölgeye gelmek zorunda kalmıştı.[394]

Bölgedeki askerler tarafından gözaltına alınarak istasyonlarda hapsedilen işçiler arasında, İzmir'de yayın yapan sosyalist Irgad Gazetesi yazarlarından Mösyö Foncamani de bulunmaktaydı. Bu durum işçilerin grevinin sosyalistler tarafından da desteklendiği ve yönlendirildiğini göstermektedir. Grevci işçilerin tepkisi nedeniyle gözaltına alınan bu kişiler istasyondan çıkarılarak hapishaneye dahi götürülemezken, işçiler diğer istekleri dışında, şirket müdürü ve diğer 8 şubenin müdürü işten çıkarılmadıkça grevi sonlandırmayacaklarını ilan etmişti. İngiliz Elçisi de olaylara müdahil olarak grevcileri sakinleştirmek istese de uğradığı hakaret sonrası geri çekilmişti. Bir işçinin ölümüne sebep olan asker kıtasının komutanı ise görevinden alınarak tutuklanmıştı. Ancak tüm bunlar işçilerin tepkisini dindirememiş, istasyonlardaki incirlerin bozulmasını önlemek için tren çalıştırma teşebbüsleri engellenirken, işçiler develerle taşımacılık yapılmasına dahi izin vermemişti.[395] Bu grev nedeniyle eylemin başlamasından sonra ilk tren, ancak 9 gün sonra hareket edebilmişti. Bu da grevin sonlandırılmasından değil, askerî tedbirler altında, devlet kontrolünde asker nakli yapacak bir trenin çalıştırılabilmesiyle mümkün olabilmişti.[396]

Greve neden olan anlaşmazlık en son şirket yönetiminin işten çıkarmak istediği 47 işçi konusunda takılmıştı. İşçiler arkadaşlarının işten çıkarılmasına karşı çıkarken, şirket de bu kararında ısrar ediyordu. Daha sonra devlet yetkilileri aracılığında süren müzakerelerle orta yol bulunmuş ve taraflar arasında anlaşma sağlanmıştı. İşçiler her ne kadar şirket ve devlet yetkililerinin belirlediği kararlara karşı hoşnutsuz kalsalar da, devlet yetkililerinin yoğun çabaları sonunda ikna olarak grevi sonlandırma kararı almışlardı. 2 hafta süren grevi sonlandıracak kararlara göre;

---

[393] "Aydın Şimendiferinde Grev", **Tanin**, No: 64, 20 Eylül 1324, 3 Ekim 1908, s. 7.
[394] "Aydın'da Ta'til-i Eşgal", **Servet-i Fünun**, No: 113, 23 Eylül 1324, 6 Ekim 1908, s. 4.
[395] **A.e.**
[396] BOA, **DH. MKT.** 2633/30. 22 N 1326. 18 Ekim 1908.

olaylara ön ayak oldukları gerekçesiyle 2 işçi kesin olarak işten çıkarılırken; 4 işçi ikişer ve 2 işçi altışar ay boyunca yarım maaş cezasına çarptırılmış; 4 işçininse başka iş buluncaya kadar maaşlarının devlet tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştı. Kalan 35 işçiyse şirkette çalışmaya devam edecekti. Bu anlaşmayla birlikte taraflar arasındaki uyuşmazlık halledilmiş, trenler de işlemeye başlamıştı.[397]

Şark Şimendiferleri İşçileri Grevi; Üsküp, Dedeağaç, Edirne, Lüleburgaz, Metroviçe, İstanbul İşçileri

Selanik'ten İstanbul'a uzanan demiryollarında yapılan ilk grev, Ağustos ayında Selanik, Üsküp ve Manastır hatlarında çalışan 40 kadar gardıfren[398] tarafından gerçekleştirilmişti. Gardıfrenler şirkete isteklerini bildirdikten sonra cevap beklemeden hemen greve çıkmaları nedeniyle devletin de tepkisini çekmişlerdi.[399] Grev nedeniyle trenlerin işleyişinde yaşanan aksaklık, Selanik istasyonunda nakil için bekleyen 550 askerin de mahsur kalmasına neden olmuştu. Ücret artışı temelli bir işçi eyleminin etkisinin asker nakliyatını engelleyecek dereceye gelmesi, işçilerin grevi sonlandırması için devlet yetkililerinin şirket yönetiminden daha fazla çaba göstermesine neden olmuştu. 25 Ağustos'ta merkez jandarma binbaşı, yüzbaşı, mülazımlar ve çeşitli asker, jandarma ve polisten oluşan kalabalık bir devlet heyeti istasyona gelerek grevcilerle görüşmüş, ücretlerinin artırılacağına dair şirketten söz aldıklarını belirterek gardıfrenleri ikna etmiş ve iş başına dönmelerini sağlamıştı.[400]

23 Ağustos'ta başlayıp 26 Ağustos'ta biten grev,[401] Şark Şimendiferleri İşletmesi'nin Selanik-Manastır kısmında çalışan işçiler tarafından yönetimle yaşanan anlaşmazlık sonucu 28 Ağustos'ta tekrar başlamıştı.[402] Grevci işçiler, kendilerine

---

[397] "Aydın Demiryolu Grevi", **Köylü**, No: 35, 25 Eylül 1324, 8 Ekim1908, s. 2.; "Aydın Şimendifer Kumpanyasının Grevi", **Tanin**, No: 73, 29 Eylül 1324, 12 Ekim 1908, s. 8.
[398] Gardıfren: Trenlerde vagon frenlerini işleten fren görevlisi.
[399] BOA, **DH. MKT.** 1215/45. 11 Ağustos 1324. 24 Ağustos 1908.
[400] BOA, **TFR. I. SL.** 195/19410. 12 Ağustos 1324. 25 Ağustos 1908.
[401] Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1980, s. 51.
[402] "Grev", **Yeni Asır**, No: 1333, 18 Ağustos 1324, 31 Ağustos 1908, s. 3.

katılmayan işçilerin çalışmasına da izin vermiyordu.[403] İlk olarak şirketin Selanik bölgesindeki 50 işçi greve çıkmış, hemen ardından Selanik-Manastır hattı çalışanları da grev başlatmıştı.[404] Trenlerin işleyişindeki sıkıntı nedeniyle Selanik dışında Edirne Vilayeti'nde de nakliye ve ulaşım işlemleri ile ticaret sekteye uğramıştı.[405] Selanik işçilerinin talepleri 500 kuruşa kadar maaş alanlara % 50; 1.000 kuruşa kadar maaş alanlara % 35 ve 1.000 kuruştan fazla maaş alanlara % 15 oranında zam yapılmasıydı.[406] Çalışma saatlerinin kısaltılması, emeklilik sandığı ve sağlık hizmetlerinin yeniden düzenlenmesi de diğer talepleriydi. 2 Eylül'de üçüncü bir işçi grubu, İltisak Hattı çalışanları da grev başlatmıştı. Bu işçilerse 600 kuruşa kadar aylık ücreti olanlara % 15 ve 600 kuruşun üstü için % 10 oranında zam talep etmişler, şirketin % 5 ücret zammı teklifini ise reddetmişlerdi.[407]

Şark Şimendiferleri İşletmesinin Selanik bölgesinde çalışan işçileri tarafından başlatılan bu grev, daha sonra aynı işletmenin İstanbul Yedikule'de ve hattın tamir işleriyle ilgilenen diğer birimlerinde de işçilerin greve başlaması ile etkisini iyice artırmıştı.[408] Yedikule ve Sirkeci'deki demiryolu fabrikalarında çalışan işçilerin 25 Ağustos günü başlattıkları grevlerinde, Zabtiye Nezareti yetkilileri de devreye girerek işçilerle görüşmeler yapmış ve grevlerini sonlandırmalarını istemişti.[409]

Sirkeci fabrikası işçileri, şirketin ücret artışı yapacağı teminatı vermesi üzerine aynı gün grevlerini sonlandırarak tekrar çalışmaya başlamıştı. Yedikule

---

[403] BOA, **TFR. I. A.** 39/3852. 16 Ağustos 1324. 29 Ağustos 1908.; BOA, **DH. MKT. PRK.** 2790/162. 4 Ş 1326. 1 Eylül 1908.
[404] BOA, **T. TNF. VRK.** 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908. T. Dosya No: 61.
[405] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2792/195. 10 Ş 1326. 7 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2792. Demiryolu hattının Selanik bölgesi ekonomisi için önemi, grevin de bölge ticareti açısından olumsuz etkisini artırmaktaydı. Trenlerin işlememesi, yolcu, eşya, mal ve posta ulaşımı dışında üretimin de bölge dışı bağlantısının kesilmesi anlamına gelmekteydi. Grevlerin yapıldığı Ağustos döneminin, Selanik bölgesi ve Tikveş, Toyran, İstromca gibi yerlerden Avrupa ve Sırbistan'a yoğun üzüm ve tarım ürünleri nakliyatı yapıldığı mevsime denk gelmesi, istasyonlarda biriken üzümlerin de çürümesi tehlikesini doğurmuştu. Kosova Vilayeti'nin üretimi ile birlikte her yıl yüzlerce vagon üzüm nakliyatının başlangıç noktası olan Selanik Demiryolu hattında grevlerin sonlandırılması, genel ahali tarafından da ticarî endişelerin yok edilmesi nedeniyle bir sevince neden olmuştu. ("Selanik-Grevler, **Yeni Asır**, No: 1343, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 2.)
[406] "Şuunât", **Yeni Asır**, No: 1334, 19 Ağustos 1324, 1 Eylül 1908, s. 2.
[407] Issawi, **a.g.e.**, s. 52.
[408] BOA, **ZB**. 25/6. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.
[409] "Grev", **Servet-i Fünun**, No: 47, 16 Ağustos 1324, 29 Ağustos 1908, s. 4.

fabrikasının 200 civarında işçisi ise, fabrika yönetiminin ücret artışı taleplerini ısrarla kabul etmemesi üzerine fabrika kapısını kapatmış ve çalışmayı bırakarak diğer çalışmak isteyen işçileri de engellemişlerdi. Fabrikanın Alman direktörünün işçilere silah çekmesi işçilerin tepkisini iyice artırmış, çalışma hürriyetine engel oldukları gerekçesiyle grevcilerden 4'ü polis tarafından gözaltına alınmıştı.[410]

1905-1906 yılında Selanik'te demiryolları ve tren işletmesinde faaliyette bulunan 3 işletmede çalışan işçi ve memur sayısı 2.000 civarında olup, bu sayıya trenlerde hizmetle görevli çalışanlar dahil değildir.[411] 1908 için de çalışan sayısının yaklaşık olarak bu civarda olduğu kabul edilirse, grevi başlatan 50 kadar işçinin, Selanik demiryolu çalışanlarının yalnızca % 2.5'ine denk geldiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla sayısal anlamda düşünüldüğünde grevci sayısı açısından iş bırakan işçilerin azlığı grevi önemsiz gibi göstermektedir. Ancak önceki dönemlerde haklarını koruma veya iyileştirme adına iş bırakma eyleminde bulunmanın ne gibi faydaları olacağıyla ilgili pek fazla tecrübesi olmayan işçiler, 1908'de ise tamamen farklı davranmaktaydı. Şark Demiryolları İşletmesinin Selanik'te 50 işçi tarafından başlatılan bu grevinde olduğu gibi, grev bir kere başlatıldıktan ve işçiler açısından yararlı olabileceği de görüldükten sonra, greve katılım hem aynı bölgede, hem de Selanik-Edirne-İstanbul örneğinde olduğu gibi diğer bölgelerde de destek bulmuş ve kapsamını genişletmişti.

Grev nedeniyle 4 Eylül'de İstanbul'dan Selanik'e trenler gidememiş, bu durum posta nakliyatını da olumsuz etkilemişti.[412] Selanik'te tren işçilerinin greviyle birlikte, iş bırakan demiryolu işçilerinden etkilenen Selanik Tramvay Kumpanyası işçileri de ücret artışı talebi ile greve başlamıştı.[413] Grevin bu şekilde diğer alanlara da yayılmaya başlaması, devlet yetkililerinin de arabuluculuk çalışmalarını yoğunlaştırmasına neden olmuştu. 5 Eylül'de Selanik Belediye Başkanı, grevin Selanik hattı kısmının anlaşma ile neticelendiğini duyurmuş ve arabuluculuk

[410] **Tanin**, No: 29, 16 Ağustos 1324, 29 Ağustos 1908, s. 4.
[411] Peter Hertner, **The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century Until the Outbreak of the First World War**, Sofia, Bulgarian National Bank Discussion Papers, DP/53/2006, 2006, s. 16.
[412] BOA, **TFR. I. M.** 22/2137. 9 Ş 1326. 5 Eylül 1908.
[413] BOA, **DH. MKT.** 1291/69. 25 Ağustos 1324. 7 Eylül 1908.

çabalarının sonuç vermeye başladığını göstermişti.[414] Grev sonrası alınan kararlarla, işçilerin maaşlarına % 15-45 arasında değişen oranlarda zam yapılmıştı.[415] Ancak bu grevin bitişinden yalnızca 2 hafta sonra aşağıda görüleceği üzere aynı işçiler tarafından çok daha büyük bir grev yapılacaktı. Bu da demiryolu işletmesinin grevci işçilere verdiklerinin kağıt üzerinde kaldığını ve gerçekleştirilmediğini gösterecekti. Ayrıca 5 Eylül'de biten grevin en azından devlet ve şirket için de bu tarihte sonlanmadığını da belirtmemiz gerekir. Çünkü grev sonrası şirket ve mahalli yönetim, gelecekte ortaya çıkabilecek grevlere karşı önceden tedbir amacıyla, grevin elebaşlarından olduğu iddiasıyla bazı işçileri fişlemişti. Grevcilerden 5'i Osmanlı ve 1'i Avusturya tebaasından olmak üzere 6 işçi *tehlikeli*; 3 Osmanlı, 1 Avusturya, 1 Belçika ve 1 İngiliz menşeli olmak üzere 6 işçi de *az tehlikeli* olarak belirlenmişti.[416]

1908 grevlerinin bir diğer temel özelliği olan, yapılan grevlerden etkilenerek başka bir işçi grubunca grev başlatılması, Şark Şimendiferlerinin Selanik bölgesi demiryolu işçilerinin grevi sonrasında da görülmekteydi. Şark demiryolları ve Manastır hattında grev yapan işçilerin grevi işçiler lehine sonuçlanınca, bu iyileştirmelerden yararlanmak amacıyla 6 Eylül günü tüm istasyonlardaki telgraf ve ambar memurları da iş bırakarak grev başlatmıştı. Memurların bu grevinin sonlandırılması, 1908 yazında sayısız müzakere ve ikna görüşmeleri yapan Selanik Belediye Başkanı Adil Bey'in çabaları sonrası mümkün olabilmişti. Belediye Başkanı memurlara istekleriyle ilgili 12 gün içinde şirketten bir karar çıkaracağı garantisini vererek trenlerin işleyişini kısa süre için temin edebilmişti.[417]

İşçilerin grevlerle birlikte örgütlenmesi de hız kazanmıştı. Nitekim Şark Şimendiferleri işçileri tarafından ilk örgütlenme hareketi, Bulgaristan Emareti sınırlarındaki hatlarda çalışan işçiler tarafından Filibe'de daha meşrutiyet ilan edilmeden önce yapılmıştı. Ancak grev sonrası meşrutiyetin de sağladığı olumlu ortamla, Eylül ayıyla birlikte Selanik, İstanbul ve Edirne'deki çalışanlar da örgütlenerek kendi aralarında sendikalar kurmuşlardı. Sonradan kurulan bu

[414] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2792/195. 10 Ş 1326. 7 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2792.
[415] "Grevler", **Yeni Asır**, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2.
[416] BOA, **DH. MKT.** 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.
[417] "Selanik-Grevler, **Yeni Asır**, No: 1343, 25 Ağustos 1324, 7 Eylül 1908, s. 2.

sendikalar, Filibe'deki ilk sendikayı merkez kabul ederek onla birleşmişlerdi. Şirket, işçilerin bu şekilde örgütlenmesini engelleyemese de, en azından farklı bölgelerdeki işçi örgütlerinin bir araya gelmesini önlemeye çalışmaktaydı. Bu doğrultuda Filibe, Edirne ve İstanbul'daki örgütleri görmezden gelen şirket, Selanik'te ki sendikayı muhatap almaktaydı. Ancak işçilerin kararlı duruşu sonrası şirket diğer sendikaları da kabul etmek zorunda kalmıştı.[418]

1908 Ağustos ayı sonlarında başlayarak 5 Eylül'e kadar devam Şark Şimendiferleri Selanik hattı çalışanlarının grevinden yalnız 13 gün sonra, aynı şirketi hedef alan çok büyük bir grev daha yapılmıştı. Grev öncesinde çalışanlar Fransızca olarak yazdıkları bir istek listesini şirkete ve İTC'ye vermişlerdi. İşçiler talep listesinde şirketin ücret, terfi ve tayin politikalarında liyakat değil de, yönetime yakınlık ve hemşerilik gibi unsurları ön planda tutmasını eleştirirken, ücretlerinin artırılması, emeklilik sandığının yeniden düzenlenmesi ve çalışma şartlarının iyileştirilmesini talep etmişlerdi. Grev nedeniyle oluşacak kamuoyu tepkisini hafifletmek için de, *aslında biz de grev yapmaktan memnun değiliz, ancak şirket bu politikalarını devam ettirirse grev yapmak zorunda kalacağız…* şeklinde gazetelere duyuru göndermişlerdi. Devlet yönetimi grevi engelleyebilmek için taraflara 2 gün boyunca müzakere yaptırmıştı. Anlaşma sağlanamayınca müzakereleri bizzat yürüten Zabtiye Nazırı grevin kaçınılmaz hale geldiğini belirtmekteydi.[419] Şirket, hayat pahalılığının artması nedeniyle daha önce işçilerden nitelikli olanlara 1'er, vasıfsız olanlara ise yarımşar lira ücret zammı verdiklerini[420], ancak işçilerin yine de zam isteyerek kendilerini zor durumda bıraktığını iddia etmişti. Eğer işçilerin tekliflerini kabul edecek olurlarsa, bunun şirkete 1.700.000 Franklık ek bir maliyet olacağını,[421] kendi hissedarlarına yılda 3 milyon Frank temettü dağıtan bir şirket için bu talebin kabul edilmesinin imkansız olduğunu belirtmişti.[422]

---

[418] "Rumeli Şimendiferleri Memurini", **a.g.e.**
[419] BOA, **DH. EO.** 535/84. 21 Ş 1326. 18 Eylül 1908. DH. EO. Dosya No: 535.; BOA, **ZB.** 622/34. 5 Eylül 1324. 18 Eylül 1908.
[420] BOA, **A. VRK.** 683/61. 22 Ş 1326. 19 Eylül 1908. BEO. A. VRK. Dosya No: 683.
[421] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2796/38. 21 Ş 1326. 18 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2796.
[422] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2796/78. 22 Ş 1326. 19 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2796.

Demiryolu hattında çalışan işçiler dışında, İstanbul Yedikule Fabrikası'ndaki şirket işçileri de yine grev ilan ederek iş bırakmıştı. Grevle birlikte ulaşım ve posta trenlerinin işleyişi tamamen dururken, taşımacılıktaki krizin derecesini azaltabilme adına bir çözüm yöntemi olarak, yetersiz de kalsa, İdare-i Mahsusa öncülüğünde vapur seferleri artırılmış ve deniz taşımacılığı değerlendirilmeye çalışılmıştı.[423] Greve katılımın oldukça geniş olması ve greve maruz kalan Şark şimendiferleri şirketinin yabancı sahipleri nedeniyle grev uluslar arası alanda da merak uyandırmıştı. Viyana'ya ziyarete giden Ahmed Vefik Bey'e Avusturya basını tarafından sorulan sorulardan biri de Şark şimendiferleri şirketi ile ilgili grev hakkındaki görüşleriydi. Vefik Bey soruya, hürriyetin geçerli olduğu bir ülkede işçilerin grev yapma hakkına sahip olduklarını belirterek cevap vermişti.[424]

Tarafların anlaşamaması üzerine 18 Eylül'de başlayan grev, Üsküp, Dedeağaç, Edirne, Lüleburgaz, Metroviçe ve İstanbul hatlarını da kapsayacak şekilde gayet geniş bir alana hitap eden büyük bir grev olmuştu. Üsküp, Metroviçe hatları üzerinde çalışanlar grevi erken sürede bitirmiş, ancak diğer bölgelerde grev devam etmişti.[425] Grev, yine devlet memurlarının yoğun çabaları ve taraflar arasında anlaşma zemini bulunmasını sağlamaları sonrası sonlandırılabilmişti.[426] Ancak grev tüm bölgelerde aynı anda bitmemiş, demiryolu hattının farklı bölgelerinde yapılan ve geniş bir alana yayılan Şark Demiryolları Şirketini hedef alan bu grevler, işçiler tarafından bölgelere göre farklı zamanlarda sonlandırılmıştı. Buna göre Üsküp, Metroviçe hatlarındaki işçilerin grevi kısa sürerken, ücret artışı talepleri yaklaşık 20 gün sonra kabul edilen Dedeağaç hattı çalışanları 11 Ekim'de grevlerine son vermişlerdi.[427]

Rumeli Demiryolları İşçileri Grevleri

---

[423] **Servet-i Fünun**, No: 88, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 4.
[424] "Telgraflar-Viyana 21 Eylül", **Servet-i Fünun**, No: 97, 11 Eylül 1324, 24 Eylül 1908, s. 4.
[425] "Şark Temuryolları Terk-i Eşgal", **Tanin**, No: 50, 6 Eylül 1324, 19 Eylül 1908, s. 7.; BOA, **DH. EO.** 535/85. 22 Ş 1326. 19 Eylül 1908. DH. EO. Dosya No: 535.
Güzel, greve katılan tüm hatlardaki işçi sayısını 3.000 olarak belirtmektedir. (Güzel, **a.g.e.**, s. 814.)
[426] "Şark Demiryolları", **Tanin**, No: 53, 9 Eylül 1324, 22 Eylül 1908, s. 6.
[427] BOA, **T. TNF. VRK.** 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908. T. Dosya No: 61.

Rumeli şimendiferlerinde ilk olarak Edirne'de Ayastefanos ve Makriköy arasındaki Basmahane Köprüsü civarında çalışan işçiler 27 Ağustos'ta grev başlatmıştı.[428] Grevin başlamasının şirket tarafından haber verilmesiyle birlikte devlet işçilere nasihat etmek üzere memurlar ve güvenliği sağlamak üzere askerleri bölgeye göndermişti. İşçiler şirket idaresine verdikleri dilekçe ve talep listelerinin cevabını alıncaya kadar grevi sonlandırmayacaklarını, grev esnasında hiçbir yere saldırmayacaklarını, çalışmak isteyenleri de engellemeyeceklerini belirterek asayişi bozmama güvencesi vermiş, bunun üzerine askerler geri çekilmişti.[429] Grev uzadıkça işçilerin asayişi bozmama güvencesine pek riayet etmedikleri görülmüştü. Hattı kontrol etmek ve işçilerin ücretlerini dağıtmak üzere Ayestefanos ve Makriköy'e gelen memur ve mühendislerin[430] görevlerini yapmaları 21 işçi tarafından engellenmiş ve memurlardan bazıları işçilerin saldırıları sonucu yaralanmıştı.[431]

Rumeli Demiryolları işçilerinin ilk grevi sonlandıktan sonra, şirketle yaşanan anlaşmazlığın tekrar gün yüzüne çıkmasıyla Eylül ayında da bir grev yapılmıştı. Şirketin İstanbul Müdürü 20 Eylül günü işçilere uzlaşma teklif etmiş, ancak zam oranlarını düşük bulan işçiler anlaşmaya yanaşmamıştı. İşçiler tarafından bu teklifin geri çevrilmesi, bunun yanında çalışmak isteyen işçilerin engellenmesi, iki lokomotifin sabote edilerek bozulması ve bazı istasyonların işgali nedeniyle devlet yönetimi de işçilere tepki göstermişti. Çalışma şartlarından memnun olmayanların işten çıkmakta, şirketlerin de çalışmayanların yerlerine yeni işçi istihdam etmekte serbest olduğu belirtilmişti.[432] Grevci işçiler devlet yönetiminin tepkisini çekmemek için de, Harbiye Nezareti'ne iki temsilci göndermiş ve askerî sevkiyat olması halinde greve ara vererek ücretsiz çalışacaklarını bildirmişti. Bu teklif sonrası ilginç bir olay gerçekleşmişti. Bakanlık tarafından memur gönderilerek asker sevkiyatı yapılacağı grevcilere bildirilmişti. İşçilerin bu haber karşısında sevkiyat için hazırlık yapmaya başlamaları üzerine, Harbiye Nezareti durumun sadece bir deneme (*tecrübe*)

---

[428] BOA, **ZB**. 485/75. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.
[429] BOA, **ZB.** 325/115. 18 A 1324. 31 Ağustos 1908.
[430] BOA, **ZB.** 621/116.23 A 1324. 5 Eylül 1908.; BOA, **ZB.** 357/44. 23 A 1324. 5 Eylül 1908.
[431] BOA, **DH. MKT.** 1293/22. 13 Ş 1326. 10 Eylül 1908.; BOA, **ZB.** 621/120. 23 A 1324. 5 Eylül 1908.
[432] BOA, **DH. MKT.** 1284/35. Lef. 33. 7 Eylül 1324. 20 Eylül 1908.

olduğunu belirtmiş ve işçilerin tekliflerinde samimi oldukları görülmüştü.[433] Rumeli demiryolları işçilerinin bu grevinin hangi şartlarda sonlandığına dair süreli yayınlar ve arşiv belgelerinde bir kayda ulaşamadık.

Eskişehir Demiryolu İşçileri Grevi

Eskişehir'de tren istasyonu işçileri de Eylül 1908'de grev yapmış, trenler üç gün boyunca hareket edememişti.[434] Grev nedeniyle ulaşım bir hayli aksamış ve yolcular istasyonda beklemek zorunda kalmıştı.[435] Trenlerin hareket etmemesi istasyonda ellerinde biletleri ile üç gündür bekleyen yolcuların da grevcilere tepki göstermelerine neden olmuştu. Grevden etkilenen 300 kişi adına, Hukuk Cemiyeti azalarından Emin Bey tarafından çeşitli gazetelere telgraflar gönderilerek bu tepki dile getirilmişti. Telgraflarda grevci işçilerin kendi haklarını koruma peşinde olduğu, ancak yapılan eylem nedeniyle aralarında fakir ve zor durumda olan yolcuların da bulunduğu birçok kişinin hukukunun çiğnendiği belirtilerek, grev meselesinde hükümet lakayt davranmakla suçlanmıştı. Yapılan grevin, nakledilmeyi bekleyen tarımsal ürünlerin bozulmasına neden olduğu, işine gitmek isteyen birçok memur ve ticaret erbabı ile çalışanı da mağdur ettiği ifade edilmişti.[436]

Şam Hama Demiryolları İşçilerinin Grevleri

Eylül 1908'de Suriye'de Şam-Hama bölgelerindeki demiryolu hatları ve bu hatların uzantısı olan kısımlarda da işçiler greve başlamış ve 28 Eylül itibariyle trenlerin çalışmasını durdurmuşlardı.[437] İşçiler greve başlamadan önce şirket yönetimine taleplerini iletmiş, bunların kabulü için süre tanımışlar, ancak talepleri kabul edilmeyince iş bırakmışlardı.[438] Grev Beyrut ve Suriye Vilayetleri ile Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nı da kapsayacak şekilde oldukça geniş bir alanı etkilemişti. Demiryolu hattında çalışan işçilerin sadece bir kısmı greve katılmış, işçilerin

---

[433] **Servet-i Fünun**, No: 93, 8 Eylül 1324, 21 Eylül 1908, s. 4.
[434] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2796/80. 23 Ş 1326. 20 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2796.
[435] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2795/13. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2796.
[436] "Grevler ve Netayici", **İkdam Gazetesi**, Numara: 5141, 16 Eylül 1908, s. 1.
[437] BOA, **T. TNF. MKT.** 145/58. 2 N 1326. 28 Eylül 1908. T. TNF. MKT. Dosya No: 145.
[438] BOA, **DH. MKT.** 2619/17. Lef. 1. 15 Eylül 1324. 28 Eylül 1908.; "Ta'til-Eşgal", **Tanin,** No: 61, 17 Eylül 1324, 30 Eylül 1908, s. 8.

tamamını kapsayan bir grev olmamıştı. Ancak grevciler, çalışmak isteyen işçilere engel olurken, şirketin telgraf idaresini basarak haberleşmeyi engellemiş, şirkete ait yakıt ve su depolarına saldırmış ve tüm hatlarda işleyişi durdurmuştu.[439] Grevin ve grevcilerin saldırılarının daha sonra şirketin tazminat talebine yol açabileceğini hesaba katan Ticaret ve Nafia Nezareti, Hazineyi böyle bir sıkıntı ile karşı karşıya bırakmamak için Dahiliye Nezareti'nden güvenlik önlemlerinin artırılmasını istemişti. Grevcilerin işten atılacakları şeklinde ilanlar hazırlanmasıyla işçilerin korkutulması bile teklif edilmişti.[440] Beyrut, Şam ve Hama Demiryolları çalışanları tarafından yapılan bu grev, Beyrut ve Suriye Valilikleri'nin de çabaları sonucu grevin başladığı gün akşamı, yani 28 Eylül'de sonlandırılmıştı.[441] Söz konusu iki valiliğin çalışanlar ve şirket yönetimi arasında grevin sonlandırılmasına yönelik olumlu sonuçlanan aracılık faaliyetleri ve yaptığı görüşmeler, Dahiliye Nezareti tarafından da takdire şayan olarak görülmüştü.[442]

Bu grevden bir gün önce, 27 Eylül'de Şam –Hama Demiryolu hattına yakın bir bölge olan Halep'te de demiryolu işçileri bir grev yapmıştı. Hicaz demiryollarının Halep-Şam hattı üzerinde gerçekleştirilen bu eylem öncesinde, işçiler isteklerini şirkete iletmiş, olumlu cevap alamamaları ile birlikte tüm garlarda servisleri durdurmuş ve greve başlamışlardı. Şirket yönetimi en azından posta hizmetlerinin yerine getirilebilmesini istemiş, bunun için de Avrupalı bazı üst düzey memurlardan lokomotifleri sürmeleri fedakârlığını istemişti. Ancak Avrupalı çalışanlar buna yanaşmamıştı. Grevci işçiler, garlardaki su depolarını boşaltmış, makasları da trenleri

---

[439] BOA, **T. TNF. MKT.** 145/59. 2 N 1326. 28 Eylül 1908. T. TNF. MKT. Dosya No: 145.
[440] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2798/102. 2 N 1326. 28 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2798.
[441] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2799/4. 4 N 1326. 30 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2799
[442] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2800/20. 8 N 1326. 4 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2800.
Beyrut Valisi Şükrü Bey tarafından gönderilen telgrafta, şirket yönetimi ve işçi temsilcileri arasında kendi arabuluculuğunda akşamüstü başlayarak gece saatlerine kadar müzakere yapıldığı ve anlaşma kararı alındığı bildirilmekteydi. (BOA, **DH. MKT.** 2619/17. Lef. 2. 15 Eylül 1324. 28 Eylül 1908.)
Daha sonra yapılan tahkikatta Hacı Raşid Ramazan, Ahmed Ramazan ve Mavnacı Mehmed isimli işçilerin grevin teşvikçileri olduğu belirtilerek bu kişilere dikkat edilmesi gerektiği bildirilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.)

durduracak şekilde ayarlayarak ulaşımı tamamen engellemişlerdi.[443] Yaklaşık bir hafta süren grev, işçi ücretlerinin artırılmasıyla 3 Ekim'de son bulmuştu.[444]

Anadolu Osmanlı Demiryolları İşçileri Grevleri

Osmanlı'da meşrutiyet sonrasında İstanbul'da kurulan ilk sendika tipi örgütlerden birisi, Anadolu Demiryolları İşletmesi işçilerinin kurduğu Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin ve Müstahdemin Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi (AODMCU) olmuştu. İlk işçi örgütlerinden birinin bu şirkette kurulması, bunun yanında oldukça etkili grevler de yapılacak olması, şirketin işçilere sunduğu maddi manevi çalışma şartlarından duyulan rahatsızlıktan kaynaklanmaktaydı. Ücretlerin düşük olmasının yanında, aynı işi yapan yerli ve yabancı işçilere adaletsiz biçimde farklı ücretler ödenmesi, bu durumu şikâyet eden Osmanlı işçilere de kendilerinin Avrupalı işçilerden daha geri olmaları nedeniyle bu uygulamanın sorgulanamayacağı cevabı verilmesi gibi olumsuzluklar, işçiler arasında daha sonra greve dönüşecek bir huzursuzluğu da sürekli büyütmüştü.[445]

Anadolu Osmanlı Demiryolları Şirketi Haydarpaşa İstasyonu çalışanları, meşrutiyetin ilanı sonrasında kurdukları AODMCU öncülüğünde, maddi şartlarının ve barınma yerlerinin düzeltilmesi adına şirket idaresinden bir takım taleplerde bulunmuştu.[446] Dolayısıyla işçiler grev kozlarını kullanmadan önce şirket yönetimine taleplerini iletmiş ve ilk olarak uzlaşma yolunu denemişlerdi.[447] İşçilerin bu hareketliliğini haber alan Alman elçiliği de, şirketin başvurusu sonrası olayın tarafı haline gelmiş ve olası bir greve mahal verilmemesi için devlet nezdinde girişimlerde

---

[443] "Bir Demiryolu Grevi", **Tarih ve Toplum**, C. 1., S. 5, Mayıs 1984, s. 344-345.
[444] BOA, **DH. MKT.** 2622/44. 8 N 1326. 4 Ekim 1908.
[445] Zafer Toprak, "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993, s. 254-255.
Grevci işçiler şirketin bu ayrımcı politikası ve kendilerine verdiği cevabı şu şekilde belirtilmekteydi: *Siz biftek yemeye, şampanya içmeye alışmamışsınız! İhtiyaçlarınız azdır! Ekmek peynir ile geçinebilirsiniz. Binaenaleyh tuvalet masrafınız yoktur. Avrupa memurları kadar maaşa müstehak değilsiniz.* ("Anadolu Şimendiferi", **Tanin**, No: 46, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 3.)
[446] Gavriel Arhangelos, **Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresi'nin İç Yüzü**, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1327/1911, s. 165.
[447] BOA, **ZB.** 621/59. 13 Ağustos 1324. 26 Ağustos 1908.

bulunmuş[448], grevin yönlendiricisi ve organizatörü olan cemiyetle ilgili de sürekli şikâyette bulunmuştu.[449]

Bu talepleri karşısında şirket yönetiminin sessiz kalması üzerine işçiler devlet yetkilileri ile de görüşmüş ve ücretlerinin artırılması ve çalışanların terfi durumlarının yeniden düzenlenmesi ile ilgili isteklerini bildirmişlerdi. Bunun yanında şirket genel müdürü Mösyö Heuguenen'e de tepki göstermişler[450] ve görevini terk etmesini istemişlerdi.[451] İşçiler, Padişah'a, İTC'ye, Deutsch Bank İdaresi'ne ve Anadolu Şimendifer Şirketi Genel Müdürlüğü'ne gönderdikleri telgraflarla da Mösyö Heuguenen'in azlini talep etmiş ve rahatsızlıklarını iletmişlerdi.[452] Devletin işçilere cevabı; Amerika ve Avrupa ülkelerinde de olduğu gibi, terfi işleri veya genel müdürün kim olacağının belirlenmesine, yani yönetim işlerine işçilerin karışmasının mümkün olmadığı, ücretler açısındansa işçi temsilcileri ile şirket yönetiminin görüşerek müzakere etmeleriyle bu sorunun halledilmesi gerektiği yönündeydi.[453] Devletin bu kararı, Haydarpaşa istasyonuna bir beyanname şeklinde asılarak işçilere duyurulmuştu.[454] Devletin müzakere sürecinin işletilmesini ısrarla talep etmesinin arkasında, verilen imtiyazlar edeniyle elinin kolunun bağlı olması yatmaktaydı. Kilometre garantisi ve teminat akçesi yöntemleriyle hattı işletenlerin kârının güvence altına alınmış olması, yapılacak bir grev nedeniyle kayba uğrayan tarafın işverenden ziyade devlet hazinesi olmasına neden olacağı için, devlet yönetimi işçilerin sorunlarının müzakereler ve beraberinde uzlaşma ile çözümlenmesinde ısrar etmekteydi.[455]

İşçiler greve başlamadan önce 33 maddelik bir talep listesi belirlemişlerdi. Bu liste toplu iş sözleşmesi girişimlerinin de ilklerinden biri olmuştur. İşçilerin plansız

---

[448] BOA, **ZB.** 621/74. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908.
[449] BOA, **BEO. A. VRK.** 683/8. 18 Ş 1326. 15 Eylül 1908. BEO. A. VRK. Dosya No: 683.
[450] BOA, **ZB.** 621/84. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 621/85. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908.
[451] BOA, **ZB.** 325/120. 16 A 1324. 29 Ağustos 1908.; "Telgraflar", **İttifak**, No: 22, 25 Ağustos 1324, 6 Eylül 1908, s. 4.
[452] "Anadolu Şimendifer Kumpanyası Direktörü Mösyö Heuguenen'in Azli", **Hürriyet**, No: 15, 16 Ağustos 1324, 29 Ağustos 1908, s. 2.
[453] BOA, **ZB.** 325/132. 19 Ağustos 1324. 1 Eylül 1908.
[454] BOA, **ZB.** 25/6. 17 A 1324. 30 Ağustos 1908.
[455] Toprak, "İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvetkârânesi", **a.g.e.**, s. 46.

değil, bilinçli hareket ettiklerini de gösteren listedeki talepler başlıca şu şekilde sıralanabilir:[456]

- İşçiler her şeyden önce kurdukları sendikanın işveren tarafından tanınmasını istemişlerdi. Talep listesinin ilk maddesini bu istek oluşturmuştu.

- Şube müdürleri ve büyük memurlar dışında kalan tüm memurlara en az 5 lira olacak şekilde birer maaşlık ikramiye verilmesi ve bu ikramiyeden hiçbir kesinti yapılmaması.

- 2.000 kuruşa kadar maaş alan çalışanlar için, 10 yıldan fazla hizmet süresi olanlara 300, 5 yıldan fazla hizmet süresi olanlara 200 ve 5 seneden daha az çalışma süresi olanlara 150 kuruş maaş artışı talep edilmişti. Günlük ücretle çalışanlar içinse; en az 4 sene hizmet süresi olanlara günlük 5 kuruş, diğer tüm memur ve her sınıftan mütehassıs işçilere günlük 4 kuruş, yol işçisi gibi tüm diğer sınıftan işçilereyse günlük 3 kuruş ücret zammı yapılması talep edilmişti.

- Geçici olarak istihdam edilen gardıfren ve işçilere yarım günlük ücret verilmesi usulünün lağv edilmesi.

- Daimi çalışanlar ve muvazzaf memurlar için sınıflar, terfi durumları ve terfiye göre alınacak maaşları belirten bir cetvel hazırlanması ve uygulanması.

- Tayinlerde kayırmacılık ve iltimastan kaçınılarak, liyakat ve iyi ahlakın kriter olarak göz önüne alınması.

- Anadolu Demiryolları memurlarının diğer idare ve şirketlere kabul edilmemesi için şirketin bu idarelerle yaptığı sözleşmelerin feshedilmesi.

- Günlük çalışma saatlerinin sınırlandırılması ve gece işleri için çift yevmiye ödenmesi.

---

[456] Toprak, "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", **a.g.e.**, s. 254-255.; Toprak, "İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvetkârânesi", **a.g.e.**, s. 48-49.

- Pazar gününün hafta tatili olarak kabul edilmesi ve yılda 4 hafta ücretli izin.

- Çalışanların hastane masraflarının şirket tarafından ödenmesi. 5 günden fazla sürecek hastalık sürelerinde günlük ücret verilmeye devam edilmesi ve hasta çalışanların şirket tarafından bedava tedavi ettirilmesi.

Şirket yönetiminin taleplerine cevap vermemesi üzerine,[457] 4 gün önce devlet yetkililerinin kendilerine aksi yöndeki tavsiyeleri ve ikna çabalarına rağmen[458], 14 Eylül 1908'de işçiler genel bir greve başlamıştı.[459] İşçiler greve başlamadan bir gün önce, yarın itibariyle greve başlayacaklarını ve eylemlerinin maddi şartlarla ilgili olduğunu, kesinlikle şirket veya hükümeti hedef almadıklarını belirten bir duyuruyu devlet yetkililerine bildirmişti.[460] Aynı gün şirketin İstanbul'daki çalışanları dışında, diğer bölgelerdeki işçileri de greve başlamıştı. Ankara hattındaki, Hüdavendigar Vilayeti Ertuğrul bölgesindeki, Eskişehir hattındaki, Kütahya bölgesindeki ve Konya hattındaki işçiler de greve başlamıştı.[461]

İstanbul dışındaki işçiler, greve başlarken ve grev esnasında İstanbul'daki işçi örgütü ve grevcilerle de bağlantılı hareket etmişti. Bu doğrultuda örneğin şirketin Ankara hattındaki 34 çalışanı 14 Eylül günü greve başlama emrini, İstanbul Haydarpaşa'daki cemiyet merkezinden almışlar ve iş bırakarak Eskişehir'e gidecek trenin çalışmasını engellemişlerdi.[462] Greve başlayan işçiler, trenleri kendileri çalıştırarak gelirlerine el koyma teşebbüsünde dahi bulunmuşlar, ancak bu teşebbüsleri devletin sert tepkisi sonrası düşüncede kalmıştı.[463] Grevciler, şirketin telgraf merkezlerini de tamamen kendi haberleşmeleri doğrultusunda kullanmaya

---

[457] BOA, **DH. EO.** 535/70. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908. DH. EO. Dosya No: 535.
[458] BOA, **ZB.** 326/37. 28 Ağustos 1324. 10 Eylül 1908.
[459] BOA, **DH. EO.** 535/82. 21 Ş 1326. 18 Eylül 1908. DH. EO. Dosya No: 535.; **İttihad ve Terakki**, No: 18, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 1.; "Anadolu Hattında Ta'til-i Eşgal", **Servet-i Fünun**, No: 81, 2 Eylül 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.
[460] BOA, **ZB**. 622/165. 31 Ağustos 1324. 13 Eylül 1908.
[461] BOA, **T. TNF. VRK.** 61/103. Lef:2, 17 N 1326. 13 Ekim 1908. T. Dosya No: 61.
[462] BOA, **ZB**. 622/5. 1 Eylül 1324. 14 Eylül 1908.
[463] BOA, **ZB.** 622/9. 2 E 1324. 15 Eylül 1908.

başlamış ve şirketin haberleşmelerini yapmamışlardı. Şirket in isteği üzerine telgraf merkezlerinin yönetimine devlet el koymuştu.[464]

Grev esnasında işçilerin temsilcisi olarak hareket eden Adil Bey, kendilerinin de grev yapmaktan memnun olmadıklarını ve tek isteklerinin taleplerinin kabul edilerek durumlarının düzeltilmesi olduğunu belirterek Sadaret'e sıkça müracaat etmekteydi. Grevin uzamasıyla birlikte halk ve kamuoyunun tepkisi de artmaktaydı. Bu tepki de şirket önderliğindeki bazı taraflarca sorunun temeli olarak grev yapan işçilerin gösterilmesiyle bir avantaja dönüştürülmek istenmişti.[465] Şirket idaresi grev karşısında ilk günlerde duruşunu bozmamış, ancak 19 Eylül'de, grevin 5. gününde cemiyetle görüşmeyi ve kanunî çerçevede taleplerini kabul edeceğini dile getirmişti.[466] Şirketle yapılan imtiyaz sözleşmesinin 12. maddesi gereğince işçilerin devleti duruma el koymaya davet etmesi, işletme yönetimini korkutmaya ve işçilerle görüşmeyi kabul etmeye yetmişti. Çünkü bu madde, olağanüstü bir durumda demiryollarına devletin el koymasını öngörmekteydi. Bu ihtimali göz önüne alamayan işletme, alelacele toplanarak işçi cemiyetine taleplerini kabul ettiğini bildirmişti.[467] Bu açıklama sonrası demiryolu hattındaki çeşitli bölgelerde Hüdavendigar Ertuğrul hattından başlayarak grevler sonlandırılmaya başlanmış ve trenler çalışmaya başlanmıştı. Eskişehir istasyonunda ise isteklerinin kabulü sonrası işçiler hükümet konağı önünde sevinç gösterileri yaparak başarılarını kutlamıştı.[468] Ancak Ekim ayında Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun çıkmasıyla birlikte, işletme yönetimi verdiği sözlerden vazgeçmişti. 900 işçi imza toplayarak kendilerine

---

[464] BOA, **ZB.** 622/18. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.
[465] "Ta'til-i Eşgal", **Servet-i Fünun**, No: 83, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 4.
[466] Arhangelos, **a.g.e.**, s. 236-238.
İşçiler sahte imzalı mektuplarla da şirketi tehdit etmekte ve taleplerini kabul ettirmeye çalışmaktaydı. Şirket yönetimine Anadolu Demiryolu Umum Amele Komitesi imzasıyla gönderilen bir mektupta, şirket mühendislerinin seçim sürecine işçilerin de katılmasının sağlanması talep edildikten sonra, işçiler tarafından 1 haftalık grev yapılacağı ve grevin son günü Bilecik Köprüsü'nün de havaya uçurulacağı belirtilmişti. (BOA, **DH. MKT. PRK.** 2781/138. 10 B 1326. 8 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2781.) Bu tehdit şirketin haber vermesiyle devlet tarafından da ciddiye alınmış ve gerek köprü, gerekse demiryolu hattı üzerindeki güvenlik önlemleri artırılarak 13 tünelle 4 köprüye toplam 30 jandarma yerleştirilmişti (BOA, **DH. MKT.** 1215/45. 7 Ağustos 1324. 20 Ağustos 1908.).
[467] Toprak, "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", **a.g.e.**, s. 255.
[468] **Servet-i Fünun**, No: 89, 7 Eylül 1324, 20 Eylül 1908, s. 4.

yardımcı olması amacıyla hükümete durumu bildirmiş, bunun üzerine taraflar arasında toplantı yapılmasına karar verilmişti.[469]

İzmir-Kasaba Demiryolu İşçileri Grevi

Kasaba hattındaki demiryolu işçileri, bölgedeki diğer fabrikaların işçileri ve esnaftan da bazılarının katılımı ile 1908 Eylül ayının hemen başında iş bırakmıştı. Aydın Valisi'nin şirket ve işçi temsilcilerini bir araya getirerek yaptığı uzlaştırma faaliyeti sonrası, şirketin işçilerin taleplerini kabul etmesiyle birlikte 2 Eylül itibariyle grev sonlandırılmıştı.[470] Ancak Kasaba Demiryolu işçileri Eylül ayının ortasında, yeni isteklerle tekrar greve başlamıştı. Dolayısıyla bu grev, şirketin verdiği sözleri tutmamasından ziyade, ilk grevlerinden istediklerini elde eden işçilerin yeni isteklerde bulunmasından kaynaklanmıştı.[471] Grev sona erdikten sonra yapılan tahkikatta, grevin başlamasına neden olan 2'si Müslüman 9'u Gayrimüslim 11 işçinin ismi belirlenmişti.[472] Bu ikinci grevin nasıl sonuçlandığı ya da bu işçilerle ilgili ne gibi tasarrufta bulunulduğuna dair bir kayda ulaşamadık.

Tramvay İşçilerinin Grevleri

Meşrutiyetin ikinci kez ilanı sonrası oluşan özgürlük havası ve grev dalgasından etkilenerek, diğer çalışanlar gibi ücret artışı talebiyle grev yapan bir diğer işçi grubu, 14 Ağustos günü iş bırakan İstanbul tramvay işçileri olmuştu. İşçilerin Sadaret ve İTC'ye verdikleri talep listesinde şu istekler vardı: Ücretlerinin Şirket Şartnamesine uygun olarak ödenmesi (bu düzensiz ve eksik ücret ödenmesinden kaynaklanan bir sıkıntıyı ifade etmekteydi), işçilere yönelik iane sandığına koyulmak üzere kesilen para cezalarının silinmesi (işçiler en ufak hatalarında maruz kaldıkları para cezalarından şikâyet ederek, iane sandığının sermayesinin kendilerinden alınan cezalarla değil, direkt şirket tarafından karşılanmasını talep etmekteydi), atandığı günden itibaren günlük ücretlerini azaltan

---

[469] Arhangelos, **a.g.e.**, s. 255.; Toprak, **a.g.e.**, s. 255.
[470] BOA, **BEO.** 3388/254031. 6 Ş 1326. 3 Eylül 1908.
[471] **Köylü**, No: 16, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 3.
[472] BOA, **DH. MKT.** 2637/23. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.

şirket direktörünün görevinden alınması, Şişli hattı müfettişinin görevinden azledilmesi.[473]

Tramvay işçilerinin bu ilk grevi, İTC yönetiminin de sakinleştirme çabaları sonrası kısa süre içinde bitirilmişti.[474] Ancak şirketin ücretleri artıracağına yönelik verdiği sözlerini tutmaması nedeniyle[475], bir ay sonra 15 Eylül 1908 günü İstanbul Tramvay Şirketi çalışanları tekrar iş bırakmıştı.[476] Şişli bölgesindeki işçiler tramvayları işgal ederek çalışmasını engellemiş, ancak güvenlik güçlerinin müdahalesiyle dağıtılmışlardı.[477] İşçiler, şirket yönetimi ve direktörü aleyhinde bazı şikâyet ve talepleri içeren bir dilekçeyi de devlet makamlarına sunmuşlardı. Anlaşma şartlarını uygulamayan ve kendilerini mağdur eden şirket direktörü Mösyö Perikadis'in görevinden alınmaması halinde grevlerini de sonlandırmayacaklarını bildirmişlerdi.[478] Dersaadet Tramvay Şirketi'nin Şişli hattında çalışan işçilerin 20 Aralık'ta da bir grev yaptıkları göz önüne alınırsa,[479] işçi ve işveren tarafları arasındaki anlaşmazlığın bir türlü çözülemediği görülmektedir.

Selanik tramvayları çalışanları da ücret artışı talebiyle Ağustos ayında grev başlatmış, şirketle işçilerin anlaşması üzerine eylem işçiler için olumlu bir şekilde sona ermişti. Ancak şirketin bu kararlara uymaması nedeniyle, Eylül ayının başında tramvay işçileri tekrar grev ilan etmişti. Çalışmayı reddeden işçilerle Vilayet Polis Müdürü görüşme yapmış ve işçilerin ikna olması sonrası 2 saat süren bu ikinci grev geçici bir süre için durdurulmuştu. Polis Müdürü Azmi Bey, işçilerden çalışmaya devam etmelerini, kendisinin şirketle görüşerek 2 gün içinde sorunlarını çözeceğini belirterek işçileri ikna etmişti.[480] Bu çabalar muhtemelen sonuçsuz kalmıştır ki, tramvay işçileri kısa süre sonra üçüncü grevlerini başlatmıştı. 50 kadar tramvay

---

[473] "Tramvay Arabacı ve Kondüktörler", **Tanin**, No: 14, 1 Ağustos 1324, 14 Ağustos 1908, s. 3.
[474] **İttihad ve Terakki**, No: 5, 3 Ağustos 1324, 16 Ağustos 1908, s. 2.; **Servet-i Fünun**, No: 21, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 4.
[475] **Servet-i Fünun**, No: 82-30, 2 Ağustos 1324, 15 Eylül 1908, s. 4.
[476] BOA, **BEO. A. VRK.** 683/30. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908. BEO. A. VRK. Dosya No: 683.
[477] BOA, **ZB.** 622/6. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.
[478] BOA, **DH. MKT.** 2614/12. Lef. 1. 2 Eylül 1324. 15 Eylül 1908.; BOA, **ZB.** 364/87. 6 E 1324. 19 Eylül 1908.
[479] Güzel, **a.g.e.**, s. 815.
[480] **İttihad ve Terakki**, No: 28, 25 Eylül 1324, 8 Eylül 1908.

işçisinin başlattığı bu grev sonrası, şirket çalışma saatlerini % 20 oranında azaltmış, günlük 10 saatten fazla çalışacak işçilere fazla ücret vermeyi kabul etmiş, bunun yanında ücretlere de % 20 oranında zam yapmış ve grev böylece sona ermişti.[481] İzmir-Göztepe tramvay Şirketi işçileri de ilki Ağustos ayında, ikincisiyse 5-9 Eylül arasında olacak şekilde 2 grev yapmıştı.[482]

3.2.2.4. Denizcilik (Gemicilik) Sektöründe Grevler

Bahriye Nezareti'ne bağlı Tersane-i Amire ve İdare-i Mahsusa, gerek meşrutiyetten önce, gerekse sonra, ödenmeyen ücretler nedeniyle sık sık iş bırakmanın gerçekleştirildiği işletmelerdi. İşçi eylemleri açısından öne çıktığını belirttiğimiz bu iki kurumda, meşrutiyetin ilanından çok kısa bir süre sonra da çalışanlar içeride kalan ücretler nedeniyle grev yapmıştı. Özellikle Tersane-i Amire'de yapılan iş bırakma eylemini, sadece meşrutiyetin getirdiği özgürlük havasından destek alan işçilerin greve çıkması olarak nitelemek yanlış olacaktır. Çünkü meşrutiyetin ilanından önce, 21 Temmuz tarihli bir kayıttan işçiler ve ustaların ödenmeyen haftalıkları nedeniyle rahatsız oldukları ve sık sık şikâyette bulundukları anlaşılmaktaydı.[483] 3.000 lira civarında ücret alacağı olan İdare-i Mahsusa ve 2.000 lira civarında alacağı olan Tersane-i Amire işçileri, daha sonra iş bırakarak 21 Temmuz günü odacı ve memurları darp etmiş, İdare-i Mahsusa Meclis Reisini de bir kamarada rehin almışlardı. İşçilerin bu eylemine karşı güvenlik güçleri müdahale ederek olayların önüne geçmiş, ücretlerin ödenebilmesi için de acil kaynak yaratılması kararı alınmıştı.[484] İdare-i Mahsusa işçileri, anlaşmazlığın sonlandırılamaması nedeniyle 31 Temmuz'da da iş bırakmış, ancak bu grevleri sadece birkaç saat süren oldukça kısa bir eylem olmuştu.[485]

İdare-i Mahsusa'da işçilerin ücret artışı talebi dışında, direkt kurumun yönetimine ilişkin bir reform yapılması talepleri de vardı. Buna yönelik olarak da

---

[481] "Grevler", **Yeni Asır**, No: 1347, 21 Ağustos 1324, 13 Eylül 1908, s. 2.
[482] Güzel, **a.g.e.**, s. 812-813.
[483] BOA, **BEO.** 3361/252064. 22 C 1326. 22 Temmuz 1908.
[484] BOA, **BEO.** 3373/252924. 14 B 1326. 12 Ağustos 1908.
[485] Güzel, **a.g.e.**, s. 811.

işçiler bir layiha hazırlayarak Bahriye Nezareti'ne sunmuşlar, verdikleri süre içinde kabul edilmemesi halinde de grev yapacakları tehdidinde bulunmuşlardı.[486] İşçilerin İdare-i Mahsusa'nın Bahriye Nezaretinden ayrılması ve daha verimli çalışan müstakil bir yapıya sahip olmasını talep ettikleri görülmekteydi. İdare-i Mahsusa Müdürü'nün, işçilerin beyanatı sonrası Babıali tarafından görüşmeye çağrılması ve yapısal değişiklikler yapılacağının işçilere tebliğ edilmesi ise, çalışanların kamuoyu oluşturma yetkinliği kazandığını da göstermekteydi.[487]

Denizcilik sektörünün İstanbul'da faaliyet gösteren bir diğer kurumu olan Şirket-i Hayriye işçileri de 1908 grev dalgasına katılmıştı. İlk olarak 24 Eylül günü işçilerin başlattıkları grevde[488], şirketin Hasköy fabrikası çalışanları ellerinde bayraklarla gösteri yaparak Sadaret'e gitmiş, şirket merkezine yürüme teşebbüsleriyse güvenlik güçlerinin müdahalesiyle engellenmişti. Zabtiye Nezareti'nin işçileri engellemek için üç bölük asker yardımı talep etmesi ve askerlerin sevk edildikten sonra hiçbir iş çıkmadan geri gitmeleri basında da tepki görmüş ve Zabtiye Nezareti eleştirilmişti.[489] Çalışanların bu ilk grevinin nasıl sonuçlandığı tespit edilemediyse de, Ekim ayının başında tekrar greve çıkılması, çalışanların memnuniyetsizliğini yansıtmaktaydı.[490] Bu ikinci grev, işçiler ve işveren temsilcilerinin müzakereleri sonucu anlaşmayla sorunsuz bitmişti.[491]

Şirket-i Hayriye'nin Selanik ile Katrin arasında eşya ve yolcu nakliyatı yapan vapurlarında çalışan mürettebat da Eylül ayının ortalarında bir grev yapmıştı. Grev ücretlere % 5 zam yapılmasıyla sonuçlanmıştı.[492] Selanik tersanesinde çalışan 800 işçi Ağustos ayında,[493] İzmir'de deniz taşımacılığı yapan Hamidiye Vapur Kumpanyası işçileri de ücret artışı talebiyle 11 Eylül'de iş bırakmışlardı. Grevciler,

---

[486] BOA, **DH. MKT.** 1295/19. 19 Ş 1326. 16 Eylül 1908.
[487] "İdare-i Mahsusa", **Servet-i Fünun**, No: 83, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 3.
Güzel, İdare-i Mahsusa işçilerinin 17 Eylül'de bir grev yaptıklarını belirtmektedir. (Güzel, **a.g.e.**, s. 814.) Ancak işçilerin söz konusu bu eylemi, devlet yönetiminin isteklerini dikkate alacağını belirtmesiyle greve dönüşmeyen bir eylem olarak kalmıştı.
[488] "Şirket-i Hayriye", **Tanin**, No: 56, 12 Eylül 1324, 25 Eylül 1908, s. 7.
[489] **Servet-i Fünun**, No: 99, 12 Eylül 1324, 25 Eylül 1908, s. 4.
[490] BOA, **ZB.** 486/86. 22 E 1324. 5 Ekim 1908.
[491] BOA, **ZB.** 486/86. 22 E 1324. 5 Ekim 1908.
[492] "Şuunat", **Yeni Asır**, No: 1350, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 2.
[493] Güzel, **a.g.e.**, s. 813.

500 kuruşa kadar aylık ücret alanlara % 20, 500 kuruş üstündekilere ise % 15 zam talep etmişti. Grev, müzakerelerin olumlu sonuçlanmasıyla 12 Eylül'de sonlandırılmış ve vapurlar tekrar çalışmaya başlamıştı.[494]

3.2.2.5. Rıhtım, Dok ve Antrepo İşçileri Grevleri (Liman İşçileri ve Hamallar)

İstanbul, İzmir, Selanik, Beyrut gibi Osmanlı'nın liman şehirlerinde hamal sayısı da ticarî hareketlilikle doğru orantılı olarak çok fazlaydı. Hamallar, yukarıda görüldüğü gibi boykot dönemlerinde adından oldukça sık söz ettirirken, liman ve rıhtımların şirketlere imtiyazla verilmesi sonrasında da işlerini kaybetmemek için çeşitli eylemlerde bulunmuşlardı. Bunun dışında aşağıda görüleceği üzere çeşitli dönemlerde ücretlerinin artırılması talebiyle grev yapmaları, şehir ve limanlarda ekonomik işleyişi de kilitleyebilmekteydi.[495]

İstanbul Liman ve Rıhtımlarında Hamalların Grevleri

Meşrutiyetin ilanı sonrası ilk olarak İstanbul'da iki ayrı rıhtımda hamallarca iki ayrı grev başlatılmıştı. 12 Ağustos 1908'de başlayan bu grevlerin ilki Galata Rıhtımı'nda çalışan hamallar ve diğer işçiler tarafından[496], ikincisi ise Haydarpaşa Rıhtımı'nda çalışan hamallar tarafından gerçekleştirilmişti.[497] Galata ve Haydarpaşa rıhtımlarında çalışan kömür hamalları dışında, şilep ve posta vapurlarından ticarî eşya taşıyan hamallar ve mavnacılar da iş bırakarak grev yapan 3. işçi grubunu oluşturmuştu.[498] Hamalların iş bırakma sebebi, ücretlerinin artırılması, iş saatlerinin kısaltılması ve gece çalışmalarında daha fazla ücret ödenmesi istekleriydi. Grevciler

---

[494] **Köylü**, No: 16, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 3.
[495] Osmanlı'da İstanbul özelinde hamallara yönelik idarî ve toplumsal düzenlemeler, hamalların toplumsal yapı içindeki yerleri, sayıları, dinî ve etnik ayrımları, sosyal yapı içindeki yerleri ve devletle ilişkileri ile ilgili olarak birincil kaynaklardan yararlanarak yapılan bir çalışma için bkz. Nejdet Ertuğ, **Osmanlı Döneminde İstanbul Hamalları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.
[496] BOA, **ZB.** 325/15. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.
[497] BOA, **DH. MKT.** 1279/75. 15 B 1326. 13 Ağustos 1908.
[498] BOA, **ZB.** 485/20.30 T 1324. 12 Ağustos 1908.

greve katılmayan hamalları da engellemişti. Bu durum basında çalışma hürriyetinin sağlanması için hükümetin göreve çağrılmasına neden olmuştu.[499]

Devletin iş bırakma haberini aldığı anda ilk tedbiri, hamalların vapur acentelerine saldırması veya diğer olumsuz hareketlerde bulunması ihtimaline karşı grev bölgelerindeki güvenlik güçlerinin sayısının artırılması olmuştu.[500] Bölgeye giden memurların, hamalların nasihatlerini dinlemediğini ve *laf anlamaz takımından* olduğu yönünde raporlar yazması sonrası, grevcilerin şiddet eylemlerine başvurması halinde askere silah kullanma izni verilmişti.[501] Grevcilerin öncelikli hedefinin yabancı acente ve tüccarlar olması, devletin olası bir şiddet eylemi halinde elçilikler aracılığıyla grevin siyasî bir sorun haline gelmesinden de korkmasına ve bu nedenle silah kullanılması gibi sert tedbirlere izin vermesine neden olmuştu.[502]

Hamallar taşıma ücretlerinin artırılmasını talep ederek iş bırakmış, yaklaşık 1 hafta süren grev sonrası 20 Ağustos'ta Liman İdaresi aracılığında işçiler ve kömür nakleden vapur şirketleri yetkilileri arasında müzakere yapılmıştı. Görüşmelerden ücretlerin yükseltilmesi doğrultusunda çıkan karar sonrası, 21 Ağustos'tan itibaren hamallar tekrar işbaşı yapma kararı almıştı. Gündüzleri kömürün tonunun 100 paraya, geceleri ise 3,5 kuruşa taşınmasına karar verilmişti. İşçiler bu kararı kabul ettikten sonra, bir daha iş bırakmayacaklarına yemin ederek tekrar iş başı yapmıştı.[503] Grev bu şekilde olumlu sonuçlansa da devlet, hamalların bu iş bırakma eyleminin

---

[499] **Tanin**, No: 14, 1 Ağustos 1324, 14 Ağustos 1908, s. 4.; BOA, **ZB.** 313/62. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.
Hamalların grev esnasında eylemlerine katılmayan ve çalışmaya devam etmek isteyen diğer meslektaşlarını bu şekilde engellemesi ilginç bir olaya da neden olmuştu. Avusturya Elçiliği'nin Avusturya gemileri için çalıştırdığı Hırvat hamallar, Türk hamalların kendilerine engel olduğu gerekçesiyle çalışmayı reddetmişti. Elçiliğin başvurusu üzerine bu Hırvat hamalların nezaretine Osmanlı askerleri verilmişti. Ancak herhangi bir engel olmamasına rağmen Hırvat hamalların yine de çalışmaması, bu durumu bir bahane olarak kullandıklarını göstermişti. Bu da grevci işçilerin çalışmak isteyen diğer işçileri engellemesinin, çalışmamak isteyen işçiler tarafından da kendi çıkarlarına yönelik kullanılabildiğini ve grevin etkisinin yersiz sebeplerle artabildiğini göstermekteydi. ("Avusturyalı Amelenin Ta'til-i Eşgali", **Tanin**, No: 16, 3 Ağustos 1324, 16 Ağustos 1908, s. 3.)
[500] BOA, **ZB.** 383/83. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.; **Servet-i Fünun**, No: 19, 31 Temmuz 1324, 13 Ağustos 1908, s. 4.
[501] BOA, **ZB.** 352/116. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.
[502] BOA, **DH. MKT.** 1280/72. 15 B 1326. 13 Ağustos 1908.; **İttihad ve Terakki**, No: 5, 3 Ağustos 1324, 16 Ağustos 1908, s. 2.
[503] **İttifak**, No: 6, 9 Ağustos 1324, 22 Ağustos 1908, s. 4.

sorumluları ve teşvikçilerinin peşini bırakmamıştı. Bu doğrultuda ismi belirlenen 22 hamalla ilgili tahkikat başlatılmıştı.[504]

Yukarıda bahsedilen hamal gruplarının grevleri devam ederken, şehrin diğer bölgelerindeki farklı hamal grupları tarafından da grevler başlatılmıştı. Bunlardan ticarî eşya taşıyan vapurlarla gümrük arasında taşımacılık yapan bir hamal grubu 19 Ağustos günü grev başlatmış, ancak aynı gün devlet yetkililerinin sorunlarını çözme sözü vermesiyle grevlerini sonlandırmışlardı.[505] Yine hamallar tarafından bir diğer iş bırakma eylemi 20 Ağustos günü İstanbul Rıhtımı'nda gerçekleştirilmişti. Limanda gemilerden mal indirilmesi ve yüklenmesi işlemlerini engelleyerek ticareti sekteye uğratan bu hamal grubuna devletin tepkisi daha sert olmuştu. Grevci hamallardan 10'u tutuklanırken, diğerlerine de *şiddetli* nasihatler yapılması sonrası aynı gün grevciler iş başı yapmıştı.[506] Aynı rıhtımdaki kayıkçıların da iş bırakacakları haber alınmış, bunun üzerine uyarılar sonrası kayıkçılar bu fikirlerinden vazgeçirilmişti.[507]

Ancak devletin tüm bu çabalarına rağmen, Eylül ayında İstanbul hamallarının grevleri daha da şiddetlenerek devam edecekti. Hamalların bu eylemlerine karşı devletin karşılığı da sertleşince birçok hamal güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası tutuklanmıştı.[508] 10 gün kadar tutuklu kalan hamallar kefalete bağlanıp kendilerinden teminat alındıktan sonra tahliye edilmişler, ancak kısa süre içinde tekrar şirkete saldırıda bulunmaları nedeniyle işletme direktörü tarafından devlete şikâyet edilmişlerdi.[509] Bu durum, 1908 sonrası Osmanlı'da yapılan grev eylemleri ve işçi hareketlerinin de genel bir karakteri olup, işçi ve işveren arasındaki sorunların süreklilik kazanmasına işaret etmekteydi.

Yabancı mallar ve meyve gümrüğünde çalışan hamallar da diğer meslektaşlarının yolundan giderek, Ağustos ayı sonlarında parça başına taşıma ücretinin 20 paraya çıkarılması talebiyle greve başlamıştı. Grevciler karşısında

---

[504] BOA, **ZB.** 59/12. 7 A 1324. 20 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 485/49. 9 A 1324. 22 Ağustos 1908.
[505] BOA, **ZB.** 371/55. 6 A 1324. 19 Ağustos 1908.
[506] "Ta'til-i Eşgal", **Tanin**, No: 20, 7 Ağustos 1324, 20 Ağustos 1908, s. 4.
[507] **Servet-i Fünun**, No: 29, 7 Ağustos 1324, 20 Ağustos 1908, s. 4.
[508] BOA, **ZB.** 326/154. 25 Eylül 1324. 8 Ekim 1908.
[509] BOA, **ZB.** 327/43. 9 TE 1324. 22 Ekim 1908.

şirketin cari ücretten çalışmayı kabul eden yeni hamallar işe alması, devletin de bu yeni hamalların çalışmasını engellemeye yönelik müdahalelere karşı güvenlik gücü sayısını artırması, meyve gümrüğü hamallarının eyleminin etkisini bir hayli azaltmıştı.[510] Kadıköy ve Üsküdar Gaz Şirketi için rıhtım ile vapurlar arasında mavnayla kömür taşıyan hamallar da, 27 Ağustos günü ton başına aldıkları taşıma ücretinin artırılması talebiyle (şirket bu talep için fahiş bir ücret artışı diyerek tepki göstermekteydi) iş bırakarak grev başlatmıştı. Hamallar ton başına taşıma ücretlerinin 3'ten 6 kuruşa çıkarılmasını talep etmişti. 5 gün süren grev, hamallara durumlarının düzeltileceğine dair söz verilmesiyle 1 Eylül'de sonlandırılmıştı.[511]

İzmir Limanı Hamallarının Grevleri

1908'de yaptıkları bir işçi eyleminden en yüksek ücret artışıyla ayrılan hamallar, İzmir Limanı'nda taşımacılık yapanlardı. 11 Ağustos'ta % 100'ü aşan bir zam talebiyle başlayan grev, hamalların günlük ücretlerinin 22 kuruşa çıkarılmasıyla birlikte sonlanmıştı.[512] Grevden önce 12 saat çalışan ve günlük 0.88 dolar kazanan işçilerin, grevden sonra çalışma saatleri günlük 8 saate inmiş, günlük ücretleriyse 1.22 dolara çıkmıştı. Çalışma saatlerindeki düşüş de dikkate alındığında, 3 gün süren ve 14 Ağustos'ta biten grevde işçilerin % 100 civarında bir zam aldığı ve hedeflerine ulaştıkları görülmekteydi.[513]

Beyrut Limanı Hamallarının Grevleri

Beyrut liman ve rıhtımında çalışan hamallar, liman ve rıhtım şirketinin dışarıdan getirdiği ve istihdam ettiği hamallara günlük 1'er mecidiye yevmiye vermesi sebebi ile Ağustos ayında ücret artışı talebinde bulunmuşlardı. Talep kabul edilmeyince grev başlamış, şirket de grevcilerin yerine başka hamallar istihdam edeceğini duyurmuştu. Hamalların liman ve rıhtımlara saldırması üzerine, ticarî işleyişin zarar görmesini engellemek ve depolardaki malları korumak için bölgeye

[510] BOA, **ZB.** 485/59. 11 A 1324. 24 Ağustos 1908.; BOA, **ZB.** 54/20. 12 Ağustos 1324. 25 Ağustos 1908.
[511] BOA, **ZB.** 56/76. 19 Ağustos 1324. 1 Eylül 1908.
[512] **Millet**, No: 12, 19 B 1326, 3 Ağustos 1324, s. 2.
[513] Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, s. 192.

güvenlik güçleri sevk edilmişti. İmtiyaz sahibi şirket ve genel müdürünün yabancı olması, müdürün Beyrut'ta bulunmaması nedeniyle grevcilerin taleplerine cevap verilemiyordu. İşçiler, müdürün 15 güne kadar Beyrut'a geleceği ve talepleriyle ilgili müzakere yapacağının bildirilmesiyle sakinleşmişti.[514] Ancak tekrar çalışmak isteyen bazı hamallara şirket müdürlüğünün çalışma izni vermemesi, hamallar için iş kaybı gibi bir tehlike doğurmuştu[515], ki aşağıda görüleceği üzere iş güvencesi sağlanması bu grevin en önemli amaçlarından biriydi.

Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından yapılan araştırmada, hamalların grev yapma sebebinin salt bir ücret artışından ziyade, çeşitli iş güvencesi taleplerine de dayandığı görülmekteydi. Bakanlık, hamalların ücret artışı yanında, hamalların seçilmesi, tayinleri ve azil işlemlerinin net olarak belirlenmesi, yevmiye karşılığı mı yoksa maaş karşılığında mı çalışacaklarının kesinleştirilmesi ve hamal sayısının sınırlandırılması gibi taleplerin de grevin diğer nedenleri arasında olduğunu belirtmişti. Şirketle yapılan imtiyaz sözleşmesinde bu konularla ilgili net olmayan ve *şirket tarafından gerekli sayı belirlenecektir* şeklinde muğlak ifadelerin yer alması, şirket yönetiminin keyfî davranışlarına, hamallarınsa her an işten atılabilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmalarına neden olmuştu.[516] Greve çıkan hamallar çalışmayarak, çalışanları da engelleyerek şirketi sıkıştırmayı amaçlarken, devlet yönetimine de dilekçeler göndermiş ve iş güvencelerine yönelik tedbirler alınmasını talep etmişlerdi.[517]

1908 yılında yapılan grevlerin temel bir özelliği kısa süreli olması ve grevci işçilerin grev bittikten kısa bir süre sonra tekrar yeni bir greve başlamalarıydı. Bu durum Beyrut limanında çalışan hamallar için de geçerli olmuştu. İlk grevin sonlanmasından yaklaşık 1 ay sonra, Ekim 1908'de hamallar tekrar greve çıkmıştı.[518] Hamalların grevinin Beyrut'taki sosyalistler ve sendikaların tahriklerinden kaynaklandığını ileri süren şirket, imtiyaz sözleşmesi hükümlerine göre hamalların

[514] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2788/93. 29 B 1326. 27 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2788.
[515] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2789/124. 2 Ş 1326. 30 Ağustos 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2789.
[516] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2791/26. 5 Ş 1326. 2 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2791.; BOA, **DH. MKT.** 1289/4. 6 Ş 136. 3 Eylül 1908.
[517] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2792/51. 9 Ş 1326. 6 Eylül 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2792.
[518] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2802/91. 19 N 1326. 15 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No 2802.

devlete vergi vermemek ve şirkete vermeleri gereken hizmet bedelini ödememek için grev yaptığını ileri sürmüştü.[519] Hamal ve mavnacıların bu grevinde, Beyrut Vali'sinin taraflar arasında yaptığı arabuluculuk faaliyetleri olumlu sonuç vermişti. Müzakereler hamalların da memnun ayrılmasıyla sonuçlanmış, belirli hakları düzeltilen işçi temsilcileri bir daha şirket ve tüccarlarla, ticaretin işleyişine zarar vermeyeceklerine dair söz vermişlerdi.[520]

Diğer Limanlar

Ağustos sonunda (29 veya 30 Ağustos) Edirne Vilayeti'ne bağlı Dedeağaç limanındaki liman işçileri bir grev başlatmışsa da, devlet görevlilerinin nasihatleri sonrası kısa süre içinde eylem sonlandırılmış ve işçilerin durumunda küçük bir düzeltmeye gidilmişti.[521] Kasım 1908'de bir diğer grev, Hüdavendigar Vilayeti Edremit'te Akçay İskelesi'nde gemilere maden yükleme işinde çalışan işçiler tarafından gerçekleştirilmişti. Greve katılmayan işçilerin çalışması da engellendiği gerekçesiyle güvenlik güçleri müdahale etmiş ve bazı işçiler tutuklanmıştı. Grevde bu müdahale sonrası sona ermiş ve işçilerin amaçlarına ulaşamadığı bir eylem olmuştu.[522] Selanik Limanı'nda 800 kadar hamal Ağustos başında, Midilli Limanı'nda ise Ağustos ve Eylül aylarında hamallar grevler yapmıştı.[523]

3.2.2.6. Tekstil Sektöründe Grevler

1908 öncesinde de daha önce gördüğümüz gibi çok sayıda iş bırakma eylemi gerçekleştiren tekstil işçileri, 1908 yazında da çalışma şartlarının iyileştirilmesi amacıyla grevler yapmıştı. İzmir, Selanik, Bursa, İstanbul ve Sivas gibi bölgelerde işçiler başta ücret artışı ve çalışma saatlerinin azaltılması olmak üzere taleplerini grev yaparak elde etmeyi hedeflemişti.

---

[519] BOA, **DH. MKT.** 2648/3. 22 TE 1324. 4 Kasım 1908.
[520] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2803/106. 29 N 1326. 25 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2803.
[521] **Servet-i Fünun**, No: 52-15, 18 Ağustos 1324, 31 Ağustos 1908, s. 4.
[522] BOA, **DH. MKT.** 2660/96. 22 L 1326. 17 Kasım 1908.
[523] Güzel, **a.g.e.**, s. 812-814.

Ağustos ayının 20'sinde İzmir'de Murtakiye mahallesinde bulunan Şark Halı Kumpanyası işçileri ücret artışı talebiyle grev başlatmıştı. Şirket, greve çıkan işçiler yerine yeni işçiler istihdam ederek üretime devam etmek istemişse de, grevci işçilerin engellemesiyle bu hedefini gerçekleştirememişti. Şirketin yeni istihdam ettiği işçiler daha sonra güvenlik güçleri nezaretinde fabrikaya sokulmaya çalışılmış, ancak grevci işçiler, eşleri ve çocuklarından oluşan 300-400 kişilik bir kalabalığın saldırısı söz konusu olmuştu. Civardaki vatandaşlardan da grevci işçilere destek olmak için gelenlerden birinin yaraladığı bir asker 3 gün sonra vefat etmişti. Böylece işçilerin ücret artışı gibi bir istekle başlattıkları grev ölümle sonuçlanan bir şiddet eylemi haline gelmişti.[524] Grevin nasıl sonuçlandığına dair bir bilgiye ulaşamadık, ancak olayların bu seviyeye ulaşması, muhtemelen grevcilerin eylemlerine izin verilmemesiyle sonuçlanmıştı.

İstanbul'da ise ilk olarak Kazlıçeşmedeki bir iplik fabrikasında çalışan iplik işçileri grev yapmıştı. 19 (20) Ağustos günü başlatılan grevde işçilerin talepleri; ücretlerinin % 50 artırılması, aylık olarak verilen ücretlerinin 15 günde bir verilmesi, çalışma saatinin günlük 10 saat olması, gün içinde öğlen tatili süresinin yarım saatten 1 saate çıkarılması şeklindeydi.[525] Yine Kazlıçeşme'de bulunan, Yunanlı Nikolaidi isimli işverene ait bir debbağhanede çalışan işçiler[526], 2 Eylül'de ücretlerinin artırılması talebiyle grev başlatmıştı.[527] Grevcilerin greve katılmayan işçileri de engellemeye çalışması ve greve katılmaya zorlaması nedeniyle debbağhanelerin çevresine polis ve askerler yerleştirilmişti.[528] Gönüllü veya gönülsüz greve katılan işçi sayısı 600'den fazlaydı.[529] Grev sonrası işçi ve işverenler arasındaki anlaşmazlığın sonlandırılabilmesi için, Beykoz'daki debbağhanelerden bilirkişiler getirilerek devlet yetkilileri, işçi temsilcileri ve işverenlerin bulunduğu bir toplantıda bunların vereceği kararın taraflarca kabul edilmesi yerel yetkililere tebliğ

[524] "İzmir'de Bir Vakıa", **İttifak**, No: 12, 15 Ağustos 1324, 28 Ağustos 1908, s. 4.
[525] **Servet-i Fünun**, No: 31, 8 Ağustos 1324, 21 Ağustos 1908, s. 4.
[526] BOA, **ZB.** 485/95. 21 A 1324. 3 Eylül 1908.
[527] BOA, **ZB.** 485/92. 20 A 1324. 2 Eylül 1908.; "Terk-i Eşgal", **Tanin**, No: 34, 21 Ağustos 1324, 3 Eylül 1908, s. 4.
[528] BOA, **ZB.** 621/112. 21 A 1324. 3 Eylül 1908.
[529] **Tanin**, No: 35, 22 Ağustos 1324, 4 Eylül 1908, s. 4.

edilmişti.[530] Ancak gerek yapılan bu toplantı, gerekse devlet görevlilerinin nasihatleri sonrası bazı işçiler eylemi sonlandırmaya karar vermişse de, diğer işçilerin baskısı üzerine greve devam edilmişti.[531]

2 Eylül'de İstanbul'daki deri işçileriyle aynı gün Selanik'teki deri imalathanelerinde çalışan işçiler de bir grev başlatma teşebbüsünde bulunmuş, ancak aynı gün Club de Sentim (?) kuruluşunun arabuluculuk çalışmaları sonrası işçi ve işverenlerin uzlaşmasıyla kısa süre içinde iş başı yapılmıştı.[532] Selanik'teki ipek fabrikasında çalışan 200 işçi de, 11 Eylül günü iş bırakarak grev başlatmıştı.[533]

Deri işçileri, kurdukları sendika öncülüğünde sürekli yeni isteklerde bulunurken, tehdit yoluyla kendileri dışında işçi alınmasını ve kararlarına katılmayan işçilerin çalışmasını da engelliyordu. Dolayısıyla deri işçileri açısından bakıldığında, meşrutiyetin ilanından sonra işçiler grev vb. eylemlerin kendilerine neler kazandırabileceğinin farkına varmış, bu durumu daha etkin değerlendirebilmek için de sendikal örgütlenmelerini tamamlamışlardı. Sendikaları öncülüğünde sık sık eylemler yapmaları, üretim ve çalışma sürecini de bu eylemlerle tehditvari şekilde durdurmaları sonrası, işçiler işverenleri iyice sıkıştırmıştı. Nitekim iş güvencesi, kıdem tazminatı vb. hukukî düzenlemelerin olmadığı dönemin Osmanlı'sında, işverenlerin işçi kaynaklı yaşadıkları bu sıkıntılara rağmen işçi çıkarma veya yeni işçi istihdam etme gibi alternatifleri uygulayamamaları, deri sanayinde işçi tarafının işveren karşısında önemli bir güç kazandığını göstermekteydi.

Deri işçilerinin kısa aralıklarla grev yaptığı görülecekti. Bunun en önemli nedenlerinden biri de, diğer sektörlerdeki grevlerde de gördüğümüz gibi işverenlerin önceki grevlerde verdikleri sözlerde durmamasıydı. İstanbul deri işçileri için de bu olumsuzluk yaşanmıştı. 1908 Eylül'ünde yapılan grevde ücretler % 25 artırılınca eylem sonlandırılmıştı. Ancak daha sonra deri işletmelerinin sadece 5'i bu kararı uygulamış, 1909 yazında onlar da grev öncesinden dahi daha düşük ücret vermeye

---

[530] BOA, **ZB.** 621/108. 20 A 1324. 2 Eylül 1908. ; BOA, **ZB.** 621/110. 20 A 1324. 2 Eylül 1908.
[531] BOA, **ZB.** 485/103. 24 A 1324. 6 Eylül 1908.
[532] **Yeni Asır**, No: 1336, 22 Ağustos 1324, 4 Eylül 1908, s. 2.
[533] **Yeni Asır**, No: 1346, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 2.

başlamışlardı. Ücret miktarı ve çalışma saatiyle ilgili bir yasal düzenleme olmaması, Tanin Gazetesi'nin de belirttiği gibi, işçiler ve ailelerinin mağduriyetlerinin giderilmesinin işverenlerin merhametine kalmasına neden olmaktaydı.[534]

Eylül ayı sonlarında Tekstil sektöründe İstanbul'da 2 grev daha başlamıştı. 27 Eylül günü Samatya'daki yazmacı işçileri[535], 24 Eylül günü de Feshane Fabrikası işçileri iş bırakarak greve çıkmıştı.[536] Feshane işçileri, Ekim ayında Bez fabrikaları işçileriyle birlikte tekrar bir grev daha yapmıştı. Fes ve Bez fabrikaları çalışanları, daha önceden emeklilikleri için kurulmuş olan sandığa ücretlerinden kesilerek ödenen miktarın kendilerine geri verilmesini talep etmişti. Bu paranın bir kısmının ödenmesi ve bir kısmının tedarik edilememesi nedeniyle işçiler şikâyet etmeye başlamıştı.[537] Haftalıklarının ödenmesi için bile gerekli paranın zor temin edilebildiği ve bu nedenle işçilere alacaklarının daha sonra ödenebileceği cevabı verilmesi üzerine, çalışanlar grev silahını kullanarak iş bırakmıştı.[538] Eylül ayının sonunda Adana'da da pamuk işçileri tarafından bir grev yapılmıştı.[539]

Hereke Fabrikası işçileri de Ekim ayında bir grev yapmıştı. Grev fabrikanın belirli bölümlerinde başlamış, 11 kişi olarak tespit edilen grevci liderlerinin fabrikanın marangozhane ve resimhane gibi bölümlerindeki işçileri iş bırakmaya ikna etmesiyle grevci sayısı artmıştı. Fabrika işçilerine normalde her gün verilen ekmekten, greve çıkanların çalışmadıkları için yararlandırılmaması kararlaştırılmıştı.[540] İşçilere verilen günlük ekmekle ilgili grevci işçilere yönelik bu uygulama, dönem itibariyle grev yapan işçilerin çalışmaları karşılığı elde ettiği tüm maddi karşılıklardan da mahrum kaldığını göstermektedir. Dolayısıyla, Osmanlı işçilerinden grev yapacak ve olası bir anlaşmazlık durumunda uzun sürecek bir grevi

---

[534] "Yedikule Debbağhane Amelesi", **Tanin**, No: 309, 29 Haziran 1325, 12 Temmuz 1909, s. 4.
[535] **Servet-i Fünun**, No: 103, 14 Eylül 1324, 27 Eylül 1908, s. 4.
Yazmacı: Yemeni, yorgan yüzü vb. şeylere elle veya tahta kalıplarla desen yapan kimse. (TDK Büyük Türkçe Sözlük)
[536] **Servet-i Fünun**, No: 97, 11 Eylül 1324, 24 Eylül 1908, s. 4.
[537] BOA, **BEO.** 3410/255696. 10 N 1326. 6 Ekim 1908.
[538] BOA, **BEO.** 3413/255902. 16 N 1326. 12 Ekim 1908.
[539] Güzel, **a.g.e.**, s. 815.
[540] BOA, **DH. MKT.** 2625/34. 23 Eylül 1324. 6 Ekim 1908.

yürütecek olanların, psikolojik açıdan olduğu kadar maddi açıdan da eylemlerine hazırlanmış olmalarının bir zorunluluk olduğu anlaşılmaktaydı.

Hereke Fabrikası'nda yapılan bu iş bırakma eylemi, işçileri zor duruma sokacak kadar uzun sürmemişti. Devlet yetkililerinin aracılık işlemleri ve nasihatleri sonrası grev sona erdirilmişti. İşçilerin ne gibi taleplerde bulunduklarının tespit edilmesi ve isteklerinde kendilerine yardımcı olunabilmesi amacıyla 2 işçi temsilcisi seçilmiş ve bunların İstanbul'da devlet yetkililerince kabul edileceği belirtilmişti.[541] Devlet yine de tedbir almaya devam ederek bölgeye asker göndermişti.[542] Adapazarı'nda faaliyet gösteren 2 ipek fabrikasında da işçiler ücretlerinin artırılması talebiyle grev başlatmıştı. Ancak söz konusu dönemde ipek piyasasındaki durgunluğa bir de grev nedeniyle üretimin durması eklenince fabrikalar kapanmak zorunda kalmıştı. Bu nedenle Servet-i Fünun'da, kış aylarının yaklaştığı bir dönemde ücret artışı ile başlattıkları eylemleri sonrası işsiz ve gelirsiz kalan işçiler bu grevleri nedeniyle sorumsuz davranmakla suçlanmıştı. Gazetede işçilerin grevde zamanlama hatası yapmaları, sendika ve yardımlaşma sandıkları yokken yeterli güce sahip olmadan eyleme geçmeleri eleştirilmişti.[543]

Sivas'ta Gümüşhacı Köyü Kasaba'sında bulunan 2 halı fabrikasında çalışan toplam 50 kadar işçi de Kasım ayında grev yapmıştı. İşçiler grevden istediğini elde etmiş ve şirket yönetimiyle yapılan anlaşma sonrası ücretlerine zam yapılan işçiler tekrar çalışmaya başlamıştı.[544] Selanik'te terzi işçileri,[545] İzmir'de 8 Ağustos'ta Carmadon Halı Fabrikasının 50 işçisi, 18 Ağustos'ta İstanbul'da Yedikule İplik Fabrikası işçileri de grev yaparak iş bırakmıştı.[546]

---

[541] BOA, **DH. MKT.** 2637/75. 26 N 1326. 22 Ekim 1908.
[542] BOA, **ZB.** 622/178. 11 TE 1324. 24 Ekim 1908.; BOA, **ZB.** 622/171. 8 TE 1324. 21 Ekim 1908.
[543] "Ta'til-i Eşgal", **Servet-i Fünun**, No: 134, 11 TE 1324, 24 Ekim 1908, s. 3.
[544] BOA, **DH. MKT.** 2693/2. 2 Z 1326. 26 Aralık 1908.
[545] Dumont, **a.g.e.**, s. 206.
[546] Güzel, **a.g.e.**, s. 812-814.

3.2.2.7. Enerji Sektöründe Grevler

1908 yazında enerji sektöründe ilk grevi ücret artışı talebiyle Selanik Havagazı Şirketi işçileri yapmıştı. 29 Ağustos'ta başlayan grev nedeniyle şehrin karanlıkta kalma tehlikesi şirkete geri adım attırmıştı. İşçilerin grev kozunu etkili bir silah olarak değerlendirdiği bu eylem, Selanik Belediye Başkanı'nın yoğun çabaları sonrası şirketin işçi taleplerini kabul etmesi ve taraflar arasında bir sözleşme imzalanmasıyla sonuçlanmıştı.[547] 27 Eylül'de İstanbul Yedikule Gazhanesi çalışanları da, ücretlerinin artırılması talebiyle greve teşebbüs etmişti.[548] Ancak güvenlik güçlerinin işçileri dağıtması bu teşebbüsü sonuçsuz bırakmıştı.[549]

Beyrut Havagazı Şirketi işçileri de bir diğer iş bırakan gruptu. Şirketin kurşuncu işçilerinin ilk olarak 2 Ekim'de başlattığı grev, teşviklerle ateşçi ve gazhane işçilerinin de katılması sonrası genişlemişti. İşçiler greve başlamadan önce şirket yönetiminden ücretlerinin % 20 oranında artırılmasını talep etmişti. Bu talepleri de şirketçe kabul edilmişti. Bunun üzerine işçiler, ustalar ve borular seramelesinin kendileri tarafından tayin edilmesi talebiyle yeni isteklerde bulunmuştu. Şirket bunu iç işlerine müdahale olarak görerek ret yanıtı verince de grev başlamıştı. Grevci işçiler makinelere, kazanlara ve borulara saldırmış, şirket binalarına da zarar vermişlerdi. Grev yerine gelen askerlerin grevci işçilere müdahale etmemesi nedeniyle, şirket yönetimi ortaya çıkacak zararlardan tamamen hükümetin sorumlu olduğunu bildirerek tazminat hakkını kullanacağını belirtmişti.[550] Beyrut Valisi'nin tarafları bir araya getirmesi sonrası, işçiler diğer isteklerinden vazgeçince, şirket de ücret artışını kabul edince grev sonlandırılmış ve işçiler iş başı yapmıştı.[551]

---

[547] "Grev", **Yeni Asır**, No: 1333, 18 Ağustos 1324, 31 Ağustos 1908, s. 3.
[548] BOA, **DH. MKT.** 2616/92. 1 N 1326. 27 Eylül 1908.
[549] BOA, **ZB.** 316/117. 15 Eylül 1324. 28 Eylül 1908.
[550] BOA, **DH. MKT.** 2623/24. 9 N 1326. 5 Ekim 1908.
[551] BOA, **DH. MKT.** 2630/68. 23 Eylül 1324. 6 Ekim 1908.; BOA, **DH. MKT.** 2625/67. 12 N 1326. 8 Ekim 1908.

3.2.2.8. İnşaat Sektörü İşçilerinin Grevleri

Meşrutiyet'in ilanı sonrası ilk olarak Eylül ayının ortasında Haydarpaşa rıhtımında istasyon binasının inşaatında istihdam edilen işçiler[552], daha sonra 19 Eylül'de İstanbul İstinye'deki Linardosi Çimento Fabrikasında çalışan 24 işçi ücretlerinin artırılması isteğiyle iş bırakmıştı. Grevci işçiler çalışmaya devam eden işçilere de saldırmış ve üretimin tamamen durmasını hedeflemişlerdi. Bu saldırı olaylarını tahrik ettiği gerekçesiyle güvenlik güçleri bazı işçileri gözaltına almıştı.[553]

Selanik'teki Tuğla ve Kiremit Fabrikası çalışanları da 9 Eylül'de grev başlatmıştı.[554] Fabrika yönetiminin günlük ücreti 10 kuruş ve altı olan çalışanlara % 30 ücret artışı teklifini, ücretlerin % 50 artırılması talebiyle grevciler reddetmişti.[555] Alatini Briket ve Tuğla Fabrikasında yapılan bu greve 2.000 işçi katılmıştı. Eylül ayının sonunda Selanik'teki kireç ocağı işçileri de bir grev yaparken,[556] 8 Ekim'deyse İstanbul Büyükdere Tuğla Fabrikası işçilerinin bir kısmı, devletin teşvikçi olarak nitelendirdiği 6-7 işçi öncülüğünde greve başlamıştı. Bu teşvikçi işçilerin gözaltına alınması için fabrikaya güvenlik güçleri gönderilmişti.[557]

3.2.2.9. Basın Yayın ve Matbaa İşçileri Grevleri

1908 yılının son 5 ayında grev yapan işçiler kervanında basın ve yayın sektörü çalışanları da yer almıştı. İlk olarak 5 Ağustos'ta mürettipler tarafından bir grev yapılmış[558], 18 Ağustos'ta ise Beyoğlu'nda Berardo, Zeliç ve Manukyan matbaalarında çalışan işçiler ücret artışı talebiyle grev başlatmıştı. Grevlerin hemen tamamında olduğu gibi çalışmak isteyen ve greve katılmayan işçilere karşı engellemeler ve saldırılarda bulunulması nedeniyle devlet ve şirket tepki

---

[552] Mehmed Cavid, "Ta'til-i Eşgal Meselesi", **Servet-i Fünun**, No: 21, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 1.
[553] BOA, **ZB.** 621/24. 6 A 1324. 19 Ağustos 1908.
[554] "Selanik-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 2.
[555] "Grevler", **Yeni Asır**, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2.
[556] Güzel, **a.g.e.**, s. 812.
[557] BOA, **ZB.** 622/106. 25 Eylül 1324. 8 Ekim 1908.
[558] Güzel, **a.g.e.**, s. 811.

göstermişti.[559] Zabtiye Nezareti raporunda, aynı gün Galata'daki bir matbaada da işçilerin grev başlattığı, ancak yapılan nasihatlerin etkili olmasıyla işçilerin eylemlerine son verdikleri belirtilmekteydi.[560]

Matbaa işçileri yanında gazete mürettipleri tarafından da ücretlerinin artırılması talebi ile 17 Ağustos günü İstanbul'da grev başlatılmış[561], mürettiplerin bu ikinci grevi nedeniyle *Türkiye* ve *Levant Herald* gazeteleri çıkarılamamıştı. İki gazete de yoğun grevlerle geçen dönemde işçilere sürekli ülkenin hassas dönemlerden geçtiği ve bu dönemlerde sükunet ve genel asayişin korunmasının önemli olduğunu belirterek sabır tavsiye eden haberler yapmaktaydı.[562] Bu gazetelerin söz konusu haberleri yayına hazırlayan ve gazetelerin çıkarılması için emek sarf eden kendi işçileri tarafından yapılan grevler nedeniyle yayınlarına ara vermek zorunda kalması da dikkat çekici olmuştu.

Selanik'te 2 Eylül'de Mair de Botton sigara kağıdı imalathanesi (matbaası) çalışanı 115 işçi grev ilan etmiş, aynı gün işverenin % 25 ücret zammını kabul etmesiyle birlikte işçiler grevi sonlandırarak tekrar işbaşı yapmıştı.[563] Eylül ayının ortasında Selanik'te matbaa işçileri tarafından da bir grev daha yapılırken,[564] Aralık 1908'de ise, Kudüs'teki Yahudi matbaacıların, matbaa işçileri cemiyetine üye olan işçilere iş vermek istememesi sebebiyle işçiler bir grev yapmıştı.[565]

3.2.2.10. Hizmet Sektöründe Grevler

1908 yılında ticarethane, büro, otel ve restoran benzeri birimlerde çalışanlar da çeşitli bölgelerde greve başvurmuştu. Selanik'te 8 Eylül günü iş bırakan kahve garsonlarının grevi[566] bir gün sürmüş, 9 Eylül'de tekrar işbaşı yapmışlardı.[567] 5

---

[559] BOA, **ZB.** 621/13. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908.
[560] BOA, **ZB.** 621/17. 5 A 1324. 18 Ağustos 1908.
[561] "İstanbul 4 Ağustos", **Yeni Asır**, No: 1223, 5 Ağustos 1324, 18 Ağustos 1908, s. 2.
[562] "Grev", **Servet-i Fünun**, No: 25, 5 Ağustos 1324, 18 Ağustos 1908, s. 4.
[563] **Yeni Asır**, No: 1336, 22 Ağustos 1324, 4 Eylül 1908, s. 2.
[564] Güzel, **a.g.e.**, s. 814.
[565] Sencer, **a.g.e.**, s. 204.
[566] "Selanik-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1344, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s.2.
[567] "Selanik-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s.2.

Kasım'da ise Beyoğlu'ndaki garsonların ücret artışı talebiyle yaptıkları grev güvenlik güçleri tarafından dağıtılmıştı.[568]

Ekim ayında İstanbul'da ücretlerinin artırılması talebiyle iş bırakan Pera Palace Oteli işçileri[569] bu grevden kısa süre sonra 3 günlük bir grev daha yapmıştı. 1908 yılında, ücret artışı ve diğer grevci işçilere destek olunmasını amaçlayan grevler dışında, tamamen siyasî sebeplerden kaynaklanan, Bulgaristan'ın bağımsızlık ilanını protesto amaçlı bir iş bırakma eylemi de gerçekleştirilmişti.[570] Selanik'teki tüm kahvehane, gazino, otel ve lokantalarda çalışan garsonlar, 10 Eylül günü şehri ziyaret etmeye gelen Bulgarları protesto etmek amacıyla grev yapmıştı.[571] Grevin ziyarete gölge düşürmesini önlemekse, şehirdeki Musevi ve Müslüman gençlerin tarafından gönüllü çalışmasıyla mümkün olmuştu.[572]

Aralık ayının son günlerinde ise İstanbul'daki bakkal çırakları iş bırakarak toplu bir gösteri düzenlemiş ve Pazar günlerinin tatil ilan edilmesini talep etmişlerdi. Haftada 1 gün tatil isteğiyle 27 Aralık'ta yapılan eylemde bakkal çırakları Osmanlı bayraklarıyla yürüyüş yaparak başladıkları gösterilerinde, daha sonra açık bakkalları zorla kapatmaya çalışmışlardı. Güvenlik güçlerinin müdahalesi sonrası çıraklar dağıtılırken, bu sefer de tepki olarak toplanan bakkallar hükümet konağı önünde gösteri yapmak istemiş, ancak güvenlik güçleri onlara da müdahale ederek izin vermemişti. Bakkal çıraklarının *hürriyet* nedeniyle Pazar günleri tatil yapmak istemeleri; bakkal sahiplerinin ise yine *hürriyet* nedeniyle dükkanlarını istediklerini gün açabileceklerini ve serbestçe ticaret yapabileceklerini belirtmeleri, meşrutiyet ve beraberinde gelen hürriyet olgusunun çalışma hayatının farklı kesimleri tarafından oldukça farklı şekilde algılandığını göstermekteydi.[573]

Hizmet sektöründe özel sektör dışında, kamu kurumlarına ait birimlerde çalışan işçiler tarafından da grevler yapılmıştı. Ağustos 1908'de sarayın ahırı olan

---

[568] "Garsonların Grevleri", **Servet-i Fünun**, No: 145, 23 TE 1324, 5 Kasım 1908.
[569] **Servet-i Fünun**, No: 133, 10 TE 1324, 23 Ekim 1908, s. 4.
[570] Karakışla, , "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, s. 193.
[571] "Selanik-Misafirlerimiz", **Yeni Asır**, No: 1346, 30 Ağustos 1324, 12 Eylül 1908, s. 1-2.
[572] "Garsonlar", **İttihad ve Terakki**, No: 17, 31 Ağustos 1324, 13 Eylül 1908, s. 3
[573] "Bakkal Çıraklarının Nümayişi", **Servet-i Fünun**, No: 190, 15 KE 1324, 28 Aralık 1908, s. 3.

Istabl-ı Amire'de çalışan 300 civarında işçi toplanarak Müdür Faik Paşa aleyhinde protesto gösterisi düzenlemişti. Beyoğlu Mutasarrıfı ve diğer memurların işçilerle görüşmesi sonrası eylemciler dağılmıştı.[574] Çalışanların içeride kalan ve alamadıkları ücretleri nedeniyle Perşembe günü yaptıkları bu eylem, Cumartesi günü ücretlerinin ödeneceğinin söylenmesiyle sonlandırılabilmişti.[575]

İstanbul Belediyesi'nin temizlik işçileri ücretlerini artırılmasını, aksi takdirde grev yapacaklarını ilan etmiş,[576] olumlu cevap alamayınca ellerinde bayraklarla Sadarete giderek belediyeyi şikâyet etmişlerdi.[577] İşçiler, 140 kuruş olan maaşlarının 200 kuruşa çıkarılmasını, yani % 40 civarında bir ücret artışı talep etmişti.[578]

Toptan ve perakende mal satışı yapan ticarethaneler de 1908 sonrası çalışanları tarafından grev yapılan kurumlar arasındaydı. 10 Eylül'de Selanik'te Arrera Ticarethanesi çalışanları grev başlatarak mağaza kapılarını tutmuş ve müşterilerle çalışmak isteyen işçiler de dahil olmak üzere kimseyi içeri sokmamışlardı. Polis müdahalesiyle işçilerin bu hareketi engellenmişse de grev devam etmişti.[579] Aynı ticarethane 15 Eylül günü ikinci bir grev başlaması tarafların anlaşmazlıklarının devam ettiğini göstermekteydi. Bu seferki eylemdeyse grevci işçiler sadece kadın işçilerdi.[580]

2 Ekim günü Beyoğlu'ndaki Lorer (?) Ticarethanesi çalışanları bir grev yaparken[581], Orosdi-Back firması çalışanları da aynı dönemde iş bırakmıştı. Toptan ve perakende mal satan ve dünyanın çeşitli ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı'da da farklı yerlerde şubeleri bulunan Orosdi-Back Firması'nın hem İstanbul hem de Selanik'teki şubelerinde çalışanlar ücretlerinin düşüklüğünü sebep göstererek grev yapmış ve ücret artışı talep etmişlerdi. Selanik'te daha önce 95 postacı ve

---

[574] BOA, **ZB.** 621/67. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908.
[575] BOA, **ZB.** 621/68. 14 Ağustos 1324. 27 Ağustos 1908.
[576] **Servet-i Fünun**, No: 109, 20 Eylül 1324, 3 Ekim 1908, s. 4.
[577] **Servet-i Fünun**, No: 111, 22 Eylül 1324, 5 Ekim 1908, s. 4.
[578] **Tanin**, No: 66, 21 Eylül 1324, 4 Ekim 1908, s. 7-8.
[579] "Grevler", **Yeni Asır**, No: 1345, 29 Ağustos 1324, 11 Eylül 1908, s. 2.
[580] "Şuunat", **Yeni Asır**, No: 1345, 3 Eylül 1324, 16 Eylül 1908, s. 2.
[581] **Servet-i Fünun**, No: 109, 20 Eylül 1324, 3 Ekim 1908, s. 4.

komicisinin grev yaptığı[582] firmada Ekim ayında ki bu genel İstanbul şubesindekine göre 2 hafta daha uzun sürmüştü. Selanik şubesi grevi şirketin işçi taleplerine boyun eğmesi ve isteksiz bir biçimde ücretlerde artış yapmasıyla sonuçlanmıştı.[583] İstanbul şubesinde yapılan grevde ise, tamamı azınlıklardan olan 7 kişi diğer grevci işçilere önderlik ederek çalışmak isteyen ve greve katılmayan işçileri de engellemişti. Greve katılımı artırmak için tek tek işçilerin evleri gezilip destekleri için propaganda yapılmıştı.[584] Grevci işçi sayısının 1.500'e[585] ulaşması bu çabanın da başarılı olduğunu göstermekteydi. İstanbul şubesindeki grev için şirket gazetelere verdiği ilanlarla işçilerin taleplerini kabul ettiğini bildirerek işe başlamaları çağrısında bulunmuştu.[586] Şirketin bu ilanına rağmen birkaç gün sonrasının gazetelerinde mağazaya saldırmak isteyen işçilerin polis tarafından güç kullanılarak dağıtıldığının bildirilmesi, grevcilerin bu teklifi reddettiğini göstermekteydi.[587]

Eylül ayının sonunda İstanbul'daki Au bon Marche mağazaları işçileri iş bırakırken, yine İstanbul'da 13 Ekim'de Londra Birahanesi garsonları; 14 Ekim'de Tokatlıyan İşletmesi Garsonları ve 16 Ekim'de Yani Birahanesi garsonları da iş bırakarak grev yapan diğer işçi grupları olmuştu.[588]

3.2.2.11. Diğer Sektörlerde Grevler

24 Ağustos'ta Paşabahçe Şişe Fabrikası işçileri % 30 ücret zammı talebiyle greve başlamıştı.[589] Fabrikanın Avusturyalı sahibi işçilerin talebini kabul edince, işçiler bu sefer de çalışmadıkları 15 gün için ücret isteyerek greve devam etmişti.[590] 29 Eylül'de İstanbul Dökmeci esnafları tarafından Sadarete çekilen bir telgrafta ise,

---

[582] Güzel, **a.g.e.**, s. 811.
[583] Uri M. Kupferschmidt, **European Department Stores and Middle Eastern Consumers; The Orosdi-Back Saga**, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul, 2007, s. 32.
[584] BOA, **DH. MKT.** 2622/94. 8 N 1326. 4 Ekim 1908.
[585] Güzel, **a.g.e.**, s. 814.
[586] "Orosdi Back Ticarethanesinden Varîd Olmuştur", **Tanin**, No: 62, 18 Eylül 1324, 1 Ekim 1908, s. 8.
[587] **Tanin**, No: 66, 22 Eylül 1324, 5 Ekim 1908, s. 8.
[588] Güzel, **a.g.e.**, s. 814-815.
[589] BOA, **ZB.** 621/45. 11 Mart 1324. 24 Mart 1908.
[590] BOA, **ZB.** 621/47. 11 Mart 1324. 24 Mart 1908. Bu 15 günlük sürenin grevde geçen bir süre mi olduğu, ya da başka bir nedenle çalışılmayan bir süre mi olduğu konusunda belgede herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir.

yanlarında çalışan kalfa ve çırakların ücret artışı talebiyle greve başladıkları bildirilmişti.[591] Ağustos'ta Selanik'te Benforado Atölyesinde tenekecilik yapan 22 işçi[592] ve İzmir'de marangoz işçileri; Eylül'de ise Üsküp'deki Singer şirketi işçileri çalışma şartlarına tepki göstererek grev yapan diğer işçi grupları olmuştu.[593]

3.2.2.12. 1908 Grevlerinin Genel Değerlendirmesi

3.2.2.12.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi

Fişek, Hüseyin Avni Şanda ve Lütfi Erişçi'nin eserlerinden yararlanarak 1908 yazında 27 grev yapıldığını belirtirken,[594] Yerasimos da bu sayıyı teyit etmişti.[595] Onur ise 1976'daki çalışmasında ilgili dönem içim tespit edilen yapılan grev sayısını dönemin süreli yayınları ve ikincil kaynaklardan yararlanarak 70'e çıkarmıştı.[596] Güzel'se konuyla ilgili ikincil kaynakları değerlendirerek 111 grevin varlığını bildirmiş ve önemli bir eksikliği kapamıştı.[597] Kırpık, arşiv belgelerinden çıkardığı 8 yeni grevle grev sayısını 119 olarak belirtmişti.[598] Bu dönem için tarafımızca ulaşılabilen grev sayısı, 30 civarında ilk kez bahsedilecek grevle birlikte 143'tür (Ek

---

[591] BOA, **DH. MKT.** 2620/79. 16 Eylül 1324. 29 Eylül 1908.
[592] Dumont, **a.g.e.**, s. 206.
[593] Güzel, **a.g.e.**, s. 812. ve s. 815.
[594] Fişek, **a.g.e.**, s. 47-51.
[595] Stefanos Yerasimos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye 2-Tanzimattan I. Dünya Savaşına**, Çev. Babür Kuzucu, 2. Bs., İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977, s. 1063.
[596] Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", **Yurt ve Dünya**, S. 2, 1976, s. 282-283.
[597] Güzel, **a.g.e.**, s. 811-815.
[598] Kırpık, **a.g.e.**, s. 264.
Grevlerle ilgili kullanılan temel kaynaklardan biri Güzel'in yukarıda değindiğimiz eseridir. İkincil kaynaklar grev hareketleriyle ilgili bu çalışmadan yararlanmakta ve grev değerlendirmelerini genellikle bu eserden yapmaktadır. Ancak temel eserlerden biri kabul edildiği için, Güzel'in çalışmasında belirttiği 111 grevin bir kısmının tartışmalı olduğunu da belirtmemiz gerekir. Yine ikincil kaynaklardan yararlanılmasından kaynaklanmış olabilecek bu hata bazı yanlışlıklara neden olmuştur. Örneğin Ağustos ayında Olympos Buz fabrikası ve Olympos Bira Fabrikası'nda 2 ayrı greve yer verilmektedir. Ancak bu fabrikanın adı Olympos Bira ve Buz Fabrikası olup, arşiv kaynakları ve bölgeye ait yerel kaynaklardan ilgili dönemde fabrikada tek grev yapıldığını tespit ettik. İstanbul'da 17 Ağustos'ta Üsküdar-Kadıköy Su İşçilerinin grev ilan ettiğini belirten Güzel, 18 Ağustos için de Üsküdar Su Şirketi'nin grev yaptığını belirtmiştir. Ancak Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi'nin 18 Ağustos'ta grev yaptığı doğru olup, Üsküdar Su Şirketi diye ayrı bir şirket de yoktu. Bu nedenle ikinci grev de yapılmamıştı. Ayrıca aynı firmaların çalışanları tarafından 20 günlük sürede 3-4 adet grev gösterilmektedir. Yine arşiv ve süreli yayın taramamızda belirtilen tarihlerde grev yapıldığına rastlayamadığımız için bunları tek grev olarak kabul etmeyi tercih ettik ve birincil kaynaklarda var olanı yazdık. Çalışmamızda gösterilen grevler arasında yer almayan ancak Güzel'in yer verdiği bazı grevlere değinmememiz bu nedenledir.

B). Görüldüğü gibi 27 grevle başlayan süreç, her yeni çalışmayla birlikte artmış ve 5 kattan daha fazla bir sayıya ulaşmıştır. Her yeni çalışmayla birlikte artan grev sayısı, özellikle İbranice, Arapça, Bulgarca dillerindeki yerel süreli yayın taramalarıyla artma potansiyeline sahiptir. Bu da, dönem için grev silahını kullanan işçi gruplarını çeşitlendirecek ve işçi hareketlerinin Osmanlı'da daha da net ortaya konmasını sağlayabilecektir.

Tablo 4: **İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)**

İşkolu	**Grev Sayısı**	**%**
Demiryolu	30	21
Gıda	28	20
Hizmetler	18	13
Rıhtım, Dok ve Antrepo	16	11
Tekstil	15	10
Madencilik	9	7
Denizcilik	8	6
Basın	7	5
İnşaat	5	3
Diğer	5	3
Enerji	2	1
Toplam	**143**	**100**
- Kamu Sektörü	16	11
- Özel Sektör	127	89

Kaynak: Ek B'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Demiryolu ve tramvay yatırımlarının artması ve bölge olarak çeşitlenmesiyle birlikte, önceki 37 yıllık sürede 4 greve rastlanan demiryolu ulaşımında, 1908'in son 5 aylık döneminde 30 iş bırakma eylemine rastlanmaktadır. Tütün işçileri başta olmak üzere Gıda alanında da aynı sürede 28 grev yapılmıştır. Kahve, otel, birahane

garsonları ile otel, büro, banka ve ticarethane çalışanlarının iş bırakma eylemlerinden oluşan Hizmetler alanındaki 18 grev de bu alandaki işçilerin grev silahını sık kullandığını göstermektedir. Limanlarda çalışan hamal, mavnacı ve salapuryacı gibi işçilerle tekstil fabrika ve atölyelerinde çalışanlar da ülkenin iktisadî açıdan belli bir seviyeye varmış her bölgesinde kısa süre içinde birçok grev yapmıştı.

Kamu ve özel sektör ayrımı açısındansa, 143 grevin 127'si, yani % 90'a yakın bir kısmı özel sektörde yapılmıştı. Bu grevler madencilik, ulaşım ve limanlar gibi alanlarda genellikle yabancı sermayeyle yönetilen imtiyazlı şirketleri hedef almıştı. Kamuda ise 16 grev yapılmış olup, bunların büyük kısmı önceki dönemde olduğu gibi denizcilik alanındaydı.

Tablo 5: Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1908 Temmuz-Aralık)

Kent	**Grev Sayısı**	**%**
İstanbul	59	41
Selanik	37	26
İzmir	10	7
Aydın	5	4
Balıkesir	4	3
Beyrut	4	3
Zonguldak	4	3
Edirne	3	3
Adapazarı	2	1
Manastır	2	1
Girit	2	1
Samsun	2	1
Üsküp	2	1
Diğer (Adana, Ergani, Eskişehir, Halep, Kudüs, Midilli, Sivas)	7	5
Toplam	**143**	**100**

Kaynak: Ek B'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

1908'de de önceki dönemlerde olduğu gibi grevler açısından başı İstanbul çekmişti. Dönem içindeki 143 grevin 59'u, yani % 41'i İstanbul'daki işçiler tarafından yapılmıştı. Selanik 37 grevle tüm grevlerin % 27'sine ev sahipliği

yaparken, her 4 grevden 1'i burada yapılmıştı. Grevler açısından öne çıkan diğer bölgeler, yani İzmir, Aydın, Balıkesir, Beyrut ve Zonguldak gibi yerlerin ortak noktası da, ülkenin diğer bölgelerine göre buralarda sanayinin daha fazla gelişmiş olması, dolayısıyla da daha fazla işçi istihdam edilmesiydi.

143 grevin yalnızca 32 tanesinde greve katılan işçi sayısıyla ilgili bilgiye ulaşılabilmiştir. Bu 32 greve katılan işçi sayısını 44.670 olarak tespit ettik. Ancak bu 32 grev yanında, katılımcısı tespit edilemeyen 111 grevin varlığı hesaba katılırsa, 100.000'nin üstünde bir grevci sayısıyla rahatlıkla karşılaşılabilecektir. Bu da işçi sayısının göreli olarak sınırlı olduğu ve sanayinin gelişmemiş olduğu Osmanlı'da, 5 aylık bir dönemde iş bırakma eylemlerine ne kadar yoğun başvurulduğunu ve 1908 yazının Osmanlı işçi hareketleri açısından nasıl bir kırılma dönemi olduğunu göstermektedir. (Grevlerle ilgili bu değerlendirmelerimizde kullandığımız bilgi ve verilere Ek'lerde ilgili tablolarda ve metin içinde her greve değinirken kaynak gösterdiğimiz için, aynı dipnotlara burada tekrar yer vermeyeceğiz.)

3.2.2.12.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları

1908 grevlerine geçmeden önce yukarıda değinildiği gibi, kısa süre içinde bu kadar grev yapılabilmesinin en önemli nedeni siyasî ve sosyal ortamın müsait hale gelmesiydi. Meşrutiyetin tekrar ilanıyla birlikte ülkede hürriyet, özgürlük, adalet kavramlarının öne çıkmasını en iyi değerlendiren sınıf işçiler olmuştu. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük havasından kaynaklanan *siyasal ortam*, düşük ücretler ve çalışma şartlarının olumsuzluğundan kaynaklanan *ekonomik ortam* ve grevlerin işçilerin hak ve çıkarlarını iyileştirme ve korumaya yönelik başarılı olabileceğine dair işçilerin zihninde oluşan ve sendikalarca da desteklenen *psikolojik ortam* 1908 yazında bir araya gelince, hemen her sektörde işçiler iş bırakarak grev yapmıştı.

1908 grevlerinin en önemli nedeni yine ücretlerdi. Tanin'de Ahmed Muhtar grevlerle ilgili yaptığı tahlilde, işverenlerle işçiler arasındaki anlaşmazlıkların fabrikalar, trenler ve tramvayların çalışmasını engellemesinin nedeni nedir diye sorduktan sonra, *bittabî ücret meselesidir* cevabını vererek 1908 grevlerinin temel

nedenini işaret etmekteydi.[599] Selanik'te işçi hareketinin lideri olarak nitelendirebileceğimiz Benaroya da, 1908 grevlerini, meşrutiyeti ve özgürlüğü kutlamak dışında, daha yüksek ücretler elde etmeyi amaçlayan ve herhangi bir ideolojik karakteri olmayan eylemler şeklinde tanımlamıştı.[600]

1872-1908 döneminde yapılan grevlerde ödenmemiş ücretlerin, ücret artışı talebi kadar önemli bir grev sebebi olduğunu görmüştük. Bozulan malî yapıya paralel olarak, 1908 yılında ödenmemiş ücretler nedeniyle yapılan grevlerin tamamı kamuya ait üretim birimlerinde olmuştu. Özel sektörde çalışan işçiler için ödenmeyen ücretler nedeniyle yapılan herhangi bir greve rastlamadık. Bu da, düşük olsa da, ücretlerin zamanında ödendiğini göstermekteydi. Kamudaki grevlerin büyük kısmı, özel sektördeki grevlerinse tamamında ücret artışının en önemli grev sebebi olduğu yukarıda ele aldığımız grevlerden görülmektedir. 1908 grevlerinde ücret artışı dışında farklı talepler de ileri sürülmeye başlanmıştı. Gerek kamuda gerekse özel sektörde birçok grevde işçiler günlük çalışma saatlerinin azaltılmasını da talep etmişti. İstanbul'daki bakkal çırakları Pazar günlerinin tatil edilmesini isterken, Anadolu Demiryolları işçilerinin talep listesinin en başında ise kurdukları sendikanın şirket tarafından resmen tanınması vardı. Ereğli madenleri işçilerinin yıllık izin talepleri, Beyrut hamalları ve Kavala tütün işçilerinin iş güvencesi talepleri, Galata hamallarının iş güvencesiyle birlikte gece mesailerine fazla ücret ödenmesi talepleri, Selanik maden işçilerinin yabancı işçilerin işten çıkarılması isteği, Selanik fırın işçilerinin daha temiz ortamda iş yapma istekleri, Şark demiryolları işçilerinin emeklilik sandığı ve sağlık hizmetlerine yönelik talepleri, Anadolu demiryolu işçilerinin liyakate göre terfi ve tayin, hafta tatili ve yıllık izin, hastane ve tedavi masraflarının karşılanması talepleri de, 1908 grevleriyle birlikte farklılaşan ve derinleşen işçi isteklerini göstermekteydi. Selanik maden işçileri, Anadolu demiryolu işçileri, İstanbul tramvay işçileri gibi grevciler şirket yönetimine de müdahale ederek, bazı yöneticilerin görevlerinden alınması taleplerinde de bulunmuştu.

---

[599] Muhtar, **a.g.e.**, s. 6.
[600] Şükrü Ilıcak, "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 2, No. 3, September 2002, s. 123.

Dönemin tek siyasî greviyse, Eylül ayında şehri ziyarete gelen Bulgarları protesto amacıyla Selanik kahve, otel, birahane ve lokanta garsonlarının iş bırakması olmuştu.

1908 grevlerinin önemli bir özelliği, aynı işçilerin kısa süre sonra tekrar iş bırakmasıydı. Ama bu durum genellikle işçilerin yeni taleplerle işveren karşısına çıkmalarından kaynaklanmamıştı. Çoğu grev işçilerin özellikle ücret yönünde belli bir kazanım elde etmesiyle sonuçlanmıştı. Ama kısa süre sonra işçiler, işverenlerin grev sonrası verdikleri sözleri tutmadıkları gerekçesiyle tekrar greve başlıyordu. İstanbul reji işçileri, İstanbul fırın işçileri, Selanik'te bira ve buz fabrikası işçileri, Aydın demiryolları işçileri, İzmir demiryolları işçileri, Selanik tramvay işçileri, Pera Palace oteli çalışanları, Orosdi-Back ticarethanesi işçileri hep bu nedenden dolayı ikinci veya üçüncü kez grev yapmak zorunda kalmışlardı. İşletmeler için verdikleri sözleri tutmalarına yönelik zorlayıcı bir yasal düzenleme ve işçilerin grevleri dışında bir kontrol aracı olmaması, işçileri sürekli yeni grevler yapmaya zorlamıştı.[601]

Grevlerin geneli önceki dönemlerde olduğu gibi kısa süreliydi. Başlangıç ve bitiş günlerini tam olarak tespit edebildiğimiz 36 grevin 16 tanesi 1 gün ve daha kısa, 9 tanesi 1 hafta ile 10 gün arası sürmüştü. 2 grev 15'er gün sürerken, Şark Demiryolları Şirketinin Dedeağaç hattı işçileri ise 24 gün grevde kalarak tespit

---

[601] İşçilerin kısa aralıklarla çok sayıda grev yapması, bazı basın organlarında Ta'til-i Eşgal Kanunu için yapılan yasal hazırlıklara destek verilmesine de yol açmıştı. İstanbul Gazetesi'nde yayınlanan bu görüşteki bir haberi İttifak Gazetesi de katıldıklarını belirterek aynen sütunlarına taşımıştı. ("Ta'til-i Eşgal", **İttifak**, No: 27, 30 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 3.)
Kısa aralıklarla grevler yapılması, 1910'larla birlikte bu durumun işçi yanlısı gazetelerce de sorgulanmasına yol açmıştı. Bazı gazeteler bunun grev silahının etkisini zayıflattığını ileri sürmüştü. İstanbul Reji Fabrikası'nın harman işçilerinden Yunus, Sa'y ve Amel Gazetesine gönderdiği 1911 tarihli bir yazıda, işçilerin kabul edilmeyen taleplerinin gerçekleştirilmesi için son aşamada kullanılması gerekli grev silahına çok sık başvurulması nedeniyle sendikaların idare heyetlerini eleştirmişti. (Yunus, "Amele Arkadaşlarıma", **Sa'y ve Amel**, No: 4, 20 Kanunusani 1326, 2 Şubat 1911, s. 8.)
Aynı gazetede Dr. Osman Macid ise, yine en son kullanılması gereken silah olan greve işçilerce çok sık başvurulmasının ilk olarak işçilere, daha sonra halkın geneli ve işverenlere de zarar verdiğini ileri sürmüş, bu durumun suçlusu olarak gördüğü bazı sosyalistleri de, sosyalizmin yayılmasını işçilerin grev yapmasına bağlı sandıkları şeklinde eleştirmişti. (Osman Macid, "Anglo-Sakson Kavminin Hayat-ı Ameliyesi", **Sa'y ve Amel**, No: 2, 23 Kanunuevvel 1326, 5 Ocak 1911, s. 4.)
İttihad ve Terakki Gazetesi ise sık sık grev yapılmasını *münferiden, akılsız ve mantıksız hareket eden işçiler*'e bağlamış, işçilerin örgütlü hareket etmemesinin, yani sendikal örgütlenmeden yoksun olmalarının bu durumun en önemli nedeni olduğunu ileri sürmüştü. Gazete kurulacak sendika ve yardımlaşma sandıklarının işçilerin maddi durumlarını düzelteceği gibi bilinçlenmelerini de sağlayacağını, böylece *lüzumsuz ve vakitsiz* grevler yapılmasını da engelleyeceğini iddia etmişti. ("Amele Sedikaları-2", **İttihad ve Terakki**, No: 17, 31 Ağustos 1324, 13 Eylül 1908, s. 4.)

edebildiğimiz en uzun grevi gerçekleştirmişti. Ani ve habersiz şekilde başlayan az sayıda grev dışında, genellikle işçilerin şirket yönetimi ve devlet yetkililerine başvurduğunu ve taleplerinin reddedilmesiyle birlikte grev başlattıklarını yukarıda çok sayıda iş bırakma eylemi örneğinde gördük.

Çalışmanın işçi örgütlenmesine yönelik ikinci bölümünde ayrıntılı olarak değindiğimiz gibi, 1908 grevlerinin önceki dönemlere göre bir farkı da, sosyalist hareketin güçlenmesi dışında çok sayıda işçi cemiyetinin kurulması ve bunların öncülük ettiği grev sayısının da göreli olarak artmasıydı. İşçi örgütlenmesinde yaşanan artış grev sayısını artırdığı gibi, grevlerin artması da işçileri örgütlü hareket etmeye ve cemiyetler, dernekler, sendikalar kurmaya itmişti. Ancak 1908 yılı için yine de işçi sendika ve örgütü sayısının oldukça yetersiz olduğunu ifade edebiliriz. Var olan örgütlerin de genellikle yeni kurulanlar olması, bir grevi sağlıklı yönetecek ya da işçilere maddi manevi yardımcı olacak birikim ve tecrübeye sahip olmamalarına neden olmuştu.

İşletmeler açısından bakıldığında, grevlerde ilk olarak işçi taleplerinin kısmen kabul edildiğini gördük. Her ne kadar farklı istekler olsa da, grevlerin geneli belli bir miktarda ücret artışı yapılmasıyla işçiler tarafından sonlandırılmıştı. Çok sayıda grev ücret artışı yapılmasıyla bitirilirken, zam oranı İzmir Limanı hamalları için % 100 gibi yüksek seviyede olmuş (çalışma saatlerinin de azalmasıyla birlikte bu oran gerçekleşmişti), Şirket-i Hayriye'nin Selanik-Katrin arasındaki vapur işçileriyse % 5 ücret artışını yeterli görmüştü. İzmir vapur işçileri % 15-20, Şark demiryolları işçileri % 15-45, İstanbul fırın işçileri % 30-40, Selanik tramvay işçileri % 20 arasında zam almıştı. Birçok grevde ücret zammı oranı net olarak ifade edilmemişse de, grevin anlaşmayla sonuçlandırılması ve işçilerin kendi istekleriyle işe başladıkları dikkate alınırsa 1908 grevlerinin ücretleri genel olarak olumlu etkilediğini söyleyebiliriz. Yukarıda zam oranını tespit edebildiğimiz grevlerden yola çıkarsak, işçilerin % 20'ler civarında bir ücret artışıyla 1908'i kapattıkları ifade edilebilir.

Anadolu Osmanlı Demiryolları çalışanları da 1908 grevlerinden ücret artışıyla ayrılmıştı. Mavi yakalı işçiler % 15 civarında ücret zammı elde ederken, memur statüsünde çalışan beyaz yakalı işçilerse daha yüksek oranlarda zam elde

etmiş, bu işçilerin zam oranı % 30-50 arasında olmuştu.[602] Arhangelos, 1908 grevlerinin şirkete 300.000 frank civarında yıllık ek yük getirdiğini belirtirken, şirket de 1908 yılında gelir gider dengesinde yaşanan açığı 1908 grevlerinde işçilerin artırılan ücretlerine bağlamıştı.[603]

İşletmelerin grevde sık olarak başvurduğu yöntemlerden biri olarak işçi çıkarma ve grevci işçiler yerine yeni işçi istihdamı 1908 grevlerinde de ön plana çıkmıştı. İşçileri koruyucu yasal bir düzenlemenin eksikliği yine bu durumun en önemli nedenlerinden biriydi. Selanik demiryolları işçilerinin 1908 yılında yapıkları grevi sonlandıran anlaşma metnine, *bu son grev nedeniyle hiçbir işçi işinden çıkarılmayacak ve cezalandırılmayacaktır* hükmünü koydurmaları da bu eksikliği kendileri kapatmak zorunda kalmalarının bir sonucuydu.[604] İşletmelerce devletten güvenlik gücü ve arabuluculuk anlamında yardım talep edilmesini de çok sayıda örneğiyle yukarıda gördük.

İşletmelerin çalışma hayatında grev karşısında en önemli silahlarından biri olan lokavt uygulamasına ise pek başvurulmadığını görmekteyiz. 1908 grevleri için bunun bir örneği, İstanbul reji işçilerinin daha önce % 50 civarında ücret zammı elde etmelerine rağmen tekrar zam talep etmeleri sonrası şirket yönetiminin fabrikayı kapatması ve lokavt ilan etmesiydi. İşçiler şirketin bu kararından sonra pişman olduklarını ve zor durumda kaldıklarını belirterek yardım isteyince, devlet yöneticileri araya girmiş ve fabrikanın açılması için reji yetkililerini ikna çabalarına

---

[602] Arhangelos, **a.g.e.**, s. 166-169. ve s. 192-194.
Beyaz yakalı işçilerin mavi yakalı işçilere göre daha fazla ücret zammı almaları, 1908'de işçiler açısından başarıyla sonuçlanan grevlerin genel sonuçlarından biriydi. (Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **a.g.e.**, 192.)

[603] Arhangelos şirketin bu raporunu eleştirirken, yaşanan malî açığın yönetimin israf ve keyfî harcamalarından kaynaklandığını, grevlerde yapılan ücret artışlarını ise bu harcamaların üstünü kapatmak için bahane olarak kullandığını ileri sürmüştü. (**A.e.**, s. 220.)
Şark demiryollarında yapılan bir grevinse gerek grevciler, gerekse işletme ve devlet tarafından hiç tahmin edilmeyecek bir sonucu olmuştu. 1908 yılında Şark Demiryolları işçilerinin Eylül ayındaki grevi oldukça önemli siyasî bir kararla sonlanmıştı. Grevle birlikte, Osmanlı'nın hattın güvenliğini sağlayamadığını ileri süren Bulgaristan, iş bırakma eylemini bahane ederek Doğu Rumeli ve demiryolu hattının 310 km.lik bölümünü işgal etmişti. ("Şark-ı Rumeli Şimendiferi Meselesi", **Servet-i Fünun**, No: 103, 14 Eylül 1324, 27 Eylül 1908, s. 3.; BOA, **A. MTZ. (04).** 170/69. 26 Ş 1326. 23 Eylül 1908.)

[604] Issawi, **a.g.e.**, s. 52.

başlamıştı.[605] Daha sonra işçilerin ücret artışı taleplerinden vazgeçmeleriyle birlikte fabrikada üretim tekrar başlamıştı.[606] Adapazarı'nda da ipek işçilerinin grevi sonrası fabrikanın kapandığına ilgili grevde değinmiştik. Ancak bu kapatma bir lokavt olarak değil, zaten ipek piyasasının durgun olması ve işlerin iyi olmamasından kaynaklanmıştı.

Devlet açısından bakıldığında, kamu fabrikalarında yapılan grevler için ilk olarak sürgün, tutuklama ve işten çıkarma gibi cezalara sıkça başvurulduğunu gördük. Bunun yanında özel sektör grevleri içinse, devletin ilk olarak arabuluculuk faaliyetlerinde bulunduğu ve nasihatlerle işçileri tekrar çalışmaya ikna etmek istediği görülmekteydi. Birçok grevde de bu yöntem başarılı olabilmiş, ama işverenlerin sözünü tutmaması sonrası işçiler tekrar grev ilan etmişti. Dolayısıyla bu yöntem kalıcı olmaktan ziyade geçici bir çözüm olabilmişti. Arabuluculuk faaliyetlerinin başarılı olmaması halindeyse güvenlik güçlerine başvurularak grevcilerin dağıtılmasına sıkça başvurulmuştu. Özellikle şiddet dozu yüksek Kavala tütün işçileri, Samsun tütün işçileri, Aydın demiryolları işçileri ve hamalların bazı grevlerinde devletin daha sert şekilde cevap verdiğine ilgili grevlerde değinmiştik. Devletin güvenlik tedbirlerine başvurması, 1908'le birlikte sadece grev olduğunda değil, bir grev yapılacağı haber alınır alınmaz tedbir şeklinde de değerlendirilmeye başlanmıştı. Çok sayıda grev yapılmasının devleti bu şekilde teyakkuza geçirdiğini ifade edebiliriz. Güvenlik güçlerine başvurulması dışında bu dönemde de sürgün ve tutuklama gibi cezalandırmalara dair çok sayıda örnek görülmüştü.

Devletin yasa koyucu rolü açısından bakıldığındaysa, 1908'de toplu iş uyuşmazlıklarını düzenleyen Ta'til-i Eşgal Kanunu çıkarılmıştı. Çalışma hayatında toplu iş ilişkileri bakımından 1908 yılını, devletin yasa koyucu rolünü ilk kez üstlendiği bir yıl olarak ifade edebiliriz. Çok sayıda yapılan grev böyle bir yasa çıkarılmasına neden olmuş, içerdiği hükümlerle kanun grevler açısından kısıtlayıcı ve sınırlandırıcı bir nitelik taşımıştı. Bu yasayı grevler, sendikalar ve işçiler açısından ayrıntılı olarak dördüncü bölümde inceleyeceğiz.

---

[605] BOA, **DH. MKT.** 1279/13. 15 B 1326. 13 Ağustos 1908.
[606] BOA, **ZB.** 325/16. 30 T 1324. 12 Ağustos 1908.

3.2.3. 1909-1918 Döneminde Grevler

Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Ekim 1908'de yürürlüğe girmesiyle birlikte, önceki aylarda yaşanan hızlı grev dalgası 1908'in son ayları ve 1909 yılında yerini göreli bir sakinliğe bırakmıştı. İlgili kanunla demiryolu, limanlar, aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik alanlarda grev yapılmadan önce uzlaşma sürecine başvurulması gerekliliği getirilmesi, yoğun grev dalgasını da durdurmuştu. 1913 yılına kadar yine de önemli sayıda grev yapılmış, 1913'le birlikte 1918'e kadar sürecek bir savaş dönemine girilmesiyse, sosyal ve ekonomik hayatı olduğu kadar çalışma hayatını da vurmuştu. Bu dönemde, işçi hareketleri ve örgütlenmesi oldukça zayıf kalmıştı.

3.2.3.1. 1909 Yılında Grevler

1909 yılı işçi hareketleri açısından oldukça yoğun bir dönemin ardından göreli bir sakinlikle geçmişti. Yapılan grevlere bakıldığında, 1908 yılında işverenlerle anlaşmazlık yaşayan işçilerin bu rahatsızlıklarının 1909'a da sarktığı ve iş bırakma eylemlerine dönüştüğü görülmekteydi.

Ocak ayında, aynı nedenden dolayı 1908'de 4 defa grev yapmış olan İstanbul'daki ekmek işçileri tarafından ücret anlaşmazlığı nedeniyle grev yapılmıştı.[607] Fırın işçileri, ücret anlaşmazlığının devam etmesi nedeniyle Şubat 1909'da da grev yapmıştı. Bu grev, işçi ücretlerinin artırılması ve fırın sahipleri, işçiler ve şehremaneti yetkililerinin huzurunda bir sözleşme imzalanmasıyla sonuçlanmıştı.[608] Ancak alınan kararlara bazı fırın sahiplerinin yine de uymamakta ısrar etmesi, fırın işçilerinin bir kısmının da ücret zamlarından bir türlü memnun olmaması gibi nedenlerle, işçi eylemleri 1909 yılında da sonlandırılamamıştı.

Şubat ayında, Yedikule civarındaki debbağhane işçileri ücretlerinin % 25 artırılması, çalışma saatlerinin azaltılması, işçinin işten çıkarılması sürecine kendilerinin de dahil edilmesi ve kurdukları sendikanın aldığı kararların işverenler

[607] BOA, **ZB.** 601/96. 8 KS 1324. 21 Ocak 1909.; BOA, **ZB.** 601/115. 26 KS 1324. 8 Şubat 1909.
[608] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2820/66. 4 S 1327. 25 Şubat 1909. DH. MKT. PRK . Dosya No: 2820.

tarafından kabul edilmesi taleplerini dilekçeyle işverenlere iletmiş ve işverenler de durumu Şehremaneti yönetimine şikâyet etmişti. İşçiler aynı zamanda işverenler tarafından yerlerine ikame edilmek istenen yeni işçilerin istihdamına da şiddet kullanarak izin vermemişti. Çalışma özgürlüğünün engellendiği gerekçesiyle yerel yönetim güvenlik güçlerini devreye sokmuştu.[609]

Mart ayı başlarında İstanbul'da Şark Şimendiferleri için çalışan hamallar şirketin yeni makineler kullanmasına tepki göstererek grev yapmıştı. Grev, şirketin liman ve rıhtımlarda vinç ve makineler kullanmasına yönelik tepkinin sonucuydu. Şirketin taşımacılık işlemlerine yönelik giriştiği bu teknoloji yoğun teşebbüsün, emek faktörü ve dolayısıyla kendi işgüçlerine ihtiyacı azaltacağını hisseden hamallar, işlerini güvence altına alabilmek ve olası bir işsizlik problemiyle karşı karşıya kalmamak amacıyla grev başlatmıştı.[610] İstanbul ve Galata rıhtımlarında çalışan ve Rıhtım Şirketi ile ücretler yüzünden sorun yaşayan 40 civarındaki gümrük hamalı da 19 Mart'ta her iki rıhtımda da grev başlatmıştı.[611] Hamalların grevlerini sonlandırmaması ve rıhtım ve gümrüklerde ticarî işleyişi de durma noktasına getirmeleri sonrası devlet grevcilere gözdağı vermiş, 23 Mart'a kadar işbaşı yapmayan hamalların işten çıkarılacakları ve yerlerine yeni hamallar istihdam edileceğini bildirmişti.[612] Bu tehdide rağmen grevlerini devam ettiren hamallardan Galata hamalları, uzlaşma faaliyetlerinin olumlu sonuç vermesi üzerine 22 Mart'ta grevlerini sonlandırmıştı. İstanbul Rıhtımı'ndaysa grev devam etmekteydi.[613] Ancak onlar da, 24 Mart günü süvari askerlerinin müdahalesi sonrası işbaşı yapmış ve grevi sonlandırmak zorunda kalmıştı.[614]

İstanbul hamallarının bu grevi asker kullanılarak bastırılmışsa da, 1909 Mayıs'ında aynı çalışanların tekrar iş bırakması bu yöntemin ancak geçici bir çözüm olduğunu göstermekteydi. Devletin bu eylemde de ilk tedbiri, bölgede ticaretin ve

---

[609] BOA, **DH. MKT.** 2734/22. 17 M 1327. 8 Şubat 1909.
[610] BOA, **DH. MKT.** 2754/99. 9 S 1327. 2 Mart 1909.
[611] "Gümrük Hamallarının Ta'til-i Eşgali", **Tanin**, No: 228, 7 Mart 1325, 20 Mart 1908, s. 3-4. "Gümrük Hamallarının Ta'til-i Eşgali", **Servet-i Fünun**, No: 258, 7 Mart 1325, 20 Mart 1908, s. 4.
[612] "Hamalların Grevi", **Servet-i Fünun**, No: 261, 10 Mart 1325, 23 Mart 1909, s. 3.
[613] "Hamalların Grevi", **Tanin**, No: 230, 9 Mart 1325, 22 Mart 1909, s. 4.
[614] "Hamalların Grevi", **Servet-i Fünun**, No: 262, 11 Mart 1325, 24 Mart 1909, s. 4.

tüccarların korunması için güvenlik önlemleri almak olmuştu. Yapılan tahkikatta grevin hamallar kethüdalığından olan Seccadecibaşı Azat Beyin hamalları gizli gizli tahrik ve teşvik etmesinden kaynaklandığı belirtilmişti.[615] Hamalların sık sık greve çıkması, alternatif ve kalıcı bir çözüm olması amacıyla yasal değişiklik yapılmasına neden olmuştu. Özellikle Rüsumat Emaneti'nin ve rıhtım şirketlerinin baskıları sonrası, hamallara yönelik bir talimat hazırlanarak bazı çalışanlar işten ve meslekten çıkarılmış ve yeni kolağaları atanmıştı. Hamalların tamamının da gümrük dairelerine gelerek kaydolmaları ve çalışma izni almaları zorunlu hale getirilmişti.[616] Ancak bu düzenlemeye karşı da bazı hamallar tepki göstermiş, hatta Vanlı İsmail isimli bir kolbaşı öncülüğünde talimatı tanımayacaklarını belirten bir grup hamal 7 Temmuz itibariyle tekrar bir grev başlatmıştı.[617] Böylece hamalların grevlerini önleyebilmek için yapılan yasal bir değişikliğin, hamalların yeni bir grev başlatmasının nedeni olması şeklinde ilginç bir durum yaşanmıştı.

İstanbul'da Galata, Yağkapanı, Unkapanı ve Hatap Kapısı iskelelerinde ticarî eşya taşıyan mavnacılar da Rus, Avusturya ve İtalyan denizcilik şirketlerini hedef alarak 1909 Mart'ında greve çıkmıştı. Mavnacıların grevde 2 talepleri vardı. Bunlardan birincisi ücretlerinin artırılması; ikincisi ise, işlerini azaltan ve kendilerine bir rakip olarak değerlendirdikleri Rus ve İtalyan şirketlerinin kendi mavnalarının çalışmasına izin verilmemesiydi. Hamalların grev yapacağının haber alınması ile birlikte şirketler bağlı oldukları Elçilikleri de devreye sokarak devlet üzerinde baskı kurmayı ve grevcilerin gücünü kırmayı hedeflemişti.[618] Grev, daha sonra mavnacılar ve şirketler arasında yapılan müzakerelerin olumlu sonuçlanmasıyla sonlandırılmış ve rıhtımda mal nakliyatı tekrar başlamıştı.[619]

1909 yılında Denizcilik sektöründeki kamu şirketlerinde de işçi eylemleri devam etmişti. İlk olarak Mart ayının 1'inde İdare-i Mahsusa işçileri, son dönemde Şirket-i Hayriye tarafından da Adalara vapur seferleri başlatılması nedeniyle gelir

[615] BOA, **Y. A. HUS.** 526/119. 9 Mayıs 1325. 22 Mayıs 1909.; BOA, **İ. HUS.** 174/1327S-40. 29 S 1327. 22 Mart 1909.
[616] "Ta'til-i Eşgal", **Tanin**, No: 306, 26 Haziran 1325, 9 Temmuz 1909, s. 3.
[617] BOA, **ZB.** 371/126. 7 Temmuz 1325. 20 Temmuz 1909.
[618] "Mavnacıların Grevi", **Servet-i Fünun**, No: 245, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1908, s. 3.
[619] "Mavnacıların Grevi", **Servet-i Fünun**, No: 251, 26 Şubat 1324, 11 Mart 1908, s. 3.

kaybına uğradıkları gerekçesiyle iş bırakmıştı. İşçiler, yapacakları eylemi bir gün öncesinden yetkili devlet birimlerine haber vererek, toplu gösteri yapabilmeleri için gerekli yasal şartları yerine getirmişlerdi. Ancak kanunlara uygun davranışları eylemle birlikte son bulmuştu. Nitekim aralarından seçilen temsilcilerin Sadaretçe kabul edilmesi ve görüşmeler yapılarak sorunlarının çözüleceği belirtilmesine rağmen işçiler dağılmayınca, silahlı askerler müdahale etmiş ve 4 işçi gözaltına alınmıştı. Bölgeden kaçan işçilerin yine toplanmaya başlamasıyla, işçilerle devlet güçleri arasında şehirde bir kovalamaca yaşanmıştı.[620] Tersane-i Amire'deyse ücretlerinin artırılması talebiyle işçiler 17 Nisan'da greve başlamıştı.[621] İşçiler, talepleri kabul edilinceye kadar hergün fabrika önünde toplanmış ve greve olan bağlılıklarını vurguladıktan sonra gün sonu dağılmışlardı.[622] Yine aynı taleplerden dolayı, 1908 yılında da grev yapmış olan Foça Memlehası işçileriyse Haziran ayında tekrar greve çıkmıştı.[623] Grevcilerin talebi, tuz çıkarma ücretlerinin % 25 artırılmasıydı.[624]

1908 grevcilerinden Paşabahçe Şişe Fabrikası işçileri de 1909 Mart ve Temmuz'da 2 ayrı grev yapmıştı. Mart ayında, fabrika 6 Avusturyalı işçi istihdam etme kararı almış[625], bu nedenle de birkaç Anadolulu işçiyi işten çıkarmıştı.[626] Yabancı işçi çalıştırılmasına tepki olarak işçiler 25 Mart'ta grev yapma kararı almış ve eyleme fabrikanın tüm işçileri katılmıştı. [627] Temmuz ayında ise çalışanlardan birine jandarmanın müdahale etmesi sonrası işçilerin gösteri şeklinde başlayan eylemleri bir dayanışma grevine dönüşmüş ve işçiler 10 Temmuz günü iş bırakmıştı.[628]

---

[620] "Dünkü Nümayiş", **Tanin**, No: 210, 17 Şubat 1324, 2 Mart 1909, s. 3.
[621] BOA, **DH. EO.** 547/113. 27 RA 1327. 18 Nisan 1909. DH. EO. Dosya No: 547.
[622] BOA, **ZB.** 332/18. 5 Nisan 1325. 18 Nisan 1909.
[623] BOA, **ŞD.** 440/52. 23 C 1327. 12 Temmuz 1909.
[624] BOA, **DH. MKT.** 2830/98. 14 CA 1327. 3 Haziran 1909.; BOA, **DH. MKT.** 2850/33. Lef. 1. 30 Mayıs 1325. 12 Haziran 1909.
[625] BOA, **ZB.** 364/110. 23 Mart 1325. 5 Nisan 1909.
[626] BOA, **ZB.** 627/87. 11 Mart 1325. 24 Mart 1909.
[627] BOA, **ZB.** 627/86. 11 Mart 1325. 24 Mart 1909.
[628] BOA, **ZB.** 496/51. 23 C 1327. 12 Temmuz 1909.

Nisan ayının 4'ünde İstanbul'daki Baruthane işçileri de grev yapmıştı. Bu grev hem gelişimi, hem de sonuçları itibariyle oldukça sert olmuştu. İşçilerin grevi şiddet eylemlerine dönüşmüş, güvenlik güçlerinin de müdahalesine karşı çıkmış ve sert bir tepki göstermişlerdi. Zor kullanılarak bastırılabilen grevden sona yapılan yargılama süreci sonunda, grevde ve şiddet olaylarında öne çıkan işçilerden 5'i 5'er yıl, 2'si ise 3'er yıl kürek cezasına çarptırılmış ve Aydın Vilayeti'ne sürgün edilmişti.[629] Baruthane işçilerinin grevinden bir gün önce 3 Nisan'da ise, İstanbul'da gümrük binaları inşaatında çalışan inşaat işçileri grev başlatmıştı. İnşaat işçileri günde 12 saat çalışmalarına rağmen bunun karşılığında aldıkları ücretin çok az olduğunu ileri sürmüş ve iş bırakarak çalışmayı reddetmişti.[630]

Nisan ayında bir grev de Muş'ta yapılmıştı. Ancak arşiv kayıtlarında grevle ilgili kimler tarafından yapıldığı ile ilgili bir bilgi bulunmamakta, yapılan grevin tek sorumlusunun Liva Mutasarrıfı olduğuna yönelik Muş Murahhas vekili ve iki arkadaşının başkente yazdığı bir telgraftan grevin varlığı anlaşılmaktadır.[631] Haziran ayında ücret artışı sebepli olmayan, ancak yine işçilerin ekonomik kaygılarından kaynaklanan bir grev de Zonguldak Gelik'teki maden işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Grevin nedeni işçilerin şirket tarafından çalışmalarında kullanılmak üzere kendilerine verilen küreklerin kırılması halinde, yenisinin işçi tarafından satın alacağının duyurulmasıydı.[632] Grevin başlamasından yalnızca 3 saat sonra kaymakam da dahil olmak üzere devlet yetkilileri bölgeye gelmiş ve şirketi de kararından vazgeçirmişti. Böylece bir gün sonra grev sonlandırılmış ve işçiler tekrar iş başı yapmıştı.[633]

Temmuz ayının son haftasında, Bilecik'teki 12 ipek fabrikasında çalışan 1.000'den fazla kadın ve kız işçi, günlük 5 kuruş olan ücretlerinin 6 kuruşa çıkarılması için grev başlatmıştı. Fabrika sahiplerinin ücret artırmaya yanaşmaması

---

[629] BOA, **ZB.** 405/66. 6 Temmuz 1325. 19 Temmuz 1909.
[630] "Amele Terk-i Eşgali", **Tanin**, No: 243, 22 Mart 1325, 4 Nisan 1909, s. 4.
[631] BOA, **DH. MKT. PRK.** 2826/66. 22 Ra 1327. 13 Nisan 1909. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2826.
[632] "Zonguldak'ta Grev", **Tanin**, No: 277, 28 Mayıs 1325, 10 Haziran 1909, s. 4.
[633] BOA, **DH. MKT.** 2837/7. 19 CA 1327. 8 H 1909.

nedeniyle iş bırakma eylemi bir haftadan uzun sürmüştü.[634] Bu grevin nasıl sonuçlandığını tespit edemediysek de, aynı bölgede Ağustos ayının ortalarına doğru çok daha büyük bir grev başlamıştı. Bilecik'le birlikte çevre kasabaların tümündeki iplik fabrikalarında çalışan Ermeni, Türk ve Rum 5-6.000 civarında işçi grev başlatmıştı. İşçilerin grev yapma nedenleri, ücretlerinin artırılması ve temettü vergisinin yeniden düzenlenerek azaltılmasıydı.[635] Her iki neden de gelir temelli olup, maddi şartlardan duyulan rahatsızlığın iş bırakmaya neden olduğu görülmekteydi.

Ağustos ayında ise Beşiktaş ve Beyoğlu'ndaki arabacıların geneli iş bırakmıştı. Arabacılar, belediye genel cemiyeti tarafından belirlenerek şehremaneti tarafından uygulamaya konulan araba ücretleri tarifesindeki ücretlerini az bulmuş, artırılması için de greve başlamıştı. İki bölgede aynı anda başlatılan grevin devlet açısından tedirgin edici yanı, işçilerin bu eylemlerinin şehrin diğer bölgelerine de yayılması ve olası yeni grevlerle ulaşımda yaşanabilecek sıkıntı olmuştu.[636] Yine Ağustos ayında bir diğer grev Selanik'te tütün işçileri tarafından yapılmış ve uzun süren grev sonrası bölgedeki tütün mağazaları bir ay boyunca üretime ara vermek zorunda kalmıştı. Hangi şartlarla sonlandırıldığını tespit edemediğimiz grev, Eylül ayında işçi ve işveren taraflarının anlaşmasıyla sonlandırılmıştı.[637] Kasım ayında ise, Selanik'te Hasan Ağa tütün deposundaki 62 işçiyle, İzmir'deki Arrera mağazalarında çalışan 67 işçi grev yapmıştı.[638]

3.2.3.2. 1910 Yılında Grevler

1909 yılında da grev yapmış olan Zonguldak Gelik bölgesindeki maden işçileri, 24 Şubat 1910'da da bir grev başlatmış, çıkan olaylarda 3 kişi yaralanırken bir maden treni de yoldan çıkmıştı. Devlet yetkililerinin işçilerle ve şirketle

---

[634] "Bilecik'te Ta'til-i Eşgal", **Tanin**, No: 688, 18 Temmuz 1326, 1 Ağustos 1910, s. 3.
[635] "Büyük Bir Grev", **Tanin**, No: 702, 2 Ağustos 1326, 15 Ağustos 1910, s. 3.
[636] BOA, **ZB.** 604/75. 22 T 1325. 4 Ağustos 1909.
[637] "Grevin Hitamı", **Tanin**, No: 386, 15 Eylül 1325, 28 Eylül 1909, s. 4.
[638] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.

görüşmesi sonrası, 25 Şubat'ta işçiler tekrar iş başı yapmıştı.[639] Gelik bölgesindeki maden işçilerinin çalışma şartlarından duyduğu rahatsızlık önceki dönemlerde yaptıkları grevlere rağmen bir türlü sonlandırılamamış, bu da iş bırakma eylemlerinin süreklilik kazanmasına neden olmuştu. Nitekim Şubat ayından sonra Temmuz ayında da Gelik bölgesindeki maden işçileri yeni bir grev yapmıştı. İşçiler, bazı zamanlarda eksik iş yaptıkları nedeniyle ücretlerinden kesinti yapılmasına, bölgedeki tüm maden işçilerine iş verilmemesine, çalışma zamanlarının belirsiz olup tamamen şirketin kararlarına bağlı olmasına ve şirketin Fransız ustabaşısı Mösyö Kaye'nin kendilerine sert davranmasına tepki göstererek iş bırakmıştı. Mösyö Kaye görevinden alınmazsa öldüreceklerine dair işçilerin tehdit mektupları üzerine, Fransız Elçiliği de müdahil olarak gerekli tedbirlerin alınması için devlete başvurmuştu. İşçilerin memurlar tarafından ikna edilmesi ve yapılan bazı iyileştirmeler sonrasında grev 26 Temmuz'da sona erdirilmiş ve işbaşı yapılmıştı.[640]

Nisan ayında Beyoğlu Mutasarrıflığı, İstanbul tramvay işçilerinin, şirketin kendilerini haklı haksız nedenler ileri sürerek işten çıkarmasından dolayı grev yapacağına dair bir haber almıştı. Ancak daha sonra yapılan tahkikatta işçiler ve şirket arasında herhangi bir ihtilaf olmadığı belirtilmişti.[641] Bu tahkikattan 1 ay sonra ise, 6 Mayıs günü Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri grev başlatmıştı. Yoğun çabalar sonrası aynı gün grev sonlandırılmış ve tramvaylar tekrar çalışmaya başlamıştı. Ancak bu geçici çözüm işçileri 2. bir grev başlatmak için oyalamaktan öteye gidememişti.[642] Tramvay işçilerinin Mayıs ayındaki bu grevlerinin nedeni 3 ay öncesinde, Şubat ayında yaşanan bir anlaşmazlık ve beraberinde alınan kararların uygulanmamasına dayanmaktaydı. Şubat ayında Ticaret ve Nafia Nazırı aracılığında işçi temsilcileri ile şirket yetkililerinin katıldığı uzlaşı toplantısında 14 maddelik bir anlaşma metni imzalanmış ve taraflar ayrılmıştı. Ancak şirketin, çalışma saatleri (çalışma saatleri günlük 12 saat olarak belirlenmişti), işçilere yapılacak zamlar (işçilere, şirkete toplam maliyeti yıllık 600 lira olacak şekilde % 10-15 arasında

---

[639] BOA, **DH. MUİ.** 1-9/2. 4 RA 1328. 16 Mart 1910.; "Zonguldak'ta", **Tanin**, No: 535, 15 Şubat 1325, 28 Şubat 1910, s. 3.
[640] BOA, **DH. MUİ.** 115/36. 13 T 1326. 26 Temmuz 1910.
[641] BOA, **DH. EUM. THR.** 30/24. 22 RA 1328. 3 Nisan 1910.
[642] "Tramvay Grevi", **Tanin**, No: 603, 24 Nisan 1326, 7 Mayıs 1910, s. 4.

değişen oranlarda zam yapılmasına karar verilmişti) gibi anlaşma şartlarına uymadığını ileri süren işçiler, grev yapmaya mecbur bırakıldıklarını belirtmişti. Şirket grevciler yerine yeni işçi istihdam etmek istemişse de grevciler bunların çalışmasını engellemişti.[643]

Emniyet güçleri tarafından yapılan tahkikatta ise grev nedeniyle işçilerin haksız olduğu ve işçilerin asıl tepkisinin şirketin yabancı memur istihdam etmek istemesine karşı olduğu ileri sürülmekteydi. Şirket yönetimine müdahale olarak değerlendirilen bu durumun Ta'til-i Eşgal Kanunu'nca yasaklanmış olması da, yapılan grevin haksız olduğu eleştirisine neden olmuştu.[644] 18 Mayıs'ta İstanbul, Beyoğlu ve Beşiktaş civarındaki tüm tramvay çalışanlarının toplu şekilde başlattığı grevde, işçiler aralarından seçtikleri temsilcilerle 2 grup oluşturarak birini Saray'a, diğerini ise şirket yönetimine gönderme kararı almıştı. Her ne kadar Dolmabahçe'ye giden 200 kadar işçi padişahla görüştürülmemişlerse de, bu girişimleriyle iş bırakma eylemlerini salt bir tepki veya şiddet eylemi olmaktan çıkarıp, taleplerinin kabulü ve edinimlerinin artırılabilmesi için çeşitli makamlarla görüşmelerini de sürdürmekteydiler.[645] Tramvay şirketi daha sonra grev nedeniyle 34 işçiyi işinden çıkarmıştı. Bu durum basında, özellikle de sosyalist basında büyük tepki çekmiş ve Nafia Nezareti de işçileri koruması gerekirken hiçbir tepki göstermediği için eleştirilmişti.[646] Tramvay işçilerinin bu grevi, işçilerin bir kısmının işten atılmayı ve gelirsiz kalmayı göze alamamaları nedeniyle grevcilerin ikiye bölünmesiyle zayıflamıştı. Nafia Nezareti'ne başvuran bazı grevciler tekrar işe başlamak istediklerini belirtmiş, Nezaretin de talebi üzerine şirket tarafından işlerine geri

---

[643] BOA, **DH. MUİ.** 97-2/15. 17 C 1328. 26 Haziran 1910.; "Tramvay Amelesi", **Tanin**, No: 542, 22 Şubat 1325, 7 Mart 1910, s. 4.

[644] BOA, **DH. EUM. THR.** 34/10. Lef. 4. 6 Mayıs 1326. 19 Mayıs 1910.
Ancak grev böyle bir sebepten kaynaklansa dahi işçilerin yine de haklı olduğu basında dile getirilmekteydi. Çünkü Tramvay Şirketinin devletle yaptığı imtiyaz sözleşmesinde, üst düzey ve teknik memurlar dışındaki tüm çalışanların Osmanlı vatandaşı olması zorunluluğu vardı. Şirketin bu karara uymaması, yabancı işçileri yasak olan birimlerde de çalıştırması, basında da işçilerin tepkisine hak verilmesine, kanunları ve yapılan sözleşmeleri uygulamayan şirketle bu durumun takipçisi olmayan devletin eleştirilmesine neden olmaktaydı. ("Tramvay Grevi Münasebetiyle", **Tanin**, No: 616, 7 Mayıs 1326, 20 Mayıs 1910, s. 1.)

[645] BOA, **DH. EUM. THR.** 34/10. Lef. 11. 6 Mayıs 1326. 19 Mayıs 1910.; ""Tramvaycıların Grevi", **Tanin**, No: 615, 6 Mayıs 1326, 19 Mayıs 1910, s. 4.

[646] "Tramvay Kumpanyasının Rezaletleri", **İnsaniyet**, No: 2, 12 Ağustos 1326, 25 Ağustos 1910, s. 12-13.

alınmışlardı. Diğer bir kısım işçilerse greve devam kararı almıştı.[647] Ancak şirketin elindeki işçi çıkarma kozu ve buna karşı herhangi bir yasal kısıtlama olmaması, grevci işçileri geri adım atmaya zorlayan en önemli etken olmuş ve grevin başarısını olumsuz etkilemişti.

İstanbul'daki terzi işçileri de takım elbise başına yarım lira fazla ücret istediklerini belirterek Mayıs ayında iş bırakmıştı. Grev üzerine bir araya gelen patronlar, işçilerin bu talebine kesinlikle olumlu cevap vermeme kararı almışlardı.[648] Ancak patronların bu kararına rağmen terzi işçilerinin kararlı durmasıyla ücretleri artırılmıştı. Sa'y ve Amel Gazetesinde bu ücret artışı, işçinin az da olsa kazandığı, ancak elbise ücretlerinin de artması nedeniyle halkın hepten kaybettiği şeklinde yorumlanmış ve eleştirilmişti.[649]

Mayıs ayının bir diğer grevci çalışan grubu rejinin güvenlik işlerini yürüten İstanbul'daki kolcularıydı. İlk olarak Topkapı ile Edirnekapı arasındaki kulübelerde çalışan kolcular ücretlerinin artırılmasını, aksi takdirde grev yapacaklarını bildirmişti. Ancak işten çıkarılacakları tehdidi karşısında işçiler geri adım atmıştı.[650] 25 Mayıs'ta ise, Silivrikapı ile Yedikule arasında surlar dışında kalan bölgedeki kolcular çeşitli taleplerle rejiden istekte bulunmuş ve talepleri kabul edilinceye kadar çalışmayarak kulübelerini işgal edeceklerini bildirmişti. Kolcuların istekleri; 200 kuruş maaşlı arkadaşlarının ücretlerine % 50 zam yapılarak 300 kuruşa çıkarılması; 15 günde 1 gün verilen iznin haftada bir gün verilecek şekilde yeniden düzenlenmesi; her yıl 1 aylık maaşları tutarında ikramiye verilmesi; hastalandıklarında reji tarafından hastanede tedavi ettirilmeleri ve tedavi süresince maaşlarının tam olarak ödenmesine devam edilmesiydi. İşçiler işlerinden çıkarılmamaları için de bir ara çözüm bularak kulübeleri terk etmemek, ancak sadece oturarak hiçbir iş yapmama konusunda ortak karar almışlardı. [651] Aynı ay İstanbul Haliç'teki 22 tuğla fabrikasının toplam 174 Ermeni ve Müslüman çamurcu işçisinin hep birlikte iş

[647] "Tramvay Grevi", **Tanin**, No: 619, 10 Mayıs 1326, 23 Mayıs 1910, s. 3.
[648] **Sadâ-i Millet**, 29 Nisan 1326, 11 Mayıs 1910, s. 4.
[649] **Sa'y ve Amel**, No: 3, 6 Kanunusani 1326, 19 Ocak 1911, s. Arka Kapak.; "Terzi Kalfalarının Grevi", **Tanin**, No: 625, 16 Mayıs 1326, 29 Mayıs 1910, s. 3.
[650] BOA, **DH. EUM. THR.** 34/35. 12 Mayıs 1326. 25 Mayıs 1910.
[651] BOA, **DH. EUM. THR.** 34/49. 18 CA 1328. 28 Mayıs 1910.

bırakması ise, çok sayıda fabrikayı ilgilendiren genel bir grev görünümü kazanmıştı. 20 Mayıs'ta başlayan grevde talep yine ücret artışıydı.[652] İstanbul'da 420 ayakkabıcı işçisi Mayıs ayında, Selanik'teki Recep Aslan Ayakkabı İmalathanesi'nde çalışan 59 işçi de Haziran'da grev yapmıştı.[653]

İstanbul'da Bahriye Nezareti bünyesinde çalışan 30-40 civarında işçi de 11 Temmuz'da grev başlatmıştı. İşçiler, 8 kuruş olan ücretlerinden % 10 kesinti yapılmaya başlandığını ve bunun dışında Pazar günleri de kendilerine iş verilmemeye başlandığını, bunun da ücretlerini günlük 5 kuruş seviyesine kadar indirdiğini belirtmişti. Aralarından seçtikleri 2 temsilcinin yetkililerle görüşmesine karar vererek tekrar iş başı yapmışlar, durumlarının düzeltilmemesi halindeyse yine greve çıkacaklarını belirtmişlerdi.[654] Selanik'te 93 terzi işçisinin greviyle sonlanan Temmuz ayından sonra, Ağustos ayında Üsküp'te ayakkabı işçileri, Manastır'daysa Kazas iplik fabrikası işçileri grev yapmıştı.[655] Kazlıçeşme'deki debbağhanelerde çalışan deri işçilerinin Ağustos'taki greviyse, 7 işçinin hapis cezası almasıyla sonuçlanmıştı.[656] Ağustos ayının en dikkat çeken grevi ise Bursa'daki İpek fabrikalarının genelini kapsayan bir iş bırakma eylemi olmuştu. Grevin özelliği, ipek fabrikalarında çalışan kadın işçiler tarafından yapılmasıydı. İpek fabrikalarının kadın işçileri greve başlarken isteklerini şu şekilde sıralamışlardı:[657]

- Geçinebilmeleri için yeterli olmayan günlük ücretlerine uygun bir zam yapılması,

- 14 ila 16 saat arasında değişen çalışma saatlerinin (yaz mevsimi) kadın olmaları hasebiyle bünyelerine zarar verdiğini, bu nedenle maksimum günlük çalışma süresinin 10 saat olarak belirlenmesi,

- Günlük yarım saat olan teneffüs molalarının en az 1 saate çıkarılması.

---

[652] "Grevler Birbirini Takip Ediyor", **Tanin**, No: 621, 12 Mayıs 1326, 25 Mayıs 1910, s. 3.
[653] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.
[654] BOA, **DH. EUM. THR.** 43/28. 17 B 1328. 25 Temmuz 1910.
[655] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.
[656] BOA, **DH. EUM. THR.** 105/35. 20 Ş 1328. 27 Ağustos 1910.
[657] Ali Rıza, " Bursa'da Grev", **Selamet-i Umumiye**, No: 19, 9 Ağustos 1326, 22 Ağustos 1910, s. 2-3.

Ekim ayında ise Bursa Orhangazi'de Sölöz ipek fabrikalarında çalışan kadın işçiler grev yapmıştı. Kadın işçilerin talepleri yine ücretlerinin artırılması ve çalışma saatlerinin sınırlandırılmasıydı. Fabrika sahipleriyse, çalışma saatlerinin 16 olarak kalmasında ısrar etmişlerdi.[658] Ticaret ve Nafia Nezareti yetkilileri kadın işçilerin istekleri için fabrika sahipleri ile görüşmüştü. Ancak fabrika sahipleri bu istekleri kabul etmeleri halinde diğer fabrikalara karşı dezavantajlı bir duruma geleceklerini, ancak ülkenin genelini kapsayan bir düzenleme olması halinde işçi isteklerinin kabulüne yanaşabileceklerini belirtmişlerdi.[659]

Ekim ayının diğer grevlerinde maden işçileri öne çıkmıştı. Ankara Vilayeti Kırşehir'de simli kurşun madeni işçilerinin 19 Ekim'de başlattığı grev 1 aydan uzun sürmüştü. Grevin nedeni işçi ücretlerinden yapılan kesintilere gösterilen tepkiydi. Grevciler eylemlerine katılmayan işçileri de çalıştırmazken, kuyu ve ocaklara da saldırarak madenlerde üretimi durma noktasına getirmişti.[660] Balya Madenleri işçileri de Ekim'de grev yapmıştı. Güvenlik güçlerinin müdahale ettiği grevde, şirket mühendisini darp etmeleri, grevciler yerine şirketin yeni istihdam ettiği işçilere taş ve sopalarla saldırarak çalışmalarına engel olmaları suçlamasıyla 4 işçi tutuklanmış, ancak mahkemede beraat etmişlerdi. Tanin gazetesi Balya Madenlerinde yaşanan bu olayı sosyalizmin ülkede yayılmaya başladığı şeklinde yorumlayarak, işverenle devletin bu duruma karşı işçilerin durumunu düzeltecek tedbirler almasını istemişti.[661] Zonguldak'ta Ereğli Maden Şirketinde çalışan 500 işçi de ekim ayında bir grev yapmıştı.[662] Ekim ayının bir diğer grevci grubuysa, Kayseri'deki basmacı işçileriydi.[663]

İstanbul'daki kömür hamallarının Ekim'deki greviyse, Meclis'te de tartışmalara neden olacak kadar ses getirici olmuştu.[664] Geneli Kürtlerden oluşan

---

[658] **Yeni Ses**, No: 7, 4 Teşrinievvel 1326, 17 Ekim 1910, s. 4.
[659] BOA, **DH. İD.** 107/17. 20 S 1329. 20 Şubat 1911.
[660] BOA, **DH. İD.** 107/15. 18 M 1329. 19 Ocak 1911.
[661] "Balya Madeninde", **Tanin**, No: 782, 23 TE 1326, 5 Kasım 1910, s. 3.
[662] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.
[663] "Kayseri'de Ta'til-i Eşgal", **Yeni Ses**, No: 7, 4 Teşrinievvel 1326, 17 Ekim 1910, s. 4.
[664] İsmail Faik, "Kömür Amelesinin Ta'til-i Eşgali", **Sosyalist**, No: 1, 11 Teşrinisani 1326, 24 Kasım 1910, s. 4.

2.000 kömür hamalı 10 Ekim'de greve başlamıştı. Hamallar taşıma ücretlerinin artırılması yanında, ücretlerinin hamal *onbaşılarına* değil, direkt kendilerine verilmesini talep etmişti. Çünkü zaten düşük olan ücretlerinden bir de onbaşılarının kesinti yapması, hamalların eline geçen parayı iyice azaltmaktaydı.[665] Sosyalist Gazetesi'nde Faik, hamalların sendikal örgütlenmeleri olmadan ve ülkede grevlere tarafsız yaklaşacak bir hükümet yokken bu grevi yapmalarını eleştirmiş ve grevin başarısızlığını bunlara bağlamıştı.[666]

Sosyalist mebuslardan Zohrab, grev yapan hamalların bir kısmının tutuklanmasına tepki göstermişti. (BOA, **DH. EUM. KADL.** 3/44. 4 M 1329. 5 Ocak 1911.) Emniyet'ten verilen cevapta 8 işçinin tutuklanmadığı ve sadece gözaltına alındığı, bunun da çalışmak isteyen işçilere engel olmaları, adam yaralama, tehdit vb. suçlardan dolayı olduğunu belirtmişti. (BOA, **DH. EUM. THR.** 58/5. 2 M 1329. 3 Ocak 1911.)

[665] Faik, **a.g.e.**, s. 4.

Grevci kömür işçilerinden 8'i polis tarafından gözaltına alınmıştı. Bu 8 kişi de sorgularında birebir aynı ifadeler kullanmış ve çalışmak isteyenleri engellemedikleri, haklarını tamamen hukukî yollardan aradıklarını ileri sürmüşlerdi. Örnek olması açısından işçilerden birinin soruşturma tutanağını günümüz Türkçesi ile sadeleştirilmiş şekilde vereceğiz.

Muşlu Kamil bin Mahmud'un İfadesidir 7 TS 1326 (20 Kasım 1910)

- *Siz 15 günden beri grev ile birlikte, geçen Perşembe gününden beri Sarayburnu'nda bir vapurdan tren deposuna çıkarılan kömürün taşınmasında şirket tarafından istihdam edilen işçilerin çalışmasını engellemek için birçok kez vapura girmeye teşebbüs etmiş ve birçok arkadaşınızı da tahrik ve teşvik etmişsiniz. Amacınız nedir? Niçin grev yaptınız? Niçin grevden sonra da çalışmak isteyen işçileri engellemeye çalışıyorsunuz?*
- *Hürriyetin ilanı sırasında* (1908 II. Meşrutiyetin ilanı) *genel bir grev olmuştu. O zaman bize verilecek ücret tayin edilerek kararlaştırılmıştı. Daha sonra ücretlerimiz şirketler tarafından tarifeye uygun olarak verildiği halde, işçi onbaşıları bizlere eksik vermekte ve bizler de geçinememekteydik. Bu nedenle haklarımızı aramak için 15 günden beri topluca grev yapmaktayız ve her tarafa da dilekçeler verdik, sonucunu bekliyoruz. Biz söylediğiniz vapurdan kömür çıkarılmasını engellemedik ve arkadaşlarımızı da tahrik ve teşvik etmedik. Ancak arkadaşlarımızdan Abdüsselam, Kasım ve Mehmed adlı 3 kişi bir kayıkla karşıya geçmek için vapurun da yanından geçtiği için, güya işçilerin çalışmasını engelleyeceğiz diye polisler şüphelenerek bizi tutup buraya getirmiştir. Ne biz ne de arkadaşlarımız böyle bir şeye cüret etmedik. Zaten hukukumuzu dilekçelerle arıyoruz. Böyle bir muamelede bulunduğumuzu görüp söyleyen olursa cezamıza razıyız.*
- *Yalnız dün değil, daha önce de birkaç defa çalışan işçileri engellemiş ve bazı kötü sözler söylemişsiniz.*
- *Hayır hiçbir vakit böyle bir harekette bulunmadık.*

(BOA, **DH. EUM. KADL.** 3/44. 4 M 1329. 5 Ocak 1911.)

Sorgulama esnasında hamalların bahsettiği ücretlerinden yapılan kesinti, hamalların aldığı ücretlerin önemli bir kısmına ulaşabilmekteydi. Nitekim 1908 Ağustos ayında yapılan grevde, hamallara normalde vapur acenteleri tarafından günlük 3 kuruş ücret verilmekteyken, acentelerin parayı verdiği müteahhitlerin yaptığı kesinti sonrası hamalların eline yalnızca 50 para geçmekteydi. İşveren ile işçi arasındaki bu aracıların ücretin çok büyük kısmını haksız yere alması, hamalların da tepki olarak iş bırakmalarına ve grev yapmalarına neden olmaktaydı. (**İttihad ve Terakki**, No: 9, 12 Ağustos 1324, 25 Ağustos 1908, s. 3.)

[666] Faik, **a.g.e.**, s. 4.

Kasım ayında, sendikaları öncülüğünde İstanbul'daki şemsiye işçileri bir grev yapmıştı. Şemsiye işçilerinin 10 gün süren bu grevi taleplerinden bazılarının kabul edilmesi, bazısından da kendilerinin vazgeçmesiyle, yani uzlaşı ile sonuçlanmıştı. İşveren, işçilerden ücretlerini artırmak ve tekrar işe başlayabilmeleri için sendikadan çıktıklarına dair bir kağıt imzalamalarını talep etmişti. Sosyalist Gazetesi, işçilerin imza atmasına rağmen işlemin kağıt üzerinde kaldığını ve sendikayla ilişkilerine devam ettiklerini belirtmişti.[667] Aralık ayında ise Ankara'daki kurşun madenlerinde çalışan işçilerin geneli çalışma saatlerinin azaltılması talebiyle grev başlatmıştı.[668]

3.2.3.3. 1911 Yılında Grevler

Ocak ayında Selanik'teki Samardziev Matbaası işçilerinin greviyle başlayan 1911 yılı, Nisan ayında ise metal işleriyle uğraşan İstanbul'daki Augsburg fabrikası işçilerinin grevine sahne olmuştu.[669] 1911 yılı işçi hareketleri açısından tütün işçilerinin yılı olmuştur diyebiliriz. Çünkü Mart ayından başlayarak ülkenin birçok bölgesinde tütün işçileri iş bırakma eylemleri yapmıştı. İlk olarak Mart ayında Selanik'te Reji tütün işçileri grev yapmıştı. Mayıs ayına kadar devam eden greve 400 kadın, 90 erkek olmak üzere 490 işçi katılmıştı.[670] Hamal ve terzi sendikaları da grevcilere cesaret vermek amacıyla desteklerini bildirmişti. Grevci işçiler büyük bir miting yapmış ve hükümetin dikkatini çekmeye çalışmıştı. Miting sonucu alınan kararlar arasında sadece ücret artışı değil, 14 yaşından küçük kimsenin çalıştırılmaması, 18 yaşından küçükler için çalışma saatlerinin azaltılması, devletin işçileri daha fazla koruyacak şekilde zorlanması, yürürlükteki toplanma ve grev kanunlarının işçileri daha serbest hareket edecek şekilde yeniden düzenlenmesi gibi hükümler vardı.[671] Şirkete verilen talep listesi Osmanlı işçi sınıfı içinde dönem itibariyle Selanik işçilerinin farkını ve bilinçliliğini de yansıtmaktaydı. Talepler;[672]

- Geçinme indeksine göre ücret artışı,

---

[667] "Sermayedarlığın Bir İstibdadı", **Sosyalist**, No: 2, 16 Teşrinisani 1326, 29 Kasım 1910, s. 4.
[668] "Ankara'da Ta'til-i Eşgal", **Muahede**, No: 15, 27 Teşrinisani 1326, 10 Aralık 1910, s. 3.
[669] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.
[670] Hadar, **a.g.e.**, s. 144-145.
[671] "Reji Amelesinin Grevi", **Tanin**, No: 932, 25 Mart 1327, 7 Nisan 1911, s. 2.
[672] Hadar, **a.g.e.**, s. 144-145.

- Sendikasız işçilerin çalıştırılmasının yasaklanması,

- Üretim kotalarına göre değil, çalışma saatine göre ödenecek ücret,

- Erkek işçilerin yerine kadın işçilerin istihdam edilmemesi (söz konusu dönemde Selanik'te işverenler erkek işçileri işlerinden çıkararak yerlerine daha uysal ve itaatkâr olan, aynı zamanda daha ucuza çalışan kadın işçileri istihdam etmekteydi.),

- İş gününün kışın 7-8 saate, yazınsa 10-11 saate kısaltılmasıydı.

Talepler incelendiğinde, 1908 yılında başlayan ücret artışı ve çalışma süresinin kısaltılmasına yönelik grevlerden, en azından tütün işçileri için oldukça nitelikli ve planlı iş bırakma eylemlerine geçilmiş olduğu görülmekteydi. Tütün işçilerinin bu grevi, işçi temsilcileri ile işverenler arasında yapılan yoğun müzakerelerle sona erdirilmişti. Ancak kararlar özellikle kadın işçiler için oldukça ilginç olmuştu. Anlaşma sonucunda kadın işçilerin ücretleri kesilirken erkeklerinki korunmuştu. İşçiler açısından pek de kazançlı sonuçlanmayan bu grevde kadın işçilerin net olarak kaybedenler safında yer almasıysa, kadınların grevi sona erdirmeme ve devam etmelerine neden olmuştu. İşverenler bunun üzerine lokavt ilan ederek fabrikalarını kapatmışlardı. Bölgede işçiler arasında görülen dayanışmanın işverenler arasında da geçerli olması sonrası diğer tütün fabrikaları da üretime ara vererek kapılarına kilit vurmuşlardı. Böylece çalışmayan grevci kadın işçilere, çalışamayan lokavt mağduru erkek işçiler de katılmıştı.[673]

Selanik'te ilgili dönemde yapılan grevlerin bir özelliği, bir fabrika veya meslek dalındaki işçilerin greve çıkmasının ardından, bu eylemin hızlı bir şekilde diğer meslek dalları veya fabrikalara da yayılmasıyla greve katılan işçilerin sayılarının hızlı bir biçimde artmasıydı. İşçi örgütlerinin planlı hareket etmesiyle açıklanabilecek bu durum, Selanik reji işçilerinin grevi başlayınca Kavala'da Herzog Amerikan tütün ticarethanesi işçilerinin de greve başlamasıyla kendisini göstermişti. Grevin nedeni, tütünlerin ayrılması işinin kadınlara değil de sadece erkeklere yaptırılması isteğiydi. Yani Selanik'te iş bırakan işçilerle benzer bir rahatsızlık Kavala'da da yaşanmakta ve işverenlerin kadın-erkek işgücü ikamesi yönünde

---

[673] **A.e.**, s. 145-146.

gerçekleştirdiği uygulamalar greve dönüşecek şekilde işçilerin tepkisini çekmekteydi. Herzog ticarethanesinde başlayan bu grev, daha sonra Hasan Âkif, Kazım Emin adlı diğer tütün fabrikalarına da yayılmış ve buralarda çalışan işçiler de grev ilan etmişlerdi.[674] Tütün mağazalarının grev nedeniyle işlememesi sonrası bölgede bu mağazalarla iş yapan bazı tüccarlar da işyerlerini kapatıp işçileri gönderince, bir anda 10.000 işçi işten çekilmişti.[675] Böylece bir tütün mağazasında başlayarak hızlı bir şekilde yayılan grev, bölgedeki işçi ve işletmelerin neredeyse tamamını etkiler bir şekle bürünmüştü. Kavala'da tütün işçileri tarafından yapılan bu grev, işçilerin taleplerinin kısmen kabul edilmesi şeklinde tarafların anlaşmasıyla sonuçlanmıştı.[676] Kavala'daki grevle birlikte, Drama ve Praveşte'deki tütün işçilerinin grevleri de işçi ve işveren taraflarının anlaşması ile sonuçlanmış ve 21 Nisan itibariyle tüm tütün mağazaları tekrar çalışmaya başlamıştı.[677]

Kavala ve Selanik grevleri esnasında, İstanbul'daki Reji işçileri de grev ilan etmişti. İşçiler basınla da haberleşerek kamuoyunu bilgilendirmiş ve destek aramıştı. Grevin nedeni şirketin en ufak hatada ücret kesmesi olarak belirtilmişti. Yakın bir zamanda az bir süre geç kalan 23 işçinin ücret kesintisiyle cezalandırılması işçileri bir dayanışma grevi yapmaya itmişti. Günlük ücretleri 6 kuruş gibi düşük bir seviyede olduğu için tepki gösteren işçiler, bu ücret kesintileriyle iyice zor durumda kaldıklarını belirtmekteydi. Bu nedenle hem 23 işçi arkadaşına destek olmak, hem de bu gibi aşırı cezalandırmalara tepki göstermek için işçilerin geneli iş bırakmıştı.[678] İşçilerin diğer istekleri, günlük çalışma süresi 9 saat olan sigara imalathanesindeki kız işçilerin 100 para olan ücretlerinin artırılması,[679] 14 yaşından küçük işçilerin

---

[674] "Amele ve Sermayedaran İhtilafı – Kavala 9 Nisan", **Tanin**, No: 936, 29 Mart 1327, 11 Nisan 1911, s. 5.
[675] BOA, **DH. İD.** 107/23. 26 R 1329. 26 Nisan 1911.
[676] "Tütün Amelesinin Grevi", **Tanin**, No: 948, 10 Nisan 1327, 23 Nisan 1911, s. 4.
[677] "Amele Grevi", **Tanin**, No: 951, 13 Nisan 1327, 26 Nisan 1911, s. 5.
[678] "Reji Amelesinin Ta'til-i Eşgali", **Sa'y ve Amel**, No: 8, 23 Mart 1327, 5 Nisan 1911, s. 16.
[679] Cibali Reji fabrikası gerek 1908 öncesi, gerekse sonrasında işçilerin çok sayıda grev vb. eylemler gerçekleştirdiği bir üretim birimi olmuştu. Çalışanların gerek cinsel, gerekse dinî ve etniksel farklılıkları, bu fabrikayı Osmanlı işçi sınıfının spesifik bir birim üzerinden değerlendirilmesi için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Cibali reji fabrikasındaki bazı işçi eylemleri, cinsiyet açısından işçilerin durumu ve çalışma şartları ile ilgili fotoğraflarla desteklenmiş bir araştırma için bkz.; Gülhan Balsoy, "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", **International Review of Social History**, 54, 2009, ss. 45-68.

çalışmasının yasaklanması, 14-18 yaş arasındaki işçilerin çalışma sürelerinin kısıtlanması, iş kazası ve meslek hastalığı sonucu malul olanların bakımlarının yapılması ve kaza durumunda tazminat için bir yardım sandığı kurulmasıydı. Cibali fabrikasındaki işçi cemiyeti tarafından organize edilen bu grev, arkadaşlarının işten çıkarılmasına tepki ile başlayarak, oldukça nitelikli bir talep listesine dayanan bir eylem haline gelmişti.[680] 2.300-3.000 işçiden oluşan grevcilerin[681] bu talep listesine karşı şirketin cevabı, beşinci gün sonunda (14 Nisan) işine başlamamış olanların istifa etmiş ve işten ayrılmış olarak kabul edilecekleriydi.[682]

Mayıs ayındaysa İskeçe'deki tütün işçileri grev başlatmıştı. İskeçe Tütün Amelesi İrtibat ve Terakki Cemiyeti öncülüğünde yapılan grevden önce işçiler ilk olarak 7 Mayıs'ta tütün tüccarlarıyla görüşerek ücret artışı istemişti. 1.500 tütün işçisi adına hareket ettiğini belirten cemiyetin taleplerinin kabul edilmemesi nedeniyle grev de başlamıştı.[683] Tütün tüccarları grevin başlamasıyla birlikte işçi cemiyetinin sendika mahiyetinde olduğunu ve bu nedenle de kapatılması gerektiğini belirten bir talepte bulunmuştu. Ancak kendilerine verilen cevapta sendika kurulmasının kamuya yönelik hizmette bulunan müesseselerde yasak olduğu ve cemiyetin Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak kurulduğu belirtilmiştir.[684] Cibali'deki gibi İskeçe'deki tütün işçilerinin bu grevinde de eylemin hangi şartlarla sonlandığına dair arşiv kayıtları ve süreli yayınlarında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Selanik'te demiryolları işçilerinden makine deposunda çalışan ateşçi, manevracı, makasçı gibi çalışanlar da, Mayıs ayında şirkete 9 maddelik bir talep listesi sunmuş ve isteklerinin 15 gün içinde kabul edilmemesi halinde grev yapacaklarını bildirmişti. İşçi isteklerinin öne çıkanları, ücretlere günlük 3'er kuruş zam, iş kazası sonucu vefat eden işçilerin ailelerine maaş bağlanması ve vefat masraflarının karşılanması için 5 lira verilmesiydi.[685]

---

[680] BOA, **DH. EUM. KADL.** 14/22. 17 R 1327. 17 Nisan 1911.
[681] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.
[682] BOA, **DH. İD.** 107/51. 27 Mart 1327. 9 Nisan 1911.
[683] BOA, **DH. İD.** 107/24. 14 CA 1329. 13 Mayıs 1911.
[684] **A.e.**
[685] BOA, **BEO.** 3898/292319. 29 CA 1329. 28 Mayıs 1911.

İşçilerin bu grevi, aynı demiryollarının Selanik'ten Gevgili'ye kadar olan hattında çalışan yol işçilerinin ücretlerine zam yapılması, aksi halde grev yapacaklarını şirkete bildirmelerinden sonra gelmişti. Nitekim 10 gün önce yol işçilerinin zam isteğinin kabul edilmesi, diğer işçilerin de grev silahını kullanmalarında teşvik edici olmuştu.[686] Selanik'te olduğu gibi, İzmir'de de demiryolu işçileri 1911'de grev yapmıştı. Ağustos ayında İzmir-Kasaba demiryolu çalışanı 1.500 işçi ücret artışı talebiyle greve başlamış, şirket yönetimi iş bırakan işçilerin taleplerini kabul ederek ücret artışı yapacağını bildirmişti.[687]

Aynı yıl İzmir'de grev yapan bir diğer işçi grubu Haziran ayında iş bırakab Körfez Vapur Şirketi çalışanlarıydı.[688] İşçilerin T'atil-i Eşgal Kanunu'ndaki yasal prosedüre uymadan greve başlaması devlet ve şirketin de tepki göstermesine neden olmuştu.[689] Yine Haziran'da bir diğer grev, Bağdat Şimendifer hattının Konya Ulukışla ile Ankara Akköprü arasında lağımcılık işlerinde çalışan 4 Karadağlı işçinin teşviki sonrası gerçekleştirilmiş ve Konya Valiliği'nin ikna çabaları sonrası aynı gün içinde sona erdirilmişti.[690] Temmuz ayının başında İstanbul'daki doğramacı işçilerinin başlattığı grevse doğramacı esnafı ve işçiler arasında anlaşmazlığın çözülememesi nedeniyle uzun sürmüştü. Grevin uzaması üretim faaliyetlerine de sekte vurunca, doğramacı esnafı gazetelere verdiği ilanla durumdan müşterilerini haberdar etmiş ve siparişlerin gecikeceğini duyurmuştu.[691] Yine Temmuz ayında yapılan ve uzun süren bir diğer grev ise Sivas'taydı. Sivas'ta Şark Halı Şirketi'nin 1.000 civarında işçisi ücretlerinin artırılması talebiyle iş bırakmıştı. Kadın ve erkek işçilerin hep birlikte yürüttüğü eylem 10 günden uzun sürmüştü.[692]

Ağustos ayında İstanbul 6. Belediye Dairesi temizlik işçileri, maaşlarının diğer belediye çalışanlarının seviyesine çıkarılması için müracaat ettikten sonra 48 saat geçince grev başlatmıştı. İşçiler devlet yetkililerine hiçkimse tarafından iş

---

[686] BOA, **BEO.** 3896/292184. 24 CA 1329. 23 Mayıs 1911.
[687] BOA, **DH. İD.** 107/34. 20 Ş 1329. 16 Ağustos 1911.
[688] " Ta'til-i Eşgal", **Renin**, No: 1016-1, 17 Haziran 1327, 30 Haziran 1911, s. 4.
[689] BOA, **DH. İD.** 107/30. 14 B 1329. 11 Temmuz 1911.
[690] BOA, **DH. İD.** 107/32. 23 B 1329. 20 Haziran 1911.
[691] "Doğramacıların Grevi", **Renin**, No: 1030-15, 1 Temmuz 1327, 14 Temmuz 1911, s. 3.
[692] "Ta'til-i Eşgal", **Renin**, No: 1030-15, 1 Temmuz 1327, 14 Temmuz 1911, s. 4.

bırakmaya teşvik edilmediklerini, tek amaçlarının ücretlerinin artırılması olduğunu belirtmişti. Maaşlarında düzeltme yapılacağı sözü verilmesi ve nasihatler sonrası temizlik işçileri grevlerini sonlandırmıştı.[693] Eylül ayında İstanbul fırınlarındaki un işçileri hafta tatili hakkı için grev yaparken, Kasım ayındaysa Zonguldak madenlerindeki 120 işçi ve Selanik matbaacıları grev yapmıştı.[694]

3.2.3.4. 1912-1918 Döneminde Grevler

1909-1911 arasındaki dönemde de 1908'e göre daha az olmasına rağmen önemli sayıda grev yapılmıştı. Ancak bu durum tamamen üretim ve çalışma hayatının dışındaki sebeplerle, savaş gibi olağanüstü şartlarla 1912'den 1918'e kadar sürecek 7 yıllık bir süre için oldukça yavaşlayacaktı.

Bu dönemde ilk olarak, 1912 yılının ilk günlerinde Selanik limanı hamalları kurdukları sendika öncülüğünde taşıma ücretlerinin artırılması için grev yapmış ve limana gelen bir İngiliz vapurunun kömür yükünü taşımayı reddetmişlerdi. Hamallar ton başına aldıkları 28 kuruş taşıma ücretinin 30 kuruş olarak ödenmesini talep etmiş, yükünü indirmeden geri dönmek istemeyen İngiliz vapurunun bu talebi kabul etmesiyle grev de sona ermişti.[695] İşçiler sendika öncülüğünde örgütlü hareket edip çalışmama kararına herkesin uymasını sağlayınca, taleplerini kolayca kabul ettirmiş ve grev silahını etkili bir şekilde kullanmışlardı.

Şubat ayında, Osmanlı Seyr-ü Sefain İdaresi'ne mensup Haydarpaşa, Kadıköy ve Adalar hatlarında çalışan vapurların makinist, kaptan ve ateşçileri çeşitli taleplerde bulunmuş, kabul edilmemesi halinde 4 gün sonra greve başlayacaklarını bildirmişlerdi. Çalışanların talepleri; en düşük aylık maaşın 300 kuruş olması, 10 günde bir seferleri tatil edilen gemilerde çalışan işçilerin tatil günlerinde maaşlarının kesilmemesi ve şirketle ilgili ıslahatlar yapılmasıydı.[696]

---

[693] "Çöpçülerin Grevi", **Tanin**, No: 1070, 11 Ağustos 1327, 24 Ağustos 1911, s. 3.
[694] Sencer, **a.g.e.**, s. 219.
[695] BOA, **ŞD.** 2072/39. 16 M 1330. 6 Ocak 1912.
[696] "Grev!", **Tanin**, No: 1254, 15 Şubat 1327, 28 Şubat 1912, s. 4.

Mart ayında Balıkesir Karesi'de Yeniköy mevkiindeki 800 kadar demiryolu işçisi greve gitmişti. Ustalardan birinin silahla tehdit ettiği bir işçinin işten çıkmasına neden olması, diğer işçilerin arkadaşlarına destek olmak için 800 kişilik bir dayanışma grevi yapmasına neden olmuştu. 2 Mart'ta başlayan işçilerin grevi, devlet yetkililerinin araya girmesiyle 5 Mart'ta sonlanmıştı.[697] Mayıs ayında Drama tütün işçileri, Temmuz ayında da İznik'te yol işçileri ücret anlaşmazlığı nedeniyle grev yapmıştı.[698] İstanbul tütün işçileri de Ağustos ayında iş bırakarak 1912 yılının bir diğer grevci grubu olmuştu.[699]

İstanbul'daki binek ve yük arabacıları Şehremanetinin kendilerinden kanuna aykırı vergi istediği iddiasıyla cemiyetleri öncülüğünde 29 Eylül'de greve başlamıştı.[700] Arabacılar greve başlamadan önce gazetelere ilan vererek eylemlerinin sorumluluğunun Şehremanetine ait olduğunu belirtirken, grev nedeniyle araba bulamayacak ve işleri aksayacak halktan da özür dilemişlerdi.[701] Binek ve yük arabacılarının iş bırakmasından sonra, bunların da teşviki sonrası bargircilerle araba imalat ve tamirat işçileri de grev başlatan ikinci bir grup olmuştu.[702] Grevcilerin çalışmak isteyen arabacıları da engellemesi sonrası, Tanin Muhabirinin yorumuyla İstanbul *suyu çekilmiş değirmene* dönmüştü. Halkın geneli de arabacıların bu eyleminde haklı olduğu düşüncesiyle Şehremanetini protesto etmekteydi.[703] Grev, işçilerin çeşitli devlet makamlarından durumlarının düzeltileceğiyle ilgili ikna edilmeleri sonrası 3 Ekim'de bitirilmişti.[704]

1913 yılı ülkenin geneli için olduğu gibi, işçi sınıfı için de olumsuz yönde bir kırılma noktası olmuştu. Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın bir

---

[697] BOA, **DH. H.** 29-1/15. 18 RA 1330. 7 Mart 1912.
[698] Sencer, **a.g.e.**, 220.
[699] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.
[700] BOA, **ŞD.** 2817/12. 18 L 1330. 30 Eylül 1912.
[701] "Arabacıların Grevi", **Tanin**, No: 1455, 16 Eylül 1328, 29 Eylül 1912, s. 4.; Grevci arabacıların istekleri, Şehremanetinin bu istekler ve grev karşısındaki tutumu ve grevde yaşanan diğer olaylarla ilgili taraflarla yapılan röportajları da içeren haber için bkz.; "Arabacılar Grevi", **Tanin**, No: 1456, 17 Eylül 1328, 30 Eylül 1912, s. 3-4.
[702] BOA, **BEO.** 4089/306668. 17 Eylül 1328. 30 Eylül 1912.
[703] Kemal Yakut, "Arabacılar Grevi-1912", **Kebikeç**, Y. 2, S. 5, 1997, s. 164-165.
[704] "Grev-Umum Binek ve Yük Arabacılar Cemiyetinden:", **Tanin**, No: 1459, 20 Eylül 1328, 3 Ekim 1912, s. 5.

suikast sonucu öldürülmesi sonrası olağanüstü döneme geçilmiş[705] ve aralarında sosyalistlerin de bulunduğu birçok kişi Divan-ı Harb'te yargılanarak sürgün ve tutuklama cezalarına çarptırılmıştı. Balkan savaşlarıyla birlikte Selanik ve diğer Rumeli bölgelerinin kaybedilmesi ise, Osmanlı işçi sınıfının da en örgütlü ve bilinçli olduğu bölgelerin elden çıkması anlamına gelmekteydi.

Selanik'te 1913 Nisan'ında kadın tütün işçileri bir grev ilan etmiş, daha sonra erkek işçiler de greve katılmıştı. Osmanlı hâkimiyetindeyken Selanik'te yapılan son iş bırakma eylemi olan bu grevle birlikte o zamana kadar grev ilanı veya grev komitesine katılma gibi durumlarda söz hakları olmayan kadınlar, artık karar alma sürecinde de etkin rol almaya başlamışlardı. 1913'te Selanik'in Yunanistan tarafından ilhakı sonrasında, Yunan yönetimi altında da kadın işçiler eylemlerden geri durmamış, 1914 yılında çok büyük bir grev yaparken, aynı yıl örgütlenmelerini sağlamlaştırarak Kadın Tütün İşçileri Konvansiyonu'na katılmışlardı.[706]

Eylül 1913'te, İstanbul'da Tersane işçileri hangi sebep veya isteklerle başlattıklarını tespit edemediğimiz bir grev yapmıştı. Güvenlik güçlerinin işçilere müdahale etmesiyle grev başlar başlamaz sonlandırılmış ve işçiler tekrar işleri başına dönmek zorunda kalmışlardı.[707] Eylül ayında tespit edebildiğimiz diğer grevlerse İzmir'de gerçekleşmişti. İlk olarak, kanunun kendilerine verdiği grev yapma hakkına dayanarak İzmir Limanı işçileri 2 Eylül günü yükleme acentelerine karşı bir grev başlatmıştı. Daha sonra 6 Eylül'de, 5 frank olan günlük ücretlerinin en azından 8 Frank'a çıkarılması için mavnacılar da greve başlamıştı.[708] İzmir gazeteleri, grevcileri baskı altına aldığını ileri sürerek polis güçlerinin davranışlarını eleştirmişti.[709] Grevin uzamasıyla birlikte diğer işçi grupları da grev ilan etmeye başlamıştı. 10 Eylül'de grev başlatan limandaki kömür işçileri bu gruplardan biriydi.[710] Kömür işçileri ton başına 4 kuruş olan taşıma ücretlerinin 5 kuruşa

---

[705] "Milleti Dağdar edecek bir Vâkıa"; "Matem",, **Tanin**, No: 1629, 30 Mayıs 1329, 12 Mayıs 1913, s. 1.
[706] Hadar, **a.g.e.**, s. 147.
[707] "Tersanede Grev", **Tanin**, No: 1716, 28 Ağustos 1329, 10 Eylül 1913, s. 3.
[708] Berber, **a.g.e.**, s. 7 .
[709] "İzmir'de Grev", **Tanin**, No: 1718, 30 Ağustos 1329, 12 Eylül 1913, s. 5.
[710] Berber, **a.g.e.**, s. 11.

çıkarılmasını, yani % 25 oranında bir ücret zammı talep etmişti. Grevin artan etkisi, yük dolu gelen vapurların limanda beklemelerine ve yığılmalarına neden olmuştu.[711] 10 gün süren grevin sonlandırılmasına yönelik Ahenk Gazetesi'nde yer alan anlaşma metninde öne çıkan maddeler şunlardı:[712]

- Liman işçileri artık serbestçe dışarıdan alınamayacak, doğrudan doğruya işçi kulüplerinden istenecekti.

- Günlük çalışma süresi 9 saate indirilmiş, fazla çalışma için ek ücret verilmesi kararlaştırılmıştı. (1908'de İzmir limanındaki hamalların grevi sonucu çalışma saatlerinin 8'e indirildiğine değinmiştik. Bu grevde 9'a indirilmiş olması, 1908'den sonra çalışma saatlerinin tekrar artmış olduğu anlamına gelmektedir.)

- Acenteler işçilere mahsus bir Teavün Sandığı kuracak ve her işçi için sandığa 0.5 ile 1 frank arasında çeşitli miktarlarda ödeme yapacaktır. (Görüldüğü gibi ücretle ilgili bir değişiklik yapılmamış ve işçilerin greve asıl çıkma sebebi es geçilmişti. Özellikle gayrimüslimler olmak üzere, bu duruma bazı işçiler tepk göstermişse de anlaşma metni değiştirilmemiş ve bu şekilde kalmıştı.)

1914 yılında ise ilk olarak 26 Ocak günü Ereğli ve Kozlu madenlerinde madenlerden gemilere kömür taşıyan işçi ve kayıkçılar grev yapmıştı. Taşıma işçileri kömürün tonu için şirket tarafından 50 paradan 90 paraya çıkarılan ücretlerinin 4 kuruşa, kayıkçılar ise ton başına 3,5 kuruş olan nakliye ücretlerinin 6 kuruşa çıkarılmasını istemişti. Greve katılımın oldukça yüksek olması, Zonguldak Limanı da dahil olmak üzere tüm bölgede nakliye işlerinin durmasına yol açmıştı. Bu durumun devlet hazinesine olan günlük zararı Ereğli Maden Müdürlüğü'nce 10.000 kuruş olarak belirtilmekteydi. Maden şirketi 1 Şubat'ta bir bildiri yayınlayarak, 24 saat içinde işe başlamayacakların bundan sonra istihdam edilmeyeceklerini ve yerlerine yeni işçiler alınacağını ilan etmişti. Şirketin bu tehdidine rağmen işçiler greve devam etmişti. Şirket grevci işçiler yerine yeni işçiler istihdam ederek nakliyata tekrar

[711] "İzmir Grevi", **Tanin**, No: 1720, 1 Eylül 1329, 14 Eylül 1913, s. 4.
[712] Berber, **a.g.e.**, s. 14.

başlamış, devlet de işçilerle ilgili soruşturma başlatmıştı.[713] Görüldüğü gibi grev işçilerin ücretlerinin artmaması bir yana, aynı zamanda hem işlerinden olmalarına hem de haklarında soruşturma açılmasına neden olmuş ve olabilecek en olumsuz şekilde sonlanmıştı.

Ocak ayının sonunda Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi işçileri şirketin ceza uygulamalarına tepki göstererek grev başlatmıştı. 4-5 gün süren grev, Şehremanetinin ikna çabaları ve müdahalesiyle sonuçlandırılmıştı.[714] Nisan ayında ise Balya Karaaydın madenlerinde bir grev yapılmıştı. İşçiler, hem memleketlerinde, hem de Balya'da temettü (kazanç) vergisi ve tarik bedeli ödedikleri gerekçesiyle bu çifte vergilendirmeye tepki göstermiş ve grev yapmışlardı. Ancak grevin hükümet yetkilileri dahil hiç kimseye haber verilmeden aniden başlatıldığı gerekçesiyle güvenlik güçleri işçilere müdahale etmişti. İşçileri greve teşvik etme suçuyla bazı işçiler gözaltına alınmış ve grev sonlanmıştı.[715] Grev sonrası şirket yönetimi bazı işçileri işten çıkarmıştı. Ancak bu işçiler arasında gayrimüslim işçilerin de olması nedeniyle yabancı ülke elçilikleri de olaya müdahil olmuştu. Habersiz iş bırakma, çalışmak isteyen işçileri engelleme ve greve katılmaya zorlama gibi suçlamalarla 15 işçi tutuklanmış, bunlardan 9'u işinden çıkarılmıştı. İşten çıkarılan ve gözaltına alınan işçilerin önemli bir kısmının gayrimüslim işçilerden olması, yabancı ülke elçiliklerinin Hariciye Nezareti aracılığıyla tepki göstermelerine neden olmuştu.[716]

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte 1918'e kadar ki dönem işçi hareketleri için tam bir sessizlik dönemi haline gelmiş, çok sınırlı sayıda grev yapılmıştı. Çalışabilir nüfusun önemli kısmının silahaltına alınması ve savaş gibi olağanüstü bir dönemde grev silahına başvurmanın işçiler için pek tercih edilmemesi bu dönemde grev sayısını oldukça sınırlamıştı. 1915 yılında İzmir'deki tütün işçilerinin bir grevi dışında[717], 1915 ve 1916 yıllarında iş bırakma eylemi tespit

[713] BOA, **DH. İD.** 112-1/21. 1 A 1330. 14 Ağustos 1914.
[714] "Grev", **Tanin**, No: 1835, 20 KS 1329, 2 Şubat 1914, s. 2.
[715] "Karesi- Balya'da Grev", **Tanin**, No: 1914, 18 Nisan 1330, 1 Mayıs 1914, s. 4.
[716] BOA, **DH. İD.** 107/76. 21 Nisan 1330. 4 Mayıs 1914.
[717] Güzel, **a.g.e.**, s. 818.

edemedik. 1917 yılı Eylül ayının 1'inde[718], Zonguldak Kozlu'daki kömür işçileri tarafından bir grev yapılmıştı. Grevin güvenlik güçleri tarafından bastırılması sonrası, işçileri bu eyleme teşvik ettiği gerekçesiyle Dava Vekili Sıdkı Bey'in Zonguldak'a girmesi yasaklanmış, ancak daha sonra suçsuz olduğu anlaşılınca o dönem ikamet ettiği Adapazarı'nda kalmaya devam etmesi uygun görülmüştü.[719]

1918'de İstanbul'da hapishaneler inşaatında çalışanlar grev yapmıştı. Devletin savaş nedeniyle işgücü sıkıntısını çözme adına ücret karşılığında istihdam ettiği mahkûmlar, ücretlerinin ödenmesindeki gecikmeyi gerekçe göstererek çalışmayı reddetmiş ve iş bırakmıştı. Bu eylem mahkûm işçiler tarafından yapılmış bir grev hareketi olarak kayıtlara geçmişti.[720]

3.2.3.5. 1909-1918 Grevlerinin Değerlendirilmesi

3.2.3.5.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi

1908'in hızlı grev dalgasından sonra Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun da yürürlüğe girmesiyle birlikte grevlerde bir azalma olmuştu. Ancak bu azalmaya rağmen cemiyetler öncülüğünde işçi örgütlenmesinin belirli bir ivme kazanması, özellikle Selanik bölgesinde sosyalist hareketin güçlenmesi gibi gelişmeler, işçi kesiminin çalışma şartlarıyla ilgili rahatsızlıklarını göz ardı etmemesine ve grevlerle de destekleyecek şekilde seslendirmesine neden olmuştu. Tabloda da görüleceği üzere, 1909-1911 arasında 65 grev yapılmıştı. 1912 yılında bu sayı çalışma hayatı değil de, savaş gibi olağanüstü nedenlerle 8'e, 1913'te ise 4'e düşmüştü. 1913 yılı aynı zamanda Selanik'in de kaybedildiği yıldı. Bu da incelediğimiz tüm dönemlerde İstanbul'la birlikte en çok grev yapılan bölgenin düşmesi anlamına gelmekteydi. 1914-18 arası ise, genel seferberlik ve I. Dünya Savaşı, 1913 sonrası sıkıyönetime

[718] Bolu Mutasarrıfı tarafından yazılan belgede, grevin tarihi için 1 Eylül 1334 denmektedir. Ancak bu tarih 1 Eylül 1918 yılına denk gelmektedir. Aynı belgede, yazının yazılış tarihi olarak 7 Mart 1334, yani 7 Mart 1918 ve cevaben yazıldığı ilgili telgrafın tarihi belirtilirken de 22 Kanunusani 1334, yani 22 Ocak 1918 tarihi verilmektedir. Dolayısıyla 9 ay sonra yapılacak bir grev hakkında önceden haber yazılamayacağı için, belgenin orijinalinde tarih hatası yapılmış olup, grevin gerçek tarihi 1 Eylül 1333, yani 1 Eylül 1917 olmalıdır.
[719] BOA, **DH. EUM. 1. ŞB.** 10/43. 26 C 1336.
[720] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 34/60. 26 L 1336. 4 Ağustos 1918.

geçilmesi gibi nedenlerle grev sayısının iyice azaldığı bir dönem olmuştu. Bu dönemde tespit edebildiğimiz grev sayısı yalnızca 6'ydı.

Güzel 1909-1915 arasında 36 grev eylemi tespit etmiş, 1916-1918 içinse savaş yıllarında herhangi bir grev belirtmemişti.[721] Dönemle ilgili yaptığımız taramalar sonucu 83 grev tespit edebildik. Bu da Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun yürürlüğe girmesi sonrasında da grevlerin hem kanun kapsamındaki hem de kapsam dışındaki bölgelerde devam ettiğini göstermekteydi. Grevlere katılan işçi sayısı ise, sadece 23 grev için 28.865'di. 60 grevle ilgili olaraksa katılımcı açısından bir bilgiye ulaşamadık.

Tablo 6: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1909-1918)

İşkolu	**Grev Sayısı**	**%**
Gıda	19	23
Tekstil	15	18
Rıhtım, Dok ve Antrepo	11	13
Madencilik	10	12
Diğer	7	8
Demiryolu	6	7
Denizcilik	6	7
İnşaat	5	6
Hizmetler	2	3
Basın Yayın ve Matbaacılık	2	3
Toplam	**83**	**100**
- Kamu Sektörü	9	11
- Özel Sektör	73	88

Kaynak: Ek C'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

[721] Güzel, **a.g.e.**, s. 819.

Tablodan da görüleceği üzere, kamuya ait üretim birimlerine göre özel sektörde yine çok daha fazla grev yapılmıştı. Bu grevlerde tütün işçileri ve ekmek işçileri öncülüğünde gıda sektörü ön plana çıkarken, tekstil işçileri, hamallar ve maden işçileri de yine öne çıkan diğer işçi gruplarıydı.

Tablo 7: **Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1909-1918)**

Kent	**Grev Sayısı**	**%**
İstanbul	37	45
Selanik	16	20
İzmir	7	8
Zonguldak	7	8
Balıkesir	3	4
Bursa	2	2
Bilecik	2	2
Ankara	2	2
Diğer (İznik, Kayseri, Muş, Konya, Manastır, Sivas, Üsküp)	7	9
Toplam	**83**	**100**

Kaynak: Ek C'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

İstanbul, tüm dönemlerde olduğu gibi yapılan grevler açısından başı çekmiş ve dönem içinde yapılan hemen her 2 grevin biri burada gerçekleştirilmişti. 1912'ye kadar 15 grevin yapıldığı Selanik'ten son grev haberi ise Nisan 1913'te gelmiş, daha sonra aynı yıl Selanik Osmanlı'nın elinden çıkmıştı. Liman işçilerinin grevleriyle İzmir, maden işçilerinin grevleriyle Zonguldak, Balıkesir ve Ankara, tekstil işçilerinin grevleriyle Bursa ve Bilecik grevler açısından öne çıkan diğer kentlerdi.

3.2.3.5.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları

Çalışmanın ikinci bölümünde 1908'le birlikte çok sayıda işçi örgütünün cemiyet adıyla kurulmaya başladığını görmüştük. Bu işçi cemiyetlerinin çalışma

hayatında işçileri temsil eden taraflar haline gelmesiyle birlikte grevlerde taleplerin de daha nitelikli hale geldiğini görmekteyiz. 1909'la birlikte yapılan grevlerde işçilerin taleplerini incelerken bu gelişmeyi yukarıda görmüştük. Yine her grevde ücretlerin artırılması en öncelikli taleplerden biriyken, Yedikule'deki deri işçilerinin işverenden sendikalarını tanıması ve işçilerin işten çıkarılması sürecinde kararlara katılma hakkı talep etmesi, Selanik ve İstanbul tütün işçilerinin 14 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması, 18 yaş altındakilerin çalışma saatlerinin sınırlandırılması, geçinme indeksine göre ücret artışı yapılması, sendikasız işçi çalıştırılmaması istekleri ve İstanbul liman işçilerinin sendika harici işçi çalıştırılmaması gibi talepleri, grevcilerin örgütleri öncülüğünde taleplerinin derinleşmesi ve çeşitlenmesinin bir sonucuydu. Talepler incelendiğinde, aslında bunların modern dönemde işçilere hukukî olarak verilmiş haklar olduğunu görmekteyiz. Ancak dönemin Osmanlı çalışma hayatında işçileri koruyucu mevzuatın daha gelişmemiş olması, bu taleplerin işçiler tarafından grevlerle elde edilmesi için mücadele edilmesine neden olmuştu.

Tütün işçilerinin grev ve sendikalara ilişkin mevzuatın değiştirilmesi ve işçiler için iyileştirilmesini talep etmeleri, hamalların makine ve yeni teknoloji kullanımına tepkileri, demiryolu ve tütün işçilerinin iş kazası ve meslek hastalıklarına karşı işçiler için sandık oluşturulmasını istemeleri, maden işçilerinin belirsiz çalışma saatlerinin düzenlenmesi ve netleştirilmesini istemeleri yine bu dönemin farklılaşan taleplerindendi. İdare-i Mahsusa işçilerinin rakip olarak gördükleri Şirket-i Hayriye'nin çalışmasına tepki göstermeleri ve kurumlarının idarî yapısının değiştirilmesini talep etmeleri, Gelik maden işçilerinin şirketin yabancı idarecilerinin görevinden alınmasını istemeleri gibi taleplerse işçilerin köklü değişiklikler talep etmelerinin bir sonucuydu. Ücretlerden yapılan kesintiler ve para cezası uygulamalarına karşı yapılan grevler de bu dönemde artmıştı. Aslında bu tepki her dönem vardı, ancak 1908 sonrası işçiler arasında yerleşen grev bilinci, tepkinin eyleme dökülmesine neden olmuştu.

1909 sonrası grevlerde önemli bir anlaşmazlık kaynağı, daha önce yapılan grevlerde işverenlerin verdikleri sözde durmamasıydı. İstanbul fırın işçilerinin 1909,

1910 ve 1911'deki çok sayıda grevi, hamalların grevleri ve İstanbul tramvay işçilerinin eylemleri bu nedenle yapılan grevlere örnekti. 1910'la birlikte tekstil ve tütün sektöründe kadın işçiler de grevlerde aktif hale gelmeye başlamıştı. 1910 yılında Bursa ve Bilecik'te yapılan grevlerde değindiğimiz bu durum, kadın işçilerin ücretlerin artırılması, iş saatlerinin azaltılması ve öğlen tatillerinin uzatılması talepleriyle iş bırakmasında kendini göstermişti. 1913'te Selanik'te kadın işçilerse işçi hareketlerini aşarak işçi örgütlenmesinde de rol almaya başlamış ve grev komitelerine dahil olmuşlardı.

İşçilerin taleplerinde yaşanan bu derinlik işletmelerden de daha fazla hak koparabilmelerine imkan tanımıştı. Ancak yine de işletmeler için değişmeyen bir uygulama, grevcilerin işten çıkarılması ve yerlerine yeni işçiler alınmasıydı. Birçok grevde talep listesinde sendikasız işçi çalıştırılmaması gibi istekler de bundan kaynaklanmaktaydı. İş güvencesini düzenleyen koruyucu mevzuatın eksikliği bu politikanın bazı grevlerde başarılı olmasına da neden olmuştu. 1911'de reji kolcuları ücret artışı, işten çıkarılanlara her yıl için 2 maaşa denk gelecek şekilde kıdem tazminatı verilmesi ve tatil günlerinin artırılması için şirkete başvurmuş ve talepleri kabul edilmezse grev yapacaklarını belirtmişti. Ancak şirket yönetiminin işçileri işten çıkarma tehdidi sonrası, kolcuların çoğunluğu yeni bir beyanname hazırlayarak taleplerinden vazgeçtiklerini bildirmek zorunda kalmıştı. Gelirsiz ve işsiz kalma tehlikesi, işçiler için tatil yapma ve daha fazla ücret elde etmek için mücadele etme düşüncesinden daha ağır basmıştı. Yine de grev yapmak isteyen kolculardan birinin işçileri örgütlediği gerekçesiyle işten çıkarılması, işçilerin korkusunu haklı kılan bir gelişmeydi. [722] Grevler ve işçi hareketlerine yönelik bu tedbir kamu kurumlarınca da değerlendiriliyordu. İstanbul Şehremaneti'nin yapılmış bir grev olmamasına rağmen, diğer işçileri çalışmama ve greve teşvik ettikleri gerekçesiyle 1909'da 2 işçiyi işten çıkarması, geleceğe yönelik kurumun aldığı bir tedbirdi.[723]

İşletmelerin işten çıkarma dışında grevcilerin taleplerini kabul etmedikleri durumda uyguladığı bir diğer tedbir lokavttı. Bu dönemde de lokavt uygulamasına

[722] BOA, **DH. EUM. KADL.** 8/23. 19 S 1329. 19 Şubat 1911.
[723] BOA, **DH. MKT.** 2839/72. 21 CA 1327. 10 Haziran 1909.

çok sınırlı başvurulduğunu gördük. Bunlardan biri 1911'de Selanik tütün mağazaları sahiplerince[724], diğeri ise 1912'de Cibali fabrikası tarafından tütün işçilerinin grevleri sonrası yapılmıştı.[725]

3.2.4.1919-1922 Dönemi Grevleri

1913 ve 1918 yılları arasında yaşanan durgunluk döneminden sonra, Osmanlı işçi sınıfı için hem örgütlenme, hem de grevler açısından bir canlanma dönemine girilmişti. Selanik ve diğer Rumeli bölgelerinin kaybedilmiş olması işçi sınıfı açısından da önemli bir kayıp olmuştu. Nüfusun Müslüman Türk merkezli uluslaşması süreciyle birlikte, bu dönemde işçi örgütlenmesinde Türk sosyalistler öne çıktığı gibi, işçi hareketlerinde de bu örgütlerin öncülüğü söz konusu olmuştu.

1919 yılı için tespit edilebilen ilk grev, Şubat ayında reji işçilerinin ücretlerine zam yapılmasını talep ederek iş bırakması olmuştu.[726] Nisan ayında ise 3 grev gerçekleşmişti. İlk olarak 1 Nisan günü Zonguldak'taki Şirket-i Osmaniye maden işçileri Tatil-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen yasal prosedüre uymadan grev başlatmıştı. Bu nedenle bazı işçiler gözaltına alınmış, güç kullanılarak grev sonlandırılmıştı.[727]

Nisan ayının 2. grevi ise Tersane-i Amire işçileri tarafından ücret artışı talebiyle gerçekleştirilmişti. Kurumda çok sayıda ve sık aralıklarla grev yapılması, işçilerin artan isteklerine bir son verilmesi ve ücretlerinin artırılmasına yönelik araştırmalar yapılması için bir komisyon kurulmasına neden olmuştu. Komisyondaki tartışmalar, ülkedeki grevlerle ilgili bir başka boyutu daha ortaya çıkarmaktaydı. Bu da, bazı özel şirketlerin tersane-i amire çalışanlarına kurumlarında aldıklarından daha fazla ücret teklif ederek akıllarını çelmeye ve kendi taraflarına çekmeye çalışmasıydı. Komisyona göre, işçiler de bu durumun kendileri için bir güvence olduğunun bilincinde olarak ücretlerinin artırılmasını talep etmekte ve kolayca grev ilan

---

[724] Hadar, **a.g.e.**, s. 145-146.
[725] BOA, **DH. İD.** 107/51. Lef. 13. 25 Temmuz 1328. 7 Ağustos 1912.
[726] Sencer, **a.g.e.**, s. 245.
[727] BOA, **DH. İ. UM.** 19-05/1-86. 7 B 1337. 8 Nisan 1919.

edebilmekteydi.[728] Görüldüğü gibi özel şirketler, aynı alanda faaliyet gösterdikleri kamu kurumları için emek talebi açısından rakip; işçiler içinse olası bir işten atılma durumunda bir tür iş güvencesi haline gelmişti.

Nisan ayının sonundaysa, Şirket-i Hayriye vapurlarındaki ateşçiler, maddi şartlarının yetersizliğine tepki göstererek grev başlatmıştı. İşçilerin bu grevi sendikal örgütlenmeden yoksun olarak başlatılmıştı. Bu nedenle Hilmi Bey'in sosyalist İdrak Gazetesinde, *şimdiki halde biz işçilerin aralarında teşkilat yokken işlerini terk etmeleri, grev yapmaları taraftarı değiliz!* denilerek eleştirilmişti.[729] Aynı işçiler 29 Haziran günü tekrar grev başlatmıştı. Grevin habersiz yapılması, halkın iskelelerde birikmesine ve saatlerce beklemesine neden olunca, Alemdar Gazetesi'nce de *usülsüz ve münasebetsiz bir grev* başlığıyla haber yapılmıştı.[730]

Temmuz ayında ise İstanbul'da banka memurları grev yapmıştı. Çalışanlar ücretlerinin artırılması, çalışma saatlerinin azaltılması ve emeklilik işlemleri ve prosedürünün tekrar düzenlenmesi talebindeydi. *Banka Me'murin-i İttihad Heyeti* öncülüğünde gerçekleştirilen eylemde, Reji memurları, tüm sigorta şirketleri çalışanları, Ereğli şirketi çalışanlarının cemiyetleri de banka çalışanlarına desteklerini iletmek için gösterilere katılmıştı.[731] Grevcilerin bir diğer isteği, cemiyetlerinin bankalar tarafından tanınması ve cemiyete üye olmayan kimsenin bankalarda istihdam edilememesiydi.[732] Diğer bankalar namına açıklama yapan Osmanlı Bankası, Paris'teki merkezlerinden gelen cevap doğrultusunda çalışanların cemiyetini resmî olarak tanımayacaklarını belirtmiş ve işçilerin isteğini geri çevirmişti.[733] İstanbul'da tüm bankaları hedef alan bu grevde zaman geçmesine rağmen anlaşma sağlanamaması nedeniyle, maddi açıdan sıkıntıya düşen bazı çalışanlar grevcilerden ayrılarak işe başlamıştı. Grevde 3 günün aşılmasıyla birlikte

---

[728] BOA, **MV.** 2157/76. 23 B 1337. 24 Nisan 1919.
[729] "Şirket-i Hayriyenin Zavallı İşçileri", **İdrak**, No: 4, 1 Mayıs 1335, 1 Mayıs 1919, s. 2.
[730] "Usulsüz ve Münasebetsiz Bir Grev", **Alemdar**, No: 189-1499, 30 Haziran 1335, 30 Haziran 1919, s. 2.
[731] "Banka Memurları İttihadı", **İdrak**, No: 20, 5 Temmuz 1325, 5 Temmuz 1919, s. 2.
[732] "Bankalar Müstahdeminin İçtimaı", **Alemdar**, No: 187-1497, 28 Haziran 1335, 28 Haziran 1919, s. 2.
[733] "Banka Grevi Mühim Bir Safhaya Girdi", **Alemdar**, No: 199-1509, 12 Temmuz 1335, 12 Temmuz 1919, s. 2.

Osmanlı bankası çalışanları eylemlerini sonlandırarak tekrar çalışmaya başlamıştı.[734] İstanbul bankalarındaki çalışanların geneli tarafından yapılan bu grev başladığı gibi büyük bir heyecanla yürütülememiş ve sona ermesi de sessiz sedasız olmuştu. Farklı bankalarda çalışan işçilerin arasındaki iletişimsizlik ve hedef ayrılığı nedeniyle, grevcilerden kendi bankasıyla anlaşanlar (Rus Bankası, İtalyan Bankası, İtibar-i Millî Bankası ve Selanik Bankası) ya da maddi sıkıntı nedeniyle pes edenler (Osmanlı Bankası) parça parça grevi sonlandırmaya başlamış, bu da grevin etkisini iyice azaltmıştı.[735] Grev sonunda hiçbir banka çalışanı greve başlamadan önceki talep listelerinin tamamını, ya da yarısından fazlasını elde etmeye muvaffak olamamış, sadece ücret artışı talebiyle yetinmek zorunda kalmışlardı.

İstanbul'daki bu grev başladıktan kısa süre sonra İzmir'deki banka memurlarına da sıçramıştı. 8 Temmuz günü İzmir'deki banka çalışanlarının geneli de grev ilan ederek iş bırakmıştı.[736]

15 Temmuz günü İstanbul'daki Tünel Şirketinin çalışanları maaşlarının artırılması talebiyle grev ilan etmiş, aynı gün taleplerinin şirket yönetimi tarafından kabul edilmesiyle grevi sonlandırmıştı.[737] Alemdar Gazetesi tünel işçilerinin bu grevini dünyanın en kısa süren 2. grevi ilan etmişti. Birincisi, eski Portekiz Kralı'nın Paris'i ziyaretinde iş bırakan tiyatro elektrikçilerinin, bir münasebetsizliğe meydan verilmemesi için taleplerinin hemen kabul edilmesiyle sadece 10 dakika süren grevdi. Tünel işçilerinin grevi ise başladıktan hemen sonra taleplerinin kabul edilmesiyle 45 dakika sürerek ikinci olmuş ve bu alanda ilginç bir rekorun da sahibi haline gelmişti.[738] 17 Temmuz günü ise İstanbul'daki tramvay işçileri grev ilan

[734] "Banka Memurlarının Grevi", **İdrak**, No: 27, 16 Temmuz 1335, 16 Temmuz 1919, s. 2.
[735] "Bankacılar Grevi", **İdrak**, No: 29, 18 Temmuz 1335, 18 Temmuz 1919, s. 2.; "Banka Memurlarının Grevi", **İdrak**, No: 30, 19 Temmuz 1335, 19 Temmuz 1919, s. 1.
[736] "Banka Memurlarının Grevi İzmir'e de Sirayet Eyledi", **İdrak**, No: 24, 9 Temmuz 1335, 9 Temmuz 1919, s. 1.; "Banka Müstahdemlerinin Grevi", **Alemdar**, No: 197-1507, 10 Temmuz 1335, 10 Temmuz 1919, s. 2.
[737] "Tünelcilerin Grevi", **İdrak**, No: 27, 16 Temmuz 1335, 16 Temmuz 1919, s. 2.
[738] "En Kısa Grevler", **Alemdar**, No: 113-1513, 16 Temmuz 1335, 16 Temmuz 1919, s. 2.

etmişse de, eylemleri haber alındığı gibi sonlandırılmıştı.[739] İşçiler şirketle müzakere yapmadan greve başladıkları için yasal prosedüre aykırı davranmakla suçlanmıştı.[740]

Yine Temmuz ayının ortalarına doğru grev ilan eden bir diğer işçi grubu İstanbul Eminönü'ndeki Hisar İskelesi hamallarıydı. Hamallardan eylemi teşvik ettiği saptanan 6 kişi İstanbul dışına çıkarılmaları amacıyla yetkili makamlara teslim edilmişti. Alemdar Gazetesi grevin iç yüzüyle ilgili yaptığı tahkikat sonrası, eski dönemde bir tekel halinde işleyen bazı hamal gruplarının bu ayrıcalığı ve beraberinde parasal kaynaklarını kaybetmesini grevin gerçek nedeni olarak göstermişti. Hamalların, idare heyetini değiştirmek için grev yapmakta oluşu bu fikri haklı çıkarmaktaydı.[741] Grev teşvikçilerinin gözaltına alınmasıyla birlikte grev de kendinden sonlanmıştı.[742] Temmuz ayında İstanbul'da belediye temizlik işçileri, Ekim ayında ise 1.300 Kasımpaşa tersanesi işçisi ve yine aynı ay rıhtım hamalları 1919'un diğer grev yapan işçi grupları olmuştu.[743]

1920 yılında tespit edebildiğimiz ilk grev, İstanbul'daki Fransızca ve Rumca yayın yapan gazete işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. İşçiler, gazete sahipleri ile yaşadıkları ücret anlaşmazlığı nedeniyle grev ilan etmiş ve Nisan ayının ortalarında iş bırakmıştı. Türkçe gazetelerde çalışan işçilerin kurduğu Mürettibin Cemiyeti tarafından da grevcilerin cemiyeti ziyaret edilerek destek verilmişti. Etnik ve dinsel farklılıklardan dolayı farklı örgütler altında teşkilatlanan bu aynı meslekteki işçiler, grev gibi işçiler için hayati öneme sahip bir eylemde birbirlerine destek vermekten geri durmamıştı.[744] Gazete işçilerinin bu grevde sağlık şartlarına daha uygun çalışma koşulları, ücret artışı gibi haklar elde ederek başarılı bir eylem yaptıkları, ancak

---

[739] "Evvelisi Günkü Tramvaycıların Grevi", **İdrak**, No: 29, 18 Temmuz 1335, 18 Temmuz 1919, s. 2.
[740] "Sıra Tramvay Müstahdemlerine mi Geldi?", **Alemdar**, No: 115-1515, 18 Temmuz 1335, 18 Temmuz 1919, s. 2.
[741] "Hamallar Grevi – Meselenin İçyüzü", **Alemdar**, No: 110-1510, 13 Temmuz 1335, 13 Temmuz 1919, s. 2.
[742] "Hamallar Meselesi", **Alemdar**, No: 112-1512, 15 Temmuz 1335, 15 Temmuz 1919, s. 2.
[743] Güzel, **a.g.e.**, s. 824.
[744] "Patronlar Grevi" – "Türk Mürettibleri Grevciler Nezdinde", **Alemdar**, No: 2787-487, 19 Nisan 1336, 19 Nisan 1920, s. 3.

aralarındaki dayanışmanın zayıflamasıyla bu hakların kaybedildiği bir yıl sonra basında yer alacaktı.[745]

Fransız-Belçika ortaklığındaki bir şirket tarafından yönetilen İstanbul tramvaylarında çalışan vatmanlar, şirket temsilcileri ile yapılan görüşmelerin olumsuz sonuçlanması üzerine 10 Mayıs'ta grev başlatmıştı. Grev öncesi yapılan müzakerelerde 15 maddelik talep listesinden 6'sı aynen, 1'i değiştirilerek kabul edilirken, 4 maddesi şirketin yönetim işlerine müdahale olarak görülerek silinmişti. Ancak ücretlerin artırılması, mesai saatlerinin 8'e indirilmesi, fazla mesai çalışmasının ücreti ve hafta tatili konularındaki diğer 4 madde de anlaşılamamıştı. Bunun üzerine vatmanlar kanunda tanınan iş bırakma haklarını da kullanarak grev başlatmıştı.[746] Tramvay işçileri, kıdem hakkı baki kalmak üzere işçilerin geneline günlük 150 kuruş ücret verilmesini, yani % 25 zam talep etmekteydi. Vatmanların ücreti grevden önce 120 kuruştu. Bu ücret, 14 ay önce 56 kuruşken, daha sonra 1 yıl içinde kademeli olarak önce 80, daha sonra 100 ve en son da 120 kuruşa çıkarılmıştı. Bu ücrete her gün 2,5 kuruş kıdem tazminatı da ilave edilince ortalama günlük ücret 125 kuruşa tekabül etmekteydi. Tramvay şirketi, son 1 yıl içinde bu kadar zam yapmalarına rağmen işçilerin yine de ücret zammı talep etmelerine ve grev yapmalarına tepki göstermişti.[747]

Tramvay vatmanları tarafından Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerine ve belirtilen sürelere uyularak başlatıldığı belirtilen bu greve, daha sonra hiçbir yasal düzenleme ve sürece riayet etmeden tramvay fabrikası ve deposu işçileri ile tünel çalışanları da katılmıştı.[748]

Grev işçiler açısından olumlu sonuç vermiş ve 4 gün sonra işçilerin isteklerinin kabul edilmesiyle grev de sonlandırılmıştı.[749] Grev sonrası işçi ücretleri

---

[745] "Mürettibler Grevi Münasebetiyle", **Aydınlık**, No: 6, 1 KE 1921, 1 Aralık 1921, s. 172.
[746] BOA, **DH. İ. UM.** 19-16/1-73. Lef. 6-10. 11 Mayıs 1336. 11 Mayıs 1920.
[747] "Grev Devam Ediyor", **Alemdar**, No: 2810-510, 13 Mayıs 1336, 13 Mayıs 1920, s. 4.
[748] BOA, **DH. İ. UM.** 19-16/1-73. Lef. 1,2,5,8. 13 Mayıs 1336. 13 Mayıs 1920.; "Grevciler Hakkında Takibat", **Alemdar**, No: 2810-510, 13 Mayıs 1336, 13 Mayıs 1920, s. 4.
[749] Mete Tunçay, "İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, 2. Bs., İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 2003, s. 242.

artırılmış, çalışma saatleri 8 saatle sınırlandırılmış, işçilerin toplanmalarına mahsus yerler düzenlenmesi sağlanmıştı. Ancak hemen sonrasında şirket tramvay bileti ücretlerine % 100 zam yaparak, artan maliyeti direkt halka yansıtmıştı.[750] Kanunsuz olarak greve başlayan ve bu nedenle haklarında soruşturma açılması gerektiği belirtilen tünel ve depo işçileri de vatmanların imzaladığı anlaşmayı aynen kabul ederek grevi bitirmişti. Grev sorunsuz bittiği için bu işçiler hakkındaki yasal soruşturma da kapatılmıştı.[751]

Mayıs 1920'de, Deniz Maden Kömürü Amelesi Cemiyeti öncülüğünde kömür işçileri bir grev yapmıştı.[752] Haziran ayında İstanbul'da Cibali reji işçileri tarafından Tütün Amelesi Cemiyeti isimli sendikaları öncülüğünde yapılan grevse, reji idaresinin tüm işçilere kıdemlerine göre değişecek şekilde 40-50 lira civarında tazminat ödemesi, bunun yanında tüm işçilerin ücretlerine % 70 ücret zammı yapmasıyla sonuçlamıştı.[753]

Haziran ayında Kazlıçeşme Debbağ Amele Cemiyeti önderliğinde deri işçileri ücret artışı talebiyle patronlarıyla görüşmüş, talepleri kabul görmeyince de 24 Haziran günü grev başlatmıştı. Ancak isteklerini kabul ettiremediği gibi, grevin elebaşları ve tertipçileri de işverenler tarafından işlerinden çıkarılmıştı.[754] Mürettipler Cemiyeti öncülüğünde gazete baskı işçilerinin yaptığı grev de isteklerinin sadece bir kısmının kabul edilmesiyle, yani kısmen başarılı olarak sonuçlanmıştı.[755] Kasım ayında ise, ücretlerini alamadıkları gerekçesiyle İstanbul'da hapishane inşaatında çalışan işçiler tepki göstererek iş bırakmıştı.[756] Kasımpaşa tersanesindeki işçilerin

---

[750] BOA, **MV.** 254/102. 27 Ş 1338. 16 Mayıs 1920.; Mete Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **Tarih ve Toplum**, S. 64, Nisan 1989, s. 39.; "Dersaadet Tramvay Şirketi ve Tünel" – "Tramvay ve Tünel Yeni Tarifeleri", **Alemdar**, No: 2815-515, 18 Mayıs 1336, 18 Mayıs 1920, s. 3.
[751] BOA, **DH. İ. UM.** 19-16/1-73. Lef. 1. 19 Mayıs 1336. 19 Mayıs 1920.
[752] Sencer, **a.g.e.**, s. 251.
[753] "Reji Amelesi Grevi", **Hilal-i Ahmer**, No: 18, 19 Haziran 1336, 19 Haziran 1920, s. 2.
[754] "Debağ Amelesinin Grevi", **Alemdar**, No: 2848-548, 25 Haziran 1336, 25 Haziran 1920, s. 3.
[755] Tunçay, "İstanbul'da İşçi Harekatı", **a.g.e.**, s. 39.
[756] BOA, **DH. MB. HPS. M.** 166/23. 11 RA 1339. 23 Kasım 1920.

Nisan ayındaki eylemleri ve Şark Demiryolları işçilerinin Ekim ayıdaki eylemleri, 1920 yılının diğer grevleriydi.[757]

1921'de tespit edilen ilk grev Haliç Dersaadet Vapur Şirketi işçileri tarafından yapılmıştı. İşçiler, çalışma şartları ve ücretlerinin iyileştirilmesi talebiyle Ta'til-i Eşgal Kanunu prosedürüne de uyarak Bakanlığa bir dilekçe vermişti. Taraflar arasında yapılan yedi toplantı sonrası müzakereler olumlu sonuçlanmıştı.[758] Taraflar arasında toplantıların uzaması, işçilerin bir yandan iş bırakmasına da neden olmuş ve grev başlamıştı. Grev silahına başvurulması, işçilerin de elini kuvvetlendirmişti. Ancak grev esnasında şirketin grevci işçiler yerine istihdam etmek istediği yeni çalışanlar ve greve katılmayan işçilere saldırılar yapılması, bunun yanında şirketin çeşitli bina, merkez ve gemilerine de zarar verilmesi, devletin güvenlik önlemlerini artırmasına ve işçilere müdahale etmesine neden olmuştu.[759] Grev nedeniyle şirketin işlerinin durma noktasına gelmesi, işçilerin taleplerinin önemli oranda kabul edilmesi ve işçi tarafı açısından oldukça olumlu sonuçlanan bir iş bırakma eylemi yaşanmasına neden olmuştu. Tarafların üzerinde anlaştığı 16 maddenin önemlileri şu şekildeydi:[760]

- İşçilerin maaşları yapılan mesleklere göre artırılmıştı. Buna göre kaptan ve çarhçılar 100'er kuruş ücret zammı alırken; ateşçilerin maaşı 650 kuruşa; iskele ve kontrol memurlarının maaşları ise 800 kuruşa çıkarılmıştı. Gemici ve çapacılar, 6 aylık bir deneme süresi ile işe alınacak ve 500 kuruş maaşla işe başlayacak, 6. ay sonunda daimi kadroya geçirilirlerse maaşları 600 kuruşa çıkarılacaktı. İşçiler maaşların bu şekilde seyyanen artırılmasıyla yetinmemişler, şirketin gelirleri ve maliyetlerindeki değişmeyi de göz önüne alan ilave bir düzenlemeyi daha kabul ettirmişlerdi. Buna göre; şirketin müzakere yapılan gün itibariyle 1.180 lira olan günlük ortalama gelirinin, eğer gelecek 3 ay içinde günlük ortalama olarak 1.250'nin üstüne çıkması, ya da günlük gelirin 1.180 kuruşun altına düşmemesi şartıyla kömürün tonu 15 liranın altına inmesi halinde, işçi maaşlarında da bir düzeltme

[757] Güzel, **a.g.e.**, s. 824.
[758] BOA, **HR. HMŞ. İŞO.** 216/42. 11 N 1339, 19 Mayıs 1921.
[759] BOA, **DH. KMS.** 61-1/6. 12 Ş 1339. 21 Nisan 1921.
[760] BOA, **HR. HMŞ. İŞO.** 216/42. **a.g.e.**, Lef. 2.

yapılacaktı. Gelir artışı veya kömür fiyatı azalışının 3 ay devam etmesi halinde, bu 3 ayın başlangıç gününden itibaren olacak şekilde (yani geçmiş 3 ay için de fazla maaş ödenecek) ücretler şu şekilde verilecekti: 1. Sınıf kaptanlar 1.600, 2. Sınıf kaptanlar 1.400, 3. Sınıf kaptanlar 1.200; 1. Sınıf çarhçılar 1.300, 2. Sınıf çarhçılar 1.200; ateşçiler 700; gemici ve çapacılardan hizmet süresi 2 sene ve fazla olanlar 700; iskele baş memurları ve kontrol memurları 900 kuruş.

- Fabrika işçileri ile vapur memur ve müstahdemleri gece yarısına kadar çalışırsa gündüz yevmiyesi dışında bir yevmiye daha; çalışma gece yarısından sonra 2 saatten daha fazla devam ederse 3. bir yevmiye daha alacaktı.

- İşçilerin tüm çalışanlara haftalık 1 gün ücretli hafta tatili verilmesi isteği, müzakereler sonrası hizmet süresi 2 seneyi aşmış daimi kadrolu çalışanlara ücretli hafta tatili şeklinde belirlenmişti. Yani kadrosu olmayan geçici işçiler ile deneme süresindeki işçiler veya hizmet süresi 2 sene olmamış kadrolu işçiler için 1921 yılı gibi geç bir tarihte hala ücretli hafta tatili söz konusu değildi.[761]

- 1920 yılından itibaren geçerli olacak şekilde, her memura yılda 1 defa maaşının 2 misli ikramiye verilecek, ancak bu ikramiye 30 liradan fazla olmayacak, 15 liradan da az olamayacaktı.

- Çalışanların maaşlarına her yıl 15 kuruş kıdem zammı yapılması işçiler tarafından talep listesine eklenmiş, ancak müzakerelerde değiştirilerek kabul edilmişti. Anlaşma tarihinden itibaren (25 Nisan 1921) 3 sene içinde terfi edemediği için işçinin ücret-maaşı değişmezse, 3. sene sonunda her yıl için 15 kuruş olmak üzere 45 kuruş zam alacak; ondan sonraki her yıl için de terfi edememesi halinde yıllık 15'er kuruş zam alacaktı.

- İşçi temsilcileri, tekaüd sandığı ve düz işçilerin ücretlerinin artırılması taleplerinden vazgeçmişti.

---

[761] Hafta tatili meselesi özellikle 1919 sonrasında yapılan tüm grevlerde yer alan talep maddelerinden biriydi. Demiryolları, deniz taşımacılığı gibi alanlar dışında, fırında çalışan işçiler de kurdukları cemiyet öncülüğünde fırın sahiplerinden bir dizi talepte bulunurken, bunlardan biri de haftada 1 gün tatil yapabilme hakkıydı. (BOA, **ŞD. TNZ.** 1268/27. Lef. 3. 22 TE 1335. 22 Ekim 1919.

- İşçilerin yeni bir iane sandığı kurulması talebi var olan sandığın devamı şeklinde anlaşma ile sonuçlanmıştı. Bu doğrultuda işçi ve memurlardan kesilecek % 2 iane sandığı aidatının kesilmemesi ve şirket tarafından sandık sermayesinin tedariki, bunun yanında işçilere verilen para cezalarının da yarısının bu sandığa aktarılarak olağanüstü durumlarda çalışanlara bu sandıktan yardımı yapılması üzerinde anlaşılmıştı.

- Hastalanan bir çalışanın, hastalık süresince ücreti aynen normal çalışıyormuş gibi işlemeye devam edecek; hastaneye yatırılması ve tedavi masrafları da şirketten karşılanacaktı. Bu karar, 19 Mayıs'ta tekrar görüşülerek değiştirilmişti. Yeni düzenlemeyle maaşlı ve kadrolu memurlardan hastalananlar için hastalık süresinin 3 ayında maaş veya ücreti aynen devam edecek, bundan sonraki süre içinse ücret veya maaş ödenmeyecekti. Hasta olan bir çalışan şirket doktoru tarafından muayene edilecek ve reçete yazılacaktı. İlaç masrafları 3 ay boyunca şirkete ait olacak, yine şirket doktorunun uygun görmesi halinde dışarıdaki bir hastanede 3 ay hastanın tedavi masrafları şirket tarafından karşılanacaktı.

- Çalışanların sigortalanması yönündeki işçi talebi, tüm işçiler içinden seçilecek 5 kişinin sigortalanması şeklinde taraflarca onaylanmıştı. Ancak İstanbul'da işçi sigortası yapan bir sigorta şirketi olmadığı için, Tramvay Şirketi işçilerinin hâlihazırda Belçika'daki bir sigorta şirketi ile devam eden görüşmelerinin sonucu beklenecek ve yurtdışındaki şirketlerle konuyla ilgili görüşme yapılacaktı.

- İşçilerin kıdem ve ehliyetine göre meslek ve kadrolarında yükselmesiyle ilgili talep, şirket dahili nizamnamesinin değiştirilmesini gerektirdiği için, taraflar bu konuyu daha sona görüşme kararı almıştı.

- Kaptan ve Çarhçıların iş zamanı dışında oturup istirahat edebilmeleri için Ayvansaray'da bir bina temin edilecekti.

- Çalışanların iş elbiselerinin bedava verilmesi konusundaki talebi, şirketin bu masrafın % 25'ini sahiplenmesi, belli şartlar dahilinde bu oranın % 50'ye kadar çıkartılabilmesi şeklinde kabul edilmişti.

- Ceza alan bir işçi veya memur cezaya itiraz ederse, işçi ve şirket yönetiminin belirleyeceği 2'şer kişiden oluşan bir komisyon oluşturulacak ve itirazcılar bu komisyona başvurabilecekti. Komisyonun kararı oy çokluğuna göre belirlenecek ve itiraz edilemeyecekti. Oyların eşit çıkması halinde son karar şirket müdürlüğünce verilecekti. 1 Aralık 1920 sonrası, yani son 5 ay içinde ceza almış ve bu cezanın haksız olduğunu iddia edenler de bu komisyonlara başvurabilecekti.

Nisan ayının sonunda işçiler açısından bir hayli olumlu sonuçlandırılan bu anlaşmaya rağmen, Mayıs ayının başında Şirket-i Hayriye işçilerinin tekrar rahatsızlıklarını dile getirmeleri ve bir grev hareketi için hazırlıklara başlamaları, şirketin verdiği sözleri yerine getirmediğini göstermekteydi.[762]

Haziran ayında ise Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'nin Silahtarağa'daki merkez fabrikasında çalışan işçiler bir grev yapmıştı. Ta'til-i Eşgal kanununa uygun olarak grev yapılmadan önce işçiler taleplerini şirkete iletmiş, taleplerin reddi sonrasında şirket ve işçi temsilcileri Bakanlıktan bir memur aracılığında uzlaşı için müzakerelerde bulunmuştu. Özellikle işçilerin çalışma saatlerinin azaltılması ve ücretlerine % 100 zam yapılması ısrarında tıkanan görüşmeler olumsuz sonuçlanınca, işçiler yasal haklarını kullanarak grev ilan etmişti.[763] Temmuz ayında Kasımpaşa İskelesindeki hamallar odun taşıma ücretlerinin artırılması talebiyle grev yaparken,[764] Zeytinburnu demir fabrikası işçileri de aynı ayda grev yapan diğer bir işçi grubuydu.[765]

Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri de kendi aralarında seçtikleri 3 vekil aracılığıyla 47 maddelik bir talep listesini işverene sunmuşlardı.[766] Tramvay işçilerinin bu grevini, talep listesi de dahil olacak şekilde İştirakçi Hilmi'nin Sosyalist Fırkası yönlendirmişti.[767] Haziran ayının başında verilen bu talep

---

[762] "Şirket-i Hayriye Grev mi Yapıyor?", **Alemdar**, No: 35, 1 Mayıs 1337, 1 Mayıs 1921, s. 3.
[763] BOA, **DH. KMS.** 61-1/37. 29 N 1339. 6 Haziran 1921.; "Silahtarağa Amelesinin Talepleri", **Alemdar**, No: 25, 21 Nisan 1337, 21 Nisan 1921, s. 2.
[764] BOA, **DH. UMVM.** 108/56. 3 Temmuz 1337. 4 Temmuz 1921.
[765] Güzel, **a.g.e.**, s. 824.
[766] BOA, **DH. KMS.** 61-1/36. 27 N 1339. 4 Haziran 1921.
[767] "Tramvay ve Tünel Amelesinin Mutalibatı", **Alemdar**, No: 28, 24 Nisan 1337,24 Nisan 1921, s. 2.

listesinden sonra, Ağustos ayında tramvay işçilerinin grev yapma hazırlığında olduğu belirtilmekteydi.[768] Anlaşmazlıkla sonuçlanan müzakerelere rağmen işçiler uzun süre grev hakkını kullanmamış, Ekim ayında ise Beyazıd tarafındaki duraklarda Sosyalist Fırkası Reisi Hilmi Bey'in emriyle kısa süreli bir grev yapmışlardı.[769]

Ekim ayında Çatalca demiryollarında çalışan işçiler; senelik 21 gün izin hakkı, çalışma saatinin 8'e indirilmesi, şirket yönetimindeki 4-5 kişinin işinden çıkarılması talepleriyle grev başlatmıştı. Grevcilerin tamamının Rum olması, eylemin Yunanistan tarafından desteklendiği ve siyasî amaçlı olduğu fikrini doğurmuştu.[770] Kasım ayında İstanbul'daki Umum Matbaalar İşletme Amele Cemiyeti kararıyla matbaa çalışanları 8 saatlik çalışma günü talebiyle greve başlamış, yapılan bu eyleme tüm Osmanlı gazeteleri mürettipleri katılmıştı. 14 Kasım'da yapılan grev nedeniyle 15 Kasım'da hiçbir gazete çıkmaması tehlikesi oluşunca, devlet yetkilileri en azından bir gazetenin yayınlanması için Türk matbaa sahiplerinden fazla mesai yapmalarını talep etmişti.[771] Gazete sahiplerinin işçilerin isteklerini kısmen kabul etmesiyle (hangi şartların kabul edildiği ya da anlaşma metni tespit edilememiştir) bir gün süren grev sonlandırılmıştı.[772]

1921'in son grevini ise, Aralık ayının sonuna doğru İstanbul'daki yazmacı esnafı ve işçileri gerçekleştirmişti. Grev, Üsküdar Umum Yazmacılar Esnafı Cemiyeti tarafından yürütülmüştü. Temelde bir esnaf cemiyeti olan ve esnaf cemiyetleri talimatnamesine uygun olarak kurulmuş bu cemiyetin bir grev organize ederek yürütmesi, cemiyetin sadece esnafı değil, aynı zamanda işçileri de örgütlediğini, şartlarının düzeltilebilmesi için de grev benzeri eylemlere sevk edebildiğini göstermekteydi. Grev, İstanbul'da sayıları 3.000'i aşan yazmacı esnaf ve işçileri tarafından gerçekleştirilmişti. Ancak Ta'til-i Eşgal kanunu hükümlerini yanlış

[768] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 71/18. 27 ZA 1339. 2 Ağustos 1920.
[769] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 57/13. 21S 1340. 24 Ekim 1921.
[770] Sencer, **a.g.e.**, s. 256.
[771] BOA, **DH. EUM. EYŞ.** 57/63. 14 TS 1337. 14 Kasım 1921.
[772] "Mürettibler Grevi Münasebetiyle", **Aydınlık**, **a.g.e.**, s. 172.

yorumlayan polis güçleri, olmamasına rağmen kanunca yasak olduğu iddiasıyla grevcileri dağıtmış, bu uygulamaları da devlet yönetimince de yanlış bulunmuştu.[773]

1922 yılının tespit edilebilen ilk grevini Şubat ayında temizlik işçileri gerçekleştirmişti.[774] İstanbul Tramvay işçileri 1920 ve 1921 yıllarındaki iş bırakma eylemlerinden sonra, 1922 Mayıs'ında da bir grev yapmış, ancak bu grev işçilerin istediği şekilde sonuçlanmamıştı. 1500 işçinin katıldığı grev, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen hükümlere uyularak yapılmıştı. İşçilerin istekleri; mesai saatinin 8 saate indirilmesi[775], Beşiktaş deposunda işten çıkarılmış 6 işçinin tekrar işe alınması ve 1922 yılı başında verilen ikramiyenin, önceki yıldaki meblağına çıkarılarak ödenmesiydi.[776] Türkiye Sosyalist Fırkası lideri Hüseyin Hilmi Bey'in önderliğinde sosyalistler tarafından grevci işçilere ilanlar dağıtılarak kararlılıkları artırılmaya çalışılıyordu. Ancak işçilerin tüm fedakarlıklarına rağmen, hazırlıksız ve gerekli kuvvete sahip olmadan yapılan bu grev işçiler adına olumsuz sonuçlanmıştı.[777] Aynı yıl bir diğer grev Zonguldak'ta Gelik Bölgesi madenlerinde çalışan işçilerce ücretlerin eksik ödenmesi, bir aletin kaybolması halinde şirketin işçilere aletin değerinin 5 misli ceza kesmesi, bedeli karşılığında da olsa birden fazla ekmek verilmemesi ve fazla mesai ücretlerinde yolsuzluk yapılması gibi şikâyetler üzerine yapılmıştı.[778]

3.2.4.1. Sayısal Açıdan Grevlerin Değerlendirilmesi

Ülkenin ekonomik açıdan büyük bir malî baskı yaşaması ve kaybedilen savaşlarla birlikte işçi hareketleri ve örgütlenmesiyle öne çıkan bölgelerin de elden çıkmış olması, 1919'lara gelindiğinde işçi hareketi ve örgütlenmesinin de

---

[773] BOA, **DH. İ. UM.** 19-19/1-29. Lef. 1. 19 KS 1338. 19 Ocak 1922.
[774] Sencer, **a.g.e.**, s. 258.
[775] Çalışma süresinin 8 saate indirilmesi isteği, işçiler tarafından grevlerde önemli bir hedef olarak öne çıkmaktaysa da, işverenlere kabul ettirilemeyen bir istek olmuş ve Cumhuriyet dönemindeki grevlerde de önemli bir talep olmuştu. İstanbul tramvay şirketi işçilerinin 1925'te yaptıkları bir grevde de isteklerinden birisi, çalışma saatlerinin 8 saate indirilmesiydi. ("Metâlib Listesi", **Orak Çekiç**, No: 5, 18 Şubat 1925, s. 4.)
[776] BOA, **DH. KMS.** 61-2/62. 10 N 1340. 7 Mayıs 1922.
[777] "Kuvvetli Olmak Lazım", **Bugün**, No: 2, 6 Eylül 1338, 6 Eylül 1922, s. 2.
[778] Sina Çıladır, "Zonguldak Kömür Havzasında İşçi Hareketi ve Sendikacılık", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1998, s. 558.

zayıflamasına yol açmıştı. Nüfus mübadeleleri ve tehcirler gibi siyasî ve uluslar arası nitelikteki kararların çalışma hayatına etkisiyse, sadece işçi sayısında nicel açıdan bir değişiklik yaşanması, ya da işgücünün etnik ve dinî açıdan farklı unsurlara dayanan zengin yapısının zayıflaması değildi. Bu gelişmeler, aynı zamanda Osmanlı'da işçi örgütlenmesi, işçi hareketleri, işçi sınıfı temelli ideolojik yaklaşımların da önemli bir darbe yemesine neden olmuştu. Osmanlı'da örgütlenme ve grev gibi eylemlere başvurulması açısından yaşanan bu gelişmelerin en önemli sonucunu, işçi hareketleri ve örgütlenmesinin İstanbul'a hapsedilmesi olarak göstermek kanımızca çok iddialı bir yorum olmayacaktır. Aynı zamanda bu dönemde işçi hareketleri ve örgütlenmesi içinde Türk unsurun ön plana çıkması da, yaşanan bir bilinçlenmeden ziyade, Yahudiler, Ermeniler ve Bulgarlar gibi önceki dönemlerde bu alanda daha etkin unsurların nüfus ve işgücündeki ağırlıklarının azalmasından kaynaklanmıştı. Daha sonra nüfus mübadelesine konu olacak Rum nüfus ve işgücünün de Türk unsurla birlikte işçi hareketlerinde halen ağırlığa sahip olduğunu da belirtelim.

1872-1908 ile 1908 dönemlerindeki grevlerde gıda sektöründe yapılan grevlerin tüm işkolları arasında ikinci, 1909-1918 arasındaysa birinci olduğunu belirtmiş ve yapılan çok sayıda greve işaret etmiştik. 1919-1922 döneminde 4 yıl içinde bu alanda sadece 2 tane grev yapılmasını ve sektörün işkolları içinde grev sayısı açısından 7. sıraya düşmesini ise tütün işçilerinin çalışma şartlarının iyileştirilmesiyle ifade edemeyiz. Gıda alanında öne çıkan grevlerde Selanik ve diğer Rumeli bölgelerindeki tütün işçilerinin etkinliğine daha önce değinmiştik. Kavala'da yapılan bir grevde işverene sunulan talep listesinin hemen aynısının kısa süre sonra İstanbul'daki tütün işçileri tarafından kendi talepleri olarak işverenlerine sunulması ise, bölgede tütün işçilerinin örgütlenme ve eylemlerinin İstanbul'daki işçileri dahi yönlendirdiğini göstermekteydi. Ancak bu bölgenin Osmanlı hakimiyetinden çıkması, ülkenin diğer bölgelerini de etkileyecek şekilde işçi hareketlerinin de zayıflamasına yol açmıştı.

Ek D'de de gösterildiği gibi, bu 4 yıllık sürede toplam 34 grev tespit edebildik.[779] Bu grevlerden sadece üçünde katılımcı sayısıyla ilgili bilgi mevcut olup, bu sayı da 5.800'e tekabül etmekteydi. 31 grevle ilgiliyse katılımcı sayısı açısından bir veriye ulaşamadık.

Tablo 8: İşkolu ve Sektörlere Göre Grevlerin Dağılımı (1919-1922)

İşkolu	**Grev Sayısı**	**%**
Demiryolu	8	24
Denizcilik	6	18
Rıhtım, Dok ve Antrepo	4	11
Hizmetler	4	11
Basın Yayın ve Matbaacılık	3	9
Gıda	2	6
Tekstil	2	6
İnşaat	2	6
Madencilik	2	6
Enerji	1	3
Toplam	**34**	**100**
- Kamu Sektörü	9	26
- Özel Sektör	25	74

Kaynak: Ek D'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Dönem içinde yapılan her 4 grevden yaklaşık üçü özel sektörde, biriyse kamu sektöründe yapılmış olup, özel sektörün öncülüğü bu dönemde de devam etmişti. İşkolları açısındansa, demiryolu 34 grevin 8'inin, denizcilik 6'sının yapıldığı alanlar olarak öne çıkmıştı.

[779] Tunçay, Sencer, Sülker, Sayılgan, Tunaya ve kendi eserlerinden yararlanan Güzel bu dönem için 19 greve değinmişti. (Güzel, **a.g.e.**, s. 824.). Bu listeye eklediğimiz 15 grev, dönemin grev sayısının en az 34 olduğunu göstermektedir.

Tablo 9: **Bölgelere Göre Grevlerin Dağılımı (1919-1922)**

Kent	Grev Sayısı	%
İstanbul	31	91
Zonguldak	2	6
İzmir	1	3
Toplam	**34**	**100**

Kaynak: Ek D'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

Grevlerin bölgelere göre dağılımına baktığımızda, ülkenin coğrafi sınırlarındaki küçülmenin etkisi en iyi şekilde hissedilmektedir. Nitekim 34 grevin 3'ü hariç tamamı İstanbul'da yapılmıştı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 4 yıllık süreçte sadece 3 kentte grev yapıldığı görülmekteydi.

3.2.4.2. Grevlerin Nedenleri, Gelişimi ve Sonuçları

1919 sonrasında önceki dönemlere göre daha az sayıda yapılan grevlerin genel özelliklerinden birisi işçilerin bir cemiyet öncülüğünde örgütlü hareket etmesiydi. İstanbul'da banka memurlarının, Fransızca ve Rumca yayın yapan gazetelerin, tramvay vatmanlarının, tünel işçilerinin, Cibali tütün işçilerinin, Kazlıçeşme deri işçilerinin, gazete baskı işçilerinin, Haliç vapur işçilerinin, matbaa işçilerinin, yazmacı işçilerinin grevleri hep bir cemiyet öncülüğünde yapılmıştı. Yazmacı işçilerinin yaptığı grevi esnaf cemiyetinin organize etmesi, küçük esnafın kendi işinin sahibi olmaktan çıkarak işçileşmesi ve emeğini kiralayarak bir nevî ücretli çalışan haline gelmesinin bir sonucuydu. Şirket-i Hayriye vapurları ateşçilerinin 1919'da yaptığı grevde başarısız olmaları, basının bir kısmında da sendikasız olmalarına bağlanmıştı. Bu da örgütlü hareket edilmesine yönelik bilincin yerleşmesinin bir sonucuydu. Ancak bu durum Osmanlı'nın genelinde işçilerin örgütlü hareket etmesi şeklinde de algılanmamalıdır. Çalışabilir nüfus ve işgücü içinde işçi sayısının azlığına paralel olarak örgütlü hareket eden işçi sayısı da azdı.

Grevlerin nedenlerine baktığımızda, her grevde yine talep listesinde en önemli madde ücret artışıydı. Özellikle uzun süren Dünya Savaşı sürecinde yaşanan

enflasyon ve reel satın alma gücündeki düşüş, işçilerin cari ücretleriyle geçinebilmelerini neredeyse imkansız hale getirmişti. Bu nedenle ücret zammı talebi bu dönemde de esas talep maddesiydi. Banka memurlarının sendikalarının işverenlerce tanınması ve sendika dışından işçi çalıştırılmaması gibi önemli talepler de içeren grevlerinin sadece ücret artışı yapılmasıyla sonuçlandırılması, halkın geneli gibi işçiler ve ailelerinin yaşadığı maddi baskının bir sonucuydu. Tramvay işçileri, matbaa işçileri, Çatalca demiryolu işçileri, elektrik şirketi işçileri ve Haliç vapur şirketi işçilerinin grevlerinde de görüldüğü gibi, ikinci temel istek iş saatlerinin indirilmesiydi. Tramvay işçileriyle hamallarda olduğu gibi dönem içinde çok sayıda grev yapılması, yine işletmelerin önceki grevlerde verdikleri sözleri tutmamalarının bir sonucuydu. Tramvay işçilerinin 1922'deki son grevinde ana istek maddesinin işten çıkarılan işçilerin tekrar işe alınması olması, işçi dayanışmasının bir sonucuydu, ama grevin başarısızlıkla sonuçlanması nedeniyle kabul gören bir istek olmamıştı. Savaşlarla birlikte azalan nüfus, bunun yanında zaten az olan nitelikli işgücü arzı karşısında emek talebinin yüksek olması ise, Tersane-i Amire işçilerinin grevinde olduğu gibi işçiler için bir koz haline gelebilmekteydi. İşçiler gelen teklifleri hesaba katarak özel sektörde iş bulabileceklerinin bilincinde olmanın rahatlığıyla grev ilan etmişti. Bu da istihdam güvencesinin yasalarla olmasa da farklı bir şekilde sağlanabildiğini göstermişti.

Grevlerini en yüksek kazanımlarla sonuçlandıran işçiler tramvay ve Haliç vapur işçileriydi. Vapur işçileri grev sonunda ücretlerin artması, hafta tatili, yılda bir defa 2 maaşlık ikramiye gibi haklar elde etmişti. Ama bu haklar şirketin beyaz yakalı işçileri için geçerli olmuştu. İşçiler tüm çalışanlara hafta tatili isteğini, müzakerelerde sadece 2 senelik hizmet süresi olan kadrolu memurlar için tatil şeklinde kabul etmiş, emeklilik sandığı kurulması ve düz işçilerin, yani mavi yakalıların ücretlerinin artırılması talebindense müzakere masasında vazgeçmişlerdi. Tramvay işçilerinin çalışma saatlerinin düşmesi, ücretlerin artması, işçiler için toplanma yeri tahsis edilmesi, hafta tatili gibi kazanımlar edindiği 1920 Mayıs'ındaki grevleri de en olumlu sonuçlanan eylemlerdendi. Ancak bu kazanımlar sadece müzakere süreci süresince geçerli olmuş, işçiler şirketin verdiği sözleri tutmadığı gerekçesiyle yine grev yapmak zorunda kalmıştı.

İşletmeler yine grevler sonrası işçi çıkarılması uygulamasına devam ediyordu. Ancak özellikle sosyalist basında bu uygulamaların sürekli eleştirildiğini de görmekteyiz. Banka memurlarının grevi bittikten 20 gün sonra tasarruf tedbirleri gerekçesiyle greve katılmış 20 işçinin işten çıkarılması, gazetelerden yoğun tepki görmüştü. [780] Banka memurlarının grevine destek olmak amacıyla ziyaret eden Reji, tüm sigorta şirketleri ve Ereğli Şirketi işçileri bir de açıklama yaparak bankaların grevcileri işten çıkarması halinde kendi örgütlerinden kimsenin buraya işçi olarak girmeyeceğini bildirmişlerdi. İşletmelerin grevler karşısında işçi çıkarılmasını engellemeye yönelik bu düşünce işçi dayanışmasını göstermekteyse de, bankalar işten çıkardıkları işçiler yerine kolalıkla yeni işçi temin edebilmişti. [781]

[780] "İtibar-ı Millî Bankası Memurları", **Alemdar**, No: 134-1534, 6 Ağustos 1335, 6 Ağustos 1919, s. 2.; "İtibar-ı Millî Bankasında", **Alemdar**, No: 137-1537, 9 Ağustos 1335, 9 Ağustos 1919, s. 2.
[781] "Banka Memurları İttihadı" "Grev Devam Ediyor", **a.g.e.**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA ÇALIŞMA HAYATINA YÖNELİK YASAL DÜZENLEMELER

Osmanlı'da, işçilerin ücretlerinin taban ve tavan aralıklarının belirlenmesinden, loncalarda usta ve kalfa-çırak ilişkisinin teminine kadar çalışma hayatının birçok alanında erken dönemlerde de çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştı.[1] 19. yy. ikinci yarısından itibarense kamu ve özel fabrikalarda, madencilikte, demiryolu ve limanlar gibi alanlarda ücretli işçiliğin yaygınlaşmasıyla birlikte, çalışma hayatının değişen ve derinleşen yapısı sonucu bireysel iş ilişkilerinden başlayarak yasal düzenlemelerin de sayısı artmaya başlamıştı.

Bireysel iş ilişkilerini düzenleyen yasalar 1860'larla birlikte hayata geçirilmeye başlanmış, işçi örgütlenmesi ve işçi teşkilatlanmasını düzenleyen toplu iş ilişkilerine yönelik yasaların kanunî mevzuatta yerini bulması ise daha geç tarihlerde, ancak 20. yy.la birlikte mümkün olmuştu. 1908'de II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı sosyal ve siyasî tarihi için olduğu kadar, belki de daha fazlasıyla çalışma hayatı için bir kırılma noktası olmuştu. Bu tarihten sonra yaptıkları grevler ve kurdukları sendikal cemiyetlerle işçiler, devletin de yasal düzenlemeler açısından hazırlıksız yakalanmasına neden olmuştu. İşçilerin kısa süreli özgürlük döneminde bu eylem ve faaliyetlerinin yasal altyapısının olmaması, 1908'den sonra devletin toplu iş ilişkilerine de eğilmesine neden olmuş ve sırasıyla Ta'til-i Eşgal, Cemiyetler ve İçtimâat Kanunu gibi birçok kanun çıkarılmıştı. Bu düzenlemeler, Osmanlı için olduğu kadar, erken dönem Cumhuriyet çalışma hayatı için de uzun süre işçi hareketleri ve işçi örgütlenmesinin yasal çerçevesini belirlemişti.

Osmanlı'da çalışma hayatına yönelik değineceğimiz bu yasalar dışında, kanun teklifi olarak sunulan fakat çeşitli nedenlerden ötürü yasalaşmayan birçok girişim de olmuştu. Bu girişimler, içerikleriyle çalışma hayatında neyin eksik olduğu kadar, yasal olarak neler yapılabileceğini de göstermekte, reddedilme nedenleriyle de

[1] Turan Yazgan, "Türkiye'de Sendikal Hareketler-Kısa Bir Tarihçe", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 20, Ekim 1982, s. 30.

çeşitli devlet makamlarının çalışma hayatına bakışını yansıtmaktadır. Bu açıdan söz konusu girişimlere de emek tarihi incelemelerinde yürürlüğe girmiş yasalar kadar önem arz ettiği kanısıyla değineceğiz.

4.1. Bireysel ve Toplu İş Hukuku

İşçi, işveren ve devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen bir hukuk dalı olarak iş hukukunun temel amacı ekonomik bakımdan işçinin işverene karşı korunmasıdır. Ekonomik, sosyal ve siyasî hayattaki gelişmelere paralel olarak çalışma hayatının da yeniden şekillenmesi, işçi, işveren ve devlet arasındaki ilişkilerin de tarihsel süreçte bir değişim yaşamasına neden olmuştur. Bu değişen ilişkilere uyum sağlamak için iş hukuku da benzer şekilde sürekli bir gelişim içinde olmuştur. Sürekli gelişen ve genişleyen iş hukukunu ele aldığı konular açısından ikiye ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi bireysel iş hukuku, ikincisi ise toplu iş hukukudur.[2]

Çalışma şartları ve koşullarının düzenlenmesi, işçi sağlığı ve güvenliği, çalışma ve dinlenme süreleri gibi konular, işçi ile işveren arasında kurulan bireysel iş ilişkisinin bir sonucu olarak bireysel iş hukuku kapsamında değerlendirilmektedir.[3] Toplu iş hukuku ise bireysel iş ilişkilerini değil, çalışma hayatında işçi ve işveren tarafları arasındaki toplu iş ilişkilerini düzenlemektedir.[4] İşçi ve işveren kuruluşlarının (sendikalar) kurulması ve sona ermesi, taraflara tanınan toplu iş sözleşmesi yapma yetkisi, toplu iş uyuşmazlıkları, barışçı çözüm yolları ile grev ve lokavtlar toplu iş hukuku kapsamında ele alınan konulardır.[5]

Osmanlı'da sanayileşmenin de Avrupa ülkelerine göre daha geç gelişmesi, çalışma hayatında taraflar arasındaki ilişkileri düzenleyen iş hukukunun gelişmesini de geciktirmişti. Çalışma hayatının düzenlenmesinde Tanzimat dönemi öncesinde örf ve adet hukuku kuralları geçerliyken, 1860'lardan itibaren çeşitli maden nizamnameleri ve 1876 Mecelle ile birlikte yazılı hukuka geçilmeye başlandığı

---

[2] Nizamettin Aktay vd., **İş Hukuku**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2006, s. 38.
[3] Haluk Hadi Sümer, **İş Hukuku**, 14. Bsk., Konya, Mimoza Yayınları, 2008, s. 4.
[4] Kenan Tunçomağ ve Tankut Centel, **İş Hukukunun Esasları**, 3. Bsk., İstanbul, Beta Basım Yayım, 2003, s. 8.
[5] Sümer, **a.g.e.**, s. 4.

görülmüştü.[6] Toplu iş ilişkilerine yönelik yasal düzenlemelerse yukarıda da belirtildiği gibi ancak 20. yy.la birlikte ortaya çıkacaktı.

4.2. Bireysel İş İlişkilerine Yönelik Yasal Düzenlemeler

Osmanlı'da bireysel iş ilişkilerine yönelik düzenlemeler, ülke geneli için ilk olarak 1876 yılında Mecelle'yle birlikte kurumsallaşmıştı. Aynı tarihli Kanun-u Esasi'nin de, angarya vb. hükümleriyle çalışma hayatını doğrudan ilgilendiren yönleri vardı. Ancak özellikle bireysel iş ilişkileri açısından, Osmanlı tarihinde sektörlerin ve coğrafi olarak bölgelerin genelini kapsayan bir yasa çıkarılmamıştı. Bunun yerine özellikle madencilik olmak üzere, çeşitli alanlara ait özel düzenlemelerde işçileri ilgilendiren hükümlere yer verilmişti. Bu sektörel düzenlemeler dışında, ücretlerin korunması, emekli sandıkları gibi hukukî düzenlemeler de yine ülke geneli için değil de, kurumlar ve bölgeler esas alınarak uygulamaya sokulmaktaydı. Çalışmanın işçi hareketleriyle ilgili üçüncü bölümünde de gördüğümüz üzere, grevlerin hemen tamamına yakınında ücretlerin temel anlaşmazlık konusu olması, emeklilik sistemi vb. uygulamaların da talep listelerinde sıkça yer edinmesi, bu unsurlara yönelik mevzuatın değerlendirilmesini de gerekli kılmaktadır.

4.2.1. 1876 Kanun-u Esasi

Kanun-u Esasi'de, toplu veya bireysel çalışma ilişkileri ile ilgili ayrıntılı bir düzenleme olmayıp, daha çok memurlara yönelik hükümlere yer verilmişti. 23 Aralık 1876'da kabul edilen Kanun-u Esasi'nin 18. Maddesi, Osmanlı Devleti'nde memur olabilmek için Türkçe bilinmesini şart koşmuştu. 19. maddeyse, gayrimüslim veya azınlıkları da içerecek şekilde halkın genelinin, ehliyet ve kabiliyetlerine göre uygun devlet memurluklarına memur olarak atanabileceklerini karara bağlamıştı. Çalışma hayatı açısından en önemli düzenlemelerden biriyse, 24. madde ile müsadere ve

[6] Nuri Çelik, **İş Hukuku Dersleri**, 21. Bsk., İstanbul, Beta Basım Yayım, 2008, s. 6-7.

cerime ile birlikte angaryanın, yani zorla çalıştırmanın da, savaş halleri istisna tutulmak şartıyla yasaklanmış olmasıydı.[7]

4.2.2. 1876 Mecelle

1868 Mayıs'ında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında çalışmaya başlayan Mecelle Cemiyeti'nin[8] 7 yıllık çalışmalarının ürünü olarak 1876'da çıkarılan[9] ve 1804 tarihli Fransız Medeni Kanunu'ndan (Code Civile) yararlanılarak hazırlanan 1851 maddelik Mecelle-i Ahkam-ı Adliye[10] bireysel iş ilişkilerine de yer vermişti. Ancak bu ilişkileri "icarât"a, yani kiralara[11] yönelik olan "Kitab-ül Ücarat" kısmında hayvan kiralama, ev kiralama veya mal kiralamanın da yer aldığı bölümde,[12] "icar-i adem", yani insan kirası şeklinde ele almış ve çalışmanın, işgücü olarak emek arzında bulunmanın sadece ekonomik yönü üzerinden hareket ederek sosyal yönünü geri planda bırakmıştı.[13]

Mecelle'nin çalışma hayatıyla ilgili öne çıkan maddeleri aşağıdaki gibi sıralanabilir:[14]

- 495. maddede, kiralanan bir ücretlinin bir gün içinde güneşin doğuşundan, o bölgenin örfüne (örf-i belde) göre ikindi vaktine veya güneşin batışına kadar çalışacağı belirtilmişti. Dolayısıyla Mecelle'de günlük çalışma saatleri, yaz ayları için bölgeden bölgeye değişecek şekilde en uzun 12-15 saat; kış ayları içinse en kısa

---

[7] "Kanun-u Esasi", 7 Z 1293, 24 Aralık 1876, **DÜSTUR,** 1. Tertip, C. 4, ss. 4-20.
[8] Osman Kaşıkçı, **İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, Yayın No: 16, 1997, s. 71-72.
[9] Ali Himmet Berki, **Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliye)**, 3. Bs., İstanbul, Hikmet Yayınları, 1982, s. IX.
[10] Refik Gür, **Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle-Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi**, 3. Bs., İstanbul, Sebil Yayınevi, 1993, s. 96-98.
[11] Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 3. Bsk., Ankara, Doğuş Matbaası, 1978, s. 485.
[12] Ali Haydar Efendi, **Dürerü-l Hukkam Şerh-u Mecelleti'l Ahkam**, C. 1, Çev.: Raşit Gündoğdu ve Osman Erdem, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, t.y., s. 412.
[13] Yazgan, **a.g.e.**, s. 35.
[14] **DÜSTUR,** 1. Tertip, C. 1, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1289 (1873-1874), s. 86-104.; Ali Haydar Efendi, **a.g.e.**, s. 505-554; Berki, **a.g.e.**, s. 93-103.; Yazgan, **a.g.e.**, s. 35-36.; İbrahim Ural ve Salih Özcan, **Sadeleştirilmiş Mecelle**, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1995, s. 97-117.; Osman Öztürk, **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı-1, 1973, s. 208-223.

7-10 saat arasında belirlenmişti. Yani kanunla çalışma süresi bölgeden bölgeye ve yılın çeşitli dönemlerine göre değişecek şekilde esnek bırakılmıştı. Çalışma süresi açısından Mecelle'de belirlenen bu saatlere ne kadar uyulduğu ise tartışmalıdır.

- 506. madde bir iş için sözleşmede belirlenecek ücretlerin pazarlık yoluyla belirleneceğini düzenlemişti. 511. maddede çalışmaya insan kirası olarak yaklaşılmış ve bir iş için çalışacak birinin kiralanması halinde, çalışma süresinin kişinin yapacağı işi görmesiyle başlayacağı belirtilmişti. Örneğin odun kırmak üzere bir işçi tutulduğunda, çalışma süresi kırıcının odunları görmesiyle veya bir çamaşırcı tutulduğunda, çalışma süresi çamaşırları görmesi ile başlayacaktı.

- 565. maddede, sözleşme ile ücret belirlenmeden bir işçi çalıştırılması halinde, bu iş için verilecek ücret malum ise onun, malum değilse ecr-i misli verilmesi belirtilmişti. Buna göre örneğin bir hamal bir iş için kiralanmış ve baştan ücret konuşulmamışsa, hamal normalde ne kadar ücretle iş yapıyorsa, iş yaptıran o kadar ücret öderdi. Eğer bu miktar belli değilse, o takdirde ecir-i misli ile, yani çevrede bu iş normalde ne kadara yapılıyorsa o ücretle iş yapılmış sayılırdı.

- 566. maddede, ücret olarak kesin olmayan bir kıstas belirlenmesi halinde, örneğin şu iş karşılığında sana bir öküz vereyim şeklinde bir ücretlendirme yapılması halinde, ille öküz verilmesi gerekmeyip bunun yerine değeri kadar para da verilebilir denmekteydi (Madde ücretlerin para ve malla ödenmesini uygun görmekte ve ücret ödeme şeklini belirlemekteydi.) 567. maddeye göre, çalışanlara bahşiş olarak başka kişiler tarafından yapılan ödemeler ücret kapsamında değerlendirilemeyecek olup, ücret ayrıca verilmeliydi.

- 571. maddede, kendisi çalışmak üzere kiralanan ücretlinin yerine başkasını kullanamayacağı ve bizzat çalışacağı belirtilmişti. Bu kişi örneğin bir boyacı ise, boyayı kendi yapmak zorundaydı, kalfa veya çırağını, hatta kanun gereği kendisinden daha yetenekli bir boyacıyı dahi kullanamazdı. 572. maddede sözleşmede belirtilmesi halinde işin başkasına yaptırılabileceği belirtilirken, 576. maddede ise, kiralanan işçilere işverenin yemek vermek zorunda olmadığı, ancak isterse vereceği düzenlenmişti.

Mecelle'nin çalışma hayatı ve işçilerle ilgili olan maddeleri incelendiğinde, kanunda işçi işveren tarafları arasında bireysel iş ilişkilerinde serbestlik ve liberal görüşe ağırlık verildiği, toplu iş hukukuna ait düzenlemelere ise hiç değinilmediği görülmektedir. Ayrıca fabrika veya büyük çaplı üretim yapan firmalarda çalışan işçilerden ziyade, daha çok emek arz ve talep edenin yüz yüze olduğu ve işin niteliğinin küçük çaplı olduğu işlere yönelik düzenlemeler olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla, Mecelle'nin çalışma hayatını doğrudan ilgilendiren önemli yenilikler getirdiğini ifade etmek zor olacaktır. Bunun yerine emek arzına ve çalışmaya beden kiralaması şeklinde yaklaşılmış ve bu kiralamanın şartlarıyla ilgili genel bir çerçeve çizilmişti.

4.2.3. Bireysel İş İlişkilerine Yönelik Bölgesel ve Sektörel Düzenlemeler

4.2.3.1. Maden Nizamnameleri

Osmanlı'da madencilik sektörü Avrupa ülkelerinde de olduğu gibi, çok sayıda işçinin, üretim sürecinin doğası gereği zor şartlar altında ve iş kazasıyla meslek hastalıklarına açık bir şekilde istihdam edildiği bir sektör olmuştu. Askerî ve ekonomik açıdan her ne kadar önemli bir konuma sahip olsa da, maden ocakları sağlık ve çalışma şartları açısından bir o kadar olumsuzluklar barındırmaktaydı. Bu durum son dönemlerde çok sayıda greve neden olabildiği gibi, önceki dönemlerdeyse işçilerin gördükleri baskı ve zor çalışma koşulları nedeniyle maden ocaklarının kapanmasına neden olacak şekilde işi bırakıp gitmelerine neden olabilmişti.[15]

[15] Osmanlı için 18. yy. sonları ve 19. yy. başlarında en önemli madenlerden biri olan Gümüşhane ve Tevabii madenlerinde gördükleri haksızlık ve zulümden dolayı işçilerin madenlerde çalışmayı bırakmaları ve bu nedenle bazı kuyuların tamamen kapanması bu durumun örneklerindendir. Madenlerde yaşanan bu sıkıntının üretimi durma noktasına getirmiş olması, işçilerin daha rahat çalışabilecekleri bir ortam sağlanması ve böylece çalışmaya teşvik edilmelerine yönelik düzenlemeler yapılmasını da zorunlu kılmıştı. (BOA, **C. DRB.** 41/2015. 29 S 1216. 11 Temmuz 1801.)
Aynı madenlerde 14 sene önce bölgedeki yetkililere ve maden ocakları işleticilerine, işçilere baskı ve zulüm yapılmaması konusunda emir yollanmıştı. (BOA, **C. DRB.** 55/2730. 6 CA 1201. 24 Şubat 1787.) 14 sene sonra işçilerin baskı ve ağır çalışmadan dolayı işlerini terk edip memleketlerine gittiği göz önüne alındığında, işçilerin ağır çalışma şartlarıyla ilgili tedbir ve müdahalelerin çok da caydırıcı olmadığını göstermekteydi.

Gerek madenlerde üretim miktarının artırılmasının devlet açısından önemi[16], gerek işçilerin üretim sürecinde çektiği sıkıntılar, gerekse madenlerin civar bölgelerinde ortaya çıkan sağlık sorunları nedeniyle, Avrupa ülkelerinin çoğunda olduğu gibi çalışanları korumaya yönelik sosyal politika önlemlerinin ilk düzenlemeleri madencilik sektöründe yapılmıştı. İlk uygulamalar da 1860'lardan itibaren Ereğli Kömür Havzası'nda hayata sokulmaya başlanmıştı.[17]

Aşağıda inceleyeceğimiz tüm yasal düzenlemelerde de görüleceği üzere, maden nizamnamelerinin genelinde temel amaç işçinin korunmasından ziyade, ilk etapta maden üretiminin artırılmasıydı. Madenler, Osmanlı için sadece bir gelir kaynağı değildi. Şüphesiz özellikle kömür olmak üzere madenlerdeki üretimden elde edilen gelir ve maden sahipleriyle madenlerden geçinen bölge halkının vergileri önemli bir gelir kaynağıydı. Ancak bunun dışında en az gelir kaynağı olması kadar, hatta belki ondan da önemli faydaları vardı. İlk olarak bu düzenlemelerin yapıldığı 19. yy. bir *buhar çağı*ydı. Sanayi, ulaşım, haberleşme vb. birçok sektör bu kaynağa bağımlı hale gelmişti. Buharın elde edilmesi için en gerekli maddeyse kömürdü. İkinci olarak, özellikle de dönemin Osmanlı'sı düşünüldüğünde, yine başta kömür olmak üzere madenlerin çok daha önemli olduğu bir alan daha vardı: askerî ihtiyaçlar. İkdam Gazetesi'nin *maden kömürü savaş gemilerinin canı, ruhudur* şeklinde ifade ettiği bu durum, 1850'lerden beri Ereğli Madenlerinde üretilen kömürün % 60'ının Tersane-i Amire'ye gönderilmesinin sebebini de

---

[16] Maden üretimine verilen bu önem nedeniyle, üretimin 2 katına çıkarılabilmesi için maden sahiplerinin vergi yükünün yarıya indirilmesi dahi düşünülmekteydi. (BOA, **Y. PRK. BŞK.** 45/6. 11 Ş 1313. 27 Ocak 1896.)

[17] Burada sosyal politika önlemlerinden kastımızın *dar anlamda sosyal politika* uygulamaları olduğunu da belirtelim. Sosyal politikayla ilgili teoride geniş ve dar anlamda sosyal politika olmak üzere ikili bir tasnif vardır. Geniş anlamda sosyal politika, ele aldığı konularla sanayi devriminden, yani işçi-işveren sınıflarının oluşumundan önceki dönemleri de kapsamaktadır. İlk ve orta çağlardaki kölelik sistemleri, toprak, vergi ve personel reformları, iç göç, emek göçü, esnaf vb. unsurlarla ilgili gelişmeler de geniş anlamda sosyal politikanın kapsamındadır. (Bu açıdan Osmanlı'da sosyal politika önlemlerinin kuruluş devrinden itibaren var olduğu açıktır.) Dar anlamda sosyal politikaysa, kapsamını işçi ve işveren sınıflarıyla ilgilenecek şekilde sınırlayarak hem ilgi alanı açısından, dönem itibariyle de sanayi devrimi ve kapitalist üretim ilişkilerini ele alacak şekilde hem de zaman açısından geniş anlamda sosyal politikadan farklılaşmaktadır. (Orhan Tuna ve Nevzat Yalçıntaş, **Sosyal Siyaset**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1999, s. 27-30.) Dar anlamda sosyal politika; işçi statüsü altında çalışanları iş ilişkileri ve yaşamında, işveren ve olumsuz çalışma koşullarına karşı koruyabilmek amacıyla devletin benimsediği ilkeler, aldığı kararlar ve sürdürdüğü uygulamalardır. (Ömer Zühtü Altan, **Sosyal Politika**, 4. Bsk., Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını, Yayın No: 1477, 2006, s. 4.)

açıklamaktaydı.[18] Kömürün bu önemi, çalışma şartlarını da içerecek şekilde yasal düzenlemelerin ilk olarak 1860'larla birlikte madencilik için yapılmasına neden olmuştu.

4.2.3.1.1. 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi

Madenciliğe yönelik yapılan yasal düzenlemelerden ilki 17 Temmuz 1861 (H. 9 Muharrem 1278) tarihinde yürürlüğe giren Maden Nizamnamesi'ydi.[19] Bir mukaddime ile 5 bölüm halinde 54 madde olarak hazırlanan ve 1810 tarihli Fransız maden nizamnamesinin bir tercümesi niteliği taşıyan 1861 Maden Nizamnamesi'nin[20] çalışma hayatı ve işçilere yönelik hükümleri aşağıdaki gibiydi:[21]

- 25. maddeyle, maden ocaklarını kontrol için görev yapacak maden mühendisleri ve maden çıkarılan bölgelerdeki valilere, işçilerin korunmasını amaçlayan bir takım görevler yüklenmişti. Maden işçilerinin kendi rızalarıyla ve hak ettikleri ücretlerle (*ücret-i lâyika)* istihdam edilmelerinin sağlanması ve kimseye adalete aykırı muamele yapılmamasının temini bu görevler arasındaydı. 29. maddede maden üretiminin işçiler veya civardaki evlere zarar vermesi halinde, mühendisin valilere bilgi vereceği ve valilerin de gerekli muamelede bulunacağı belirtilmişti.

- 50. maddede ise can güvenliğinin korunmasına yönelik tedbirlere riayet edilip edilmediğinin araştırılması ve işçilerin hayatlarını tehlikeye sokacak şekilde çalıştırılmasının engellenmesi mühendislerin bir diğer görevi olarak belirtilmişti.

1861 tarihli bu nizamname incelendiğinde, toplam 54 maddenin yukarıda belirtilmiş olan sadece 3 maddesinde işçilerle ilgili doğrudan ve birinde de dolaylı olarak hüküm düzenlendiği görülmektedir. Sözleşme süresi dolmadan bir madenin imtiyazına sahip kişi veya şirketin üretimden çekilmesi halinde, her türlü alet ve edevat ile madene ait menkul ve gayrimenkulle ilgili ne gibi düzenlemeler yapılacağı

---

[18] "Ereğli Kömür Madenleri", **İkdam**, No: 226, 3 Mart 1310, 15 Mart 1895, s. 1.
[19] **DÜSTUR**, 9 M 1278, 17 Temmuz 1861, ss. 305-312.
[20] Fahrettin Tızlak, "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnameden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 98, Ekim 1995, s. 79-81.
[21] **DÜSTUR**, 9 M 1278, 17 Temmuz 1861, ss. 305-312.

belirtilmiş, ancak örneğin işçilerin ödenmemiş ücretleri varsa bunlarla ilgili ya da meslek hastalıkları ve iş kazalarıyla ilgili neler yapılacağına değinilmemişti. Devletin madenlerde işçilerle ilgili can güvenliğine önem verdiği bu ilk yasal düzenlemede, işçileri koruma amaçlı tüm sorumluluk da maden mühendislerine yüklenmişti. Ancak bu mühendislerin işçileri örneğin ölümcül kazalardan koruma amaçlı ne gibi tedbirler alacakları, neleri denetleyeceklerine dair herhangi bir hükme yer verilmemişti. Dolayısıyla bu nizamnamenin, işçi hakları veya çalışma hayatından ziyade, maden üretiminin daha verimli olacak şekilde kontrol altına alınması için çıkarıldığını belirtmek daha doğru olacaktır.

4.2.3.1.2. 1867 Tarihli Dilaver Paşa Nizamnamesi

Ereğli Maden-i Hümayun Nazırı payesi ile Maden Nazırlığına atanan Dilaver Paşa öncülüğünde, madenciyan denilen maden işçilerinin haklarını korumak ve maden üretimin artırılmasını sağlamak üzere[22] 100 maddelik Dilaver Paşa Nizamnamesi 1867 yılında hazırlanmıştı. Madenlere hem insan gücü, hem de malzeme temin etmek ve madenlerin işletim koşullarını belirlemek amacıyla *Nizamname-i Madeni Hümayunu Ereğli* resmî adıyla yürürlüğe giren belge, daha sonra kaymakam ve nazır Dilaver Paşa'ya atfen Dilaver Paşa Nizamnamesi adını almıştı. Quataert, köylülerin madenlere girmeyi ve madenlerde kullanılan ahşap sütunlar için gerekli malzemeleri temin etmeyi reddetmeleri üzerine 2 yıllık bir çalışmayla hazırlanan bu nizamnamenin birçok hükmünün uygulanmadığını, maden yaşamının gerçekliğini sadece sönük bir şekilde yansıtan, kağıt üzerindeki kocaman ve şaşaalı bir göz boyamadan ibaret olduğunu ileri sürmektedir.[23]

Dilaver Paşa Nizamnamesi bir kanun değil, bir içtihad, gelenekselleşmiş, teamül haline gelmiş bir uygulamaydı. Padişah İradesi çıkmadığı için bu düzenleme yasalaşmamıştı. Buna rağmen düzenleme, Ereğli Kaymakamı Dilaver Paşa

---

[22] Turgut Etingü, **Kömür Havzasında İlk Grev**, İstanbul, Koza Yayınları, 1976, s. 26.
[23] Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet – Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920**, Çev. Nilay Ö. Gündoğan ve Azat Z. Gündoğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009, s. 78-79.

öncülüğünde bölgedeki yöneticiler tarafından uygulamaya sokulmuş ve bir teamül-içtihat halini alarak 50 yıldan daha uzun süre yürürlülükte kalmıştı.[24]

Nizamname hükümleri 1910'lara kadar yürürlükte kalmıştı. Ancak direkt bir kanunî düzenleme olmadığı için maden işçilerinin çevredeki 14 bölgeden tedarik edilebileceğini düzenleyen 21. maddesi gibi bazı hükümleri göz ardı edilebilmekte ve bu kararlara aykırı uygulamalara başvurulabilmekteydi. Ayrıca bu nizamnamenin, çevredeki 14 bölgenin erkek nüfusunu kayıt altına alarak madenlerde çalışmakla mükellef haline getiren, yani zorunlu çalışma uygulamasını hayata geçiren 21. Maddesinin, Kanun-i Esasi'ye de açıkça aykırı olarak 1876 sonrasında da uygulandığı bizzat devlet yönetimi tarafından 1914 gibi geç bir tarihte itiraf edilmişti. Bu tarihte maden şirketlerinden birinin İran'dan getirdiği 40 kadar yabancı işçiyi istihdam etmek istemesine ilgili nizamname gereğince yerel yöneticiler tarafından izin verilmeyince, konu en son Şura-yı Devlet'te görüşülmüş ve alınan kararda söz konusu 1867 tarihli nizamnamenin 21. maddesi gibi hükümlerinin *sâkıt* bulunduğu, bu nedenle de uygulamada dikkat edilmemesi gerektiği belirtilmişti.[25] Yasalara aykırı olmasına rağmen (1861 nizamnamesinde zorunlu çalıştırma yasaklanmıştı), hem de kanunlaşmamış olmasına rağmen bu kararların Ereğli ve civarındaki bölgelerde 50 yıldan daha fazla süre teamül halini alarak uygulanmış olması, maden üretimine verilen önemin[26] boyutunu göstermektedir.

Devletin, fabrikalar ve donanma için ihtiyaç duyduğu kömürün üretim ve satışını tekel altına alma ve kömür üretiminde merkezi bir rol oynama kararını

---

[24] BOA, **ŞD. MLNF.** 1250/61. Lef. 5, 20 B 1332. 14 Haziran 1914.
[25] BOA, **ŞD. MLNF.** 1250/61. Lef. 1., **a.g.e.**
[26] Bu önem nedeniyle 2 sene önce, yani 1865'te Ereğli bölgesi bir kaza iken, nüfusunun maden imali için yeterli sayıda işçi çıkaramaması, civar kazalardan da işçi getirilmesinde çeşitli zorluklarla karşılaşılması nedeniyle Ereğli bölgesi bir kaymakamlık haline getirilmiş, Kastamonu ve Bolu'ya bağlı olan Çarşamba, Bartın ve Devrek kazaları da Ereğli sınırlarına dahil edilmişti. Bu uygulamanın açılacak yeni memurluklar ve yapılacak masraflar nedeniyle oldukça maliyetli olacağı da belirtilmesine rağmen, madenlerin önemi nedeniyle gerekli olduğu vurgulanmıştı. Dolayısıyla 2 sene öncesinden nüfuz ve nüfusun genişletilmesi çalışmaları başlatılmış ve işçi tedarik edilebilecek bölgelerin çoğaltılmasıyla zorunlu çalıştırmanın hazırlıkları yapılmaya başlanmıştı. (BOA, **İ. MVL.** 531/23844. 1 M 1282. 27 Mayıs 1865.)

yansıtacak şekilde çıkarılan bu nizamname[27], çalışma hayatına yönelik şu düzenlemeleri getirmişti:[28]

- İşçilere, gece açıkta kalmamaları için işçi koğuşları yaptırılması ve yatacak yer sağlanması, ayrıca işçilerin rahat ve huzurunun sağlanmasının ocak sahibinin yerine getirmekle yükümlü olduğu bir görev olduğu belirtilmişti (md. 11).

- Maden ocaklarında çalıştırılacak işçilerin (kazmacı, küfeci ve direkçiler) Ereğli Sancağı'nda bulunan 14 ilçenin ahalisinden sağlanacağı belirtilmişti. Bu ilçelerin nüfus sayımlarına göre 13 yaşından 50 yaşına kadar olan erkeklerden hasta ve sakat olanlar ayrı tutularak, sağlamlarının defterlere kaydedilmeleri ve madenlerde çalıştırılmaları kararlaştırılmıştı (md. 21).[29]

- Kazmacıların çalıştığı ocakta daimi olarak kalmak zorunda olmadığı ve başka bir ocaktan daha cazip bir ücret teklifi gelmesi halinde o ocakta çalışmaya başlayabileceği belirtilmişti (md. 22). Böylece serbest ve isteğe bağlı sözleşme hakkının korunması en azından kazmacılar için hukukî garanti altına alınmıştı.[30]

---

[27] Quataert, **a.g.e.**, s. 80.

[28] Orhan Türkdoğan, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, s. 16-17.; Yazgan, **a.g.e.**, s. 34.; Etingü, **a.g.e.**, s. 28-52.

[29] Bu uygulamayla birlikte, 1867 tarihinden itibaren düzenleme sınırları içinde yer alan 14 bölgenin erkek nüfusunun rotasyona dayalı olarak madenlerde çalışma zorunluluğuna tabi tutulması öngörülmüştü. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, bu zorunlu istihdam uygulaması, İmparatorluğun genelini hedef alan bir yasal düzenleme olmamıştı. Sadece Dilaverpaşa Nizamnamesi düzenlemeleri adı altında, Ereğli Sancağı altındaki 14 ilçeyi içermişti. (Donald Quataert, "Zonguldak Kömür Havzasında Köyler ve Madenler (1850-1920)", Çev. Tansel Demirel, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 2, Güz 2005, s. 50.)
Ayrıca kağıt üzerindeki bu zorunluluğun uygulamada bölge halkı tarafından sürekli ihlal edildiği görülmekteydi. Çalışmanın birinci bölümünde madenlerde zorunlu çalıştırma kısmında bu durum sayısal örneklerle anlatılmıştı.
Köylüleri zorunlu rotasyona tabi tutarak madenlerde çalışmalarını düzenleyen bu uygulamadan, 1906 yılında vazgeçilmiş ve zorunlu çalışma tamamen kaldırılmıştı. (BOA, **BEO.** 2956/221674. 19 L 1324. 6 Aralık 1906.) Ancak yukarıda 1914 tarihli devlet kaydında da görüleceği üzere Ereğli bölgesinin bu konudaki istisnaiyeti devam etmekteydi.

[30] Zorunlu çalıştırma ve angarya her ne kadar Tanzimatla birlikte kaldırılmışsa da, madencilikte veya diğer alanlarda, devletin tanıdığı istisnalar dışında keyfî uygulamalar devam etmekteydi. Bu nedenle sık aralıklarla yapılan yasal düzenlemelerde serbest ve gönüllü çalışmaya atıf yapıldığı görülmekteydi. Bu düzenlemelerden biri de, 1863 tarihli *Mevadd-ı Medeniyyeye Dair Nizamname*ydi. İşçilerin kendi rızaları dışında çalıştırılmasını yasaklayan bu nizamnamenin 25. maddesi, çalışanların iş sözleşmesi özgürlüğünü teyit etmiş, layık görülen bir ücret miktarı üzerinden çalışmanın hukukî dayanağı

- Küfeci işçilerinin nöbetleşe çalışması kararlaştırılmış, böylece ocakta sürekli üretim yapılmasının sağlanması hedeflenmişti. Ocakta çalışma süresi 12 gün olarak belirtilmiş, nöbeti gelen grup iş başı yaparken, diğer grupsa köyüne giderek ev işleri ve tarım işleriyle meşgul olacaktı (md. 24 ve 26). Dolayısıyla maden işçileri sadece ücretli işçiler olarak kalmamış, tarımsal üretimi de aksatmamaları ve topraklarında çalışmaları öngörülmüştü.

- Çalışma süresi günde 10 saat olarak belirlenmişti. Buna göre yaz-kış ezan saati ile birlikte işe başlanacak, 4 saat çalışıldıktan sonra öğlen 2 saatlik yemek ve dinlenme molası verilecek, daha sonra dışarıda 2 saat maden çavuşunun gösterdiği bir iş yapılacak ve sonra 4 saat daha çalışılacaktı. Bundan daha fazla sürede işçi çalıştırılması yasaklanmıştı (md. 29). Görüldüğü gibi yemek ve dinlenme süresi çalışma süresi dışında tutulmuştu.

- Madenlerde doktor bulundurulması kararlaştırılmış, ancak bu durum işçiler için bir sosyal politika hakkı olduğu gibi, üretimin aksamaması amacına yönelik olarak da hayata geçirilmişti. Çünkü kanun maddesinde hasta olmadığı halde köyüne gitmek için hasta numarası yapan işçilerin madendeki doktorlarca muayene edileceği ve gerçekten hastaysa köyüne gönderileceği belirtilmişti. Ocaktan kaçacak işçilerin diğer işçilere gözdağı olması için 2 kat fazla süre çalıştırılacağı belirtilmişti (md. 30).

- İşçilerden birinin başka bir işçiyi ocaktan kaçmaya teşvik etmesi halinde, teşvik edenin, kaçan işçi yerine 2 kat süre çalıştırılacağı düzenlenmişti (md. 30-31). 30 ve 31. maddeleriyle nizamname, işçilerin korunmasından çok üretimin artırılmasını hedeflemeye yönelik olduğunu göstermekteydi.

- Madenlerde direk düzenlemesi ve korumalıkları iyi yapmadığı için can kaybına neden olacak madencilerin Ceza Yasası hükümlerine göre yargılanması kararlaştırılmıştı (md. 55).

---

sağlamlaştırılmıştı. (Yazgan, **a.g.e.**, s. 34.) 1864 tarihli *Ziraat Müdürlerinin Memuriyet Vazifelerine Dair Talimatname*yle de, devlet tarafından tarımsal üretimi kontrol ve ıslahla görevlendirilen müdürler ve vekillerinin kendilerine ait topraklarda halkı bedava çalıştırmalarının yasak olduğu belirtilmişti. Böylece tarım sektöründe de zorunlu çalıştırma açısından devam eden bazı olumsuzlukların önüne geçilmesi hedeflenmişti. (**DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 2, s. 436.)

- İşçilerin çoğu Müslüman ve az bir kısmı Hıristiyan olduğu için Pazar günleri tatil olmayacağı belirtilmişti. Ancak Hıristiyan işçilerin Pazar günü ayinlerini yaptıktan sonra, Müslümanların ise 5 vakit namazlarını bulundukları yerde ve Cuma namazlarını en yakın mescitte kıldıktan sonra iş başı yapacakları belirtilmiş ve işçilerin dinî ihtiyaçlarını yerine getirebilmelerine saygılı bir düzenleme yapılmıştı. Müslümanların 2 bayramında ve Hıristiyanların paskalya tatillerinde izinli olacakları da belirtilerek bu yaklaşım güçlendirilmişti (md. 56).

- Sayısı sınırlı olan işçilerin atıl ve verimsiz kalmalarının, ayrıca bir maden ocağında işçi sıkıntısı çekilirken başka bir ocakta yapacak iş bulamayan boşta işçi kalmasının önlenmesi için maden ocağına gereğinden fazla işçi getirip de bunları istihdam edemeyen madencilerin bu boşta bırakılan işçilerin ücretlerini ödemesi de mecburi kılınmıştı (md. 81). Direkt hedefi işçilerin üretim sürecinde atıl kalmaması olan bu maddenin dolaylı bir sonucu, işçilerin ücret gelirini garanti altına almasıydı. 75, 76 ve 77. maddelerde ücretin diğer borçlara göre öncelikli olduğu belirtilerek, işçilerin ücretlerinin geciktirilemeyeceği, bu para ödenmeden başka yere ödeme de yapılamayacağı kararlaştırılmıştı.[31] 84. maddedeyse bir ocak kısa bir süre için çalıştırılmayacak olsa bile, durumun Maden İdaresi'ne bildirilmesi ve işçinin boş kalmaması için başka madenlere gönderilmesi zorunlu kılınmıştı.

- Madencilerin, ücretlerinden mahsuben kantinlerde satacakları erzak fiyatlarını yükselterek işçilere zulmetmeleri halinde "vurguncu" olarak değerlendirilip cezalandırılacakları belirtilmişti.

- Madenlerde çalışmak üzere getirilecek işçiler devlet madenlerinde çalıştırılma amacıyla getirilecekleri için, maden sahipleri tarafından kendi kişisel işlerinde çalıştırılamayacak, ancak kesin bir zorunluluk olması halinde devlet yetkililerinin izniyle 10 kuruş günlük ücretle istihdam edilebilecekti (md. 82). 99. Maddedeyse devlet tarafından atanmış görevlilerin de işçileri sadece maden

[31] Bu düzenleme 1861 nizamnamesinin önemli bir eksikliğini de ortadan kaldıracaktı. Ancak ücret alacakları nedeniyle işçi eylemleri ve grevlerin sıkça rastlandığı Ereğli madenlerinde, bu maddelerle gelen hükümlere tam riayet edildiğini ileri sürmek de yanlış olacaktır.

işçilerinde çalıştırabilecekleri ve kendi işlerinde kullanamayacakları, aksi halde cezalandırılacakları belirtilmişti.

- Bir madencinin başka bir madencinin ocağında istihdam ettiği işçiyi kandırarak kendi ocağına alması ve diğer ocağın çalışmasına zarar vermesi halinde, işçiyi kandıran madencinin 3 gün tutuklanacak ve işçi de eski madenine geri gönderilecekti (md. 83).

Nizamname genel olarak değerlendirildiğinde işçiler için en olumsuz hükmü, zorunlu çalıştırmayı düzenleyen 21. maddesi olmuş ve uzun yıllar boyunca uygulanacak zorunlu çalıştırmanın temelini oluşturmuştu. İşçiler için ücret alacağının garanti altına alınması, çalışma süresi ve iş güvenliğiyle ilgili tedbirler getiren düzenleme, hafta tatiline yer vermemesi ve haftanın 7 günü çalışmayı öngörmesi, iş güvenliğine yönelik tedbirlerin alınmaması durumunda ne gibi cezalar uygulanacağının belirlenmemesi açısından da önemli eksikliklere sahipti. Bu düzenleme dönemin Ereğli Kaymakamı Dilaver Paşa'nın gayretleriyle hazırlanarak yürürlüğe girmişti. Ancak nizamnamenin yürürlüğe girdiği tarihten hemen 1 yıl sonra, 1868 yılı Şubat ayında Dilaver Paşa'nın azliyle sonuçlanacak sürecin nedenlerinden biri de, madenlere işçi sevkinde ihmalkârlık yapması, yani 21. maddeyi tam olarak uygulayamaması olmuştu.[32]

4.2.3.1.3. 1868 Maadin Nizamnamesi

Daha önce 1863 tarihli Mevadd-ı Medeniyyeye Dair Nizamname ile yasaklanmış olan mecburi çalışma, 1868[33] tarihli Maadin Nizamnamesi ile kesin bir

[32] Dilaver Paşa o dönemde Kaymakam olduğu Ereğli Kazası'nın Bolu'dan ayrılması ve ayrı bir liva haline gelmesi için çaba göstermekteydi. Bolu Mutasarrıfı, maden üretimini iyi yönetemediğini ve bölge eşraf ve halkının da görevinden alınmasını istediğini belirtilerek Dilaver Paşa'yı merkezi devlete şikâyet etmişti. Bu şikâyet sonrası başlayan süreç sonrasında da azledilmişti. (BOA, **MVL.** 1055/29. 29 Z 1284. 28 Şubat 1868.) Dolayısıyla görevinden alınmasının ardında, işçi sevki dışında Mutasarrıflıkla yaşanan çatışmanın etkisi olma ihtimali de söz konusudur.

[33] Bazı eserlerde Maadin Nizamnamesinin tarihi olarak 1869 yılı verilmektedir. (Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı – Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969, s. 102.; Mesut Gülmez, "1936 Öncesinde İşçi Hakları", **Türkiye'de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986'ya)**, Ankara, Türkiye Yol İş Sendikası, 1986, s. 21.). Ancak söz konusu nizamnamenin yürürlüğe giriş tarihi Hicri 2 Şaban 1285 ve Miladi 18 Kasım 1868'dir.

şekilde engellenmiştir. Bu nizamnamede çalışma hayatında özellikle işçinin korunmasına yönelik sosyal politika çerçeveli tedbirler şu şekilde sayılabilir:[34]

- İşçilerin madenlerde hak ettikleri ücretlerle (ücret-i layika) ve yalnız kendi rızası dahilinde çalıştırılmalarının temini, maden mühendisleri ile valilerin sorumluluğuna verilmişti (md. 61).

- Kaza ihtimali olması halinde, görevli maden mühendisleri tedbir almakla ve bu konuda mahalli yönetime bilgi vermekle sorumlu tutulmuştu (md. 64). Bir kaza olması halinde, maden sahipleri derhal o bölgedeki memur veya maden mühendisine kazayı bildirmek zorundaydı. Böyle bir kazayı haber vermeyen maden sahiplerinden 5 ila 10 Osmanlı altını ceza alınacaktı (md. 65).

- Maden sahipleri madenlerde doktor bulundurma ve eczane açmaya mecbur tutulmuştu (md. 66).

- Madende çalışırken kazaya uğrayan işçiler ve ailelerine, maden şirketleri mahkemenin belirleyeceği miktarda tazminatı ödeyecekti. Eğer bu kaza işletme yönetiminin gerekli tedbirleri almamasından kaynaklanmışsa, tazminat dışında maden şirketi 5'ten 20 Osmanlı altınına kadar belirlenecek miktarda para cezası ödemekle sorumluydu (md. 67).

1868 tarihli bu nizamname, işçi sağlığı, meslek hastalıkları ve iş kazaları açısından devletin görevlendireceği maden mühendisleri ile bölge valilerine önemli yetkiler verirken, maden şirketlerine de bir takım sorumluluklar ve para cezaları belirlemişti. Bunun dışında zorunlu çalıştırma da net olarak yasaklanmıştı. Ancak, özellikle ücret konusunda nizamnamede bir hayli eksiklikler olduğu göze çarpmaktadır. Buna göre işçilere verilecek ücret miktarıyla ilgili sadece "layık oldukları ücret" gibi çok genel bir niteleme yapılmış, bunun dışında bir maden imtiyazı sözleşmesinin fesh edilmesi halinde şirketin mallarına el konularak vergi borçlarının bunlarla karşılanacağı belirtilirken, ödenmemiş ücretlerin ve işçi

[34] "Maadin Nizamnamesi", **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 2, s. 330-331.

alacaklarının hukukî durumlarına ise yine değinilmemişti. İşçilerin, özellikle de yer altında çalışacak işçilerin çalışma süreleri, tatil günleri, dinlenme saatleri, yemek durumu gibi konulara yönelik hiçbir hükme yer verilmemişti. Bu da düzenlemenin çalışma hayatına yönelik boyutlarının oldukça zayıf kalmasına neden olmuştu.

4.2.3.1.4. 1887 Tarihli Maadin Nizamnamesi

Maden üretiminde yaşanan aksaklıklar ve istenen verimin elde edilememesi sonrası, 1885 yılında bir komisyon kurularak yeni bir yasa hazırlığı başlatılmıştı. Komisyonun maden üretiminin artırılabilmesi için sunduğu 9 tedbirden biri de, madenlerde çalışacak işçilerin madenlerin bulunduğu bölge halkından seçilmesiydi.[35] 1887 yılında maden imalatı ve üretimini düzenlemek adına çıkarılan Maadin Nizamnamesinin çalışma hayatı ve işçilerle ilgili düzenlemeleri şunlardır:[36]

- Madenlerde istihdam edilecek mühendis ve ustabaşı dışındaki diğer tüm memur ve işçilerin Osmanlı vatandaşı olması ve madenler civarındaki bölgelerin halkından seçilmesi zorunlu tutulmuştu. Böylece açılan bir madenin çevresindeki ahalinin gelir getirici bir işte çalışması ve işsiz kalmaması temin edilmeye çalışılmıştı. Bu maddeye aykırı davranacak mültezimlerden ilk defasında 100 altın para cezası, tekrarı halindeyse imtiyazın feshi gibi cezalar verileceği belirtilmişti.[37]

- Maden İdaresi tarafından her bölgede bir maden mühendisi istihdam edilmesi kararlaştırılmıştı. Bu mühendislere; çökme ve bina yıkılması gibi tehlikelere

---

[35] BOA, **MV.** 7/77. 10 CA 1303. 14 Şubat 1886.
[36] "Maadin Nizamnamesi", 18 Z 1304, 7 Eylül 1887, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 5, s. 899-901.
[37] Bu maddeyle madenlerde ustabaşı ve mühendisler dışında kalan memur ve işçilerin yabancı işçilerden seçilmesi yasaklanmışsa da; çalışmamızın Osmanlı işgücü ve çalışma hayatının yabancı işçiler kısmında görülebileceği gibi 1900'ler ve 1910'lar sonrasında dahi Karadağlı, İranlı, Hırvat, İspanyol ve diğer milletlerden çok sayıda yabancı işçi madenlerde istihdam edilmişti. Bu da belirlenen ağır ceza hükümlerinin uygulamada geçerlik kazanmadığını ve devletin Osmanlı vatandaşlarının istihdam edilmesine yönelik bu hedefine ulaşamadığını göstermektedir. Ayrıca şirketler de çalıştırılacak işçinin sadece o bölgeden karşılanması zorunluluğuna itiraz etmekteydi. Çünkü gerek işçi sayısı, gerekse var olan işçilerin nitelikleri maden üretimi için yeterli değildi. Şirketler de, üretim sürecini devam ettirebilmek için yasalara aykırı da olsa yabancı işçi istihdamına devam etmekteydi. (Bkz. Birinci Bölüm 156 numaralı dipnot.) Arşiv belgeleri ve dönemle ilgili taradığımız süreli yayınlarda, yabancı işçi çalıştırdığı için maddede belirtilen 100 altın para cezasına çarptırılan, ya da imtiyazı feshedilen hiçbir şirketi tespit edemediğimizi de belirtelim. Muhtemelen bu hüküm de caydırıcı olarak konmuş, ancak fiiliyatta pek başvurulmayan bir tedbir olmuştu.

karşı tedbirler alınmasını kontrol etmek, hiçbir işçinin zorla çalıştırılmaması ve ücret karşılığı rızası ile istihdam edilmesini kontrol etmek, kazalara müdahalede bulunmak ve tedbir almak, madenlerde görülen eksiklikleri maden sahipleri ve mahalli yönetime bildirmek gibi görevler verilmişti (md. 65-66-67-68-69).

- Maden sahiplerinin her madende bir eczane ve doktor bulundurması önceki nizamnamelerde olduğu gibi zorunlu tutulurken (md. 70), iş kazasına uğrayan işçiler ve aileleri için de tazminat ödenmesine yer verilmişti (md. 71).[38]

1906 yılında da madenlerle ilgili bir yasal düzenleme daha yapılmıştı. Ancak yapılan bu yasal düzenleme de çalışma hayatı ve işçilere yönelik olarak hiçbir yenilik getirmemişti. 10 bölüm ve 102 maddeden oluşan bu düzenlemenin çalışma hayatıyla ilgili olan hükümleri 71-78. maddeler arasında düzenlenmişti. Ancak bu hükümler, yukarıdaki 1887 tarihli nizamnameyle para cezaları miktarları da dahil olacak şekilde birebir aynı olup herhangi bir farklı düzenlemeye yer verilmemişti.[39]

4.2.3.1.5. Maden Nizamnameleri ve Çalışma Şartlarına Etkileri

1861'den başlayarak, 1865, 1868, 1887 ve 1906 şeklinde devam eden düzenlemelerin gerek maddelerinden, gerekse uygulanan ve uygulanmayan hükümlerinden, devletin bu nizamnamelerle ilk etaptaki amacının maden üretimini artırmak olduğu anlaşılmaktaydı. Maden üretimine bu kadar önem verilmesi, genel seferberlik ilan edilen ve çalışabilir durumdaki nüfusun (özellikle Müslüman nüfus) önemli kısmının silahaltına alındığı I. Dünya Savaşı yıllarında, Ereğli bölgesinde 6.000-7.000 işçinin askerliğinin madenlerde çalışabilmeleri için ertelenmesine dahi neden olmuştu.[40] 1919 yılında yapılan bir düzenlemeyle de, Ereğli madenlerinde çalışan ya da çalışacak kişilerin askerlik görevlerini madenlerde çalışmaya devam

[38] 1900'de Kastamonu Valiliği, ölümle sonuçlanan bazı kazalardan sonra maden şirketlerini suçlarken, bu gibi durumlarda tedbir almayan maden sahipleriyle ilgili cezai yaptırımların açık bir şekilde belirtilmemiş olmasının maden sahiplerinin sorumsuz davranmasına yol açtığını, ayrıca ölen ya da yaralanan işçilerin ailelerinin açtığı tazminat davalarının da sonuçsuz kaldığına ilişkin bir rapor yazmıştı. (BOA, **DH. MKT.** 2368/53. 5 RA 1318. 3 Temmuz 1900.). Valinin bu şikâyeti, nizamnamelerin en azından işçiyi koruma amaçlı hükümlerinin uygulanabilirliğinin tartışmalı olduğunu ortaya koymaktadır.

[39] "Maadin Nizamnamesi", 14 S 1324, 9 Nisan 1906, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 8, s. 439-460.

[40] BOA, **DH. İD.** 107/69. 2 RA 1332. 29 Ocak 1914.

ederek yapmalarının kabul edilmesi de kömür üretimine verilen önemin sonucuydu.[41] Askerlik vakti gelenler dışında, alınan bir kararla halk için de madenlerde zorunlu çalışma 1918'de tekrar başlatılmıştı. Zonguldak kömür madenleri civarındaki köylerden toplanan ahali, 1 ay boyunca madende çalışıp 1 ay köyünde istirahat edecek şekilde rotasyona dayalı bir çalışma sistemine tabi tutulmuştu. Köylüler bu şekilde madenlerde zorunlu çalışmaya yine geçmişteki gibi olumlu yaklaşmamıştı. Bu olumsuz bakışı da, çalışma vakitleri gelen aylarda sürekli geç gelmeleri, madenlerde çalışırken de isteksiz davranmaları ve istenen verimin elde edilmesine engel olmalarıyla göstermekteydiler.[42]

Kanunî düzenlemelere rağmen madenlerdeki ağır ve işçiler açısından tehlikeli çalışma koşullarının çözülebildiğini ileri sürmek imkansızdır. Bu durumun doğal bir nedeni, madencilik çalışmasının kendi üretim teknik ve yöntemlerinden kaynaklanan bir hayli zor ve kazaya açık bir iş olmasıydı. Ancak bu doğal zorluk dışında, maden sahipleri ve bazı yerel yetkililerin uygulamaları da işçiler açısından çalışma şartlarını daha da ağırlaştırabilmişti. İşçilerin tepki ve şikâyetleri de bu gelişmeyle doğru orantılı olarak artmıştı. 1910 yılında Ereğli Bölgesindeki madenlerde çalışan işçilerin genel sorunları olarak, maden şirketlerinin işçilerin ikameti için yaptığı barakaların sayıca az olmasının yanında, sağlığa uygun olmaması, madenlerde çalışma alanlarının hastalık ve kazalara açık olması, maden işçilerinin ücretlerini zamanında alamamaları, zamanında alınan ücretlerde de şirketlerin çeşitli bahanelerle ücret kesintisi yapması şeklinde belirtilmişti.[43] 1860'lardan itibaren yapılan yasal düzenlemelere rağmen iş güvenliği tedbirleri, ücret alacağının korunması vb. hususlarda işçilerin yaşadığı sıkıntılar çözülememişti. Bunlar nizamnamelerde yer verilmesine rağmen çözülemeyen sorunlardı. Bir de günlük çalışma saatleri, dinlenme saatleri, hafta tatili vb. beden sağlığı açısından önemli hususlar vardı ki, imparatorluğun madenlere yönelik son düzenlemesi olan 1906 tarihli nizamnamede de bu konuların hiçbirine yer verilmemişti.

---

[41] "Ereğli Havza-i Fehmiyesindeki Madenlerde Bilfiil Çalışacak Amele Hakkında Kararname", 27 B 1337, 28 Nisan 1919, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 11, İstanbul, Evkaf Matbaası, 1928, s. 228.
[42] BOA, **DH. EUM. 6. ŞB.** 32/87. 29 CA 1336. 12 Mart 1918.
[43] BOA, **DH. MUİ.** 90/47. 18 C 1328. 27 Haziran 1910.

Ereğli Kaymakamı Hilmi Tunalı (Tunalı Hilmi) 1910 yılında madenler, halk ve işçilerle ilgili Bolu Mutasarrıflığı aracılığı ile Dahiliye Nezareti'ne bir rapor göndermişti. Raporunda 60-70 yıldır madenlerdeki boğucu ve öldürücü eksikliklerin halkın sağlığını bozduğu ve aile hayatına zarar verdiğini ileri süren Hilmi, işçilerin çalışma şartlarına karşı birçok eleştiride bulunmuştu. İşçilere verilen yemekleri temizlik açısından eleştirirken, yemek molalarının kısa olduğu ve 1.30 saate çıkarılması, iş saatlerinin 9 saatten fazla olmaması ve 5 günde bir 1 gün tatil yapılması gerektiğini ileri sürmüştü. Madenlerde çalışan çok sayıda çocuğun da milletin geleceği için bir tehlike olduğunu belirterek, çalışma izni için 18 yaş sınırı getirilmesini istemişti. Yasalarla zorunlu tutulmasına rağmen şirketlerin madenlerde doktor bulundurmadığını, ücret ödemesinde işçilere önemli zorluklar yaşattıklarını ve işçileri koruyacak bir yasa da olmadığını belirten Hilmi, konut sorununa da değinerek bu problemin acil çözülmesi gerektiğini, aksi takdirde *Avrupa sermayedarlarının daha önceden acı bir şekilde tecrübe ettiği kanlı ihtilallere dönüşen grevlerin* yaşanabileceğini ileri sürmüştü.[44]

Bölge kaymakamının bu görüşleri, madenlere yönelik yapılan yasal düzenlemelerin çalışma şartlarını iyileştirme açısından pratiğe çok fazla dökülemediğini göstermekteydi.

4.2.3.2. 1893 Amele Nizamnamesi

Osmanlı'da, doğrudan fabrika sanayi hayatında çalışan işçilere yönelik devlet tarafından bu alanda yapılmış tek yasal düzenleme 1893 Amele Nizamnamesi'dir. Askerî üretim ve ordunun ihtiyaçlarına verilen önemin bir göstergesi olarak sadece askerî fabrikalar ve kurumlarda çalışacak işçiler için hayata geçirilen bu yasa, 26 Şubat 1893'te yürürlüğe girmişti.[45] 1893'te Maçka Silahhanesi'nde işçilerin tedbirsizliğinden kaynaklanan büyük bir yangın çıkınca, Avrupa ülkelerinde devlet fabrikaları dışında, özel fabrikalarda dahi işçiler için bir *dahili nizamname* yapılmasının zorunlu olduğu, Osmanlı'da ise askerî fabrikalar için benzer bir

[44] BOA, **DH. MUİ.** 90/47. Lef. 7/1, 7/2, 7/3, 7/4. 18 C 1328. 27 Haziran 1910.
[45] BOA, **BEO.** 2639/197918. 8 C 1323. 10 Ağustos 1905.

düzenleme olmayışının önemli bir boşluk olduğu belirtilmişti. Bu boşluğun kapatılabilmesi amacıyla da, askerî fabrikalarda istihdam edilen işçilere yönelik düzenlemeleri belirleyen bir işçi nizamnamesi hazırlanmıştı.[46] İlgili düzenlemenin işgücü ve çalışma hayatı açısından öne çıkan hükümleri aşağıdaki gibidir:[47]

- *İşçilerin Kayıt ve Kabulü:* İlk olarak işçilerin Osmanlı vatandaşı olmaları şart koşulmuş ve aynı zamanda güvenilir kişiler olmaları gerektiği belirtilmişti. Askerî fabrikalarda istihdam edilecek işçiler, sürekli istihdam edilen *amele-i daime* (daimi işçi) ve sadece belirli işler için gerektiğinde geçici olarak istihdam edilen, bu yapısıyla da esnek bir nitelik arz eden *amele-i muvakkate* (geçici işçi) olarak ikiye ayrılmıştı. Sürekli işçilerin işe kabulleri için imam ve muhtarlar tarafından güvenilir olduklarını tasdik eden birer kefil göstermeleri gerekmekteydi. Aynı zamanda bu işçilere her türlü kurallara uyacaklarına ve aksi takdirde kanunlarda belirtilen cezalara razı olacaklarına dair birer senet imzalatılacaktı. Geçici işçiler içinse kefil aranmamakta, ancak eğer bu kişiler esnafsa kethüdalarından, değillerse ustaları veya ustabaşlarından, işçilerin vereceği senetlerin kefil bölümlerini doldurmaları talep edilmekteydi. Devlet fabrikaları için ihale alarak iş yapan müteahhitlerin yanında çalışan işçiler içinse, müteahhitlerin işçilerinin tamamına kefil olma garantisi vermesi istenmekteydi.

- *Günlük Çalışma Süresi, Hafta Tatili ve Yıllık Tatiller:* Fabrikalarda Cuma günleri hafta tatil günü olarak kabul edilmiş, ramazan ve kurban bayramları da tatil yapılacak günler olarak belirlenmişti. İşçiler için bunun dışında düzenli resmî tatil günü belirlenmemişti. Yıllık tatil gibi bir hak tanımasa da, işçiler için Osmanlı'da yasal olarak ilk kez hafta tatili gününü belirlediği için[48], yasayla önemli bir adım

---

[46] BOA, **İ. HUS.** 9/1310Ş-47. 9 Ş 1310. 26 Şubat 1893.
[47] "Amele Nizamname-i Dahilisi", 9 Ş 1310, 26 Şubat 1893, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 1368-1376.; BOA, **ŞD. HU.** 27/4. 14 L 1333. 25 Ağustos 1915.
[48] Osmanlı topraklarında işçilere hafta tatili verilmesi, geçici bir süre içinde olsa Tanzimattan önce de görülmüştü. 1834 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, Çukurova bölgesini bir süreliğine işgal edince, tarım işçilerine haftada 1.5 gün tatil getirmiş ve bu sürenin yarım günü için ücret ödenmesi kararlaştırılmıştı. Bu gelişme, Osmanlı topraklarında yapılan ilk sosyal politika düzenlemelerinden biri olarak nitelendirilmektedir. (Yıldırım Koç, **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, Genişletilmiş 2. Bs., İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003, s.38.). Ancak

atılmıştı. Her işçiye bir defter verilerek, sabah geliş ve akşam işten ayrılış saatleri bu defter üzerine yazılarak takip edilecekti. İşçilerin gün içinde çalışma saatleri ve izin vakitleri fabrika yönetimi tarafından belirlenecekti.

- *Sosyal Bir Hizmet Olarak İşçilere Eğitim Verilmesi:* İşçilerden talep edenlere öğretmenler eşliğinde ücretsiz olarak Türkçe okuma yazma, dinî kurallar, resim ve hesap dersleri verilecekti.

- *Ücret Sistemi ve Fazla Mesai:* Yapılan işin önemine ve işçinin kabiliyetine göre işçilere günlük olarak ücretler belirlenecek, yaptığı işte uzmanlaşan işçinin ücreti zamanla artırılacaktı. Bu da niteliği esas alan ve performansa dayalı bir ücretlendirme sisteminin uygulanması anlamına gelmekteydi. Ek mesai yapan işçilere, normal ücretlerinin 4'te 1'i fazla olacak şekilde ücretlendirme yapılacaktı.

- *İş Kazası, Meslek Hastalığı ve Ücret Durumu:* İşbaşında yaptığı işten dolayı yaralanan işçi için fabrika doktoru tarafından ilk muayene yapılıp, doktorun takdiri ve işçinin isteğine bağlı olarak askerî hastane veya evine gitmesine izin verilecekti. Hastalığı dolayısıyla geçen günler için de yarım günlük ücret ödenecekti.

- *İş Güvencesi:* İşçilerin çalıştığı fabrikanın kapanması durumunda, hizmetinden memnun kalınan işçilerin diğer devlet fabrikalarında istihdam edileceği belirtilmişti. İşçiler için bu düzenleme, *hizmetinden memnun kalınan işçiler* gibi muğlak bir ifadeyle, çalışılan birimin kapanması halinde hangi işçinin işsiz kalacağı ya da iş sahibi olacağı takdirini tamamen işverenin, yani devletin takdirine bırakması açısından olumsuz; en azından işçilerin bir kısmının iş ve istihdam güvencesinin garanti altına alınması açısındansa olumlu olmuştu.

- *Emeklilik Düzenlemesi:* Maaşlı ustalar ve daimi işçiler için % 5 aidat ödemek koşuluyla emekli sandığına üye olabilme izni verilmişti. Geçici işçiler içinse emeklilik sisteminden yararlanma hakkı tanınmamıştı.

---

uygulama gerek süresi, gerekse hitap ettiği bölgenin darlığı açısından sınırlı kalmış ve daha sonra kalkmıştı.

- *Cezai Düzenlemeler:* İşçilerden biri izinsiz ve özürsüz olarak işini terk etmesi halinde ilk seferinde 1 günlük ücreti kesilecek, tekrarı halinde işinden çıkarılacaktı. Aynı şekilde işçilerin kendilerine verilen işleri yerine getirmemesi, çalışırken tembellik yapması veya ustalarının emirlerine uymaması halinde işten çıkarılmaları söz konusu idi. Belirlenmiş yerler dışında sigara içen işçiler de işinden çıkarılacaktı. İşçilerden biri dikkatsizlik sonucu fabrikada yaptığı işe veya bir malzemeye zarar vermesi halinde, zarar kendisine tazmin ettirilecekti. Fabrika malzemeleri ve aletlerine bilerek zarar veren veya dikkatsizlik sonucu fabrikada yangına sebep olanlarsa yargılanmak üzere Divan-ı Harb'e gönderilecekti.

Yine askerî fabrikalarda çalışan işçilerle ilgili, 1918 yılında yapılan bir düzenlemeyle seferberlik süresince zorunlu çalışmayı öngören bir döneme geçilmişti. Trenler, demiryolları, ordu ve donanmayla ilgili her türlü maden ve kömür ocakları, deniz nakliye araçları ve emsali askerî hizmetlerde istihdam edilen memur ve işçilerin, istedikleri anda işten çıkarak üretim sürecine zarar vermelerinin önüne geçilmesi amacıyla, seferberlik sonuna kadar kimsenin kendi başına hareket ederek işten ayrılamayacağı, fabrika veya askerî yönetimden izinsiz işten ayrılanların zorla iş başına getirilecekleri ve askerî ceza kanunuyla yargılanacakları hükme bağlanmıştı.[49] Böylece savaş nedeniyle devlet, askeriye ve orduyla iş yapan birimlerde çalışanlar için her ne kadar ücret karşılığı da olsa zorunlu çalışma başlatmıştı.

4.2.3.3. Sağlık Sorunları ve Hastalıklar Karşısında Alınan Bölgesel Tedbirler

Osmanlı'da emeklilik, ücretlerin korunması, işçi sigortası vb. temel alanlarda olduğu gibi, işçi sağlığı ya da iş kazalarına yönelik olarak da ülke genelini, ya da çalışma hayatının tamamını kapsayan bir yasal düzenleme mevcut olmamıştı. Bunun yerine yerel uygulamalar ön plana çıkmış, kendi kendine yeterlilik kapsamında emeklilik ya da sağlık düzenlemelerine ilişkin uygulamalar şirket veya kamu fabrikalarının kendileri tarafından yapılmıştı.

[49] BOA, **ŞD. TNZ.** 669/12. 8 RA 1337. 12 Aralık 1918.

İşçi sağlığına yönelik alınan koruyucu yasal tedbirler, önleyici bir yasal düzenleme yerine, genellikle bir sorun yaşandıktan sonra alınan tedbirlerden oluşmuştu. Örneğin kolera salgını nedeniyle 400 işçi ölünce, Hicaz demiryollarında işçi sağlığına yönelik önlemler alınması söz konusu olmuştu. 13 Aralık 1904 tarihli nizamnameyle, geçici veya kadrolu memurlarla diğer müstahdemlerin maaşlarından % 1 kesinti yapılması karşılığında Hicaz Demiryolu İşletmesi bünyesindeki personelin sağlık hizmetlerinden faydalanması kararlaştırılmıştı. Görev sırasında memur, mühendis veya işçilerden birinin ölmesi ya da yaralanması halindeyse kendileri ve ailelerine maaş bağlanacaktı.[50]

Kolera salgınının 1890'lar sonrası yayılması ve işçiler arasında da yayılmasıyla birlikte, sağlık tedbirlerinin artırılması söz konusu olabilmişti. İşçileri arasında salgın izine rastlanması sonrası Anadolu Demiryolları Şirketi, demiryolu hattında çalışan işçileri tedavi edecek doktor sayısını artırmaya zorlanmıştı. Bunun yanında devlet de ilgili bölgelerde yeni hastaneler tesis ederek olası salgın hastalıklarına hazırlıksız yakalanılmamasını amaçlamıştı.[51]

İmtiyazlı şirketler dışında, devlet de kendi çalıştırdığı işçilere yönelik bir takım düzenlemeleri hayata sokmuştu. Örneğin 1898'de, kamuya ait fabrikalarda ve amele-i mükellefe uygulaması kapsamında yol işlerinde çalıştırılan işçilerden birinin iş kazası veya meslek hastalığına uğrayarak sakat kalması halinde kendisine 50 ila 100 kuruş arası muhtaçlık maaşı bağlanması; çalışma esnasında vefat etmesi halindeyse geride bıraktığı eş ve çocuklarının her birine 30'ar kuruş maaş bağlanması

---

[50] "Hamidiye Hicaz Demiryolunun İşletme İdaresinde Bulundurulacak Heyet-i Sıhhiyenin Vezâifine ve İşletme Memurin ve Müstahdemini Muvazzafa ve Muvakkatesinin Mükellefiyetleriyle Heyet-i Sıhhiyeden Hakkı İstifadelerinin Derecâtına Dair Nizamname", 6 L 1322, 14 Aralık 1904, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 8, s. 107-108.

[51] BOA, **A. MKT. MHM.** 562/28. 27 R 1311. 7 Kasım 1893.
Edirne taraflarında işçiler arasında kolera hastalığı izleri görülmesi üzerine alınan sağlık tedbirleri için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 559/24. 19 S 1312. 22 Ağustos 1894.
İzmit civarında hastalanan ve İstanbul'a gönderilen işçilerin karantinaya alınması ve diğer sağlık önlemleri için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 561/10. 23 RA 1311. 4 Ekim 1893.
Eskişehir-Kütahya Demiryolu hattında çalışan işçilerin kolera belirtisi üzerine ihtiyat amaçlı olarak karantinaya alınmaları için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 562/12. 13 R 1311. 24 Ekim 1893.
Sinop'ta aynı hastalık şüphesi nedeniyle karantinaya alınan işçiler için bkz. BOA, **A. MKT. MHM.** 562/34. 14 CA 1311. 23 Kasım 1893.

kararlaştırılmıştı.[52] Askerî fabrikalarda çalışan işçiler içinse, 1893 yılında yürürlüğe giren yukarıda ayrıntılı incelediğimiz düzenlemeden itibaren bir kaza veya hastalık sonrası muayene ve ücret yardımı hizmeti sunulmaya başlanmıştı.

İş kazaları ve meslek hastalıklarının en fazla görüldüğü alanlardan biri olan madencilikteyse, böyle bir duruma maruz kalan işçiler için belediye doktorları tarafından bedava sağlık hizmeti verilmekteydi.[53] Maden şirketlerinin de doktor bulundurması ve kaza halinde işçilere tedavi hizmeti sunması, ölümlü kaza halinde ise ailelere maaş bağlaması devlet tarafından zorunlu koşulmaktaydı. Şirketlerin bu işlemlerin masrafı olarak işçi ücretlerinden kesinti yapma taleplerine de izin verilmemekteydi.[54]

Tüm bu uygulamalar şüphesiz kaza veya hastalık halinde işçiler ya da aileleri için, hastalık ya da yaralanma nedeniyle çalışılamayan sürede gelirsiz kalma gibi bir tehlikeyi engelleme açısından oldukça faydalı hizmetlerdi. Ancak iş kazası ya da meslek hastalıklarıyla ilgili bu uygulamalar, bir kaza veya hastalık sonrasında işçilerin durumunu düzeltme amaçlıydı, Asıl önemli olan, yani bu kaza ya da hastalıkların ortaya çıkmaması için alınabilecek tedbirlerle ilgiliyse yürürlükte olan herhangi bir yasa yoktu. Madencilik için, devlet tarafından maden nizamnameleriyle bölgeye gönderilen mühendisler bu boşluğu kapatmak gibi bir göreve de sahipti. 1898 yılında Zonguldak'ta 2 işçinin ölümü ve çok sayıda işçinin yaralanmasına neden olan bir kaza yaşanınca, bu mühendislerin madenleri her hafta kontrol

---

[52] BOA, **BEO.** 1262/94604. 18 N 1316. 30 Ocak 1899.
[53] BOA, **DH. İD.** 55/87. 16 Şubat 1328. 1 Mart 1913.
[54] BOA, **BEO.** 2954/221541. 17 L 1324. 4 Aralık 1906.
Sadece maden şirketlerinde değil, reji gibi tütün sektöründe faaliyete bulunan şirketlerde de, bir iş kazası ya da meslek hastalığı sonrası sağlık hizmetinin bedava verilmesine dikkat edilmekteydi. Devlet uygulamalarla ilgili şikâyet halinde müdahale ediyordu. Örneğin, Selanik Reji Şirketi 1899'da fabrikalarında istihdam ettiği işçilerin gelecekte olası tedavi masraflarına karşılık olmak üzere ücretlerden belli bir miktar kesinti yapmaya başlamıştı. İşçilerin şikâyeti üzerine, devletten resmî izin almadan böyle bir kesinti yapılamayacağı bildirilerek şirkete uygulamasından vazgeçmesi tebliğ edilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2247/66. 9 CA 1317. 15 Eylül 1899.; BOA, **DH. MKT.** 2220/39. 29 S 1317. 9 Temmuz 1899.) Drama Reji fabrikasında ise, fabrika yönetimi her sene için bir günlük ücret ve her 15 günlük ücretten de belli miktarın gelecekteki tedavi masrafları karşılığı olarak kesilmesine karar verilmişti. Şirketin keyfî aldığı bu karara karşı şikâyetler artınca, işçi ücretlerinden yapılacak her tülü kesinti için öncelikle mahalli yönetimden resmî izin alınması şartı getirilmiş ve bedava tedavi hizmetine devam edilmişti.(BOA, **DH. MKT.** 2149/92. 3 Ş 1316. 17 Aralık 1898.)

etmesine de karar verilmişti.55 Ancak mühendislerin yetki ve sorumluluklarındaki bu artışa rağmen iş kazalarının önüne geçilememişti. 1899 yılında kısa süre aralıklarla 2 kazma işçisinin daha kaza sonrası ölmesi, şirketlere karşı yeterli güvenlik önlemi almadıkları yönünde bir tepki doğurmuştu.[56] 1910'lar sonrasında da madencilikte ölümle sonuçlanan birçok kaza yaşanmış ve tedbirlerin yetersizliği görünür hale gelmişti. İşçi sağlığını korumak amacıyla, bu dönemde köklü bir düzenleme yapılacak ve iş güvenliğine yönelik tedbirleri düzenleyen detaylı bir kanun teklifi sunulacaktı. Ancak maden üretimine verilen önem ve savaş gibi olağanüstü şartlar nedeniyle bu düzenleme yasalaşmayacaktı. Aşağıda yürürlüğe girmeyen kanun teklifleri kapsamında, iş güvenliğiyle ilgili ciddi tedbirler öngören, yasalaşmadığı için de teşebbüsten öteye geçemeyen bu düzenlemeyi daha ayrıntılı inceleyeceğiz.

4.2.3.4. Ücretlerin Korunması

1864 tarihli bir İngiliz Konsolosluk raporunda, Bursa üzerinden işçi işveren arasındaki ilişkiler anlatılırken, sözlü ya da yazılı olarak iş sözleşmelerini düzenleyen herhangi bir yasanın olmadığı, uygulamanın şeref ve haysiyete, yani karşılıklı verilen sözlere dayalı bir şekilde yürütüldüğü belirtilmişti. Şifahi olarak yürüyen bu uygulamanın hem işverenler, hem de işçiler açısından birçok sıkıntı doğurduğu da ifade edilmişti.[57] Bu durum ipek fabrikaları ve ipek işçiliğinin çok yaygın olduğu ve imparatorluğun sanayi açısından öne çıkan kentlerinden biri olarak gösterilebilecek Bursa'da, çalışma hayatında taraflar için temel yasal çerçevenin eksikliğini göstermekteydi.

Devlet ücretlerin alt sınırı ya da ödeme şekliyle ilgili herhangi genel bir yasal düzenleme yapmamıştı. Yasal bir engelle karşılaşmayan işverenlerin, işçi ücretlerinin zamanında ya da tam olarak ödenmesi noktalarında işçi şikâyetlerine neden olacak şekilde olumsuz davranışları da söz konusuydu. Ücretlerin korunmasına yönelik

---

[55] BOA, **DH. MKT.** 2103/46. 21 R 1316. 8 Eylül 1898.
[56] BOA, **DH. MKT.** 2269/84. 9 B 1317. 13 Kasım 1899.
[57] Ergun Türkcan, "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **Tarih ve Toplum**, S. 24, Aralık 1985, s. 388.

olarak Osmanlı'da devlet de konuya burada müdahil olmaktaydı. Çünkü böyle bir şikâyet gelmesi halinde, devlet işçi ücretlerinin ödenmesi ve işçi mağduriyetinin giderilmesi yönünde taraf olmakta ve işveren ya da şirketlere baskı yapmaktaydı. Eğer işçi ücretini ödemeyen işveren, devlet işini ihale almış bir müteahhitse devletten olan alacağından kesinti yapılarak işçi ücreti ödenmekteydi.[58] Devlet kendine yapılan başvurularda ücret alacaklarının ödenmesi yönünde, yani işçiler lehine kararlar vermiş, tedbir almış ve belirli bir koruyucu vasfa haiz olmuştu. Ancak bu durum, sözleşme ve yasalarla ücret alacağı hakkının tam olarak koruma altına alınmamış olması eksikliğini de gidermemekteydi. Nitekim işveren ile işçi arasında doğacak bir ücret anlaşmazlığında, zayıf tarafın her zaman işçi olması, mağdur edilmesini de kolaylaştırmaktaydı.

Ülke geneli ya da tüm ücretli çalışmalar için olmasa da, işçilerin ücret alacağının korunmasına yönelik 1890'lardan sonra bazı düzenlemeler hayata geçirilmişti. Bu dönemde, demiryolu gibi artan büyük çaplı yatırımlarda, imtiyaz sahibi şirket işin bir kısmını taşeron olarak müteahhitlere vermekteydi. Bazen bu müteahhitler de işi yine bölerek üçüncü kişilere vermekteydi. İşveren ve alt işveren sayısının bu kadar artmasıyla birlikte demiryolu yapımında çalışan işçilerden ücretlerinin ödenmediğine yönelik birçok şikâyet gelmeye başlamıştı.[59] Artan bu

---

[58] 1902 yılında Balıkesir-Edremit Şosesi Müteahhidinin işçilerin ücretlerini ödememesi üzerine işçiler şikâyette bulunmuştu. Bunun üzerine müteahhidin Balıkesir Ziraat Bankası Sandığında bulunan parasından, bu paranın yeterli olmaması halindeyse kefillerinden ücret borçlarının temin edilmesi kararlaştırılmıştı. (BOA, **DH. MKT.** 619/55. 2 N 1320. 3 Aralık 1902.) Yine aynı yıl Sivas Karahisar Şarki'de bir maden mülteziminin, iltizam süresi bittiğinde işçi ücretlerini ödemeden gitmesi ve işçilerin bu durumu şikâyeti üzerine, madendeki biri 17 liralık ve biri de 40 liralık 2 torna makinesi işçilere ücret alacakları karşılığında verilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 503/25. 5 S 1320. 14 Mayıs 1902.) Daha erken döneme ait bir devlet kaydında, 1847 yılında Bilecik Kaymakamı'nın bölgede yaptırdığı bir konaktan dolayı işçi ve esnafa 49.425 kuruş borcu olduğu, ancak aradan geçen 29 ay içinde bunun 23.900 kuruşunu ödediği ve tüm başvurulara rağmen kalan 25.525 kuruşu ödemediği işçi ve esnaf tarafından şikâyet edilmişti. Meclis-i Vala'da durum görüşülerek Kaymakam'a ihtarda bulunulmuş, gerekli ödemeyi yapmadığı takdirde konağın kendisinden alınarak işçi ve esnafa verileceği bildirilerek çalışanlar lehine güçlü bir karar alınmıştı. (BOA, **MVL.** 55/36. 22 Z 1263. 1 Aralık 1847.)

[59] BOA, **ŞD.** 769/4. 3 B 1311. 10 Ocak 1894.
1892'de Anadolu Demiryolları Şirketi adına Ankara Polatlı'da demiryolu inşa eden Fransız müteahhit Lire, bu iş için 400 İranlı ve çok sayıda İtalyan, Alman ve Avusturyalı işçi toplamıştı. İşçilerin ücretini ödememesi üzerine, şikâyet sonrası devlet yetkilileri devreye girmiş ve işçilerin ücretlerini alabilmesi sağlanmıştı. (BOA, **BEO.** 27/2001. 4 Z 1309. 30 Haziran 1892.; BOA, **BEO.** 42/3077. 6 M 1310. 31 Temmuz 1892.)

şikâyetler sonrası, imtiyaz sözleşmelerine ücretlerin zamanında ödenmesiyle ilgili zorlayıcı hükümler konmasına karar verilmişti.[60]

İşin işverenlerce daha küçük birimlere bölünerek ihale edilmesi ve bunun işçi ücretleri üzerinde doğurduğu sıkıntılara yönelik engelleyici bir düzenleme yapılması için uzun bir süre geçmiş, ancak 1900'ler sonrasında değişiklik yapılması mümkün olmuştu. Yol yapımı ihale olarak verildiğinde, müteahhitlerle imzalan sözleşmede kullanacağı işçi ve ustaların ücretlerini 15 günde bir ödeyeceği maddesi konmuş ve işçilerin ücret alma zamanları belirlenmişti. Müteahhit eğer işçi ücretlerini ödemeyi 8 gün geçirir ve bu nedenle işçiler Nafia Komisyonuna başvuruda bulunursa, devlet müteahhide ödeme yapmadan önce işçilerin alacaklarını kesecek, işçi ücretlerini ödedikten sonra kalan miktarı müteahhide verecektir şeklinde yapılan bir düzenlemeyle işçi ücretleri koruma altına alınmıştı. [61] Yakın bir bölgede, Kavala'da yollarda çalıştırılan işçilere ücretlerini ödemeyen müteahhitlere karşı, *ücretleri ödemedikleri takdirde çok şiddetli cezalandırılacakları*[62] şeklinde gözdağı verilmesindense, ücret ödemelerinin bu şekilde yasal düzenlemelere tabi tutulması ve sözleşmelere konu edilmesi işçiler açısından şüphesiz daha olumlu olmuştu.

Bu uygulamanın kanun metinlerine yansıdığı şekilde sorunsuz işlediğini ifade etmek de doğru olmayacaktır. Çünkü 1907 yılında Manastır'da olduğu gibi, işçiler aradan 2 ay geçmesine rağmen yol inşaatında çalışmaları karşılığı müteahhitlerden almaları gereken ücretlerini alamamıştı. Bu durum müteahhit tarafından hazırlanan istihkak raporlarına da yansımış ve işçilerin ücret alacaklarının müteahhide yapılacak ödemeden öncelikli olarak karşılanması gerekmişti. Ancak bu sefer de işçilerin karşısına devletin içinde bulunduğu malî sıkıntı çıkmış ve defalarca Ziraat Bankası'na gittiklerini belirtmelerine rağmen, bankada sadece 5.000 kuruş miktarında para bulunması, kendi ücret alacaklarının ise 47.000 kuruş olması

[60] BOA, **DH. MKT.** 181/19. 16 B 1311. 23 Ocak 1894.; BOA, **BEO.** 345/25857. 10 B 1311. 17 Ocak 1894.
[61] BOA, **T. TNF. VRK.** 66/75. 18 N 1329. 12 Eylül 1911. T. Dosya No: 66.
[62] BOA, **TFR. I. KV.** 100/9952. 18 C 1323. 20 Ağustos 1905.

nedeniyle mağduriyetleri devam etmişti. Müteahhide parayı vermesi gereken devletin kendisi bu parayı temin edemeyince, işçiler de ücretlerini doğal olarak alamamıştı.[63]

4.2.3.5. Sosyal Güvenlik Unsuru Olarak Emeklilik Sistemi

Osmanlı'da tekaüd, yani emeklilik maaşı, belli bir hizmet süresini dolduran ya da bu çalışma hizmeti süresince uğradığı bir kaza ya da hastalık nedeniyle çalışamayacak derecede malul olanlara olmak üzere 2 şekilde bağlanmaktaydı. Emeklilik maaşı bağlanabilmesi için gerekli süre farklı meslekler için farklı miktarlarda belirlenmişti.[64] Emeklilik sandıklarının ve emeklilik sisteminin tarihsel gelişime baktığımızda, erken dönemlerde de belli bir yaşı geçmiş ya da çalışamayacak derecede malul olan kişilere emeklilik maaşı bağlandığı görülmüştü. Ancak erken dönemler için bu maaş, tekaüd sandığı gibi düzenli ve sistemli bir uygulamaya dayanmamıştı. Bunun yerine belli bir yaşı geçen veya işi nedeniyle hasta veya sakat kalan kişilere *bâ şart kayd-ı hayat*, yani hayat boyu maaş bağlanması söz konusu olmaktaydı. 1843 yılında bu uygulamadan Darphane'de uzun süre çalışmış olan 437 *emekdar* ve *alîl* işçi de yararlanmıştı.[65]

Emeklilik sisteminin kurumsallaşması 19. yy.ın ikinci yarısıyla birlikte mümkün olabilmişti. İlk olarak askerî memurlar için düzenlenen emeklilik sandıkları,

---

[63] BOA, **TFR. I. ŞKT.** 119/11890. 2 C 1325. 13 Temmuz 1907.

[64] Örneğin rüsumat kantarcıları ve muhafaza kayıkçıları için emeklilik için gerekli çalışma süresi 30 yıl olarak belirlenmişti. Çalışanların son 10 yıllık maaşları toplanarak bu miktarın 10'a bölünmesi, daha sonra çıkan sonucun 12'ye bölünmesiyle aylık ortalama maaşı hesaplanmakta ve bu miktarın % 50'si emeklilik maaşı olarak belirlenmekteydi. Maluliyet nedeniyle emeklilik maaşı almaya hak kazanacaklar içinse; kantarcı veya kayıkçılardan biri, tedavisi olmayan bir hastalığa duçar olup da çalışamayacak durumuna gelip başkalarının yardımına muhtaç kalırsa, son maaşının yarısı miktarında; hastalığı kantarcılık ve kayıkçılık yapmasına izin vermeyen, fakat başka bir işte çalışabilecek durumda olup başkalarının yardımına muhtaç olmayan kişiler için son maaşının 4'te 1'i miktarında; eğer bu kişilerin çalışma süresi 10 seneyi geçmişse son maaşının 3'te 1'i oranında emeklilik maaşı alması uygun görülmüştü. Emeklilik süresini doldurduktan sonra veya önce vefat halindeyse, yine ödediği tekaüd sandığı aidatları göz önüne alınarak ailesi ve geride bıraktıklarına maaş bağlanmaktaydı. Tüm bu maaşlardan yararlanılabilmesi içinse, kantarcı ve kayıkçıların maaşlarından tekaüd sandığına aktarılmak üzere % 5 kesinti yapılmaktaydı. ("Memurini Mülkiye Tekaüd Kararnamesinden İstisna Olunan Rüsumat Kantarcıları İle Muhafaza Kayıkçılarının Tekaüdlüklerine Dair Talimat-ı Hususiye", 19 B 1302, 4 Mayıs 1885, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 5, s. 237-244.)
Rüsumat kantarcıları ve muhafaza kayıkçıları için % 5 olan maaş kesinti miktarı, Şirket-i Hayriye çalışanları için % 4 olarak belirlenmişti. ("Şirket-i Hayriye Müstahdeminine Mahsus Tekaüd Kararnamesi", 4 ZA 1310, 20 Mayıs 1893, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 6, s. 1386-1387.)

[65] BOA, **İ. DH.** 80/4004. 9 L 1259. 2 Kasım 1843.

1865'ler sonrasında önce memurlar olmak üzere kamu çalışanları için uygulanmaya başlanmış, daha sonra çok sayıda işçi çalıştıran imtiyazlı şirketler için de söz konusu olmuştu.[66] 1869'da askerlere mahsus olarak kurulan emeklilik sandığı uygulaması[67], sivil memurlar için 1878 yılından itibaren gümrük memurlarına yönelik emeklilik sisteminin kurulmasıyla başlatılabilmişti.[68] Önceki yıllarda da emeklilik sandıkları kurulması için birçok kanun teklifi hazırlanmış olmasına rağmen 1870'lerde bu uygulamaların hala yürürlüğe sokulamamış olması basında da eleştirilebilmekteydi.[69] Emeklilik hizmeti uygulamaları, 1881 yılında yürürlüğe sokulan bir düzenlemeyle sivil memurların geneline yaygınlaştırılmıştı.[70]

İşçiler açısındansa, emeklilik düzenlemesinden faydalanan ilk işçiler kamuya bağlı üretim birimlerinde çalışanlar olmuştu. 1874'te Tersane-i Amire işçileri için kurulan emeklilik sandığı kurumun sadece daimi, yani kadrolu işçileri için geçerliydi. Geçici işçilerin ya da günlük ücretle çalışan işçilerin bu haktan yararlanabilmeleri söz konusu değildi.[71] 1890 yılında İdare-i Mahsusa'ya ait merkezler ve fabrikalarda çalışan memur, katip, hademe, kaptanlar, çarkçılar, yazıcılar ve dümencilere yönelik olarak kurulan sandık da, diğer çalışanları kapsam dışı bırakmıştı. Maaşlarından % 5 kesinti yapılması karşılığında 30 yıllık çalışma süresini dolduran işçiler emekli maaşı almaya hak kazanmaktaydı. Çalışamayacak derecede yaşlanan, hastalık veya kazaya maruz kalan çalışanlar da, 30 sene hizmeti

---

[66] Eyüp Sabri Kala, "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Hukukunun Gelişimi ve Bu Gelişmede İstanbul ve Çevresi Merkezli Sanayileşmenin Rolü (1865-1923)", **İstanbul İmparatorluk Başkentinden Megakente**, Ed. Yavuz Köse, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, s. 305-306.

[67] "Asâkir-i Berriye-i Mülûkâne Tekaüd Nizamnamesi", 10 RA 1286, 20 Haziran 1869, **DÜSTUR-U ASKERİ**, Dersaadet, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane Matbaası, 1287(1870-1871), s. 159.

[68] "Gerek Zîrütbe Gerek Bilârütbe Olarak Umûr-u Hidemât-ı Rüsûmiyede Daimi Olmak Üzere Müstahdem Bulunan Cemiyet-i Rüsûmiye Riyasetinden Âdi Bir Kolcuya Varıncaya Kadar Küçük ve Büyük Kaffe-i Memurin, Ketebe ve Hademenin Tekaüdlerine ve Bunların Erâmil ve Eytâmına Tahsis ve İta Kılınacak Maaşlar İle İşbu Maaşlara Karşılık Tutulacak Mebâliğin Suret-i İdâre ve İstimâlini Şâmil ve Üç Faslı Müştemil Nizamname", 22 B 1295, 22 Temmuz 1878, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 4, s. 430.

[69] "Tekaüd Maaşları", **Basiret**, No: 44, 26 Z 1286, 29 Mart 1870, s. 1-2.

[70] "Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi", 13 L 1298, 8 Eylül 1881, **DÜSTUR Zeyl**, No:3, ss. 62-81.

[71] "Amele Sandığı", **Tanin**, No: 1607, 8 Mayıs 1329, 21 Mayıs 1913, s. 4.

doldurması beklenmeksizin emeklilik sandığından malulin kategorisinde emekli maaşı almaya hak kazanmaktaydı.[72]

1893'te Şirket-i Hayriye çalışanları için[73], 1904 yılında Hicaz Demiryolu Şirketi çalışanları için, sadece daimi olanlar, yani maaş karşılığı çalışan kadrolu işçilere yönelik kurulan emeklilik sandıklarından, geçici işçiler ve gündelik ücretle çalışan işçiler yine yararlanamamıştı.[74] Aynı uygulama Anadolu Demiryolları Şirketi bünyesinde kurulan emeklilik sandığı için de geçerliydi.[75] Dolayısıyla, Osmanlı'da işgücünün önemli bir kısmı, özellikle de geçici işçi olan, gündelik işçilik yapan kişilerin emeklilik maaşından yararlanmaları sadece maluliyetleri kaydıyla sınırlı tutulmuştu.

Bu durum, 1910'lar sonrasında sınırlı da olsa değişmeye başlamıştı. 1913 yılında İstanbul Şehremaneti memurlar dışındaki sayıları 2.000'i geçen işçilerine yönelik bir *amele sandığı* kurmuştu. Bu sandıkla, günlük 20 kuruş alan işçilerin ücretlerinden 1 kuruş, yani % 5 kesinti yapılması, bunun karşılığında da işlerinden ayrılmaları halinde bir gelir elde etmeleri, yaşları geldiğinde emekli olmaları ve hastalık ya da kaza anında ücretsiz sağlık hizmeti alabilmeleri mümkün olabilmişti.[76] Ancak Şehremaneti işçileri için geçerli olan bu durum, Osmanlı işçilerinin geneli içinse bir hak olarak sunulmamıştı.

4.3. Toplu İş İlişkilerine Yönelik Yasal Düzenlemeler

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kanun-u Esasi'de bir takım değişiklikler yapılmıştı. Toplu iş ilişkilerini de etkileyen bir düzenleme olarak, yeni koyulan 120. maddeyle, yasal koşulları yerine getirmek şartıyla Osmanlı vatandaşlarının toplantı yapma ve toplanma hakkı hukukî serbestlik altına alınmıştı. Ancak bu toplu

---

[72] "İdare-i Mahsusa Tekaüd Nizamnamesi", 12 M 1308, 28 Ağustos 1890, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 6, s. 717-719.
[73] "Şirket-i Hayriye Müstahdeminine Mahsus Tekaüd Kararnamesi", **a.g.e.**
[74] "Hamidiye Hicaz Demiryolu Memurin ve Müstahdeminine Mahsus Tekaüd Nizamnamesi", 16 CA 1322, 29 Temmuz 1904, **DÜSTUR**, 1. Tertip, C. 8, Ankara, Başvekalet Matbaası, 1943, s. 77-80.
[75] Gavriel Arhangelos, **Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresi'nin İç Yüzü**, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1911 (1327), s. 228-229.
[76] "Amele Sandığı", **Tanin,** No: 1607, 8 Mayıs 1329, 21 Mayıs 1913, s. 4.

eylemler, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü ihlal etmemek, meşrutiyet ve hükümeti değiştirmeye teşebbüs etmemek, Kanun-u Esasi hükümlerine uygun olmak, Osmanlı milletinin çeşitli unsurlarını siyasî olarak ayırt etmemek, genel ahlak ve adabı olumsuz etkileyecek açık veya gizli cemiyetler kurmamak gibi koşullarla sınırlandırılmıştı.[77] Bu madde, toplanma, yani cemiyet kurma ve toplantı yapma gibi hakları yasal koruma altına almıştı. Nitekim bir süre sonra bazı işçi cemiyetlerinin kapatılması ya da grevlerinin önlenmesi gibi başvurularda, Şura-yı Devlet bu maddeye dayanarak Osmanlı vatandaşları için cemiyet kurma ya da toplu gösteri yapma haklarının Kanun-u Esasi ile tanınmış olduğunu belirtecek ve işçiler lehinde karar verecekti.[78] Kanun-u Esasi'den önce ve sonra da devlet tarafından çalışma hayatına ilişkin örgütlenme ve grev hakkına yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştı. Bu yasal düzenlemeler 1845 Polis Nizamnamesi ile başlayarak 1920'lere kadar sürecek ve her biri o gün olduğu kadar, günümüzde de tartışılmaya devam edecekti.

4.3.1. 1845 Tarihli Polis Nizamnamesi

19. yy.ın başları için her ne kadar elimizdeki kaynaklar Osmanlı'da işçi örgütlenmesi ve hareketlerinin varlığına dair bir açıklık getirmese de, devletin çeşitli yasal düzenlemelerini değerlendiren bazı kaynaklar karşıt yönde görüş bildirmektedir. Somut olay ve örneklere dayandırılamayan bu görüş, 1845 Polis Nizamnamesi gibi düzenlemelere dayandırılmaktadır. Nizamname'nin işçilerin grev yapması ve birlik kurmasının engellenmesiyle ilgili 12. maddesi üzerinde duran bazı yazarlar[79] Osmanlı'da işçi hareketinin 1850'ler öncesinde de var olduğunu iddia

---

[77] **Kanun-u Esasi (Mevâdd-ı Muaddeleyi Şâmildir)**, **Mecmua-i Kavânîn Cedide-i Osmanî İçinde**, Dersaadet, Matbaa-i Cihan, 1909 (1327), s. 6-29.

[78] 1908 yılında Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun çıkarılması esnasında, işçiler sendika kurma ve toplu gösteri yapma haklarının Kanun-u Esasi ile tanındığını bildirerek yapılan bu düzenlemenin Kanun-u Esasi'ye aykırı olduğunu ileri sürmüştü. (**Servet-i Fünun**, No: 129, 6 TE 1324, 19 Ekim 1908, s. 4.). 1909 yılında Ta'til-i Eşgal Kanunu çıkarılacağı zaman Selanik'te 6.000 işçi tarafından yapılan mitingde de, işçi temsilcileri ve konuşmacılar aynı sebepten düzenlemeyi eleştirmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2855/6. 5 C 1327. 24 Haziran 1909.). 1910 yılında Anadolu Demiryolu Şirketi işçileri tarafından kurulan işçi cemiyetinin aslında bir sendika olduğu ve kapatılması gerektiği yönünde yapılan başvurular sonrası Şura-yı Devlet, toplanma hakkının Kanun-u Esasi ile tanınmış olduğunu belirterek talepleri geri çevirmişti. (BOA, **ŞD. MLK.** 1230/52. Lef. 4. 19 Haziran 1326. 2 Temmuz 1910.)

[79] Bkz. Refik Sönmezsoy, **Türk İşçi Hareketinde Rus Parmağı**, İstanbul, Kervan Yayınları, t.y., s. 274.; Kemal Sülker, **Dünyada ve Türkiyede İşçi Sınıfının Doğuşu**, İstanbul, Memet Yayınları, 1967, s. 69.; Lütfü Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)**, İstanbul, Kurtulmuş Basımevi,

etmektedir. Ancak bu görüşe karşın, söz konusu maddenin Osmanlı'nın Avrupa'da daha önce ortaya çıkan ve genellikle ayaklanmalar gibi olaylara da zemin hazırlayan işçi hareketlerinin varlığına karşı değil de, işçi hareketlerinin hiç ortaya çıkmamasına yönelik alınmış tedbir nitelikli bir yasal düzenleme olduğunu belirtmek daha isabetli olacaktır.[80]

1845'te çıkarılan ve yeni kurulan Polis Teşkilatı'nın görev ve yetkilerini düzenleyen Polis Nizamnamesi'nin 12. Maddesi çalışma hayatına yönelik düzenlemeleri kapsamıştı. Bu doğrultuda işçi cemiyetlerinin def'i ve izalesiyle ihtilal vukuunun önünün kesilmesi, işini gücünü terk ederek işlerin durdurulmasını amaçlayan işçilerin cezalandırılması gibi işçi örgütlenmelerinin ve hareketlerinin engellenmesi polisin bir görevi olarak belirtilmişti. Maddede işçilerin cemiyet kurmaları ve grev yaparak işlerini terk etmeleri yasaklanmış, aynı zamanda sendika kurma ve grev gibi hareketler kamu düzenini ihlal edecek benzeri fitne ve fesat cemiyetlerinin hareketleriyle bir tutulmuştu. [81]

Sadece İstanbul için çıkarılan ve 1 yıl yürürlükte kalabilen 1845 Polis Nizamnamesi, Fransız yasalarından, 12. madde ise 1 Temmuz 1800 tarihli Fransa'daki benzer kanundan, yani *12 Messidor an VIII'nin* 10. maddesinden yararlanılarak hazırlanmıştı.[82] Bu da Osmanlı'nın düzenlemenin ilgili maddesini değişiklik yapmadan çevirerek aldığı ve düzenlemenin herhangi somut bir geçmişe

---

1951, s. 3.; Kurthan Fişek, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınları, 1969, s. 43.; Dimitır Şişmanov, , **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi-Kısa Tarih (1908-1965)**, Haz. A. R. Zarakolu, 1. Bsk., İstanbul, Belge Yayınları, 1978, s. 31.; Yazgan, *"Türkiye'de 1830'larda başlayan sanayileşmenin bugünkü anlamda işçi hareketlerini de başlatması tabiidir. Ayrıca daha önce gördüğümüz fermanların çıkarılmasına yol açan işçi hareketlerini ve hatta toplu sözleşme misalini de hatırlarsak, maddenin boş bir tercüme değil, Avrupa'daki gibi vakıalar karşısında bir tedbir olarak yer aldığı ve bu tür hareketlerle daima meşgul olmuş bir devletin "amme nizamı" anlayışının bir ürünü olduğu ileri sürülebilir."* diyerek bu konudaki görüşünü açıkça sergilemektedir. (Yazgan, **a.g.e.**, s. 33)

[80] Mesut Gülmez, "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12nci Maddesi", **Amme İdaresi Dergisi**, C. 17, S. 1, Mart 1984, s. 125 ve s. 132.; Anıl Çeçen, **Türkiye'de Sendikacılık**, Ankara, Özgür İnsan Yayınları, 1973, s. 2.

[81] Yazgan, **a.g.e.**, s. 21-33.

[82] Gülmez, **a.g.e.**, s. 125. ve s. 132. Fransa'da işçi hareketlerine polis nizamnamelerinde yer verilmesi ve 1845 tarihli Osmanlı Polis Nizamnamesinin Fransa'daki benzerleriyle karşılaştırılması ve Osmanlı emek tarihiyle ilgili erken dönem literatürde hükümle ilgili tartışmalar için Gülmez'in bu makalesi oldukça açıklayıcıdır.

dayanmadığı görüşlerine neden olmaktadır. Fransa'daki bu yasa, 1789 devrimi sonrası 19. yy.a kadar uzanan bir dönemde işçi hareketlerinin toplumsal bir sorun olarak değil de, bir asayiş ve emniyet sorunu, yani polis sorunu olarak[83] ele alınması sonucunda hazırlanmıştı.[84] Düzenlemeyle ilgili literatürdeki tartışmalara değinen Gülmez, 1845 öncesi işçi hareketlerinin var olduğu ve devleti böyle bir yasa hazırlamaya ittiği görüşlerine karşı, bu maddenin, özellikle o döneme ait tarihi kayıtlardan somut işçi hareketleriyle desteklenmemesi halinde pek büyütülmemesi ve erken dönemde işçi sınıfının, ya da işçi örgütlenmelerinin bulunduğuna yönelik bir delil olarak kullanılamayacağı yönünde fikir belirtmişti.[85] Döneme ilişkin devlet kayıtlarında, ücretlerinin ödenmemesi nedeniyle *sızlanma* şeklinde şikâyetini belirten ve bu şikâyeti de herhangi bir eyleme dönüştürmeyen belgeler dışında herhangi somut bir olaya rastlayamadığımız için, kanımızca Güzel'in görüşü düzenlemenin mahiyeti için oldukça açıklayıcıdır.

4.3.2. 1867 Tarihli Demiryollarının Korunmasına Yönelik Nizamname

11 Haziran 1867 tarihli Memalik-i Mahruse Demiryollarının Usûl-ü Zabıtasına Dair Nizamname ile, demiryollarında yapılması olası *genel bir grev* de yasaklanmıştı. Nizamnameye göre her ne suretle olursa olsun, ölümlü bir suça karışmadan arabaların hareketine engel olanların 1 seneden 3 seneye kadar hapis cezasıyla cezalandırılacakları belirtilmişti (Md. 1).[86]

İmparatorluk için oldukça stratejik öneme sahip demiryolu ulaşımı gibi bir alanda, sadece işçiler değil, ulaşıma engel olabilecek veya hatlara zarar verebilecek herkes için düzenlenmiş olan nizamnamenin bu maddesinin çalışma hayatına bakan yönü ise, işçilerin yapacakları bir grevle araba-tren işleyişini durdurmalarının kendileri açısından bir hapis cezasına neden olabileceğidir. Bu maddeyle devletin doğrudan işçileri hedef aldığı söylenemez. Çünkü madde, işçilerin yapacağı grevi

[83] **A.e.**, s. 115 ve s. 123.
[84] Osmanlı'da 1908 sonrası grevlerin hemen tamamında da işçi hareketlerine ilk müdahalede güvenlik güçlerinin öne çıkması, işçi hareketlerine Fransa gibi asayiş ve emniyet temelli bir sorun olarak yaklaşıldığını göstermektedir.
[85] Gülmez, **a.g.e.**, s. 129-130.
[86] **DÜSTUR,** 1. Tertip, C. 2, s. 340.

önlemekten ziyade, demiryollarının ve ulaşımın her türlü suça karşı korunmasını hedeflemekteydi. Dolayısıyla bu maddenin çalışma hayatında yapılacak bir greve ve işçilere bakan yönü, ancak dolaylı olarak yorumlanabilir.

Ayrıca bu maddeyle demiryollarında yapılacak grevlerin tamamen engellendiğini ileri sürmek de doğru olmayacaktır. Çünkü, demiryollarında ulaşımın devam etmesini imkansız hale getirmeyecek şekilde işçilerin bir kısmı tarafından yapılacak bir grev, trenler işleyeceği için bu maddede düzenlenen suç kapsamına dahil olmayacaktır. Örnek verecek olursak; demiryolu işçilerinin yapacağı genel bir grevle trenlerin işleyişinin durdurulması, ya da hattın taşlarla kapatılarak ulaşımın engellenmesi gibi durumlarda, grevci işçiler nizamnameye göre 1 ila 3 yıl arası hapis cezası alabilecektir. Ancak işçilerin bir bölümü tarafından yapılacak kısmî bir grevle, trenlerin işleyişi aksama olsa da devam edecek olursa (örneğin grev yapmayan tren memurlarının fazla mesai yapmaları gibi çözümlerle), işçilerin yaptığı grev nedeniyle hapis cezası almaları da söz konusu olmayacaktır. Devlet kayıtları ya da süreli yayınlarda, bu hükmün bir grevi engellemek için değerlendirildiğine dair herhangi somut bir örneğe rastlayamadığımızı da belirtelim.

4.3.3. 1908-1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu

Günümüz terimleriyle grev olarak nitelendirilebilecek Ta'til-i Eşgal kavramı; işin bırakılması, terk edilmesi anlamına gelmektedir.[87] Meşrutiyetin ilanı sonrası esen özgürlük rüzgarıyla birlikte bir anda işçiler tarafından hızlı bir örgütlenme süreci başlarken, üst üste grevler yapılmaya başlanmıştı. Özellikle ulaşım, taşımacılık gibi hayati öneme sahip sektörler ve kamuya yönelik hizmette bulunan şirketlerde çalışan işçilerin birer birer grev yapmaya başlamaları nedeniyle ekonomik ve sosyal hayat bu duruma hazırlıksız yakalanmıştı. Başta şirketler olmak üzere, kamuoyu ve halkın da bu duruma tepki göstermeye başlaması üzerine yapılan grevleri engelleyebilmek, en

[87] Ahmet Makal, "100. Yıldönümünde İkinci Meşrutiyet, Çalışma Yaşamı ve İşçi Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", **İÜ İFMC İktisat Dergisi, 1908'i Yeniden Düşünmek**, S. 502, Mart-Nisan 2009, s. 68-69.

azından belli sınırlarla kısıtlamak amacıyla Ta'til-i Eşgal kanunu hazırlanmaya başlanmıştı.[88]

4.3.3.1. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Çıkarılma Nedenleri

1908 Ağustos ve Eylül aylarında gazetelerin hemen tamamının birkaç sütunu grevlerle ilgili haberlere ayrılmıştı. Dönemin gazetelerinden İkdam'da da belirtildiği gibi, bu durum önceleri çalışanların haklarını araması şeklinde görülmüş ve haklı bulunmuştu. Ancak grevlerin hızla artması ve her alana yayılması, çalışanların hak ve çıkarlarını güçlendirmekten ziyade, grev yapmayı sanki bir adet haline getirdikleri ve grevlerin bir illet haline geldiği şeklinde değerlendirilmişti. Grevlerin sadece çalışanlar ve şirket yönetimini ilgilendiren bir mesele olmadığı, toplumun geneli ve ülkenin durumunu da yakından ilgilendirdiği ifade edilerek, grev kararı alınırken bunların da dikkate alınması talep edilmeye başlanmış ve basının bir kısmında grevcilere tepki gösterilmeye başlanmıştı.[89]

Yönetimdeki İTC'nin yayın organı İttihad ve Terakki Gazetesi'nde de, hızla artan grevler sonrası tepki gösterilmişti. Gazete; trenler, tramvaylar, değirmenler, tütüncüler, pastacılar, garsonlar, sigara kağıtçıları, dericiler ve daha bilinmeyen bir çok işçi grubunun, sanki grev yapınca, biraz seslerini artırınca talepleri kabul edilecekmiş gibi iş bıraktıklarını iddia ederek grevci işçileri eleştirmişti. İşçilerin taleplerinin kabul edilemeyecek derecede ağır, hatta Avrupa'daki eski sosyalistlerin bile talep etmeyeceği şekilde ağır şahsî ve malî istekler olduğunu ileri sürmüştü. İşçilerin sürekli ve ağır isteklerle grevler yapmasını sendikaların ve işçi örgütlerinin, yani kamuoyu ve işverenler tarafından laf anlatılabilecek şekilde bir işçi tarafı muhatabının olmamasına bağlamıştı. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin işçilerin bu grevlerini yönlendirdiğine yönelik söylentilere de sert tepki göstererek, özellikle demiryolu gibi hayati alanlarda grev yaparak ulaşım ve haberleşmeyi kilitleyen

[88] BOA, **BEO**. 3413/255931. 17 N 1326. 13 Ekim 1908.
[89] "Grevler ve Netâyici", **İkdam Gazetesi**, Numara: 5141, 16 Eylül 1908, s. 1.

işçilerin yerine demiryolu taburlarından askerlerin istihdam edileceği belirtilmiş ve grevci işçiler açıkça tehdit edilmişti.[90]

Yeni Asır Gazetesi ise, her gün onlarca grev haberi yayınladıktan sonra 9 Eylül tarihli nüshasında, hürriyet sadece ittifak eden işçiler için değildir!... böyle giderse grev yapmamış hiçbir işçi sınıfı kalmayacak. Artık bu grev oyununa bir son verilmelidir… diyerek yoğun grev dalgasına yönelik tepkisini belirtmiş ve hükümeti göreve çağırmıştı.[91] Gazetenin bir sonraki sayısında, ekonomik ve ticarî hayata olan olumsuz etkileri yanında, grevci işçiler ve grevlerin yürütülmesiyle ilgili aşağıdaki gibi maddelendirebileceğimiz şikâyetler dile getirilmişti:[92]

- Grevci işçilerin greve katılmayan ve çalışmaya devam etmek isteyen diğer işçileri tehdit ve saldırılarla engellemesi, böylece çalışma özgürlüğüne zarar vermeleri,

- İşverenlerin mallarına ve fabrikalara zarar vererek grevi şiddet içerikli bir eyleme dönüştürmeleri,

- Önceden haber vermeden ani bir şekilde greve başlanması, eylem öncesinde işveren tarafıyla herhangi bir müzakerede bulunulmaması,

- Grevcilerin taleplerinin makul seviyelerde olmaması ve şirketlerle fabrikaların katlanamayacağı derecede ağır maddi yük öngörmesi,

- Yeni bir döneme giren ve istikrar-denge arayışı içinde olan ülkenin şartlarını göz önüne almayarak, sadece kendi çıkarlarını gözetmek, ülkenin ekonomik durumuna bu yolla zarar vermek,

- Yabancı sermayeyi, özellikle de ülkede yatırım yapmayı düşünen Avrupa sermayesi ve girişimcilerini ürkütmek ve ülkeye gelmesini.

---

[90] "Grevler", **İttihad ve Terakki**, No: 14, 24 Ağustos 1324, 6 Eylül 1908, s. 2.
[91] "Selanik-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1344, 27 Ağustos 1324, 9 Eylül 1908, s.2.
[92] M. Adil, "İcmâl-i Siyasi-Grevler", **Yeni Asır**, No: 1345, 28 Ağustos 1324, 10 Eylül 1908, s. 1.

Aynı dönemde Servet-i Fünun'da Mehmed Cavid de, artan grevler sonrası işçileri sosyal ve iktisadî terbiyeden yoksun olmak ve ülkenin sükûnet ve asayişe en fazla ihtiyaç duyduğu bir dönemde grevlerle bu durumu engellemekle suçluyordu. Aynı şekilde grevci işçilerin isteklerinin de kabul edilemeyecek derecede ağır olduğu ve işçilerin kendi ihtiyaçlarını ülke ihtiyaçlarından daha fazla düşündükleri görüşünü paylaşıyordu.[93] Tanin'de Ahmed Muhtar ise, işçilerin grev yapmasını eleştirmekten ziyade hak verdiği ve tarafsız bir dille kaleme aldığı yazısında, grevlerin temel sebepleri ve niteliklerine değinirken, bu iş bırakma eylemlerinin olumsuz sonuçlarına da yer vererek yabancı rekabetine karşı yerel ekonomik unsurların güç kaybetmesini bu sonuçlardan biri olarak göstermekteydi. Muhtar, Fransa'nın kuzeyinde 10 yıl boyunca yapılan grevler sonrası bölgenin maden üretimi ve madencilikteki üstünlüğünün Belçika'ya kaptırılması; Paris'in en üstün olduğu sanatlardan biri olan abanozculuk sanatının aynı sebepten Almanya ve Avusturya'ya kaptırılması gibi gelişmelerin nedeni olarak grevleri göstermişti.[94]

Bu tepkilere devletin de katılması sonrası, meşrutiyetin ilanından yaklaşık 2,5 ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra 8 Ekim 1908'de, işçi örgütlenmesi ve hareketlerini kısıtlayıcı Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu çıkarılmıştı. Bu grevlerin, çalışmanın işçi hareketleri bölümünde belirtileceği üzere, Şark Demiryolları grevi örneğinde olduğu gibi Bulgaristan'ın bağımsızlığı gibi önemli siyasî sonuçlara da neden olması[95], kamuoyunun bir kısmının bu yasaklayıcı kanunu tepkisiz ve memnuniyetle karşılamasında önemli olmuştu. Kanun hazırlanırken Ticaret ve Nafia Nezaretinin, kanun gerekçesi olarak belirttiği sebepler de basında dile getirilen eleştirilerle oldukça benzerdi:[96]

- İşçilerin bir takım aşırı ve garip istekler ileri sürerek üretimi durdurmaları,

- Bazı tahriklerle ticaret ve emniyetin sekteye uğraması,

---

[93] Mehmed Cavid, "Ta'til-i Eşgal Meselesi", **Servet-i Fünun**, No: 21, 2 Ağustos 1324, 15 Ağustos 1908, s. 1.
[94] Ahmed Muhtar, "Ta'til-i Eşgale Dair", **Tanin**, No: 65, 21 Eylül 1324, 4 Ekim 1908, s. 7.
[95] BOA, **A. MTZ. (04).** 170/69. 26 Ş 1326. 23 Eylül 1908.
[96] Yazgan, **a.g.e.**, s. 37.

- Devletin malî itibar ve saygınlığının zayıflaması,

- Siyasî durumun bozulması ve çökertilmesi hususunda kötü amaçların güdülmesi,

- Hükümet dairelerinde nasıl grev yapılamamakta ise, buna kıyasla kamu hizmeti gören şirketlerin memur ve işçilerinin de grev yapmaması gerektiği.

Meclis-i Mebusan'da görüşülen layihada, kanunun çıkarılma nedenleri daha geniş kapsamlı ele alınmıştı. Layihada kanuna ihtiyaç duyulmasının sebebi özetle şu şekilde ifade edilmişti: Bireysel olarak bir işçi çalışma şartlarından ve durumundan memnun olmadığı halde işi bırakmakta özgür olduğu gibi, işverenlerle sorun yaşamaları halinde işçilerin bir bütün halinde de bu hakkı kullanmaları ve grev yapmaları gayet doğaldır. Ancak her ne sebep ve suretle olursa olsun, ticaret ve ekonomide bir durgunluk oluşturacağı için, bu hakkın kullanımı belirli kanunî hükümlere bağlanmalıdır. Ayrıca grev zamanında genel asayişin korunması ve grevciler dışındaki bireylerin serbest hareket edebilmelerinin sağlanması devletin görevleri arasındadır. Bu nedenle Ta'til-i Eşgal Kanunu'na ihtiyaç olduğu açıktır.[97]

1908 yazında yaşanan yoğun grev dalgasının devlet gözünde nasıl bir endişeye neden olduğu ve bir kanunî düzenleme hazırlanmasını ihtiyaç haline getirdiğini aşağıdaki devlet kaydı en açık şekilde ortaya koymaktadır:[98]

Kamuya yönelik hizmet sunan şirketlerin işçi ve çalışanları, bir süredir malum fikirli kişilerin teşvikleri (muhtemelen sosyalist teşviklerden bahsedilmekteydi) *ve dışarıdan gelen teşviklerle, kabul edilmesi mümkün olmayacak taleplerde bulunarak ikide birde grev yapmaları, ihtilal izleri ortaya koymaları ve bazen de zor ve şiddet kullanarak, devletin iç emniyet ve asayişi ile malî itibari ve genel ticarî yapısına zarar vermektedirler. Hükümetin, memleketin refah, saadet ve*

---

[97] "Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", **Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Birinci Devre 1324-1325 İçtimaı**, Matbaa-i Amire, BOA, **ŞD. TNZ.** 545/13 İçinde.
[98] BOA, **DH. MKT.** 2628/5. 11 N 1326. 7 Ekim 1908.

ticarî işlemlerde düzeni temin etmeye çalıştığı böyle zor bir dönemde[99]*, ülke içinde tahrikler ve kargaşalarla bozgunların yayılmasına müsamaha ile bakılamayacağı için, bu duruma kesin bir son vermek amacıyla etkili bir tedbir alınması…*

Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından hazırlandıktan sonra Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından incelenip padişah iradesinden geçen Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu, uygulamaya sokulması amacıyla 12 Ekim 1908'de tüm vilayet ve livalara gönderilmişti.[100]

4.3.3.2. Kanunun Çıkarılması Sürecinde Taraflar ve Tartışmalar

Mehmed Cavid Bey, grev meselesi ve Ta'til-i Eşgal Kanunu görüşmelerinin Meclis-i Mebusan'da hiç umulmadık ve beklenmedik biçimde önemli bir tartışma ortamı yarattığını belirtmişti. Özellikle meclisteki sosyalist mebuslar, ilk defa iktisadî görüşlerini açıklayabilecekleri bir konunun gündeme gelmesi üzerine sosyalizm üzerine uzun süre konuşmuşlar ve hatta kırmızı sosyalist bayraklar açmışlardı. Grevleri yasaklayıcı bu kanunî düzenleme yerine, genel bir işçi kanunu yapılmasını teklif etmişlerdi. Cavid Bey birkaç saat süren çok teorik, ama bir o kadar da faydalı bir görüşme yapıldığını belirtmişti. Osmanlı'da liberal iktisadın öncülerinden Cavid Bey, Maden Nazırı'nın maden işçilerine yönelik de kanuna bir madde koyulması teklifiyle bu tartışmaların kesilmesine neden olmasına teessüf etmişti. Ancak görüşmeler esnasında, kendisi de dahil olmak üzere, işçi lehine konuşan mebusların diğer mebuslarca sosyalist olarak suçlanmasına da tepki göstermişti.[101]

Cavid Bey kanunla grev ve sendikaların yasaklanmak istenmesinin, sosyalizmin yaygınlaşması ve yabancı sermayenin kaçacağı korkularından kaynaklandığını ileri sürmüştü. Ancak buna rağmen, sendika ve grevlerin serbest

---

[99] Dönemin zorluğuna atıf yapılarak işçi eylemlerinin bastırılması, Osmanlı'da olduğu kadar Cumhuriyet döneminde de sıkça başvurulan bir yöntem olacaktı. Cumhuriyet döneminde dönem hassasiyeti gerekçesiyle grev, sendika vb. işçi hareketlerine yönelik devletin kısıtlayıcı uygulamalarıyla ilgili bkz. Betül Urhan ve Seydi Çelik, "Türkiye'de Sistemin "Milli Güvenlik" Algısı ve Bunun İşçi Hareketleri ve Sendikacılık Faaliyeti Üzerindeki Etkisi", **Çalışma ve Toplum**, S. 25, 2010/2, ss. 109-139.

[100] BOA, **DH. MKT. PRK**. 2801/114. 17 N 1326. 13 Ekim 1908. DH. MKT. PRK. Dosya No: 2801.

[101] Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vakâ-yî İktisadîye", 26 Mayıs 1325, 8 Haziran 1909, **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, C. 2, S. 6, 1325-1909, s. 266-267.

bırakılmasından yana taraf olduğunu; bireylerin nasıl çalışma ve çalışmamayı seçme özgürlükleri varsa, bu hakkın, bir araya gelmiş, yani örgütlenmiş yüzlerce, binlerce işçi için de geçerli olması gerektiğini ifade etmişti. Ayrıca sendikaların sadece grevler yapan, işçiler ve halkı galeyana, huzursuzluğa sevk eden örgütler gibi algılanmaması gerektiğini, çünkü olumlu değerlendirilmesi halinde işçilerin maddi manevi gelişimi için oldukça faydalı olabileceğini belirtmişti.[102]

Kanunun özellikle kamuya yönelik faaliyette bulunan üretim birimlerinde sendika kurulmasının yasaklanmasına yönelik hükümleri büyük tartışmalara neden olmuştu. Maddeyle ilgili hükümet adına konuşan Nafia Nezareti Mektupçusu Ali Bey, sendikaların siyasî mahzurlarından bahsettikten sonra, "*Ey mebusan-ı kirâm! Vicdanınıza müracaat ediyorum. 30 milyon Osmanlının istirahati sizin dudaklarınız arasından çıkacak karara bağlıdır. 30 sene baskı altında ezilen ülkeyi, sendikaların kurulmasına izin vermekle tahrip etmeyelim."* diyerek sendikalara karşı hükümetin bakışını ve duyulan korkuyu ifade etmiş, meşrutiyetin ilanı sonrası yaşanan yoğun grev dalgasının devlet katında yarattığı olumsuzluğu ortaya koymuştu. Mebuslardan Varteks Efendi sendikaların yasaklanması talebine yoğun bir itiraz gösterirken, Halil Bey ise, Fransa örneğinde olduğu gibi sadece sendikaların değil, kamuya yönelik hizmette bulunan şirketlerde grevlerin bile yasaklanması gerektiği yönünde tam tersi bir görüş bildirmişti. Bir diğer mebus sendikaların mücadele ve muharebe temelli örgütler olduklarını, bu nedenle meşrutiyetin yeni kurulduğu ve ülkenin çok hassas dönemlerden geçtiği düşüncesiyle yasaklama yönünde fikir belirtmişti. Lütfi Fikri Bey ise, mecliste sendikaların şiddetle aleyhinde olanların sendikanın ne olduğunu dahi bilmediklerini ileri sürmüştü. Tüm tartışmalar sonrası yapılan oylamada 33 ret oyuna karşın 133 kabul oyuyla, kamuya yönelik faaliyette bulunan işletmelerde

---

[102] A**.e.**, s. 268-269.
Cavid Bey 1909 yılının başında yazdığı bir yazıda ise, grevin işçiler için bir müdafaa silahı olduğunu, ancak nadiren kullanılması gerektiğini belirtmişti. Bu silaha müracaat etmeden işçilerin sorunlarının çözülmesi için farklı yollar da olduğu ve grev dışındaki bu yollara başvurulması halinde başarılı olunmasının daha kolay olmakla birlikte, işçilerin takdir de edileceğini ileri sürerek daha farklı bir yaklaşım göstermişti. (Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vakâ-yî İktisadîye", 10 Şubat 1324, 23 Şubat 1909, **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, C. 1, S. 3, 1324-1908/1909, s. 427.)

sendika kurulmasının yasaklanmasına yönelik 8. madde kabul edilmişti. Kanunun kalan maddeleri ise hızlı bir şekilde kabul edilmişti.[103]

İşçi kesimi ve örgütleri de kendilerini çok yakından etkileyen bu kanunun yapılış ve yürürlüğe girme aşamasında ilgisiz kalmamış, gerek yapılan mitinglerle, gerekse çeşitli devlet makamlarına başvurup görüşmeler yaparak düzenlemeye müdahale etmeye çalışmışlardı. Bu doğrultuda hem 1908 yılında geçici, hem de 1909 yılında kesin kanunun hazırlanması ve yasalaşması sürecinde işçi sendikaları ile işçi yanlısı basın organlarında bir takım eylemler ve eleştiriler gerçekleştirilmişti.

1908 Ekim ayında Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yönelik hazırlıklar yapıldığı dönemde, Anadolu Osmanlı Demiryolları Şimendifer Kumpanyası çalışanları tarafından kanunun hazırlanmasında etkin rol oynayan Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriel Noradunkyan'a büyük tepki gösterilmişti. Hazırlanan kanun tasarısının Kanun-u Esasi'ye kesinlikle aykırı olduğunu ileri süren işçiler, meşrutiyet idaresinin hiçbir ülkede grevleri engellemeyeceğini ileri sürerek, bu düzenlemeyi ülkenin yönetiliş biçimine de aykırı görmüşlerdi.[104]

1909'da ise, Ta'til-i Eşgal Kanunu Meclis-i Mebusan'da müzakere edilirken, Hüdavendigar Vilayetindeki Karesi'de bulunan maden işçileri namına görüşmeler yapmak üzere Dahiliye Nezareti'ne gelen Anastase, bu kanunun işçi haklarını kesinlikle korumadığını ileri sürmüş ve işçilerin tepkilerini dile getirmişti.[105] Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yönelik işçiler tarafından en önemli ve organize tepkiyse, sosyalist işçi örgütleri öncülüğünde Selanik'te yapılmıştı. Sadrazam tarafından "*Osmanlı'da ilk defa böyle bir gösteri düzenlenmektedir*" şeklinde nitelenen bir miting yapılmış ve 6.000 işçi Ta'til-i Eşgal Kanunu'na sendika ve grevleri engelleyeceği düşüncesiyle karşı çıkmıştı. İşçilerin yaptıkları mitingde ana amacı, daha önce geçici olarak

---

[103] "Meclis-i Mebusan'da-4 Temmuz 1325 Cumartesi", **Tanin**, No: 315, 5 Temmuz 1325, 18 Temmuz 1909, s. 2.
Ta'til-i Eşgal Kanunu ile ilgili Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerin tam metinleri için bkz. Gündüz Ökçün, **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982, s. 15-132.
[104] **Servet-i Fünun**, No: 129, 6 TE 1324, 19 Ekim 1908, s. 4.
[105] BOA, **DH. MKT.** 2874/43. 24 C 1327. 13 Temmuz 1909.

çıkarılmış Ta'til-i Eşgal yasasının daimi hale getirilmesini önlemekti.[106] Mitinge; sigara kağıdı fabrikalarının işçileri, sabun işçileri, mağaza çalışanları ve komiler, dizgiciler, marangozlar, kunduracılar, hamallar, tütün işçileri, Şark Demiryolları Kumpanyası çalışanları, tramvay şirketi çalışanları, havagazı şirketi çalışanları, terziler, yani Selanik işçilerinin hemen tüm kesimlerinden çalışanlar katılmıştı.[107]

Mitingde, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Kanun-u Esasi'ye aykırı olarak toplanma ve cemiyetleşme (sendikalaşma) hakkını yok ettiği ileri sürülerek, hükümetin sendikaları yasal olarak tanıması gerektiği ileri sürülmüştü.[108] Rumca, Musevice, Bulgarca ve Türkçe konuşmaların yapıldığı ve sosyalistler öncülüğünde işçilerin bir gövde gösterisine dönüşen mitingde ortaya çıkan dayanışmanın Ta'til-i Eşgal Yasasının çıkarılmasını engelleyici biçimde kullanılabilmesi için de çeşitli kararlar alınmıştı. Meclis-i Mebusan'da yasa görüşmeleri sırasında işçilerin haklarını koruyan mebuslara teşekkür edilmesi; işçilerin Kanun-u Esasi ve II. Meşrutiyet sonrası ilan edilmiş haklarını geri almaya çalışan Dahiliye Nazırı Ferid Paşa ve aynı görüşteki diğer mebuslara tepki gösterilmesi; bu tepki ve teşekkürlerle, yasanın çıkmaması için yapılacak propaganda çalışmalarının da Osmanlı genelindeki tüm gazetelere, işçi örgütlerine ve Meclis-i Mebusan Reisliğine gönderilmesi kararlaştırılmıştı.[109] Ancak işçilerin gerek 1908, gerekse 1909'da gösterdikleri tepki ve gerçekleştirdikleri eylemler yasanın çıkmasına engel olamamıştı.

4.3.3.3. Kanun Metni

8 Ekim 1908'de çıkarılan Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Kanun-u Muvakkati,[110] adından da anlaşılacağı üzere, üretim ve işin durmasına neden olan cemiyetleri hedef almaktaydı. Dönem incelendiğinde, ayrıca ilk düzenlemede işveren cemiyetleri ve sendikalarıyla ilgili herhangi bir hükme yer verilmemiş olması da hesaba katılırsa,

---

[106] BOA, **DH. MKT.** 2880/29. 1 B 1327. 19 Temmuz 1909.
[107] Dumont, "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", **a.g.e.**, s. 209.
[108] BOA, **DH. MKT.** 2855/6. 5 C 1327. 24 Haziran 1909.
[109] BOA, **BEO.** 3584/268795. 9 C 1327. 28 Haziran 1909.
[110] "Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat", **DÜSTUR**, Tertip 2, C. 1, Dersaadet, Matbaa-i Osmani, 1911, s. 88-90.; "Ta'til-i Eşgal Hakkında Kanun Layihası", **İttihad ve Terakki**, No: 33, 7 TE 1324, 20 Ekim 1908, s. 4.; **Ahenk**, No: 3731, 4 Teşrinievvel 1324, 17 Ekim 1908, s. 3-4.

kanunda belirtilen bu cemiyetlerin, işçi örgütleri, yani grev yapan işçi sendikaları olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ta'til-i Eşgal terimi, Osmanlı devlet kayıtlarında üretimin sadece işçi nedenli sebeplerle durması değil de, işveren kaynaklı, uygun olmayan havalar veya savaşlar gibi olağanüstü dönemler sebebiyle de durması anlamında kullanılabilmekteydi. Ancak özellikle 1908 sonrasında grev hareketleriyle tanışılmasıyla birlikte, bu terim daha yoğun olarak grev anlamında kullanılmaya başlanacaktı. Aşağıda da görüleceği üzere, kanunun birinci maddesinde, işçi ve işveren tarafları arasında bir anlaşmazlık olması halinde işçi tarafı 3 vekil seçerek bakanlığa taleplerini bildirmeye zorunludur denilerek, ta'til-i eşgalin, yani işin durmasının sebebi olarak işveren tarafı değil, işçiler görüldüğü ortaya konmaktaydı.[111]

Meclisin açılmasını beklemeden yapılan bu kanun, dolayısıyla geçici bir kanun olmuştu. Seçimler yapıldıktan ve resmî hükümet kurulduktan sonra da, 9 Ağustos 1909'da Ta'til-i Eşgal Kanunu çıkarılmıştı. Eskisi gibi bu yeni düzenleme de 13 maddeden oluşmuş, ancak eskisine göre önemli değişiklikler içermiştii. İlk ve önemli bir değişiklik, her iki kanunun isimlerinden görülebilmektedir. 1908 yılında hükümet işçi eylemlerinden sadece işçi tarafı ve grev yapan, grevi teşvik eden örgütleri sorumlu tutmuş, yapılan yasal düzenlemenin ismini de buna göre belirlemişti. Ancak 1909 yılındaki asıl kanunda ise, işverenlerin kuracakları sendikalar ve işverenlerin iş uyuşmazlıklarına yönelik yetki ve sorumlulukları da

---

[111] Kanundaki maddelere geçmeden öne önemli bir noktayı belirtmemiz gerekir. Ta'til-i Eşgal Kanunun'da bizim işçi veya çalışanlar şeklinde nitelendireceğimiz ücretli veya maaşlı kişiler için *müstahdemin ve amele* terimleri kullanılmaktaydı. Müstahdemin kavramı, katipler ve memurlar gibi bir işletmedeki beyaz yakalı, yani daha nitelikli ve maaş karşılığı çalışan işçileri tanımlamak için kullanılırken, amele kavramı ise, daha düşük nitelikte olan ve genellikle günlük ücret yani yevmiye karşılığı çalışanlar için kullanılmaktaydı. ("Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi Hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", **a.g.e.**). Biz çalışmada, gerek hukukî düzenlemelerde, gerekse işçi hareketleri ve örgütlenmesinde hem müstahdemler, hem de amele için genel bir kavram olarak işçi ya da çalışan kavramlarını kullandık. Dolayısıyla çalışmada bu terimlerin her iki çalışan grubunu da kapsayacak şekilde ele alındığına dikkat edilmelidir.
Aynı şekilde bir diğer önemli nokta çalışanların emeğini sarfetmesi karşılığı olarak işverenlerden aldıkları gelirin nitelendirilmesinde de yaşanmaktadır. Günümüzde olduğu gibi, Osmanlı'da da ücret ve maaş kavramlarının her ikisi de kullanılmaktaydı. Ücret genellikle amele olarak tabir edilen çalışanların, maaş ise müstahdemin olarak tabir edilen işletme memurları ile devlet memurlarının emek gelirini tanımlayan kavramlardı. Zaim'in de belirttiği gibi, maaş da aslında teorik açıdan küçük farklılıklar (ödeme zamanı, sosyal statü ifadesi vb.) dışında bir ücrettir. (Sabahaddin Zaim, **Çalışma Ekonomisi**, 10. Bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1997, s. 202.). Bu çalışmada bu görüş kabul edilerek, ücret kavramı hem işçi hem de müstahdemlerin emek gelirini nitelendirmek amacıyla kullanılmıştır.

düzenlenmişti. Böylece, 1909 yılı itibariyle Osmanlı çalışma hayatı, işçi ve işveren her iki tarafın da iş uyuşmazlıklarında izlemesi gereken prosedürün yasal altyapısının ilk kez oluşturulduğu bir yıl olarak tarihe geçmişti. 1909 yılındaki düzenleme, 1908'deki geçici düzenlemeyi de kapsadığı ve herhangi bir çıkarma olmadığı, aksine fazladan hükümler getirdiği için, geçici düzenlemenin metnine yer vermeyeceğiz. Bunun yerine 1909 kanununda geçici kanuna göre var olan farklılıkları, aşağıda italik olarak işaretleyeceğiz. 1909'da yürürlüğe giren Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun hükümleri günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiş olarak şu şekildeydi:[112]

1. Md.: Hükümetten ruhsat veya imtiyaz alarak demiryolu, tramvay, liman ve aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik bir hizmetle mükellef bulunan her türlü şirketlerle çalışanları arasında istihdam şartlarına dair anlaşmazlıklar olması halinde, çalışanlar 3 vekil seçmeye mecburdur. Bu vekiller Ticaret ve Nafia Bakanlığına 2 nüsha olarak takdim edecekleri dilekçeyle söz konusu anlaşmazlığın mahiyet ve sebeplerini açıklayacaklardır.

2. Md.: Çalışanların talepleri arasında, şirketin her ne suretle olursa olsun muamelatına müdahaleye ve yönetim işleriyle nizamlarını teftişe dair hiçbir talep bulunmayacaktır. *Ancak emeklilik (tekaüd) ve yardım (iane) sandıklarına ve kendi hukuklarına yönelik durumlar istisnadır.*

3. Md.: Bakanlık dilekçenin takdim tarihinden itibaren *en fazla üç gün içinde bir nüshasını* ilgili şirkete tebliğ edecek ve *şirket yönetimi* en fazla 1 hafta içinde 3 kişi tayin ederek *isim ve hüviyetlerini bakanlığa haber verecektir*. Bu süre geçmesine rağmen *gerekli kişiler tayin edilmediği ve haber verilmediği takdirde*, çalışanların talepleri kayıtsız şartsız kabul edilmiş sayılır.

4. Md.: Bakanlık da söz konusu 1 hafta içinde aynı şekilde bir memur tayin edecek, *ilgili memur önceki madde gereğince Bakanlığa haber verilen tarihten*

---

[112] "Ta'til-i Eşgal Kanunu" 22 B 1327, 9 Ağustos 1909, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 1, ss. 433-436.; BOA, **İ. KAN.** 6/1327B-08. 22 B 1327, 9 Ağustos 1909.; "Ta'til-i Eşgal Hakkında Nizamname Suretidir", **Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi**, Dersaadet, Matbaa-i Kütübhane-i Cihan, 1327-1909. ss. 5-8.

itibaren 3 gün içinde 2 tarafın vekillerini kendi başkanlığı altında bir anlaşma (çözüm) heyeti suretinde toplantıya davet edecektir. *İki taraf vekilleri davete mazeretsiz icabet etmedikleri takdirde, vekilleri gelmeyen taraf anlaşma istememiş kabul edilecektir.*

5. Md.: *Anlaşma maddelerinin iki tarafın da katılımıyla kararlaştırılması halinde* anlaşma suretini açıklayan bir kıta zabıtname düzenlenerek *iki tarafın vekillerince imzalanacak ve alt tarafı memur tarafından onaylanacaktır.*

6. Md.: İki taraf anlaşamadıkları takdirde çalışanlar grev yapmakta serbesttir. Ancak çalışma özgürlüğüne aykırı (üretimin devamını engelleyici) her türlü davranış ve harekette bulunulması ve gösteri yapılması kesinlikle yasaktır.

7. Md.: Anlaşma (çözüm) heyetinin zabıtnamesi gerek şirket, gerekse çalışanlar için geçerli ve bağlayıcıdır. Bununla birlikte şirket *yönetimi* zabıtname hükümlerini iyi niyetle icra ve tatbikten sakındığı takdirde, Bakanlık tarafından *kendilerine bir* ihtarname çekilerek, söz konusu hükümleri uygulamaya davet edilecek ve bu ihbarnamenin tebliğinden 8 gün sonra her geçen gün için, *itibari sermayesi 50.000 liraya kadar olan şirket kendi hesabına 25, 100.000 liraya kadar olan şirket aynı şekilde kendi hesabına olarak 50, 200.000 liraya kadar olan 100, 500.000 liraya kadar olan 150, 1.000.000 liraya kadar olan 200 ve daha fazla itibari sermayesi olan işletmeler 300 Osmanlı Lirası ödemeye mecbur olacaklardır.* Bu para, *ilgili* çalışanlara ait emeklilik (tekaüd) ve yardım (iane) sandıklarına ait olacak, bu sandıklar olmadığı takdirde *çalışanlara maaş ve yevmiyeleri oranlarında dağıtılarak ödenecektir. İşletme yönetimleri bu tazminatı kendi rızalarıyla vermedikleri takdirde, hükmen tahsil olunur. İşçilerden herhangi birinin toplam tazminatı dava etmeye husumet hakkı vardır.*

8. Md.: Kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde (umuma müteallik hidemat ifa eden müessesatta) *sendika kurulması yasaktır.Bu işletmelerde sendika kuran ve diğerlerinin çalışmasını engelleyen ve tahrik ve iğfalde bulunarak ya da tehdit ederek ve zor ve şiddet kullanarak hizmetin durmasına sebebiyet veren kişilerden; sendika kuran ve diğerlerinin çalışmasını engelleyenler ve tahrik ve*

iğfalde bulunarak greve sebebiyet verenler 1 haftadan 6 aya kadar hapis veyahut kendilerinden 1 Liradan 25 Liraya kadar para cezası alınacak; tehdit ederek ve zor ve şiddet kullanarak hizmetin durmasına sebebiyet verenler de 1 aydan 1 seneye kadar hapis ve 1 Liradan 50 Liraya kadar para cezası ile cezalandırılacaktır. Bu yüzden emval ve emlake zarar verilirse, söz konusu zarar sebep olanlara tazmin ettirilecek ve bu cezalardan daha ağır cezayı gerektiren bir suç işleyenler *hakkında* ceza kanununda düzenlenmiş olan cezalarla cezalandırılacaktır.

Aralarında sendika kuran umumi işletmelerin her birinden 50 Liradan 300 Liraya kadar para cezası alınacaktır.

9. Md.: *Bu kanun dairesinde müracaat etmeden ve sonucu beklemeden veya beşinci madde gereğince bir anlaşma kararlaştırılmışken kamuya yönelik bir hizmetin durmasına iştirak edecek kişiler*, 24 saatten 1 haftaya kadar hapis ve 25 kuruştan 100 kuruşa kadar para cezası ile cezalandırılacaklardır.

10. Md.: Genel hizmetlerin (hidmet-i umumiye) *istikrarının temini* için gerektiği halde güvenlik güçleri (kuvve-i umumiye) kullanılacak, savaş veya savaş tehlikesi hallerinde hükümet çalışanların taleplerinin incelenmesini erteleme ve durdurma hakkına sahip olacaktır.

11. Md.: Kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde bu kanunun yayınlanmasından önce *gerek çalışanlar ve gerek sermayedarlar tarafından* kurulmuş olan sendikalar, bu kanunun yayınlanmasıyla birlikte fesh edilmişlerdir.

12. Md.: Vilayetlerde işleyen işletmelerle çalışanları arasındaki anlaşmazlıklar, ihtiyaç halinde ilgili bölgede, yukarıda belirtilmiş olan tarzda oluşturulacak anlaşma heyeti tarafından halledilecek ve bu doğrultuda Ticaret ve Nafia Nazırı'na ait işlemler *mahallin en büyük mülkiye memuru* tarafından yerine getirilecektir.

13. Md.: Bu kanunun uygulanmasından Dahiliye, *Adliye* ve Ticaret ve Nafia Bakanlıkları sorumludur.

4.3.3.4. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Genel Değerlendirmesi

4.3.3.4.1. Eski ve Yeni Metin Farkları

1908 yılı Ekim ayının başlarında çıkarılan geçici kanunla, 1909 Ağustos ayında çıkarılan asıl kanun arasında bir takım önemli değişiklikler vardı. Geçici kanun, her gün çok sayıda grev yapılmakta olması ve buna yönelik tepkinin de artması sonrası hızlı bir şekilde çıkarılmıştı. Yapılan çok sayıda grev, bu alanda yasal bir boşluk olduğunun fark edilmesine neden olmuş, böylece işçiler tarafından gösterilen reaksiyoner tavır, devleti bu tavrı denetim altına almak için yasa yapmak zorunda bırakmıştı. Yasa çıkarıldığı vakit seçimler yapılmamış olduğundan Ticaret ve Nafia Nezareti'nce hazırlanan bir kanun teklifi, Meclis-i Vükela kararı, Şura-yı Devletin tasdiki ve en son Padişahın onayıyla, Meclis açıldığında kanuna çevrilmesi teklif edileceği belirtilerek uygulamaya konmuştu.[113]

1909 yılında çıkarılan kanun ise, üzerinde daha fazla düşünülmüş bir yasal düzenlemeydi. Nitekim iş uyuşmazlıklarını düzenleyen bir kanun olarak Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu, sadece işçi tarafını denetim altına almayı hedefleme ve işveren sendikalarına ait hiçbir düzenlemeye yer vermeme gibi bir eksiklik taşımaktaydı. 1909 yılında yapılan kanunla bu eksiklik sınırlı da olsa kapatılmaya çalışılmıştı. Ancak her iki kanunun da asıl hedefinde işçi hareketleri ve örgütleri olduğu metinlerden açıkça anlaşılmaktadır.

İki kanun arasındaki önemli değişikliklere baktığımızda; ilk olarak işçilerin şirketlerin iç işleri ve yönetim işlemlerine müdahalesini engellemeyi hedefleyen 2. md.ye bir istisna olarak emeklilik ve yardım sandıkları kurulması eklenmiş ve bu sandıkların yönetim işlerine müdahale olmadığı teyit edilmişti. 3. md.de yapılan bir düzenlemeyle bakanlığın işçi taleplerini şirkete bildirme süresi 8 günden[114] 3 güne indirilmişti. Bu da taraflar arasındaki uyuşmazlıkların daha kısa sürede çözülmesini

---

[113] "Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", **Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Birinci Devre 1324-1325 İçtimâı**, Matbaa-i Amire, BOA, **ŞD. TNZ.** 545/13 İçinde.
[114] "Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat", **a.g.e.**, s. 89.

amaçlayan bir değişiklikti. Sürenin 8 gün gibi uzun bir süre olmasının anlaşmazlığın süresini uzatmaktan başka bir işe yaramayacağı gerekçesiyle bu kısaltma yapılmıştı.[115] 4. md. İse geçici kanunun önemli bir boşluğunu kapatmıştı. Nitekim bakanlığın tarafları uzlaşı süreci için toplantıya çağıracağı belirtilmişse de, bu toplantıya bir tarafın icabet etmemesi halinde ne gibi bir yaptırım olacağı düzenlenmemişti.[116] Toplantıya gelmeyen tarafın karşı tarafın isteklerini şartsız kabul etmiş olduğunun bildirilmesi, uzlaşı sürecinin işletilebilmesini kesinleştirmişti. Bu düzenleme, uzlaşı sürecinin mahiyetini de ortaya koymaktadır. Buna göre uzlaşı süreci, taraflarca ilk olarak yerine getirilmesi mecburi olan bir adımdı. Ancak uzlaşı sürecinin kesin olarak anlaşma ile sonuçlanmak zorunda olmayışı da diğer maddelerle düzenlenmişti. Yani taraflar uzlaşı sürecini işletmekte mecbur, ama bu süreçte uzlaşamamakta serbestti.

7. md.de yapılan değişiklikse, şirketlerin uzlaşı sürecinden çıkacak olası bir anlaşma metnini uygulamaması halinde karşılaşacakları cezai yaptırımları düzenlemekteydi. Geçici kanunda her gün 300 lira olarak düzenlenen cezai yaptırım[117], 1909 düzenlemesiyle şirket sermayelerini de hesaba alacak şekilde kademelendirilmiş ve şirketlere yönelik maddi bir kolaylık sağlanmıştı. Bu değişikliğin yapılmasının sebebi, özellikle küçük çaplı işletmelerin korunmasıydı. Ceza miktarının böyle yüksek belirlenmesi, küçük işletmelerde işçilerin sürekli anlaşmazlık çıkararak grev yapabilmesine ve elde edecekleri olası ceza paraları ile sandıkları için büyük bir gelir kalemine sahip olabilecekleri şeklinde işçi aleyhinde bir yaklaşıma dayanmıştı.[118] Yukarıda görüleceği üzere aynı maddeye yapılan bir eklemeyle, şirketlerden alınacak bu para cezasının doğrudan ya da dolaylı olarak her halükarda işçilerin eline geçmesi de temin edilmişti. Geçici kanunda bu para cezasının, varsa işçilerin emeklilik ya da yardım sandıklarına, bu sandıklar yoksa Darülacezeye, yani işçi dışı bir kuruma aktarılması öngörülmüştü.[119] 1909 düzenlemesi ise, bu sandıklar yoksa, paranın işçiler arasında maaş ve ücrete göre

[115] "Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi Hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", **a.g.e.**
[116] "Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat", **a.g.e.**, s. 89.
[117] **A.e.**
[118] "Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", **a.g.e.**
[119] "Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat", **a.g.e.**, s. 89.

dağıtımını öngörmekteydi. Ayrıca bu parayı şirket kendi rızasıyla vermemesi halinde, kanun zoruyla alınacağı belirtilerek, cezanın tahsili yasal yaptırıma bağlanmıştı.

Kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulmasını yasaklayan 8. md., geçici kanunda sadece işçi sendikaları için yasak getirmişken[120], 1909 düzenlemesiyle birlikte işveren sendikalarını da para cezalarıyla yaptırıma bağlayacak şekilde yasaklamıştı. Ayrıca sendika kuran ya da teşebbüs eden, diğer işçileri zorla ve şiddet kullanarak greve yönlendiren işçilere verilecek hapis ve para cezaları da suçun niteliğine göre farklılaştırılmıştı.[121] 11. maddede aynı şekilde geçici kanunda, bu kanunun yayınlanmasından önce kurulmuş sendikalar feshedilmiştir denirken[122], 1909'da sendikaları işçi ve işveren sendikaları şeklinde daha açık belirterek, 2 tarafın sendikaları da feshedilmiş olarak kabul edilmişti.

9. md. geçici yasada, kamuya yönelik bir hizmeti durdurmaya teşebbüs edecek kişilere direkt para ve hapis cezası öngörerek, yasanın diğer maddeleriyle çelişmekteydi. Çünkü 6. Madde işçileri uzlaşı sürecinden sonra grev yapmakta serbest bırakırken, bu madde kendi başına değerlendirildiğinde işin durdurulması halinde direkt ceza öngörmekteydi.[123] 1909'da asıl kanunda bu maddenin baş kısmı yeniden düzenlenerek, mecburi uzlaşı sürecini yürütmeden, ya da anlaşma ile biten

---

[120] **A.e.**

[121] Bu farklılaşma cezaların daha da ağırlaşması şeklindeydi. Özellikle grev esnasında şiddet hareketlerine bulaşarak suç işleyenler için cezai hükümler ağırlaştırılmıştı. Kanunda işçiler aleyhine olan bu değişiklik aslında bir nevi pazarlık sonrası yapılmıştı. Çünkü 1909 tarihli asıl kanun yapılırken, bazı taraflar 1908 geçici kanununun kapsamının dar olduğunu, sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde değil, her türlü şirket ve çalışanları kapsamasını, bunun da grevleri yasaklayacak şekilde yapılmasında ısrar etmekteydi. Bu talebi görüşmek üzere kurulan komisyon ve Şura-yı Devlet'in kararlı duruşuyla yasağın genişletilmemesi sağlanırken, cezai hükümlerinin ağırlaştırılması söz konusu olmuştu. (BOA, **ŞD. TNZ.** 1227/9. 6 CA 1327. 26 Mayıs 1909.)
Devletin kanunda grevcilerle birlikte, grev teşvikçisi ya da diğer işçilerin çalışmasını engelleyenlere özellikle cezalar belirlemesi, çalışmanın ilgili bölümünde de gördüğümüz üzere, dışarıdan teşvik veya tahrik olmasa grev yapılmayacağı, ya da daha az sayıda grev yapılacağı inancından kaynaklanmaktaydı. İşçileri greve teşvik ettiği veya çalışmalarını engellediği düşünülen kişiler, işçi sınıfının ilk oluşum döneminde Fransa için de bir tehdit unsuru olarak algılanmış ve cezai hükümlere konu olmuşlardı. Fransa'da 1791 ve 1803 yıllarında grevle ilgili cezai yaptırımlar öngören yasalar çıkarıldıktan sonra, 1810 Ceza Kanunu'yla, grev yapmak değil de, grevi teşvik etmenin bir suç olarak cezalandırılmasına yer verilmişti. (Hikmet Kıvılcımlı, **Bilimsel Sosyalizmin Doğuşu "Marks-Engels Çağı"**, İstanbul, Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1970, s. 37-38.)

[122] "Ta'til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-u Muvakkat", **a.g.e.,** s. 89.

[123] **A.e.**

bir uzlaşı sürecine rağmen yine de iş bırakılmasına kalkışanları cezalandırmayı öngörerek maddeler arası çelişmeyi de ortadan kaldırmıştı.

Her iki kanunun da ana amacı, iş uyuşmazlıklarının bir yasal denetim altına alınmasıydı. Yani işçilerin olası bir anlaşmazlık halinde hemen greve çıkabilmelerini engellemekte, ilk olarak müzakere sürecinin işletilmesini garanti altına almaktaydı. Ancak taraflar açısından değerlendirecek olursak, kamuya yönelik hizmetlerde sendika kurulmasını yasaklaması, grevleri belli bir zamana yayarak işverenlere yeni işçi istihdamı gibi tedbirler alma zamanı tanıması, belirlenen para cezalarının bir işçinin uzun yıllar çalışsa da biriktiremeyeceği kadar yüksek olması, devletin bu yasal düzenlemelerde işveren lehinde ve işçi aleyhinde tavır takındığını göstermekteydi. Şüphesiz halkın ve ekonominin geneli için, bir ülkede grev ya da sendikaları düzenleyen ve yasal altyapısını kuran bir kanunun hiç olmaması, bu tarz kısıtlayıcı bir kanunun varlığından daha kötü olacaktır. Ancak bu kanun da getirdiği yeniliklerle, 1908 grevlerinin sorumlusu olarak işçilerin görüldüğünü ve faturanın da bu kesime kesildiğini göstermekteydi.

4.3.3.4.2. Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Kapsamı

Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun kapsamıyla ilgili olarak ilk söylenmesi gereken, kanunun hem işçileri, hem de işverenleri kapsadığıdır. Dolayısıyla bu kanun sadece işçilere, işçi sendikalarına ya da grevlere yönelik olarak hazırlanmış bir yasa değildi. İşverenler ve işveren sendikaları da yasanın kapsamındaydı. Kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerdeki işçiler için olduğu kadar, işverenler de sendika şeklinde örgütlenmeleri, ya da iş uyuşmazlıklarındaki sorumluluk ve yetkileri açısından bu kanunda düzenlenen hükümlere göre hareket etmek mecburiyetindeydi.

İşçiler açısından bakıldığında Ta'til-i Eşgal Kanunu tüm bağımlı çalışanları kapsamamıştı. Yasa kapsamına "*Hükümetten ruhsat veya imtiyaz alarak demiryolu, tramvay, liman ve aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik bir hizmetle mükellef bulunan her türlü şirketlerle çalışanları…*", yani kamuya yönelik hizmet veren kuruluşlarda çalışanlar alınmıştı. Bu şirketler dışında kalan, yani hükümet ruhsatıyla ya da imtiyazla kurulmamış şirketlerde çalışan işçiler grev yapmak istediklerinde, ya

da sendika kurmak istediklerinde bu kanunla yükümlü değillerdi. İmtiyaz ya da ruhsatlı şirketlerin tümü de yasa kapsamında olmayıp, demiryolu, tramvay, limanlar ve aydınlatma işlerindeki gibi kamuya yönelik hizmet sunan şirketler kastedilmekteydi. Ancak bu yorumu kanunun kapsamı çalışanlar açısından çok sınırlıdır şeklinde de algılamamak gerekir, çünkü Osmanlı'da işçi örgütlerinin daha yoğun olduğu işletmeler kanunda belirtilen özellikle demiryolu, tramvay, limanlar ve aydınlatma olmak üzere bu 4 alandaki şirketler olup, grevler de bu şirketlerin işçilerince oldukça sık başvurulan bir silahtı. Kanunun bu kapsamı, Ekim 1908'de İttihad ve Terakki Gazetesinde şu şekilde ifade edilmişti: [124]

Ta'til-i Eşgale dair olan bu kanun layihası yalnız genel işletmeleri, yani hükümetten imtiyaz alarak kurulan şirketleri dikkate almıştır. Ne doğrudan doğruya hükümet tarafından yönetilen işletmeler, ne de özel işletmeler hakkında hiçbir hüküm ve şart içermez…

Kamu hizmeti sunan, yani genele yönelik hizmette bulunan işletmeler dışında kalan kuruluşlar kanunun kapsamında değildi, dolayısıyla buralarda grev yapmak yasaklanmamıştı. Karakışla "…*devletin mülkiyeti altında bulunan bütün işyerlerinde grevi yasakladığından…"* diyerek[125], kanunun kapsamına devlete ait üretim birimlerinin de girdiğini ileri sürmektedir. Ancak kanun, kamu hizmeti sunan işletmeler kastıyla, devletten resmî izin ya da imtiyaz almış olan demiryolu, tramvay, liman ve aydınlatma işleriyle ilgili işletmeler dışındaki işletmeleri kapsamamaktaydı. Tamamen devlete ait bir üretim birimi olarak Tersane-i Amire'de işçilerin kanunun ilanından sonra 1909 yılında[126] ve 1913 yılında[127] grev yapmalarına rağmen

---

[124] "İttihad ve Terakki", **İttihad ve Terakki**, No: 33, 7 TE 1324, 20 Ekim 1908.
[125] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998, s. 202.; Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, s. 48-49.
[126] BOA, **DH. EO.** 547/113. 27 RA 1327. 18 Nisan 1909. DH. EO. Dosya No: 547.
[127] "Tersanede Grev", **Tanin**, No: 1716, 28 Ağustos 1329, 10 Eylül 1913, s. 3.
Kanunun neyi kapsadığından ziyade, neyi kapsamadığı da 1910'larda tartışma konusu olabilmişti. Nitekim kanunla ilgili en ilginç yorumlardan birini, 1909 yılında Trabzonlu işçilerin bir sorusu üzerine görmekteyiz. Tütün işçiliğiyle geçimini sağlayan Trabzonlu işçiler, bölgenin önemli tüccarlarından Nemlizadeler'in o yıl tütün işleri için vilayet dışından işçi getireceğini öğrenince durumu Valiliğe şikâyet etmişlerdi. Dışarıdan işçi gelmesi halinde kendilerinin son derece zor

haklarında bu kanunun uygulanmaması da, kanunun kapsamında mülkiyeti devlete ait olan işletmelerin yer almadığını göstermektedir.

Yasanın birinci maddesinde de belirtilen hidemat-ı umumiye, yani kamuya veya genele yönelik hizmetler olarak ifade edilebilecek ibare, sonraki yıllarda da tartışma konusu olmuştu.128 1912 yılında İstanbul'da binek ve yük arabacıları ile araba tamir ve üretim işlerinde çalışan işçiler tarafından grev ilan edilmişti. Grevciler, kayıkçılar ve mavnacıları da eylemlerine katılmaya davet ederek grevin kapsamını genişletmeye teşebbüs etmişti. İstanbul Belediyesi ve Sadrazam, bu faaliyetler nedeniyle bölgede tüm ticarî işleyişin durduğunu ve bu nedenle genele yönelik bir zararın söz konusu olduğunu belirterek grevcilere karşı Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen ceza hükümlerinin (para ve hapis cezası) uygulanması talebinde bulunmuştu.129 Özellikle Sadrazam tarafından yapılan yorum incelendiğinde "kamuya yönelik hizmet", yani o dönemki ifadesiyle umuma müteallik hidemat ibaresine, olayın sonucu üzerinden bakıldığını, yorumun da bu sonuç üzerinden yapıldığını görmekteyiz. Buna göre, bir grev yapıldığında grevi yapanın kim olduğuna değil de, grevin etki derecesine bakılmaktaydı. Örneğin binek arabacılarının yaptığı bu grev Ta'til-i Eşgal Kanunu açısından incelenecek olursa; binek arabacıları, kayıkçılar, mavnacılar vb. diğer yük taşıyanlar devletten imtiyaz ya

---

durumda kalacağını belirten işçiler, mahalli yönetimin bu duruma engel olmasını istemişti. Konuyla ilgili Dahiliye Nezaretiyle yazışan Trabzon Vilayeti tarafından işçilere olumsuz cevap verilmesi kararlaştırılmıştı. Buna gerekçe olarak ise, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda tramvay, demiryolu, liman gibi kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerin konu edildiği, bunlar dışındaki şirket ve tüccarların istihdam edecekleri işçiler hakkında herhangi bir hüküm olmaması gösterilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2898/14. 25 B 1327. 12 Ağustos 1909.). Halbuki Ta'til-i Eşgal Kanunu demiryolları, tramvay veya diğer umuma yönelik hiçbir şirket için de istihdam edilecek işçilerin niteliği, yerli veya yabancı işçi getirilmesi hakkında bir hüküm belirtmiyordu. Bu kanun tamamen iş uyuşmazlıklarına yönelik bir kanun olup, işçi ve işveren arasında yaşanan anlaşmazlıkların çözümü ya da çözümsüzlüğü halinde izlenecek süreci belirlemekteydi. Sonuç olarak Trabzon işçileriyle ilgili bu örnekten 3 yorum çıkarabiliriz: Dönem itibariyle Osmanlı'da ülke geneline yönelik bir iş kanunu olmadığı için, işçi odaklı her problemde bu kanuna bakılmaktaydı. Ancak kanunda olanlar kadar, bu örnekte olduğu gibi olmayan hükümler de belirleyici olabilmekteydi. İkinci bir ihtimal ise, işçilere verilecek cevabın devlet görevlileri tarafından bu şekilde geçiştirilmesiydi. 3. ve son bir ihtimal ise, Vilayet ya da Nezarette bu başvuruyla ilgilenen devlet memurlarının kanun hakkında bilgi sahibi olmadığı ve kanunu yanlış yorumlamakta olduklarıydı.

[128] 10 Şubat 1910 tarihli İşçiler Gazetesi'nde de, hidemât-ı umumiye ve grev kavramlarının ne olduğunun kanunda tarif edilmemesi eleştirilmişti. (Ökçün, **a.g.e.**, s. 153.)

[129] BOA, **BEO.** 4090/306724. 19 L 1330. 1 Ekim 1912.; BOA, **BEO.** 4091/306772. Lef. 2. 19 L 1330. 1 Ekim 1912.

da resmî izin alarak kurulmuş demiryolu, liman, aydınlatma gibi alanlarda kamuya yönelik faaliyet sunan işletmelerden birinde çalışan işçiler değildi. Ancak bu işçilerin yaptığı grevin etki alanının büyümesiyle, ortaya çıkan zararın halkın genelini etkilemesi, İstanbul gibi bir bölgede ticarî ve ekonomik işleyişi sekteye uğratacak hale gelmesi, Sadrazam ve İstanbul Belediyesi gibi kesimlerin genele-kamuya yönelik yorumu yapmalarına neden olmuştu. Sadrazam binek ve yük arabacılarıyla ilgili, bunlar hususen zaruri ve genel ihtiyaçlarda kullanılan nakliye araçlarıyla işledikleri için, *yaptıkları işler de genele-kamuya yönelik işler içine girer…* yorumunda bulunmuştu.[130] Bu yorum da beraberinde eylemi Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamına sokmakta, dolayısıyla da işçiler için yasal sürece uyulmadan yapılan bir grev nedeniyle para ve hapis cezaları istenebilmekteydi.

Bu iddiayı savunanlar karşısında Şura-yı Devlet gibi hukuk daireleri ise, yorumu direkt kanun metni üzerinden yaparak kanımızca daha doğru kararlar vermişti. Binek arabacıları için de yukarıdaki özgürlükçü yorumu kabul eden Şura-yı Devlet, imtiyazlı bir şirketin işçileri olmadıkları için, Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerince grevcilere ceza verilemeyeceğini belirtmiş ve kanunun kapsamını net olarak belirtirken genişletilmesine de karşı çıkmıştı.[131] Nitekim aşağıda sendika veya grev serbestliğiyle ilgili bölümlerde göreceğimiz üzere, Şura-yı Devlet, sonraki yıllarda gelen itirazları da kanun metni üzerinden yaptığı yorumlarla olumsuz karşılamış ve daha özgürlükçü, işçi yanlısı kararlar vermişti. Bu da Ticaret ve Nafia Nezareti, Sadaret ve çeşitli yerel yönetimler gibi devlet makamlarının işçi teşkilatlanması ve işçi hareketlerine yönelik var olan yasal düzenlemeleri yetersiz gördüğünü, daha sert düzenlemeler yanlısı olduklarını da göstermekteydi.

Kanunun kapsamına yönelik bu tartışmalar sadece kanunun ilk çıktığı dönemler ve hemen sonrasına mahsus olmamıştı. 1921 yılının Aralık ayı gibi geç bir dönemde, 1912'de binek arabacıları ve tamir işçilerinin yaşadığının bir benzeri İstanbul yazmacı işçilerinin grevinde de yaşanmıştı. İstanbul'da sayıları 3.000'e varan ve maddi şartlarının düzeltilmesi için grev başlatan işçilere Ta'til-i Eşgal

[130] BOA, **ŞD. HU.** 2817/15. 19 L 1330. 1 Ekim 1912.
[131] BOA, **ŞD. TNZ.** 2817/12. 18 L 1330. 30 Eylül 1912.

Kanunu hükümlerini sebep gösteren polis müdahale etmiş ve grevcileri dağıtmıştı. İşçilerin şikâyeti üzerine Ticaret ve Ziraat Nezaretince hazırlanan raporda, 1912'de olduğu gibi 1921'de de Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun sadece hükümetten resmî izin veya imtiyaz almış kamuya yönelik faaliyette bulunan işletmelerin işçilerinin yapacağı grevleri kapsadığı vurgulanmış ve polis müdahalesinin yanlış olduğu belirtilmişti.[132]

Sonuç olarak bu kanunun Osmanlı işçi veya çalışanlarının tamamını, ya da grev vb. tüm işçi hareketlerini kapsadığını, yani yasaklama yönünde ilgilendirdiğini ileri sürmek yanlış olacaktır. Nitekim binek arabacıları, hamallar, kayıkçılar, tütün işçileri veya her türlü özel sektör şirketinde çalışanlar için olduğu gibi, işçiler grev yapmakta serbestti. Bu serbestlikleri de bizzat Ta'til-i Eşgal Kanunu'nca korunmaktaydı. Çünkü diğer alanlarda grevleri hukuksal denetime alan kanun, kapsamına almadığı bu çalışanlar için grevleri de serbest bırakmıştı.

4.3.3.4.3. Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki Eksiklik-Boşluklar ve Eleştiriler

Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun sendikaları yasaklamadığını somut örneklerle ortaya koymadan önce kanunla ilgili eksiklikler ve çeşitli boşluklara değinmek gerekir. Nitekim bu eksiklikler, aşağıda da görüleceği üzere, kamuya yönelik bir alanda faaliyet gösteren işletmelerde kurulmuş bir cemiyetin sendika olup olmadığı, dolayısıyla kapatılıp kapatılmaması gerektiği konusundaki tartışmalarla da birebir ilgilidir. Osmanlı'da diğer kanunlarda olduğu gibi (Cemiyetler Kanunu, İçtimâat Kanunu vb.), Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda da sendikaya yönelik bir tanım yapılmamıştı. Babanzade İsmail Hakkı bununla ilgili, *…İşte kanunda önemli, fahiş bir eksiklik! Şimdiye kadar ülkemizde bilinmeyen, Avrupa usulü bir suçtan* (sendika kurmak) *bahsediliyor. Fakat bu suçun mahiyeti izah edilmiyor. Farzedin ki yasak bir fiili cezalandırmak için mahkemece takibat ve yargılama yapılsın. Mahkeme sendika lafzını kıyas ile tefsir ve medlulune* (anlaşılana-anladığına) *göre ceza tayin edemeyeceğinden bir sendikacının beraatına hüküm vermeye mecburdur. Mahkemelerimiz,"Diğer ülkelerin kanunlarından sendikanın mahiyeti şu şekilde*

[132] BOA, **DH. İ. UM.** 19-19/1-29. Lef. 2. 12 KS 1338. 12 Ocak 1922.

anlaşılıyor!", "Fransa kanunları bunun için şu açıklamayı yapmaktadır" diye bir fikir muhakemesi üzerine ceza tayin edemez…[133] *Bazıları sendika kelimesinin kanunda tanımlanmamasını, Fransızca olan kelimenin tarifinin gereksiz olduğu ve zaten anlamının açık olduğu şeklinde belirtiyor. Özellikle bizim ülkemizde sendika kelimesinin manasını ve bilhassa hukukî manasını acaba idrak eden ve anlayan kaç kişi vardır?*[134]

Hakkı Bey'in bahsettiği bu boşluk kanun ve Osmanlı'da işçi örgütlenmelerinin hukukî durumu açısından gerçekten de önemli bir eksiklikti. Kanunun 8. maddesi *kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulması yasaktır, önceden kurulmuş sendikalar fesh edilmiştir* hükmünü getirse de, sendika tanımını veya hangi cemiyetlerin, örgütlerin ne gibi koşullarda sendika olarak kabul edileceğini belirtmediği için, cemiyetlerle ilgili şirketler, yerel yönetim, çeşitli bakanlıklar ve devletin hukuk birimleri arasında dönem dönem tartışmalar yaşanmıştı. Sendika tanımının yapılmamış olması, isminde sendika ibaresi geçmeyen, ancak bir sendikanın yapacağı tüm faaliyetleri yerine getiren işçi cemiyetlerinin dahi kurulması ve faaliyette bulunmasını, bu faaliyetleri nedeniyle de şirketler tarafından şikâyet edilmesini beraberinde getirmişti.

Babanzade İsmail Hakkı Bey kanunla ilgili eksiklikleri saymaya devam etmekteydi. " *Ta'til-i Eşgal Kanunu işçilerin grev yapmadan önce 3 vekil tayin edebileceklerini söylüyor. Düşünülebilir mi ki, işçiler bir cemiyete sahip olmadan vekil seçmeye muktedir olsunlar?* "*... yine kanunumuz vekiller aracılığıyla anlaşma-çözüm yoluna başvurulduktan sonra anlaşmazlık devam ederse grev yapılabileceğini*

---

[133] İsmail Hakkı Bey'in Fransız kanunlarına atıf yapması sadece bir ülke örneği vermek için değildi. Anadolu Demiryolları Şirketi'nin aynı dönemdeki bir uygulamasından kaynaklanmaktaydı. Demiryolu işçileri tarafından kurulan kardeşlik cemiyeti adlı örgütün ısrarla bir sendika olduğu ve kapatılması gerektiğini belirten şirket yönetimi, devlete yazdığı ayrıntılı raporda sendika tanımını da Fransız kaynaklar üzerinden yapmaktaydı. Şirketin Nafia Nezaretine yazdığı dilekçesinde sendika şu şekilde tanımlanmaktaydı: *Sendika, aynı veya müşterek veya diğeri ile aynı seviyede olan sanayi erbabının meslekleriyle ilgili hak ve çıkarlarını korumak için faaliyet ve mesailerini birleştirmekten ibarettir.* (BOA, **ŞD. MLK.** 1230/20. Lef. 5/2. 27 Mart 1326. 9 Nisan 1910.) İsmail Hakkı Bey de bu yazısını, Anadolu Demiryolları işçilerinin kurduğu cemiyetle ilgili tartışmaların revaçta olduğu bir dönemde yazdığı için Fransa örneğini kullanmıştı.

[134] Babanzade İsmail Hakkı, "Sermaye ile Sa'y ve Amel", **Tanin**, No: 658, 18 Haziran 1326, 1 Temmuz 1910, s. 1.

açıkça gösteriyor. İşçilerin grev yapmasına izin veren bir kanun düşünülebilir mi ki, o işçilerin cemiyet kurabilmelerini engellesin? Cemiyet kurmadan, toplanılmadan, müzakere edilmeden, hatta mevcut bir teşkilat olmadan grev yapılabilir mi? Yoksa kanun burada da mı ne demek istediğini bilmiyor?[135] Hakkı, cemiyeti, yani bir örgütleri olmayan işçilerin vekil seçecek şekilde nasıl organize olabileceklerini sorgulamaktaydı. Hakikaten de grev unsuru, ilan edilmesinden hazırlıklarına, yürütülmesinden sonlandırılmasına kadar oldukça karmaşık ve sıkıntılı bir süreçtir. Örneğin 1.000 gibi yüksek sayıda işçisi olan bir şirkette işçilerin çalışma şartlarından rahatsız olduğu ve Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki prosedürleri izlediklerini düşünelim. 1.000 işçi ilk olarak bir araya gelerek işverene karşı rahatsızlıkları üzerinde ittifak edecek, daha sonra bu rahatsızlıklarını ortak taleplere dökerek bir liste hazırlayacak, daha sonra bu listeyi sunması ve kendileri adına müzakere sürecini yürütmesi için aralarından 3 kişiyi seçecek ve her bir işçi ayrı ayrı alınan kararlara katılma ya da katılmama yönünde karar hakkına sahip olacak! Tüm bu süreçlerin işçiler arasında sorunsuz halledildiğini düşünsek bile, bir grev başladığında bu greve tüm işçilerin katılıp katılmayacağı bir muammadır. Başlansa bile bazı işçiler çalışmadıkları için gelir kaybına daha fazla dayanamayıp da grevi sonlandırmak, diğerleri ise devam etmek istediğinde, çok sayıda karar alıcıdan kaynaklanan önemli bir sorun yaşanacaktır. Nitekim greve devam edilip edilmeyeceğine, sonlandırılıp sonlandırılmayacağına örgütsüz hareket eden çok sayıda işçinin nasıl karar verebileceği oldukça tartışmalıdır. Tüm bu cevapsız sorular, çok sayıda işçi çalıştıran bir işletmede, yani kanunda belirtilen kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde grev hareketlerini daha başlamadan öldürmek anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla Hakkı bey, bu tespitinde son derece haklıdır. (Sendikaların yasaklanmasına rağmen 1908 ve 1909 sonrasında işçilerin grevlerini yürüten cemiyetlerin var olduğunu da belirtelim. Çalışmanın işçi örgütlenmesi ve hareketleri kısımlarında somut örneklerle gördüğümüz bu konuyu aşağıda hukukî tartışmalarla da ele alacağız.)

Hakkı Bey son olarak kanunun cezalar kısmından hareketle bir eleştiride daha bulunmaktaydı. Kanun, eğer anlaşma-çözüm heyeti tarafından verilecek kararı

---

[135] **A.e.**

uygulamazsa para cezası verecek, bu para da işçilerin İane Sandığı'na teslim edilecektir diyor. İane sandığına sahip olacak derecede teşkilatlı bir heyet (işçi topluluğu), cemiyet halinde örgütlenmez de ne olur?[136]

Fransa'da ki benzerinden yapılan bir çeviri ile oluşturulan Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki bu çelişkiler, yasal açıdan bir eksiklik olarak değerlendirilebileceği gibi, Osmanlı işçi sınıfı açısındansa bazı olumlu sonuçlar doğurmuştu. Nitekim sendika kuramasalar da, işçiler yasal boşluklardan yararlanıp çeşitli isimlerle cemiyetler kurmuş ve toplu şekilde haklarını arayabilmişti. İane, teavün, kardeşlik cemiyetleri gibi isimlerle kurulan örgütler, kanundaki boşluklardan yararlanan işçilerin örgütlenmesini sürdürmesine imkan tanımıştı.

Yasada var olan bir diğer boşluk ise oldukça uzun bir süre sonra, 1921 yılında tramvay işçilerinin şirketleriyle yaşadığı anlaşmazlık sonrası ortaya çıkmıştı. Bu boşluk da, işçi ve işveren temsilcilerinin müzakerelerinin anlaşmazlıkla sonuçlanması halinde işçilerin ne kadar sürede grev başlatacaklarıyla ilgiliydi. Çünkü kanunda uzlaşma sürecinin olumsuz bitmesi ve işçilerin grev yapma hakkını elde etmesi sonrası, bu hakkın ne kadar sürede kullanılacağına yönelik bir hükme yer verilmemişti. Kanunun 6. maddesinde iki taraf anlaşamadıkları takdirde müstahdemler ve amele terk-i hizmette (grevde) muhtar olup… yazmaktaydı, ancak ne kadar sürede grev yapabileceklerinin belli olmaması, işletmeleri olası bir anlaşmazlıkla sonuçlanan müzakere süreci sonrası uzun yıllar işçilerin grev yapabileceği şeklinde bir tehditle de karşı karşıya bırakabilecekti.[137]

Konuyla ilgili Emniyet Müdürlüğü'nün tereddüdü sonrası, hukukî makamlar net bir ifade sunamayarak yine yoruma başvurmuştu. Buna göre, işçilerin uzun süre grev hakkına sahip olamayacağı, bunun kendi menfaatlerine de aykırı olduğu ileri sürülmüştü. Çünkü işçiler bu hakkı hemen kullanmazsa, işletmeler greve çıkması muhtemel işçiler yerine yeni işçi istihdam edecek ve olası bir işçi grevinden de etkilenmemiş olacaktı. Dolayısıyla uzun süre beklemek ve sonra grev yapmak

---

[136] **A.e.**
[137] BOA, **DH. EUM. AYŞ.** 57/13. 21S 1340. 24 Ekim 1921.

işletmelerin değil, işçilerin aleyhine olacaktır denmişti. Kanunda bir süre tayin edilmediği için işçilerin istedikleri vakit grev yapabilecekleri anlayışının da yanlış olduğu ifade edilerek, böyle bir durum 10 sene sonra dahi grev yapılabilir anlamına gelmekte olup, bu da şirketlerin daima grev tehdidiyle karşı karşıya kalması demek olacağından kabul edilemez şeklinde nitelendirilmişti. Bunun için de, hukukî makamlar, müzakerelerin kesilmesinden itibaren grev hakkının 1-2 gün zarfında kullanılması gerektiği şeklinde cevap vermişti.[138]

Bu konuyla ilgili benzer bir şikâyet 1908 yılı sonunda Zabtiye Nezareti'nden gelmişti. Nezaret, yeterli güvenlik önlemleri alınmasında sıkıntı ve zorluklar yaşandığını belirterek grev yapacak işçilerin 2-3 gün önceden Nezarete yer ve zaman açısından haber vermelerinin kanunda yer almadığını belirterek şikâyet etmişti. Kanuna böyle bir düzenlemenin ek olarak konmasını da talep etmişti.[139]

Yasanın 8. maddesinde işverenlerin de sendika kurması yasaklanmış, 11. maddesinde ise işverenler tarafından belirtilmiş alanlarda daha önce kurulan sendikalar feshedilmişti. Dolayısıyla bu yasa işverenleri de ilgilendirmekteydi. Bilindiği gibi işverenlerin, işçilerine ve işçilerin yapacakları bir greve karşı en önemli silahı lokavttır. Ancak yasada, lokavtla ilgili herhangi bir hükme yer verilmemekte, işlerin ya da üretimin durmasının her halükarda işçilerden, yani grev hareketlerinden kaynaklanacağı peşinen kabul edilmiş olmaktadır. Ancak kanaatimizce işveren sendikalarına değinen, işverene çeşitli parasal sorumluluklar yükleyen bu kanunda, lokavtla ilgili hangi şartlarda ilan edilebileceğinden sürelerine ve nasıl yürütüleceğine dair hiçbir hükme yer verilmemiş olması, toplu iş uyuşmazlıklarını düzenleyen bir yasa için önemli bir eksikliktir. Bu hükümlere yer verilmemesinde, o dönemde iş uyuşmazlıklarının neredeyse tamamına yakınının işçiler ve işçi grevleri kaynaklı olması, ya da işçilere karşı işverenler tarafından lokavt ilan edilmesine yönelik örneklerin Osmanlı tarihinde sayıca bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az olmasının önemli bir etkisi olabilir. Ancak söz

---

[138] **A.e.**

[139] BOA, **ZB.** 329/66. 5 Z 1326. 29 Aralık 1908.; BOA, **DH. MKT.** 2737/79. 5 Z 1326. 29 Aralık 1908.; BOA, **DH. MKT.** 2703/122. 18 Z 1326. 11 Ocak 1909.; BOA, **T. TNF. MKT.** 146/5. 20 M 1327. 11 Şubat 1909. T Dosya No: 146.

konusu yasa iş uyuşmazlıklarının çözümlenmesini, işçi grevlerini, işçi ve işveren taraflarının örgütlenmelerini yasal bir prosedüre bağlayan bir düzenleme olduğu için, lokavtlara yer verilmemesi yasayı sadece işçiyi hedef alan bir yasa niteliğine büründürmekteydi.[140] Yasanın lokavt eylemlerine, yani işveren kaynaklı iş durdurulmasına yer vermemesi, örtülü amacının sadece işçi grevlerini denetlemek olduğu iddiasını anlamlı hale getirmektedir.

4.3.3.4.4. Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Sendika Yasağı

Ta'til-i Eşgal Kanunu sonrası kamuya yönelik hizmet sunan işyerlerinde çalışan işçiler tarafından kurulmuş sendikalar feshedilmiş ve yeni sendika kurulması yasaklanmıştı. Kanunda demiryolları, limanlar, tramvaylar, aydınlatma işleri gibi kamuya yönelik hizmet sunan işyerleri ve müesseselerde sendika kurulmasının yasak olduğu açıkça belirtilmişti. Şark Demiryollarında 1908 Ekim ayında işçiler grev yapmak için hazırlıklara başlayınca Dahiliye Nezareti, " kamuya yönelik hizmetlerde bulunan demiryolu gibi alanlarda sendika kurulmasının Ta'til-i Eşgal Kanunu ile yasaklanmış olduğunu" belirterek, Şark demiryollarının Edirne Vilayeti'nde kalan kısımlarındaki işçilerin kurmuş olduğu sendikanın kapatılmasını belirtmiş ve bu açık yasağa değinmişti.[141]

Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun Osmanlı'da tüm sendikaları yasakladığı ileri sürülebilmektedir.[142] Ancak kanun Osmanlı'da tüm sendikaları yasaklamamıştı.

---

[140] Kanun içerik açısından incelendiğinde elbette birçok eksik daha bulunabilir. Özellikle günümüz iş uyuşmazlıkları düzenlemeleri açısından bakılacak olursa, örneğin grev süresince işçilerin ücret alıp almayacağı, grevci işçiler yerine şirket tarafından işçi istihdam edilip edilemeyeceği, işçilerin yararlandığı emeklilik ve sağlık hizmetleri gibi masraflarının grev süresinde karşılanıp karşılanmayacağı gibi konular da kanunda yoktur. Ancak günümüz şartları üzerinden 1908 yılında çıkarılmış bir yasayı eleştirmek büyük bir yanlış olacağı için, doğal olarak bu tarz eksiklikler üzerinde durmayacağız. Buna rağmen lokavta yer verilmemesinin eleştirilmesi ise, işçi sendikaları ve grevlere yer verirken, işveren tarafı içinse sadece sendika kısmına değinmesi ve eylemlerine değinmemesi sebebiyledir.

[141] BOA, **DH. MKT.** 2630/47. 17 N 1326. 10 Ekim 1908.
Şark Demiryolları işçileri 1911 yılında örgütlenme girişimi başlattığında bölgeden *daha önce kapatılan işçi sendikasının yeniden açılmaya çalışılması* şeklinde bilgi gelmişti. (BOA, **DH. EUM. KADL.** 15/25. 25 RA 1329. 26 Mart 1911). Bu iki kayıt, demiryollarında kurulmuş bir sendikanın Ta'til-i Eşgal Kanunu sonrası kapatıldığını göstermekteydi.

[142] Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No:1, 1955, s. 16.; Şişmanov, **a.g.e.**, s. 41.; Fişek, **a.g.e.**, s. 51.

Sadece demiryolu, tramvay, limanlar, aydınlatma gibi genele yönelik hizmetler sunan, yani kamu yararına yönelik üretim yapan şirketlerde sendika kurulmasını yasaklamıştı. Ocak 1912'de Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi serbestlik yönündeki görüşünü şu şekilde belirtmişti: Binaen aleyh, bugün memnu' (yasak) olan sendikalar, Ta'til-i Eşgal Kanununun sekizinci maddesi mucebince (gereğince) teşkil eden sendikalar olup bundan maadasının (dışındakilerin)… memnu olmadığı… denilerek sendikaların tamamen yasak olmadığı teyit edilmiş ve yasaklama isteklerine geçit verilmemişti.[143] Ancak Şura-yı Devlet'in bu özgürlükçü yorumunun tüm devlet makamları tarafından paylaşılmadığını aşağıda göreceğiz.

Osmanlı'da işçi cemiyetleri arasında resmî adında, özellikle Osmanlıca adında sendika ibaresine yer veren cemiyetlere çok az rastlanmaktadır. Bunlardan biri, 1910 yılı sonunda kurulan Şemsiye İşçileri Sendikasıydı. Sosyalist işçiler tarafından kurulan sendika, İstanbul Valiliği'ne nizamnamesini sunarak ilmühaber almıştı. Ancak Beyoğlu Mutasarrıflığı, ilmühaberin kendileri tarafından verilmesi gerektiğini, Beyoğlu sınırlarında daha önce kurulmuş cemiyetlerin kendilerine başvuru yaparken İstanbul Valiliği'nin bu başvuruyu kabul etmesinin yanlış olduğunu iddia etmiş ve ilmühaberi geri almıştı. Sosyalist gazetelerin bu durumu haber yapması ve mutasarrıfı eleştirmeleri, mecliste de sosyalist vekiller aracılığıyla konunun gündeme taşınması sonrası, konu Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği'nde görüşülmüştü. Hukuk Müşavirliği, şemsiye işçileri sendikasının kurulup kurulmaması için inceleme yaptıktan sonra, Ta'til-i Eşgal Kanununun 8. maddesinde kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulması yasak olduğu yazılı olup, şemsiye işçiliği kamuya yönelik bir hizmet olmadığı için, işçilerin sendika kurmak için ilmühaber almalarına lüzum görünmediğinden, ilgililerin bu yönde işlemde bulunması… diyerek, açık şekilde kanunun sendikaları tamamen yasaklamadığını ilan etmişti.[144]

Beyoğlu Mutasarrıflığı da şemsiye işçileri sendikasının kurulmasına karşı çıkarken, bundan önce başvuruda bulunan hiçbir sendikaya kuruluş izni

[143] BOA, **BEO.** 4056/304145. Lef. 2. 11 Haziran 1328. 24 Ocak 1912.
[144] BOA, **DH. İD.** 107/13. 25 TS 1326. 8 Aralık 1910.

vermediklerini belirtmişti. Bu da, kanunda olmamasına rağmen, kamuya yönelik hizmete girmeyen alanlarda da sendika kurulmasına izin verilmediğini göstermekteydi. Şemsiye işçilerinin bu sendikasına kuruluş izni verilmesiyse, sosyalistlerin büyük baskısı sonrası mümkün olmuştu. Mutasarrıf da, bir sendika ibaresinin, gazetelerde yayınlar yapılacak, ülkede o kadar önemli mesele varken mecliste konuşulacak kadar büyütülmesine tepki gösterirken, ülkede sosyalistlerin her istediklerini yapabileceklerini sandıklarını ifade ederek tepki göstermişti.[145]

Aslında Beyoğlu Mutasarrıflığı, sendikaya kuruluş izni vermemekte kendi gerekçesiyle haklıydı. Bu ret kararının gerekçesini açıklarken, Ta'til-i Eşgal ve Cemiyetler Kanunu üzerinden Osmanlı hukuk mevzuatında sendika kurulması açısından önemli bir boşluğu da ortaya koymuştu. Nitekim kanunda kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulamayacağı açıkça belirtilmişti. Şemsiye sendikasını kurmak isteyen işçilerin iddiası, bu yasağın, aynı zamanda kamuya yönelik olmayan hizmet sunan işletmelerde sendika kurulmasına gizli bir izin verildiği anlamına geldiğiydi. Ancak Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun böyle bir izin vermesi söz konusu olamazdı. Çünkü kanun, sendika kurulmasını düzenleyen bir kanun değildi. İş uyuşmazlıklarını düzenleyen bu kanun sendikaları yasaklarken, sendikanın tanımına dahi yer vermemişti. Dolayısıyla buradaki durum, kanunun işçilere gizli bir izin vermesi değil, sadece kapsamadığı alanlarda sendika kurulmasını yasaklamamasıydı. İşçiler de Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun kendileri için sendika kurmalarını yasaklamaması nedeniyle bir sendika kurup, ilmühaber almak için başvuruda bulunmuşlardı. Ancak bu başvuru, sendika kurulmasıyla ilgili herhangi bir prosedür içermeyen Ta'til-i Eşgal Kanunu'na göre yapılamazdı. Zaten işçiler de bunun bilincinde olarak, kurdukları sendika için ilmühaber almak üzere Cemiyetler Kanunu çerçevesinde başvurularını yapmıştı. Osmanlı hukukî düzenlemelerinde sendika kurulmasıyla ilgili boşluk da tam bu noktada ortaya çıkmaktaydı. Çünkü mutasarrıflığın iddiasına göre, Cemiyetler Kanunu, cemiyet unvanı ile kurulacak örgütlere yönelik bir kanundu. Ancak şemsiye işçilerinin örgütü bir sendikaydı. Bu nedenle sendika ibaresini cemiyet olarak değiştirmeleri gerektiği

[145] **A.e.**

için Mutasarrıflık, kuruluş ilmühaberi vermeye yanaşmıyordu.[146] Oldukça karışık bir süreç halini alan bu durumun ayrıntıları, 1908 sonrası sendika kurulup kurulamayacağı ile ilgili durumu da net olarak yansıtmaktadır. Bu olay üzerinden 1909 döneminde sendika kurulup kurulamamasındaki ayrıntılar şöyle sıralanabilir:

- Ta'til-i Eşgal Kanunu kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde sendika kurulmasını *yasaklayan*, kamuya yönelik olmayan alanlarda faaliyette bulunan işletmelerde ise sendika kurulmasını *yasaklamayan* bir kanundur. (Yasaklamayan kavramını özellikle kullanıyoruz. Bu kavramdan, yasaklamadığı için izin vermiştir, ya da serbestlik tanımıştır şeklinde bir anlam da çıkarılmamalıdır. Aksi takdirde örgütlenmek isteyen işçilerin, *sendika kurmamızı yasaklamayan ve bizimle ilgili herhangi bir hüküm içermeyen Ta'til-i Eşgal Kanunu'na dayanarak sendika kurma talebinde bulunuyoruz!* şeklinde bir istekte bulunmaları da meşrudur anlamı çıkacaktır.)

- Osmanlı hukukî mevzuatında kamuya yönelik olmayan bir alanda hizmet sunan işletmelerde çalışan işçiler için sendika kurulmasını yasaklayan herhangi bir hüküm yoktur. Bununla birlikte, sendika tanımı yapan herhangi bir yasa olmadığı gibi, sendika kuruluşuna izin veren, ya da sendika kuruluşunun prosedürünü düzenleyen herhangi bir yasa da yoktur.

- Osmanlı'da bireylerin örgütlenmesinin yasal çerçevesi Cemiyetler Kanunu hükümlerine uygun olarak yapılmaktaydı. (Bu kanunun hükümlerine ileride değineceğiz.). İşçiler de haklı olarak sendika şeklinde örgütlenmeleri için devletten ilmühaber alacakları zaman, sendikalara yönelik bir kanun olmadığı için, sendika da ortak noktaları işçilik olan bireylerin bir araya gelerek örgütlendikleri bir unsur olduğu için, bu kanuna dayanarak başvuruda bulunmaktaydı. Ancak işçilerin sendika kurma hakları olduğu gibi, yine yürürlükteki mevzuata uygun olarak hareket eden yetkili devlet makamları, kanunlarda tanımlanmamış bir örgüt olan sendikayı, Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak değerlendirmek istememiş ve kuruluş için gerekli ilmühaberi vermekte tereddüt etmişler, hatta reddetmişlerdi. Şunu da

[146] **A.e.**

belirtmek gerekir ki, yerel makamlar her ne kadar tanımı yapılmamış olsa da, sendikaların birer cemiyet olduğunun farkında olarak arzu etmeleri halinde hiçbir sorun çıkarmadan ilmühaber verebilirdi. Ancak 1908 grevleri karşısında oldukça zor durumda kalan yerel yönetimler, işçi örgütleri ve sendikalarına karşı çok da sıcak yaklaşmamaktaydı. Onlar da, takip edebilecekleri bir mevzuat olmaması ve kanunda tanımı yapılmamış bir örgütü cemiyet olarak kabul edip Cemiyetler Kanunu'na uygun hareket etmelerinin yasal olmayacağı gerekçesiyle, sendika kurulmasına geçit vermeyebilmişti. Şemsiye işçilerinin sendikasına kuruluş izni verilmesi ise bir istisna olmuştu. Bu istisna da, sosyalist basın yayın organlarının ve meclisteki sosyalist vekillerin yoğun baskısı sonucu gerçekleşmişti.

Sendikaların en azından 1913 yılına kadar kamuya yönelik hizmet sunan alanlar dışında kalan birimlerde yasaklanmadığını net olarak söyleyebiliriz. Ancak buna yönelik olarak, şirketlerden ve bazı kesimlerden sürekli tepki ve baskı gelmekteydi. Meclis-i Vükela fonu 1913 tarihli bir kayıtta, *Ta'til-i Eşgal Kanunu'na eklenen bir maddeyle sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde kurulan sendikalar değil, bilumum sendikalar yasaktır* denmekteydi.[147] Özellikle Selanik'te sosyalist faaliyetlerden duyulan rahatsızlık sonrası yaşanan süreç ve uzun sürecek bir tartışma sonrası böyle bir düzenleme yapılmıştı.[148] Bu kayıt nedeniyle bazı kaynaklar 1913 sonrası sendikaların tamamen yasaklandığını belirtmektedir.[149] Sendikaları tamamen yasaklayan yeni düzenlemeyle ilgili, hükümet tarafından yazılan bir yazı bu yasağı açıkça göstermekteydi. Düzenlemeyle ilgili Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı birebir şu şekildeydi:[150]

---

[147] BOA, **MV.** 174/124. 25 RA 1331. 4 Mart 1913.
[148] BOA, **DH. İD.** 112-1/13. 27 RA 1331. 6 Mart 1913.
[149] Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD, Isparta, 2004, s. 232.
[150] BOA, **DH. İD.** 112-1/13. 27 RA 1331. 6 Mart 1913.; BOA, **BEO.** 4151/311255. Lef. 1. 26 RA 1331. 5 Mart 1913.
Bu karar, sendika yasağının sadece kamuya yönelik alanlarda değil de, tüm sektör ve işletmelerde yasaklanması anlamına gelmekteydi. Aşağıda, sendikal nitelikteki işçi cemiyetleri ile ilgili yine 1913 yılında alınan bir karara değineceğiz. Ancak 2 kararın birbirine karıştırılmaması gerekir. Bu karar Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yeni bir madde eklenmesiydi. Aşağıda bahsedeceğimiz kamuya yönelik hizmet sunan alanlarda sendika mahiyetindeki işçi cemiyetlerini yasaklamaya yönelik karar ise, yeni bir kanunî düzenleme yapılması değil de, uygulamada yorum değişikliğine gidilmesinden ibaretti.

Amele beyninde sendika teşkili hakkında Makam-ı Valaları ve Ticaret ve Ziraat Nezareti ile cereyan eden muhaberat ve bubabda Şura-yı Devlet Maliye Dairesinden i'ta kılınan mazbata üzerine bilhavale Şura-yı mezkure Heyet-i Umumiyesinden kaleme alınan mazbata, Meclis-i Vükelada ledel kırae, sendikaların muzırratı devletçe tahakkuk etmesine binaen, ahiren mevkii tatbike konulan Ta'til-i Eşgal Kanununa bu misillü sendikaların men'i teşkili hakkında bir madde-i mahsusa vaz edilmiş ve hükm-ü kanunun bilumum sendikalara işmali tabi bulunmuş olduğundan, ona göre taraf-ı alileriyle nezaret-i müşarunileyhaya tebligat icrası batezkir iktizası ifa olunmakla icra-yı icabına himmet buyurulması siyakında tezkire-i senaveri takdim kılındı efendim.

Bu son düzenleme dikkate alındığında, sendikaların tüm alanlarda yasaklanmış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak düzenlemenin yürürlüğe girmesi için gerekli padişah iradesine araştırmalarımıza rağmen rastlayamamamız, hukukî düzenlemeleri içeren Düstur ve diğer eserlerde de böyle bir maddenin yürürlüğe girdiğine dair herhangi bir ibare görememiz, bu yasak hakkında kesin bir ifadede bulunmamızı engellemektedir. Bu tereddüdümüz de, sadece ilgili maddeyi ya da kanuna yönelik iradeyi tespit edememiş olmamızdan değil, 1913 sonrası yine işçi cemiyetleriyle ilgili tespit ettiğimiz bazı somut örnek ve kararlardan kaynaklanmaktadır.

9 Şubat 1919'da ilmühaber almak üzere başvuran Mesai Fırka ve Cemiyeti, yetkili makamlara başvurunca cemiyet hakkında tahkikat yapılmıştı. Tahkikat sonucunda, *erbab-ı amele ve sanatkâran arasında sendika tesisi Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesinde, umuma müteallik hidemât ifa eden müessesâtta sendika teşkilinin memnu bulunduğu…* ibaresine yer verilmiş ve sendikaların tamamen değil de sadece kamu yararına yönelik çalışma alanlarında yasaklandığı ifade edilmişti. Mesai ve Fırka Cemiyeti'ne işçiler arasında sendika kurulmasını teşvik edebileceği tereddüdüyle ilmühaber verilmesi konusunda karar verilemeyince durum Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği'ne sorulmuştu. Müşavirliğin verdiği cevapta, cemiyetin nizamnamesinde kamuya yönelik işlerde sendika kurulmasını amaç edindiği veya çabaladığı yönünde bir ibare olmadığını, gelecekte böyle bir teşebbüste bulunsa dahi

o zaman ilgili kanunlara göre ceza verilebileceğini belirterek ilmühaber verilmesi gerektiği belirtilmişti.[151] Dolayısıyla sendika kurulmasıyla ilgili 1919 yılında Hukuk Müşavirliği, kamuya yönelik işler dışında kalan alanı kapsayan bir serbestliği teyit ederken, gelecekte ortaya çıkması muhtemel veya hiç çıkmayacak bir korku ya da endişeye dayanarak sendika ya da cemiyet kurulmasının yasaklanamayacağını da açıkça ifade etmişti. Bu karar üzerinden hareket edildiğinde, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun kamuya yönelik hizmet sunmayan işletmeler için işçi örgütlenmesine serbestlik tanımasının devam ettiği görülmektedir. Aksi yorum, Hukuk Müşavirliği'nin Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yapılan 1913 tarihli ek bir düzenlemeden haberi olmadığı ya da haberi varsa da yasaya aykırı olarak böyle bir görüş belirttiği anlamına gelecektir ki, tarafımızca bu yorum çok mantıklı olmayacaktır.

Ta'til-i Eşgal Kanunu, içerdiği 13 maddeyle görüldüğü gibi tüm alanlarda sendika kurulmasını yasaklamamaktaydı. Ancak mevzuatta sendika kurulmasına yönelik bir düzenleme de yoktu. Dolayısıyla 1909'la birlikte Osmanlı işçi sınıfında yasal örgütlenme hareketleri, sendika ibaresiyle değil de, cemiyet ibaresiyle olmuştu. Çalışmanın işçi örgütlenmesi bölümünde gördüğümüz gibi Ta'til-i Eşgal Kanunu sonrasındaki dönemde Osmanlı'da işçilerin örgütlenmesi, teavün cemiyeti, uhuvvet cemiyeti, dayanışma, yardımlaşma vb. dernekleri-kulüpleri-cemiyetleri isimleri altında olacaktı. Bu da, kanunlardaki boşluklar nedeniyle işçilerin mecburi olarak seçtikleri bir yol olacaktı. Osmanlı'da devletin işçi örgütlenmesine bakışını ve 1913 sonrası işçi örgütlenmesinin durumunu ortaya koyabilmek için de, bu cemiyetlerin faaliyetleri karşısında nasıl kararlar verildiği üzerinden hareket edilmesi gerekmektedir.

4.3.3.4.4.1. Sendika Mahiyetini Haiz İşçi Cemiyetleri ve Ta'til-i Eşgal Kanunu

Ta'til-i Eşgal Kanunu kamuya yönelik hizmet sunan alanlarda sendika kurmayı yasakladığı için, demiryolu, tramvay, liman, aydınlatma vb. işlerde çalışan işçiler cemiyetler altında örgütlenmeye başlamıştı. Bu cemiyetlerle ilgili aşağıda

[151] BOA, **DH. HMŞ.** 4-1/4-017. 9 Şubat 1335. 9 Şubat 1919.

somut örnekleriyle göreceğimiz üzere, işveren, işçi ya da çeşitli devlet makamlarının tamamı, bunların aslında birer sendika oldukları noktasında ortak görüşe sahipti. İşçiler bazen bu durumu direkt cemiyetlerinin nizamnamesinde ve yaptıkları faaliyetlerle; işverenler sürekli şikâyetleriyle; çeşitli devlet makamları da kapatılması istemiyle üst makamlara başvurarak göstereceklerdi.[152] Bu şikâyet ve taleplerle ilgili cevaplar da farklı isimler altında devam eden işçi örgütlenmesine devletin bakışını yansıtacaktır. 1909 sonrası, Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamına girmeyen alanlarda çalışan işçiler tarafından kurulan örgütler de sendika değil de (şemsiye işçileri sendikası gibi bireysel istisnalar dışında), cemiyetler adı altında örgütlenmeyi tercih edecekti. Kanun kapsamına girmemesine rağmen bu işçilerin bu yolu tercih etmesi, *sendika* kavramına karşı oluşan gizli bir tepkiye takılmamak amacıyla başvurulan bir yoldu.[153]

4.3.3.4.4.1.1. Ta'til-i Eşgal Kanunu Kapsamındaki Kamuya Yönelik Hizmet Sunan İşletme İşçilerinin Cemiyetleri

Çalışmanın 1908 grevleri bölümünde demiryollarında yapılan iş bırakma eylemleri incelendiğinde, Anadolu Demiryolları Şirketi'nde işçilerin 1908 Eylül ayındaki grevinin ilan edilmesinden organize şekilde yürütülmesine, işçi talepleri için işverenle çalışanların temsilcisi olarak masaya oturulmasına kadar tüm süreçte Anadolu Osmanlı Demiryolları Memurin-i Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi'nin (AODMCU) ön planda olduğu görülmüştü. Dolayısıyla işçiler tarafından kurulmuş bu örgüt, sendika ibaresini resmî olarak isminde bulundurmamasına rağmen, bir işçi

[152] İşçi örgütlenmesi bölümünde gördüğümüz gibi, basın da bu işçi cemiyetleriyle ilgili haberlerde *işçi sendikası* kavramına çok sık yer vermekteydi.

[153] Sendika kavramıyla ilgili 1924 yılında yaşanan bir olay, sendika terimine bakışı yansıtması açısından ilginçtir (Buradaki sendika teriminin işçi sendikası değil de, karaborsa amaçlı bir araya gelinmesi olduğunu da belirtelim). 1924'te kurulmak istenen "*Sindicato Orientale di Commercio*" unvanlı bir İtalyan şirketine, adında geçen sendika ibaresinin Esnaf Cemiyetleri Nizamnamesi 16. Maddesi gereğince kurulması yasak olan sendikaları çağrıştırdığı bildirilmişti. Bu nedenle şirketin ya ismini değiştirmesi, ya da adının Türkçe karşılığı ile beraber, yani "*Şark Ticaret Şirketi- Sindicato Orientale di Commercio*" şeklinde tescil etmesi gerektiği ifade edilmişti. Şirket, *sindicato* kelimesinin İtalyancada, Osmanlı kanununda belirtilen sendika anlamına gelmediğini ifade ederek bu ismi kullanmakta diretmiş, ancak talebi kabul görmemişti. Hatta İstanbul'daki binasına gelen polisler, şirketin çalışmasına engel olmak istemiş, yapılan görüşmeler sonucu 48 saat daha mühlet verilmişti. (BOA, **HR. İM.** 104/20. 4 Mayıs 1924.) Bunun üzerine şirket 2. yöntemi, yani hem Türkçe hem İtalyanca isim kullanmayı kabul etmiş ve böylece sorun çözülmüştü. (BOA, **HR. İM.** 106/73. 2 Haziran 1924.)

sendikasının yapması gereken tüm faaliyetleri yerine getirmişti. 1908 yılında Geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun çıkması ve bu kanunda demiryollarında sendika kurulmasının açıkça yasak olduğunun belirtilmesi sonrası, söz konusu cemiyetle ilgili Ocak 1909'da Tanin'de yayınlanan askerlere yönelik bir yardım kampanyası başlattığı haberi, cemiyetin kapatılmadığını ve faaliyetlerine devam ettiğini göstermekteydi.[154]

Resmî isminde *sendika* kelimesinin yer almadığı işçilerin bu tarz cemiyetleri, aslında bir sendikadan farksız faaliyette bulunan, ancak işçiler tarafından Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki sendika yasağını delmek üzere kurulan örgütlerdi. Anadolu Demiryolları Şirketi, AODMCU'nun gerçekte bir sendika olduğu ve kapatılması gerektiğini ispat etmek için, İstanbul'un meşhur hukukçularından oluşan bir komisyon oluşturmuş ve cemiyetin bir sendika olup olmadığı, dolayısıyla kapatılıp kapatılmaması gerektiğinin tespiti için bir rapor hazırlatarak devlete sunmuştu.[155] Raporda, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesinde kamuya yönelik hizmet sunan müesseselerde sendika kurulmasının yasaklandığı belirtildikten sonra, ilk olarak sendika tanımı yapılmaktaydı: *sendika aynı mesleğe mensup bireylerin iktisadî çıkarlarını korumak amacıyla kurdukları bir cemiyettir. Sendika bir işçi cemiyeti olup, amacı onu kuran işçilerin ortak faydalarını tetkik ve müdafaadan ibarettir.* Bu tanımdan sonra işçilerin bu cemiyetinin nizamnamesindeki çeşitli hükümlere değinilmişti.[156]

---

[154] **Tanin**, No: 155, 24 KE 1324, 6 Ocak 1909, s. 3.

[155] Anadolu Demiryolları Şirketiyle işçileri arasında yaşanan bu olay Osmanlı işçi sınıfının bilinçli tepkilerinden bir örnek de sunmaktaydı. Şirket, işçiler tarafından kurulan cemiyetin talep ve başvurularını, cemiyetin bir sendika olduğunu ileri sürerek kabul etmiyordu. Bu komisyonu kurma amacı da, cemiyetin sendika olduğunu devlete de ispatlamaktı. Ancak işçiler şirketin bu baskısı sonrası taleplerinden vazgeçmemiş, alternatif yollarla şirketi sıkıştırmaya çalışmışlardı. Nitekim şirket cemiyetin başvurusunu kabul etmeyince, 882 işçi şirket yönetimine ayrı ayrı dilekçeler vererek taleplerini bu şekilde iletmişlerdi. ("Anadolu Şimendifer Kumpanyasının Cevabı", **Tanin**, No: 660, 20 Haziran 1326, 3 Temmuz 1910, s. 2.) Bu kadar çok isteğin şirket yönetiminin iş yükünü ne kadar artıracağı malum olup, her birine ayrı ayrı cevap verilmesi, ya da kabul edilmesi halinde taleplerinin gerçekleştirilmesi oldukça zordur. Bunun farkında olan işçiler de, bu yolla şirketi zorlayarak, her birini ayrı ayrı dikkate almaktansa, cemiyetlerinin muhatap alınmasının daha mantıklı olduğunu göstermeye çalışmıştı. Tabi bu eylemlerin Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin-i Cemiyet-i Uhuvvetkârânesi tarafından organize edildiğini söylemeye de gerek yoktur.

[156] BOA, **ŞD. MLK.** 3067/92. 26 Nisan 1326. 9 Mayıs 1910.

Cemiyet nizamnamesinin 2. maddesinin 1. fıkrasında, …amaçlarına ulaşabilmek ve üyelerinin maddi ve manevi durumlarını iyileştirebilmek adına karşılıklı dayanışmanın-kardeşliğin gerektirdiği her türlü araçları değerlendirecektir. Aynı maddenin 4. fıkrasında ise, cemiyet, üyelerinin çıkarlarını korumak için her türlü meşru yola müracaat edecektir. Binaenaleyh cemiyet çalışma şartları yüzünden Anadolu Demiryolu Şirketi ve işçiler arasında ortaya çıkabilecek her türlü anlaşmazlığı ortadan kaldırmaya çalışacak ve bu anlaşmazlıkların vücut bulmadan ortadan kaldırılması mümkün olmadığı halde Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun birinci ve sekizinci maddelerinde yazılı hükümler gereğince meşru yollardan işçilerin çıkarlarının korunmasını temin edecektir.[157] Bu hükümlerle işçi cemiyeti, işçilerin şirketle yaptığı sözleşmelerden diğer çalışma şartlarına kadar her türlü alanda kendisini işçi temsilcisi olarak belirlemekteydi. Bu sorunların çözümü için faaliyette bulunmakta, gerektiğinde grev ilanı ve organizasyonunu yaparak işçileri yönlendirmeyi de bir çözüm yolu olarak değerlendirmekteydi. İşte bunların tamamı, bir sendikanın görevleri arasındadır… Cemiyet-i Uhuvvetkârâne (Kardeşlik Cemiyeti) perdesi altında işçilerin kurdukları cemiyet, bir sendikada aranacak tüm şartları haizdir, dolayısıyla da Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun umumi hizmet veren müesseselerde sendikaları yasaklayan 8. maddesine açıkça muhaliftir.[158].

Şirket tarafından kurulan heyetin raporunda da belirttiği üzere, işçilerin bu cemiyeti, yaptığı faaliyetlerle açıkça bir sendikaydı. Adı kardeşlik cemiyeti olan örgüt için şirket yönetimi, Bu cemiyetin şimdiye kadar sendika vazifelerinden başka bir işle meşgul olmadığı, karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmaya yönelik hiçbir faaliyeti olmadığı çok açıktır! diyerek, cemiyetin sendikal kimliğine atıfta bulunmaktaydı. Zaten Ticaret ve Nafia Nezareti de şirketin bu görüşüne destek vererek, Şura-yı Devlet'e gönderdiği raporunda cemiyetin bir sendika olduğunu teyit etmiş[159], Dahiliye Nezareti de aynı görüşü paylaşmıştı.[160]

---

[157] Cemiyetin Nizamnamesinin tam metni için bkz. BOA, **ŞD. MLK.** 1230/20. Lef. 4. 1324/1908
[158] BOA, **ŞD. MLK.** 3067/92. **a.g.e.**
[159] BOA, **ŞD. MLK.** 1230/20. Lef 2, 5/213 R 1328. 24 Nisan 1910.
[160] BOA, **DH. MUİ.** 76-2/4. 10 C 1328. 19 Haziran 1910.

1908 yılında kurulan bu cemiyet, 1909 yılında Cemiyetler Kanunu çıkarıldığında nizamnamesini resmî makamlara sunmuş ve devletten kuruluşunu resmî olarak tamamlamak için gerekli ilmühaberi almıştı. Bu durum Osmanlı'da işçi cemiyetleri de dahil olmak üzere bir cemiyetin kurulabilmesi için gerekli prosedürün yerine getiriliş şekliydi. Bu ilmühaber verilirken, diğer kanunların, yani örneğimizden hareketle genel hizmet sunan işletmelerde sendikaları yasaklayan Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun hükümlerinin devlet makamlarında dikkate alınmadığı görülmekteydi. Ancak bu durum bir eksiklik veya kanunlara aykırı davranış değildir. Nitekim aşağıda birçok örnekte inceleyeceğimiz üzere, bir cemiyetin kurulmasına izin verilirken Osmanlı devlet makamlarının dikkate aldığı husus, cemiyetin kuruluş için sunduğu nizamnamesindeki hükümlerin incelenmesiydi. Bundan fazlasını yapmak, yani işçiler tarafından kurulmuş bir cemiyetin aslında sendika olduğuna kanaat getirip, bu nedenle kurulamayacağı kararını vermek, Şura-yı Devlet'in verdiği kararlarda görüleceği üzere, geleceğe yönelik bir niyet okuma ve ortaya çıkabilecek olası olumsuzluklardan dolayı örgütlenme hakkını sınırlama-yasaklama anlamına gelmekteydi. Şura-yı Devlet, Anadolu demiryolu işçileri tarafından kurulan bu cemiyet için, ilgili cemiyet, halkın her sınıfının faydalanabileceği toplanma (örgütlenme) hakkının kullanılmasından ibaret bulunmuştur diyerek, kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde de işçilerin örgütlenebileceğini (cemiyetler altında) hukuka uygun bulmuştu.[161]

Dönemin mevzuatı değerlendirildiğinde, yapılması gereken ve doğru olan yorum da budur. Ancak 1909'dan itibaren birçok somut olaya konu olan bu yorum 1913 yılıyla birlikte değişecek, Anadolu Demiryolları Şirketi işçilerine verilen bu hak, aynı sektörde faaliyette bulunan benzer işletmelerin işçileri için tanınmayacaktı.

---

[161] Şura-yı Devlet'in 10 Mayıs 1910 tarihli ilgili kararı için bkz. BOA, **ŞD. MLK.** 1230/52. Lef. 4. 19 Haziran 1326. 2 Temmuz 1910.
Devlet makamlarından umduğu kararı elde edemeyen şirket, bu sefer de konuyu yargıya taşımış ve kanuna aykırı olarak sendika kurdukları gerekçesiyle 20 işçi hakkında ceza davası açmıştı. İşçilerin kanuna aykırı bir grev yoksa cezalandırılamayacakları görüşü mahkeme tarafından da kabul edilmiş ve işçilere ceza verilmemişti. Mahkeme sendikanın feshi ile ilgili bir ceza mahkemesi olarak kendilerinin karar verme yetkileri olmadığını belirtmişti. Bunun üzerine basında şirketin kararı üst mahkemelere taşıma fikrinde olduğunu yazmaktaydı. ("Anadolu Şimendifer Kumpanyası ve Müstahdemini", **Tanin**, No: 718, 18 Ağustos 1326, 31 Ağustos 1910, s. 3.) Ancak şirketin süreci bu şekilde devam ettirip ettirmediğine dair bir bilgi tespit edemedik.

Bazı işçi cemiyetlerine, sendika mahiyetinde olduğu, kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde de sendika kurmak yasak olduğu gerekçesiyle kuruluşunu tamamlaması için gerekli ilmühaber verilmeyecek, bu da yine yürürlükteki aynı kanunlar üzerinden yapılacaktı. Dolayısıyla 1913 yılı, devletin örgütlenme ve toplanmaya yönelik olarak daha baskıcı yaklaşmaya başladığı bir döneme giriş anlamı taşımaktaydı.

Uygulama ve yorum değişikliğinin ilk mağduru, Hicaz Demiryolu işçileri tarafından 1913'te Hayfa'da kurulan Teavün Cemiyeti'ydi. Cemiyetin nizamnamesinde kuruluş amacı, ülkenin sanayiye olan ihtiyacı göz önüne alınarak tren ve demiryollarının yaygınlaşması ve Hicaz hattının gelirlerinin artırılmasına çalışmak, bunun için konferanslar ve derslerle memurların gelişimine imkan sağlamak olarak belirtilmişti. Şirket, hattın gelirlerinin artırılmasının zaten kendi sorumluluğunda olduğunu belirterek, cemiyetin başka gizli amaçları olduğunu, işletme yönetiminin işleyişine müdahale edeceği, işçiler arasında tahriklerde bulunacağı ve grev yaptıracağının anlaşıldığını, bu nedenle de Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun 8. maddesine göre kapatılması gerektiğini ileri sürerek devlete şikâyette bulunmuştu.[162] Şura-yı Devlet, bu cemiyetle ilgili AODMCU için verdiği kararın tam tersi bir karar vermiş ve cemiyetin kapatılması yönünde görüş bildirmişti. AODMCU'nun nizamnamesinde açık açık işverenle anlaşmazlık yaşanması halinde grev yapılacağının yazmasına ve buna rağmen sendika olarak nitelendirilmemesine rağmen, Hicaz'daki bu cemiyet içinse, nizamnamesinde böyle bir hüküm olmamasına rağmen gizli amaç taşıdığı iddiasıyla kapatılma kararı verilmesi büyük bir çelişki olmuştu.

Hicaz demiryolu işçilerinin kurduğu bu cemiyetle ilgili verilen karar, Şura-yı Devlet için de bir politika değişikliğine gidilmesi anlamına gelmekteydi. Hicaz demiryolu işletmesinin devlet mülkiyetinde olması ve olası işçi hareketlerinin devlete karşı yapılacak olması, bölgenin siyasî ve dinî stratejik öneme haiz olması gibi unsurlar, bu kararın istisnai bir karar olabileceği düşüncesine de neden olabilir. Ancak ilgili kararda, *bu gibi şirketlerde çalışan işçilerin sadece emeklilik ve*

[162] BOA, **DH. İD.** 132/13. Lef. 6. 15 Haziran 1329. 28 Haziran 1913.

yardımlaşma sandıkları kurabilip, sendika mahiyetinde cemiyetler kurmalarının yasak olduğu belirtilmekteydi. Kararın sonunda, kamuya yönelik hizmetler sunan işletmelerde işçilerin kurmak istediği cemiyetlerin Ta'til-i Eşgal Kanunu'na uygun olması gereklidir denilerek, Dahiliye Nezareti'nin tüm valiliklere tebliğde bulunması, Nafia Nezareti'ne de durumun açıklanmasıyla, bundan sonra Hicaz demiryolu işçilerine ait teavün cemiyeti benzeri kurulabilecek cemiyetlere geçit verilmemesi istenmişti.[163] Şura-yı Devletin kararından tam bir ay sonra, Beyrut Valiliği'nden gelen cevabî yazıda, cemiyetin kapatıldığı ve kapısındaki levhasının söküldüğü bildirilmişti.[164]

1920 yılında Şark Şimendiferleri işçileri *Şark Şimendiferleri Me'murin ve Amelesi Cemiyeti*'ni kurmuş, Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak nizamnamesini hazırlamış ve devlet makamlarına sunmuştu. Ancak Emniyet Genel Müdürlüğü'nce nizamname üzerinde yapılan incelemede, cemiyetin *sendika mahiyetinde olduğu* gerekçesiyle kuruluşuna resmî izin verilmemişti.[165] 1913 yılından sonra işçi örgütlerine yönelik kanunlarda belirtildiği gibi sadece şekil açısından değil de, gizli içerik ve amaç gibi hususlar üzerinden de denetleme yapılmasıyla birlikte, kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde işçi örgütlenmesine hem sendika, hem de cemiyet vb. kuruluşlar altında izin verilmemeye başlanmıştı. Ancak bu alanlarda dahil olmak

---

[163] BOA, **ŞD.** 2822/40. 13 Haziran 1329. 26 Haziran 1913.
Benzer bir karar 1911 yılında da alınmış ve vilayetlere yapılan genel duyuruyla, kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde Ta'til-i Eşgal Kanunu'nca sendika kurmanın yasak olmasına rağmen, işçilerin sendika mahiyetinde cemiyetler kurdukları ve bu şekilde sendikal faaliyetleri yerine getirdikleri belirtilmişti. Nafia Nezareti, vilayetlere yapılacak bir çağrıyla bundan sonra nizamnamesini getiren bu tarz işletmelere ilmühaber verilmeden önce, yetkili makamların kendilerine de başvurmasını talep etmiş ve uygun görülen bu istek tüm bölgelere iletilmişti. Dolayısıyla işçilerin bu şekilde örgütlenmeye devam ettiğinin devlet tarafından da bilindiği açıktı. (BOA, **DH. İD.** 107/33. 14 Temmuz 1327. 27 Temmuz 1911.; BOA, **DH. HMŞ.** 22/12. Lef. 2. 23 Temmuz 1327. 5 Ağustos 1911.). Ancak bu isteğin özellikle Şura-yı Devlet'in duruşu nedeniyle 2 sene boyunca uygulama açısından pek önem arz etmediğini belirtebiliriz. Çünkü Nafia Nezareti bir cemiyet için sendikadır görüşünde bulunsa da, 1913'e kadar Şura-yı Devlet bunu hukukî açıdan sakıncalı görmüyor ve genelde kuruluş izni veriyordu.
Vilayetlere gönderilen bu yazının varlığına da, kendi yılına ait bir olayda değil, 1913 yılında Hicaz demiryolları işçilerinin kurduğu teavün cemiyetinin kapatılmasıyla ilgili dosyada rastladık. 2 yıl boyunca sümen altı edilen, göz önüne alınmayan bu istek, 1913 yılında kamuya yönelik alanlarda işçi örgütlenmesinin sadece sendikalar değil de, cemiyetler altında olmasının da engellenmesiyle birlikte tekrar gün yüzüne çıkmıştı. (BOA, **DH. HMŞ.** 22/12. Lef. 1. 27 Haziran 1329. 10 Temmuz 1913.)
[164] BOA, **DH. İD.** 132/13. Lef. 10. 15 Temmuz 1329. 28 Temmuz 1913.
[165] "Cemiyet Teşkili", **Alemdar**, No: 2659-659, 17 TE 1336, 17 Ekim 1920, s. 2.

üzere, işçi örgütlenmesinin cemiyetler, sosyalist temelli siyasî partiler ve çeşitli dernekler altında uygulamada sürekli var olduğunu çalışmanın işçi örgütlenmesi bölümünde görmüştük.

4.3.3.4.4.1.2. Ta'til-i Eşgal Kanunu Kapsamı Dışında Kalan, Kamuya Yönelik Olmayan Alanlardaki İşçilerin Cemiyetleri

Daha önce söylediğimiz gibi, Ta'til-i Eşgal Kanunu, kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler için çıkarılmış bir kanundu. Dolayısıyla kapsamına da, 1913'e kadar bu tarz işletmelerde çalışan işçilerin sendikaları, 1913 sonrasında ise cemiyetler de dahil olacak şekilde diğer işçi örgütleri girmekteydi. Ancak tütün sanayi, tekstil sanayi, gıda sektörü, rıhtım ve antrepo sektörü gibi çok sayıda işçi çalıştıran birimlerde de işçiler örgütlenmekte ve haklarını organize şekilde aramaktaydı. Bu alanlarda kurulan sendika ve sendika mahiyetini haiz cemiyetler için de şirketler ve yerel yönetimlerden, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun yanlış yorumlanmasından kaynaklanan kapatma talepleri gelmişti. Aşağıda görüleceği üzere, özellikle 1913'e kadar, Şura-yı Devlet, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği gibi hukukî makamlar bu alanlarda sendika ya da işçi cemiyeti kurmanın Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamında olmadığını verdikleri karar ve uygulamalarıyla teyit edecekti. Bu uygulamalar da, bu alanlarda işçi örgütlenmesinin devam etmesine neden olacaktı.

Ekonomideki yeri ve istihdam ettiği işçi sayısı açısından oldukça önemli bir üretim alanı olan tütün sanayi, kanunda gösterilen kamuya yönelik hizmet sunan şirketlerin bulunduğu alanın dışında kalmakta olup, bu alanlarda işçi örgütlenmesinin (sendika ya da sendika mahiyetini haiz cemiyetler şeklinde) yasaklanmamasına yönelik iyi bir örnektir. Kanun çıktıktan sonra, 1910'da Drama ve Kavala tütün işçileri tarafından cemiyet ismiyle kurulan, ancak sendikal faaliyetlerin tamamını yerine getirdiği için Selanik Valiliği'nce kapatılması talep edilen cemiyetlerle ilgili Şura-yı Devlet'ten verilen cevap bu durumu açıkça göstermişti. Cevapta, *... sendika kurulmasının yasak olması genel* (kamuya yönelik) *hizmetlerle mükellef müesseseler çalışanlarına mahsus olduğu Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda açıktır. Dolayısıyla ilgili*

işçilerin (tütün işçileri) bu gibi müesseselerde çalışmakta olmaması nedeniyle, kuracakları cemiyetlerin kanunen yasaklanması ve engellenmesi uygun değildir.[166]

Dahiliye Nezareti de bölgeye gönderdiği cevapta, aynı yapıda bir örgüt olan AODMCU'nun kamuya yönelik hizmet sunan bir işletmede kurulmuş olmasına rağmen Şura-yı Devlet tarafından kapatılmadığını, bu nedenle Kavala ve Drama tütün işçilerinin *Tütün Amelesi Saadet Cemiyeti*nin kanunen sakıncalı olmadığını bildirmişti.[167] Selanik Valiliği'nin, sosyalist temelli bu işçi cemiyetlerinin bölge ekonomisine büyük zarar verdikleri ve ısrarla kapatılmaları gerektiği yönündeki baskılarının bazı bakanlıklar tarafından da aynı şekilde desteklenmesi sonrası Şura-yı Devlet, Ta'til-i Eşgal Kanunu'na yeni bir madde eklenmedikçe, bu haliyle kanunun bu tarz örgütlenmeleri yasaklamadığını belirtmiş ve yine geçit vermemişti.[168]

Aynı süreç 1911'de hamalların *Selanik Osmanlı İştira Hamalları Cemiyeti* isimli örgütlerinin kuruluşunda da yaşanmış, valiliğin itirazlarına rağmen hukukî makamlar kamuya yönelik hizmet sunan bir alanda olmadığı için cemiyete ilmühaber verilmesini bildirmişti.[169] Selanik'teki hamalların sendika niteliğindeki cemiyeti, sürekli ücret artışı talebiyle tüccarların mallarını taşımayı reddettiği için, tüccarların maliyeti de doğal olarak artmakta, bu nedenle de tüccarlar sonraki işlemlerinde Selanik yerine Bulgaristan limanlarını tercih etmekteydi. Limana gelen ticarî malların azalması, demiryolları ve diğer ulaşım alanında da iş olmamasına ve hizmetin durmasına neden olmaktaydı. Valilik bu sonuçtan yola çıkarak, hamallar her ne kadar kamuya yönelik hizmet sunan bir işletmenin çalışanları değilse de, faaliyetlerinin olumsuz etkisi, kamuya yönelik hizmet sunan işletmeleri ve dolayısıyla bölgenin tümünü de etkilemektedir demekteydi. Meclis-i Vükela'nın da bu görüşe katılması sonrası Selanik Valiliği bölgedeki işçi cemiyetleri üzerinde baskı kurmaya başlayınca, Şura-yı Devlet, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda sendika yasağına yönelik böyle bir düzenleme olmadığını ve sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmeleri kapsayan bir yasağın mevcut olduğunu belirtmişti. Bu tarz bir yorumla

---

[166] BOA, **ŞD. MLK.** 1230/52. Lef. 1-2. 12 Temmuz 1326. 25 Temmuz 1910.
[167] BOA, **DH. İD.** 132/4. Lef. 22/1. 12 TE 1327. 25 Ekim 1911.
[168] BOA, **DH. İD.** 112-1/13. Lef. 11. 20 M 1330. 10 Ocak 1912.
[169] BOA, **DH. İD.** 132/4. Lef. 22/1. 12 TE 1327. 25 Ekim 1911.

kanunun kapsamının genişletilmesinin, toplanmayı serbest bırakan bireysel özgürlük hakkına zarar vereceği gibi, kamuya yönelik hizmet sunan kuruluşlar için çıkarılmış Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun ruhuna da aykırı olacağı ifade edilmişti.[170]

1910 yılında Cibali Reji Fabrikası işçilerinin *Amele İttihad Cemiyeti* ve İstanbul Reji Fabrikası işçilerinin *Amele Teavün Cemiyeti* isimli sendikal nitelikteki örgütlerinin kuruluş sürecinde, tarafların yorum ve değerlendirmeleri sendika, cemiyet ve işçi örgütlenmesi yasağına yönelik oldukça açıklayıcıdır. İstanbul Valiliği, kamuya yönelik hizmet sunan bir alanda olmasalar da, iki cemiyetin başvuruları sonrası ilmühaber vermekte tereddüt yaşamış ve durum Dahiliye Nezareti aracılığıyla Şura-yı Devlet'e sorulmuştu.[171]

Reji şirketi bu cemiyetlerin birer sendika olduğunu ve ilmühaber verilmemesi gerektiğini ileri sürerek kapatılmalarını talep etmişti.[172] Dahiliye Nezaretinin bu iki cemiyetin de Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamına girmediği ve bu nedenle kapatılamayacakları görüşü, Şura-yı Devlet tarafından da aynen paylaşılınca, Ocak 1911'de her iki cemiyete de ilmühaberleri verilmiş ve devlet tarafından resmî olarak tanınmaları sağlanmıştı.[173] Şura-yı Devlet bu kararına gerekçe olarak, işçilerin cemiyet kurmaları, toplanmaları ve örgütlenmelerinin kanunî bir hakları olduğu, yani Kanun-u Esasi'ce tanındığı üzerinde durmuştu.[174] Ayrıca, eğer bunlar gizli hedefleri olan ve dayanışma, kardeşlik gibi adlar altında sendikal nitelikte örgütlenen cemiyetler olsa bile, gelecekte suç işleyecekse suçlarının zaten devlet tarafından kanunlara göre cezalandırılacağını, ama daha faaliyete geçmeden ileride suç ihtimaline karşı kapatılmalarına karar verilmesinin kanunlara aykırı olacağı gerekçesiyle mümkün olmadığını belirtmişti.[175]

---

[170] BOA, **ŞD. HU.** 34/20. 9 B 1330. 24 Haziran 1912.
[171] BOA, **ŞD.** 2380/38. 20 M 1329. 21 Ocak 1911.
[172] BOA, **DH. EUM. THR.** 43/53. 14 B 1328. 21 Temmuz 1910; BOA, **DH. MUİ.** 115/4. 14 B 1328. 21 Temmuz 1910.
[173] BOA, **ŞD.** 2380/38. **a.g.e.**
[174] BOA, **ŞD. HU.** 3077/43. 23 CA 1329. 22 Mayıs 1911.
[175] BOA, **DH. İD.** 126/19. 2 C 1329. 31 Mayıs 1911.

Hukukî makamların bu kararlarına rağmen işçi örgütlenmesine resmî izin verilmesi için bazı makamlarca tereddüt edilmesi, kanunun farklı ve yanlış yorumlanmasından da kaynaklanmıştı. *Umum Değirmen İşçileri Cemiyeti* (1911) ilmühaber için başvurunca, cemiyetin isteğine olumlu ya da olumsuz cevap vermekte tereddüt eden İstanbul Valiliği'nin durumu da Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun halen net anlaşılamadığını göstermekteydi. Nizamnamesindeki çalışma saatlerinin azaltılması, hafta tatil günü, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, işçi işveren arasındaki anlaşmazlıklarda işçilerin haklarının korunması için mücadele edilmesi gibi düzenlemeler, cemiyetin açıkça bir sendika olduğu anlamına gelmekteydi. Valilik, tramvay, demiryolu vb. işler arasında olmasa da, değirmencilerin yaptığı işin halkın genelini etkilediğini belirterek (değirmenlerde üretimin durmasının halkın ekmek ihtiyacının karşılanmasına etkisi), Dahiliye Nezareti'ne ne gibi bir karar vermeleri gerektiğini sormuştu. Valiliğe verilen cevapta, değirmen işçilerinin kamuya yönelik hizmet sunan işletme kapsamında değerlendirilemeyeceği ve bu nedenle Ta'til-i Eşgal Kanunu'na göre kapatılamayacağı belirtilerek, kanunun kapsamı bir kez daha belirtilmişti.[176]

1908-1913 yılları arasında işçi örgütlenmesi için bu şekilde devam eden uygulama, 1913 yılında alınan bir karar ve Ta'til-i Eşgal Kanunu'na eklenen bir maddeyle bütün sendikalara genişletilmişti. Bu kararda, 1910'dan itibaren devam eden Selanik işçi cemiyetlerinin kapatılması talebi ve bu istekle ilgili yaşanan süreç en önemli etken olmuştu. Sürece 1912 yılının ortasında hükümet de Sadrazam seviyesinde dahil olmuştu. Sadrazam Şura-yı Devlet'in ret kararlarına tepki göstererek, Fransa gibi Avrupa ülkelerindeki kanunların da incelenmesiyle yeni bir düzenleme yapılmasını ve bu cemiyetlerin kapatılmasını istemişti. Ancak Şura-yı

[176] Değirmen işçilerinin bu cemiyetine yine de izin verilmemiş olduğunu da belirtelim. Ancak bunun sebebi sendika veya benzer bir sebep değil, fırınların temizliği, malzemelerin tedariki ve ekmek fiyatlarının belirlenmesinin belediyelerin görevi olduğu, cemiyetin nizamnamesinin de Dersaadet Belediye Kanunu'na aykırı olduğu belirtilmiş ve ilmühaber verilmeyerek evrakları iade edilmişti. (BOA, **DH. İD.** 126/18. 7 CA 1329. 6 Mayıs 1911.)

Devlet bu itiraza rağmen, 1912 yılında da yine cemiyetler yanlısı duruşunu devam ettirmişti.[177]

Yukarıda sendika yasağının kamuya yönelik alanlarla sınırlı tutulmaktan çıkarılıp tüm sektör ve işletmelere genişletilmesiyle ilgili 1913 yılında yeni bir kanunî düzenleme yapıldığını belirtmiştik. Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi, Osmanlı'da özellikle Şura-yı Devlet gibi hukukî makamlar, karar alırken sendika ve cemiyetlerin farklılığından hareket etmiş ve kararlarını da buna göre vermişti. İşçi cemiyetlerinin sendika olarak kabul edilmemesi halinde, sendika yasağının genişletilmesi kararının (1913) cemiyet adı altındaki işçi örgütlenmelerine uygulanamayacağı anlaşılmaktadır.[178] 1919 yılında Mesai ve Fırka Cemiyetiyle ilgili verilen yukarıda değindiğimiz karar da bu yorumu destekleyici somut bir örnektir. 1920 yılında İstanbul'da Cibali Reji Fabrikası'nda tütün işçileri tarafından yapılan bir grevin, *tütün işçileri sendikasının* şirketin teklifini kabul etmesiyle sonuçlandığını gazetelerde görmemiz[179], tütün işçilerinin örgütlerinin de grevde taraf olacak şekilde, yani gizli saklı olmadan faaliyete devam ettiği anlamına gelmekteydi. 1919'da İstanbul'da banka çalışanlarının genelince yapılan bir grevi, işçilerin örgütü olarak *Banka Memurin-i İttihad Heyeti*'nin yürütmekte oluşu, grevcilere destek için Sigorta şirketleri işçileri, reji işçileri ve Ereğli Şirketi işçilerinin cemiyetlerinin de gösterilere katıldığının bildirilmesi, adında sendika ibaresi bulunmayan, ancak sendika mahiyetini haiz birçok işçi cemiyetinin faaliyetlerine devam ettiğini göstermekteydi.[180]

Dolayısıyla, 1913 sonrasında kamuya yönelik hizmet sunan alanlar dışındaki işletmelerde kurulmuş sendika mahiyetindeki işçi cemiyetlerinin devlet tarafından kapatılmadığını düşünmekteyiz. Kanımızca bu kapatma ya da yasaklama kararları,

---

[177] BOA, **ŞD. HU.** 2815/5. 28 L 1330. 10 Ekim 1912.
[178] Bu kararın alınmasına yönelik süreçte, tüm tartışmalar Selanik'teki sosyalist işçi cemiyetleri (tütün işçileri, hamallar vb.) üzerinden yapılmıştı. 1910'da işçi cemiyetlerinin kapatılması için yapılan başvuru, 1913'e kadar sürmüş ve cemiyetler faaliyetine devam etmişti. 1913 yılında alınan aksi yöndeki kararın Selanik'teki işçi cemiyetleri için uygulanıp uygulanmadığını ise bilemiyoruz. Çünkü 3 seneyi aşan tartışma bittiğinde, zaten Balkan Savaşlarıyla Selanik Osmanlı'nın elinden çıkmıştı.
[179] "Reji Amelesi Grevi", **Hilal-i Ahmer**, No: 18, 19 Haziran 1336, 19 Haziran 1920, s. 2.
[180] "Banka Memurları İttihadı", **İdrak**, No: 20, 5 Temmuz 1325, 5 Temmuz 1919, s. 2.
Diğer somut cemiyet örnekleri için çalışmanın İşçi örgütlenmesi bölümünde ilgili yıllara bakılabilir.

kanunlar her ne kadar önemli olsa da, dönem ve mekanın şartlarından da etkilenerek alınmaktaydı. İşçi örgütlenmesine yönelik kararlar da bu durumdan etkilenmişti. Bab-ı Ali baskını, Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi[181], Balkan savaşlarıyla birlikte Selanik ve diğer Rumeli topraklarının kaybedilmesi[182] gibi olağanüstü bir dönem olan 1913'te, devlet siyasî ve askerî istikrarsızlık nedeniyle işçi istekleriyle uğraşmak istememiş olabilir. 1913'ün işçi örgütlenmesine yönelik yasaklayıcı yönde en az Ta'til-i Eşgal Kanunu kadar önemli düzenlemelere sahip olması da bu durumdan kaynaklanabilir. 1914-18 arası zaten I. Dünya Savaşı gibi olağanüstü bir dönem olduğu için, bu dönem hem işçi örgütlenmesi, hem de işçi hareketleri, yani sayıca çok az grevin yaşandığı sessiz bir dönem olmuştu. Savaşın bitmesiyle gelen ve mütareke dönemi olarak daha sakin geçen 1919 sonrası dönemse, sosyalist hareketin olduğu gibi, işçi hareketleri ve örgütlenmelerinin de tekrar hız kazandığı bir dönem olmuştu. Devlet, bu dönemde sendika mahiyetini haiz işçi cemiyetlerinin faaliyette bulunmasını engellememiş ve serbest bırakmıştı. Bu da iki farklı dönemin şartlarına göre, devletin de işçi sendikalarına yaklaşımının farklılaşabildiğini göstermekteydi.

4.3.3.4.5. Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Grevler

Osmanlı çalışma tarihi ve işçi sınıfına yönelik kaynaklarda, Ta'til-i Eşgal Kanunu ve grev yasağıyla ilgili kanunun maddeleri arasındaki çelişkilerden de kaynaklanan bir tartışma vardır. Sülker, kanunda grevin yasaklandığını ileri sürerken,[183] Sencer daha doğru olarak, grevlerin yasaklanmadığı ve kısıtlayıcı şekilde düzenleme konusu olduğunu belirtmektedir.[184] Makal, yasanın grevleri yasaklamadığını, *düzenleyerek sınırlama* ya da *sınırlayarak düzenleme* ifadeleriyle

---

[181] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler- C. 3: İttihat ve Terakki**, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989, s. 406, s. 422 ve s. 428.

[182] Kasım 1912'de fiilî olarak, Ağustos 1913'te ise resmî olarak Selanik Yunanistan toprağı olmuştu. (Nuri Yılmaz, "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", **Akademik Bakış,** C. 1, S. 2, Yaz 2008, s. 150-151.)

[183] Kemal Sülker, **Türkiye'de Sendikacılık,** Sendika Kültürü Serisi No:1, İstanbul, yy., 1955, s. 16.

[184] Sencer, **a.g.e.**, s. 201-202. (Sencer'in buradaki değerlendirmesi doğrudur, ancak kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler kapsamında reji şirketlerini de göstermesi yanlıştır. Bu durumu İstanbul ve Selanik'te tütün işçilerinin kurduğu sendika mahiyetindeki cemiyetlere yönelik Şura-yı Devlet'in kararlarında görebilmekteyiz.)

tanımlanabilecek bir uygulama getirdiğini ifade etmektedir.[185] Güzel, *zorunlu uzlaşma* sürecinden sonra grev yapılmasının serbest olduğunu[186]; Gülmez ise, *uzlaşma girişimine* başvurulması şartıyla grevlerin serbest olduğunu[187] ifade etmektedir

Toprak ise, kanunun grevi yasaklamadığı yönündeki görüşün yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Kanunun 6. maddesinde yer alan *terk-i hizmette muhtardır* kısmından grev anlamı çıkmayacağını, Ta'til-i Eşgal mevzuatının Türkiye'de grev özgürlüğü dönemini açtığını ileri sürmenin imkansız olduğunu iddia etmektedir. Terk-i hizmet kavramını da, grev hakkının serbest bırakılması şeklinde değil, işten çıkmakta serbest olunması şeklinde değerlendirmektedir.[188] Ancak şunu belirtelim ki, Toprak'ın yasanın grevleri yasakladığına yönelik düşüncesi, yararlandığı kaynakların yasa çıktıktan sonra yapılan grevlere karşı yasanın nasıl uygulandığı ve hukuk makamlarının somut iş bırakma eylemleri karşısındaki değerlendirmelerini yansıtmadığı için hatalıydı. Yasa çıktıktan sonra işçi grevlerine yönelik tutulan devlet kayıtlarının incelenmesi halinde de grevlerin yasaklanmadığı açıkça görülmektedir. Çalışmanın 1909 ve sonrasındaki grevler kısmında, grevle ilgili birçok devlet kaydında *Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince işçilerin ta'til-i eşgale (*greve*) muhtar oldukları*, yani grev serbestliği tanındığını somut grev örnekleri üzerinden göstermiştik.[189] Tüm bu yorumların kanun metni üzerinden yapılması ve uygulamaya yönelik kayıtlara inilmemesi, örneğin arşiv kayıtlarında devletin 1909 sonrası grevlerle ilgili yaklaşımı ve uygulamalarının dikkate alınmaması, kanunla ilgili bir

---

[185] Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920 – Türkiye Çalışma İlişkileri Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997, s. 276-278.

[186] Şehmus Güzel, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 816.

[187] Mesut Gülmez, "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, s. 799.

[188] Zafer Toprak, "1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu Üzerine", **Toplum ve Bilim**, S. 13, Bahar 1981, s. 144-145.

[189] Biraz ileride Ta'til-i Eşgal Kanununun kapsamının genişletilmesine yönelik bazı teklifleri inceleyeceğiz. Bu tekliflerden biri de, görüleceği üzere mecburi tahkim usulünün getirilmesi ve grev yapma hakkının tamamen yasaklanmasıydı. Yani uzlaşma sürecinde alınacak kararın bağlayıcı olması, tarafların bu karara uymak zorunda olup grev yapılamamasıydı. Ancak ilgili bölümde de görülebileceği gibi, gerek Şura-yı Devlet, gerekse Meclis-i Vükela grevlerin yasaklanmasının *Ta'til-i Eşgal Kanununun ruhuna aykırı* olduğunu belirtmiş ve bu girişime de geçit vermemişti. Dolayısıyla bu kurumlar gibi biz de, grevlerin yasak olduğu iddiasının, kanunun ruhuna aykırı olduğu ve asla amaçlanmadığı görüşündeyiz.

hayli tartışma yapılması ve farklı fikirler doğmasının en önemli nedenidir. Bu kayıtlara inilmiş olması halinde, aşağıda da göreceğimiz üzere kanunun neyi içerdiği, ya da nasıl uygulandığı çok daha açık bir hale gelecektir.

İlk olarak şunu ifade etmeliyiz ki, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda grevlerin yasaklanması söz konusu olmayıp, böyle bir yasak getiren herhangi bir madde de yoktur.[190] Bunun yerine grev yapmadan önce, greve giden süreçte devlet aracılığında uzlaşma sürecinin işletilmesi ve uyuşmazlığın devamı halinde grev yapılabilmesi öngörülmüş, bu prosedüre uymayanlar içinse para ve hapis olmak üzere cezai yaptırımlar düzenlemişti (1-3-4-6-7 ve 9. Maddeler).[191]

Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda yasaklanan durum, sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmelerde işçilerin grev yapması değil, belli bir uzlaşı sürecinden geçmeden hemen greve başlanmasıdır. Dolayısıyla uzlaşma sürecinin olumsuz sonuçlanması halinde, grev yapmak işçilere kanunla tanınmış bir haktı. Bu şekliyle Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1936 yılında çıkarılacak İş Kanunu'na kadar geçecek sürede bir grev özgürlüğü dönemi açmıştı.[192] Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun grevleri yasaklamadığına yönelik ilgili döneme ait devlet kayıtlarında, süreli yayınlarda ve diğer kaynaklarda birçok somut örnek mevcuttur. Bu durum, devlet tarafından olduğu gibi şirketler tarafından tutulan kayıtlarda da açıkça gösterilmektedir. Yukarıda detaylı şekilde değindiğimiz gibi AODMCU'nun kapatılması için Anadolu Demiryolları Şirketi İstanbul'un tanınmış hukukçularından bir heyet oluşturmuştu. Heyetin raporunda da, kanunun grevleri yasaklamadığı kayda geçirilmişti. Raporda da belirtildiği gibi, kanun gereğince grev yapılması yasak olmayıp, sadece grev ilan etmeden önce kanunda belirlenmiş sürelere göre hareket edilmesi, uzlaşma yolunun devlet

---

[190] Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun grevleri yasaklayan herhangi bir maddesi olmadığını, uzlaşma sürecini getirdiğini belirten bazı kaynaklar ise, bu uzlaştırma sürecinden sonra grev yapılıp yapılamayacağı konusunda tartışma olduğunu ifade etmektedir. (Örn. Bkz. Aysen Tokol, , **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, Bursa, Ezgi Yayınevi, 1977, s. 18.) Ancak önceki bölümde somut grev örneklerinde gördüğümüz gibi Ta'til-i Eşgal Kanunu açısından böyle bir yasak söz konusu değildir.

[191] BOA, **İ. KAN.** 6/1327B-08. **a.g.e.**

[192] Mesut Gülmez, "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", **Toplum ve Bilim**, S. 12, Kış 1980, s. 53. ve s. 56.

memurları aracılığında tüketilmesi ve tüm bunlara rağmen anlaşmazlığın yine de çözülememesi halinde işçilerin grev yapabilme hakları korunmuştu.[193]

Yine Ta'til-i Eşgal Kanunu'nu açıklayan ve Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından Padişah'a sunulan 7 Şubat 1911 tarihli bir kayıtta da, *Ta'til-i Eşgal Kanunu gereğince işverenle işçiler arasında anlaşmazlık olması halinde bir Anlaşma-Çözüm Komisyonu tarafından sorunun barış içinde çözülmesine çalışılıp, çözülemediği takdirde işçilerin grev yapmaya hakları bulunmasına…* denilerek kanunun grevleri yasaklamadığı, sadece kamuya yönelik hizmette bulunan işletmeleri kapsayacak şekilde, ilk olarak uzlaşmaya çalışılması, belirlenen sürelerde bunun sağlanamaması halinde grev yapılabileceği belirtilmişti.[194]

1911 yılı Mayıs ayında Şark Şimendiferleri Selanik Makine Deposu işçilerinin ücretlerinin artırılması, aksi halde grev yapacakları tehdidi ve taleplerinin kabulü için de 15 gün süre tanımalarının ardından Selanik Vilayeti'ne Dahiliye Nezareti'nden gönderilen bir yazıda, "*... demiryolu gibi umuma müteallik bir hizmette mükellef bulunan her nevi müessesat ile müstahdemin veya amele beyninde şerait-i istihdamlarına dair ihtilâfın suret-i halli Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda tayin ve tasrih edilmiş olup, işbu kanuna tevfikan müessese ile müstahdemini tarafından tayin olunan vekiller beyninde i'tilaf hasıl olmadığı takdirde, müstahdemin ve amele terk-i hizmette muhtar ise de, serbesti-i i'mâle mugayir her bir fiil ve hareket ikâı ve nümayiş icrası katiyen memnu olduğu gibi…"*[195] denilerek, demiryolu gibi kamuya yönelik bir hizmette işçilerin uzlaşı sürecini değerlendirdikten sona anlaşma olmaması halinde grev yapmaya serbest oldukları, ancak çalışmaya devam özgürlüğüne engel olmaya kesinlikle hakları olmadığı belirtilmektedir. Bu da, greve çıkan işçilerin çalışmak isteyen diğer işçileri, ya da grevci işçiler yerine şirketler tarafından istihdam edilecek yeni işçileri grevcilerin engellememesini temin etmek için yapılmış bir düzenlemeydi.

---

[193] BOA, **ŞD. MLK.** 3067/92. 6 C 1328. 15 Haziran 1910.
[194] BOA, **ŞD. TNZ.** 1232/21. Lef 3. 25 KS 1326. 7 Şubat 1911.
[195] BOA, **DH. İD.** 112-1/10. 26 CA 1329. 25 Mayıs 1911.

Yine 1911 yılında Cibali Reji Tütün fabrikası işçilerinin grev hazırlığı yaptığı haberi sonrası eylemle ilgili devlet kaydında, *Ta'til-i Eşgal Kanunu ameleyi grev yapmakta muhtar bıraktığı suretle…* denilerek[196], kanunun grevleri yasaklamadığı ve aksine işçileri grev yapmakta serbest bıraktığı açık şekilde belirtilmekteydi.

1918 yılında Anadolu Demiryolları işçileri arasında şirkete karşı tepki ve huzursuzluk baş gösterince, şirket tarafından memurlara 3 aylık maaşları, yevmiyeli işçilere ise 90 günlük ücretleri tutarında ikramiye verilmiş ve işçilerin tepkisinin greve dönüşmesi engellenmeye çalışılmıştı. Ancak demiryolu hat merkezlerinden alınan bilgilerde işçi rahatsızlığının greve dönüşme ihtimalinin yüksek olduğu bildirilmekteydi. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti Edirne, Hüdavendigar, Aydın, Ankara, Adana ve Konya Vilayetleri ile, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karesi, Çatalca, Karahisar ve Niğde Mutasarrıflıklarına bir yazı yollayarak, *…ancak yasalar çerçevesinde grev yapılabileceğini, grev için gerekli sürelerin beklenmesi ve şirket temsilcileri ile müzakereler yapıldıktan sonra anlaşılamadığı takdirde grev yapılabileceğini*n işçilere bildirilmesini ve buna uymayanlar hakkında kanunî muamelelere başvurulmasını belirtmekteydi.[197] 1922 yılında da İstanbul'da tramvay işçilerinin yaptığı grevde; işçilerin Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen gereklilikleri yerine getirdiği, işçi işveren görüşmelerinin olumsuz sonuçlandığı ve işçilerin artık greve çıkmakta serbest olduklarını bizzat Dahiliye Nezareti bildirmişti.[198]

Tüm bu örnekler, kapsamı dışındaki alanları zaten ilgilendirmediği gibi, kapsamındaki işletmelerin işçileri için de Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun grevleri yasaklamadığını, uzlaşı sürecinin olumsuz sonuçlanması halinde serbest bıraktığını göstermektedir.

4.3.3.4.6. Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Uzlaşma Süreci

Kanunla birlikte yürürlüğe sokulan uzlaşı yöntemi, devletin işçi ve işveren tarafları arasında bir anlaşmazlığın sonlandırılabilmesi adına yapılacak müzakerelere

[196] BOA, **DH. EUM. KADL.** 14/22. 17 R 1329. 17 Nisan 1911.
[197] BOA, **DH. ŞFR.** 93/163. 10 Ş 1337. 11 Mayıs 1919.
[198] BOA, **DH. KMS.** 61-2/62. 10 N 1340. 7 Mayıs 1922.

aracı olunması ve tarafların anlaşma yönünde ikna edilmeye çalışılması bakımından ilk defa yasallaşmıştı. Böylece önceki dönemlerde mahalli devlet yetkilileri veya daha üst düzey memurlar tarafından yapılan ikna çabaları yasal bir zemine taşınmış ve başvurulması zorunlu bir usul haline gelmişti.

Uzlaşma sürecinin işleyişi, işçilerin 3 vekil seçerek talep listelerini Bakanlığa iletmeleriyle başlayacak (1. Md.), Bakanlık da bu listeyi 3 gün içinde şirkete bildirecekti. Şirket bu tebliğden sonra 1 hafta içinde 3 vekil belirleyerek Bakanlığa bildirmek zorundaydı (Md. 3). Bu 1 hafta içinde, aynı zamanda Bakanlık da uzlaşı sürecinde müzakereleri yönetecek bir memur tayin edecekti. Şirketin vekillerini bildirmesi ve memurun tayin edilmesiyle birlikte (1 haftalık süre içinde ya da sonunda), uzlaşma süreci kapsamında ilk toplantı 3 gün içinde yapılacaktı. (Md. 4). Eğer anlaşma sağlanırsa, taraflar bunu onaylayacak ve bir grev yapılmasına gerek kalmayacak (Md. 5), anlaşma olmaması halindeyse işçiler grev yapabilecekti. (Md. 6).[199]

Kanun çıktıktan sonra işçiler ve işveren arasında bir anlaşmazlık durumunda grev yapılmadan önce uzlaşma sürecinin işletildiği birçok örnek vardır. Bu örneklerden biri, Şubat 1910'da İstanbul'da tramvay işçilerinin şirketleriyle yaşadığı anlaşmazlık sonrası görülmüştü. İşçilerin grev yapma kararı almasından önce Ticaret ve Nafia Nazırı bizzat kendisinin başkanlığını yaptığı ve işçi temsilcisi olarak 3 kişi, şirket temsilcisi olarak da 3 kişinin katıldığı bir komisyon oluşturarak taraflar arasında uzlaşı sürecini başlatmıştı. Yapılan görüşmelerin olumlu sonuç vermesiyle şirket, işçilerin ücretlerine % 10 ila 15 arasında değişen oranlarda zam yapmayı kabul etmiş ve işçiler de grev başlatmaktan vazgeçmişti.[200] 1911'de ise Haliç Vapur şirketi kaptanları çeşitli memnuniyetsizliklerini dile getirerek 15 günlük süre içinde istekleri yerine getirilmezse grev yapacaklarını belirtmişti. İşçilerin maaşlarının artırılması, hasta memurların yarım ücretlerinin kesilmemesi, yıllık izin haklarının olması, çalışma saatlerinin azaltılması, para cezalarının keyfî alınmaması gibi

[199] "Ta'til-i Eşgal Kanunu", **DÜSTUR**, **a.g.e.**
[200] "Tramvay Müstahdemini", **Tanin**, No: 535, 15 Şubat 1325, 28 Şubat 1910, s. 4.
İşçilerin şirketten talep ettikleri tüm maddeler için bkz.; ""Tramvay Müstahdemini", **Tanin**, No: 536, 16 Şubat 1325, 29 Şubat 1910, s. 3.

taleplerden oluşan şart listesi üzerine Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda belirtilen müzakere süreci başlatılmıştı. Aynı gün görüşmelerin olumlu sonuçlanması ve tarafların orta yolu bulmasıyla, 2 taraf da olası bir grevin maliyetlerinden kurtulurken, işçiler beklentilerini de karşılamış ve istediklerini elde etmişti.[201] Geç dönemde, 1921 yılında da Haliç Şirketi ile işçiler arasındaki anlaşmazlık nedeniyle taraflar arasında uzlaşma süreci başlatılmış, sürecin olumlu sonuçlanmasıyla bir grev yapılmadan anlaşmazlık çözümlenmişti.[202] İşçi ve işveren tarafındaki her anlaşmazlığın bu şekilde olumlu bittiğini ve grev yapılmadığını ileri sürmek de imkansızdır. Nitekim çalışmanın üçüncü bölümünde 1909 ve sonrasında uzlaşma sürecinin anlaşma doğurmadığı ve sonrasında grev yapılan birçok iş uyuşmazlığı örneği de gördük.

Ta'til-i Eşgal Kanunu ile birlikte Osmanlı çalışma hayatına giren uzlaşma yönteminin, tramvay ve vapur işçilerinin şirketleriyle yaşadıkları yukarıdaki uyuşmazlıklarında da olduğu gibi anlaşmayla sonuçlanmasının birçok olumlu sonucu sayılabilir. İşçiler açısından düşünülecek olduğunda, bir grev ilanıyla birlikte iş bırakılan sürede ücret gelirinden mahrum kalmak, iş bırakma gibi işçilerin en son başvuracağı bir eylemi yürütmek ve organize etmek, grev nedeniyle işten çıkarılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmak ve grevin olumsuz sonuçlanması halinde süreçten en zararlı çıkan taraf olma gibi olası olumsuzlukların önüne geçilmişti. Bunun yanında yapılacak bir grevle umut edilen ücret artışının, iş bırakma eylemine gerek kalmadan gerçekleştirilebilmesi ise diğer bir avantajdı. İşveren açısından bakıldığında ise, bir grevle işlerin ve üretimin durması, kamuoyunda işçilerini mağdur eden bir işletme şeklinde olumsuz anılma, kendi çalışanları ile anlaşmazlıklar yaşama ve uzun süren bir grev sonrası işçiler karşısında hiç de istemeyeceği şartları kabul etme gibi olumsuzluklarla karşılaşılmamıştı. İşçilerle yaşanan ihtilafın olumlu sonuçlanması, şirket ve çalışanları arasındaki bağın kopmamasını da sağlarken, ücreti artırılan işçilerin daha verimli çalışması gibi dolaylı etkilerle şirkette bu süreçten bir takım kazanımlar elde edebilme şansına sahipti. Uzlaşma sürecinin olası bir grevi engellemesinin, asayiş ve düzenin

[201] "Haliç'te Ta'til-i Eşgal", **Tanin**, No: 1174, 17 TS 1327, 30 Kasım 1911, s. 3.
[202] "Haliç Grevi Bertaraf Edildi", **Alemdar**, No: 28, 24 Nisan 1337, 24 Nisan 1921, s. 2.

işlemesini teminle mükellef olan devlet ve bu şirketlerin müşterileri olan halk açısından olumlu tarafları da sürecin diğer kazanımları arasında sayılabilir. Tüm bu olumlu sonuçlar da, Ta'til-i Eşgal Kanunu ile gelen yeniliklerin bir getirisi olup, bu açıdan ilgili kanunun sorunsuz işletilebilmesi halinde tarafların tümü için yararlar sağlayabileceği görülmektedir.[203]

Uzlaşma sürecinin olumsuz sonuçlanması ve grevin kaçınılmaz olduğu durumlar da dahil, bu sürecin anlaşma ile sonuçlanması ihtimalinin denenmiş olmasında yarar görmekteyiz. Dolayısıyla uzlaşma süreci düzenlemesinin tamamen işçi hareketlerine karşı şirketlerin baskısıyla devlet tarafından vurulmuş bir darbe olmadığını kanaatindeyiz. 1910 yazında Anadolu Demiryolları Şirketi ile işçileri arasında yaşanan ihtilafta uzlaşma sürecinin uygulanması için tarafların 3'er vekili ve atanmış bir devlet yetkilisi aracılığında 2 defa toplantı yapılmıştı. Ancak toplantılarda iki taraf ortak bir noktada anlaşamadığı için görüşmeler olumsuz sonuçlanmıştı. Bu noktadan sonra işçiler, uzlaşma sürecinin öncesindeki duruma dönmüş olup, hala grev yapmaya, hem de kanun tarafından kendilerine verilmiş bir hak olarak yetkileri vardı.[204] Bu açıdan bakıldığında, yani uzlaşma sürecinin hem olumlu hem de olumsuz bittiği örnekler ele alınırsa, Ta'til-i Eşgal Kanunu ile birlikte gelen ve toplu iş uyuşmazlıklarını düzenleyen uzlaşma yönteminin işçiler, işveren, devlet ve halk gibi olası bir anlaşmazlık ve grevden etkilenecek tüm taraflar için yararlı olduğu kanaatindeyiz.

Uzlaşma süreciyle ilgili değinilmesi gereken bir diğer nokta, işçi ve işveren temsilcileridir. Kanun, tarafların temsilcilerinin o an işçi olması yahut işveren temsilcisi olacak kişinin şirket yönetiminde olması, şirketin resmî avukat vb.

---

[203] Kanunun sorunsuz işletilebilmesi halinde tarafların tümü için yarar sağlayabileceği bu örneklerde ortaya çıkmıştı. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, uzlaşma kararları bazı durumlarda taraflar tarafından geçici bir süre göz önüne alınmakta ve verilen sözlerden geri dönülebilmekteydi. Nitekim tramvay şirketi de şubat ayında verdiği sözleri daha sonra geri çekecek ve Mayıs ayında işçiler bunun üzerine grev yapmak zorunda kalacaktı.(BOA, **DH. MUİ.** 97-2/15. 17 C 1328. 26 Haziran 1910.) Osmanlı çalışma hayatının işçiler ve şirketler arasındaki anlaşmazlıklarla ilgili bu derin sorunlar içeren yapısı, Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun sağlayabileceği faydaları da böylece kağıt üzerinde bırakabilmekteydi.

[204] "Anadolu Osmanlı Demiryolu Şirketi Müstahdemini ile Şirket Arasında Tahaddüs Eden İhtilâfât Hakkındadır", **Tanin**, No: 673, 3 Temmuz 1326, 16 Temmuz 1910, s. 3.

temsilcisi olması gibi şartlar getirmemişti. Anadolu demiryolları şirketiyle işçileri arasında yapılan yukarıda bahsettiğimiz toplantılara katılan temsilcilerin kimliğinden de bu durum ortaya çıkmaktadır. Toplantılara işçi temsilcisi olarak katılan 3 kişiden ikisi şirket çalışanı, üçüncüsü ise şirkette daha önceki seneler çalışmış ve daha sonra ayrılmış Dr. Gabriel Efendi'ydi. İşveren temsilcilerinin kimliği ise biraz daha ilginçti. Şirketi temsilen toplantılara katılan vekiller; Selanik Mebusu Emanuel Karasu, İzmir Mebusu Nesim Mazliyah ve şirket memurlarından Naar Efendilerdi.[205] Şirket temsilcilerinden ikisinin mebus olması toplantının gidişatını ve alınacak kararları etkiler mi bu oldukça tartışmalıdır, ancak işçilere karşı şirket temsilcisi olarak görüşmeye katılan iki vekilin, halk tarafından seçilmiş kişiler olması yine de ilginçtir. Vekillerin niteliği ve kimliğiyle ilgili bu durumun, müzakereler esnasında maddi gücü ve nüfuzu daha fazla olan işveren tarafının lehine, işçilerinse aleyhine olması muhtemeldir.

4.3.3.4.7.Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Değişiklik Teklifleri

1908'de geçici kanun ve 1909'da da mecliste kabul edilen bir kanun olarak yürürlüğe giren Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda, dönemin değişen şartları ve tarafların teklifleriyle bir takım değişiklikler yapılmıştı. Genellikle işçi tarafı aleyhine olacak bu tekliflerden bazıları kabul edilirken, bazıları ise reddedilmişti. Bu tekliflerden sendika yasağının sadece kamuya yönelik hizmet sunan işletmeler için değil de tüm alanlardaki sendikalar için geçerli olmasına yönelik olanının 1913'te yürürlüğe girmesiyle ilgili yukarıda yeterince bilgi verdik. Bunun dışında aynı yıl sadece sendikaların değil de, sendikal mahiyetteki işçi cemiyetlerinin de yasaklanmasına yönelik bir yorum değişikliğine gidildiğini, ancak bunun kanun üzerinde bir değişiklik yapılarak değil de, sadece kanunu uygulayan devlet makamlarının tavır ve yorum değişikliğine gitmesi şeklinde olduğunu yine daha önce açıklamıştık. Bu 2 değişiklik dışında, madencilik sektörünün de kamuya yönelik bir hizmet sayılması ve bu alandaki işçi örgütleriyle işçi hareketlerinin kanun kapsamında değerlendirilmesine yönelik bir teklifle, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından uzlaşma

[205] **A.e.**

sürecinden vazgeçilerek mecburi tahkim uygulamasının getirilmesine yönelik bir teklifi iki önemli değişiklik isteğiydi.

4.3.3.4.7.1. Madencilik Sektörünün Ta'til-i Eşgal Kanunu Kapsamına Alınması Teklifi

Madencilik sektöründe işçilerin grev yapmasının yasal denetim altına alınması için Ta'til-i Eşgal Kanunu'nda düzenlemeler yapılması, 1908 yılının Ekim ayından, yani geçici kanunun çıktığı andan itibaren tartışılmaya başlanmıştı. Basında Tanin Gazetesi de, kanun hükümlerinin madencilik sektörünü de içerecek şekilde genişletilmesinin olumlu bir düzenleme olacağını ifade ederek şirketlerle aynı yönde görüş bildirmişti.[206] Bu kanunu ısrarla savunan Orman ve Meadin Nezareti, geçici Ta'til-i Eşgal yasası çıkarılırken kendileri tarafından madenler için de işçi hareketlerini düzenleyen 11 maddelik bir kanun hazırlığı yapıldığı, ancak bunun daha sonra hazırlanan yasa gündeminden çıkarıldığını eleştirel bir şekilde bildirmekteydi. Bakanlık, demiryolları gibi bir alanda işçiler grevi sonlandırdıktan sonra işin niteliği gereği hemen işe başlanabilirse de, madencilikte ise 1-2 ay sürecek olası bir grevden sonra işe başlamadan önce kuyuların temizlenmesi, bağlamaların yeniden düzenlenmesi ve kontrol edilmesi gibi işlemlerin grevden bile daha uzun sürebileceğini öne sürmüştü. Bu kendine has özellikleri nedeniyle de, madenlerin de yasa kapsamına alınmasını talep etmişti.[207] Maden üretiminin devlet hazinesiyle birebir ilişkili olduğu gerekçesiyle bu talebinin ayrı bir yasal düzenlemeyle karşılanmasında ısrar eden bakanlığın[208] bu isteği kabul edilmezken, Ta'til-i Eşgal Kanunu'na eklenecek bir madde hazırlanması kararlaştırılmıştı. Şura-yı Devlet, hazırlanacak bu maddenin işçilerin çalışma özgürlüğü ve serbestliğini engellememesini (yani zorunlu çalıştırmaya dönüştürmemesini) şart koşmuştu.[209]

---

[206] "Ta'til-i Eşgal ve Madenler", **Tanin**, No: 86, 12 Teşrinisani 1324, 25 Ekim 1908, s. 7.

[207] BOA, **ŞD.** 545/13. 9 Ş 1327. 26 Ağustos 1909. Hazırlanan 11 maddelik kanun layihası incelendiğinde, yürürlükte olan geçici Ta'til-i Eşgal Kanunu'ndaki kamuya yönelik hizmet sunan müesseseler ibaresi yerine maden imtiyazı ile kurulmuş anonim şirketler geçmekteydi. Bunun dışında düzenlemede önemli farklılıklar mevcut değildi.

[208] BOA, **T. TNF. MKT.** 146/55. 14 R 1327. 5 Mayıs 1909. T. Dosya No: 146.

[209] BOA, **BEO.** 3490/261708. Lef. 2. 24 KS 1324. 6 Şubat 1909.

Komisyonun yaptığı çalışma sonrası *maden ocakları ve sanayi fabrikalarıyla bilumum şirketler müstahdemin ve amelesi hakkında grev kanununa zeyl olmak üzere kaleme alınan kanun maddesi layihası* hazırlanmıştı. Bu madde şu hükmü içermekteydi:[210]

… madde: birinci maddede belirtilen genel-kamu hizmetleriyle sorumlu olan şirketlerden başka, bütün maden, sanayi ve ticaret şirketleri işverenleriyle işçileri ve diğer çalışanları arasında istihdam şartlarına dair anlaşmazlık ortaya çıkması halinde; işçiler sorunun çözümü için Ticaret ve Nafia veya Orman ve Maaden Nezareti'ne başvurma hakkına sahip oldukları gibi, bireysel ya da toplu şekilde iş bırakma hakkına da sahip olsalar da, üretim ve çalışma özgürlüğüne-serbestliğine aykırı bir davranış ve harekette bulunmaları, tehditlerle veya zor kullanarak çalışma özgürlüğüne zarar vermeleri yasak olup, bu şekilde hareket edecek olanlar mahkemece 1 haftadan 1 aya kadar hapis veya 1 Osmanlı Lirasından 25 Liraya kadar para cezası ödemekle cezalandırılır. Bu hareketlerden daha ağır bir suç işleyenlere ise, ceza kanununda belirtilen cezalar da uygulanır. Mal ve mülke zarar verilmesi halinde, söz konusu zarar buna yol açan kişilere tazmin ettirilecektir. 7. madde gereğince genel-kamu hizmetleri yürüten şirketlere yönelik belirlenmiş tazminat cezaları, bu maddede belirtilen sanayi, ticaret ve maden şirketleri işverenleri için 25 liradan 100 liraya kadar hükmolunacaktır.

Kanuna eklenmesi teklif edilen bu girişimin kabul edilip yasalaştığı ya da reddedildiği yönünde net bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Mayıs 1909'da hazırlanan bu maddeden sonra, Balya madenleri işçileri 1909 Haziran[211], 1910 Ekim[212] ve 1914 Nisan aylarında[213]; Zonguldak Gelik'teki maden işçileri 1909 Haziran[214], 1910 Şubat[215] ve 1910 Temmuz aylarında[216]; Kırşehir'deki simli kurşun madenleri işçileri

[210] BOA, **ŞD. TNZ.** 1227/9. 6 CA 1327. 26 Mayıs 1909.
[211] BOA, **DH. MKT.** 2831/83. 16 Ca 1327. 5 Haziran 1909.
[212] "Balya Madeninde", **Tanin**, No: 782, 23 TE 1326, 5 Kasım 1910, s. 3.
[213] BOA, **DH. İD.** 107/76. 21 Nisan 1330. 4 Mayıs 1914.
[214] "Zonguldak'ta Grev", **Tanin**, No: 277, 28 Mayıs 1325, 10 Haziran 1909, s. 4.; BOA, **DH. MKT.** 2837/7. 19 CA 1327. 8 H 1909.
[215] BOA, **DH. MUİ.** 1-9/2. 4 RA 1328. 16 Mart 1910.; "Zonguldak'ta", **Tanin**, No: 535, 15 Şubat 1325, 28 Şubat 1910, s. 3.
[216] BOA, **DH. MUİ.** 115/36. 13 T 1326. 26 Temmuz 1910.

1910 Ekim ayında[217] grevler yapmıştı. Bu grevlerle ilgili arşiv kayıtları ya da dönemin süreli yayınlarında uzlaşma sürecinin işletilmesi ya da Ta'til-i Eşgal Kanunu'nun uygulanmasına dair herhangi bir bilgiye rastlanılamaması, muhtemelen düzenlemenin yürürlüğe girmediği ve teklif olarak kaldığını göstermektedir.

4.3.3.4.7.2. Mecburi Tahkim Girişimi

Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1908 yaz aylarında yaşanan yoğun grev dalgasını yasal bir denetim alma amacıyla, grev yapılmasını kısıtlayıcı ve geciktirici hükümler içerecek şekilde yürürlüğe sokulmuştu. Ancak bu kanun yürürlüğe girdikten sonra da demiryolu, limanlar, tramvay gibi ulaşım, haberleşme ve askerî-ticarî nakliyatın kalbini oluşturan alanlarda grev yapılmaya devam edilmesi, şirketleri olduğu kadar, şirketlerin de baskısı sonrası Ticaret ve Nafia Nezareti gibi bazı devlet makamlarını rahatsız etmişti. Bunun önüne geçebilmek için de, söz konusu taraflar grevlerin tamamen yasaklanabilmesine yönelik bir çabaya girmişti. 1911'de, belli bir uzlaşı sürecinden geçtikten sonra var olan grev hakkının tamamen engellenmesi ve uzlaşma komisyonunca verilecek karara tarafların uyma mecburiyetinin getirilmesi teklifi, böyle bir çaba sonucunda ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla bu da *mecburi tahkim* yönteminin yürürlüğe girmesi anlamına gelmekteydi. Böylece işçi ve işveren vekilleri yine devlet memurları aracılığında müzakere yapacak, ancak müzakere sürecinde devlet görevlilerinin, yani hakem heyetinin verdiği karara uyulmak zorunlu hale gelecekti. Bu da grevlerin tamamen yasaklanması anlamına gelmekteydi.[218]

Ancak bu girişim, Şura-yı Devlet'in de belirttiği gerekçelerle reddedilmişti. Şura-yı Devlet, grevlerin ekonomik hayata zarar vermesi gibi nedenlerle yasaklanması ve yerine *mecburi tahkim* uygulamasının getirilmesinin, 2 sene önce yapılan kanunun ruhuna aykırı olduğunu belirtmişti. Bu girişimde bulunanların en önemli dayanak noktalarından birisi, savaş tehlikesi anında kamuya yönelik hizmet sunan işletme çalışanlarının keyfî hareket ederek grev ilan etmesi halinde askerî açıdan devletin zor durumda kalacağı ve bu durumun ülkeye önemli zararlar

[217] BOA, **DH. İD.** 107/15. 18 M 1329. 19 Ocak 1911.
[218] BOA, **ŞD.** 1232/21. Lef. 1-2. 6 Ağustos 1327. 19 Ağustos 1911.

verebileceğiydi. Ancak Şura-yı Devlet konuyla ilgili, zaten devlet tarafından böyle bir savaş hali ve grev tehlikesinde demiryollarında çalışabilecek askerî Şimendifer Bölükleri oluşturulduğunu, bunun yanında aynı kanunla savaş anında devletin grevleri yasaklayabilme ve erteleyebilme hakkı olduğunu belirterek, yapılacak bu tarz bir değişimin kişisel özgürlükleri sınırlamak ve engellemek dışında bir anlamı olmayacağı için olumsuz görüş bildirmişti.[219] Söz konusu teklif Meclis-i Vükela'da da görüşülmüş, ancak burada da yapılacak bu tarz bir değişikliğin bireysel özgürlükleri kısıtlayacağı ve kanunun ruhuyla da örtüşmeyeceği görüşünde Şura-yı Devlet'le mutabık kalınmış ve mecburi tahkim yöntemine geçit verilmemişti.[220]

4.3.4. 1909 Cemiyetler Kanunu

Osmanlı'da işçiler veya halkın genelinin toplanma veya bir araya gelerek örgütlenmesine karşı devletin bakış açısı, işçi hareketlerinde olduğu gibi, örgütlenmede de genellikle şüpheyle karşılanmaktaydı. 19. yy.ın sonlarına doğru azınlıklarla ilgili yaşanan problemler, bağımsızlık faaliyetleri ve bunların altında yatan gizli amaçlar, bu alanda yapılan hukukî düzenlemelerin de yasaklayıcı yanı ağır basan düzenlemeler olmasına yol açmıştı. Osmanlı'da 1890'lı yıllarda aralarında yerli ve yabancı memurların da olduğu halkın çeşitli unsurlarının bir araya gelerek örgütlü hareket etmesine karşı devletin sürekli şüpheyle yaklaşması ve engelleyici tavır takınması da bu durumun bir sonucuydu. Dolayısıyla çalışmanın işçi örgütlenmesi bölümünde ele aldığımız 1890'lı yıllarda cemiyetleşme hareketleri ve devletin engelleyici tavrı, devletin cemiyetler ve cemiyetleşmeye bakışı açısından bilinçaltı ve bu bilinçaltının uygulanan politikalara yansıması bakımından önemlidir.

19. yüzyılın sonlarında kuvvetlenen ve 20. yy.ın başlarına da taşınan bu olumsuz bakış, 1908 yılında, yani II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte önemli bir kırılma yaşamıştı. Hürriyet havasının hakim olduğu bu dönemde, devlet yöneticilerinin de cemiyetler ve cemiyetleşmeye karşı bakışında bir iyileşme söz konusu olmuştu. 1908 sonrası iktidarı ele alan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kendisinin de bir dönem

---

[219] **A.e.**
[220] BOA, **MV.** 163/33. 12 R 1330. 1 Mart 1912.

yasaklı cemiyetler arasında yer alması ve öncülerinin uzun süre faaliyetlerini yurtdışında sürdürmek zorunda kalışı, muhtemelen cemiyetleşmeye bakışlarının da daha olumlu olmasına yol açmıştı.[221] Dağılmak üzere olan imparatorluğu bir arada tutma ve nüfusun çeşitli unsurlarıyla bir barış ortamı oluşturma hedefi de, bu olumlu bakışın bir diğer nedeniydi.

4.3.4.1. Cemiyetler Kanununun Çıkarılmasının Nedenleri

1908 yılında meşrutiyetin ilanıyla birlikte Osmanlı toplumunda hızlı bir birleşme ve cemiyetleşme dönemi yaşanmıştı. Sosyal alanda olduğu kadar siyasî ve ekonomik alanda da bu hareketlenme sonrası birçok cemiyet kurulmuştu. Ancak öncesinden öngörülemediği için devlet bu cemiyetleşme hareketine hazırlıksız yakalanmıştı. 1909'un hemen başında yayınlanan bir emirle, cemiyetler veya toplu gösterilerle ilgili herhangi bir kanunî düzenleme olmadığı için bu yöndeki taleplerin askıda tutulması, bir nevî geçiştirilmesi belirtilmişti. Gelişmiş ülkelerde devlete müracaat etmeden ve kanunen gerekli şartları yerine getirmeden cemiyet kurulamadığı, bu açıdan bakılırsa Osmanlı'da da bir kanunî düzenleme yapılana kadar ülkedeki cemiyetlerin fesh edilmesi gerektiği belirtilmişti. Ancak devlet, meşrutiyetin ilanı sonrası ülkede halk ve devlet arasındaki olumlu ilişkiyi bozmamak ve tepki çekmemek için, kurulmuş cemiyetlerin kapatılmaması, fakat resmî olarak da tanınmamaları ve müracaat halinde reddedilmelerine karar vermişti.[222] Cemiyetler Kanunu da bu durumun doğal bir sonucu olarak, kurulmuş çok sayıdaki cemiyeti bir denetim altına almak ve gelecekte kurulması düşünülen cemiyetlerin de yasal altyapısını hazırlamayı hedefleyerek çıkarılmıştı.

Meşrutiyet öncesi dönemde dağlarda çeteler kuran ve çeşitli suçlara karışan özellikle azınlıklar öncülüğündeki birçok grubun yeni dönemde silah bırakarak devletle barışması ve şehirlere indikleri görülmüştü. Bu gruplar şehirlerde cemiyet

---

[221] Hatemi bu durumu, *esasen "hürriyet" getirme iddiası ile yönetimi ele geçirmiş bir derneğin başka derneklerin kurulmasını önlemesi de zordu.* şeklinde ifade etmektedir. (Hüseyin Hatemi, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 201.)
[222] BOA, **DH. MKT.** 2730/95. 18 Z 1326. 11 Ocak 1909.

kurarak siyasî alanda yoluna devam etme kararı vermişti. Dolayısıyla 1 ay öncesinde asker tarafından takip edilen ve suçlu olarak nitelenen grupların artık devlet katında meşru olarak kabul edildiği yeni bir dönem doğmuştu. Ancak bu meşruiyetin yasal altyapısı ise düzenlenmemişti.[223]

Bunun yanında 1908 devrimiyle yönetimi devralan İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ismini izinsiz kullanarak ve onun organıymış gibi hareket ederek taşrada kurulan ve yerel yönetimlerin işlerine karışan birçok cemiyet de ortaya çıkmıştı.[224] Ekonomik, sosyal ve siyasî hayatın genelinde yaşanan bu hızlı ve altyapısız cemiyetleşme, devletin bu gelişime müdahale etmek ve kontrol altına almak amacıyla Cemiyetler Kanunu'nu çıkarmasını da zorunlu hale getirmişti.

Cemiyetler Kanunu işçi örgütlerini ve işçilerin cemiyet altında bir araya gelmelerini düzenleyen birincil kanunlardan biriydi. Ancak kanunun hazırlanma süreci ve altında yatan dinamikler ele alındığında, işçi örgütlemelerinin bu yasal düzenlemenin hazırlanmasının ancak tali nedenlerinden biri olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Cemiyetler Kanunu, direkt çalışma hayatına yönelik olarak çıkarılmamış, ancak işçiler de dahil olmak üzere her türlü toplanma ve örgütlenmenin yasal altyapısını oluşturduğu için işçi örgütlenmesini de birebir etkileyen bir kanundu.

---

[223] Kavmiyet ve mezhep ayrımını esas alarak hareket eden Bulgar Kulüpleriyle ilgili duyulan rahatsızlıkla ilgili bkz. BOA, **DH. MUİ.** 44-1/46. 14 Z 1327. 27 Aralık 1909.
Çerkezler tarafından kurulan bir cemiyet sonrası, bağımsız bir Çerkes Devleti kurulması teşebbüslerini güçlendireceği için Osmanlı'da cinsiyet ve ırk ayrımına dayalı cemiyet kurulmasının engellenmesi gerektiğine yönelik olarak bkz. BOA, **Y. PRK. BŞK.** 79/97. 19 M 1327. 10 Şubat 1909.

[224] Karesi, Balya, Bigadiç gibi kazalarda çeşitli asker, memur, eşraf ve esnaftan kişiler tarafından kurulan ve İTC'nin organı gibi hareket edip devlet işlerine müdahale eden cemiyetlere karşı Dahiliye Nezareti, bunların hiçbir resmî sıfatları olmadığını, her türlü sözlü veya yazılı müracaat ve müdahalelerinin kesinlikle reddedilmesini ve haklarında tahkikat yapılmasını Hüdavendigar Valiliğine bildirmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2700/80. 13 Z 1326. 6 Ocak 1909.).
Diyarbakır Vilayeti'ne, Deyrek Kazası'nda kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili benzer bir emir verilerek, her tarafta kurulmakta olan bu gibi cemiyetlerin, bir yasa çıkarılana kadar tanınmaması tebliğ edilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2752/96. 7 S 1327. 28 Şubat 1909.)
Sinop'ta İTC şubesi olarak kurulan ve bölgede devlet işlerine karışan cemiyetin bu müdahaleleri de kanun dışı olduğu belirtilerek men edilmişti. (BOA, **DH. MKT.** 2764/78. 18 S 1327. 11 Mart 1909.)
Bu şubelerden bazıları, bölgelerindeki meclis azalarını görevden alırken, bazı memurlar için mahkeme kararı verecek ve yargılama yapmaya yeltenecek kadar ileri gitmişti. (BOA, **BEO.** 3401/255022. 14 Ş 1326. 11 Eylül 1908.)
Yemen Vilayeti Taiz'de de İTC şubesi olarak faaliyette bulunan bir cemiyet, bölge naibi ve muhasebecisini görevinden alma teşebbüsünde bulunmuştu. (BOA, **BEO.** 3503/262687. 11 S 1327. 4 Mart 1909.)

1909 yılıyla birlikte, kurulacak tüm işçi cemiyetleri, nizamnamelerindeki maddeler ve uygulamalarında bu kanunda yer alan hükümlere uygun hareket etmek zorundaydı.

4.3.4.2. Kanun Metni

Cemiyetler Kanunu hazırlanırken Fransa, Belçika ve İsviçre'nin aynı konuyla ilgili yasal düzenlemelerinden yararlanılmıştı. Çıkarılacak kanunla ilgili bu ülkelerin yasalarının incelenmesi kararı 3 Aralık 1908'de alınmıştı.[225] Kanun yaklaşık 8 ay sürecek bir hazırlık süresi içinde tamamlanmış ve yürürlüğe girebilmişti.[226]

16 Ağustos 1909'da yürürlüğe giren ve 2 bölüm 19 maddeden oluşan Cemiyetler Kanunu'nun günümüz Türkçesi ile sadeleştirilmiş şekli aşağıdaki gibidir:[227]

1. Md.: *Cemiyet, birden çok kişi tarafından, kâr ve kazanç paylaşımı amacı olmamakla birlikte, bilgi veya mesailerini daimi surette birleştirme hedefiyle kurulan heyettir.* Cemiyet tanımının yapıldığı bu maddede, kurulacak örgütlerin amacı bilgi ve mesai temelinde bir araya gelinmesi olarak belirtilmiş, kazanç paylaşımının dışlanmasıyla da cemiyetlerin şirketlerden ayrı tutulması hedeflenmişti.

2. Md.: Cemiyet teşkili için önce ruhsat, yani resmî izin alınması şartı yoktur. Şu kadar ki bir cemiyet kurulduktan sonra, kuruluşu müteakip 6. maddeye uygun olarak her halükarda hükümete haber verilmesi lazımdır. Cemiyetlerin kuruluşu için yetkili devlet makamlarıyla ilişkileri düzenleyen bu madde, işçi cemiyetleri de dahil olmak üzere oldukça önemliydi. Bu maddeyle birlikte, cemiyet kurma ve toplanma açısından Osmanlı vatandaşlarına önemli bir özgürlük tanınmıştı. (Kanun-u Esasi'ye

---

[225] BOA, **DH. MKT.** 2796/73. Lef. 3. 19 KE 1324. 1 Ocak 1909.
Hatemi, kanunun 1901 tarihli Fransız Kanunu örnek alınarak hazırlandığını belirtmektedir. (Hatemi, **a.g.e.**, s. 201.)

[226] Kanunun yapılış sürecinde Meclis-i Mebusan'da müzakereler ve tartışmalar için bkz. Zehra Arslan, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 3/11, Bahar 2010, ss. 57-72.

[227] BOA, **A. DVNS. NZAM. d.** 12. 29 B 1327. 16 Ağustos 1909. s. 387-390.; "Cemiyetler Kanunu", **Mecmua-i Kavânîn-i Cedide-i Osmanî'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi**, Dersaadet, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, 1327-1909. ss. 1-5.; "Cemiyetler Kanunu", 29 B 1327, 16 Ağustos 1909, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 1, ss. 604-608.

de 120. Maddeyle bir ekleme yapılarak toplanma ve toplantı yapma hakkı tüm vatandaşlar için serbest hale getirilmişti.[228])

3. Md.: Kanunlara ve genel ahlaka aykırı, meşru olmayan bir esas üzerine, ya da ülkede asayişi, devletin bütünlüğünü ihlal edecek, hükümet biçimini değiştirecek ve Osmanlı toplumunun çeşitli unsurlarını siyasî olarak ayrıştıracak tarzda cemiyetler kurulması yasaktır. Bu madde ise, oldukça kozmopolit bir yapısı olan Osmanlı toplumunun tamamı ile devletin bütünlüğünü olası tehlikeli birleşmelerden korumayı hedeflemekteydi.

4. Md.: Irk ve cinsiyet esas alınarak ve bu tarz unvanlar kullanılarak siyasî cemiyetler kurulması yasaktır. Bu maddenin Meclis-i Mebusan'da görüşülmesi sırasında, Müslüman Türk unsur dışındaki tüm vekiller, kavmiyet, yani ırk esasına dayalı cemiyetler kurulmasını savunmuş ve maddeye karşı çıkmıştı. Bu madde 90 oyla kabul edilirken, 60 da ret oyu alması, bu görüşün güçlü bir savunmaya dayandığını göstermişti.[229]

5. Md.: Cemiyet azalarının 20 yaşından aşağı olmaması, bir cinayetle mahkum olmaması veya medeni haklardan mahrum bulunmaması şarttır.

6. Md.: Gizli cemiyetler teşkili kesinlikle yasaktır. Bir cemiyet kurulur kurulmaz, eğer merkez idaresi İstanbul'da ise Dahiliye Nezareti'ne; taşrada ise bölgenin en büyük mülkiye memuruna cemiyetin unvanı, amacı, merkez idaresi ve idare işleriyle sorumlu kişilerin isim, sıfat ve ikamet adreslerini açıklayan, cemiyetin kurucuları tarafından mühürlenmiş ve imzalanmış bir beyanname verilecek ve buna karşılık bir ilmühaber alınacaktır. Bu beyannameye cemiyetin esas nizamnamesinden 2 nüshası cemiyetin resmî mührüyle tasdiklenmiş olarak eklenecektir.

İlmühaber alınmasından sonra bu durum cemiyet kurucuları tarafından ilan edilecektir. Cemiyetler gerek esas nizamnamesi, gerek idare heyeti ve gerekse ikamet

---

[228] "Kanun-u Esasi (Mevadd-ı Muaddeleyi Şâmildir)", **Mecmua-i Kavânîn-i Cedide-i Osmanî**, **a.g.e.** , s. 28.
[229] Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, s. 207.)

adresleriyle ilgili yapacakları değişiklik ve düzenlemeleri derhal hükümete bildirmeye mecburdur.

Bu değişiklik ve düzenlemelerin üçüncü kişilere karşı geçerli olabilmesi, ancak hükümete haber verildiği günden itibaren geçerlidir. Bu değişiklik ve düzenlemeler özel bir deftere kaydedilecek ve ilgili defter adliye ve mülkiye cihetinden ne zaman talep edilirse ibraz kılınacaktır. Oldukça ayrıntılı ve açık bir şekilde düzenlenmiş bu madde, kurulacak cemiyetlerin, gerek kuruluş sonrası, gerekse faaliyette bulunduğu dönemde devlet tarafından takip ve kontrol edilebilmesini hedeflemişti.

7. Md: Her cemiyetin merkezinde 2 kişiden az olmamak üzere bir idare heyeti ve eğer cemiyetin şubeleri varsa onların da merkeze bağlı birer idare heyeti bulunması ve bu heyetlerce ilk olarak cemiyet üyelerinin kimliklerinin ve cemiyete dahil olma tarihlerinin, ikinci olarak idare heyetinin kararları, haberleşmeleri ve tebligatlarının, üçüncü olarak cemiyete ait gelir ve giderlerin ayrı ayrı cins ve miktarını açıklayan bir defter tutulması ve adlî ve mülkî makamlarca ne zaman talep edilirse ibraz edilmesi şarttır.

8. Md.: 6. madde gereğince beyanname vermiş olan her cemiyet 9. maddede gösterildiği üzere bilvasıta davacı ve müdde-i ali sıfatıyla mahkemede hazır bulunmak, gerektiğinde devlet tarafından yapılacak yardımlardan başka ilk olarak azasının yıllık 24 altını geçmemek üzere ödeyeceği nakit hisseyi, ikinci olarak cemiyetin idaresine ve azasının toplanmasına mahsus olan mahalli, üçüncü olarak amaçladığı hususun gerçekleşmesi için lazım olan gayrimenkul malları ilgili kanunlara uygun olarak tasarruf ve idare etme hakkına sahip olabilir. Cemiyetlerin bu yollardan başka gayrimenkul mallar edinmeleri yasaktır.

9. Md.: Cemiyete ait işler-meseleler için cemiyetler adına memurlar, mahkemeler ve resmî meclislere yapılacak müracaat ve talepler, genel katip veya müdürlerinin şahsî imza ve mühürleriyle düzenlenmiş pullu dilekçeler dışında başka şekilde sunulamayacaktır. Cemiyet adına işlem yapacak bu gibi kimselerin kimlikleri cemiyetin esas nizamnamesinde açıklanmış olmalıdır.

10. Md.: Cemiyet üyeleri, cemiyet nizamnamelerinde aksi düzenlenmiş olsa bile, ne zaman isterse, yalnız ödeme zamanı gelen ve o seneye ait olan nakit hisseyi ödedikten sonra cemiyetten ayrılabilirler.

11. Md.: Cemiyetlerin toplantı yerlerinde her nevî yaralayıcı ve ateşli silahların bulundurulması ve saklanması yasaktır…

12. Md.: 2. ve 6. Maddelere uygun olarak beyanname verilmesi yoluyla hükümete ihbar ve ilan edilmemiş olan cemiyetler hükümetçe yasaklandıktan sonra, kurucuları, idare heyeti ve toplanma yerinin sahibi veya kiracısı 5 altından 25 altına kadar para cezası ile cezalandırılacağı gibi, bu cemiyetler 3. maddede yazılı ve ceza kanununda açıklanmış olan zararlı ve yasaklanmış amaçlardan biri için kurulmuş ise, ayrıca o kanunlara uygun olarak tertip edecek cezalarla ayrı ayrı cezalandırılırlar.

13. Md.: 6. maddenin ihbar ve ilana yönelik olmayan diğer hükümleriyle, 4., 5., 7., 9. maddelerdeki hükümlere aykırı harekette bulunanlardan 2 altından 10 altına kadar ve tekrarı halinde 2 misli para cezası alınır. 12. madde gereğince yasaklanan bir cemiyeti, bu kanuna aykırı olarak devam ettiren ya da yeniden kuran ve idare edenler 10 altından 50 altına kadar para cezası ve 2 aydan 1 seneye kadar hapis ile cezalandırılır. Yasaklanmış olan bir cemiyetin azasına toplantı yeri olmak üzere kendi mülklerini kullandıranlar hakkında da aynı ceza tertip olunur.

14. Md.: Üyelerinin rıza ve istekleriyle veya iç nizamnamesi gereğince fesholan, ya da hükümetçe yasaklanan cemiyete ait mallar hakkında o cemiyetin esas nizamnamesinde bir düzenleme olduğu halde ona, olmadığı takdirde cemiyetin genel heyeti tarafından verilecek karara uygun olarak muamele olunur.

Yasaklanan cemiyet 3. maddedeki zararlı ve yasaklanmış amaçlardan biri için kurulmuş cemiyetlerden ise, mallarına hükümet tarafından el konulur.

15. Md.: Kulüpler dahi bu fasılda yazılı cemiyetler kabilindendir. 1890'larda kulüpler için yapılan engelleyici düzenlemeler cemiyetler için de uygulanmış ve ikisi için ayrı düzenleme yapılmamıştı. 1909 yılındaki bu kanunla birlikteyse, yine 2 unsur

da aynı kanunî düzenleme kapsamına alınmış, ancak bu sefer cemiyetler için yapılan düzenleme kulüpleri de kapsayacak şekilde belirlenmişti.

16. Md.: Halihazırda mevcut olan cemiyetler bu kanunun ilanı tarihinden itibaren 2 ay içinde 2. ve 6. maddeler gereğince beyanname verme ve ilan etme şartlarını yerine getirmeye ve diğer maddeler hükümlerine uygun muamelede bulunmaya mecburdur.

Md.: Bir cemiyetin kamu yararlarına hizmet eden cemiyet olarak kabul edilmesi, Şura-yı Devlet kararı ve devlet tarafından tasdik edilmesine bağlıdır.

Bu cemiyetler nizamnamelerine aykırı olmayan tüm hukukî işlemleri yapabilirler. Bir cemiyetin sahip olacağı hisse ve tahvillerden hamiline ait olanların, her halde cemiyet adına kayıt ve tahvili lazımdır. Vasiyet ve hibe edilen malları hükümetin özel izni olmaksızın cemiyet kabul edemez. Vasiyet ve hibe edilen mal gayrimenkul olduğu ve cemiyetin vazifesini ifa hususunda lüzumu olmadığı takdirde işbu mal satılır. Ne kadar sürede satılması gerekeceği, kabul edilmesi hakkındaki kararda açıklanmalıdır. Satılan mülkün bedeli cemiyetin sandığına teslim edilir.

18. Md.: Cemiyet ve kulüpler üzerinde zabıtanın teftiş hakkı vardır. Bunların toplantı yerleri zabıta memurlarına her zaman açık bulunacaktır. Şu kadar ki, zabıta memurları gerçekten lüzum görülmesi üzerine toplantı yerlerine girdiklerini ispat etmek için İstanbul'da Zabtiye Nazırı ve Vilayetlerde mahallin en büyük mülkiye memuru veya vekilleri tarafından giriş izni olarak verilmiş resmî bir evrak göstermeye mecburdur. Bu maddeyle cemiyetlerin toplantı ve faaliyetlerinin güvenlik güçleri tarafından takip edilebilmesine imkan tanınmıştı. Ancak bu uygulamada keyfî davranılmasını engellemek için, en yüksek devlet makamlarından izin belgesi alınması şartı getirilmişti.

19. Md.: Bu kanunun icrasından Dahiliye ve Adliye Nezaretleri sorumludur.

4.3.5. 1909 Tarihli İçtimâat Kanunu

Mitingler, toplantılar, toplu yürüyüşler gibi her türlü toplu gösteriyi etkilediği için çalışma hayatıyla birebir ilgili olan 1909 tarihli İçtimâat Kanunu da, gerek Ta'til-i Eşgal, gerekse Cemiyetler Kanunu gibi işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerine yönelik yasal düzenlemelerle birlikte, Meşrutiyet sonrası çok sayıda gerçekleşen sosyal ve siyasî eylemlerin bir sonucu olarak çıkarılmıştı. İçtimâat Kanunu sadece grev, miting vb. işçi eylemleri için çıkarılmamıştı. Hatta asıl amacı özellikle *irtica* olarak nitelendirilen bir takım toplanma ve gösterilerle, azınlıkların bir takım faaliyetlerine karşı tedbir almaktı. Ancak grev gibi işçi eylemlerinin de özü itibariyle toplu bir hareket olması, bunun yanında iş bırakan işçilerin çeşitli gösteriler de yapmaları, bu kanunun çalışma hayatını da ilgilendirmesine yol açmıştı. Nitekim kanun çıktıktan kısa bir süre sonra, Temmuz 1909'da Selanik ve Edirne demiryolları işçileri bir grev yapmak için hazırlıklara başladığında, devlet yönetimi işçilere grev nizamnameleri ve İçtimâat Kanunu'nda belirtilen koşullara uygun hareket etmeleri gerekliliğini bildirmişti.[230]

Kanunun özellikle ilgilendirdiği işçi grevleri ise, Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamına girmeyen, yani kamuya yönelik hizmet sunmayan işletmelerdeki işçilerdi. 1908'de Zabtiye Nezareti, işçilerin grev yapmadan önce güvenlik önlemi alınabilmesi için 1-2 gün önceden haber vermelerine yönelik bir yasal tedbir getirilmesini istemişti. Bu isteği olumsuz karşılayan Ticaret ve Nafia Nezareti, demiryolu ve tramvay vb. alanlardaki çalışanların zaten Ta'til-i Eşgal Kanununa tabi olduğu, diğer işçiler içinse bu isteği karşılayacak İçtimâat Kanunu'nun hazırlanmakta olduğunu bildirmişti.[231]

Bu kanun çıkmadan önce de devletin toplu gösteriler ve toplantılara yönelik Şubat 1909'da kısıtlayıcı ve düzenleyici bir girişimi olmuştu. Şubat ayında hükümet tarafından kabul edilerek gazetelerin tamamına gönderilen ve yayınlanan resmî bir bildiride, her türlü toplantı ve toplu gösterinin düzenlenebilmesi için en az 24 saat

---

[230] "Şimendiferlerde Grev", **Tanin**, 298, 18 Haziran 1325, 1 Temmuz 1909, s. 2.
[231] BOA, **T. TNF. MKT.** 146/5. 20 M 1327. 11 Şubat 1909. T Dosya No: 146.

öncesinden Zabtiye'ye, yani güvenlik güçlerine bildirimde bulunulması şart koşulmuştu. Aksi halde güvenlik güçlerine toplu gösteri veya toplantıları iptal etme hakkı tanınmıştı. Basının bir kısmı bu bildiriyi hükümetin bir güç ve kontrol denemesi olarak görüp özgürlüklerin kısıtlanmasından şikâyet etmişti. Diğer bir kısım basında ise, meşrutiyetle yönetilen her ülkede yapılacak toplu gösteri ve toplantıların bir denetim altına alınmasının (içeriğe müdahale değil de şekil açısından) normal ve olağan olduğu ileri sürülmüştü.[232]

Yapılan düzenlemeyle ilgili hükümete destek veren tarafta bulunan Tanin Gazetesi, İngiltere ve Fransa'daki benzer yasal düzenlemeleri örnek göstermişti. İngiltere'de her türlü toplu gösteriden önce eylemin zamanı ve yapılacağı yerlerle ilgili 24 saat öncesinden devlete bildirimde bulunma koşulu vardı. Fransa'da ise, toplu gösteri ve toplantılar öncesi eylemin yeri, günü ve saatiyle ilgili bildiride bulunma şartı vardı. Bu bildiriyi yerine getiren herkesin toplu eyleme hakkı olduğu ve herhangi bir izin almasına gerek olmadığı belirtilmişti.[233]

Bu bildirinin yayınlanmasından sonra gerek basın, gerekse meclisteki çok sayıda mebus tarafından şiddetli tepki gösterilmesi, hükümetin bir hafta sonra ikinci bir bildiri yayınlayarak düzeltme yapmasına neden olmuştu. İkinci bildiride, ilk açıklamanın yanlış anlaşıldığı ve gösteri-toplantı yapmak için 24 saat önce başvurmanın izin almak şeklinde değil, sadece haber vermek şeklinde olduğu bildirilmişti. Ancak basında bu düzeltme, toplantıların ve toplu gösterilerin kısıtlanmasına yönelik bir girişimin şiddetli itirazlar sonrası atılan geri adımla sadece bildirimde bulunma ve haber verme şekline dönüştürülmesi olarak yorumlanmıştı.[234] Düzenlemeyle ilgili Sadrazam ise, durumun kamuoyu tarafından yanlış anlaşıldığı, hükümetin toplu gösteri ve toplantıları yasaklamak gibi bir düşüncesinin olmadığı,

---

[232] "İçtim'aalar – Yeni Gazetenin Telaşına Sebep Ne İmiş!", **Tanin**, No: 208, 15 Şubat 1324, 28 Şubat 1909, s. 1.
[233] "Hakk-ı İçtimâa Meselesi", **Tanin**, No: 209, 16 Şubat 1324, 29 Şubat 1909, s. 2.
[234] İsmail Subhi, "Hakk-ı İçtimâ' Meselesi", **Servet-i Fünun**, No: 245, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1909, s. 1.
Devletin düzeltme amaçlı ikinci bildirisinin tam metni için bkz. "Tebliğ-i Resmî", **Servet-i Fünun**, No: 245, 19 Şubat 1324, 4 Mart 1909, s. 2.

sadece bunların yasal denetiminin sağlanması ile toplu eylemleri bir yasa çerçevesine almayı amaçladığını belirtmişti.[235]

Haziran ayında çıkarılan İçtimâat-ı Umumiye Hakkındaki Kanun'la birlikteyse toplu gösteri ve toplantıların yasal altyapısıyla ilgili hukukî boşluk giderilmişti. 9 Haziran 1909'da yürürlüğe giren İçtimâat-ı Umumiye Hakkındaki Kanun'la, silahsız olmak üzere toplu gösteri ve toplantı yapma[236] bazı koşullara bağlanarak serbest bırakılmıştı (md. 1). Bu şartlardan birisi, toplantı ve toplu gösteriler öncesi bunların yer, gün ve saatini belirten bir beyanname düzenlenmesiydi (md. 2).[237] Toplu eylemlerden devletin haberdar olmasını amaçlayan bu şart devletten izin alma şartı şeklinde algılanmamalıdır. Çünkü madde izin almayı değil de, yapılacak eylemi haber vermeyi düzenlemekteydi.[238]

Haber verilmeden yapılacak eylemler üçüncü maddeyle yasaklanarak para ve hapis cezalarıyla yaptırıma bağlanmıştı. Bu maddeye göre, Beyanname İstanbul'da Zabtiye Nazırı'na, taşralarda ise vali, mutasarrıf, kaymakam ve nahiye müdürlerine verilecek, beyanname verildiği gibi karşılığında da ilmühaber verilecekti. İlmühaber verilmemesi halinde beyanname sahipleri durumu belirten bir zabıt evrakı hazırlayıp imzalattırdıktan sonra toplantı yapabilecekti. İlmühaber veya zabıt evrakı olmadan

---

[235] "Sadrazam Paşa İle Mülakat", **Tanin**, No: 210, 17 Şubat 1324, 2 Mart 1909, s. 1.

[236] Kanunun orjinalinde *İçtimâat* kavramı kullanılmış olup, toplantıları ifade eden bu kavramla ilgili diğer maddelerde yapılan düzenlemeler, bu kavramın aynı zamanda toplu gösterileri de kapsadığını göstermektedir. İçtimâat kelimesinin kökü Cem'a kelimesinden gelmekte olup, Arapça kökenli bu kelime, Arapça'da ikiden, Türkçe ve Farsça'da ise birden fazla kişinin bir araya gelmesi anlamına gelmektedir. ("Cem'a", **Kamus-ı Türkî**, s. 481). İçtimâat kelimesinin tekil hali olan ve Cem'a kelimesinden türetilen İçtimâ ise, toplanma, bir yere gelme, birikme anlamındadır. ("İctimâ", **Kamus-ı Türkî**, s. 72.).

[237] O dönem toplantı ve toplu gösterilerle ilgili Fransa'da yürürlükte olan kanuna bakıldığında, maddelerin birbirinin neredeyse aynı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da Osmanlı'da hazırlanan yasal düzenlemede Fransa'daki örneğinden esinlenildiğini göstermektedir. Fransa'daki kanunda 1 ve 2. Maddeler şu şekildeydi: ("Hakk-ı İçtimaa Meselesi", **Tanin**, **a.g.e.)**

1. *Umumi içtimâalar serbesttir. Aşağıdaki maddede gösterilen şartlara uygun hareket edilmesi koşuluyla önceden izin alınmasına gerek yoktur.*

2. Bir umumi içtimâa yapılmasından önce eylemin yerini, gününü ve saatini açıklayan bir beyanatta bulunulacaktır. Bu beyanname en az 2 kişi tarafından imzalanmak ve bunlardan biri eylem yerinin bağlı olduğu bölgede mukîm bulunmak gereklidir…

[238] "İçtimâat-ı Umumiye Hakkında Tanzim ve Meclis-i Meb'usan ve Âyanca Kabul ve Tasdik Edilmiş ve İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Mülûkâneye İktirân Etmiş Olan Layiha-i Kanuniye"**, Mecmua-i Kavânîn-i Cedide-i Osmaniye**, Dersaadet, Matbaa-i Cihan, 1909 (1327), s. 3-5.; "İçtimâat-ı Umumiye Kanunu", **DÜSTUR,** 2. Tertip, C. 1, s. 227-229.

yapılan toplantıların hükümet tarafından yasaklanacağı ve bu toplu eylemin düzenleyicileri 1 haftadan 1 aya kadar hapisle veya 3 altından 15 altına kadar para cezası ile cezalandırılacağı maddenin diğer hükümleriydi. (En azından bir grev veya işçi gösterisiyle ilgili belirtecek olursak, bu cezanın uygulandığı herhangi bir işçi eylemine dönemle ilgili kayıtlarda rastlayamadık.). 4. maddeyle beyanname verilme tarihiyle toplantı tarihi arasında en az 48 saat geçmesi gerektiği, 5. maddede ise bu beyannamede eylemin ne sebep ve amaçla yapılacağının da açıklanması şart koşulmuştu.[239]

1912 yılında İçtimâat Kanunu'na yapılan bir eklemeyle, açık yerlerde yapılacak gösterilerin ülkenin huzur ve sükûnetini muhafaza amacıyla hükümet tarafından yasaklanabileceği belirtilmiş ve böylece toplu gösterilere devlet müdahalesi kolaylaştırılmıştı.[240] Cemiyetler Kanunu ve İçtimâat Kanunu, Cumhuriyet döneminde tek parti iktidarıyla birlikte fiilen askıya alınana kadar yürürlükte kalmıştı. Tanör, bu düzenlemeleri, dönemine göre serbestlik yanlısı ve liberal olarak nitelendirmektedir.[241] Özbek'se İçtimâat Kanunu'nu kamu düzenini ön plana çıkararak kamu otoritesini güçlendirmeye çalışan bir düzenleme olarak niteleyip kısıtlayıcı bir yasa olarak görmektedir.[242]

4.3.6. 1916 Tarihli Şehremaneti Kanunu

Belediye işleriyle ilgili olarak 1916 yılında çıkarılan ve Şehremaneti'nin, yani İstanbul Belediyesi'nin görevlerini belirleyen yasal düzenlemede de, devletin grevlere karşı olumsuz yaklaşımının güçlenerek devam ettiği açık bir şekilde görülmekteydi. İlgili yasal düzenlemenin, Şehremanetinin İktisadi İşler Müdürlüğü'nün (Umur-u İktisadiye Müdiriyeti) görevlerini belirleyen 6.

---

[239] **A.e.**
[240] "20 Cemaziyelevvel 1327 Tarihli İçtimâat-ı Umumiye Kanununa Müzeyyil Kanun-u Muvakkat", 26 RA 1330, 15 Mart 1912, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 4, s. 363.
[241] Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1990, s. 319-320.
[242] Nadir Özbek, "Savaş ve Toplumsal Mobilizasyon: II. Meşrutiyet Döneminde Sivil Toplum ve Kamusal Alan", Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Türkiye Seminerleri, 2007, (Çevrimiçi) http://www.obarsiv.com/pdf/NadirOzbek_NB.pdf, 28.07.2011, s. 6-7.

maddesinde, belediyenin bu dairesinin görevlerinden biri olarak da "... *sendikalar*[243] *ve ta'til-i eşgaller zuhuruna ve her ne suretle olursa olsun terfi-i fiyat husulünü muceb ahval-i muhtemeleye karşı tedabir-i ihtiyatiye ittihaz ve tatbiki..."* belirtilmişti. Bu ifaden de görülebileceği gibi, devlet grev yapılmasına olumsuz yaklaşmıştı. Bunun altında yatan en önemli nedense, grevlerin mal ve hizmetlerin fiyatlarını yükselten bir etken olduğunun düşünülmesi olmuştu. Mal ve hizmet fiyatlarında istikrar sağlanması ve bunların artış yönünde seyretmemesi için de, olası her türlü olumsuzluğa karşı tedbirler alınması ve uygulanması gerektiği belirtilmişti.[244]

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, grevlere karşı 1916'daki bu olumsuz yaklaşım, dönemin şartlarından da kaynaklanmıştı. 1916 yılı, I. Dünya Savaşı'nın en yoğun yaşandığı ve beraberinde büyük bir fiyat pahalılığının görüldüğü bir zaman dilimiydi. Dolayısıyla devlet, tüm ülke ve halkın olumsuz etkilendiği bu ekonomik sıkıntı karşısında tedbirler almak zorundaydı. 1916'da yapılan bu yasal düzenlemeyi bu açıdan da değerlendirmek gerekir. Aksi takdirde salt işçi örgütlenmesi ve hareketlerine karşı devlet bu tedbire başvurmuştur şeklinde yapılacak bir yorum yanıltıcı olacaktır. Eğer böyle bir bakış açısıyla devlet tarafından bu kanun çıkarılacak olsaydı, muhtemelen dönem olarak 1916 gibi savaş nedeniyle grevlerin yok denecek kadar azaldığı ve işçi örgütlerinin neredeyse tamamının yok olmaya yüz tuttuğu bir dönem tercih edilmezdi.

Dönemin koşullarının işçi hareketlerine karşı devletin bakışı ve tedbirlerini sertleştirmesine neden olan bir diğer örneği, yine I. Dünya Savaşı döneminde, 1918 yılındaki bir gelişme üzerinden verebiliriz. 1918 yılında Anadolu Demiryolları

---

[243] Buradaki sendika terimi işçi örgütlerini değil de mal piyasasında karaborsa amaçlı, fiyatları yükseltmek için satıcıların bir araya gelmesini ifade etmektedir. Sendika kavramının benzer amaçla kullanıldığı bir diğer hukukî düzenleme 1912 Tarihli Esnaf Cemiyetleri Kanunu'ydu. Söz konusu kanunun 16. maddesinin son kısmı *...sendika teşkili, yani ihtikar suretiyle ittifak akdi katiyen memnudur.* şeklindeydi. ("Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat", 16 S 1328, 27 Şubat 1910, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 2, s. 487.) Hükmün anlamı, karaborsa amaçlı olarak esnafların veya diğer ticarî aktörlerin bir araya gelmesinin, ki bu bir araya gelişe de sendika denmekteydi, kesinlikle yasak olduğuydu. Dolayısıyla burada sendika ibaresi, çalışma hayatında işçi veya işverenler tarafından birbirine karşı kurulmuş ve çalışma şartlarını düzeltmeyi hedefleyen sendikaları kastetmemektedir.

[244] "Şehremanetince Vezâif-i Umûmiye-i Belediye ve Muâmelât-i İdariyenin Sûret-i İfası Hakkında Nizamname", 5 B 1334, 8 Mayıs 1916, **DÜSTUR**, 2. Tertip, C. 8, s. 1006.

Şirketi işçileri tarafından bir grev yapılacağı haber alınınca, mahalli yönetim ve güvenlik güçlerine, *zaten kömür buhranı yaşanan böyle bir dönemde grev benzeri durumlara kesinlikle mahal bırakılmaması.*. emredilmekteydi.[245] Her ne kadar Ta'til-i Eşgal Kanunu ile grev serbest bırakılmış olsa da, kömür, askerî nakliyattan yolcu ve ticarî eşya taşınmasına, vapurlarla tramvayların çalışmasından ısınma ihtiyacını karşılamaya yönelik birçok alanda stratejik önemi olan bir maldı. Kömürün bu önemi nedeniyle, üretiminin durması ya da fiyatının artmaması için, işçilerin kendilerine yasalarca tanınmış serbestlikleri kullanmasını engelleyecek derecede tedbir alınabilmekteydi.

4.4. Çalışma Hayatına İlişkin Uluslararası Konferanslar ve Osmanlı

Osmanlı, ilgili dönemde dış ülkelerdeki işçi hareketleriyle olduğu kadar, ülkelerin işçi ve memurlarıyla ilgili yaptıkları düzenlemeler ve kanunî gelişmeleri de takip etmeye çalışmıştı. Söz konusu döneme kadar işçilerle, özellikle sanayide veya madenlerde çalışan işçilerle ilgili çok fazla koruyucu düzenlemenin olmaması, bu tecrübeyi daha önce edinmiş Avrupa ülkelerindeki mevzuattan yararlanılmasını sıkça başvurulan bir tercih haline getirmişti. Diğer ülkelerin mevzuatları dışında, bir başka kaynak olarak uluslar arası konferanslar ve bu konferanslarda alınan kararlar kanunî düzenlemeler yapılmasında yararlanılabilecek unsurlar olarak görülmekteydi.

Bu konferanslardan biri olan 1898 yılında Belçika Anwers'te gümrük kanunları ve işçilerin durumları ile ilgili düzenlenen kongreye Osmanlı da delege göndermişti. Ülkenin iyi temsil dilmesi için, seçilecek delegelere konu hakkında bilgi ve talimat verilmesi de kararlaştırılmıştı.[246] 1910'da işçilerin korunmasına yönelik İsviçre Lugano'da düzenlenecek uluslar arası konferansa Osmanlı da davet edilmiş ve delege göndermesi istenmişti. Devlet, işçilerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi için düzenlenecek *International Association for Labour Legislation* adlı kongreye yönelik bu katılım çağrısına cevap vermeden önce[247], kongreyi düzenleyecek uluslar arası cemiyetin resmî bir kuruluş mu, yoksa sosyalist nitelikli bir kuruluş mu

[245] BOA, **MV.** 213/38. 26 S 1337. 1 Aralık 1918.
[246] BOA, **BEO.** 1172/87898. 20 RA 1316. 8 Ağustos 1898.
[247] BOA, **BEO.** 3780/283433. 7 B 1328. 15 Temmuz 1910.

olduğunun araştırılmasını istemişti. Cemiyetin sosyalist niteliğe sahip bir örgüt olması halinde konferansa katılmama yönünde cevap verilmesi kararlaştırılmıştı.[248]

1912 yılında ise Zürih'te işçi sağlığının korunması başta olmak üzere işçileri ilgilendiren çeşitli konuları içeren ve 7.si düzenlenen uluslararası kongreye katılma kararı verilmişti.[249] Konferansta görüşülecek konular arasında "çocukların fabrika ve tezgahlarda mesai tarzları", "işçi sağlığının korunması", "mesai saatleri", "fabrikalarda çalışan işçilerin sağlığının korunması", "evlerde yapılan üretim", "kömür tehlikesine karşı sanayi işçisinin korunması" gibi konular vardı. Ticaret ve Nafia Nazırı bu gibi konularla ilgili düzenlemelerin ülkemizde eksik olması pek çok şikâyetleri beraberinde getirmektedir diyerek, hazırlanacak kanunî düzenlemeler için bir kolaylık olacağı için katılmanın faydalı olacağını ifade etmişti.[250] Osmanlı adına Ethem Bey'in katıldığı kongrenin açılışında genel sekreter, *Şimdiye kadar toplanan kongrelerde fesli bir delege bulunmaması dikkat çekmekteydi. Binaenaleyh şimdi gerek Osmanlı hükümetini ve gerek delegesini tebrik ediyorum*.[251] diyerek, önceki dönemde işçilerle ilgili bu tarz etkinliklere Osmanlı'nın ilgisiz kaldığını da ifade etmişti.

1914'te ise İsviçre Bern'de işçi hakları ve çalışma şartlarıyla ilgili uluslar arası konferansa katılınmıştı. Bu kongrede alınan kararlar Osmanlı'da uygulamaya geçirilmemiş, dikkate alınmasıysa ancak 8 yıl sonra olmuştu. 1922'de Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinde kurulan Sanayi Komisyonu'nun, sanayi işletmelerinde çalışan erkek ve kız çocuklarla kadınların çalışma şartları ve süreleri, işçilerin sağlık durumları, iş kazaları ve meslek hastalıklarına karşı korunmaları, işçi borsaları kurulması, hafta tatili vb. konular hakkında düzenlemeler yapması öngörülmüştü. Bu komisyonun işçilerle ilgili yapacağı düzenlemelerde, daha önce Bern ve Washington'da yapılmış konferanslarda alınan kararları da göz önüne alması belirtilmişti. Sanayi Komisyonu, Osmanlı işçilerinin hak ve hukukuna yönelik

---

[248] BOA, **BEO.** 3785/283835. 20 B 1328. 28 Temmuz 1910.; BOA, **BEO.** 3838/287816. 25 Z 1328. 20 Aralık 1910.; BOA, **BEO.** 3856/289196. 14 S 1326. 14 Şubat 1911.
[249] BOA, **MV.** 227/192. 13 N 1330. 26 Ağustos 1912.
[250] BOA, **İ. MMS.** 154/1330N-02, 8 N 1330, 21 Ağustos 1912.
[251] "Amele Kongresinde", **Tanin**, No: 1464, 25 Eylül 1328, 8 Ekim 1912, s. 5.

düzenlemeler yapabilmek için daha önce 1918 yılında da Bulgar ve Macar işçi kanunlarını incelemiş, aynı zamanda Uluslararası Mesai Heyeti Daimi İdaresi (*Beynelmilel Mesai Heyeti İdare-İ Daimesi)* ile de sürekli ilişkide bulunmuştu.[252] Uluslararası kongreler için Osmanlı'da geç de olsa kararları uygulamaya koymak amacıyla bir adım atılmış ve bir müdürlük oluşturulmuştu. Ancak bu kurumun oluşturulduğu 1922 Ekim'den yalnızca 1 sene sonra imparatorluğun resmî olarak sona erecek olması, bu uygulamanın da iyi niyetli bir teşebbüsten öteye geçememesine neden olmuştu. Önceki dönemlerde de devletin işçiler ve çalışma hayatıyla ilgili katıldığı uluslar arası etkinliklerde alınan kararları, ulusal mevzuata yönelik düzenlemelerde dikkate almadığını ifade edebiliriz.

Osmanlı işçilerle ilgili davet edildiği uluslar arası kongrelerin tamamına da katılmamıştı. 20-23 Eylül 1906 yılları arasında işçi sağlığıyla ilgili olarak Milan'da düzenlenecek uluslar arası kongre örneğinde olduğu gibi, kongreye memur veya temsilci gönderilmesine gerek duyulmamış[253], İtalya Elçiliği'nden kongreye davetle ilgili gelecek yazıların da uygun bir şekilde geçiştirilmesi istenmişti.[254] 1908 yılında yine işçilerle ilgili uluslar arası konferanslara davet geldiğinde, Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi sonrası, yani 1908 yazında grevler meydana gelmişse de bunların azaldığı, Osmanlı'da Avrupa'daki kadar işçi sorunları olmadığı için konferanslara katılmaya da gerek olmadığı ve tekliflerin olumlu karşılanmayacağı belirtilmişti.[255]

4.5. Çalışma Hayatına Yönelik Yasalaşmayan ve Yürürlüğe Girmeyen Kanun Teklifleri

Osmanlı'da, çalışma hayatını düzenlemeye yönelik yukarıda incelediğimiz bireysel ve toplu iş ilişkilerini belirleyen kanunlar dışında, bir de kanun olarak teklif edilmelerine rağmen kabul edilmediği için yasalaşmayan ve uygulama imkanı bulamayan önemli bir takım girişimler olmuştu. Bu tekliflerin özellikle işçi sınıfı lehine olanları, elçilikler, mahalli yönetimler, bakanlıklar veya çeşitli siyasî

[252] BOA, **MV.** 224/151. 27 S 1341. 19 Ekim 1922.
[253] BOA, **MV.** 114/11. 13 B 1324. 2 Eylül 1906.
[254] BOA, **BEO.** 2905/217827. 20 B 1324. 9 Eylül 1906.
[255] BOA, **HR. HMŞ. İŞO.** 51/40. 25 Ağustos 1324. 7 Eylül 1908.

partilerden gelmişti. İşçi lehine olup da yasalaşmayan kanun tekliflerinin tamamının ortak noktası ise, teklif edildikleri dönemde çalışma şartlarına ilişkin mevzuattan çok daha ileri olmalarıydı. Kabul edilmeyen tüm kanun tekliflerinin işçi lehine değişiklikler olduğunu ileri sürmek de yanlış olacaktır. Yukarıda değindiğimiz işçilerin grev ve sendikal birleşme haklarını daha da kısıtlamayı hedefleyen mecburi tahkim ve madenlerde sendika-grev yasağı girişimleri ile aşağıda göreceğimiz tarım sektörüne yönelik bir değişiklik teklifi hukukî makamlar tarafından reddedilmişti. Bu 3 girişimin yasalaşması, çalışma şartlarının işçiler için daha da zorlaşması anlamına geleceği gibi, iş uyuşmazlıklarının çözümü açısından da işveren lehine olacak görüşlerdi.

Aşağıda tarımda çalışma ilişkilerinden sanayi hayatında kadın ve çocuk işçiliğine, hafta tatilleriyle çalışma sürelerinden sendika ve grev haklarının iyileştirilmesine kadar çeşitli çevrelerce verilmiş düzenleme tekliflerine değineceğiz. Değişikliklerin bazıları fabrikalar için rekabet gücünün kaybedilmesine neden olacağından, bazıları ise ülke içinde bölgesel farklılıkları göz ardı ettiği gerekçesiyle reddedilerek yasa haline gelmemişti. Yasalaşmadıkları için uygulanma imkanı da olmayan bu teklifler, Osmanlı çalışma hayatına yönelik mevzuatta nelerin eksik olduğu ve aynı zamanda nelerin yapılması gerektiğini de göstermesi açısından önem taşımaktadır.

4.5.1. Washington Elçiliği'nin Çalışma Şartlarına Yönelik Teklifi (1900)

Bir kanun teklifi olmasa da, 1900 yılında Osmanlı'nın Washington Elçiliği çalışma hayatına yönelik oldukça önemli değişiklikler içeren bir raporu Padişah'a sunmuştu. Elçilik, işçiler için hastane yapılması, emeklilik sandıkları kurulması, ücretlere zam yapılması, günlük çalışma saatinin 8'e indirilmesi, işçi çocukları ve eşlerinin sağlık işlemleriyle ilgili düzenleme yapılmasının ülke için yararlı olacağını bildirmişti. Böyle bir değişiklik yapılması halinde, Padişah ve ülkeye içeride ve dışarıda bakışın daha olumlu hale geleceği, ayrıca Avrupa'daki gibi bir işçi

sorununun ortaya çıkmayacağı ileri sürülmüştü.[256] Elçiliğin bu isteklerine yönelik herhangi bir düzenleme veya değişiklik yapılmamıştı. Başvuru, taleplerindeki derinlik dikkate alındığında sadece Osmanlı çalışma hayatı için değil, dönem itibariyle muhtemelen çoğu Avrupa ülkesindeki uygulamalar için de daha ileriydi. Ancak işçiler için yeterli hastane olmadığını, emekli sandıklarıyla ilgili eksikliği, ücretlerin düşük ve günlük çalışma saatlerinin uzun olduğunu, işçi ailelerinin sağlık işlemleriyle ilgili iyileştirme yapılması gibi gerekliliklerin varlığını da göstererek, mevzuattaki zayıflıkları da ortaya koymaktaydı.

4.5.2. Tarım Sektöründe İşçi-İşveren İlişkilerini Yeniden Düzenleme Girişimi (1909)

Toprak sahipleri, çiftçiler ve tarlalarda çalışan işçilerin görev ve haklarını düzenlemeye yönelik 1909 yılında bir talimatname hazırlanmıştı. Talimatname, işçiden ziyade toprak sahipleri, yani işverenlerin hakkını koruma amaçlıydı. Edirne Valiliği tarafından yapılan bu düzenlemenin amacı, yaz aylarında tarım mevsiminin en önemli döneminde, parasını önceden peşin alan bazı işçilerin işlerini terk ederek tarımsal üretime zarar vermelerinin engellenmesi olarak gösterilmişti. Bu durumun önüne geçmek için de, işçilerin çalışmalarını, ücretlerini, kayıtlarını hükme bağlayan bir kanun layihası hazırlanmıştı. Edirne Vilayet Meclisi tarafından hazırlanan düzenleme, Ziraat Heyet-i Fenniyesi tarafından çeşitli değişiklikler yapıldıktan sonra *Osmanlı tarımı için yararlıdır* görüşüyle Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti'nce Şura-yı Devlet'e sunulmuştu.[257] Ancak ilgili talimatname, İmparatorluk sınırlarındaki her vilayetin kendine has özellikleri olduğu ve buralardaki ziraat işlerinin de yerel niteliklere göre farklılaştığı gerekçesiyle Şura-yı Devlet tarafından olumsuz karşılanmış ve onay alamamıştı.[258] İşçilerin istihdam edilmesinden işte değerlendirilmelerine, çalışma şartlarından zihinsel gelişimlerine kadar pek çok önemli noktanın vilayetten vilayete farklılaştığı belirtilmiş, bu nedenle de tek bir kanunî düzenlemenin tüm imparatorluğu kapsamasının uygun olmayacağı ifade

[256] BOA, **Y. PRK. EŞA.** 36/36. 23 R 1318. 20 Ağustos 1900.
[257] Yapılan bu kanun hazırlığıyla ilgili vilayet tarafından düzenlenen layiha, daha sonra bakanlıkça düzeltilmiş hali ve gerekçeleri için bkz. BOA, **ŞD. TNZ.** 1945/3. 22 C 1327. 11 Temmuz 1909.
[258] BOA, **BEO.** 3599/269906. 27 C 1327. 16 Temmuz 1909.

edilmişti. Bu olumsuz görüşün Padişah tarafından da kabul edilmesi, teklifin hukukî geçerlik kazanmamasına neden olmuştu.[259]

4.5.3. Sanayi Hayatında Erkek ve Kız Çocuklar ile Kadın İşçileri Korumaya Yönelik Kanun Layihası (1910)

Çalışmanın üçüncü bölümünde 1910 yılında yapılan grevler kısmında, Bursa'da ipek sanayinde çalışan hemen tüm fabrikalardaki kadın işçilerin büyük bir grev yaptığını belirtmiş ve grevin gelişimi ve sonlanmasıyla ilgili bilgi vermiştik. Günlük 3 kuruş ücretle 14-16 saat çalıştıklarını belirten kadınlar, 1909'dan itibaren bu konuyla ilgili rahatsızlıklarını dile getirmiş ve devlet yetkililerine şikâyette bulunmuşlardı.[260] Kadın işçilerin çalışma şartlarının ağır olduğu ve iyileştirilmesi gerektiği yönünde karar veren Hüdavendigar Vilayet Meclisi de bunun üzerine bir kanun teklifi hazırlamıştı.[261] Ancak yapılan yasal hazırlık, Şura-yı Devlette *serbesti-i amel* kaidesine aykırı bulunduğu için reddedilmiş ve kanun haline getirilememişti.[262] İpek fabrikalarının sahiplerinden bazıları, bu yasal düzenlemenin uygulanabileceğini belirtse de, onlar da ancak tüm fabrikaların uygulaması halinde bu işe girişeceklerini, aksi takdirde rekabet dezavantajıyla karşı karşıya kalacaklarını ileri sürmüştü.[263]

Müessesât-ı Sınaiyyede Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihası[264] adını taşıyan bu düzenleme, gerek çocuk gerekse kadın işçiliği hakkında oldukça ayrıntılı yasal tedbirler öngörmüştü. Kanun teklifinin çocuk ve kadın işçiliğiyle çalışma hayatı açısından öne çıkan ve dönemi için oldukça nitelikli hükümleri aşağıdaki gibiydi:[265]

---

[259] BOA, **DH. MKT.** 2879/81. 1 B 1327. 19 Temmuz 1909.
[260] Ali Rıza, " Bursa'da Grev", **Selamet-i Umumiye**, No: 19, 9 Ağustos 1326, 22 Ağustos 1910, s. 2-3.; BOA, **BEO.** 3630/272209. 17 Ş 1327. 3 Eylül 1909.
[261] BOA, **BEO.** 3730/279686. 25 Mart 1326. 7 Nisan 1910.
[262] BOA, **DH. İD.** 107/17. Lef. 4. 8 Ağustos 1326. 21 Ağustos 1910.
[263] BOA, **DH. İD.** 107/17. 20 S 1329. 20 Şubat 1911.
[264] Bu düzenlemeye ilk kez Zafer Toprak 1984 tarihli bir çalışmasında değinmiştir. İlgili makale için bkz. Zafer Toprak, "Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesat-ı Sınaiyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910)", **Toplum ve Bilim**, S. 27, Güz 1984, ss. 229-237.
[265] "Müessesat-i Sınaiye'de Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihasıdır", 11 KE 1326, 24 Aralık 1910, **Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye**, C. 1, İstanbul, Matbaa-i Cihan, 1327-1911, ss. 816-824.

- Md. 1: Her türlü fabrikalarda, sanayihanelerde, tezgahlarda ve keser çivi gibi delici kesici alet kullanılan ya da kullanılmayan tüm imalathanelerde, yer üstü ve yer altı tüm taş ocakları ve madenlerle bunların teferruatında, velhasıl umumi veya özel tüm sanayi müesseselerinde erkek ve kız çocuklar ile kadınların çalışmaları bu kanunun hükümlerine tabi olacaktır. Anne babası ya da vasisinin yönetiminde olan sanayihanelerde aile bireylerinin çalışması bu kanuna istisnadır. Bununla birlikte, bu gibi yerlerde üretim buhar kazanı ya da motor kullanılarak yapılıyorsa, ya da yapılan iş sağlığa zararlıysa, müfettişler olası zararları önlemek için gerekli tedbirleri alma hakkına sahiptir.

- Md. 2: 12 yaşını doldurmamış çocuklar 1. maddede sayılan yerlerde çalışamazlar. 12 yaşını tamamlamış çocukların çalışabilmeleri içinse Sıhhiye Müfettişliği ya da Belediye doktoru tarafından izin belgesi (ücretsiz) alması gereklidir.

- Md. 3: Sıhhiye müfettişleri, 17 yaşından küçük olup sayılan yerlerde çalışan çocukları muayene ederek, yaptıkları işin kuvvetlerine uygun olup olmadığını tetkik edebilir. Çalışmayacak durumda oldukları belirlenirse başka bir doktorun ilave raporuyla bunların istihdamı engellenebilir.

- Md. 4: İlkokul çağında olup yetimhanelerde ve sanayi mekteplerinde eğitim gören ve yaşı 11'den küçük, ilkokul diploması olmayan çocukların günlük 3 saatten fazla uygulamalı meslekî eğitim almaları ya da el işleri yapmaları yasaktır.

- Md. 5: 17 yaşına kadar olan erkek ve kız çocukları günlük 9 saatten fazla çalışamaz. Bu süre içinde toplamı 1 saatten az olmayacak şekilde tek seferlik ya da parça parça istirahat verilir.

- Md. 6: 17 yaşından küçük erkek ve kız çocukları ile tüm kadınlar 1. maddede sayılan üretim birimlerinde gece çalıştırılamaz. Gece çalışması, güneşin batmasından 1 saat sonra başlayan ve güneşin doğuşundan 1 saat önceki zaman diliminde yapılan işler içindir.

- Md. 7: 17 yaşından küçük erkek ve kız çocukları ile tüm kadınlar 1. maddede sayılan üretim birimlerinde haftada 6 günden fazla çalışamaz. Resmî veya örfî şekilde kutsal günlerde de çalıştırılamazlar. Tatil günleri işyerlerinde uygun yerlere yazılı olarak asılacaktır.

- Md. 8: Sürekli ateş ile işleyen iş yerlerindeki erkek ve kız çocuklarla kadınlar, haftada en az 1 gün dinlenmek şartıyla haftanın her günü çalıştırılabilir.

- Md. 9: 17 yaşından küçük çocukların anne babası, vasisi ya da ustalarına belediye daireleri tarafından ücretsiz bir cüzdan verilecek, bu cüzdanda çocukların isim ve mahlasları, doğum yeri ve tarihleri, ikamet adresleri yazılacaktır. Sanayi birimlerinin müdür veya ustaları da özel bir defter tutarak bu bilgileri kaydetmeye mecburdur.

- Md. 10: Bu kanunun tüm hükümleri işletmelerin iç yönetmelikleriyle birlikte uygun bir yere asılır. İşin saat kaçta başlayacağı, kaçta biteceği ve dinlenme saat ve süreleri de yazılı olarak ilan edilir. Her 6 ayda bir işletmede çalışan çocukların 9. Maddede[266] belirtilen şekilde isim defterleri yeniden düzenlenerek vilayetlerde yerel belediye başkanlıklarına, İstanbul'da ise Şehremaneti'ne verilir.

- Md. 11: Kadınlarla erkek ve kız çocukları, sağlığa zararlı, maddi ya da manevi tehlike içeren, takatlerinin üstündeki işlerde istihdam edilemez. Bu gibi işleri hükümet düzenli olarak açıklayacak ve belirleyecektir.

- Md. 12: Birinci maddede sayılan iş yerleri ve şubeleri gayet temiz tutulmalı, havadar olmalı ve havanın serbest dolaşımına müsait olmalıdır… velhasıl istihdam edilen çocukların sağlığı dikkate alınacak şekilde koruyucu tedbirler alınmış olmalıdır. İçerideki kesici ve tehlikeli aletler, kayış, dolap, dişli çark vs. bulunduran aletler ayrı tutularak sadece ilgili personelin kesin ihtiyaç halinde kullanabileceği şekilde olmalıdır. Kesici ve yanıcı aletler zararlı olmayacak şekilde yerleştirilmiş olmalı, kuyular, bacalar ve menfezler kapalı tutulmalıdır.

---

[266] Kanun teklifinde *7. Maddede belirtilen şekilde* denmektedir. Ancak 7. Madde farklı bir hüküm içermekte olup, muhtemelen 9. Madde yerine sehven 7 yazılmıştı.

- Md. 13: Birinci maddede sayılan iş yerlerinde çocuk ya da kadınlardan birinin iş kazasına maruz kalması halinde, işyeri müdürü ya da ona vekalet eden kişi 24 saat içinde bu durumu belediye başkanlığı meclisine bildirecektir. Kazaya şahit olanların bilgileri kaydedilecek, bu tutanağa işletme doktorunun kazayla ilgili raporu da eklenecektir…

- Md. 14: İşyerleri amir ve ustaları genel adab ve ahlakın korunmasına özen göstermek zorundadır.

- Md. 15-16-17-18-19: Bu maddeler, yasal hükümleri teftiş etme ve işyerlerini denetleme hakkına sahip müfettişlerin atanması ve görevleriyle ilgiliydi.

- Md. 20-21-22-23: Bu maddeler, Ticaret ve Nafia Nezareti bünyesinde kurulacak *İştigalât Komisyonu* ile, her vilayet, sancak ve kazada kurulacak *Himaye Komisyonlarını* düzenlemektedir. İştigalât Komisyonları müfettişlerin atanması, bu kanunun uygulanmasına yönelik denetlemelerin yapılması ve çalışma hayatında işçileri koruyucu yeni düzenlemelerle ilgilenecek, Himaye Komisyonları ise sanayi hayatındaki çırak ve diğer çocukların korunması ve meslekî bilgilerinin genişletilmesini amaçlayacaktı.

- Md. 24: Bu ve hükümet tarafından çıkarılmış benzer kanunlara aykırı hareket eden, kadın ve çocuk istihdam eden tüm işletmelerin sahip ve müdürleri hakkında kanunî takibat yapılacak ve 25 kuruştan 75 kuruşa kadar para cezası alınacaktır. Bu ceza, haklarında kanuna aykırı hareket edilen her işçi için ayrı ayrı hesaplanacaktır. Suçun tekrarı halinde 80 ila 500 kuruş arasında para cezası alınacaktı.

- Md. 25: Müfettişlerin görevini yapmasını engelleyenlerden 5 ila 25 lira, suçun tekrarı halinde 25 ila 50 lira arası para cezası alınacaktır.

- Md. 26: Askerî müesseseler bu kanunun hükümlerine dahil değildir.

Tüm bu maddeler, 1910 gibi erken bir tarih ve Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartlar açısından oldukça ileri ve üzerinde düşünülerek belirlenmiş hükümlerdi.

Kabul edilmesi halinde çocuk ve kadın işçiler için oldukça önemli bir koruma kalkanı sağlayacaktı. Ancak yine devlet makamları tarafından hazırlanan bu kanun teklifi, diğer devlet makamlarının üretim ve çalışma özgürlüğüne zarar vereceği nedeniyle kabul edilmemişti.

Kanunun tartışıldığı dönemlere yakın bir sürede, 1911 yılı Şubat ayında Sa'y ve Amel Gazetesi'nde Osman Macid, çocuk işçilerle ilgili bir yazı kaleme almıştı. Yazı, kadın ve çocuk işçiliğiyle ilgili tartışmaların artık kamuoyunda da yer edinmeye başladığını göstermekteydi. Macid, Osmanlı'da çocuk işçilerin varlığının halkın fakirliğinden kaynaklandığını belirterek, Avrupa ülkelerinde çocukların çalışmasına yönelik yapılan yasal düzenlemelerden verdiği örneklerle bu alana yönelik kısıtlayıcı kanunlar çıkarılması gerekliliğinden bahsetmişti. Çocukların özellikle eğitim olmak üzere, fiziksel gelişimleri açısından da istirahat, oyun vs. ile geçirmeleri gereken bu çağlarını fabrikalarda veya diğer üretim birimlerinde çalışmakla geçirmelerinin ülke ve milletin geleceği için de zararlı olduğunu belirtmişti. Macid'in çeşitli Avrupa ülkelerinde çocuk işçiliğinin yasaklanması ve kısıtlanmasına yönelik yasal düzenlemeleri de içeren ayrıntılı yazısı, Avrupa ülkelerinde bu alandaki gelişmeleri ve hukukî düzenlemelerin tarihlerini de yansıtmaktaydı. Avrupa ülkelerindeki yasal düzenleme ve tarihleri şu şekilde belirtilmişti:[267]

- *İngiltere:* 17 Ağustos 1901 tarihli İşçi Kanunu, fabrika ve diğer sanayi alanlarında 12 yaşından küçük çocukların çalıştırılmasını yasaklamıştır. 13 yaşında olan çocuklardan ilkokul diploması olmayanlar yarım gün çalıştırılır. 14 yaşındakiler diğer işçiler gibi günde 10 saat çalışabilir, bu 10 saatten hariç olmak üzere arada 2 saat dinlenme zamanları vardır. Cumartesi de sabahtan öğlene kadar 5.5 saatlik çalışma olup, haftalık toplam 56 saat çalışma yapılmaktadır.

- *Almanya:* 1891 İşçi Kanunu, fabrikada çalışacak çocuklar için asgari 13 yaş şartı aramaktadır. 13 yaşındaki çocuklar günde yarım saat mola dışında 6 saat

[267] Osman Macid, "Çocukların Ameleliği", **Sa'y ve Amel**, No: 4, 20 Kanunusani 1326, 2 Şubat 1911, s. 3-5.

çalışırken; 14-16 yaşlarındakiler ise 10 saat çalışıp, yarım saat istirahat etmektedir. 1898'de yayınlanan bir istatistikte, 14 yaş ve altındaki çocuk çalışanların Prusya'da % 99'unun, Bavyera'da ise % 90'ının 14 yaşında olduğu belirtilmektedir. Bu da Almanya'da çocuk işçilik sorununu hafifletmektedir.

- *Avusturya:* 1885 tarihli kanun gereğince 12 yaşındaki çocuklar 8 saatten fazla olmamak koşuluyla küçük ve hafif işlerde çalıştırılabilir. Ağır işlerde ise 14 yaş altındaki çocukların çalıştırılması yasaklanmıştır.

- *Danimarka:* 1893 tarihli kanun gereğince 10 yaşındaki çocuklar çalışabilir raporu almaları koşuluyla 6 saat, 14-16 yaş arasındaki çocuklar ise 8 saat çalıştırılabilirler.

- *Norveç:* 1892 tarihli kanuna göre 12 yaş çocuklar için çalışmanın alt sınırı olup, 12-14 yaşındakiler 6 saatten fazla çalıştırılamazlar.

- *İsviçre:* 1877 tarihli kanun gereğince 14 yaş altı çocukların çalışması yasaktır.

- Belçika, İtalya, Fransa ve Portekiz'de 12 yaşındaki çocuklar günde 10-11 saat çalıştırılabilmekte olup, bu ülkelerde çalışma hayatında çocuklara yönelik koruma yoktur.

Tüm bu ülkeler arasında Osmanlı'da çalışma şartlarının en çok son gruptaki ülkelerle benzerlik arz etiği görülmekteydi. Bu da özellikle kadın ve çocuk işçiliğini önlemeye, ya da şartların iyileştirilmesine gerçekten ihtiyaç olduğunu göstermekteydi.

4.5.4. Madenlerde İşçi Sağlığı ve Güvenliğine Yönelik Kanun Layihası (1914)

1913 yılında özellikle madenlerde ölümlü iş kazalarının artması ve maden üretiminde yaşanan aksaklıklar nedeniyle, işçilerin ve devletin haklarının korunmasını temin edecek bir maden nizamnamesi hazırlanmasına karar

verilmişti.[268] Son dönemde yaşanan çok sayıda ölümlü kazaya rağmen yürürlükte bir kanun olmaması, yeterli koruyucu düzenleme ve cezai yaptırımın da olmadığını göstermişti. Bunun üzerine ocaklarda çalışan *biçarelerin* geleceklerini temin edecek ve sağlıklarını koruyacak bir kanun hazırlanması gerektiği devlet makamları tarafından kabul edilmişti. Dahiliye Nezareti de yasa hazırlığı hakkında görüş bildirirken, Osmanlı'da işçilerin çalışma şartlarıyla ilgili önemli yasal eksiklikleri ortaya koymuştu. Nezaret, Osmanlı'da matbaalar, madenler, fabrikalar, ticarî gemiler, limanlar ve yol inşaatında çalışan çok sayıda işçi bulunduğunu, ancak bunların haklarını düzenleyen genel bir yasal düzenlemenin olmadığını ifade (itiraf) etmişti. Birçok işçi çalışamayacak dereceye gelmesine neden olan kazalara maruz kalıp sakat kalmasına veya ölmesine rağmen, bunların hakkını almak için şirkete kendi iradeleriyle başvuran mahalli yönetimler dışında, bu işi ülke genelinde düzenleyecek genel bir yasa yapılması gerekli olduğunu belirten Nezaret, yasa tasarısı çalışmalarına destek vermişti. Çalışmalar çerçevesinde Lahey Elçiliği'nden de Avrupa ülkelerindeki benzer kanunların metni alınmış ve konuyla ilgili diğer ülkelerdeki mevzuat incelenmişti.[269]

Hazırlanan nizamname kanun teklifi olarak kalmış ve kabul edilmemişti. Ancak aşağıda da görüleceği üzere içerdiği hükümler neredeyse hiçbir ayrıntıyı kaçırmayacak şekilde detaylıydı. Hüküm ve tedbirler o kadar ayrıntılıydı ki, teklif yasalaşsaydı muhtemelen maden sahipleri için yeniden bir maden ocağı açacak kadar masraf yapılması gerekecekti. Yasanın hangi nedenle kabul edilmediğine dair bir bilgi tespit edemedik ama, madende üretim miktarına oranla üretimi yapanlara daha

---

[268] Quataert, 1893-1919 arası için madenlerde gerçekleşen kazalar sonrası ölüm ve yaralanmalarla ilgili dönemin maden mühendislerinin notlarından önemli veriler sunmaktadır. 1893 ile 1907 arasında gerçekleşen 100 kazada 121 kişi ölürken 102 kişi de yaralanmıştı. 1912 yılında 4.5 aylık veriler 21 işçinin kazalarda öldüğünü, 26 işçinin yaralandığını; 1913'te ise 29 işçinin öldüğünü ve 57 işçinin yaralandığını göstermekteydi. Verilerin ilgili yılların tamamını kapsamaması gerçek ölü ve yaralı sayısının çok daha fazla olduğu anlamına gelmekteydi. Ayrıca verilerin sadece Zonguldak bölgesine ait olması ve imparatorluğun diğer bölgelerini kapsamaması, ülke geneli açısından ölü ve yaralı bilançosunu daha da yüksek sayılara taşıyacaktır. İlgili yıllara ait maden kazalarındaki ölü ve yaralı sayısı ile, ABD ve bazı Avrupa ülkelerindeki rakamlarla karşılaştırması için bkz.; Quataert, **Osmanlı İmparatorluğunda Madenciler ve Devlet…, a.g.e.**, s. 257-266.

[269] BOA, **DH. İD.** 200/3. 15 RA 1332. 11 Şubat 1914.

fazla önem veren böyle bir düzenlemenin maden şirketlerince olumsuz karşılandığı da aşikardır.

Madenlerin İ'mâli ve Usul-ü Zabıtası Hakkında Kaleme Alınan Nizamname Layihası'nda işçileri korumaya yönelik öne çıkan hükümler aşağıdaki gibidir:[270]

- Md. 5: İş mahallerinin temiz ve sağlığa uygun olması, işçilerin emniyet ve asayişini temin edecek araçların bulunması lazımdır.
- Md. 7: Kapalı iş alanlarının havalandırılması ve aydınlatılması sağlığa uygun olmalıdır.
- Md. 8: Sağlığa zararlı gazların dışarıya atılması için uygun havalandırma sistemi olmalı, bu nizamnameden önceki tesisler de buna göre gerekli düzenlemeyi yapmalıdır.
- Md. 9: Maden idaresinin özel izni olmadıkça işçiler iş mahallinde yemek yiyemezler.
- Md. 10: Havadar ve aydınlatılmış abdesthaneler yapılacaktır.
- Md. 11: Madenlerin dışında işçiler için çayhane ve hamam yapılması zorunludur.
- Md. 13: Makineler arasındaki boşluklar ve iskelelerde korkuluklar yapılmalıdır.
- Md. 15: Makinelerin çark, kazan, kayış gibi parçaları iş kazasına yol açmayacak şekilde parmaklıklar içine alınacaktır.
- Md. 16: İmalathane makineleri çalışmaya başlamadan önce uyarı verilecektir.
- Md. 19: Makine civarında çalışan işçinin elbisesi geniş ve uzun etekli olmayacaktır.
- Md. 20: Buhar kazanı ve makinelerinin işletilmesi 18 yaşından küçük işçilere verilmeyecektir.

---

[270] **A.e.**

- Md. 21: Kaza veya tehlike anında imalathanelerin hızlı bir şekilde boşaltılabilmesi için yeterli sayıda kapılar yapılacak ve bu kapılar içeriden dışarı açılacak ya da tekerlekli olacaktır. Önlerinde hiçbir zaman eşya bırakılmayacaktır.

- Md. 22: Olası bir yangın halinde mültezim tarafından gerekli tedbirler önceden alınmış olmalıdır.

- Md. 26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39: Bu bölüm elektrikli bölge ve zeminlerin döşemesinin iş kazasına yol açmayacak şekilde yapılmasıyla ilgili detaylı hükümler içermekteydi. Parmaklıklar, korumalar, yetkili olmayanların elektrik bölgelerine girememesi, makinelerin bulundurulacağı bölgeler, uyarı levhaları, elektrikli bölgede cereyanın kesilmesi halinde yedek ışıklandırma aleti bulundurulması, elektrik makineleri arasında bırakılacak boşlukların miktarı gibi ayrıntıların tümüne yer verilmişti.

- Md. 40: Yeraltından yüzeye çıkış için en az 2 farklı yolu ve kapısı olmayan hiçbir madene çalışma izni verilmeyecek ve bu kapılar arasında en az 30 metre mesafe bulunacaktır.

- Md. 45: Kuyu kenarında çalışan işçi emniyet kemeri takacaktır.

- Md. 46: Çok derindeki kuyularda çalışanların yukarı ile ses bağlantısı kurabilmesi için tesisat hazırlanacaktır.

- Md. 47: 100'den fazla işçinin çalıştığı kuyuların insan ve eşya çıkış bölgelerine telefon koyulacaktır.

- Md. 49: Kuyular haftada bir kez uzman tarafından kontrol edilecektir.

- Md. 52-53-54-55: Kuyulardan yukarı çıkacak merdivenlerin, olası iş kazalarında etkin şekilde kullanılabilmesine yönelik fiziki düzenlemeler sayılmaktadır.

- Md. 56: İşçilerin kuyulara inip çıkarken uyarılması, 16 yaşından küçük çocukların kuyularda dolaşmalarının-bulunmalarının şartları, uygun yerlere talimatnameler koyularak uyarı sistemi oluşturulması zorunlu hale getirilmekteydi.

- Md. 57-58-59-60-61: İşçilerin kuyulara nakil işlemleriyle ilgili uygulanması gerekli kurallar ve memurların nakil işlemlerinde tedbirler alması ayrıntılı olarak belirtilmekteydi.

- Md. 64-72: Vagonlar konusunda işçilerin dikkat edeceği kurallar düzenlenirken, işyeri yönetimince bu konuda alınacak tedbirler, halatlı iniş-çıkışlara yönelik tedbirler sayılmaktaydı.

- Md. 73-80: Mağaraların aydınlatılması, mağaralara inip çıkarken kullanılacak vagonlarda alınacak tedbirler düzenlenmekteydi.

- Md. 81-94: Halat ve makinelerin cinsinden çalıştırılma zamanlarına, kullanımına, işçilerin dikkat edeceği noktalara kadar her şey ayrıntılı şekilde hükme bağlanmaktaydı.

- Md. 95: 16 Yaşından küçük işçilerin ocaklarda çalışması yasaklanmaktaydı.

- Md. 96: Ocaklarda veya birkaç işçinin toplu olarak çalıştığı diğer yerlerde bir kaza halinde ustabaşı veya yetkili biri olmadığı halde o mahaldeki en yaşlı işçi kazayı ilgililere hemen haber vermeye ve kimsenin kaza mahalline girmemesini temin etmeye mecbur tutulmaktaydı.

- Md. 97: İşçiler çalıştığı ocakları sağlam hale getirmeden terk edemeyecek, her ocak her nöbette bir defa ve şüpheli ocaklar her nöbette 2 defa kontrol-teftiş edilecekti.

- Md. 98: Kaza anında dışarıdan birinin yardıma koşmasının imkansız olduğu uzak yerlerde yapılan çalışmalarda, işçilerin yalnız ve tek başına çalışmaları yasaklanmaktaydı.

- Md. 99: İşçilerin çalışma yerlerine gittikleri yollar belirlenerek, özel izin almadan bu yoldan başka bir yolu kullanmaları yasaklanmaktaydı.

- Md. 100: Emniyet lambası kullanılması zorunlu olan madenlerde tütün içmek ve çubuk, tütün, sigara kağıdı, kibrit veya çakmak taşı vb. ateş yapıcı maddeler ile lambaları yasağa aykırı olarak açma amaçlı aletler bulundurulması yasaklanmaktaydı. Bu yasağın temini için memurlar, ocaklara inerken işçilerin üstlerini arama yetkisine sahipti.

- Md. 101: Ocakta çalışan işçilerden her biri asgari diğerlerini anlamaya yetecek kadar Türkçe bilmeye mecburdur. Memurlar ve makine kullanıcıları ise genelin emniyetine ait işler yaptıkları için serbestçe Türkçe konuşma ve anlama kabiliyetinde olmaları şart koşulmaktaydı.

- Md. 102: İşbaşıları ve yalnız başına çalışan işçiler amirini anlayacak kadar Türkçe bilmeye veya amirinin söylediği diğer bir dile vakıf olmaya mecburdu.

- Md. 107: Mecburi ihtiyaç olmadıkça, sıcaklığın 35 dereceyi geçtiği ocaklarda çalışmak yasaklanmaktaydı.

- Md. 108: Sert kayalarda makine ile yapılan hafriyatta, işçilerin tozlardan korunabilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması hükme bağlanmaktaydı.

- Md. 109-139: Bu bölümde havalandırma sisteminin madenlerin her bölgesinde işçiler için yeterli havayı sağlayacak şekilde yapılması zorunlu tutulmuş, havanın dolanım hızının saniyede 8 metreyi geçmesi de yasaklanacak şekilde oldukça ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştı. Hava güzergahı olan kuyu ve mağaraların korunması, havalandırma için makineli pervaneler kullanılması, terk edilmiş ve havasız ocaklarda işçi çalıştırılmasının yasaklanması, havalandırma ile ilgili açılmış kapıların sayısı, açık veya kapalı olacakları zamanlar, sürekli hava ölçümlerinin yapılarak tehlike anında işçilerin ocaktan boşaltılması, tehlikeli gazlarla ilgili sürekli ölçüm yapılarak kontroller yapılması gibi oldukça detaylı kurallar belirlenmişti.

- Md. 140-142: Bu bölümde madenlerde çalışmadan kaynaklanan tozların işçilere zarar vermesini engellemek için maden mühendisi ve yetkililer tarafından alınacak tedbirler üzerinde durulmuştu.

- Md. 143-161: Bu bölümde madenlerde kullanılacak lambalar ve aydınlatma işleri, tehlikeye yol açmamak için normal lamba kullanılacak yerler, emniyet lambası kullanılacak yerler, alevi muhafaza eden lambalar kullanılacak yerler şeklinde ayrıma tabi tutularak, her çeşit lambanın nasıl kullanılacağı ve ne gibi tedbirler alınacağı madde madde düzenlenmişti.

- Md. 162-180: Patlayıcı malzemelerin kullanılacağı yerler, kullanım şekilleri, kimler tarafından kullanılacağı, muhafaza yerleri, patlatma anında ve sonrasında yapılacaklar bu bölümde ayrıntılı olarak düzenlenmişti.

- Md. 181-191: Yer altı yangınları ve zararlı gazlar yayılması ile ilgili olası kazalardan korunmaya yönelik önlemler sıralanmıştı.

- Md. 192-217: Yer altı imalatında elektrik kullanılması, bununla ilgili uyulacak kurallar ve alınacak tedbirler sıralanmıştı.

- Md. 218: Su ve çamurların ocak ve madenlerde birikmemesi için alınacak tedbirler düzenlenmişti.

- Md. 219: Maden içinde ihtiyaç giderilmesine yönelik temizlik kuralları belirtilmişti.

- Md. 220: Temiz içme suyu bulundurulması zorunlu hale getirilmekteydi.

- Md. 221: Yaralılara yönelik acil müdahale aletleri bulundurulmalıdır. En kalabalık ocağında 25'den fazla işçi çalıştırmayan madenlerde her kapıda bir sedye bulundurulması, en kalabalık ocağında 100'den fazla işçinin çalıştığı madenlerde ise hasta ve yaralı kabulü ve ilk müdahalenin yapılabilmesi için zemin üstünde bir koğuş yapılması hükme bağlanmıştı.

- Md. 222: Sarhoş veya içkili birinin madenler veya müştemilatında bulunması yasaklanmıştı.

- Md 223: Tutulacak haritalarda madenin tüm birimleri ve bölgeleri ayrıntılı olarak gösterilecek, yollar belirtilmiş olacaktır. Defterlerde ise tüm işçilerin isimleri, o an nerede çalıştıkları, o güne kadar meydana gelmiş vukuatlar kaydedilecekti.

- Md. 227: Bu nizamnameye istisnalar, ancak madenin bulunduğu vilayetin valisi tarafından Maden Nezareti'ne başvurulup izin alınmasıyla mümkün olacaktı.

4.5.5. Yasalaşmayan Diğer Kanun Teklifleri

Osmanlı'da son dönemde işçi ve işveren tarafları arasında toplu iş ilişkileri, Ta'til-i Eşgal Kanunu ve Cemiyetler Kanunu gibi yasal düzenlemelerle hukukî bir çerçeve içine alınmıştı. Ancak bu durumun bireysel iş ilişkileri açısından da var olduğunu söylemek zordur. Nitekim işçi temsilciliği, çalışma şartları, işçi sağlığı, iş kazası, meslek hastalıkları, özel şirketlerde çalışma ve dinlenme saatleri gibi bireysel iş ilişkileri kapsamında değerlendirilen unsurlar için mevzuat bir hayli eksik kalmıştı.

Aralık 1908'de Sivas Hacıgümüş Köyü Kasaba'sında, patronları karşısında hak ve görevlerinin daha açık ve anlaşılır hale getirilmesi, dolayısıyla sorumluluklarını olduğu kadar haklarını da öğrenmek ve buna göre işveren tarafından suiistimal edilmemek amacıyla 2 halı fabrikasının işçileri, işçi temsilcisi olarak görev yapacak bir ustabaşı seçmek istemişlerdi. Daha bir ay öncesinden yaptıkları grevle ücretlerinin artırılmasını temin eden bu işçilerin, işverenleriyle aralarındaki ilişkiyi daha kurumsal hale getirmek için işçi temsilciliği oluşturmaya çalışmaları, işçilerdeki bilinçlenmeyi göstermekteydi. Ancak devletin yasal düzenlemeleri ise işçilerin bu bilinçlenmesinin gerisinde kalmış, bu nedenle işçilere de engel olmuştu. Talep karşısında yerel yönetim, işçi işveren ilişkilerine yönelik

olarak dikkate alabilecekleri bir kanun olup olmadığını Dahiliye Nezareti'ne sormuş, Nezaret ise böyle bir kanunî düzenlemenin olmadığını, ancak işçilerin bu rahatsızlıktan dolayı grev yapmaları halinde Ta'til-i Eşgal Kanunu hükümlerinin uygulanabileceğini belirten bir cevap vermişti.[271]

1910'da Haleb Mebusu Artin Efendi, işçilerin işverenler tarafından ezilmesi ve baskı görmesini engellemek amaçlı özel bir kanun hazırlanması isteğiyle Meclis-i Mebusan'a başvurmuştu. Hazırlanan Encümen Layihası'nda işçilerin tahammüllerinden fazla çalıştırılmalarının sağlıklarına zarar verdiği ve hastalanmalarına neden olduğu belirtilerek, Osmanlı'da da gelişmiş ülkelerdeki gibi işçilerle patronların karşılıklı hak ve görevlerini belirleyen bir yasal düzenleme yapılması yönünde Sadaret'e başvurulması kararlaştırılmıştı. Sadaret ise böyle bir kanun hazırlanmasından önce, Osmanlı'da sermayedarana karşı korunması gereken işçilerin kimler ve hangi mesleklerden olduğu, bunların hâlihazırda sermayedarlara karşı durumlarının nasıl olduğu ve bu nitelikte bir kanun hazırlanmasına gerek olup olmadığı şeklindeki noktaların açığa kavuşturulması gerektiğini belirterek, isteği geri çevirmişti.[272]

Bir diğer girişim 1919'da Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden gelmişti. Nezaret, resmî ve özel tüm kuruluş ve kurumlarda çalışanları kapsayacak şekilde günlük çalışma sürelerinin belirlenmesi ve haftanın bir gününün tatil ilan edilmesi amacıyla bir kanun teklifi hazırlamıştı. İncelenmek üzere Şura-yı Devlet'e gelen düzenleme bir takım tereddütlerle karşılaşmıştı. Bunlardan birisi, oldukça büyük bir yüz ölçüme sahip ülkenin tamamı için böyle bir düzenlemenin yapılmasının uygun olup olmayacağı yönündeydi. Bu tereddüt, farklı bölgelerde farklı uygulamaların olması ve bunları kanunen tekleştirme zorunluluğu getirilmesinin yerellik ve yerindeliğe

---

[271] BOA, **DH. MKT.** 2693/2. 2 Z 1326. 26 Aralık 1908.
[272] BOA, **BEO.** 3744/280752. 23 R 1328. 4 Mayıs 1910.
Benzer bir kanun yapılması için 1914 yılında da bir komisyon oluşturulmuştu. İşçilerin sağlık durumlarının korunması, işçi işveren ilişkilerinin yasal açıdan bir temele oturtulması gibi alanlarda çalışma yapması hedeflenen komisyon, tüm valiliklere yazı göndererek bölgelerinde çalışma şartlarının durumu ve kanun hazırlığı için tavsiyelerini sormuştu. (BOA, **DH. İD.** 107/80. 4 N 1332. 27 Temmuz 1914.) Kurulan bu komisyon ve çalışmalarıyla ilgili daha sonraki tarihler için kayıtlara rastlanılamaması, kanımızca I. Dünya Savaşı nedeniyle çalışmaların sekteye uğramasından ve komisyonun işlevini kaybetmesinden kaynaklanmış, bu nedenle bu girişim de sonuçsuz kalmıştı.

uygun olmayacağı düşüncesine dayanmaktaydı. Bir diğer tereddütse, Osmanlı'nın diğer ülkelere göre sanayi ve ekonomi açısından oldukça geri kaldığı, bu nedenle de çok çalışılması gerektiğine dayanmaktaydı. Şura-yı Devlet, böyle bir düzenlemeyle çalışma saatlerini ve çalışma günlerini azaltmanın kanunî mecburiyet haline getirilmesinin, sanayi ve ekonomik gelişme için uygun olmayabileceğini ileri sürmüştü. Çünkü böyle bir durum, zaten var olan hayat pahalılığını üretim azalacağı için daha da düşürebilecekti. Dairenin üçüncü ve ilginç bir tereddüdü ise, tatil günlerinde işçilerin ahlaklarını ve sağlıklarını korumaları yönündeki endişeden kaynaklanmıştı. Çünkü ülkede tatil günlerinin en iyi şekilde değerlendirilebilmesi için gerekli teşkilat ve müesseselerin olmadığı ve de güvenlik istatistiklerine göre işçilerin en fazla suçu tatil günlerinde işledikleri belirtilmekteydi. Tüm bu noktaların yapılan düzenlemenin üzerinde durulması gereken önemli eksiklikleri olduğu belirtilerek talebe olumsuz görüş bildirilmişti.[273]

Şura-yı Devlet'in olumsuz yaklaşımı sonrası da çalışmalar devam etmişti. Aralık ayında Zabtiye Nezareti'nden kanunun uygulanmasının herhangi bir mahzuru olmayacağı yönünde görüş alınmış ve işçilerin artan tatil günlerinde suç işleyeceği tereddüdü giderilmeye çalışılmıştı. Yapılan bu hazırlığa, resmiyette olmasa da fiiliyatta zaten ülkenin hemen her bölgesinde haftanın bir gününün tatil olarak değerlendirildiğini belirten İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası da olumlu görüş bildirmişti.[274] Ancak tüm bu görüşlere rağmen, Osmanlı'da ülkenin genelini kapsayacak şekilde hafta tatili veya günlük çalışma sürelerini düzenleyen genel bir yasa yürürlüğe girmemişti. İşçilerin haftada bir gün tatil yapabilmesi için 1921'de de bir kanun hazırlığı yapılmış, ancak Ticaret ve Ziraat Nezareti o dönem için böyle bir kanunun uygulanmasına imkan olmadığı gerekçesiyle hafta tatiline yönelik yasal düzenlemeye geçit vermemişti.[275]

Bu teşebbüslerden bir diğeri, 1920 yılında Türkiye Sosyalist Fırkası'nın da desteğiyle Bolu Mebusu Cevad Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a sunulan kanun

---

[273] BOA, **ŞD.** 1268/27. Lef. 1-2-5-6-8. 27 Eylül 1335. 27 Eylül 1919.
[274] BOA, **ŞD.** 1268/27. Lef. 9. 31 KE 1335. 31 Aralık 1919.
[275] "Hafta Tatili Kanunu", **Alemdar**, No: 14, 10 Nisan 1337, 10 Nisan 1921, s. 2.

teklifiydi. TSF programındaki esasların bir kısmından oluşturulan ve sadece bir teklif olarak kalacak kanun teklifinde yer alan hükümler şunlardı:[276]

- Maden kömürü ocakları ile fabrika ve vapurlarda ateşçilikle meşgul işçiler için çalışma saatlerinin günlük 6 saate, diğer işçiler içinse 8 saate indirilmesi,

- Haftada bir gün tatil yapılması,

- İşçilerin sendika kurmasını yasaklayan kanunî düzenlemelerin lağvedilmesi,

- İşçilerin çıkarlarını gözetecek ve durumlarının iyileştirilmesini hedefleyecek bir *Meşagil ve Mesalih İşçi Müdürlüğü* kurulması.

[276] "Türkiye Sosyalist Fırkasından Bir Teşekkür", **Alemdar**, No: 2754-454, 16 Mart 1336, 16 Mart 1920, s. 2.

SONUÇ

Osmanlı çalışma hayatında işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin 1870-1922 yılları arasındaki gelişimini ele alan bu çalışmada, ilk olarak çalışma hayatı ve işgücünün genel yapısı üzerinde durulmuştur. İşgücünde ücretli işçiliğin yaygınlaşmaya başladığı bu dönemde, Osmanlı tebaasından temin edilen işgücünün, incelenen dönem itibariyle hem sayısal anlamda, hem de niteliksel açıdan yetersiz kalabildiği görülmüştür. Bu yetersizlik, kalifiye işgücü tedarik edilebilmesi için hemen her sektörde yabancı işçilere başvurulmasına neden olmuştur. İncelenen dönemin askerî ve siyasî istikrarsızlıkların yoğun yaşandığı bir dönem olmasının da çalışma hayatı üzerinde birçok etkisi olmuştur. Özellikle 1910'lar sonrası artan savaşlar ve ilan edilen genel seferberlik, işgücünün sayısal açıdan büyük bir sıkıntıya girmesine neden olmuştu. Bu nedenle de işgücünde alternatif emek kaynaklarına yönelik açılım güçlenmiş ve askerler, savaş esirleri, mahkûmlar, kadınlar gibi unsurlar çalışma hayatında daha yoğun değerlendirilmeye başlanmıştı. İşgücünün bu çeşitli kaynakları, dönem itibariyle birbirinin tamamlayıcısı olarak kullanıldığı gibi, ikame olarak da değerlendirildiği görülmekteydi. Örneğin demiryolu işçilerinin sıkça grev yapması üzerine, gerektiğinde grevcilerin yerine kullanabilmek için askerler demiryolu taburları altında eğitilmekteydi.

Farklı milletler ve dinlerden oluşan Osmanlı'nın kozmopolit nüfus yapısı, işgücüne de yansımış ve aynı fabrika veya üretim biriminde farklı kültürlerden çalışanlar bir arada bulunabilmişti. Erken dönemler için olağan karşılanan bu durum, özellikle 1890'lar sonrası bağımsızlık çabaları ve beraberinde farklı unsurlar arasındaki çatışmaların artmasıyla önemli bir sorun haline gelmişti. Farklı milletler ve dinlerden işçiler arasında anlaşmazlık nedeni olan bu gelişmeye devletin de müdahale etmesiyle, ilk önce Ermenilerden başlayan, daha sonra Bulgarlarla devam eden ve savaş dönemlerinde düşman ülke vatandaşlarını da kapsayan bir tasfiye süreci başlamıştı. İşçi örgütlenmesi ve hareketleri açısından ise, milliyetçi duyguların özellikle sosyalist örgütlenmede ayrışma yaşanmasına neden olduğu görülmüştür. İşçi örgütlerinin yapısında daha belirleyici olan bu farklılık, işçi hareketleri, yani grevler esnasında ise daha az önemli olmuştur. Sınırlı sayıdaki karşıt örneğine

rağmen, çok sayıda greve işçilerin din ve millet ayrımı gözetmeksizin birlikte katıldığı görülmüştür.

İşçi örgütlenmesini incelerken ilk işçi sendikası olarak kabul edilen Osmanlı Amele Cemiyeti'nin bu niteliğine yönelik herhangi bir bulguya ulaşamadığımız gibi, cemiyetin siyasî niteliğine ve aynı dönemdeki benzer gelişmelere de atıf yaparak sendikal nitelikte bir işçi örgütü olmadığını iddia ettik. 1908 öncesi dönem için işçi örgütlenmesine yönelik önemli bir gelişme olmadığına dair literatürdeki genel kabule karşın, ayakkabıcılar, tütün işçileri, fırın işçileri, Cebel-i Lübnan'daki işçiler ve demiryolu işçileri için tespit ettiğimiz örgütlenme çabaları, Osmanlı işçilerinin örgütlü hareket etme noktasında bilinenden daha aktif olduğunu ortaya koymuştur. 1908'e kadar bir elin parmaklarını geçmeyen işçi örgütü sayısının, 1908'de meşrutiyetin ilan edilmesi sonrası hemen her çalışan grubuna yayılacak şekilde artması, ekonomik ve sosyal sebeplerden ziyade siyasî ortamın müsaitliğinin Osmanlı işçi örgütlenmesinde önemli bir etken olduğunu göstermekteydi. Aynı gelişme sosyalist nitelikteki örgütlenme için de yaşanmıştı. 1908'e kadar baskı altında tutulan sosyalist hareketlere, meşrutiyete geçilmesiyle birlikte sınırlı bir özgürlük tanınmıştı. Bu dönemde özellikle Selanik'te Yahudi işçiler ve yine Rumeli bölgesinde Bulgar işçiler arasında sosyalizm önemli bir taban da bulmuştu. Türk sosyalist hareketinin oldukça cılız kaldığı bu dönemde sosyalist faaliyetlerde diğer unsurlar ön plana çıkarken, 1913 yılı ise sosyalist hareketler için olduğu kadar, Osmanlı işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin geneli için olumsuz bir kırılma noktası olmuştu. Savaşlar, bağımsızlık çabaları, sıkıyönetim haline geçilmesi gibi nedenlerle devletin yaklaşımının sertleşmesi yanında, başta Selanik olmak üzere Rumeli bölgesinin kaybedilmesi, Osmanlı işçi örgütlenmesini başsız bırakmıştı. 1919 sonrası tekrar hız kazanan içi örgütlenmesinin sınırlı da olsa Rumlarla birlikte Türk unsura mahsus kalması, yaşanan bu toprak ve nüfus kayıplarının olumsuz sonuçlarından biriydi.

Önemli bulgulara ulaştığımız işçi hareketleri açısından ise, Osmanlı işçilerinin incelenen dönemin tamamında iş uyuşmazlıkları karşısında grev silahına başvurmaktan geri durmadıkları ortaya çıkmıştır. 1872-1908, 1908, 1909-1918 ve

1919-1922 dönemlendirmesiyle incelediğimiz grevlerde, dönemlerin tamamında İstanbul, Selanik ve İzmir'in en fazla grev yapılan yerler olması, bu bölgelerin ekonomik açıdan göreli gelişmişlikleri göz önüne alındığında, sanayileşme ve işçi hareketleri arasındaki ilişkiyi gözler önüne sürmektedir. (Selanik ülke toprağı olmaktan çıktığı için dördüncü dönemde yer almamaktadır.) Yine dönemlerin tamamı için özel sektöre ait işyerlerinde kamuya ait üretim birimlerine nazaran daha fazla grev yapılmıştır. 50 yıllık sürede tespit ettiğimiz kadarıyla, literatürde bilinenden çok daha fazla sayıda iş bırakma eylemi gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle II. Abdülhamid'in artan baskısı nedeniyle grev yapılamadığı öne sürülen 1886-1902 dönemi için tespit ettiğimiz 22 grev, Osmanlı işçilerinin mücadeleci yönünü ortaya koyduğu gibi, işçi hareketlerine yönelik çalışmalarda döneme ait yorumların da tartışmaya açık olduğunu göstermektedir. Devlet yönetiminin tersaneleri çürümeye terk ettikleri iddiasıyla bu alanda 1880-1908 arasında sadece 3 grev yapılabildiği görüşüne karşın, tersane işçilerinin 1888, 1892, 1895, 1896, 1903, 1904, 1907 (2 defa) ve Mart 1908'de de grev yaptığını tespit etmemiz, emek tarihi çalışmalarında tarafsız değerlendirmelerin artmasına ihtiyaç olduğunu da göstermektedir.

Ücret meselesinin merkezde yer aldığı grevlerde, çalışma saatleri, iş kazası ve meslek hastalıklarına karşı iyileştirmeler, terfi ve tayinlerde liyakatin esas alınması gibi talepler de zamanla işçi istekleri arasına girmiştir. Birçok grevde işçilerin, örgütlerinin resmî olarak tanınmasını ve üye olmayanların istihdam edilmemesini talep ettiği de görülmüştür. Ancak genelde çok farklı taleplerle başlayan grevler, ücretlerin artırılması sonrası diğer taleplerden vazgeçilmesiyle sona erebilmekteydi. Çalışma hayatında işçileri korumaya yönelik mevzuatın eksikliği, işletmelerin grev sonrası ilk etapta kabul ettikleri şartlardan daha sonra keyfî olarak vazgeçmelerine, grevci işçileri işten çıkarıp yerlerine yeni işçi istihdam etme uygulamasına sıkça başvurmasına da neden olmuştu. Bu uygulamalar, işçilerin sık aralıklarla tekrar grevler yapmasına neden olduğu gibi, greve katılmayanlar ile yeni işçilere karşı şiddet eylemlerinin de artmasına neden olabilmekteydi. Grevler karşısında devletin temel yaklaşımının ise olumsuz olduğu görülmüştür. Grevlerin genel asayiş ve düzeni bozabileceği, ülkenin diğer bölgelerine yayılabileceği ve Avrupa'daki gibi

ihtilalci bir karakter kazanabileceği endişeleri erken dönemler için bu olumsuz yaklaşımın temel sebepleriydi. 1908 sonrasında ise, ülkenin hassas dönemlerden geçtiği ve herkesin daha fazla çalışması, ekonomik gidişat ve yabancı sermayeyi ürkütmemesi gerektiği görüşü de devlet adamlarının sıkça değindiği grev karşıtı görüşlerden biri olmuştu. Bu olumsuz yaklaşım, ilk olarak grev yapan işçilere eylemlerini sonlandırmaları için nasihatlerde bulunulması, bunun etkili olmaması ve grevcilerin diğer işçileri engellemesi halindeyse güvenlik güçleri kullanılmasına neden olmuştu. Özel sektöre nazaran kamuda daha fazla yer verilen grevcileri gözaltına alma, işten çıkarma, tutuklama, sürgün etme gibi cezalar da devletin grevcilere karşı başvurduğu tedbirlerden diğerleriydi. Diğer işçilere gözdağı amacıyla yapıldığı çok sayıda devlet kaydında belirtilen bu tedbirler, aynı işçi gruplarının kısa süre sonra tekrar greve çıktığı görüldüğü için genelde etkisiz kalmaktaydı.

Çalışma hayatında yaşanan bu gelişmeler, alana yönelik mevzuatın da zamanla gelişmesine neden olmuştur. Bireysel iş ilişkilerine yönelik olarak 1860'larda çıkarılmaya başlanan yasal düzenlemelerin toplu iş ilişkilerini, yani işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerini kapsaması ise ancak 1908 sonrasında mümkün olabilmişti. Ücret ve iş güvencesi, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, iş kazası ve meslek hastalıkları, emeklilik sistemi gibi çalışma hayatında temel işçi ihtiyaçlarının korunmasına yönelik mevzuat oldukça zayıf kalmış, ülke genelini ve sektörlerin tamamını kapsayan bir düzenleme yürürlüğe hiç girmemişti. Bu eksiklik, iş güvencesini sağlamak, emeklilik hakkı elde etmek, iş saatlerinin kısaltılması gibi hakların elde edilebilmesi için işçilerin kendilerinin mücadele etmesine, yani grevlerle bu hakları temin edebilmeye çabalamalarına yol açmıştı. 1908 sonrasında bu eylemlerin çok sayıda yapılmasıyla birlikteyse, alana yönelik yasal boşluğun kapatılabilmesi için sırasıyla Ta'til-i Eşgal Kanunu, Cemiyetler Kanunu ve İçtimâat Kanunu gibi çok sayıda yasa çıkarılmıştı. Bunlardan Osmanlı çalışma hayatı için olduğu kadar Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin yasal çerçevesini belirleyen Ta'til-i Eşgal Kanunu, emek tarihi literatüründe grev ve sendikaların yasaklanıp yasaklanmadığına dair önemli tartışmalara yol açmıştır. İş uyuşmazlıklarında uzlaşma sürecine başvurulmasını

zorunlu kılan bu kanunun grevleri yasaklamadığı, somut grev örnekleri ve devlet görevlilerinin kanuna ilişkin yorumlarıyla ilgili bölümde ortaya konmuştur.

İşçi örgütlenmesi içinse 1908 sonrası hukukî açıdan oldukça karmaşık bir süreç yaşanmıştı. 1913'e kadar sadece kamuya yönelik, 1913 sonrasında ise tüm alanlarda sendikaların yasaklanmasına rağmen, kanunun kâğıt üzerindeki hükümleriyle uygulanma şeklinin farklılaşması, işçi örgütlenmesinin cemiyet, kulüp, dernek vb. isimlerle devam etmesine yol açmıştı. Kanunda belirtilen hükümlerden ziyade, devletin örgütlenmeye yönelik tedbirlerinin dönemin şartlarına göre değiştiğini ifade edebiliriz. 1908 sonrası tanınan serbestlik, 1913'te sıkıyönetime geçilmesi ve savaşlarla birlikte kaldırılmıştı. 1919 sonrasında ise yasaların uygulanmasında tekrar esnek davranılmaya başlanmıştı. Tüm bu dönemler için devletin yasal düzenlemelerini kanun metinleri üzerinden değil de, birincil kaynaklardan örnekler verip somut olaylar üzerinden açıklamaya çalıştık. Bunun için de çalışmada, ilk olarak işçi örgütleri sendika ve cemiyetler şeklinde tasnif edilmiştir. Devletin farklı uygulamalarının tespit edilmesiyle, cemiyetler de Ta'til-i Eşgal Kanunu kapsamında olan ve olmayan cemiyetler şeklinde ikiye ayrılarak ele alınmıştır. İşçi örgütlenmesindeki bu karmaşık yapıya, Osmanlı'da yasal uygulamaların 1913 öncesi ve sonrası için farklı gelişmesi nedeniyle, bu tarihi kırılma noktası olarak alan dönemsel bir tasnif de yapılmış ve konu detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.

Osmanlı'da işçi örgütlenmesi ve işçi hareketlerinin tarihî gelişimini ele alan bu araştırma, ortaya koyduğu bulgu ve tespitlerle, alana yönelik çalışmalarda başta arşiv kaynakları olmak üzere birincil kaynakların değerlendirilmesinin bir zorunluluk olduğunu da göstermektedir. Grev ve işçi örgütlerine yönelik 1908 sonrası için olduğu kadar, 1908 öncesi için de yapılan analiz ve tespitlerle, literatürdeki birçok çalışmaya rağmen birincil kaynakların ihmal edildiği, bu yüzden de Osmanlı işçilerinin mücadele ve örgütlenme açısından hareketliliğinin tam olarak ortaya konamadığı gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ KAYNAKLARI

A. AMD. (Bab-ı Asafi Amedi Kalemi)

A. DVN. (Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi)

A. DVNS. NZAM. d. (Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Nizamat Defterleri)

A. MKT. (Sadaret Mektubi Kalemi)

A. MKT. MHM. (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı)

A. MKT. MVL. (Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı)

A. MKT. NZD. (Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir Evrakı)

A. MTZ. (04). (Sadaret Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan Evrakı)

A. VRK. (Sadaret Evrak Kalemi Evrakı)

BEO. (Babıali Evrak Odası Evrakı)

C. AS. (Cevdet Askeriye)

C. DRB. (Cevdet Darphane)

DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı)

DH. EO. (Dahiliye Nezareti Evrak Odası)

DH. EUM. 1. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Birinci Şube)

DH. EUM. 2. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube)

DH. EUM. 5. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Beşinci Şube)

DH. EUM. 6. ŞB. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube)

DH. EUM. AYŞ. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı)

DH. EUM. ECN. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Ecanib Kalemi)

DH. EUM. EMN. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı)

DH. EUM. KADL. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısm-i Adl-i Kalemi)

DH. EUM. KLU. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kalemi Umumi)

DH. EUM. LVZ. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi)

DH. EUM. MEM. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Memurin Kalemi Evrakı)

DH. EUM. SSM. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi)

DH. EUM. THR. (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Tahrirat Kalemi Evrakı)

DH. EUM. VRK. (Dahiliye Nez Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı)

DH. H. (Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı)

DH. HMŞ. (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı)

DH. İ. UM. (Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı)

DH. İD. (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı)

DH. KMS. (Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı)

DH. MB. HPS. (Dahiliye Nez. Mebani-i Emniyet Hapishaneler Müd. Evrakı)

DH. MB. HPS. M. (Dah Nez. Mebani-i Emniyet Hapishaneler Müd. Mütef. Evrakı)

DH. MKT. (Dahiliye Mektubi)

DH. MKT. PRK.	(Dahiliye Mektubi Perakende Evrak)
DH. MTV.	(Dahiliye Nezareti Mütenevvia Evrakı)
DH. MUİ.	(Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Evrakı)
DH. TMIK. M.	(Dahiliye Tesrii Muamelat Komisyonu-Muamelat)
DH. UMVM.	(Dahiliye Nez. Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı)
DRB.	(Darphane-i Amire Evrakı)
HAT.	(Hatt-ı Hümayun)
HH. D.	(Hazine-i Hassa Defterleri)
HR. HMŞ. İŞO.	(Hariciye, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası)
HR. İM.	(Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı)
HR. MKT.	(Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı)
HR. SYS.	(Hariciye Nezareti Siyasi)
HR. TO.	(Hariciye Tercüme Odası)
HSD. AFT.	(Ali Fuat Türkgeldi Evrakı)
İ. BH.	(İrade Bahriye)
İ. DH.	(İrade Dahiliye)
İ. DUİT.	(İrade Dosya Usulü)
İ. HB.	(İrade Harbiye)
İ. HUS.	(İrade Hususi)
İ. KAN.	(İrade Kanun ve Nizamat)
İ. MMS.	(İrade Meclis-i Mahsus)
İ. MTZ. (04).	(İrade Eyalet-i Mümtaze Bulgaristan)

İ. MVL.	(İrade Meclis-i Vala)
İ. ŞD.	(İrade Şura-yı Devlet)
İ. TNF.	(İrade Ticaret ve Nafia Nezareti)
MF. MKT.	(Maarif Nezareti Mektubi Kalemi)
MV.	(Meclis-i Vükela Mazbataları)
MVL.	(Meclis-i Vala Evrakı)
ŞD.	(Şura-yı Devlet Evrakı)
ŞD. MLK.	(Şura-yı Devlet Mülkiye)
ŞD. MLNF.	(Şura-yı Devlet Maliye Nafia)
ŞD. TNZ.	(Şura-yı Devlet Ticaret Nezareti)
T. TNF. MKT.	(Ticaret Nafia Nezareti Mektubi Kalemi)
T. TNF. VRK.	(Ticaret Nafia Nezareti Evrakı)
TFR. I. A.	(Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı)
TFR. I. AS.	(Rumeli Müfettiş. Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı)
TFR. I. ED.	(Rumeli Müfettişliği Edirne Evrakı)
TFR. I. KV.	(Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı)
TFR. I. M.	(Rumeli Müfettişliği Müteferrika Evrakı)
TFR. I. SL.	(Rumeli Müfettişliği Selanik Evrakı)
TFR. I. ŞKT.	(Rumeli Müfettişliği Arzuhaller)
TFR. I. UM	(Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı)
Y. A. HUS.	(Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)
Y. A. RES.	(Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı)
Y. EE.	(Yıldız Esas Evrakı)

Y. EE. KP.	(Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı)
Y. MTV.	(Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı)
Y. PRK. ASK.	(Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat)
Y. PRK. AZJ.	(Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal Jurnal)
Y. PRK. BŞK.	(Yıldız Perakende Evrakı)
Y. PRK. DH.	(Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Maruzatı)
Y. PRK. EŞA.	(Yıldız Perakende Evr. Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik)
Y. PRK. HR.	(Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı)
Y. PRK. MF.	(Yıldız Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı)
Y. PRK. MYD.	(Yıldız Per. Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi)
Y. PRK. ŞD.	(Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı)
Y. PRK. ŞH.	(Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı)
Y. PRK. TKM.	(Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat- ı Ecnebiye Ve Mabeyn Mütercimliği)
Y. PRK. UM.	(Yıldız Perakende Evrakı Umumi)
Y. PRK. ZB.	(Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı)
ZB.	(Zabtiye Nezareti Evrakı)

MATBU ESERLER

DÜSTUR

DÜSTUR

DÜSTUR Zeyl

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 1.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 2.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 4.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 5.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 6.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 7.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. 8.

DÜSTUR, 1. Tertip, C. Mütemmim.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 1.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 2.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 4.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 5.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 6.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 8.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 11.

DÜSTUR, 2. Tertip, C. 12.

DÜSTUR-U ASKERİ

GAZETELER

Ahenk

Alemdar

Alemdar

Aydınlık

Azad

Basiret

Bugün

Ceride-i Havadis

Hakâyik-ul Vekâyi

Hilal-i Ahmer

Hürriyet

İdrak

İkdam

İnsaniyet

İştirak

İttifak

İttihad ve Terakki

Köylü

Kurtuluş Mecmuası

Medeniyet

Muahede

Orak Çekiç

Renin

Sa'y ve Amel

Sabah

Sadâ-i Millet Gazetesi

Selamet-i Umumiye

Serbesti

Servet-i Fünun

Sosyalist

Şark

Takvim-i Vekâ-yi

Tanin

Türkiye

Vakit

Volkan

Yeni Asır

Yeni Ses

Zaman

MATBU KİTAP ve MAKALE

"İçtimâat-ı Umumiye Hakkında Tanzim ve Meclis-i Meb'usan ve Âyanca Kabul ve Tasdik Edilmiş ve İrâde-i Seniyye-i Cenâb-ı Mülûkâneye İktirân Etmiş Olan Layiha-i Kanuniye"**, Mecmua-i Kavânîn-i Cedide-i Osmaniye**, Dersaadet, Matbaa-i Cihan, 1909 (1327), ss. 3-5.

"Ta'til-i Eşgal Layiha-i Kanuniyesi Hakkında Encümence Kaleme Alınan Mazbata", **Meclis-i Mebusan-ı Osmanî Birinci Devre 1324-1325 İçtimaı**, Matbaa-i Amire.

"Cemiyetler Kanunu", **Mecmua-i Kavânîn-i Cedide-i Osmanî'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi**, Dersaadet, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, 1327-1909, ss. 1-5.

"Lasalle, Marks ve Erfurt Kongresi 1", **Resimli Kitap**, C. 3, No: 15, Kanunuevvel 1325, Aralık 1909-Ocak 1910, ss. 237-242.

"Müessesat-i Sınaiye'de Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihasıdır", 11 KE 1326, 24 Aralık 1910, **Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye**, C. 1, İstanbul, Matbaa-i Cihan, 1327-1911, ss. 816-824.

"Ta'til-i Eşgal Hakkında Nizamname Suretidir", **Mecmua-i Kavanin-i Cedide-i Osmaniye'den Cemiyetler ve Ta'til-i Eşgal Nizamnamesi**, Dersaadet, Matbaa-i Kütübhane-i Cihan, 1327-1909, ss. 5-8.

Ali Kamî; "Sosyalizm Hakkında Tenkidat", **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, 1326-1910, S. 17, ss. 707-720.

ARHANGELOS, Gavriel; **Anadolu Osmanlı Demiryolu ve Bağdad Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi İdaresi'nin İç Yüzü**, Dersaadet, Mahmut Bey Matbaası, 1327/1911.

Doktor Şefik Hüsnü, "Bugün ki Proletarya ve Sınıf Şuuru", **Kurtuluş Mecmuası**, S. 3, 20 TS 1919, 20 Kasım 1919, s. 45-47.

Gelibolulu Azmi, **Fabrikacı ve İmalathane Memuru**, Dersaadet, İmalat-ı Harbiye Matbaası, 1914.

HAYDAR, Hakkı; "Kadınlığa Dair", **Büyük Duygu**, Y. 1, S. 8, 14 B 1331, 18 Haziran 1913, ss. 118-120.

HILLQUİT, Morris; "Sosyalizm Nazariye ve Tatbikatı", Çev. Mehmed Vehbi, **Kurtuluş Mecmuası**, S. 1, İstanbul, 20 Eylül 1919, ss. 14-16.

Hüseyin Kazım, **Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü**, İstanbul, Matbaa-i Hayriye, 1329-1331 (1913-1915).

İbn-i Tahir İsmail Faik, "Sosyalizm Efkarı I" (I. Sayının Devamı), **İnsaniyet**, No: 2, 12 Ağustos 1326, 25 Ağustos 1910, ss. 14-15.

Kamus-ı Türkî.

Kanun-u Esasi (Mevâdd-ı Muaddeleyi Şâmildir), **Mecmua-i Kavânîn Cedide-i Osmanî İçinde**, Dersaadet, Matbaa-i Cihan, 1909 (1327).

Maliye Nezareti, **Senelik İhsaiyat-ı Maliye, Varidat ve Masarifat-ı Umumiyeyi Muhtevidir**, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1326-1910.

Mehmed Cavid, "Esbab-ı Mucebe Layihasından Mâba'di", **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, C. 6, S. 1, 1326-1910, ss. 1137-1148.

Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vakâ-yî İktisadîye", 10 Şubat 1324, 23 Şubat 1909, **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, C. 1, S. 3, 1324-1908/1909, ss. 425-432.

Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vakâ-yî İktisadîye", 26 Mayıs 1325, 8 Haziran 1909, **Ulum-ı İktisadîye ve İçtimaîye Mecmuası**, C. 2, S. 6, 1325-1909, ss. 258-272.

Mehmed Râkım ve Mustafa Nail, **Hayat-ı Düvel**, C. 1, İstanbul, A. Mavyan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1306-1888/1889.

Mehmed Rauf, "Sosyalizmin Şekl-i Hazırı: Enternasyonalizm", **Resimli Kitap**, C. 3, No: 14, Teşrinisani 1325 – Kasım Aralık 1909, ss. 117-126.

Nafiada Proje Âlimi ve Bir Buçuk Senelik Semerât-ı Mesâîsi, İstanbul, Matbaa-i Ârşâk Garoyan, 1327-1911.

Osman Galib, "Daşnaksütyun Ermeni Heyet-i Müttefikası Meclis-i Mebusan İçin Programı", **Servet-i Fünun**, No: 108, 18 Eylül 1324, 1 Ekim 1908, ss. 1-2.

Osman Macid, "Anglo-Sakson Kavminin Hayat-ı Ameliyesi", **Sa'y ve Amel**, No: 2, 23 Kanunuevvel 1326, 5 Ocak 1911, ss. 1-4.

Osman Macid, "Çocukların Ameleliği", **Sa'y ve Amel**, No: 4, 20 Kanunusani 1326, 2 Şubat 1911, ss. 3-5.

Osmanlı ve Türk Hanımları Esirgeme Derneğinin Nizamnamesi, İstanbul, Nefaset Matbaası, t.y.

Sakızlı Ohannes, **Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel**, Dersaadet, Mihran Matbaası, 1297/1879.

KİTAPLAR

AĞRALI, Sedat; **Türk Sendikacılığı; Günümüze Kadar Belgelerle**, İstanbul, Son Telgraf Matbaası, 1967.

AHMAD, Feroz; **From Empire to Republic – Essays on the Late Ottoman Empire and Modern Turkey**, Vol. 1, Istanbul, Istanbul Bilgi University Press, 2008.

AKTAR, Ayhan; **Kapitalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye'de Küçük Sanayi**, İstanbul, Afa Yayınları, 1990.

AKTAY, Nizamettin; **İş Hukuku**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2006.

ALBAYRAK, Sadık; **Meşrutiyet İstanbul'unda Kadın ve Sosyal Değişim**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2002.

Ali Haydar Efendi, **Dürerü-l Hukkam Şerh-u Mecelleti'l Ahkam**, C. 1, Çev.: Raşit Gündoğdu ve Osman Erdem, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, t.y.

ALTAN, Ömer Zühtü; **Sosyal Politika**, 4. Bsk., Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını, Yayın No: 1477, 2006.

ALTINDAL, Meral; **Osmanlıda Kadın**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi, 1994.

ALTINDAL, Tunç; **Türkiye'de Kadın**, 5. Bs., İstanbul, Anahtar Kitaplar, 1991.

ASIM, Salahaddin; **Osmanlıda Kadınlığın Durumu**, Yayına Haz. Metin Martı, İstanbul, Arba Yayınları, 1989.

ATUF, Nafi; **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme- İkinci Kitap**, İstanbul, Milliyet Matbaası, 1932.

AVCI, Halil Ersin; **Türkiye 1908-İngiliz Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'in 1908 Yılı Türkiye Raporu (Çeviri ve Değerlendirme)**, Çanakkale, Çanakkale 18 Mart Üni. Ofset Tesisleri, 2003.

BARKAN, Ömer Lütfi; **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)**, C. 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.

BASKICI, Mehmet Murat; **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Ankara, Turhan Kitabevi, 2005.

BEININ, Joel; **Workers and Peasants in the Modern Middle East**, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

BERKİ, Ali Himmet; **Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliye)**, 3. Bs., İstanbul, Hikmet Yayınları, 1982.

BİRİNCİ, Ali; **Hürriyet ve İtilaf Fırkası- II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1990.

BUĞRA, Ayşe; **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

BURNETTE, Joyce; **Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain,** Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

CERRAHOĞLU, Ahmet; **Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı**, İstanbul, May Yayınları, 1975.

ÇAVDAR, Tevfik; **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, 2. Bs., İstanbul, İmge Kitabevi, 1999.

ÇEÇEN, Anıl; **Türkiye'de Sendikacılık**, Ankara, Özgür İnsan Yayınları, 1973.

ÇELİK, Nuri; **İş Hukuku Dersleri**, 21. Bsk., İstanbul, Beta Basım Yayım, 2008.

ÇETİNKAYA, Yavuz Doğan; **1908 Osmanlı Boykotu-Bir Toplumsal Hareketin Analizi,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.

ÇILADIR, Sina; **Zonguldak Havzasında İşçi Hareketlerinin Tarihi (1848-1940)**, Ankara, Yeraltı Maden İş Yayınları, 1977.

DAVIS, Fanny; **The Ottoman Lady- A Social History From 1718 to 1918**, London, Greenwood Press, 1986.

DEMİRDİREK, Aynur; **Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi**, İstanbul, İmge Kitabevi, 1993.

DEVELİOĞLU, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, 3. Bsk., Ankara, Doğuş Matbaası, 1978.

DÜNDAR, Fuat; **Modern Türkiye'nin Şifresi-İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

ELDEM, Edhem; **135 Yıllık Bir Hazine; Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler**, İstanbul, Osmanlı Bankası Yayını, 1997.

EMECEN, Feridun, Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli vd., **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi 1. Cilt**, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını, 1994.

ENGİN, Nihat; **Osmanlı Devletinde Kölelik**, İstanbul, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1998.

ENGİN, Vahdettin; **Rumeli Demiryolları**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.

ERDEM, Y. Hakan; **Osmanlı'da Köleliğin Sonu 1800-1909**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

ERGİNSOY, Haluk Faruk; **Türk İşçi Hareketi Üzerine Bir Deneme**, İstanbul, Oleyis Yayınları, Yayın No: 1, 1968.

ERİŞÇİ, Lütfü; **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1997.

ERTUĞ, Nejdet; **Osmanlı Döneminde İstanbul Hamalları**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2008.

ETİNGÜ, Turgut; **Kömür Havzasında İlk Grev**, İstanbul, Koza Yayınları, 1976.

EVREN, Burçak ve Dilek Girgin Can, **Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1997.

FİŞEK, Kurthan; **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara, Doğan Yayınları, 1969.

FOSTER, John; **Class Struggle and the Industrial Revolution,** London, Methuen&Co Ltd., Londra, 1974.

GENÇ, Mehmet; **Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi**, İstanbul, Ötüken Yayınevi, 2007.

GÜLMEZ, Mesut; **Türkiye'de Çalışma İlişkileri, 1936 Öncesi**, Ankara, TODAİE Yayını, 1989.

GÜLSOY, Ufuk; **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1994.

GÜLTEPE, Necati; **Türk Kadın Tarihine Giriş (Amazonlardan Bâcıyân-ı Rûm'a)**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008.

GÜR, Refik; **Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle-Hukuk Sosyolojisi ve Felsefesi Üzerine Bir Kalem Denemesi**, 3. Bs., İstanbul, Sebil Yayınevi, 1993.

GÜRAN, Ali Ergin; **Türkiye Halk İştirakiyyûn Fırkası Yayın Organları I : Emek 1; Yeni Hayat 1,2,3.**,İstanbul, Katkı Yayınları, 1975.

HAMMOND, John Lawrence ve Barbara B. Hammond, **The Town Labourer 1760- 1832 The New Civilisation**, London, Victor Gollancz LTD, 1937.

HANİOĞLU, Şükrü; **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985.

HERTNER, Peter; **The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century Until the Outbreak of the First World War**, Sofia, Bulgarian National Bank Discussion Papers, DP/53/2006, 2006.

HOBSBAWM, Eric J.; **Labouring Men-Studies in the History of Labour**, New York, Anchor Books, 1967.

HÜLAGU, Metin; **Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008.

ISSAWI, Charles; **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1980.

İNAN, A. Afet; **Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri**, 4. Bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1982.

İnfo Türk Ajansı, **Mustafa Suphi ve Yoldaşları, 28-29 Ocak 1921'i Unutma**, 3. Bs., İstanbul, Güncel Yayınlar, 1977.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim; **Women, War and Work in the Ottoman Empire: Society for the Employment of Ottoman Muslim Women (1916-1923)**, İstanbul, Ottoman Bank Archive and Research Centre, 2005.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi – Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1908)**, C. 4., Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 13. Dizi, t.y.

KARPAT, Kemal; **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.

KAŞIKÇI, Osman; **İslam ve Osmanlı Hukukunda Mecelle**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, Yayın No: 16, 1997.

KAZGAN, Gülten; **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 3. Bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

KEYDER, Çağlar; **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

KIVILCIMLI, Hikmet; **Bilimsel Sosyalizmin Doğuşu "Marks-Engels Çağı"**, İstanbul, Tarihsel Maddecilik Yayınları, 1970.

KİPAL, Ulaş ve Özgür Uyanık, **Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik)**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2001.

KOCA, Kadriye Yılmaz; **Osmanlı'da Kadın ve İktisat**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1998.

KOÇ, Yıldırım; **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2003.

KUPFERSCHMIDT, Uri M.; **European Department Stores and Middle Eastern Consumers; The Orosdi-Back Saga**, Ottoman Bank Archives and Research Centre, İstanbul, 2007.

KURNAZ, Şefika; **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1996.

LOMMERUD, Kjell Erik, Frode Meland ve Odd Rune Straume, **Globalisation and Union Opposition to Technological Change**, Berlin, Discussion Paper Social Policy II 2003-18, 2003.

LOZOVSKY, A.; **Karl Marx ve İşçi Sendikaları**, Çev. Nuri Çolakoğlu, İstanbul, May Yayınları, 1975.

MACFIE, Alexander Lyon; **The End of the Ottoman Empire 1908-1923**, New York, Addison Wesley Longman Ltd., 1998.

MAKAL, Ahmet; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997.

MARDİN, Şerif; **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 15. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

MARTAL, Abdullah; **Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1992.

MARX, Karl; **Kapital**, C. 1, 8. Bsk., Çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları, 2007.

McCARTHY, Justin; **Osmanlı Anadolu Topraklarındaki Müslüman ve Azınlık Nüfus (Osmanlı Anadolu'sunun Son Dönemi)**, Çev. İhsan Gürsoy, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1995.

NORDWOOD, Stephen Harlan; **Strike-Breaking & Intimidation: Mercenaries and Masculinity in Twentieth-Century America**, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2002.

OKAY, Cüneyd; **Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Belgeleriyle**, Ankara, TMMOB Mimarlar Odası, 2008.

OKTAR, Tiğinçe; **Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi**, Eskişehir, Bilim Teknik Yayınevi, 1998.

ÖKÇÜN, Gündüz; **Ta'til-i Eşgal Kanunu, 1909 Belgeler-Yorumlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.

ÖKÇÜN, Gündüz; **Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyet-i Ziraiyye) Belgeler 1914-1922**, Ankara, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Yayın No: 522, 1983.

ÖNSOY, Rifat; **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1988.

ÖNSOY, Rifat; **Türkiye'deki Almanya 1914-1918; Almanya'nın Türkiye'deki Kültürel Etkinliği ve Robert Bosch**, Ankara, Atlas Yayınları, 2004.

ÖZDEMİR, Mehmet; **Mütareke ve Kurtuluş Savaşı Başlangıç Dönemlerinde Türk Demir Yolları, Yapısal Ekonomik Sorunlar (1918-1920)**, Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Yayın No: 2620, 2001.

ÖZTAŞ, Cemal (Proje Koordinatörü); **Sanayi Devrimi Yıllarında Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları**, Ankara, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 2004.

ÖZTÜRK, Osman; **Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle**, İstanbul, İslami İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı-1, 1973.

ÖZYÜKSEL, Murat; **Hicaz Demiryolu**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

PALAIRET, Michael; **Balkan Ekonomileri 1800-1914, Kalkınmasız Evrim**, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul, Sabancı Üni. Yayını, 2000.

PAMUK, Şevket; **Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

QUATAERT, Donald; **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, 6. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

QUATAERT, Donald; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Madenciler ve Devlet – Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920**, Çev. Nilay Ö. Gündoğan ve Azat Z. Gündoğan, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2009.

QUATAERT, Donald; **Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü**, 2. Bsk., Çev. Tansel Güney, İstanbul, İletişim Yayınları, 2008.

REFİK, Ahmed; **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)**, 2. Bs., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1989.

SAMİ, Cevat ve Hüseyin Hüsnü; **İzmir 1905 (İzmir 1321 Nevsal-i İktisat)**, Sadeleştirerek Yay. Haz. Erkan Serçe, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000.

SANCAR, Aslı; **Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009.

SARICIK, Murat; **Batılı Kölelik Anlayışı Karşısında Osmanlı'da Kölelik, Cariyelik ve Harem**, Isparta, Tuğra Matbaası, 1999.

SAYILGAN, Aclan; **Türkiye'de Sol Hareketler**, Yay. Haz. Erol Cihangir, İstanbul, Doğu Kütüphanesi, 2009.

SAYIN, Abdurrahman Vefik; **Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Ankara, TC Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 1999/352, 1999.

SÉE Henri; **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, Çev. Turgut Erim, İstanbul, Yöneliş Yayınevi, 2001.

SENCER, Oya; **Türkiye'de İşçi Sınıfı – Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi, 1969.

SMITH, Robert Michael; **From Blackjacks to Briefcases: A History of Commercialised Strikebreaking and Unionbusting in the United States**, Ohio, Ohio University Press, 2003.

SÖNMEZSOY, Refik; **Türk İşçi Hareketinde Rus Parmağı**, İstanbul, Kervan Yayınları, t.y.

STEINHAUS, Kurt; **Atatürk Devrimi Sosyolojisi**, Çev. M. Akkaş, İstanbul, Sander Yayınları, 1973.

SÜLKER, Kemal; **100 Soru'da Türkiye'de İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1973.

SÜLKER, Kemal; **Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu**, İstanbul, Memet Yayınları, t.y.

SÜLKER, Kemal; **Türkiye Sendikacılık Tarihi**, 3. Bs., İstanbul, TÜSTAV Yayınları, 2004.

SÜLKER, Kemal; **Türkiye'de Sendikacılık**, İstanbul, Sendika Kültürü Serisi No: 1, 1955.

SÜMER, Haluk Hadi; **İş Hukuku**, 14. Bsk., Konya, Mimoza Yayınları, 2008, s. 4.

ŞANDA, Hüseyin Avni; **1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar**, İstanbul, Akşam Matbaası, 1935.

ŞANDA, Hüseyin Avni; **Yarı Müstemleke Oluş Tarihi – 1908 İşçi Hareketleri**, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y.

ŞİŞMANOV, Dimitır; **Türkiye İşçi ve Sosyalist Hareketi-Kısa Tarih (1908-1965)**, Haz. A. R. Zarakolu, İstanbul, Belge Yayınları, 1978.

TALAS, Cahit; **Toplumsal Ekonomi Çalışma Ekonomisi**, Ankara, İmge Kitabevi, 1997.

TANÖR, Bülent; **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1990.

TC Milli Eğitim Bakanlığı, **Gazetecilik – Türk Basınının Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara, MEB Yayını, 2008.

TEVETOĞLU, Fethi; **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayını, 1988.

TOKOL, Aysen; **Türk Endüstri İlişkileri Sistemi**, Bursa, Ezgi Yayınevi, 1977.

TUNA, Orhan ve Nevzat Yalçıntaş, **Sosyal Siyaset**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 1999.

TUNAYA, Tarık Zafer; **Türkiye'de Siyasal Partiler- C. 3: İttihat ve Terakki**, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1989.

TUNÇAY, Mete ve Erik Jan Zürcher (Der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.

TUNÇAY, Mete; **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.

TUNÇOMAĞ, Kenan ve Tankut Centel, **İş Hukukunun Esasları**, 3. Bsk., İstanbul, Beta Basım Yayım, 2003.

UBICINI, H. Abdolonyme; **Osmanlı'da Modernleşme Sancısı**, Çev. Cemal Aydın, İstanbul, Timaş Yayınları, 1998.

UÇKAN, Banu; **Endüstri İlişkileri**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004.

URAL, İbrahim ve Salih Özcan, **Sadeleştirilmiş Mecelle**, İstanbul, Fey Vakfı Yayınları, 1995.

WHITMAN, Sydney; **Turkish Memories**, London, Wiliam Heinemann, 1914.

YERASIMOS, Stefanos; **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye 2-Tanzimattan I. Dünya Savaşına**, Çev. Babür Kuzucu, 2. Bs., İstanbul, Gözlem Yayınları, 1977.

ZAİM, Sabahaddin; **Çalışma Ekonomisi**, 10. Bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 1997.

MAKALELER

"Amele-i Osmani Cemiyeti", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996.

"Bir Demiryolu Grevi", **Tarih ve Toplum**, C. 1., S. 5, Mayıs 1984.

"Galata Sosyalist Kulübü", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

"Grevler", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

"İşçi Sosyalist Fırkası 1921", **Tarih ve Toplum**, S. 75, Mart 1990, s. 6-7. ss. 6-8.

"Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kölelik", **Tarih ve Toplum**, C. 1, S. 1, Ocak 1984, ss. 56-64.

"Türkiye'de Solun Tarihinden: Türkiye'de Siyasi Fırkalar", **Tarih ve Toplum**, C. 6, S. 32, Ağustos 1986, ss. 78-81.

ABADAN-UNAT, Nermin; "Toplumsal Değişme ve Türk Kadını", **Türk Toplumunda Kadın**, 2. Bs., Der. Nermin Abadan-Unat, İstanbul, Ekin Yayınları, 1982, ss. 1-32.

AHLADİ, Evangelia; "İzmir'de İttihatçılar ve Rumlar Yunan-Rum Boykotu (1908-1911)", **Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, **II. Meşrutiyet ve İttihat Terakki Dosyası**, S. 26, 2008, ss. 175-200.

AHMAD, Feroz; "Osmanlı Devleti'nde 1908 Devrimi ve 1912-13 Balkan Savaşları Üstüne Lev Troçki'nin Yazdıkları", **Tarih ve Toplum**, C. 3, S. 17, Mayıs 1985, ss. 300-306.

AKYÜZ, Yahya; "Öğretmenlik Mesleği ve Osmanlı'da Kadın Öğretmen Yetiştirilmesi", **Tarih ve Toplum**, C. 33, S. 195, Mart 2000, ss. 31-43.

ALPKAYA, Gökçen; "Tanzimat'ın "Daha Az Eşit" Unsurları: Kadınlar ve Köleler", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 1, 1990, ss. 1-10.

AMMOUE, Laurence ve Lorans Tanatar Baruh; "Çalışan Kadından Bir Kesit: (1911-1934) Osmanlı Bankası Kadın Personeli", **Tarih ve Toplum**, C. 31, S: 183, Mart 1999, ss. 15-22.

ARIKAN, Zeki; "İzmir-Kasaba-Aydın Demiryolu İşçilerinin Bir Muhtırası", **Tarih ve Toplum**, S. 49, Ocak 1988, ss. 52-56.

ARSLAN, Zehra; "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S. 3/11, Bahar 2010, ss. 57-72.

ATABAKİ, Touraj ve Gavin D. Brockett, "Ottoman and Republican Turkish Labour History: An Introduction", **International Review of Social History**, Vol 54, 2009, ss. 1-17.

AYDIN, Hakan; "Kadın (1908-1909): Selanik'te Yayınlanan İlk Kadın Dergisi Üzerine Bir İnceleme", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 22, Yıl: 2009, ss. 147-156.

AYTEKİN, E. Atilla; "The Ottoman-Turkish Labour Movement and International Solidarity: A Hundred Years Ago, A Hundred Yeras Later", 2002, (Çevrimiçi) http://www.arbark.se/pdf_wrd/Aytekin_int.pdf, 08.12.2011.

BAER, Marc; "Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul", **Journal of World History**, Vol. 18, No. 2, 2007, ss. 141-170.

BALSOY, Gülhan; "Gendering Ottoman Labor History: The Cibali Régie Factory in the Early Twentieth Century", **International Review of Social History**, Vol. 54, 2009, ss. 45-68.

BARKAN, Ömer Lütfi Barkan, "XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi – Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 575-716.

BARKAN, Ömer Lütfi; "Türkiye'de Servaj Var mıydı? (1)", **Türkiye'de Toprak Meselesi – Toplu Eserler 1**, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, ss. 717-724.

BERBER, Engin; "Bursa Çiftçiler Derneği (1916)", **Tarih ve Toplum**, S. 133, Ocak 1995, ss. 21-23.

BERBER, Engin; "İkinci Meşrutiyet Döneminde Domino Etkisi Yapan Bir Eylem: İzmir Liman İşçileri", **European Journal of Turkish Studies**, 11/2010, (Çevrimiçi) http://ejts.revues.org/index4303.html, 16.06.2011.

BİRİNCİ, Ali; "II. Meşrutiyet'te İşsizlerin Kurduğu "Çalışkan Kardeşler Cemiyeti", **Tarih ve Toplum**, S. 64, Nisan 1989, ss. 204-206.

BİRKALAN, Hande; "Mekan, Dil, Etnisite, Sosyal Cins, Sınıf ve Hayat Hikayeleri ve Müşahedat'a Etnografik Bakış", **Tarih ve Toplum**, C. 34, S. 203, Kasım 2000, ss. 41-49.

BLACK, Floyd Henson; "Okullar ", **İstanbul 1920 (Constantinople Today, A Study in Oriental Social Life)**, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 317-358.

BOZKURT, Gülnihal; "Köle Ticaretinin Sona Erdirilmesi Konusunda Osmanlı Devletinin Taraf Olduğu İki Devletlerarası Anlaşma", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 1, 1990, ss. 45-77.

BÜLBÜL, Yaşar ve Rahmi Deniz Özbay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Teknolojiye Karşı Direncin İktisat Tarihi", **İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi**, C. 9, S. 4, Eylül 2007, ss. 19-41.

CLARK, Edward; "Osmanlı Sanayi Devrimi", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, ss. 37-52.

CLARK, Edward; "Osmanlı Sanayi İnkılabı", Çev. Fahrettin Tızlak, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 92, Ekim 1994, ss. 96-111.

COLP, JR Ralph; "William Gladstone, Karl Marx, Charles Darwin, Kliment Timiriazev ve 1876-78 "Doğu Sorunu" Üzerine Notlar", Çev. Bilge Keşmir, **Tarih ve Toplum**, C. 4, S. 20, Ağustos 1985, ss. 81-85.

ÇADIRCI, Musa; "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, C. 15, S. 26, 2007, ss. 153-167.

ÇAKIR, Serpil; "1908'in Açtığı Yolda Kadınların Hak ve Özgürlük Mücadelesi", **Düne Bakarak Bugünü Anlamak – 2008'den 1908'e Bakmak**, Yayına Haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009, ss. 47-54.

ÇAKIR, Serpil; "Bir Osmanlı Kadın Örgütü: Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-u Nisvan Cemiyeti", **Tarih ve Toplum**, S. 66, Haziran 1989, ss. 16-21.

ÇILADIR, Sina; "Zonguldak Kömür Havzasında İşçi Hareketi ve Sendikacılık", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1998, ss. 557-563.

DEMİR, Erol; "Türkiye'de İşçileşme Süreçleri", **Toplum ve Bilim Dergisi**, S. 66, Bahar 1995, ss. 69-85.

DEMİRAĞ, Yelda; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşayan Azınlıkların Sosyal ve Ekonomik Durumları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S.13, 2002, ss. 15-33.

DUMONT, Paul; "Osmanlı Sosyalizminin Doğuşu", **Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss. 205-217.

DUMONT, Paul; "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selânik İşçi Federasyonu", Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, ss. 73-111.

ELMACI, Emin; " İttihat Terakki ve Milli İktisat Düşüncesinin Uygulamaya Geçirilmesi", **İttihat Terakki ve Jön Türkler**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2009, ss. 50-64.

ELMACI, Mehmet Emin; "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", **Kebikeç-İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi**, İşçi Hareketleri Dosyası, Y. 2, S. 5, 1997, ss. 155-162.

FAROQHI, Suraiya; " 18. Yüzyıl Anadolu Kırsalında Suç, Kadınlar ve Servet", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, ss. 7-26.

FAY, Mary Ann; "Kadınlar ve Vakıflar: 18. Yüzyıl Mısır'ında Mülkiyet, İktidar ve Toplumsal Cinsiyetin Nüfuz Alanı", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, ss. 27-46.

GÜLMEZ, Mesut; "1936 Öncesinde İşçi Hakları", **Türkiye'de İşçi Hakları (Osmanlı Döneminden 1986'ya)**, Ankara, Türkiye Yol İş Sendikası, 1986, ss. 17-76.

GÜLMEZ, Mesut; "Bir Belge, Bir Yorum: 1909 Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev", **Toplum ve Bilim**, S. 12, Kış 1980, ss. 50-64.

GÜLMEZ, Mesut; "İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12nci Maddesi", **Amme İdaresi Dergisi**, C. 17, S. 1, Mart 1984, ss. 115-132.

GÜLMEZ, Mesut; "Tanzimat'tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 792-802.

GÜNAYDIN, Nimet; "İlk Kadın Memurlar", **Hayat Tarih Mecmuası**, Y. 3, C. 1, S. 4, Mayıs 1967, ss. 66-67.

GÜRAN, Tevfik; "Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910", **Türk İktisat Tarihi Yıllığı**, S. 1, İstanbul, İÜ İktisat Fakültesi Türk İktisat İçtimâiyât Tarihi Araştırmaları Merkezi, 1987, ss. 225-303.

GÜRAN, Tevfik; "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1992, ss. 235-258.

GÜRAN, Tevfik; "Ziraî Politika ve Ziraatte Gelişmeler, 1839-1876", **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK Yayınları, 1992, ss. 219-233.

GÜZEL, Mehmet Şehmus; "1908 Kadınları", **Tarih ve Toplum,** S. 7, Temmuz 1984, ss. 6-12.

GÜZEL, Mehmet Şehmus; "İlk Grev", **Tarih ve Toplum**, S. 119, Kasım 1993, ss. 40-41.

GÜZEL, Şehmus; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Hareketi ve Grevler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 803-828.

HADAR, Gila; "Selanik'te Yahudi Tütün İşçileri: Toplumsal ve Etnik Mücadele Bağlamında Cinsiyet ve Aile", **Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih**, Der. Amila Butuovic ve Irvin Cemil Schick, Çev. Güliz Erginsoy, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, ss. 137-161.

HATEMİ, Hüseyin; "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Derneklerin Gelişimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, ss. 198-204.

ILICAK, Şükrü; "Jewish Socialism in Ottoman Salonica", **Southeast European and Black Sea Studies**, Vol. 2, No. 3, September 2002, ss. 115-146.

IŞIN, Ekrem; "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", **Tarih ve Toplum**, S. 59, Mart 1988, ss. 22-27.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Ottoman Educational Institutions During the Reform Period", Ed. By. Salim Al-Hassani, April 2004, FSTC Limited, (Çevrimiçi) http://www.muslimheritage.com/uploads/reformottomans.pdf, (02.10.2010).

İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış", **Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, ss. 1-31.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin; "Osmanlıların Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, ss. 121-139.

İLHAN, Mehmet Emin; "İzmir'de Avusturya Boykotajı", **Tarih ve Toplum**, C. 27, S. 161, Mayıs 1997, ss. 19-26.

İLYASOĞLU, Aynur ve Deniz İnsel; "Kadın Dergilerinin Evrimi", **Türkiye'de Dergiler ve Ansiklopediler 1849-1984**, İstanbul, Gelişim Yayınları, 1984, ss. 163-183.

İNCE, Ayalp Talun; "Hans Dernschwam'ın İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü'ndeki Türk İmajı Üzerine Bir İnceleme", **Türkbilig**, 2008/15, ss. 110-125.

KALA, Ahmet; "Osmanlı Devletinde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 83, Nisan 1993, ss. 107-132.

KALA, Ahmet; "Tanzimat Öncesi ve Sonrasında İktisadi Manzara", **150. Yılında Tanzimat**, İstanbul, Aydınlar Ocağı Yayınları, 1990, ss. 47-60.

KALA, Eyüp Sabri; "Osmanlı Devleti'nde Sosyal Güvenlik Hukukunun Gelişimi ve Bu Gelişmede İstanbul ve Çevresi Merkezli Sanayileşmenin Rolü (1865-1923)", **İstanbul İmparatorluk Başkentinden Megakente**, Ed. Yavuz Köse, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011, ss. 293-330.

KANBOLAT, Hasan ve Erol Taymaz; "Kafkas-Osmanlı İlişkileri ve Köle Ticareti", **Tarih ve Toplum**, S. 79, Temmuz 1990, ss. 35-44.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim; "Enver Paşa'nın Kurdurduğu Kadın Birinci İşçi Taburu: Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler", **Toplumsal Tarih**, C. 11, S. 66, Haziran 1999, ss. 15-24.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim; "Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nin Kadın İşçileri Evlendirme Kampanyası", **Tarih ve Toplum**, C. 37, S. 219, Mart 2002, ss. 27-40.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim; "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908 Grevleri", **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz 1998, ss. 187-209.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim; "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 27-54.

KARAKOÇ, İrfan; "Türkiye'de Sosyalist Düşüncenin Az Bilinen Bir İsmi Ahmed Nebil", **Tarih ve Toplum**, C. 32, S. 191, Kasım 1999, ss. 4-8.

KARPAT, Kemal; "The Memoirs of N. Batzari: The Young Turks and Nationalism", **International Journal of the Middle East Studies**, Vol. 6, July 1975, ss. 276-299.

KESKİN, Nuray E.; "Türkiye'de Kamu Yönetimi Disiplininin 'Köken' Sorunu", **Amme İdaresi Dergisi**, C. 39, S. 2, Haziran 2006, ss. 1-28.

KESKİN, Özkan; "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi**, S. 11, Y. 6/2007, ss. 79-92.

KHOURY, Dina Rizk; " Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev İçinde ve Kamusal Mekanda Musullu Kadınlar", **Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları**, Ed. Madeline C. Zilfi, Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, ss. 101-121.

KIRLI, Cengiz; "A Profile of the Labor Force in Early Nineteenth-Century Istanbul", **International Labor and Working-Class History**, Vol. 60, Fall 2001, ss. 125-140.

KİŞİ, Şule Sevinç; "Avusturya ve Bulgaristan'a Karşı İzmir'de 1908 Boykotu", **Tarih ve Toplum**, C. 26, S. 152, ss. 4-14.

KOCABAŞOĞLU, Uygur ve Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, Ankara, Kebikeç Yayınları, 1994.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; "Basın Özgürlüğünün Engellenmesi – Sansür Tarihi", **Tarih ve Toplum**, S. 37, Aralık 1986, ss. 40-45.

KOMATSU, Kaori; "1896 Osmanlı Bahriyyesi'nde Yabancılar ve Gayrimüslimler", **Tarih ve Toplum**, C. 24, S. 139, Temmuz 1995, ss. 16-22.

KORALTÜRK, Murat; "Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketlerde İşgücünü Türkleştirme Uygulamaları (1923-1930)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 7, Bahar-Yaz 2008, ss. 61-99.

KÖMÜRCÜ, Derya; "Türkiye'de Merkez Sol Siyasetin Tarihsel Kaynakları ve 'Ortanın Solu' ", **İÜ İFMC İktisat Dergisi**, S. 502, Mart-Nisan 2009, ss. 42-52.

KUDRET, Cevdet; "Birkaç Örnek İle Mütareke Dönemi Sansürü", **Tarih ve Toplum**, S. 53, Mayıs 1988, ss. 42-45.

KURDAKUL, Necdet; "Ölümünün 100. Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal", **Tarih ve Toplum**, S. 60, Aralık 1988, ss. 9-16.

MAKAL, Ahmet; "100. Yıldönümünde İkinci Meşrutiyet, Çalışma Yaşamı ve İşçi Hareketleri Üzerine Bir Değerlendirme", **İÜ İFMC İktisat Dergisi, 1908'i Yeniden Düşünmek**, S. 502, Mart-Nisan 2009, ss.66-72.

MARKETOS, Spyros; "Avraam Benaroya and the Impossible Reform", **JUSTICE – Special Issue: Remember Salonika**, Tel Aviv, Spring 1999, ss. 38-43.

MASTERS, Bruce; "Salonika", **Encyclopedia of The Ottoman Empire**, Ed. By Gabor Agoston and Bruce Masters, New York, Infobase Publishing, 2009, ss. 502-504.

MİNASSİAN, Anahide Ter; "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, ss. 163-237.

MOORE, Laurence S.; "Sanayi Yaşamının Bazı Yönleri", **İstanbul 1920 (Constantinople Today, A Study in Oriental Social Life)**, Ed. Clarence Richard Johnson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, ss. 147-174.

MORONİ, Anastasia Ileana; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Ulusal Sorun", Çev. Erdem Evren, **Tarih ve Toplum**, C. 40, S. 239, Kasım 2003, ss. 28-37.

MURPHEY, Rhoads; "Osmanlıların Batı Teknolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, ss. 7-19.

MÜLLER-WİENER, Wolfgang; "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", **Osmanlılar ve Batı Teknolojisi-Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler**, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1992, ss. 53-120.

NAR, Alberto; "The Jews of Thessaloniki March Through Time", **The International Association of Jewish Lawyers and Jurists : JUSTICE – Special Issue: Remember Salonika**, Tel Aviv, Spring 1999, ss. 9-13.

NEDİM, Vedat; "Türkiye Proleteryası ve Enternasyonal", **Kurtuluş Dergisi – Almanca Özel Sayısı**, Ekim 1919, Çev. Cemil Koçak, "Kurtuluş – Kurtuluş'un Almanca Özel Sayısı – Türkiye Sosyalist İşçi ve Çiftçi Fırkası'nın (Yayın) Organı" içinde, **Tarih ve Toplum**, S. 65, Mayıs 1989, ss. 50-56.

ODABAŞI, İ. Arda; "Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun Beynelmilel Amele Eğlencesi, Rasim Haşmet Bey ve Amele Gazetesi", **Toplumsal Tarih Dergisi**, S. 201, Eylül 2010, ss. 69-73.

ONUR, Hakkı; "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", **Yurt ve Dünya**, S. 2, 1976, ss. 277-295.

ORTAYLI, İlber; "Bazı 16. Yüzyıl Alman Seyahatnamelerindeki Türkiye Şehir ve Köylerine Ait Bilgiler Üzerine", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 27, S. 4, ss. 135-159.

ÖZBAY, Rahmi Deniz ve Yaşar Bülbül, "Osmanlı Devleti'nde Bir Teknoloji Transferi Yöntemi Olarak Yabancı İşgücü İstihdamı", **Tülin Aren Armağanı**, Haz. İshak Keskin vd., İstanbul, Pamuk Yayıncılık, 2009, ss. 189-218.

ÖZBAY, Rami Deniz; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Köle Emeğinin İstihdamı ve Mükâtebe Yöntemi", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 17, 2009/1, ss. 148-163.

ÖZBEK, Nadir; "Savaş ve Toplumsal Mobilizasyon: II. Meşrutiyet Döneminde Sivil Toplum ve Kamusal Alan", Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Türkiye Seminerleri, 2007, (Çevrimiçi) http://www.obarsiv.com/pdf/NadirOzbek_NB.pdf, 28.07.2011.

PATTERSON, A. Temple; "Luddism, Hampden Clubs, and Trade Unions in Leicestershire, 1816-17", **The English Historical Review**, LXIII, 1948, ss. 170-188.

QUATAERT, Donald; "19. Yüzyıla Genel Bakış – Islahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, C. 2, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, 2. Bsk., İstanbul, Eren Yayıncılık, 2006, ss. 885-1051.

QUATAERT, Donald; "Fabrika Bacalarından Tüten Dumanlar", **Selânik "Yahudilerin Kenti" ve Balkanlar'ın Uyanışı**, Haz. Gilles Veinstein, Çev. Cüneyt Akalın, 2. Bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, ss. 186-204.

QUATAERT, Donald; "Labor History and the Ottoman Empire, c. 1700-1922", **International Labor and Working-Class History**, Vol. 60, Fall 2001, ss. 93-109.

QUATAERT, Donald; "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1908", **Journal of Social History**, Vol. 19, Spring 1986, ss. 473-489.

QUATAERT, Donald; "Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbıâli, 1826-1896", Çev. Ali Kartal, **Tarih ve Toplum**, S. 33, Eylül 1986, ss. 170-175.

QUATAERT, Donald; "Selanik'teki İşçiler, 1850-1912", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 97-122.

QUATAERT, Donald; "Zonguldak Kömür Havzasında Köyler ve Madenler (1850-1920)", Çev. Tansel Demirel, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 2, Güz 2005, ss. 47-71.

SAKAOĞLU, Necdet; "Abdülhamid II", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

SARIKOYUNCU, Ali; "Emperyalizm ve Zonguldak Kömür Havzası", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)**, S. 4, 1993, ss. 309-330.

SCHREINER, Margit; "Parvus'un 1910, 1 Mayıs Bayramı Üzerine Mektubu", **Tarih ve Toplum**, S. 101, Mayıs 1992, ss. 20-21.

SERÇE, Erkan; "Amelperver Cemiyeti", **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1996.

SERÇE, Erkan; "Mitostan Gerçeğe: Amelperver Cemiyeti", **Toplumsal Tarih**, S. 14, Şubat 1995, ss. 6-11.

SİLİER, Orhan; "Toplumsal Araştırmalar Grubu ve 1912 Yılına Ait 2 Sendika Tüzüğü", **Tarih ve Toplum**, S. 79, Temmuz 1990, ss. 24-30.

SÜMER, Tülin; "Türkiye'de İlk Defa Kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 10, Temmuz 1968, ss. 59-61.

SÜRMEN, Yusuf, Uğur Kaya ve Hilmi Erdoğan Yayla; "Higher Education Institutions and the Accounting Education in the Second Half of XIXth Century in the Ottoman Empire", **11th World Congress of Accounting Historians**, Nantes, July 19th-21st 2006, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/2559/1/MPRA_paper_2559.pdf, 14.06.2011.

TEKİN, Yusuf; "Türkiye'de İlk Sosyalist Hareket "İştirak Çevresi"nin Sosyalizm Anlayışı Üzerine Bir Değerlendirme", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S. 57/4, 2002, ss. 172-184.

TIZLAK, Fahrettin; "Osmanlı Maden İşletmeciliğinden Kanunnameden Nizamnameye Geçiş ve 1861 Tarihli Maden Nizamnamesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 98, Ekim 1995, ss. 75-92.

TOPRAK, Zafer; "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, İletişim Yayınları, 1983, ss. 205-208.

TOPRAK, Zafer; "1909 Ta'til-i Eşgal Kanunu Üzerine", **Toplum ve Bilim**, S. 13, Bahar 1981, ss. 141-156.

TOPRAK, Zafer; "Amele Fırkası", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

TOPRAK, Zafer; "Amele-i Osmanî Cemiyeti", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

TOPRAK, Zafer; "Anadolu Osmanlı Demiryolu Grevi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

TOPRAK, Zafer; "Fırınlar – Osmanlı Dönemi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 3, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994.

TOPRAK, Zafer; "İlan-ı Hürriyet ve Anadolu Osmanlı Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyeti Uhuvvetkârânesi", **Tarih ve Toplum**, S. 57, Eylül 1988, ss. 45-50.

TOPRAK, Zafer; "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti – Kadın Askerler ve Milli Aile", **Tarih ve Toplum**, S. 51, Mart 1988, ss. 34-38.

TOPRAK, Zafer; "Sosyal Politika Tarihimizin İlk Önlemler Paketi: Müessesat-ı Sınaıiyyede Çocukların ve Kadınların Çalıştırılması (1910)", **Toplum ve Bilim**, S. 27, Güz 1984, ss. 229-237.

TOPRAK, Zafer; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler: Tarım, Ticaret, Sanayi", **1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu**, İzmir, 1986.

TUNÇAY, Mete; "Ankara Demiryolcularının 1 Ekim 1922 Tarihli Bir Bildirisi", **Tarih ve Toplum**, S. 57, Eylül 1988, ss. 7-8.

TUNÇAY, Mete; "Aydınlık", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 1, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1993.

TUNÇAY, Mete; "Dimitar Vlahov ve (Dokuz Dilde Çıkan) Balkan Federasyonu Dergisi (1924-1932)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S. 1, Bahar 2005, ss. 209-223.

TUNÇAY, Mete; "İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, 2. Bs.,C. 4, İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfi Ortak Yayını, 2003.

TUNÇAY, Mete; "İstanbul Katolik İşçiler Cemiyeti", **Tarih ve Toplum**, S. 91, Temmuz 1991, ss. 35.

TUNÇAY, Mete; "İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, 2. Bs., İstanbul, TC Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 2003.

TUNÇAY, Mete; "İstanbul'da İşçi Harekatı", **Tarih ve Toplum**, S. 64, Nisan 1989, ss. 38-39.

TUNÇAY, Mete; "Sonuç Yerine", Der. Mete Tunçay-Erik Jan Zürcher, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, 5. Bsk., İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, ss. 239-256.

TURAN, Namık Sinan; " "Tefrik'ten İttihad'a" Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslimler'in Toplumsal ve Siyasi Statülerinde Değişim Süreci", **İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası**, C. 58, S. 1, Yıl: 2008, ss. 1-43.

TÜRKAY, Cevdet; "Esircilerle İlgili Bir Belge", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 11, Ağustos 1968, ss. 60.

TÜRKCAN, Ergun; "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Bursa", **Tarih ve Toplum**, S. 24, Aralık 1985, ss. 386-392.

TÜRKCAN, Ergun; "İngiliz Konsolosluk Raporlarına Göre: 110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı", **Tarih ve Toplum**, C. 2, S. 11, Kasım 1984, ss. 323-329.

TÜRKCAN, Ergun; "İngiliz Konsolosu W. Gifford Palgrave'in Raporlarına Göre 1870'te Trabzon", **Tarih ve Toplum**, C. 6, S. 31, Temmuz 1986, ss. 34-46.

TÜRKDOĞAN, Orhan; "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Yıl: 2, C. 2, S. 11, Nisan 1981, ss. 5-22.

URHAN, Betül ve Seydi Çelik, "Türkiye'de Sistemin "Milli Güvenlik" Algısı ve Bunun İşçi Hareketleri ve Sendikacılık Faaliyeti Üzerindeki Etkisi", **Çalışma ve Toplum**, S. 25, 2010/2, ss. 109-139.

VARDAĞLI, Tutku; "1908'e Giden Yolda İşçi Hareketleri: Selanik Vilayeti Tütün İşçileri", **Düne Bakarak Bugünü Anlamak – 2008'den 1908'e Bakmak**, Yayına Haz.: Mutlu Dursun ve Tutku Vardağlı, İstanbul, Tarem Yayınları, 2009, ss. 33-44.

VATTER, Sherry; "Şam'ın Militan Tekstil Dokumacıları: Ücretli Zanaatkârlar ve Osmanlı İşçi Hareketleri, 1850-1914", **Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950**, Der. Donald Quataert ve Erik J. Zürcher, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998, ss. 55-95.

YAKUT, Kemal; "Arabacılar Grevi-1912", **Kebikeç**, Y. 2, S. 5, 1997, ss. 163-165.

YAKUT, Kemal; "II. Meşrutiyet Döneminde İtalyan Boykotu", **Tarih ve Toplum**, C. 36, S. 211, Temmuz 2011, ss. 21-30.

YAPUCU, Olcay Pullukçuoğlu; "19. Yüzyıl Osmanlı Sanayii'ne Bir Örnek İslimiye Çuha Fabrikası", **Tarih ve Toplum**, C. 28, S. 167, Kasım 1997, ss. 19-24.

YAZGAN, Turan; "Milli Duyguların İktisattaki ve Çalışma Hayatındaki Yeri ve Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 35, Nisan 1985, ss. 69-79.

YAZGAN, Turan; "Türkiye'de Sendikal Hareketler-Kısa Bir Tarihçe", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 20, Ekim 1982, ss. 17-43.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin; "Osmanlı Toplumu", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, Feridun Emecen, Kemal Beydilli, Mehmet İpşirli vd., Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Cilt 1, İstanbul, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1994, ss. 439-510.

YEĞENOĞLU, Meyda; "Oryantalist ve Milliyetçi Söylem Arasında Kadın ve Peçe Savaşı", **Toplum ve Bilim**, S. 66, Bahar 1995, ss. 168-194.

YILDIRIM, Mehmet Ali; "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 24, 2010, ss. 223-238.

YILMAZ, Nuri; "Birinci Balkan Harbi ve Selanik'in Kaybı", **Akademik Bakış**, C. 1, S. 2, Yaz 2008, ss. 139-154.

ZÜRCHER, Erik Jan; "Ottoman Labour Battalions in World War I", (Çevrimiçi) http://www.hist.net/kieser/aghet/Essays/EssayZurcher.html, 12.04.2011.)

TEZLER

ALTUNTAŞ, Zeynep; "19. YY.ın İlk Yarısında Kadın Terekelerine Göre Osmanlı İktisadi ve İçtimai Hayatı", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üni. SBE İslam Tarihi ve Sanatları BD, İstanbul, 2004.

BABALIK, Naciye; "Türkiye Komünist Partisinin Sönümlenmesi – Sözlü Tarih Araştırması", Cilt 3, **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

BULUŞ, Abdülkadir; "Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2000.

ÇAKICI, Mustafa; "Osmanlı'nın Sanayileşme Çabalarında Bursa İpek Fabrikası Örneği (1851-1873)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İÜ SBE İktisat Tarihi ABD, İstanbul, 2010.

ÇETİN, Birol; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1997.

KABADAYI, M. Erdem, "Working for the State in a Factory in Istanbul: The Role of Factory Worker' Religious and Gender Characteristics in State-Subject Interaction in the Late Ottoman Empire", **Unpublished PhD Thesis**, Ludwig-Maximilians-Universitat, München, 2008.

KESKİN, Tülay; "Feminist / Nationalist Discourse in the First Year of the Ottoman Revolutionary Press (1908-1909): Readings From the Magazines of Demet, Mehasin and Kadın (Salonica)", **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, The Department of History, Ankara, 2003.

KIRPIK, Cevdet; "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD, Isparta, 2004.

ÜNAL, Uğur; "Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)", **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Gazi Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi ABD, Ankara, 2006.

EKLER

EK A: 1870-1908 (HAZİRAN) DÖNEMİ GREVLERİ

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	Ocak 1872	Kamu	Denizcilik	Hasköy Tersanesi İşçileri	İstanbul	?
2	Şubat 1872	Kamu	Hizmetler	Beyoğlu Telgraf İşçileri	İstanbul	?
3	Mart 1872	Özel	Demiryolu	Rumeli Demiryolu Hat İnşa İşçileri	İstanbul	?
4	Mart 1872	Kamu	Demiryolu	Haydarpaşa İzmit Demiryolu İnşa İşçileri	İstanbul	?
5	Temmuz 1872	Kamu	Tekstil	Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
6	Ocak 1873	Kamu	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	500-600
7	1875	Kamu	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	1.200
8	1875	Özel	İnşaat	Taksim'deki Müslüman İnşaat İşçileri	İstanbul	?
9	1875	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Sirkeci Hamalları	İstanbul	?
10	1876	Özel	Diğer	Araba Şirketi İşçileri	İstanbul	?
11	1876	Kamu	Demiryolu	Haydarpaşa Demiryolu İşçileri	İstanbul	?
12	Şubat 1876	Kamu	Denizcilik	Hasköy Tersanesi İngiliz İşçileri	İstanbul	?
13	Mart 1876	Kamu	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	800
14	Mart 1876	Kamu	Diğer	Darphane İşçileri	İstanbul	?
15	Mart 1876	Özel	Tekstil	İzmir Terzi İşçileri	İzmir	?
16	Nisan 1876	Kamu	Diğer	Fişekhane İşçileri	İstanbul	200
17	Ağustos 1876	Kamu	Tekstil	Feshane İşçileri	İstanbul	50
18	1878	Özel	İnşaat	Duvarcı İşçileri	İstanbul	?
19	1878	Özel	Tekstil	Terzi İşçileri	İstanbul	?
20	1878	Özel	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	İstanbul	?
21	Şubat 1879	Kamu	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Vapur İşçileri	İstanbul	?
22	Mart 1879	Özel	İnşaat	İnşaat İşçileri	İstanbul	500
23	Temmuz 1879	Özel	Hizmetler	Muhasebe Bürosu Çalışanları	Selanik	?

EK A: 1870-1908 (HAZİRAN) DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
24	Temmuz 1879	Kamu	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	?
25	1879	Özel	Tekstil	Tekstil Kalfaları	Şam	3.000
26	1879	Özel	Gıda	Kavala Tütün İşçileri	Selanik	3.000
27	Şubat 1880	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
28	Mayıs 1880	Kamu	Denizcilik	Haliç Vapurları İşçileri	İstanbul	?
29	Kasım 1880	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
30	Haziran 1880	Kamu	Demiryolu	Haydarpaşa Demiryolu İşçileri	İstanbul	?
31	1882	Özel	Tekstil	Tatavla Ayakkabı İşçileri	İstanbul	?
32	Mart 1884	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa Gazapkapı Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
33	1885	Özel	Diğer	Odunkapı Bıçkı İşçileri	İstanbul	?
34	1886	Özel	Hizmetler	Beyoğlu Mağazaları İşçileri	İstanbul	?
35	Mayıs 1888	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İngiliz İşçileri	İstanbul	?
36	Ekim 1890	Özel	Gıda	Hasköy Fırınları Ermeni İşçileri	İstanbul	?
37	Kasım 1890	Özel	Gıda	Hasköy Fırınları Ermeni İşçileri	İstanbul	?
38	Haziran 1890	Özel	Gıda	Foça Tuz Memlehaları İşçileri	İzmir	?
39	Mart 1891	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa Gazapkapı Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
40	Mayıs 1891	Özel	İnşaat	Harmanlardaki Tuğla İşçileri	İstanbul	?
41	Temmuz 1891	Özel	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	?
42	Temmuz 1892	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
43	Nisan 1893	Özel	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	?
44	Mayıs 1893	Özel	İnşaat	Karaağaç Harmanları Tuğla İşçileri	İstanbul	?
45	Ekim 1893	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Dedeağaç Limanı Hamalları	Edirne	400
46	Ocak 1895	Özel	Diğer	Çubuklu Mum Fabrikası İşçileri	İstanbul	64
47	Aralık 1895	Kamu	Madencilik	Ereğli Maden-i Hümayun İşçileri	Zonguldak	?
48	Nisan 1895	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire Burgucu ve Gemi İşçileri	İstanbul	50-60

EK A: 1870-1908 (HAZİRAN) DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
49	Haziran 1895	Kamu	Diğer	Tamirhane İşçileri	İstanbul	?
50	Mart 1896	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire Yabancı İşçileri	İstanbul	?
51	1896	Özel	Gıda	Kavala Tütün İşçileri	Selanik	?
52	Mart 1898	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Tuz Memlehaları Kayıkçı İşçileri	İzmir	?
53	Şubat 1900	Kamu	İnşaat	Mekteb-i Tıbbiye Binası İnşaat İşçileri	İstanbul	?
54	Haziran 1901	Kamu	Diğer	Baruthane-i Amire İşçileri	İstanbul	25+
55	Mayıs 1902	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa Kasımpaşa Gemileri İşçileri	İstanbul	100+
56	Haziran 1903	Özel	Diğer	Paşabahçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
57	1903	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
58	Nisan 1904	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
59	Mayıs 1904	Özel	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	1.000+
60	1904	Özel	Gıda	Fırın İşçileri	Manastır	?
61	1904	Özel	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Manastır	150
62	1904	Özel	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Selanik	?
63	Kasım 1904	Özel	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	?
64	Eylül 1904	Kamu	İnşaat	Karakol İnşaatında Çalışan İşçiler	Bitlis	?
65	Şubat 1905	Özel	Madencilik	Balya Karaaydın Maden İşçileri	Balıkesir	?
66	Mart 1905	Özel	Gıda	Kavala Tütün İşçileri	Selanik	10.000
67	1905	Özel	Tekstil	Selanik Tekstil İşçileri	Selanik	?
68	1905	Özel	Gıda	Tütün İşçileri	İstanbul	800
69	1905	Özel	Gıda	Tütün İşçileri	Vidin	?
70	1905	Özel	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	?
71	Nisan 1906	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Karaağaç, Bahriye Harmanları Mavnacıları	İstanbul	?

EK A: 1870-1908 (HAZİRAN) DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
72	Mart 1906	Özel	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	700
73	Ağustos 1906	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa Vapur İşçileri	İstanbul	?
74	1906	Özel	İnşaat	Allatini Tuğla Fabrikası İşçileri	Selanik	?
75	1906	Özel	Tekstil	Kaftan İşçileri	Üsküp	40
76	1906	Özel	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Üsküp	70
77	1906	Özel	Tekstil	Terzi İşçileri	Veles	?
78	1906	Özel	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Veles	150
79	1906	Özel	Diğer	Marangoz işçileri	Selanik	?
80	1906	Özel	Basın Yayın ve Matbaacılık	Gazete Mürettipleri	İstanbul	?
81	1906	Özel	İnşaat	Demir İşçileri	Selanik	?
82	Mayıs 1907	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	80
83	Mayıs 1907	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
84	Temmuz 1907	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	300-500
85	Nisan 1907	Özel	Madencilik	Balya Karaaydın Maden İşçileri	Balıkesir	?
86	Haziran 1907	Özel	Denizcilik	Lloyd Kumpanyası Avusturyalı İşçileri	İstanbul	?
87	Haziran 1907	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
88	Aralık 1907	Özel	İnşaat	İtalyan Salmon'un Tuğla Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
89	Mart 1908	Kamu	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Hasköy Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
90	Mart 1908	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
91	Haziran 1908	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?

Kaynak: Üçüncü Bölüm 117 ve 239 Numara Arasındaki Dipnotlar.

EK B: 1908 YILI GREVLERİ

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	Madencilik	Özel	27 Eylül-6 Ekim	Balya Karaaydın Madenleri İşçileri	Balıkesir	1700
2	Madencilik	Özel	6 Ekim-?	Balya Karaaydın Madenleri Matkapçı İşçileri	Balıkesir	?
3	Madencilik	Özel	Kasım	Karesi Sultançayır Borasit Madenleri İşçileri	Balıkesir	?
4	Madencilik	Özel	24 Eylül-3 Ekim	Ereğli Maden Şirketi İşçileri	Zonguldak	1.200
5	Madencilik	Özel	25,26 Eylül-3 Ekim	Ereğli Madenleri İşçileri	Zonguldak	2.000
6	Madencilik	Özel	Ekim Başı	Ereğli'de Adı Belirlenemeyen Bir Maden Ocağı	Zonguldak	?
7	Madencilik	Özel	Kasım Ortası	Ereğli Madenleri İşçileri	Zonguldak	?
8	Madencilik	Özel	Kasım Başı	Taşoz'da Alman Spoydel'e ait Madenler İşçileri	Selanik	?
9	Madencilik	Özel	Eylül Sonu	Ergani Bakır Madeni İşçileri	Ergani	700
10	Gıda	Özel	Ağustos	İstanbul Reji İşçileri	İstanbul	?
11	Gıda	Özel	Eylül Sonu	İstanbul Reji İşçileri	İstanbul	?
12	Gıda	Özel	Eylül	Samsun Tütün Ticarethaneleri İşçileri	Samsun	?

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
13	Gıda	Özel	1 Ekim-10,12 Ekim	Samsun Reji Fabrikası İşçileri	Samsun	800
14	Gıda	Özel	18 Ağustos-	Selanik Reji Fabrikası İşçileri	Selanik	600
15	Gıda	Özel	Ağustos Ortası	Selanik Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	?
16	Gıda	Özel	Eylül Ortası	İskeçe Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	?
17	Gıda	Özel	Eylül Ortası	Drama Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	?
18	Gıda	Özel	10 Eylül-15 Eylül	Kavala Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	15.000*
19	Gıda	Özel	Ağustos Ortası	İstanbul Fırın İşçileri	İstanbul	7.000
20	Gıda	Özel	23 Ağustos-23 Ağustos	Beyoğlu'nda Mina Adlı Fırıncının İşçileri	İstanbul	?
21	Gıda	Özel	Ağustos Sonu	İstanbul Fırın İşçileri	İstanbul	?
22	Gıda	Özel	Ağustos Sonu	Üsküdar Fırın İşçileri	İstanbul	?
23	Gıda	Özel	16 Eylül-?	İstanbul Fırın İşçileri	İstanbul	?
24	Gıda	Özel	6 Eylül-6 Eylül	Selanik Fırın İşçileri	Selanik	1.000
25	Gıda	Özel	Kasım	Foça Tuz Memlehası İşçileri	Aydın	?
26	Gıda	Özel	Kasım	Foça Tuz Nakliye İşçileri	Aydın	?

* Bu rakam aynı zamanda Drama'daki tütün işçilerinin grevini de kapsamaktadır. Bölgenin genelinde aynı anda grev yapılınca, Selanik Vilayeti Başkent'e durumu bildirirken grevcilerin genel sayısını vermişti

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
27	Gıda	Özel	20 Ağustos-25 Ağustos	Olympos Bira ve Buz Fabrikası İşçileri	Selanik	120
28	Gıda	Özel	25 Eylül-?	Olympos Bira ve Buz Fabrikası İşçileri	Selanik	120
29	Gıda	Özel	Eylül Başı	Selanik Şekerci Kalfaları	Selanik	?
30	Gıda	Özel	Eylül Başı (15 Gün)	Alatini Un Fabrikası İşçileri	Selanik	100
31	Gıda	Kamu	Eylül Ortası	Unkapanı Un Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
32	Gıda	Özel	Eylül Ortası	Makarna Fabrikaları İşçileri	İstanbul	?
33	Gıda	Özel	18 Ağustos-18 Ağustos	Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi İşçileri	İstanbul	?
34	Gıda	Özel	6 Eylül-?	Sabun Fabrikası İşçileri	Selanik	500
35	Gıda	Özel	10 Ağustos-?	İncir Kutusu İmalathaneleri İşçileri	İzmir	?
36	Gıda	Özel	Eylül Sonu	Fırın İşçileri	Manastır	?
37	Gıda	Özel	Eylül Sonu	Sabunhane ve Zeytinyağı İmalathane İşçileri	Midilli	?
38	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	31 Ağustos-?	Aydın Demiryolları İşçileri	Aydın Dinar	?
39	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	8 Eylül-?	Aydın Demiryolları İşçileri	Aydın Dinar	?
40	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	28 Eylül-11 Ekim	Aydın Demiryolları İşçileri	Aydın Dinar	?

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
41	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	23 Ağustos-26 Ağustos	Şark Demiryolları Şirketi Gardıfrenleri	Selanik, Manastır, Üsküp	40
42	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	28 Ağustos-5 Eylül	Şark Demiryolları Şirketi Selanik İşçileri	Selanik	50
43	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	28 Ağustos-?	Şark Demiryolları Selanik Manastır Hattı İşçileri	Manastır	?
44	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	2 Eylül-?	Şark Demiryolları İltisak Hattı İşçileri	Selanik	?
45	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	25 Ağustos-25 Ağustos	Şark Demiryolları Sirkeci Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
46	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	25 Ağustos-	Şark Demiryolları Yedikule Tamir Fabrikası İşçileri	İstanbul	200
47	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	6 Eylül-6 Eylül	Şark Demiryolları İstasyonlar Telgraf ve Ambar İşçileri	Selanik	?
48	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	18 Eylül-19 Eylül	Şark Demiryolları Şirketi Üsküp Metroviçe İşçileri	Üsküp	?
49	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	18 Eylül-?	Şark Demiryolları Yedikule Tamir Fabrikası İşçileri	İstanbul	3000**
50	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	18 Eylül-11 Ekim	Şark Demiryolları Şirketi Edirne Dedeağaç Hattı İşçileri	Edirne	?
51	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	18 Eylül-?	Şark Demiryolları Şirketi İstanbul İşçileri	İstanbul	?
52	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	27 Ağustos-	Rumeli Demiryolları Ayastefanos Makriköy İşçileri	Edirne	?
53	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	19 Eylül-?	Rumeli Demiryolları İşçileri Geneli	İstanbul	?
54	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	16 Eylül-19 Eylül	Eskişehir Demiryolu İşçileri	Eskişehir	?

** 18 Eylül'de Şark demiryolları şirketinin tüm hatlarında greve başlayan grevci sayısıdır. Bu rakamdan yola çıkarak, Ağustos ayında da Şark Demiryolları şirketinin hemen tüm hatlarında yapılan grevler için tahmini grevci sayısını 3.000 olarak belirtebiliriz.

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
55	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	28 Eylül-28 Eylül	Şam Hama Demiryolu İşçileri	Beyrut Şam	?
56	Demiryolu Taşımacılığı	Kamu	27 Eylül-3 Ekim	Hicaz Demiryolları Şirketi Halep-Şam Hattı İşçileri	Halep Şam	?
57	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	14 Eylül-19 Eylül	Anadolu Demiryolları Şirketi İşçileri	İstanbul, Ankara, Hüdavendigar, Kütahya, Konya vd.	934***
58	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	1 Eylül-2 Eylül	İzmir Kasaba Demiryolu İşçileri	İzmir	?
59	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	Eylül Ortası	İzmir Kasaba Demiryolu İşçileri	İzmir	?
60	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	14 Ağustos-?	İstanbul Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	?
61	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	15 Eylül-?	İstanbul Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	?
62	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	20 Aralık-?	İstanbul Tramvay Şirketi Şişli İşçileri	İstanbul	?
63	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	Ağustos	Selanik Tramvay İşçileri	Selanik	?
64	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	Eylül Başı	Selanik Tramvay İşçileri	Selanik	?
65	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	12 Eylül	Selanik Tramvay İşçileri	Selanik	50
66	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	Ağustos	İzmir Tramvay İşçileri	İzmir	?
67	Demiryolu Taşımacılığı	Özel	5 Eylül-9 Eylül	İzmir Göztepe Tramvay Şirketi İşçileri	İzmir	?
68	Denizcilik	Kamu	21 Temmuz-?	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?

*** Bu rakam şirketin İstanbul'daki 900 ve Ankara'daki 34 işçisini kapsamaktadır. Diğer hatlarla ilgili bilgiye ulaşılamamış olup, grevci sayısı aslında daha yüksektir

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
69	Denizcilik	Kamu	21 Temmuz-?	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
70	Denizcilik	Kamu	31 Temmuz-?	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
71	Denizcilik	Kamu	24 Eylül-?	Şirket-i Hayriye Hasköy Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
72	Denizcilik	Kamu	Ekim Başı	Şirket-i Hayriye İstanbul İşçileri	İstanbul	?
73	Denizcilik	Kamu	Eylül	Şirket-i Hayriye Selanik-Katrin Vapurları İşçileri	Selanik	?
74	Denizcilik	Kamu	Ağustos	Selanik Tersanesi İşçileri	Selanik	800
75	Denizcilik	Kamu	11 Eylül-12 Eylül	Hamidiye Vapur Şirketi İzmir İşçileri	İzmir	?
76	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	12 Ağustos-21 Ağustos	Galata Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
77	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	12 Ağustos-21 Ağustos	Haydarpaşa Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
78	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	12 Ağustos-21 Ağustos	Şilep ve Posta Vapurları Ticari Eşya Hamal ve Mavnacıları	İstanbul	?
79	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	19 Ağustos-19 Ağustos	Ticari Eşya Taşıyan Gümrük Hamalları	İstanbul	?
80	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	20 Ağustos-20 Ağustos	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
81	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Ağustos Sonu	Yabancı Mallar ve Meyve Gümrüğü Hamalları	İstanbul	?
82	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	27 Ağustos-1 Eylül	Kadıköy ve Üsküdar Gaz Şirketi Kömür Hamal ve Mavnacıları	İstanbul	?

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
83	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Eylül	İstanbul Hamalları	İstanbul	?
84	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	11 Ağustos-14 Ağustos	İzmir Limanı Hamalları	İzmir	?
85	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Ağustos	Beyrut Rıhtım ve Liman Hamalları	Beyrut	?
86	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Ekim	Beyrut Rıhtım ve Liman Hamalları	Beyrut	?
87	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	29 Ağustos-30 Ağustos	Dedeağaç Limanı Hamalları	Edirne	?
88	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Kasım	Edremit Akçay İskelesi Hamalları	Balıkesir	?
89	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Ağustos	Selanik Limanı Hamalları	Selanik	800
90	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Ağustos	Midilli Limanı Hamalları	Girit	?
91	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Özel	Eylül	Midilli Limanı Hamalları	Girit	?
92	Tekstil	Özel	20 Ağustos-?	Şark halı Kumpanyası İşçileri	İzmir	?
93	Tekstil	Özel	19 Ağustos-	Kazlıçeşme'de Adı Belirlenemeyen Bir İplik Fabrikasının İşçileri	İstanbul	?
94	Tekstil	Özel	2 Eylül-?	Nikolaidi'nin Debbağhanesindeki İşçiler	İstanbul	600+
95	Tekstil	Özel	2 Eylül-?	Selanik Deri İmalathaneleri İşçileri	Selanik	?
96	Tekstil	Özel	11 Eylül-?	Selanik İpek Fabrikası İşçileri	Selanik	200

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
97	Tekstil	Özel	27 Eylül-?	Samatya'daki Yazmacı İşçileri	İstanbul	?
98	Tekstil	Kamu	24 Eylül-?	Feshane Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
99	Tekstil	Özel	Eylül	Pamuk İşçileri	Adana	?
100	Tekstil	Kamu	Ekim	Fes ve Bez Fabrikaları İşçileri	İstanbul	?
101	Tekstil	Kamu	Ekim	Hereke Fabrikası İşçileri	Adapazarı	?
102	Tekstil	Özel	Ekim	Adapazarı'nda 2 İpek Fabrikasının İşçileri	Adapazarı	?
103	Tekstil	Özel	Kasım	Halı Fabrikaları İşçileri	Sivas	50
104	Tekstil	Özel	?	Terzi İşçileri	Selanik	?
105	Tekstil	Özel	8 Ağustos-?	Carmadon Halı Fabrikası İşçileri	İzmir	50
106	Tekstil	Kamu	18 Ağustos-?	Yedikule İplik Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
107	Enerji	Özel	29 Ağustos-?	Selanik Havagazı Şirketi İşçileri	Selanik	?
108	Enerji	Özel	2 Ekim-?	Beyrut Havagazı Şirketi İşçileri	Beyrut	?
109	İnşaat	Özel	Eylül	Haydarpaşa Rıhtımı İnşaatı İşçileri	İstanbul	?
110	İnşaat	Özel	19 Eylül-?	Linardosi Çimento Fabrikası İşçileri	İstanbul	24
111	İnşaat	Özel	9 Eylül-?	Alatini Briket ve Tuğla Fabrikası İşçileri	Selanik	2.000

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
112	İnşaat	Özel	Eylül	Selanik Kireç Ocağı İşçileri	Selanik	?
113	İnşaat	Özel	8 Ekim-?	Büyükdere Tuğla Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
114	Basın Yayın ve Matbaacılık	Özel	5 Ağustos-?	Gazete Mürettipleri (Dizgiciler)	İstanbul	?
115	Basın Yayın ve Matbaacılık	Özel	18 Ağustos-?	Berardo, Zeliç ve Manukyan Matbaaları İşçileri	İstanbul	?
116	Basın Yayın ve Matbaacılık	Özel	18 Ağustos-18 Ağustos	Galata'da Adı Belirlenemeyen Bir Matbaanın İşçileri	İstanbul	?
117	Basın Yayın ve Matbaacılık	Özel	17 Ağustos-?	Gazete Mürettipleri (Dizgiciler)	İstanbul	?
118	Basın Yayın ve Matbaacılık	Özel	2 Eylül- 2 Eylül	Mair de Botton Sigara Kağıdı Matbaası İşçileri	Selanik	115
119	Basın Yayın ve Matbaacılık	Özel	Eylül	Matbaa İşçileri	Selanik	?
120	Basın Yayın ve Matbaacılık	Özel	Aralık	Matbaa İşçileri	Kudüs	?
121	Hizmetler	Özel	8 Eylül-9 Eylül	Kahve garsonları	Selanik	?
122	Hizmetler	Özel	5 Kasım-?	Beyoğlu Garsonları	İstanbul	?
123	Hizmetler	Özel	Ekim	Pera Palace Oteli İşçileri	İstanbul	?
124	Hizmetler	Özel	20 Ekim-22 Ekim	Pera Palace Oteli İşçileri	İstanbul	?
125	Hizmetler	Özel	10 Eylül-?	Kahve, Gazino, Otel ve Lokanta İşçileri	Selanik	?

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
126	Hizmetler	Özel	27 Aralık-?	Bakkal Çırakları	İstanbul	?
127	Hizmetler	Kamu	Ağustos	Istabl-ı Amire İşçileri	İstanbul	300
128	Hizmetler	Kamu	Ekim Başı	İstanbul Belediyesi Temizlik İşçileri	İstanbul	?
129	Hizmetler	Özel	10 Eylül-?	Arrera Ticarethanesi İşçileri	Selanik	?
130	Hizmetler	Özel	15 Eylül-?	Arrera Ticarethanesi Kadın İşçileri	Selanik	?
131	Hizmetler	Özel	2 Ekim-?	Beyoğlu Lorer Ticarethanesi İşçileri	İstanbul	?
132	Hizmetler	Özel	Eylül	Orosdi-Back Ticarethanesi İşçileri	İstanbul	1.500
133	Hizmetler	Özel	Ağustos	Orosdi-Back Ticarethanesi Postacı ve Komileri	Selanik	95
134	Hizmetler	Özel	Ekim	Orosdi-Back Ticarethanesi İşçileri	Selanik	?
135	Hizmetler	Özel	Eylül	Au bon Marche Mağazaları İşçileri	İstanbul	?
136	Hizmetler	Özel	13 Ekim-?	Londra Birahanesi Garsonları	İstanbul	?
137	Hizmetler	Özel	14 Ekim-?	Tokatlıyan İşletmesi Garsonları	İstanbul	?
138	Hizmetler	Özel	16 Ekim-?	Yani Birahanesi Garsonları	İstanbul	?
139	Diğer	Özel	24 Ağustos-?	Paşabahçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
140	Diğer	Özel	29 Eylül-?	Dökmeci İşçileri	İstanbul	?

EK B: 1908 YILI GREVLERİ (Devamı)

No	İşkolu	Kamu/ Özel Sektör	Başlangıç ve Bitiş Tarihi	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
141	Diğer	Özel	Ağustos	Benforado Atölyesi Tenekeci İşçileri	Selanik	22
142	Diğer	Özel	Ağustos	Marangoz İşçileri	İzmir	?
143	Diğer	Özel	Eylül	Singer Şirketi İşçileri	Üsküp	?

Kaynak: Üçüncü Bölüm 273 ve 588 Numaralar Arasındaki Dipnotlar.

EK C: 1909-1918 DÖNEMİ GREVLERİ

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	Ocak 1909	Özel	Gıda	Fırın İşçileri	İstanbul	?
2	Şubat 1909	Özel	Gıda	Fırın İşçileri	İstanbul	?
3	Şubat 1909	Özel	Tekstil	Yedikule Debbağhane İşçileri	İstanbul	?
4	Mart 1909	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Şark Şimendiferleri Hamalları	İstanbul	?
5	Mart 1909	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	40
6	Mart 1909	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Galata Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
7	Mart 1909	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Yağkapanı, Unkapanı ve Hatap Kapısı İskele Mavnacıları	İstanbul	?
8	Mart 1909	Kamu	Denizcilik	İdare-i Mahsusa İşçileri	İstanbul	?
9	Mart 1909	Özel	Diğer	Paşabahçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
10	Nisan 1909	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
11	Nisan 1909	Kamu	Diğer	Baruthane İşçileri	İstanbul	?
12	Nisan 1909	Kamu	İnşaat	Gümrük Binası İnşaatında Çalışan İşçiler	İstanbul	?
13	Nisan 1909	?	Diğer	?	Muş	?

EK C: 1909-1918 DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
14	Mayıs 1909	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
15	Haziran 1909	Özel	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?
16	Haziran 1909	Özel	Gıda	Foça Memlehaları Tuz İşçileri	İzmir	?
17	Temmuz 1909	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	İstanbul Rıhtımı Hamalları	İstanbul	?
18	Temmuz 1909	Özel	Diğer	Paşabahçe Şişe Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
19	Temmuz 1909	Özel	Tekstil	İpek Fabrikaları Kadın İşçileri	Bilecik	1.000
20	Ağustos 1909	Özel	Tekstil	İpek Fabrikaları İşçileri	Bilecik	5.000-6.000
21	Ağustos 1909	Özel	Demiryolu	Beşiktaş ve Beyoğlu Tramvay Arabacıları	İstanbul	?
22	Ağustos 1909	Özel	Gıda	Tütün İşçileri	Selanik	?
23	Kasım 1909	Özel	Gıda	Hasan Ağa Tütün Deposu İşçileri	Selanik	62
24	Kasım 1909	Özel	Hizmetler	Arrera Mağazası İşçileri	İzmir	67
25	Şubat 1910	Özel	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?
26	Mayıs 1910	Özel	Demiryolu	İstanbul Tramvay İşçileri	İstanbul	?
27	Mayıs 1910	Özel	Tekstil	Terzi İşçileri	İstanbul	?

EK C: 1909-1918 DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
28	Mayıs 1910	Özel	Gıda	İstanbul Reji Şirketi Kolcuları	İstanbul	?
29	Mayıs 1910	Özel	İnşaat	Haliç Tuğla Fabrikaları İşçileri	İstanbul	174
30	Mayıs 1910	Özel	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	İstanbul	420
31	Haziran 1910	Özel	Tekstil	Recep Aslan Ayakkabı İmalathanesi İşçileri	Selanik	59
32	Temmuz 1910	Özel	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?
33	Temmuz 1910	Kamu	Denizcilik	Bahiye Nezareti Fabrikaları İşçileri	İstanbul	30-40
34	Temmuz 1910	Özel	Tekstil	Terzi işçileri	Selanik	93
35	Ağustos 1910	Özel	Tekstil	Ayakkabıcı İşçileri	Üsküp	?
36	Ağustos 1910	Özel	Tekstil	Kazas İplik Fabrikası İşçileri	Manastır	?
37	Ağustos 1910	Özel	Tekstil	Kazlıçeşme Debbağhane İşçileri	İstanbul	?
38	Ağustos 1910	Özel	Tekstil	İpek Fabrikaları Kadın İşçileri	Bursa	?
39	Ekim 1910	Özel	Tekstil	Orhangazi Sölöz İpek Fabrikaları Kadın İşçileri	Bursa	?
40	Ekim 1910	Özel	Madencilik	Kırşehir Simli Kurşun Madeni İşçileri	Ankara	?
41	Ekim 1910	Özel	Madencilik	Balya Madenleri İşçileri	Balıkesir	?

EK C: 1909-1918 DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
42	Ekim 1910	Özel	Madencilik	Ereğli Madenleri İşçileri	Zonguldak	500
43	Ekim 1910	Özel	Tekstil	Basmacı İşçileri	Kayseri	?
44	Ekim 1910	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Kömür Hamalları	İstanbul	2.000
45	Kasım 1910	Özel	Tekstil	Şemsiye İşçileri	İstanbul	?
46	Aralık 1910	Özel	Madencilik	Kurşun Madeni İşçileri	Ankara	?
47	Ocak 1911	Özel	Basın Yayın ve Matbaacılık	Samardziev Matbaası İşçileri	Selanik	?
48	Nisan 1911	Özel	Diğer	Augsburg Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
49	Mart 1911	Özel	Gıda	Selanik Merkez Tütün İşçileri	Selanik	490
50	Nisan 1911	Özel	Gıda	Kavala'da Herzog Amerikan Tütün Ticarethanesi İşçileri	Selanik	?*
51	Nisan 1911	Özel	Gıda	Kavala'da Hasan Akif ve Kazım Emin Tütün Mağazaları İşçileri	Selanik	?*
52	Nisan 1911	Özel	Gıda	Drama Tütün İşçileri	Selanik	?*
53	Nisan 1911	Özel	Gıda	Praveşte Tütün İşçileri	Selanik	?*
54	Nisan 1911	Özel	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	2.300-3.000
55	Mayıs 1911	Özel	Gıda	İskeçe Tütün İşçileri	Selanik	1.500

* Kavala, Drama ve Praveşte'de toplam grevci sayısı devlet kayıtlarında 10.000 olarak belirtilmektedir.

EK C: 1909-1918 DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
56	Mayıs 1911	Özel	Demiryolu	Demiryolu Ateşçi, Makasçı ve Manevracı İşçileri	Selanik	?
57	Haziran 1911	Özel	Denizcilik	Körfez Vapur Şirketi İşçileri	İzmir	?
58	Haziran 1911	Özel	Demiryolu	Konya-Ankara Demiryolu Hattı Lağımcı İşçileri	Konya	?
59	Temmuz 1911	Özel	İnşaat	Doğramacı İşçileri	İstanbul	?
60	Temmuz 1911	Özel	Tekstil	Şark Halı Şirketi İşçileri	Sivas	1.000
61	Ağustos 1911	Özel	Demiryolu	İzmir-Kasaba Demiryolu İşçileri	İzmir	1.500
62	Ağustos 1911	Kamu	Hizmetler	Belediye Temizlik İşçileri	İstanbul	?
63	Eylül 1911	Özel	Gıda	Fırınlardaki Un İşçileri	İstanbul	?
64	Kasım 1911	Özel	Madencilik	Maden İşçileri	Zonguldak	120
65	Kasım 1911	Özel	Basın Yayın ve Matbaacılık	Matbaa İşçileri	Selanik	?
66	Ocak 1912	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Selanik Limanı Hamalları	Selanik	?
67	Şubat 1912	Kamu	Denizcilik	Seyr-ü Sefer İdaresi Makinist, kaptan ve Ateşçileri	İstanbul	?
68	Mart 1912	Özel	Demiryolu	Karesi Yeniköy Mevkii Demiryolu İşçileri	Balıkesir	800
69	Mayıs 1912	Özel	Gıda	Drama Tütün İşçileri	Selanik	?

EK C: 1909-1918 DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
70	Temmuz 1912	Özel	İnşaat	İznik Yol Yapım İşçileri	İznik	?
71	Ağustos 1912	Özel	Gıda	Tütün İşçileri	İstanbul	?
72	Eylül 1912	Özel	Diğer	Binek ve Yük Arabacıları	İstanbul	?
73	Eylül 1912	Özel	Diğer	Bargirci ve Araba Tamir İşçileri	İstanbul	?
74	Nisan 1913	Özel	Gıda	Kadın Tütün İşçileri	Selanik	?
75	Eylül 1913	Kamu	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	?
76	Eylül 1913	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Liman İşçileri	İzmir	?
77	Eylül 1913	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Liman Kömür Hamalları	İzmir	?
78	Ocak 1914	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Ereğli ve Kozlu Madenlerindeki Kömür Hamal ve Kayıkçıları	Zonguldak	?
79	Ocak 1914	Özel	Gıda	Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketi İşçileri	İstanbul	?
80	Nisan 1914	Özel	Madencilik	Balya Madenleri İşçileri	Balıkesir	?
81	1915	Özel	Gıda	Tütün İşçileri	İzmir	?
82	Eylül 1917	Özel	Madencilik	Kozlu Madenleri İşçileri	Zonguldak	?
83	Ağustos 1918	Kamu	İnşaat	Hapishane İnşaatı İşçileri	İstanbul	?

Kaynak: Üçüncü Bölüm 607 ve 720 Numaralar Arasındaki Dipnotlar.

EK D: 1919-1922 DÖNEMİ GREVLERİ

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	Şubat 1919	Özel	Gıda	Tütün İşçileri	İstanbul	?
2	Nisan 1919	Özel	Madencilik	Şirket-i Osmaniye Maden İşçileri	Zonguldak	?
3	Nisan 1919	Kamu	Denizcilik	Tersane-i Amire İşçileri	İstanbul	?
4	Nisan 1919	Kamu	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Vapurları Ateşçileri	İstanbul	?
5	Haziran 1919	Kamu	Denizcilik	Şirket-i Hayriye Vapurları İşçileri	İstanbul	?
6	Temmuz 1919	Özel	Hizmetler	Banka Memurları	İstanbul	?
7	Temmuz 1919	Özel	Hizmetler	Banka Memurları	İzmir	?
8	Temmuz 1919	Özel	Demiryolu	Tünel Şirketi İşçileri	İstanbul	?
9	Temmuz 1919	Özel	Demiryolu	Tramvay İşçileri	İstanbul	?
10	Temmuz 1919	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Hisar İskelesi Hamalları	İstanbul	?
11	Temmuz 1919	Kamu	Hizmetler	Belediye Temizlik İşçileri	İstanbul	?
12	Ekim 1919	Kamu	Denizcilik	Tersane İşçileri	İstanbul	1.300

EK D: 1919-1922 DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
13	Ekim 1919	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Rıhtım Hamalları	İstanbul	?
14	Nisan 1920	Özel	Basın Yayın ve Matbaacılık	Fransızca ve Rumca Gazeteler Mürettipleri	İstanbul	?
15	Nisan 1920	Kamu	Denizcilik	Kasımpaşa Tersanesi İşçileri	İstanbul	?
16	Mayıs 1920	Özel	Demiryolu	Tramvay Vatmanları	İstanbul	?
17	Mayıs 1920	Özel	Demiryolu	Tramvay Fabrikası ve Deposu İşçileri-Tünel İşçileri	İstanbul	?
18	Mayıs 1920	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Kömür Hamalları	İstanbul	?
19	Haziran 1920	Özel	Gıda	Cibali Reji Fabrikası Tütün İşçileri	İstanbul	?
20	Haziran 1920	Özel	Tekstil	Kazlıçeşme Debbağhane İşçileri	İstanbul	?
21	Haziran 1920	Özel	Basın Yayın ve Matbaacılık	Gazete Baskı İşçileri	İstanbul	?
22	Ekim 1920	Özel	Demiryolu	Şark Demiryolları Şirketi İşçileri	İstanbul	?
23	Kasım 1920	Kamu	İnşaat	Hapishane İnşaatı İşçileri	İstanbul	?
24	Nisan 1921	Özel	Denizcilik	Haliç Dersaadet Vapur Şirketi İşçileri	İstanbul	?
25	Haziran 1921	Özel	Enerji	Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi Silahtarağa Fabrikası İşçileri	İstanbul	?
26	Temmuz 1921	Özel	Rıhtım, Dok ve Antrepo	Kasımpaşa İskelesi Hamalları	İstanbul	?
27	Temmuz 1921	Kamu	İnşaat	Zeytinburnu Demir Fabrikası İşçileri	İstanbul	?

EK D: 1919-1922 DÖNEMİ GREVLERİ (Devam)

No	Tarih	Kamu/ Özel Sektör	İşkolu	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
28	Ekim 1921	Özel	Demiryolu	Çatalca Demiryolu İşçileri	İstanbul	?
29	Ekim 1921	Özel	Demiryolu	Dersaadet Tramvay Şirketi İşçileri	İstanbul	?
30	Kasım 1921	Özel	Basın Yayın ve Matbaacılık	Matbaa İşçileri	İstanbul	?
31	Aralık 1921	Özel	Tekstil	Yazmacı İşçileri	İstanbul	3.000
32	Şubat 1922	Kamu	Hizmetler	Belediye Temizlik İşçileri	İstanbul	?
33	Mayıs 1922	Özel	Demiryolu	İstanbul Tramvay İşçileri	İstanbul	1.500
34	Mayıs 1922	Özel	Madencilik	Gelik Bölgesi Maden İşçileri	Zonguldak	?

Kaynak: Üçüncü Bölüm 726 ve 778 Numaralar Arasındaki Dipnotlar

EK E: 1872-1922 DÖNEMİ GREVLER VE GREVCİ İŞÇİ SAYISI

Dönem	Toplam Grev Sayısı	Grevci İşçi Sayısı Tespit Edilebilen Grevler	
		Grev Sayısı	Grevci İşçi Sayısı
1872-1908 (Haziran)	91	23	23.389
1908	143	32	44.670
1909-1918	83	23	28.865
1919-1922	34	3	5.800
1872-1922	**351**	**81**	**102.724**

Kaynak: Ek A, Ek B, Ek C ve Ek D'den Yararlanılarak Düzenlenmiştir.

ÖZGEÇMİŞ

1981 İstanbul doğumlu Kadir Yıldırım, ilk ve orta öğrenimini aynı şehirde tamamladıktan sonra, 2003 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü'nde lisans eğitimini tamamlayarak mezun oldu. Aynı üniversitede 2006 yılında İktisat Teorisi ABD'de yüksek lisans eğitimini tamamladıktan sonra, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri ABD'de doktora eğitimine başladı. 2008 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Tarihi ABD'de başladığı araştırma görevlisi görevine halen devam etmektedir.